

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1892.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM.

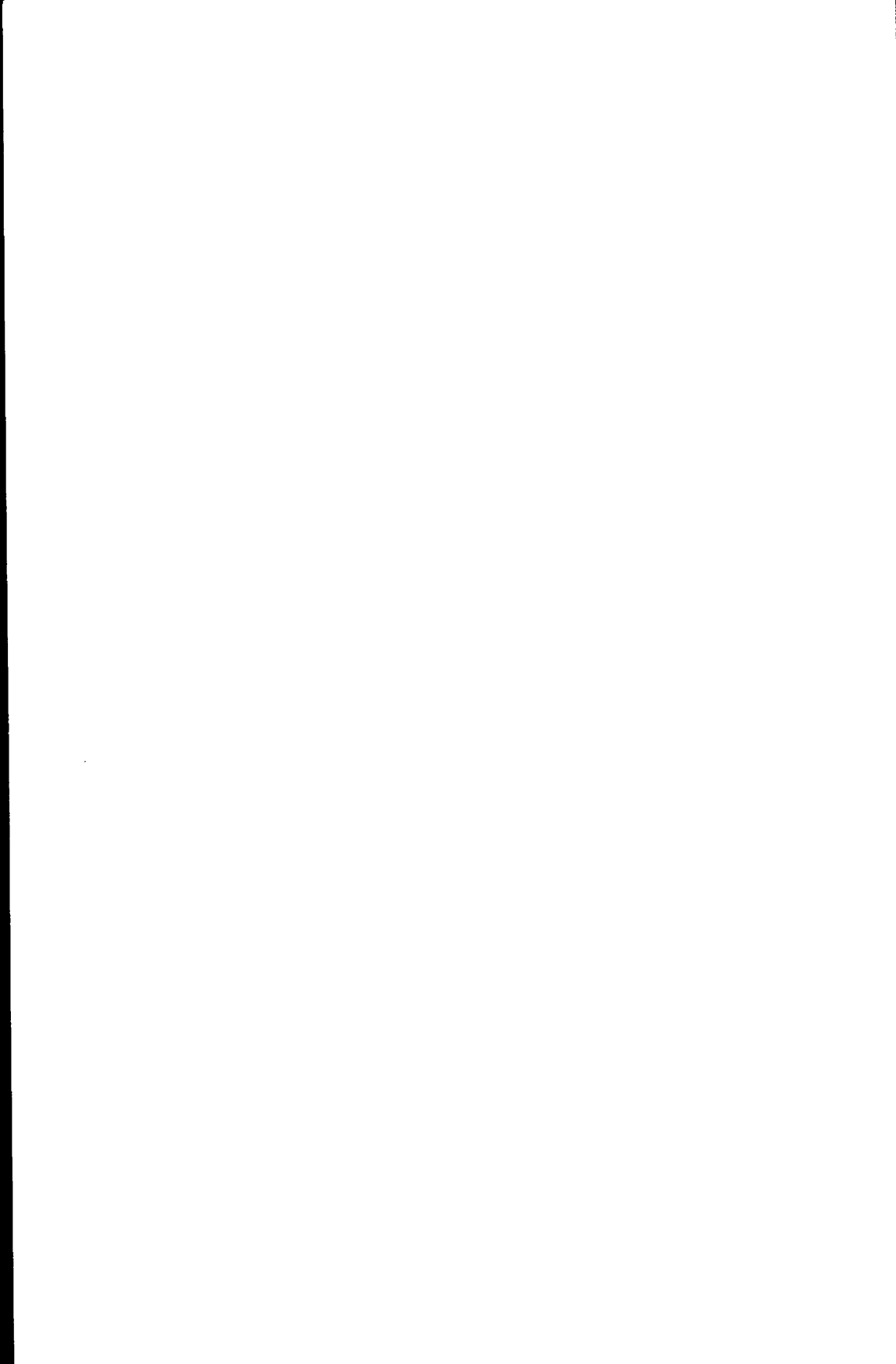
I—IV. FÜZET.

BUDAPEST,

HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVNYOMDÁJA.

1892.

TARTALOM.

I.

Értekezések, tanulmányok.

	Lap
1. A protestáns pátens és a sajtó. DR. BALLAGI GÉZA 1—52,	139—192
2. A vallás lényege. DR. HORVÁTH JÓZSEF . . . . . 53—75,	192—215
3. Egy mult századi prédikáció. DR. BOROVSZKY SAMU.	76—82
4. Masnicius Tóbiás fogsága és kiszabadulása. KRUEG ISTVÁN	83—92
5. A «Verein für Reformationsgeschichte s az Evang. Bund» Németországban. DR. SZLÁVIK MÁTYÁS.	83—106
6. Komenius Ámos János. SZALAY KÁROLY	215—234
7. Gyöngyszemek Komenius vallásos nézeteiből	235—243
8. Hugó Viktor s a XIX. század pantheismusa. VÁRNAI SÁNDOR	271—289
9. A polgári házasság s a házassági bíráskodás. DR. BARTHA BÉLA	290—323
10. A ref. templomi énekes könyvtörténete. SZATHMÁRY JÓZSEF.	324—347
11. A János-evangelium világnézete. STROMP LÁSZLÓ	348—377
12. Id. Buchholtz György és kora. 1642—1724. WEBER SÁMUEL	378—397
13. A presbyterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban. RÉVÉSZ KÁLMÁN	419—446

II.

Könyvismertetés.

14. SCHNELLER: Beszédék és a theol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok STROMP LÁSZLÓ	107—123
15. Az énekügyi előmunkálatok. S. SZABÓ JÓZSEF, naprágyi ev. ref. lelkész	245—258
16. Szemle a legújabb Comenius-irodalom terén. DR. KVACSA JÁNOS	397—404
17. F. Max Müller. Natürliche Religion. Leipzig, 1890. DR. HORVÁTH JÓZSEF	577—595

III.

Irodalmi szemle.

18. A) Hazai irodalom . . . . . 124—134, 259—264, 405—410, 596—602	
19. B) Külföldi irodalom . . . . . 135—138, 265—270, 411—418 602—606	

V.c. 176.

1.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

A M. H.
18. VILÁG. SZYET
1892. 1. FÜZET

KENESSEY BÉLA

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM

I. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE.
1892.

TARTALOM.

	Lap
I. ERTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. A protestáns pátens és a sajtó. <i>Ballagi Géza</i>	1
2. A vallás lényege. <i>Dr. Horváth József</i>	53
3. Egy mult századi prédikáció. <i>Dr. Borovszky Samu.</i>	76
3. Masnicius Tóbiás fogsága és kiszabadulása. <i>Krupec István</i>	83
4. A «Verein für Reformationsgeschichte» s az «Evang. Bund» Németországban. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	93
II. KÖNYVISMERTETÉS.	
5. Beszédék és a theol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok. <i>Stromp László</i>	107
V. IRODALMI SZEMLE.	
6. A) Hazai irodalom	124
7. B) Külföldi irodalom	135

A «**PROTESTÁNS SZEMLE**» megjelenik évnegyedenként, u. m. *január, április, július és október* hónapok 1-jén 7—8 nyomott ívnyi terjedelemben.

A «Szemle» füzetei egyenként is kaphatók minden hazai könyvkereskedésben. A jelen füzet ára 1 frt 20 kr.

A tagsági díjak és az előfizetési pénzek, valamint a «Szemle» szellemi részét illető közlemények *Kenessey Béla* titkárhoz **IX. Csepel-rakpart 7. sz.** alá küldendők. Kéziratok nem küldetnek vissza. Reclamatíók Hornyánszky V. akad. könyvkereskedéséhez intézendők.

A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1891. szeptember 19-től 1891. december 16-ig befolyt összegek kimutatása:

1. Pártfogói alapítványuk után kamatot fizettek **1891-re**: Szász Domokos erdélyi ref. püspök, dunántúli ev. egyh. kerület. **1892-re**: hm.-vásárhelyi ref. egyh.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt **5%-os** kamatok **1890-re**: Horváth Sándor bpesti ev. l., bpesti ref. főgymn. (89—91.) **1891-re**: büdsszentmihályi ref. egyh., Horváth Sándor bpesti ev. lelk., alsó-baranya-bácsi ref. egyhm., Nagy Zsigmond debreczeni tanár, karczagi ref. egyh., id. Zeyk József, Mokus Gyula bpesti ref. hitokt., sepsi ref. egyhm. könyvtár, alsó-borsodi ref. egyhm., Zelenka Pál ev. püspök, nagyszalontai ref. egyhm., bpesti ref. főgymn., kolozs-kalotai ref. egyhm., érmelléki ref. egyhm., Vasváry Sándor csepeli ref. lelk. **1892-re**: Zelenka Pál ev. püspök, tiszafüredi ref. egyh.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: Búsbak Ádám losonci bankigazgató, karczagi ref. egyh., gr. Wass Béla, gr. Bánffy György, vajdahunyádi ref. egyhm., Józsa Zsigmond n.-enyedi theol. tan., Stettner Ignác nyárádi ref. lelk., Szabó Mihály vásárhelyi ügyvéd, Kuún Géza gr.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak **1891-re**: nádudvari ref. egyh., Patonay Dezső ref. s. l., Miklós Géza ref. segédlelk., Bátky Károly füleli ref. lelk., Szalay Ferencz n.-szokoli esp., Nagy Sándor kocsi s. lelk.,

Folytatás a boríték 3-ik old.

A PROTESTÁNS PÁTENS ÉS A SAJTÓ.

(Első közlemény.)

I.

A villafrancai béke megkötetett. A bécsi kormányférfiak beláthatták, mennyire elhibázott volt úgy bel-, mint külpolitikájuk. Ausztria beléletében a felbomlás jelei mutatkoztak; a külállamokhoz való viszonya a lehető legkedvezőtlenebb volt; elszigetelve, magára hagyatva szemben állott egész Európával. A helyreállt béke megadta az alkalmat a multak bűneinek jóvátételére; az olasz hadjárat szerencsétlen kimenetele s az ebben rejülő tanulságok világos ujjmutatással szolgáltak a teendőkre nézve. A császár a birodalom összes népeihez intézett július 18-diki manifesztumában ki is jelenti, hogy a béke áldásai kétszerte kedvesek neki, mivel így kellőleg rá fog érni, hogy most már minden figyelmét és gondját azon maga elé tűzött feladat sikeres megoldásának szentelhesse, hogy Ausztria belső jólétét és külhatalmát gazdag szellemi s anyagi erőinek célirányos kifejtése, valamint a közigazgatásban és a törvényhozásban teendő korszerű javítások által tartósan megállapítsa.

Ezzel hivatalosan be volt jelente a reform-korszak kezdete, s Ausztria népeivel együtt a magyar nemzet is átadhatja vala magát a boldog reményeknek, ha 1859-ben Magyarországon reformokra és nem rendszerváltozásra lett volna első sorban és mindenek felett szükség.

Az akkor fennállott rendszer keretében a reform nemcsak formailag, de lényegében sem lehetett kielégítő. Az alkotmányos tényezők közül az, mely a nép akaratát képviseli s melynek közreműködése nélkül az intézmények jogilag nem konstituálhatók, — tétlenségre volt kárhoztatva; a másik: a meg nem koronázott uralkodó szintén nélkülözte

a törvényhozás- és kormányzásban való törvényes részvétel legfőbb és nélkülözhetetlen kellékét. A bécsi kormány folytonosan hirdette, hogy legfőbb gondja mindent tenni a népert; de semmit sem akart tenni a nép által.

Már magában a *tout pour le peuple et par le peuple* elvének semmibevevése természetesen meghiusított minden úgynevezett reform-kísérletet. Az alattvalóknak észre kellett venniök, hogy a szabadelvűségnek csupán látszatával bíró engedmények csak arra valók, hogy megnyugodjanak az atyáskodó kormány bölcsességében és jóakarátában s ne görditsenek akadályokat elégedetlenkedésök által a kormányhatalom fokozatos gyarapítása elé. A kormánynak gondja volt rá, hogy már az iskolában megtanulja a leendő polgár, hogy neki a legfőbb és legszentebb kötelessége a felsőbbség iránti engedelmisség. Mi az alattvaló kötelessége uralkodója iránt? kérdi a hivatalos káté, melyet a népiskolák számára a közoktatási miniszter rendeletére ezer meg ezer példányban nyomattak ki és terjesztettek szét.¹ Felelet: Az alattvaló kötelessége uralkodóját tisztelni. Mi módon tiszteli az alattvaló uralkodóját? kérdi tovább a káté. Felelet: Az által, ha rendeleteinek engedelmisséggel aláveti magát és mindent megtesz, a mit az neki az egész ország javáért parancsol. Kell-e engedelmeskedni még a *gonosz* uralkodónak is? Kell; mert az Isten így parancsolja.

Az alkotmányos formák mellőzése s a hatalom egyoldalú kezelése mellett a nemzeti aspiratiók kielégítéséről természetesen szó sem lehetett. A kormány tehát hazugságokkal igyekezett a nemzet háborgó lelkiismeretét megnyugtatni.

Az a rendszer, melyet 1848 után s némileg módosított kiadásban az olasz hadjárat befejeztével Bécsben követték, a hazugság és kapkodás rendszere volt.

¹ Nálam a kath. népiskolák számára készült német nyelvű kiadásból van meg egy példány, melynek címe: *Pflichten der Unterthanen gegen ihren Monarchen. Zum Gebrauche der katholischen Volksschulen im Kaiserthum Österreich. Wien. Im k. k. Schulbücher-Verl. 1859. 8-r., 26 lap.*

Erről első sorban a protestánsok tehetnek tanubizony-
ságot. A protestáns egyházszervezetre vonatkozólag az ordres,
contreordres és desordres egymást váltották fel; folytonosan
ismételve valóságos vivi sectiot végeztek a bécsi urak az egyház
testén s mindezt azért — és ez volt már a hazugság, — hogy
rendet hozzanak be az egyház kormányzatába, hogy meg-
könnyítsék, illetőleg lehetővé tegyék ama törvények végre-
hajtását, melyek a protestánsok vallásszabadságát biztosítják.

Haynau még őszinte volt. Katona létére nem diploma-
tizált, nem csűrte-csavarta a dolgot, hanem a rendelkezésére
bocsátott nyers erőre támaszkodva s megvetve az isteni és
emberi jogokat, egy tollvonással keresztül húzta mindazt, a
mit a protestánsoknak sikerült évszázadok küzdelmei árán
kicsikarni a hatalomtól. Már 1854-ben, midőn a Haynau-
féle rendelet hatályon kívül helyeztetett, a kormány megkezdí
az alakoskodást; hamis ígéretekkel igyekszik félrevezetni a
közvéleményt s megóvni intézkedéseire nézve a törvényes-
ségnek legalább látszatát. Rendelete szakasztott mása, para-
phrasisa a *Haynauénak*, azzal a különbséggel, hogy azt az
ideiglenesség jellegével ruházza fel, megígérvén, hogy a ma-
gyar protestánsok ügye még abban az évben az 1791-diki
törvény értelmében véglegesen rendeztetni fog.

Ígéletét csak 1855-ben váltotta be, de úgy, hogy nem
volt benne köszönet. A Bécsbe meghívott protestáns bizalmi
férfiak — daczára ama kijelentésöknek, hogy ők az egyház
megbízata nélkül annak ügyében mitsem határozhatnak —
megvitatták az eléjük terjesztett munkálatot, mely 1856-ban
«*Törvényterv*» cím alatt¹ kiadatott az egyházkerületeknek,

¹ Két kiadását ismerjük. Az egyiknek címe: *Törvényterv* a
két evangélikus hitfelekezet egyházi ügyeinek képviselőletét és igazga-
tását Magyarország, a szerb-vajdaság és temesi-bánságban illetőleg.
Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája. 1856. 8-r., 72 lap. — A másiké:
Törvényterv mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyeinek kép-
viselőletéről és igazgatásáról Magyarországon, a szerb-vajdaságban és
temesi Bánáthban. *Apostol Pál* tiszáninneni hely. hitv. superintendens
felügyelete alatt hivatalosan fordítva. Sárospatak. A főiskola betűível
és költségén. 1856. 8r.

hogy az 1791-diki törvény értelmében terjeszszék elő arra vonatkozólag véleményöket. Az egyhangú vélemény az volt, hogy az egyház ügyei véglegesen és törvényesen csakis zsinat által rendezhetők.

A küldöttségnek, mely az egyetemes egyház eme meggyőződését a trón zsámolyánál tolmácsolta, ő Felsége azt válaszolta, hogy «kérelmeiket figyelmesen megfontolván, látni fogom, mennyire teljesíthetem kívánságaikat; legyenek meggyőződve, hogy én helvét hitvallású alattvalóimnak csak javát kívánom; ellenben elvárom, hogy önök is nekem igaz bizodalommal és hív ragaszkodással megfeleljenek.»¹

A megfontolás eredménye a szeptember 1-sői pátens² lön, melynek az egyházi rendtartásra vonatkozó 55. §-a a vallás és közoktatásügyi miniszter szeptember 2-diki rendeletében foglalt határozmányok által egészítettet ki.³

Maga a pátens az ügy fontosságához képest nem nagyon terjedelmes, de annál inkább magán viseli *Thun* bőbeszédű, aprólékoskodó rendelete a «Vielregiererei» ismertetőjeleit. A kedélyes bécsieket ebben a szomorú korszakban sem hagyta el hagyományos humoruk. Egy kép keringett köztük. A képen egy vékony, lesoványodott, elkényszeredett Beamter rajza látható, a mint egy csomó papirost visz a hóna alatt, ezzel a felirattal: «das sind die Gesetze»; a hivatalnok után egy

¹ *A helv. hitv. dunamelléki, dunántúli és tiszántúli superintendentiák* részéről az egyház és iskola ügyében Ő császári, királyi Apostoli Felsége előtt április 20-án megjelent küldöttségnek előterjesztése és Ő Felségének legkegyelmesebb válasza. Pest, 1857. Nyomtatta Landerer és Heckenast. 2-r. 4 lap.

² *Kaiserliches Patent vom 1. September 1859*, betreffend die innere Verfassung, die Schul- und Unterrichts-Angelegenheiten und die staatsrechtliche Stellung der evangelischen Kirche beider Bekenntnisse in den Königreich Ungarn, Croatien und Slavonien, in der Wojwodschafft Serbien mit dem Temeser Banate und in der Militärgränze. Wien. Aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei. 1859. 4-r., 12 lap. — Magyar fordításban: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1859. 38. sz.

³ Magyar fordításban: Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1859. 39. 40. 41. szám.

kétlovas kocsi halad megrakva irományokkal, melyekre az van írva, hogy «und hier sind die Erläuterungen».

Az a tizenkét lapos negyedréti nyomtatvány, mely magát a császári nyílt parancsot foglalja magában, tartalmilag mégis súlyosabb volt egy szekér «Erläuterung»-nál; annyira súlyos, hogy agyonnyomással fenyegette a protestáns egyház hatalmas épületét.

A történelmi jog az a szilárd alap, melyen az épület áll s ezt *Thun* a fejedelmi kegyelem ingoványával akarta helyettesíteni. A protestánsok jogait biztosító nemzetközi szerződéseket és alkotmányos törvényeket — bármily hiányosak és tökéletlenek is különben, — a mennyiben az összes civilizált nemzetek oltalma alatt állanak, józan észszel nem lehet cserébe adni a legtökéletesebb s a legelőnyösebb császári pátensért sem; mert ez utóbbinak kútforrása: a fejedelmi kegyelem, ép úgy alá van vetve az enyészetnek, mint maga az uralkodó személye. Erre a kézzelfogható igazságra annál könnyebben rájöhettek a protestánsok, mert a pátens által nyújtott előnyök sem csábíthatták őket annyira el, hogy azokért érdemesnek látszott volna kirúgni maguk alól a biztos talajt.

A pátens tökéletesen beleillik annak a rendszernek a keretébe, mely egy-két szabadelvűnek látszó intézkedéssel eltakarni igyekszik a legreactionariusabb törekvéseket; mely a *superinspectio* jogát nem mint negatív irányú kormányzati jogot tekinti, hanem a felügyelet czímén tevőlegesen beavatkozik az egyes társadalmi érdekkör illetékességéhez tartozó ügyekbe; mely az állam és a társadalom minden tagját, minden intézményét egyenruhába öltözteti, hogy egyformaságot hozván létre mindenben, annál könnyebben felhasználhassa a létező erőket saját céljaira; mely féltékeny gonddal örködik a rend fölött s a jó rend kedvéért minden töprengés nélkül megöli a szabadságot.

Ha a pátentst elemeire bontjuk szét s annak ötvennyolcz paragrafusát tárgyilagosan megvizsgáljuk: két csoportba osztjuk intézkedéseit. Az egyik csoportba tartoznak az elő-

nyök, melyek ismét vagy értéktelenek vagy az előző törvényeken alapulnak s így egyszerűen csak a törvényes alapra való visszatérés következményei levén, tulajdonképen engedményeknek nem tekinthetők, vagy végre csalétekül szolgálnak, hogy az érdekletteket levegyék a lábukról.

A paragrafusok másik csoportja egy tükör, melyből a rendőr-állam képe a maga undorító mivoltában verődik vissza.

Ilyenek például, hogy ha valamely iskola erkölcsi vagy politikai (!) tekintetben ártalmas jelleget ölt magára: a politikai országos kormányzék által, a superintendentia egy küldöttjének meghívása mellett, vizsgálat tartandó s az eredményhez képest az iskola bezárása elrendelendő (11. §.); vagy hogy egy iskolában sem szabad oly tankönyvet használni, mely a kormány jóváhagyását meg nem nyeri (13. §.); a középtanodák és praeparandiák igazgatói a kormányhatóságok irányában felelősek (14. §.); az, a kinek hivatása valamely egyházkormányzói gyülekezetben elnökölni, személyesen felelős azért, hogy a törvényes rend fenntartassék és oly határozat ne hozassék, mely vagy a gyülekezet törvényes jogain túlmenne vagy pedig a fennálló törvényekkel ellenkezne (41. §.); az egyházi gyűlések nem nyilvánosak (45. §.); a generális conferentiák, valamint a superintendentiális konventek jegyzőkönyvei a vallásügyi miniszteriumhoz fölterjesztendők, melynek jogában áll a hozott határozatokat felfüggeszteni (46. §.); a papok, tanítók, hivatalukat csak a kormány beleegyezésével foglalhatják el (49. §.); a superintendentensek és egyházkerületi gondnokok választása pedig az uralkodó által erősítették meg (51. §.) stb. stb.

Közhelylé vált igazság, hogy az önkormányzat s az ezzel együtt járó gyülekezési jog, valamint a nyilvánosság joga, mindmegannyi éltető elemei a protestantizmusnak. S épen ezektől fosztatott meg a pápens által.

Bármily elfogulatlanul tanulmányozzuk tehát a nyílt parancsot, semmikép sem jutunk arra az eredményre, a mire egy újabb protestáns egyházjogi írónk, ki azt állítja, hogy

a pátens s a másnap megjelent miniszteri rendelet «az egyházpolitikai jogok tekintetében az uralkodó felség más alkalommal is nyilvánult jóakarátának mindig szép emléke lesz egyházunk történetében».¹

Az akkori lapok hálálkodtak ugyan ő felsége jóságáért; a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője ismét és ismét kijelenti például, hogy «a nyílt parancsban ő felsége egyházunk iránti atyáskodó szeretetének legvilágosabb jeleit látjuk»;² de ezek csak afféle frázisok voltak, melyeket óvatosságból kellett szárnyra bocsátani, hogy a kritika keserű labdacsát a kormány annál könnyebben megemészthesse. Ma azonban már nincs többé semmi okunk arra, hogy a kritika élet ily módon eltompítsuk. Midőn a kormány egy intézményt előbb halálra sebez, aztán biztos tudatában annak, hogy a halál úgysis be fog következni, apró tapasztokkal ragasztja be a vérző sebeket: ez nem jóakarát; ezt a maga nevéen képmutatásnak nevezik.

A nyilvánosság jogán ejtett sérelemre mily értéktelen, haszontalan volt a 43. §. tapasza, mely nagykegyesen megengedi, hogy a zsinatok országfejedelmi biztosok jelenléte nélkül tarthatók. Ha a kormány a nyilvánosságot nem zárja ki gyűléseinkből: a protestánsok minden fejtörés nélkül belenyugosznak, hogy ezentúl is ott legyen zsinataikon az államhatalmat képviselő fényes egyenruha, mert egygyel több vagy kevesebb hallgató — még ha hivatalos minőségben szerepel is — nem számít ott, a hol a hallgatóság száma korlátozva nincsen.

De az sem tekinthető valami különös kegyelemnek, hogy a házassági perekre nézve az egyházi bíróságok illetékessége elismertetik (6. §.); valamint, hogy a Horvát-Szlavonországban s a határőrvidéken lakó protestánsok is felruháztatnak a szabad vallásgyakorlat jogával (47. §.); mert hiszen a házassági perekre nézve hasonló intézkedést tesz már az

¹ *Kovács Albert*: Egyházjogtan. I. 215.

² Prot. E. I. Lap. 1859. 1022. l.

1791-diki törvény; Horvát-Szlavonország és a határőrvidék pedig a bécsi és linczi béke megkötésekor is a magyar korona országai közé tartoztak s így az említett békekötések ezekre is ép úgy kötelezők voltak, mint a szoros értelemben vett Magyarországra nézve. A pátens 6. és 47. §-ában foglalt intézkedések által tehát a kormány egyszerűen a törvényes alapra helyezkedett vissza, a mi kötelesség volt, de nem kegyelem.

Végre az 53. §., mely szerint a superintendentiák az állampénztárból évenként segedelmi átalánypénzt kapnak, mézes madzag volt. Ezzel akarta a kormány megpuhítani, illetőleg elnémitani az előrelátott ellenzékét. Jól tudták az intéző körök, hogy furfang nélkül czélt nem érnek. *Thun* januárius 10-diki¹ s februárius 5-diki rendeletében² azzal a ravasz fogással élt, hogy egyenesen az egyházközségeknek hagyja meg a rendezkedést, úgy okoskodván, hogy azoknak nem lesz annyi bátorságuk, mint az egyetemes egyháznak, a coordinatióba tehát bele fognak menni. Ezzel, mint *Filó* helyesen jegyzi meg, maga a kormány, — a mely pedig a forradalomtól annyira irtózott s a mely a pátens ellen küzdő protestánsokat az állami rend felforgatásával vádolta, — forradalmi tέρre terelte az ügyet, ellenszegülésre izgatván a papokat törvényes előjáróikkal szemben.³ S hogy ez ellenszegüléshez annál inkább kedvet kapjanak: a február 5-diki rendelettel egyidejűleg, *ugyancsak február 5-diki kelettel* az államsegélyre vonatkozó legfelső elhatározás is közhírré tétetett.⁴

A do ut des, facio ut facias elvét követte a kormány. Szinte mondani látszott, hogy én segíték a nyomorúságtokon, adok a számotokra alamizsnát; de ti viszont háláljátok meg jószívűségemet azzal, hogy parancsaimnak engedelmeskedjétek. A tizenkét ujonnan szervezendő egyházkerület superin-

¹ Lásd Prot. E. I. Lap. 1860. 4. sz.

² Lásd u. o. 1860. 6. sz.

³ *Filó*: Rapport sur l'église de Hongrie. 26. l.

⁴ Prot. E. I. Lap. 1860. 10. sz.

tendensei, esperesei, lelkészei és néptanítói összesen 94 ezer forintnyi hivatali pótlékot, illetőleg segélyt kaptak volna azért, hogy fölhagynak az oppositíóval. De — szerencsére — nagyon kevés érezte közülök annyira elviselhetetlennek a becsületes szegénységet, hogy anyagi helyzetének megjavításáért kész lett volna feláldozni egyháza jogait.

A bécsi minisztérium kormányzási képtelenségét mi sem mutatja inkább, mint az, hogy a protestánsokat boldogíthatni hitte a pátenssel; tehát egy évtized alatt annyira sem jutott, hogy megismerte volna a különböző népelemeket, melyeknek igazgatása gondjaira bízott. Rövidlátó és korlátoltságukban makacs bürokraták intézték a birodalom sorsát. Folytonosan kísérleteztek a nélkül, hogy a kísérletek eredményéből a tanulságot levonták volna. Ha valami nem sikerült: kezdték újra a dolgot; a formán esetleg változtatnak, de a lényeg maradt a régi; tágítani nem tágítottak, mert félték, hogy a következetlenség vádja érvén őket, elvesztik tekintélyüket. Többnyire bevárták a teljes kudarczot s csak akkor mondtak le a további kísérletezésről.

Ilyen politika mellett a halvaszületett törvényeknek szeri-száma nem volt. Ezek közé tartozott a protestáns pátens is.

Az 1856-diki törvénytervezetet egyhangúlag visszautasították a protestánsok. Világosan kijelentették, hogy nekik nem felülről diktált, hanem önmaguk által alkotott törvényekre van szükségök; hívják össze hát a zsinatot. A kormány nem hallgatott rájuk. Megújította az egyszer már dugába dőlt experimentumot. S a vége mi lön? Ismét egy kudarcz, mely a többivel együtt a civilizált világ előtt ékesszólóan demonstrálta az osztrák kormány képtelenségét.

A régi igazság, hogy bonum tametsi opprimitur, non extinguitur, most is bevált. Hitfeleink ellentállásán végre is meg kellett törnie a kormány makacosságának annyival is inkább, mert a protestánsok háta mögött állt az egész nemzet.

Soha Magyarországon nagyobb egyetértés az emberek

közt nem volt, mint ebben a korban. Pártok nem álltak egymással szemben. Megszűnt a felekezetek, nemzetiségek közti torzsalkodás. A katolikusok, kik a konkordátum által szintén a történelmi jog alapjáról taszítottak le, a közös szerencsétlenség elhárítása végett fegyverszövetségre léptek protestáns testvéreikkel; a siker felett érzett örömben s a balsiker által okozott levertségben a szövetségesek hűségesen megosztottak egymással, úgy, hogy a nemzet koszorús költője méltán hirdethette, hogy immár bekövetkezett az egy akol és egy pásztor korszaka:

«Ezernyolczszáz ötvenkilenczbe' volt
(Jegyezzük ezt a jobb évek közé!)
Midőn a választófal leomolt,
Mely sziveinket elkülönczé;
Midőn párt-, faj-, rang-, vallásgyűlölet
Kiveszett e honban minden háztól.
Maradjon így hát világ végeig
Egy Isten és hon, — akol és pásztor.»¹

A pátens elleni harcz nemzeti küzdelem volt. A protestánsok, midőn saját ősi alkotmányos presbyterialis szervezetök mellett síkra szálltak: a mindent központosító abszolutizmust támadták meg. Az «egységes Ausztria» irányadó köreit lelkesítő centralisatio szelleme hatja át a pátens minden sorát. A birodalom egységének nevezett szörnyeteget és a közszabadság elnyomására szolgáló igazgatási rendszert ostromolták tehát meg a protestánsok a pátensben, s így küzdelmök szükségszerűleg politikai jelleget öltött magára. Eredménye is inkább politikai, mint vallási volt. Túloznánk, ha állítanók, hogy az osztrák kormány nyomása nem fejlesztette volna hitfeleinkben a hitbuzgóságot, az egyházi ügyek iránti érdeklődést; hiszen az előző századok története is bizonyítja, hogy az egyházas szellem hasonlít a pálmához, mely sub pondere crescit. De másrésről az is bizonyos, hogy míg vallás-erkölcsi tekintetben a pátens elleni mozga-

¹ *Jókai* az Üstökösben. 1859. 13. sz.

lomnak maradandó nyoma nem maradt: politikai fejlődésünk történetében ez a mozgalom tette le a határkövet az elnyomatás és az alkotmányos kibontakozás korszaka közé.

Hogy a küzdelem teljes sikerrel végződött: ez annál hámulatosabb, mert bármily jogosnak látszott is a pátens visszavonó 1860. május 15-diki legfelsőbb kézirat¹ ama szemrehányása, mely szerint a kormánynak a protestáns ügyek rendezésére célzó intézkedései «a nép kedélyének növekedő nyugtalanítására használtattak alkalmul»: a «kedélyek nyugtalanítására» szolgáló intézmények: az egyházi gyűlések és a sajtó, részint tétlenségre voltak kárhóztatva, részint annyira megrendszabályoztattak, hogy a közvélemény alakulására, fejlesztésére úgyszólván csak lopva tehettek valamit.

Az egyházi gyűlések tartását az 1859. október 8-diki rendelet betiltotta.

A pátens 26. §-a az ág. hitv. evangélikusok részére hat superintendens szervezését rendeli el; ezek: a pesti, a pozsonyi, a soproni, az eperjesi, a szarvasi és az újverbászi; a helv. hitvallásúak részére szintén hat superintendens állapít meg, u. m. a pestit, a komáromi, a pápai, a sárospataki, a debreczeni és az újszivaczi. Megállapítja egyszerűsmind az esperességeket is. Nem gondolta meg a kormány, hogy az egyházkerületek és esperességek új beosztása által önmaga teszi lehetetlenné a pátens végrehajtását. «Erit mihi magnus Apollo — írja a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője mindjárt a pátens közzétételekor, — a ki megmutatja az Ariadne-fonalat, mely a pátens által megteremtett zavarból kivezet. Micsoda testület vegye kezébe a dolgot? A régi superintendens hatályon kívül helyezettek; tehát az újak. De hát ki rendezze azokat?»²

Az október 8-diki rendelet azután a districtualis konventek tartását az eddigi püspöki kerületek szerint megtiltja, s

¹ Lásd egész terjedelmében: Prot. E. I. Lap. 1860. 20. sz.

² Prot. E. I. Lap. 1859. 994. l.

ebből folyólag akként intézkedik, hogy az evangélikusoknak csak a 26. §. pontos követése mellett van joguk superintendentialis gyűlést tartani; a superintendentialis konventre semmi más esperességek össze nem gyűlhetnek, mint azok, melyek a 26. §. szerint egyik vagy másik superintendenciát képezik; ha a superintendentialis konventek a szept. 1-sői nyílt parancs 26. §-a által kijelölt püspöki kerületektől eltérő alkotással ülnének össze ezentúl is: akkor ezek határozatai semmieseknek nyilváníthatnak s az ily jogosíttatlan gyűlések összehívása, valamint az azokban való részvétel komoly felelősséget vonna maga után; azon esetben pedig, ha minden várakozás daczára, valahol meg akarnák kísérteni ily jogtalan superintendenciális konvent tartását, a politikai hatóságok oda utasítandók, hogy azon személyeket, kik ily jogtalan módon akarnak összegyűlni, a szétoszlásra szólítsák fel s ezen felhívásnak való nem engedelmeskedés esetében annak rendőri eszközökkel is megkivántató nyomatékot adjanak és a pontos teljesítést biztosítsák.¹

Ennek a rendeletnek a súlyát legelőbb a dunamellékiek érezték meg.

Egyházkerületi gyűlésük 1859. december 12-dikére ki volt hirdetve. De a kormány betiltotta azt. *Báthory* helyettes püspök a helytartó-tanács alelnökénél, *Cseh Eduárdnál*, a tilalom visszavonását nem bírván kieszközölni, azonnal beadta lemondását az öt és fél év óta viselt administratorságról s 30 év óta viselt egyházkerületi főjegyzői állásáról. Hiába kérték *gr. Ráday*, *Sárközy Kázmér*, *Török* és *Ballagi*, kiket — tudomásom szerint — értekezletre hívott össze, hogy ily válságos viszonyok közt ne hagyja oda helyét rossz katona módjára: még ő kerekedett felül s ő tett szemrehányásokat, hogy őt hagyták magára a veszélyben. A gyűlést azért a kitézött időben a legidősb egyházmegyei gondnok, *gr. Ráday Gedeon* s a legidősb esperes, *Fodor Pál* elnöklete alatt megtartották; elfogadták ott az ő felségéhez intézendő, *Filó* által fogalmazott feliratot s a *Szózat éléneklése* után szétoszlottak.

¹ Prot. E. I. Lap. 1859. 43. sz.

Az engedetlenség azonban nem maradt következmények nélkül. Ugy az elnökök, mint a gyűlésen résztvettek közül többen, pl. *Sárközy Kázmér*, *Filó* stb. perbe fogattak; a hivatalos Budapesti Hírlap pedig kinyilatkoztatta, hogy a mennyiben *Báthory Gábor* helyettes superintendens, meghívóját visszavonta, a gyűlés «superintendentialis konvent jellegével nem birhat».

Ehhez hasonló nyilatkozattal jelenti ki a hivatalos lap a három nappal később megtartott ev. bányakerületi gyűlés törvénytelenységét is. Az említett gyűlést a *Haynau* idejében kinevezett *Komáromy* superintendens nem akarván összehívni, megtette ezt helyette a legidősb esperes, *Esztergályi Mihály*, daczára annak, hogy magától *Thuntól* érkezett hozzá szigorú tilalom a gyűlés-tartást illetőleg. A templom kulcsát a pesti német egyház lelkésze, *Lang Mihály* — a rendőrség parancsának engedelmeskedvén — nem adta ki, ennél fogva a gyűlést az iskola épületében tartották meg. Alig hogy megkezdődött *Esztergályi* esperes és *Desseuffy Ottó* elnöklete alatt a tanácskozás, egy rendőrtiszt szétoszlásra szólította fel a jelenvoltakat, a mi — ha jól tudom, br. *Prónay Gábor* közbelépésére, ki figyelmeztette a gyülekezetet, hogy nem ott van a helye a kormány kiküldöttével alkudozni — meg is történt, miután az elnök a határozatot kimondta s *Székács* egy valóban remek, rögtönzött könyörgéssel könyekre indította nemcsak a gyülekezetet, de magát a rendőrtisztet is.¹

Az akkori közhangulatot jellemzi, hogy az egyetemi ifjúság — mint a *Wiener Zeitung* december 16-diki esti lapjában olvassuk — hatalmas tüntetést rendezett a bányakerületi küldöttek tiszteletére. A bécsi lap tudósítója csak «100 diákot» látott, az *Ostdeutsche Post* ellenben 200-ra becsüli a tüntetésben résztvett diákok s 1500-ra az egész

¹ *Székács* imáját, melyet az egyházkerületi gyűlés jegyzőkönyvébe is beiktattak, lásd egész terjedelmében: *Das k. k. Patent als Mystification*, 70. l.; eredetiben: *Felvidék*y: Protestantismus és panszlávizmus, 64. l.

tömeg számát. A tüntetőket katonai őrzővert szét. Egyet közülök, a ma is szereplő *br. Kaas Ivort* — minthogy tettlegességet követett el, más versió szerint, minthogy rohamra szólította fel a jelenvoltakat, ismét más versió szerint azért, mert a rendőrbiztost sértő szavakkal illette¹ (ő maga mondhatná meg leginkább, melyik az igaz) — letartóztatták.

Az egyetemi ifjúság ettől a naptól kezdve tevékeny részt vett a kormányellenes hangulat ébrentartásában, mitsem törődve az egyetemi tanácsnak mindjárt másnap közzétett figyelmeztetésével, hogy t. i. a demonstrációktól óvakodjanak, mert a törvények tisztelete első kötelessége minden állampolgárnak, annnyival is inkább az akadémiai polgárnak, ki magát az állam, a törvények s az igazságtétel jövőendő szolgájaként akarja kiképezni.²

Az ifjak, — kiknek főhadiszállásuk a Fillinger-kávéházban volt, — nem szüntek meg borsot törni a rendőrség orra alá. *Nedeczky Jenő*, Deák unokaöccse, *Szeniczey Ödön* s még néhány jogász *Albrecht* főherczeg jelenlétében egy álarczos bál alkalmával a német zenekart a teremből kikergette, mert a *Gotterhalte*-t kezdte rá, aztán az egész báli közönség elénekelte a Hymnust s még ráadásul *Nedeczky* egy hatalmas beszédet is tartott a zsarnokság ellen. A *Batthyány-requiem*; a márczius 15-diki tüntetés áldozatának, *Forinyák Gézának* temetése, mindmegannyi demonstráció volt a kormány ellen.

A protestánsok, — kiknek az ifjúság mozgalma szintén malmukra hajtotta a vizet, — fennebb említett két egyházkerületi gyűlésökön kívül még kettőt tartottak a hatóság beavatkozásával.

A dunántúli ref. egyházkerület Pápan október 17-től 19-ig a tárgyalásra kitűzött ügyeket legnagyobbreszt elvégezte, a pátens ellen a feliratot megszerkesztette és elfogadta,

¹ Magyar Sajtó 1859. decz. 19.

² U. o. 1859. decz. 17.

midőn *Ferenczi* szolgabíró a gyűlésteremben megjelent és saját felelősségére betiltotta a tanácskozás folytatását.

Az 1860. január 11-diki tiszántúli ref. superintendenciális gyűlést *Hanke Leo* kormánybiztos hasonlókép feloszlásra szólította fel. Mire *Tisza Kálmán*, a nagyszalontai segédgondnok felállván, hogy kifejtse, miért nem engedelmeshetnek e felhívásnak, a biztos közbevágott, hogy az ő küldetése eddig terjedt, most tehát távozik, mi meg is történt. A gyűlést azonban tovább folytatták.

A törvényes lépéseket, melyeknek megtételével fenyegetődzik a pesti hivatalos lap január 13-diki számában, a tiszántúliak ellen csakugyan megtették.

A gyűlés jegyzőkönyvét és aktáit *Popa György* vizsgálóbíró lefoglalta.¹ Azután *gr. Degenfeld Imrét*, *Balogh Pétert*, *Daróczy* esperest és kabai lelkészt, a két *Révészt*, *Borbély Miklóst*, *Vállyi Jánost*, *Könyves Tóth Mihályt*, *Ujfalussy Miklóst* stb. a nagyváradai törvényszék elé idézték. Hogy *Révész Imre* ebben az ügyben szintén megidézett, — a mit *Révész Kálmán* kétségbe von², — ezt a mellett, hogy *Ballagi Mór*hoz intézett egyik levelében olvassuk, ilyen bizonyíték nélkül is határozottan állithatnók, miután a január 11-diki gyűlésen résztvettek közül egy sem kerülte ki a bíróság részéről a zaklattatást, épen *Révészre* nézve lett volna tehát legkevesebb oka a nagyváradai törvényszéknek kivételt tenni.

Balogh superintendens, kit midőn április 15-dikén Nagyváradra érkezett, a pályaudvaron *gyászsba öltözött* fiatalok beszéddel üdvözöltek,³ valamint *Degenfeld* és *Daróczy*, kihallgattatásuk alkalmával úgy nyilatkoztak, hogy az ő védelmök és bírójuk a közjogban és az őseik vérével megpecsételt szerződésekben van megállapítva s hogy tudva, miként a bíróság parancsot kapott az ő üldöztetésökre, a

¹ *Kiss Kálmán*: A szatmári ref. egyházmegye története. 256. l.

² Prot. E. I. Lap. 1883. 701. l.

³ Pesti Napló 1860. április 24.

miért törvényesen biztosított vallási jogaitat gyakorolták, bevárják elítéltetésüket a nélkül, hogy azt meg akarnák akadályozni az amúgy is fölösleges védelemmel.¹

Tisza Kálmán hasonlóképen bíróság elé állított; egyszersmind házkutatást tartottak nála. A bíró az iránt hallgatta ki, hogy midőn a pátens visszaautasítására hívta fel a gyűlést, mit értett az alatt, hogy «fejezze ki a gyűlés reményét, miként ilyen és más hasonló zaklattatásoktól jövőre megkíméltetünk.» Azt értettem — felelé Tisza, — hogy például ok nélkül a bíróság elé ne idézgessenek bennünket.

A házkutatás alkalmával pedig Bihar megye főnöke megriadva a nagy munkától, melylyel a rengeteg iromány átnézése járna, azt kérdezte Tiszától, mondja meg becsület-szavára, van-e nála valami *izgató irat*? Van, felelte Tisza. S ezzel a főnök elé tette a pátens eredeti szövegét.

Ilyen zaklattatások, a gyűlésezési jog ilyen megszorítása mellett természetesen felette nehéz és — tegyük hozzá — veszedelmes volt a protestáns kérdésben állást foglalniok épen maguknak a közvetlenül érdekelteknek. De kétszeresen megnehezítettett ez az által, hogy a sajtót, melyet a 48-diki törvényhozás fölszabadított, ismét bilincsekbe verte a szabad szótól irtózó kormány.

Az utólagos cenzura — ez a kétszeresen gonosz, mert nemcsak a szellemre, hanem a zsebre is nyomasztólag ható alakja a cenzurának — állt fenn nálunk 1852-től. A sajtó-rendtartást tartalmazó, 1852. május 27-én kelt nyílt parancs hű kinyomata az alakoskodó kormányzati rendszernek. Ezeket a kifejezéseket: könyvrendőrség (Bücherpolizei), könyv-vizsgálat, cenzura, — hiába keresnök benne. De a mi név szerint hiányzik belőle, az tényleg benne van a maga egész visszatartó mivoltában. S ez a legocsmányabb hypokrisis!

Az időszaki nyomtatványnak minden egyes számából

¹ Les institutions de la Hongrie et leur violation. (*Ludvigh Jánostól.*) 101. l.

vagy füzetéből, legfőlebb egy órával a szétküldés előtt egy példányt a közrend és közbiztonság föntartására kirendelt hatóságnál és oly helyeken, a hol állami ügyészségek voltak, még ezeknél is le kellett tenni. Minden más, a sajtó alól kikerült nyomtatványból, köteleztetett a nyomtató egy példányt a szétküldés előtt 3 nappal a hatóságnak átnyújtani, megtiltatván a nyomtatványoknak az említett határidők eltelte előtt való kiosztása, illetőleg szétküldése. A lapszerkesztők azonban, hogy kárt ne szenvedjenek a kész nyomtatvány elkobzása által, nem egy órával, hanem 4—5 órával, sőt a heti lapok szerkesztői 1—2 nappal a megjelenés előtt elküldték az u. n. revíziót a rendőrséghez. A melyik közülök a rendőrfőnök kegyében volt, az még a kinyomatás előtt megkapta az értesítést a cenzura esetleges kifogásai felől, de a melyik szerkesztőt *Prottmann* boszantani akart, annak a lap szétküldése előtt egy fél órával üzenté meg, hogy a lap illető száma lefoglaltatott.

Egy lapszerkesztőség műhelyében nőttem fel. Emlékszem hát nagyon jól, mily izgatottság fogott el még engem is — az akkor még gyermeket, — midőn a szerkesztő, ki szívemhez oly közel állt, önmagából kikelve szaladt a rendőrséghez, hogy lehetővé tegye lapjának idejében való megjelenését. A mikor már néhány óra mulva expediálni kellett volna a lapot: jött a hír, hogy *Prottmann* urnak kifogása van valamely czikk vagy annak egy bizonyos passzusa ellen. Erre megkezdődött az alkudozás a szerkesztő és a rendőrfőnök között, a mi annál nehezebben ment, mert *Prottmann* ugyan igen udvarias ember volt, de egy szót sem tudott magyarul s így ugyancsak bajos volt vele megértetni, hogy például a miatt a magyar szó miatt, a mit kifogásol, még a haja szála sem görbül meg az osztrák kormánynak s a birodalom békessége nem fordul fel fenekestől. Természetesen többnyire a szerkesztőnek kellett engednie s még szerencsésnek érezhette magát, ha egyetlen egy inkriminált szó miatt a lap teljesen kész, kinyomatott ezer példánya megsemmisítettén, egy kis késedelemmel a megreparált

s újra nyomott lappéldányokat szétküldhette. De megtörtént az is, hogy a kijavításra nem volt többé idő, s akkor a lap csonkán, például két ív helyett fél íven, vagy egyáltalán nem is jelent meg.

A szerkesztőnek kétszeres szerencséje volt, ha a káron kívül, mely a kinyomatott lappéldányok megsemmisítése által érte, egyéb baja nem történt. Ha azonban a rendőrfőnök úgy találta, hogy a lap tartalma valamely hivatalból üldözendő büntetésreméltó cselekmény alapjául szolgál: a nyomtatványt lefoglalta, az államügyészség pedig nyomban megindította a szerkesztő ellen a bűnvádi eljárást. Családi irományaink közt számos idézvény található, melyben a budai császári országos törvényszék vizsgáló bírása, *Marschalko*, a közcsendháborítás büntényével vádolt szerkesztő kihallgatását rendeli el, közcsendháborításnak minősítvén az akkori büntető törvénykönyv mindazon cselekményt, a mely szerint valaki nyilvánosan vagy többek jelenlétében vagy nyomtatványokban, közkezen forgó iratokban vagy képek által engedtlenségre, fölkelésre, vagy a biróságok vagy más közhatalóságok törvényei, rendeletei, ítéletei és intézkedései ellen való ellenszegülésre, vagy az adók és más közczélokra szánt szolgáltatások megtagadására felhívást tesz közzé, izgat vagy csábít.

Alig van, a mi e kor igazságszolgáltatását inkább jellemezné, mint az, hogy lefoglalt, tehát soha közre nem bocsátott nyomtatvány miatt közcsendháborítás czímén helye volt a vádemelésnek. Világos, hogy ebben az esetben a per tárgyat olyan cselekmény képezte, a melynek nemcsak elkövetését, de még megkísérlését is lehetetlenné tette a rendőrség az által, hogy a közcsendnek megzavarására alkalmat szolgáltató nyomtatványt — mielőtt azt a szerzőn, nyomdászon és a szedőn kívül bárki láthatta volna — elkobozta.

Mily boszantóan nevetséges hatása lehetett a közönségre a Pesti Napló 1860. január 27-diki számában foglalt ama közleménynek, mely szerint a nevezett lap szerkesztője az 1859. november 8-diki számban az esztergomi ünnepély-

ről irt cikke miatt, mint közcsendháborító, vád alá helyeztetett, tehát egy olyan cikk miatt, a mit senki nem olvashatott, miután a november 8-diki számot a rendőrség lefoglalta.

Ha legalább elhallgatták volna az ilyen jogszolgáltatási abszurdumokat! De — és ez mutatja az akkori törvényhozók együgyűségét — maga a sajtórendtartás gondoskodott róla, hogy minden ilyen esetből közbotrány legyen, a megnyiben 21. §-ában elrendeli, hogy ha valamely időszakos nyomtatvány ellen bünvádi eljárás indítatik: ezen bünvádi ügyben kibocsátott rendeletek, valamint a büntető ítélet is, teljesen és változatlanul ugyanazon időszakos nyomtatvány legközelebbi számában közlendők.

A hirlap egyes számainak lefoglalásánál sokkal súlyosabb büntetések is érték a szerkesztőket. Így nevezetesen — a sajtórendtartás értelmében, — ha valamely időszakos nyomtatvány a trón, a monarchiai uralkodásforma, a birodalom egysége és épsége, a monarchiai elv, a vallás, a közérkölciség vagy általában az állam alapjai iránt folytonosan ellenséges vagy a közcsend és rend fenntartásával össze nem egyeztethető irányt követett: szerkesztőjét előbb kétszer megintették, azután a lapot három hónapra, vagy esetleg örökre betiltották.

Igy tiltották be a *Vida Károly* által szerkesztett kolozsvári Magyar Futárt addig, míg a szerkesztő ellen közcsendháborítás címén megindított per be nem fejeztetik. Az államügyész büntetésül indítványba hozta a nemesség elvesztését, egy évi nehéz fogságot, 500 forint lefoglalását a biztosítékból és elvesztését azon jognak, hogy valaha a vádlott bármely hirlapnak tulajdonosa, kiadója vagy szerkesztője lehessen. A nagyszabeni törvényszék azonban vádlottat fölmentette. Azzal persze senki sem törődött, hogy az államügyész kárt okozott és mennyit Vidának az által, hogy lapjának megjelenését felfüggesztette. Örülnie kellett a szerkesztőnek, hogy bármily anyagi kár árán legalább a büntetéstől megmenekült.

A megintésnél még drasztikusabb eszközt is alkalmaz-

tak a napi sajtó elhallgattatására. A rendőrség ugyanis megtilthatta, hogy bizonyos kényesebb tárgyról irjanak. Így a Prot. Egyh. és Isk. Lap szerkesztője a lap 1860. márczius 9-diki számában kinyilatkoztatja, hogy a mennyiben a haza minden részéből érkeznek hozzá tudósítások a szeptember 1-sői legmagasabb nyílt parancs ügyében egyházkerületektől, egyházmegyéktől, úgy mint egyes gyülekezetek részéről: felsőbb helyről érkezett tilalomnál fogva nincs oly helyzetben, hogy eddigi mód és szokás szerint tartott akárminemű egyházi gyűlés határozatait kiadhassa.

Ilyen terrorismus mellett a lapok természetesen csak a legnagyobb óvatossággal szólhattak a napi kérdésekhez.

Az 1852-diki sajtótörvénynek — mint *Kemény Zsigmond* később, mikor már szabadabbá vált a sajtó, tréfásan írja — meg volt a maga jó oldala, t. i. mind az író, mind az olvasó ügyességét fokozta. Az író megtanulta azt a mesterséget: ángyomasszonyról szólni akként, hogy mindenki megértette, miszerint tulajdonképen hugomasszonyról volt szó; az olvasó pedig megtanult a sorok közt olvasni, s a látszólag legártatlanabb megjegyzésre mosolyra nyíltak ajkai s ajkai közt — előbb óvatosan körülpillantva — azt morgogta: «aha, értem, értem!»¹

Gyakran fogásokkal igyekeztek az ujságok lehetővé tenni, hogy egy vagy más ügyben a közönséget tájékoztassák, közvéleményt teremtsenek. Ha valaki szabadabb szelvényben kívánt nyilatkozni, kieszközölte, hogy cikkét valamelyik bécsi lap közölje, onnan aztán átvehették a magyar lapok is. De ez a fogás sem sikerült mindig, mert a mi szabad volt Bécsben, nem volt mindig szabad Pesten is.

A kényesebb eseményekről a hivatalos Budapesti Hírlap vagy Wiener Zeitung után tudósították a lapok közönségüket. Persze amazoknak gondjuk volt rá, hogy a kormánynak közleményeik által valahogy kellemetlenséget ne okozzanak. Pesten ebben az időben 34 lap volt, ezek közt

¹ Pesti Napló 1860. nov. 1.

4 nagy napilap. De ezekből ugyan meg nem tudott az ország semmit például az egyetemi ifjúság által rendezett tüntetésekről vagy a primási jubilaumról, vagy ha megtudott is valamit: kénytelen volt beérni a hivatalosok semmitmondó, száraz és minden kényesebb mozzanatot elhallgató tudósításainak reprodukciójával.

A lapok egy szót sem irtak például a *Batthyány Lajos* kivégeztetésének évfordulóján tartott requiemről. Csak hallomásból, de nem a lapok útján tudta meg a közönség, hogy egy jogász elment a ferencziekhez s fölkérvén őket, hogy *Lajos* nevű elhunyt atyjáért tartson requiemet, ez meg is történt, az első magyar miniszterelnök özvegye jelenlétével dokumentálván, hogy a mise tulajdonképen nem ama bizonyos jogász atyjának, hanem az ő boldogult férjének szólt.

Vagy azt olvassuk ugyan az akkori hírlapokban, hogy *Kisfaludy Károlyért* 1859. decz. 15-kén roppant közönség részvételével gyászmisét tartottak; de arról a sokkal érdekesebb eseményről egy szóval sem emlékeztek meg a lapok, hogy midőn a rendőrség meghallotta, hogy az ifjúság ünnepelesen szándékszik átszállítani Kisfaludy hamvait a vácsi temetőből a kerepesibe: a tüntetés megelőzése végett éjnek idején maga gondoskodott az átszállításról, mire az ifjúság úgy fogott ki a rendőrségen, hogy nagy tüntetéssel megkoszoruzta a költő ujonnan hantolt sírját a kerepesi temetőben.

Az 1860. márczius 15-diki nevezetes tüntetésnek a lapokban csak egy hivatalos közleményben van nyoma, mely szerint az egyetem rektora közhírré tette, hogy a márczius 15-dikén történt események folytán — a mennyiben a fiatalság ismételt figyelmeztetések daczára demonstratiókban vett részt — a cs. k. hatóságok felső helyről felhatalmaztattak, hogy az ilyenmű izgatásokban résztvevő tanulók ellen hivatalból közvetlenül a cs. k. katonaság elé állíttatást is elrendelhetik. De hogy mik voltak azok a márczius 15-diki események; mi módon vették körül katonai kordonnal a kerepesi-úti temetőben nyugvó honvédek sírját; mi módon

lökte *Kormos Béla* a katonák feje fölött az ifjuság koszorúját a honvédek sirjára; mi módon lötték le *Forinyák Gézát* stb., — mindezekről mélységesen hallgatnia kellett a sajtónak.

A *Sczitovszky* primási jubilaumáról meg a Magyar Sajtó részletes tudósítást közöl ugyan, de annak legérdekesebb részéről, a lakomáról csak annyit olvasunk november 8-diki számában: «mindenik asztalnál voltak szép és *erőteljes magyaros* felköszöntések, melyeket tudósítónk — jelen nem lévén — nem közölhet egész hitelességgel.» Persze bajos is lett volna azokat «egész hitelességgel» közölni, mikor a többek közt *gr. Cziráky*, ez a különben konzervatív, loyális főúr *Albrecht* főherczeg, *Rauscher* bécsi érsek, *Thun* miniszter jelenlétében az izzó szenvedély hangján azzal végezte beszédét, hogy «megfogyva bár, de törve nem: él nemzet e hazán», ugy hogy — mint *Kossuth* írja — *Rauscher* odafordulva *Albrecht* főherczeghez, nagy méltatlankodással jegyezte meg: «das ist ja eine Wühlerei!»¹ Az ünnepély egyes érdekes epizódjairól is csak hallomás útján értesültek az emberek. Például, hogy *Thun* a templomban az *Albrecht* számára készített emelvényen akart helyet foglalni, de kiszorította onnan *Apponyi*, a volt kancellár, miután a jelen volt főurak kereken megmondták, hogy ha *Thun* tolakodik oda, ők otthagyják a templomot. Ezeket tudva, bizonyára kacszajra fakasztotta az olvasót a hivatalos lap referádája, melyet a *Pesti Napló* is átvett november 9-diki számába, már csak azért is, mert november 8-diki száma lefoglaltatván, mégis meg kellett emlékeznie a jubilaumról. A hivatalos tudósítás így hangzik: «az egész ünnepély a *legszebb rendben, legépületeseb* lelkesedéssel és legméltóbb fénynyel *szerencsésen* ment véghez, a rendkívüli fényű díszlakomával együtt, mely az egyházi ünnepély után következett».

Midőn az 1859-diki és 60-diki hirlapokat böngésszük, egy sajátságos dolog tűnik mégis szemünkbe. Nagy meg-

¹ *Kossuth*: Irataim. II. 64.

lepetéssel olvassuk a hazafias ünnepélyekről, például a Kazinczy-ünnepélyről, a Széchenyi-requiemről szóló, hasábkra terjedő tudósításokat. Magukat a journalistákat is méltán bámulatba ejtette ez a tünemény. «Csodálkozást ébresztett bennünk — írja *Kemény Zsigmond* 1859. október 27-kén *Falk Miksának*, — hogy a sajtó növekvő szigora mellett, a Kazinczy-ünnepélyen tartott, bár magukban véve nem szélső színezetű szónoklatok megjelenhettek. Azt hittük, lefoglaltatnak, vagy csak változtatás mellett engedtetnek meg.»¹ A mit *akkor* Kemény nem tudott megmagyarázni magának, annak *ma* bajosan jöhetnének mi a nyitjára. Egyszerűen, minden kommentár nélkül, csak jelezzük tehát a tényt. Egyébiránt fölösleges is komoly, nagyobb szabású indokokat keresni egy olyan dolognál, melyre nézve végeredményben mindig a cenzor, vagy felsőbb fokon egy elvtelen, ingadozó s a kormányzottak viszonyait csak félig-meddig ismerő kormány akarata, helyesebben: szeszélye határozott.

A szeptember 1-sői nyílt parancs megostromlásában a hazai időszakai sajtó szintén csak tartózkodással és a legnagyobb óvatossággal vehetett részt. A protestáns kérdés, úgyis mint elsőrangú politikai kérdés, természetesen politikai lapjainkat közelről érdekelte. De csak elvétve, nagyritkán merték azt önálló cikkekben szellőztetni.

A Pesti Naplóban *Falk Miksa*, *Kemény Zsigmond* a külügyekről, *Salamon Ferencz* közművelődési ügyekről vezércikkeztek. A Magyar Sajtó hasábjai táviratokkal, külföldi lapszemlével voltak megtöltve.

A mit azonban a Magyar Sajtónál inkább szerkesztési hibának kellett tekinteni, az a Naplónál öntudatosan megállapított taktika volt. *Királyi* szerkesztő, illetőleg *Kemény Zsigmond*, — ki mikor névleg nem volt is a Napló szerkesztője, tényleg döntő befolyást gyakorolt annak irányára és szellemére, — készakarva nem nyilatkoztak a belügyekről vagy

¹ *Beksics*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. 167. lap

Falkkal együtt, — ki ebben különösen nagy mester volt, — a külügyi czikkekre loptak be a kormány belpolitikáját megrovó egy-egy passzust. Hallgattak azért, hogy hallgatásukból következtessen a kormány a közvéleményre. S csakugyan az ország legtekintélyesebb, legelterjedtebb lapjának hallgatása ékesszólón hirdette a nemzet elégedetlenségét.

A pátenstre vonatkozólag a Pesti Naplóban *egyetlen egy* vezércikk jelent meg Cs. A. (*Csengery Antal*) tollából.

Csengery az Oesterreichische Zeitungnak felelvén, *Richter Lajosnak*, — kit mint a német protestáns egyházjog terén elsőrendű tekintélyt *Albrecht* főherceg, Berlinben tartózkodása alatt véleményadásra szólított fel a magyar prot. egyházi ügyek felől,¹ — ama nyilatkozatából indul ki, mely szerint adják meg Magyarország protestánsainak ugyanazon jogokat, melyeket a róm. kath. egyháznak megadtak, t. i. hogy maguk rendezhessék ügyeiket. Miként rendeztettek a katolikusok vallási ügyei? — kérdi a cikkíró. Úgy, hogy az állam egyezményre lépett a kath. egyház képviselőjével, a pápával. Mit óhajt tehát a magyar prot. egyház? Azt, hogy az állam egyezményre lépjen képviselőjével, a zsinattal. Ez volna az egyenlő mérték. De a protestánsok ennyit sem követelnek. Új jogokat nem akarnak szerezni, csak megtartani, a mit a törvényhozástól és a fejedelmektől a múltban kaptak.²

Ehhez hasonló önálló fejtegetések, elmékedések helyett úgy a Pesti Napló, mint a többi politikai lap megelégedett a Prot. Egyh. és Isk. Lap ujdonságainak, vidéki tudósításainak és cikkeinek, valamint a bécsi és külföldi lapok közleményeinek reprodukálásával. Ez mindenesetre kényelmesebb volt és kevesebb veszedelemmel járt.

A *Ballagi Mór* szerkesztésében megjelent *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapra* bízták, hogy kaparja ki a gesztenyét a parázsból. Ez a lap volt a csatorna, mely a protes-

¹ Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz.

² Pesti Napló 1889. okt. 8.

táns ügyekben táplálékkal látta el a napi sajtót. Közleményeiben méltán megbízhattak, mert szerkesztője a mellett, hogy összeköttetésben állt az egyház irányadó köreivel s hogy maga is tevékeny részt vett az egyházi gyűlésekben és mozgalmakban, elveinél fogva jogosan képviselhette és tolmácsolhatta a protestáns közvéleményt és közhangulatot.

Hogy a Prot. Egyh. és Isk. Lap a közvélemény organuma volt, ezt igazolta ugyan a protestánsok óriási többségének magatartása; de azért az Oesterreichische Zeitung megpróbálta elhitetni a világgal, hogy a nyílt parancs ellen csak a Prot. E. I. Lap által képviselt, *lelkészekből* álló pártnak s ennek is csupán a forma ellen van kifogása, a világi elem ellenben, valamint a protestánsok tömege a pátenssel teljesen meg van elégedve.

Az osztrák ujság emez expectoratiója nagyban hozzájárult a vita élénkítéséhez, valamint a Prot. E. I. Lap tekintélyének és súlyának emelkedéséhez. A világiak, — kik eddig kizárólag a zöld asztalnál s magán körökben fejtettek ki s szándékoztak kifejteni oppositiót, — a kihívás folytán egymásután tollat ragadtak, hogy a hamis világitásban feltüntetett mozgalom természetére nézve tájékoztassák a nagy közönséget.

Tisza Kálmán volt az első, ki tiltakozó szavát fölemelte. «Tagadom — írja a Prot. E. I. Lap 1859. 40. számában, — hogy a Prot. E. I. Lap bármely pártnak is a magyar prot. egyházban organuma volna, mert ezen lap, midőn egyfelől a legellenkezőbb vélemények előtt megnyitotta hasábjait, addig másfelől a szerkesztő belátása és nézete szerint képviselni akarta mindig a magyar prot. egyház józan érdekeit, melyekre nézve ha lehetnek is az egyes pontoknál a nézetekben eltérések, a követendő vezérelvekre nézve majdnem mindenki egyetért; mindazokban tehát, melyek hasábjain a magyar prot. egyház hitelveihez és törvényes helyzetéhez híven elmondattak, a Prot. E. I. Lap az összes prot. egyház organuma inkább, mintsem valami egyes párté. Hogy pedig semmi esetre sem csupán lelkészekből álló pártot képvisel, mutatja

azt azon nem lelkész írók száma, kik benne szót emeltek, mutatja az, hogy ha nem értettek is a szerkesztővel minden dolgokban egyet mindenek; ha nem lehet is állítani, hogy a szerkesztő — mint ember — soha semmiben ne tévedhetett volna: sem ellene, sem lapja ellen nem viseltetett ellenséges indulattal senki más, mint épen egy igen csekély lelkészi töredék és ez is valamint egyfelől nem magyar prot. elvek miatt, úgy másfelől nem az államhatalom iránti föltétlen hódolatból, hanem az egyház jóléte ellen törő hierarchikus s épen nem magyar, az államra nézve veszélyes irányzatánál fogva.»

Kifejti aztán röviden, hogy a világiaknak sem kell a pápens, főként azért, mert nem ismerik el a kormány jogát, hogy a protestánsokat kötelező törvényeket hozhasson s mert nem tűrhetik, hogy a prot. egyház a történeti fejlődési jog alapjáról a kegyelemére helyeztessék. Végül kifejti abbéli reményét, hogy a mennyiben tudja, mikép a többi világiak is így gondolkoznak: szintén nyilatkozni fognak.

Tisza ettől a felszólalásától kezdve a küzdelem befejeztéig, nagy tehetségének egész súlyával támogatta a Prot. E. I. Lap szerkesztőségét. Folytonos érintkezésben állt *Ballagival*, ki bizalmasan közölte vele terveit. A családjunk birtokában levő leveleire s tetteire hivatkozva bizvást állíthatom, hogy világi nagyjaink közt *Vay* és *Prónay* mellett a pápens megostromlásában vezérszerepet vitt, jöllehet fiatal koránál fogva még akkor a politikai életben nem volt alkalma kitüntetni magát s az egyház körében viselt hivatali állásánál fogva sem mérközhetett említett két jelesünkkel. Későbbi népszerűségének, fényes politikai sikereinek alapját mindenesetre a pápensmozgalom idején vetette meg. A 29 éves ifjú ekkor mutatta be először a nagy közönségnek rendkívüli egyéni tulajdonait, melyeket az 1861-iki országgyűlés folyamán, majd később a kiegyezés korszakában s legutóbb az ország kormányzásában teljes mértékben érvényesített.

Abbéli reménységében, hogy a szept. 1-sői nyílt parancsot illetőleg a többi világiak is elő fogják adni nézeteiket, nem családokozott.

Gróf Teleki Gyula a Prot. E. I. Lap 41-ik számában nyilatkozik, hogy igazolja, mikép valamint a múltban, úgy a jelenben is ily válságos perczekben a protestantismus nem szakadt soha két pártra, t. i. az egyháziak és világiak pártjára.

A következő számban *Tolcsvai Nagy Gedeon* és *Sárközy József* segédgondnokok szólalnak fel harcra kész modorban. Amaz kijelenti, hogy «szent vallásának békekötéseken és törvényeken alapuló szabadságáért vagyónát, szabadságát, sőt — ha kell — dicsően elvérzett ősei példájához híven, életét is kész feláldozni»; emez *Zsedényi* nézeteihez csatlakozik.

Ugyanebben a számban jelenti egyszersmind a szerkesztő, hogy hasonló nyilatkozatokat még *id. Kandó József*, *Ujfalussy Miklós* s még számos világi egyén is küldött hozzá. Ez utóbbinak felszólalása a Pesti Napló okt. 23-iki számában jelent meg.

A 47-ik számban *Sárközy Kázmér*, vértessaljai segédgondnok, történeti adatokkal bizonyítja vezércikkében, mily veszedelmes volt mindig az egyházra nézve ügyeinek kívülről történt rendezése.

Az 1860. 4-ik számban *Szontagh Lajos* az evangélikusokat egyetértésre buzdítja, mire a szerkesztő figyelmezteti a kisebbséget, hogy a többség akarata előtt hajoljon meg.

De a legékesszólóbb volt mind közt *Ivánka Imre*, ki az 50-ik számban egy száraz, de minden okoskodásnál meggyőzőbb statisztikát tesz közzé. E szerint deczember 5-éig a régi állapotba való visszahelyezés, illetőleg a zsinat tartásaért folyamodott 2.684,033 protestáns; ellenben a nyílt parancsért és a miniszteri rendeletért köszönetet szavazott összesen 39,610 ág. evangélikus.

Ugyanő a pátenst visszavonó legfelsőbb kézirat megjelenése után felhívja hitsorsosait, hogy vonjanak sűrű leplet a közelmúltra; ne tegyenek egymásnak szemrehányásokat és térjenek mindenben mindnyájan, erőszakolás nélkül oda vissza, hol *Haynau* rendelete előtt állottak; mert csak onnan kiin-

dulva várhatnak sikerdús eredményt, szüntethetik meg a surlódásokat és kerülhetik el egyházukban a szakadást.¹

Az egyháziak és tanárok közül szintén többen hozzá szólnak a tárgyhoz. *Hajnal Abel* szelíden, de nyomatékosan utasítja vissza az Oesterreichische Zeitung gyanusítását, hogy t. i. a papság ellentétben a világiakkal, a pártoskodás és nagyralátás szelleme által vezetettve opponál.² *Filó Lajos*³ és *Tatay András*⁴ a superintendenciális gyűlések összeülését sürgetik, hogy meg lehessen tenni az előkészületeket a zsinatra. A szarvasi *Tatay István*, cikkében idézi egy buzgó protestáns ama szavait, hogy mi az államtól a legnagyobb kegyelemnek vesszük, ha bennünket ignorál s hogy szívesen maradunk szegények, csak hogy a lelki dolgokban Istentől függjünk.⁵

Székács József a pátenst egy darabig elfogadhatónak tartotta abban a hiszemben, hogy nem fog az végrehajtatni mindaddig, míg a zsinat hozzá nem járul. De a mint kiderült, hogy a kormány a nyílt parancsot valóságos törvénynek tekinti: ő is az ellenzékhez csatlakozott.⁶ A decz. 15-iki bányakerületi gyűlést megelőzőtt értekezleten, a jelenvoltak általános meglepetésére, szembenállva *Bauhofferrel* és *Langgal*, kik a hatóságilag betiltott gyűlés megtartását elleneztek, egész határozottsággal *Szentiványi Károly* és *Kubinyi Ferencz* álláspontját fogadta el, elszántsággal jelentvén ki, hogy «ha a kormány vértanúkat keres: találni fog»

A Prot. E. és I. Lapban, daczára annak, hogy segéd-szerkesztője volt, csak a máj. 15-iki legfelsőbb kézirat megjelenése után nyilatkozott, midőn a kedélyek lecsillapítása, az ellentétek kiegyenlítése vált szükségessé. Erre ő szelíd, békülékeny természeténél fogva különösen képesítve volt.

¹ Prot. E. I. Lap 1860. 21. sz.

² Prot. E. I. Lap 1859. 44. sz.

³ U. o. 40. sz.

⁴ U. o. 41. sz.

⁵ U. o. 49. sz.

⁶ *Ballagi Mór*: Emlékbeszéd Székács József fölött. (Olvastatott a M. T. Akadémia 1878. jul. 1-én tartott összes ülésében.) 30. l.

A ki a szeretetet és egyetértést nemcsak a szószékben hirdette, hanem a templom falain kívül is egész életében teljes odaadással munkálta: joggal szólhatott így hitfeleihez: «legyünk keresztyének, legyünk Urunk Üdvözítőnk igazi követői, bocsássunk meg egymásnak s a testvéri szeretet azon leplét, melyről azt mondja az irás, hogy elfödi még a vétkek sokaságát is, borítsuk a múltra, borítsuk úgy, hogy a keblekben ne maradjon hátra semmi keserűség s csak egy legyen a közös, minden fájdalmat enyhítő, minden sebet meggyógyító, boldogító, ünnepélyes érzelem, t. i. az, hogy ismét egyek, ismét testvérek vagyunk s egyekké lettünk egyházunknak szegletkövében, a Krisztusban.»¹ Hasonló békülékeny szellem lengi át a *Szeberényi Gusztáv* és *Szeberényi Lajos* cikkeit.²

A Prot. E. I. Lap másik segédszerkesztője, *Török Pál*, szintén csak tanácsaival, tehát közvetve vett részt a lap hasábjain folytatott tollharczban. De magának a pátensmozgalomnak egyik éltető lelke volt. A legbensőbb barátságban *Székácscsul* és *Ballagival*, közös eszmények által lelkesítve, egymás nélkül nem tettek semmit. Török erélye, vasakarata, diplomáciai ügyessége; Székács szelídsége és szeretetreméltósága; Ballagi harczvágya és merészsége, a legszebb harmóniában olvadtak össze a közös cselekvés mezején.

Hitfeleik megbízva eszökben, tehetségökben, az általuk közegyetértéssel kiadott jelszó után szívesen indultak bármikor s ennek következtében természetesen a kormány is kénytelen volt elismerni tekintélyöket. *Benedek* altábornagy, a mint *Albrecht* főherczeg helyét elfoglalta, kereste velök az összeköttetést; gyakran felhívta őket magához a várba, hogy kikérje véleményöket egy vagy más dologban.

Bizonyára ő nekik is volt részök benne, hogy Benedek a kiegyezés szükségességéről csakhamar meggyőződött. De hogy a máj. 15-iki legfelsőbb kézirat is az ő intentiójuk szerint fogalmaztatott volna, azt nem hiszszük. *Bauhofer* ugyanis egy

¹ Prot. E. I. Lap 1860. 22. sz.

² U. o. 24. 28. sz.

alább említendő kéziratban levő művében azt állítja, hogy Benedek felszólította *Prónay Gábort*, készítene egy legfelsőbb rendelet-tervezetet, a melyről gondolja, mikép hitfeleit kielégítené s hogy Prónay e megbízatásnak Székácsék közreműködésével eleget tevén, *az így létrejött munkálat párja a máj. 15-iki rendelet*. Én úgy tudom, hogy ez a rendelet *Zsoldos Ignác* műve, ki akkor Bécsben a legfőbb törvényszéknél volt alkalmazva s hogy — legalább olyan alakjában, a mint tényleg közrebocsáttatott — annak fogalmazásába Török, Székács és Ballagi annál kevésbé folyhattak be, mert nagyon is sok kifogásolni valót találtak benne.

Az összhangot, mely a Prot. E. I. Lap dolgozótársainak felfogásában nyilvánul, csak *Szilágyi Ferencz*, cs. k. iskola-tanácsos zavarja meg, a nélkül azonban, hogy cikke a legkisebb hatással is lett volna a mozgalom irányának megváltoztatására. A kormánytól függő hivatalnok véleménye még azoknak sem imponálhatott, a kik a pátensért rajongtak. Sőt ezekre volt valami leverő, a protestánsok óriási többségére ellenben fölemelő ama jelenségben, hogy abban a lapban, melyet még a kormány is kénytelen volt úgy tekinteni, mint az egyetemes protestáns egyház közvéleményének organumát, egyetlen egy író vállalkozott a pátens védelmezésére s azt az egyet is a kormány fizette, mint hivatalnokát.

Szilágyi egy ellene intézett támadásra felelve,¹ vádolja azokat, a kiknek kötelességök lett volna a pátens jótékony tartalma felől a népet felvilágosítani, hogy izgattak s merőben politikai színezetű oppositiót idéztek elő. Kijelenti egy-szersmind, hogy egy közelebbi levelében tüzetesebben előadja majd a pátenszről nézeteit, mire azonban a szerkesztő azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy ha loyaltás volt részéről az első levél közlése, illoyaltás a tanácsos úr részéről követelni, hogy további közlései által a szerkesztő részéről védett elveket kitegye megtámadásainak oly viszonyok közt, *midőn a tanácsosnak szabad mindent mondani, míg a szerkesztő-*

¹ Prot. E. I. Lap 1860. 12. sz.

nek felelnie nem lehet, mert — nem szabad; e szerint ne is számíton rá, hogy bejelentett második levele meg fog jelenni.

A Prot. E. I. Lap szerkesztőségi ügyeibe be nem avatottak előtt méltán feltűnhetett, hogy a prot. autonomia egyik legbuzgóbb és legavatottabb előharczosa, *Révész Imre*, a sajtó útján nem nyilatkozik akkor, a mikor az autonómiát ép a legnagyobb veszély fenyegeti, ő, a ki a prot. egyházalkotmányról irt két művében — mint *Ballagi Mór* megjegyzi — már 1856-ban, illetőleg 1857-ben mindama kérdéseket *előre* megfejtette, melyek a nyílt parancs megjelenésével színre kerülve, a protestáns közönséget foglalkoztatták.¹ Pedig Révész a pátens tárgyában tényleg több cikket irt s küldött be a Prot. E. I. Lap szerkesztőjéhez, melyek azonban a cenzura miatt nem jelenhettek meg. Családi levéltárunkban ma is kegyelettel őrizzük e cikkek kéziratait, kefelenyomatait s szerzőjüknek azokra vonatkozó leveleit.

Egyébiránt Révész ekkorbéli írói tevékenységének súlypontját nem is az időszaki sajtóban kell keresnünk, hanem a tudományos irodalom és az egyházi élet körében.

Mikor az 1854-iki miniszteri rendelet, mely az 1791-iki törvény alapján való rendezkedést helyezi kilátásba, megjelen: tollat vesz kezébe s megírja a prot. egyházalkotmány alapelveit általánosságban, hazai viszonyainkra való tekintet nélkül, úgy, a mint azokat a reformátorok állapították meg,² a célból, hogy a rendezkedést majdan hitfeleire nézve megkönnyítse.

Majd 1857-ben specialiter a magyar prot. egyházalkotmány főbb pontjait állítja össze,³ azzal a világos szándékkal,

¹ *Ballagi Mór*: Emlébeszéd Révész Imre felett. Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1882. ápr. 24-én tartott összes ülésében. 10. l.

² A protestáns egyházalkotmány alapelvei, a XVI-ik századi főbb reformátorok, vallástételek és egyházszervezetek bizonyítása szerint. Irta *Révész Imre*, református lelkész. Szarvason. Nyom. Réthy Lipót. 1856. 8-r., VIII+152 lap.

³ Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett, különös tekintettel a jövőendő törvényhozásra. Irta *Révész Imre*, a debreczeni reformált egyház egyik prédikátora. Debreczenben, nyom. a város könyvny. 1857. 8-r., 90 lap.

hogy nemcsak az 1856-iki «törvénytervvel», hanem «bármely egyházalkotmányi törvénytervvel» szemben állást foglalhasson a prot. közvélemény. Már ekkor kifejezi ama meggyőződését, melyhez következetesen ragaszkodott a pátens idejében is, hogy t. i. «egyházalkotmányi helyzetünket semmiképen sem szabad bármely törvényhozás által is tabula rasának vagy egészen ignorálandó rossznak tekintetni», ennél fogva bármennyire szükségünk van reformokra, «kiindulási pontunknak saját múltunk tényeiben, törekvésí irányunknak pedig a protestáns egyházi élet örök elveiben kell gyökereznie.»

A pátens megjelenése után úgy saját egyházkerülete, mint az egyetemes egyház mozgálmaiban irányadólag vesz részt s őt rantják elő, midőn irni kell az egyház jogai érdekében. «A körülmények úgy hozták magukkal — írja Figyelmezőjében, — hogy nekem, a pátens elleni küzdelem különböző stádiumain többrendbeli tanulmányokat kellett tennem s néha-néha nagy sietséggel különböző dolgozatokat készítenem, a melyekben t. i. az osztrák kormány protestáns egyházügyi törekvéseinek törvénytelen, sérelmes, hibás és tartatatlan volta stb. mutattatott ki. Ezen dolgozatok eredeti fogalmazványai mai napig legnagyobb részben megvannak nálam s terjedelmüket mutathatja az, hogy nagy negyedréiben többet tesznek 300 lapnál.»¹

A tiszántúli egyházkerület okt. 8-iki fulminans felirata tulajdonképen az ő műve volt,² a mennyiben a felirat nem egyéb, mint kivonatos, de hű vázlata ama terjedelmes dolgozatnak, melyet a Debreczenben tartott értekezleten még a *kézsmárki gyűlést megelőzőleg* ő terjesztett elő. Hangsúlyozzuk, hogy a kézsmárki gyűlést megelőzőleg. E szerint a pátens elleni feliratra nézve a kézsmárki gyűléssel szemben méltán követelhetette később a prioritást a saját egyházkerülete részére.³

¹ Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 455. l.

² Lásd egész terjedelmében a Prot. E. I. Lap 1859. 42. sz. — Megjelent önállóan is, 2-rét, 4 lap, nyom. Debreczenben, a város könyvnyomdájában, 1859.

³ Sárospataki Füzetek 1862. II. III. 119.

Azt a feliratot, melyet az összes helvét hitvallású és a bányai ág. h. kerületek küldöttsége szándékozott ő felségéhez 1860. januárjában benyújtani, szintén ő fogalmazta.¹ De tudvalevőleg ő felsége a küldöttséget nem fogadta el, mivel a nyílt parancs által felosztatott superintendentiáknak, *Rechberg* nézete szerint, küldöttséget nem volt joguk választani s így természetesen a felirat is kárba veszett.

Bécsben tartózkodása alatt írta meg a «Tájékozást», pátensellenes dolgozatainak legnevezetesebbjét, melynek érdekes történetét később ő maga beszéli el Figyelmezőjében.²

A bécsi küldöttség értesülvén a jan. 10-iki rendeletről, mely utasítja a lelkészeket, hogy a pátens végrehajtására vonatkozó rendeletet két egymásután következő vasárnapon a szószékről hirdessék ki, — *Lónyay Menyhért* indítványára elhatározta, mikép a papságot föl kell világosítani s határozott ellenszegülésre ösztönözni az említett rendelettel szemben. A kivittel *Révész* bízta meg, ki nyomban el is készítette a felvilágosító iratot, az u. n. «Tájékozást» s a küldöttség utolsó, vagyis jan. 28-iki ülésén felolvastván, az némi hozzáadással helybenhagyta. A bécsi küldöttség lelkésztagjai nyomban leírták s csakhamar elterjedt az egész országban a nélkül, hogy az ügyekbe be nem avatott közönség tisztában lett volna provenientiája felől. Majd később, márcz. 1-én és 2-án *Balogh Péter* és *gr. Degenfeld Imre* összehívására a tiszántúli egyházkerület vezérférfiai néhány erdélyi főúr jelenlétében Debreczenben zárt tanácskozmányt tartottak s itt elhatározták, hogy a Tájékozás kötelező hivatalos utasítás gyanánt az esperesi hivatalok által minden egyes gyülekezetben közzetessék, a mi meg is történt.

«A tiszántúli egyházkerület értekezlete — írja 1860. márcz. 2-iki kelettel *Révész Ballagi Mórnak* — tegnap és ma megtartatott a főiskola gyűléstermében, minden legkisebb

¹ Lásd egész terjedelmében; *Die Protestantenfrage in Ungarn*. II. 61. sk. 1. Ugyanitt a bécsi küldöttség naplója. II. 46. sk. 1.

² *Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező*. 1876. 433—458. 1. . . .

akadály és tilalom nélkül, pedig túl van minden kétségen, hogy erről az illető polgári s rendőri hatóságnak tudomása volt. Tizenegy egyházmegye esperese és kurátora volt jelen; voltak néhány hallgatók is. Előadatott itten okmányosan ügyünk folyama s különösen a küldöttség járása. Tudomás szereztetett a gyülekezetek állásáról a január 10-iki rendelet irányában. Eddig Beregben 4, másutt két lelkész hirdette ki ama rendeletet; de végre sehol sem hajtatott. Az ösmeretes Tájékoztató, superintendensi lelkesítő szózat kíséretében, hivatalosan küldetik szét.»

Érdekesnek véljük a levél folytatását is közleni, miután az abban foglaltak egyrészről az ügyek akkori állására, másrészről az irányadó körök terveire derítenek világot.

«Általában — folytatja Révész említett levelét — bizvást mondhatom, hogy e kerületben az új szervezet semmi szín alatt életbe lépni nem fog. Ugyanezt kell mondanom biztos értesülés után, a tiszáninneri kerületről is. Még azon esetben is, ha a két dunai kerület elszakadna: mi tiszaiak bizonynyal megmaradunk mindvégig.

Túl van minden kétségen, hogy a mint a szervezkedésre kitézött határidő eltelik: a státuskormány egyházainktól nemcsak az ügynevezett advocatiót, de még a birtokbiztosítást is megtagadja. A rendezetlen községeknek minden beadványai egyenesen visszautasítatnak még a törvényszékektől is. Egy szóval még polgári jogainkban is megtagadtatik tőlünk az igazságkiszolgáltatás. Mindezt mi már jól látjuk; de nem félünk.

Gyűlésünket ápr. 20-án, kétségkívül roppant nép jelenlétében megtartjuk. Ekkor ismét egy küldöttséget nevezünk ki, hogy a Felső eleibe járuljon. Ezen küldöttséget már fel fogjuk hatalmazni arra is, hogy kifejezett törvényes kívánalmaink teljesülését, törvényes jogaink sérelme nélkül, a legfelsőbb helyen eszközölje. De oly egyezkedésbe, mely jogfeláldozást, habár csak egy hajszálnyit is hozna magával, semmi szín alatt nem bocsátkozunk. Ez már tanakodás folytán megalkult közvélemény itt s bizonyosan így lesz a tiszáninneriek-

nél is. Ohajtandó tehát, hogy a két dunai kerület is a maga gyűlését mulhatlanul megtartsa s még a szétozlatás esetében is, az esperestek s kurátorok követeket nevezzenek ki, kik velünk együtt jöjjenek. Nem lenne szükség e szerint a kerületeknek külön folyamodványt írni; hanem csak az említett értelemben felhatalmazni s utasítani a követeket, a kik együtt majd elvégeznék azt, a mit kell.»

Visszatérve a Tájékozáásra, jeleznünk kell még, hogy a mennyiben annak hivatalos sanctiója folytán a lelkészek fedezve érezték magukat: a politikai hatóság nyomásának erélyesen ellentállottak. A kormányt ez természetesen igen felbőszítette s megindította a hajszát a Tájékozás és annak szerzője ellen. 1860. ápr. 2-án *Popa György*, nagyváradai törvényszéki tanácsos, házkutatást tartott Révésznél, hogy a mű eredeti kéziratát előkerítse. Révész a tanácsos kérdésére kinyilatkoztatta, hogy az eredeti fogalmazvány nincs ugyan nála, de adjanak neki egy példányt s ő azonnal aláírja és névalíráásával elismeri, hogy ő volt annak a szerzője. Mire egy példányt csakugyan elébe tettek s ő aláírta. A bűnvádi eljárást megindították ellene. Máj. 4-én hallgatták ki Nagyváradon. A máj. 15-iki legfelsőbb kézirat megjelenése után azonban megszüntették az eljárást s így sikerült Révésznek is megmenekülnie a büntetéstől.

A büntetés pedig bizonyára igen szigorú lett volna; mert bármennyire igaza volt is Révésznek, midőn a vizsgáló bíró előtt kinyilatkoztatta, hogy a prot. egyház szervezkedési ügye nem esik az állam rendelkezési hatalma alá: az abszolút hatalomtól függő bíróságot semmi esetre sem győzhette volna meg a passiv ellentállásra való felhívás jogosultsága felől.

A Tájékozás, megdönthetetlen érveivel, keresetlen, de annál világosabb előadásával, fegyvert adott a bátrak kezébe, hogy annál sikeresebben védhessék megtámadott positiójukat, a kislelkűekbe pedig bátorságot öntött, hogy a törvényes alapról le ne térjenek.

Hat pontban terjeszti elő az érveket, melyekre támaszkodva a lelkésznek szükségképen vissza kell utasítania a kor-

mány rendeletét. Így nevezetesen 1-ször azért, mert a lelkész nem polgári rendeleteknek, hanem az Isten igéjének hirdetője; egyedül ennek lehet tehát helye a templom és szószék is; 2-szor, mert az 1791-iki törvény szerint az evangélikusok a vallásra tartozó dolgokban egyedül saját egyházi előjáróiktól függenek; 3-szor, mert a rendelet kihirdetésétől az érvényben levő egyházi törvények a lelkészt határozottan eltiltják; 4-szer, mert nemcsak egyes kánonok, hanem általában kánonaink s ezeken nyugvó egyházalkotmányunk organizmusa is határozottan eltiltja a lelkészt és egyes gyülekezeteket a fontosabb dolgokban való minden independens intézkedéstől; 5-ször, mert különben a lelkész esküjét szegné meg, nemcsak annyiban, a mennyiben a kánonokra, az egyházi felsőség iránti törvényes engedelmességre, hanem a mennyiben a presbyteriale regimenre is megesküdött; 6-szor, mert a többi ref. egyházkerületek is meghagyták lelkészeiknek, hogy a nyílt parancs életbeléptetésére segédkezet ne nyújtsanak.

De a nagy gonddal készült dolgozatban az az eshetőség is számba van véve, hogy a lelkészek, sőt a presbyteriumok, az egyházi felsőbb hivatalnokok vagy testületek esetleg mégis megtántorodnak s meghajolnak a hatóság nyomása alatt; ennél fogva az összes egyházi személyek és testületek egymás ellenőrzésére utasíthatnak. Végül figyelmeztetnek a hívek, hogy egyházi gyűléseket, hatósági tilalom ellenére is, támaszkodva az országos törvényekre, tarthatnak és tartaniok kell, ha a szükség úgy kívánja.

Révész Tájékozására, melynek tartalmát a fennebbiekben bemutattuk, egy jeles egyházi írónk azt a megjegyzést teszi, hogy ez a «velős okmány *egy diplomatának is becsületére válnék.*»¹

Az illető író sokkal jobban ismerte Révész, semhogy e megjegyzésével azt akarta volna kifejezni, hogy a Tájékozás szerzője körültekintéssel, óvatosan tájékoztat. A közfelfogás a diplomatát — még ha nem Talleyrand tanítványa is —

¹ *Kiss Áron*: Gróf Degenfeld Schomberg Imre emlékezete. 13. l.

rendszerint a sanda mézáróshoz szokta hasonlítani, ki nem oda üt, a hová néz. Révész iratát ellenben ép a szókimondó őszinteség jellemzi. A helyett, hogy diplomatizálna, félre nem érthető szavakban szabja meg a követendő irányt.

Általában Révész, akár írt, akár beszélt, soha sem szerte gondolatait elburkolni. A szó legigazabb értelmében a meggyőződés embere volt, ki eltúrte inkább a zaklattatást, a mint hogy említett irata miatt is perbe fogták; eltúrte a leg súlyosabb kellemetlenségeket, a mint például 1861-ben, midőn az országgyűlést ott hagyta, könnyelműséggel, hűtlenséggel, hazafiatlansággal, sőt még megvesztegetéssel is vádolták,¹ szóval mindent elszenvedett inkább, semhogy elhallgassa, a mi a szivén feküdt.

A Prot. E. I. Lap hasábjait is ép őszintesége miatt zárta el előle a cenzura. Ő neki, a hirlapirodalom fogásaiba még ekkor be nem avatottnak, nem volt alkalmja megtanulni, hogyan kell gazdag szellemének fegyvertárából — miként azt az illető lap szerkesztője tette — contrebande-al látni el a hatalom által lefegyverzett időszakai sajtót a nélkül, hogy a tilos cselekményen rajtakapják.

A Prot. E. I. Lapban a szerkesztő vitte a vezérszerepet. Ő adott a vitának irányt; ő vette fel első sorban a keztyűt, mikor az innen is, onnan is jövő megtámadásokra felelni kellett; ő állapította meg a hadi tervet s ő osztotta ki a kombattansok közt a szerepet.

A nehéz munkában *Törökön és Székácson* kívül néhány kiváló publicistánk is segédkezett neki. *Csengery Antal*, *Salamon Ferencz*, *Irinyi József* mindennapos vendégek voltak nála; vasárnaponként rendszeren együtt ebédeltek Ballagi házánál. Készülőben volt cikkeinek tartalmát ezekkel rendszerint közölte s szívesen meghallgatta észrevételeiket.

A polemia egész életében eleme volt. Akkor érezte jól magát, ha vitatkozhatott s mennél nehezebb volt a posztíója, szelleme annál jobban szikrázott. Ebben az esetben olyan

¹ *Ballagi Mór*hoz intézett, 1861. júl. 10-ről kelt levele.

igaz ügyet védett, a melynél igazabbat soha sem; de azért mégis nagyon kritikus helyzetbe jutott, mert nem lehetett leírnia mindazt, a mit gondolt vagy — a mint *Szilágyi Ferenczcel* szemben oly találóan fejezte ki magát — ellenfeleinek szabad volt mindent mondaniok, míg neki felelnie nem lehetett — mert nem volt szabad. Szerencsére úgy tudta ejteni a dolgot, hogy közönsége a sorok közt olvashatta, a mit le nem irt. Mindig megtalálta a formát, a melyben kifejezhette még legszabadelvűbb gondolatait is. A jámbor cenzor azt hitte, hogy prédikációt olvas, mikor a Prot. E. I. Lap szerkesztője a rendszert zúzta porrá vagy állította pellengérré, a melynek ő egyik éber, de szellemileg korlátolt eszköze volt.

A bécsi Presse-nek feelve például egyszer ezt írja: «Vádlóink egytől-egyig ama világboldogítók sorából valók, kiket minden lépésökben ama mindent nivellirozni akaró törekvés vezérel, melyet ők nagy büszkén civilizálásnak kereszteltek. Ama szélhajtók világboldogító álmaikban mindent inkább látva, mint a valóságot, sem történelmi előzmények, sem nemzeti hajlamok és sajátságok, sem más fennálló viszonyokkal nem törődve, a társadalmat, mint valami materia vilist csak arravalónak tartják, hogy azon az ő theoriáikat megkísértsék, semmit nem gondolva azzal, hogy ha kísérleteik által millióknak természetes életfejlése megakasztatik, az egyéni és közboldogulás alapja megingattatik.»¹

Mily találó és lesújtó kritikája az akkori rendszernek! Mindenki megértette, csak a cenzor nem, ki — úgy látszik — azt hitte, hogy ez a kifakadás a Presse-nek szól s így nem látta szükségesnek, hogy két hirlap marakodásába beleavatkozzék.

A Prot. E. I. Lap szerkesztőjének cikkei üdítőleg hatottak a közönségre nemcsak azért, mert sikerült neki azokba becsempésznie a legszabadabb szellemet, hanem azért is, mert formailag szépek, gyönyörködtetőek voltak. Gondolatait

¹ Prot. E. I. Lap 1859. 47. sz.

classicus tömörséggel adja elő. Minden során meglátszik, hogy a classicusok emlőin nőtt fel. Mikor *Török Pállal* Carlsbadba jártak, az egyik Tacitust, a másik Horatiust vitte magával a zsebében; ezek voltak egyedüli olvasmányaik s sétáik alkalmával a szebb helyeket elragadtatással deklamálták egymásnak. A tömörség azonban nem teszi előadását nehezkessé. Kevés szóban sokat mond; gondolatai egymásból folynak, úgy, hogy abból, a mit leirt, semmit elvenni nem lehet; de a mellett mindig ügyelni látszik rá, hogy az olvasót ki ne fárasztza. Ugyanakkor, a mikor egy-egy anekdotával vagy hasonlattal felfrissíti figyelmünket: kifejez egyszersmind egy egész vezércikkre való gondolatot. A játszi tréfa nem sajátja; mikor adomázik sem lépi át a kellő komolyság határát, soha nem csap át a mókába.

Családi viszonyaimnál és egyéb körülményeimnél fogva tömérdek jeles íróval érintkeztem már életemben. Ha alkalmam nyílt rá, rendszerint kivallattam őket, hogyan, milyen methodus szerint írnak. Ez irányban szerzett tapasztalataim alapján aztán három kategóriába sorozom őket.

A journalisták legnagyobb része csak akkor gondolkodik, illetőleg mélyed belé kitzűött tárgyába, mikor íróasztalához ül, mikor a tollat kezébe veszi. Ez a módszer csak látszólag könnyű, de tényleg rendkívül igénybe veszi a szellemi munkás összes physical és szellemi erejét, miután egy-ugyanazon időben két munkát: a gondolkozás és a gondolatok formába öntésének munkáját kell végeznie. S az ekként létrejött szellemi termék értéke mégsem áll arányban a reá fordított fáradsággal. Ilyen módszer mellett igen kevés embernek sikerül maradandót alkotni.

A második csoportba tartozó írók mintaképe *Jókai*. Egy alkalommal meglátogattam őt boldogult atyámmal balatonfüredi nyaralójában. Beszélgetés közben csodálkozásomat fejezván ki rendkívüli termékenysége fölött, megkérdeztem tőle, hogy képes egyszerre három regényt, két szindarabot, egy csomó beszélyt, apróságot, vezérczikket, országgyűlési beszédet stb. írni? Mire ő — jól emlékszem — azt felelte, hogy

a miről írni akar, azt előbb az utolsó részletig megfogalmazza, a regényt eleitől végig, még az epizódokra is kiterjeszkedve, a szindarabot jelenetről-jelenetre kidolgozza a fejében; mikor az utcán jár vagy mikor az országgyűlésen van, sőt még mikor a klubban tarokkozik is, szellemét a készülékben levő írói mű foglalja el. Mikor aztán az íróasztalhoz ül: jóformán csak physical munkát végez; mint a hogy a fiókból kihúzza az ember irományait, úgy veti papírra a nagy író az agyában megszerkesztett gondolat-készletet.

Vannak végre írók, kiknek módszerük a Jókaiéhoz annyiban hasonlít, hogy ezek is átgondolják a feldolgozandó tárgyat; de különbözik az övétől annyiban, hogy *egyidejűleg* nem fogalmazzák meg. Ezek a nehéz tollú írók. Ezek közé tartozott Ballagi is.

A ki élénk tempóban irt sorait olvassa, azt hiszi, hogy ezek könnyen születtek. Pedig a Prot. E. I. Lap szerkesztője nehezen irt. Valóságos studiumot csinált minden cikkéből. Kidolgozta azt a fejében az utolsó betűig s ez — mint sokszor említette, s a mint arról akárhányszor magam is meggyőződtem — könnyen ment neki. De annál nagyobb fáradtságába került aztán a formát megtalálnia.

Mindig ideges izgatottság fogta el, valahányszor munkához fogott. Ilyenkor minden megszűnt rá nézve létezni; házi gondjait elfelejtette; gyermekei zajával nem törődött. Közmondásos szórakozottsága onnan eredt, hogy valahányszor írni akart, önmagába mélyedve, egész lelkét átadva a munkának, megfeledkezett a külvilágról.

A későbbi időben azt, a mit írni szándékozott, mindig megismertette fiaival és oly szabatosan adta elő, hogy azon módon ki lehetett volna nyomatni. Őt magát azonban nem elégítette ki a journalistai sekélyes munka. Ha a napi kérdésekhez szólt is s ha tudta is, hogy cikke bizonyos időn túl elveszti aktuális értékét: nem akart olyat alkotni, a mi a megjelenés percében ép úgy, mint az után értéktelen irodalmi szempontból.

Kemény, ez a nagy stylistá, kinek különben tolla ép

oly nehéz volt, mint a Ballagié, — egyszer azt írta Falknak: «ki az ördög kívánt eddig journalban oly gondot a nyelvre, minőt találunk Isokrates tiz év alatt készített egyetlen oratiójában.»¹ A mit Ballagitól, a journalistától, senki nem kívánt, megtette önmagától, mert ambícióval dolgozott.

A pátens ügyében irt cikkei összegyűjtve a mellett, hogy mindenkor becses forrását fogják képezni a közelmúlt történetének: mint irodalmi művek is tanulságul szolgálhatnak mindazok részére, a kik egyházjogi, egyházpolitikai kérdésekkel foglalkoznak.

A fősúlyt a nyílt parancs kivihetlenségére fekteti. Mert újlag megerősíti ugyan a pátens az 1791-iki törvényt; de mégis rólunk nélkülünk történnék rendelkezés, hahogy a rendelet zsinat elébe terjesztése előtt, ügyeink eleve a szerint rendeztetnének s így a fennforgó esetben nem csupán forma-ság forog kérdésben, hanem az egyházi törvényhozásnak ép azon legsarkalatosabb pontja, mely szerint az egyház önrendelkezési jogánál fogva ügyeinek rendezését maga végzi. Mint-hogy pedig önkormányzati jogainkat nem áldozhatjuk fel: nincs más hátra, mint a restitutio ad statum ante, a mikor aztán a zsinat is megtartható lesz. Addig az ügy érdeméhez tulajdonképen szólni sem lehet.

Nem is szól hozzá, csak legfőlebb általánosságban, ki-mutatván, hogy a pátens rendelkezései által előidézendő bürokratikus szellem a protestáns egyházat léteében támadná meg. Az egyetértést, mely egyházunk tagjait eddig oly szorosán összefűzte s a felekezetet minden veszély ellen meg-óvta, bizonyára az egyházi intézmények végpusztulását elő-idéző torzsalkodás és közönyösség váltaná fel, ha a pátens intézkedései következtében egyházi hivatalnokaink csak annyit tesznek majd, a mennyit épen az elibök irt szabályok követelnek, azt is csak jó fizetésért; ha hivatalnokaink, kik eddig-elé az egyház érdekén kívül más tekintetet nem ismerhettek, a község irányában oly állást foglalnak majd el, mely sze-

¹ *Bekics*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. 11. l.

mélyes érdekeiket a község czéljával és javával ellentétbe hozza.

Ezek az eszmék csak visszhangjai voltak a közfelfogásnak; de ép azért kellett azokat hirdetni és folytonosan ismételni, hogy az egészséges közvélemény a kívülről jövő ijesztgetés és rábeszélés következtében meg ne tántorodjék, meg ne változzék.

Mikor az Evangelisches Wochenblatt azt az alternatívát állítja fel, hogy vagy enged a kormány s visszavonja a pátenst: akkor zsinatot kell tartanunk, de hogy tartsunk, ha törvényesen rendezve nem vagyunk; vagy nem enged és akkor megfontoltuk-e, hová vezet a passiv ellentállás? vagy mikor a Presse azt vitatja, hogy a prot. konventek végzései éppen nem vallásügyi motivumoknak köszönik keletkezésüket, nem is az egyházi közvélemény kifolyásai azok, hanem az egész mozgalomban a vallásra nézve idegen érdekek szerepelnek; vagy mikor az Augsburger Allgemeine Zeitung azt írja, hogy a vallásügyet Magyarországon igen-igen sokszor politikai izgatás eszközéül zsákmányolják ki s ez történik most is, — az efféle állítások — habár nem voltak is egészen alaptalanok — tendenciájuknál fogva árthattak a protestánsoknak, miután a kislelkűek megfélemlítése végett bocsátattak világgá. A Prot. E. I. Lap jól fogta fel tehát föladatát, midőn az ily czélzatos közleményeket mindannyiszor visszautasítván, fölbátorította a félénk embereket s megnyugtatta őket, hogy nem bánnak el velök, mint forradalmárokkal, mint politikai izgatókkal, ha az egyház történelmi jogalapjához ragaszkodnak. A sorok közt persze mindig ott volt, hogy a nemzeti politikának is nagy szolgálatot tesznek s ezért a nemzet elismerésére és hálájára tarthatnak számot. midőn ama jogalapot védelmezik.

A Prot. E. I. Lap, jóakaratólag támogattatva a Pesti Napló és Magyar Sajtó, valamint a Pester Lloyd által is, — melyek minden fontosabb közleményét reprodukálták, — a protestánsok ügyében mindent megtett, a mit az akkori viszonyok közt a journalisztikától várni lehetett. Számbavehető

ellenfele egy sem volt. Mert az Evangelisches Wochenblatt, — melyet *Hornyánszky Viktor*, a volt hegyeshalmi ev. tanító, majd később nyomdatulajdonos szerkesztett, — a közhit szerint *Thun* subventióját élvezte. Természetesnek találta tehát mindenki, hogy körme szakadtáig védte a kormány álláspontját s az lepte volna meg a közönséget, ha a kormány által fizetett lap cserben hagyta volna gazdáját.

Hornyánszky másik vállalata, a Protestantische Jahrbücher für Oesterreich, méltó társa — ha két évvel előbb nem születik, azt is mondhattuk volna: ikertestvére — volt a Wochenblattnak.

A mint azonban a máj. 15-iki rendelet megjelent, a Jahrbücher szerkesztője jónak látja újra megírni folyóiratának programját, hogy ennek fedezete alatt szépen visszavonulhasson a harcztérről, hol vereséget szenvedett.

Az új program első pontja úgy hangzik, hogy az egyháznak az állammal szemben teljes autonomia biztosítandó; a legfőbb felügyeleti jog *negatív* természetű vagyis egyházi törvényt az állam nem alkothat, hanem csak ahhoz van joga, hogy az egyház által alkotott törvényt megerősíti vagy visszautasítja.¹

Ezzel a szerkesztő elismerte, hogy mindaz, a mi folyóiratában és lapjában a pátensre vonatkozólag megjelent, valótlan és hypokrisis volt. Csillag alatt megjegyzi ugyan — érezvén maga is, milyen salto mortalét csinált, — mikép a pátens felett folytatott polemiájában többször hangsúlyozta, hogy a fennebbi alapelvvel a szeptemberi pátens *ideiglenes* elfogadása összeegyeztethető; de e kijelentés hiábavaló szépítgetése a következetlenségnek.

Midőn valaki *általában* elismeri, hogy az állam törvényt nem szabhat az egyháznak: ugyanakkor következetlenség nélkül nem állithatja, hogy ideiglenes egyházi törvény oktroyálására mégis joga van az államnak. A fennforgott esetben annál kevésbé volt értelme ennek a vaskos distinctió-

¹ Prot. Jahrbücher 1860. IV. 325. l.

nak, mert hiszen a pátens ideiglenesnek csak annyiban volt tekinthető, mert olyannak vallotta magát; de a mennyiben a kormány kényszereszközök alkalmazásával megkövetelte, hogy az egyház az ott megállapított elvek szerint szervezkedjék: természetesen ennek következtében a nyílt parancsot tényleg végérvényes törvénynek kellett tekinteni.

A program többi pontja csaknem kivétel nélkül a legtisztább protestáns alapelveket tartalmazza, a milyenek például a vallásfelekezetek közti egyenlőség és viszonyosság, zsinat-presbyteri alkotmány, az egyháziak és világiak egyenlő befolyása az egyházkormányzatba, a belmissió fejlesztése stb. stb.

Abban igaza volt a folyóirat szerkesztőjének, hogy ha ezeket az alapelveket mindenki elfogadja: a megzavart béke lassankint helyre fog állni; mert amaz elvek összetartó, összeforrasztó ereje kétségtelen. De ha a békességet őszintén akarta: kár volt neki a program egészen helyesen formulázott s az akkori körülmények között legnagyobb fontosságú pontját megcsillagoznia s ugyanabban a füzetben, melyben az egyetértést hirdeti, minden észrevétel nélkül közlenie a visszavonás szellemét képviselő pozsonyi koordinált superintendia alább említendő, vérlázító határozatait.

A bécsi lapok közül a legnagyobb rész ellenünk foglalt állást s feltűnő rosszakarattal, hamis színben igyekezett bemutatni a külföld előtt a protestánsok mozgalmát. Aesopus farkasának példáját követve, politikai izgatással és bujtogatással vádolták a protestánsokat. Pedig ép ők csináltak politikai kérdést a protestáns kérdésből. A centralisatio szekerét tolták, mikor a pátens mellett buzogtak.

A Wanderer, — melynek munkatársai közt volt *Falk Miksa* is, — és a Neueste Nachrichten kivételével a többi osztrák lap mind egy követ fújt. Legdühösebb ellenségünk volt a Presse és az Oesterreichische Zeitung.

Utoljára már a kormány is megsokalta dühöngésüket s félvén attól, hogy ingerlő és vérig sértő invektíváikkal még rontanak a dolgon, a helyett, hogy javítanának: mint a Neue

Preussische Zeitung bécsi levelezője 1859. nov. 9-én írja, a rendőrminiszter a politikai sajtó szerkesztőit magához kérte s a legsürgősebben ajánlotta nekik a Magyarország iránti kiméletesebb hangot.

Mintha csak a pátens érdekében működő bécsi sajtót jellemezte volna *Széchenyi*, mikor *Blick*-jében *Bach* bérencz hirlapjaira azt jegyzi meg, hogy ezekre áll az igazság, qu'il n'y a pas de plus grand malheur, que d'avoir des sots amis, mert *Bach* tintanyalói neki és ügyének többet ártottak, mint használtak, de ép ez által — teszi hozzá metsző gúnynyal — az állam jólétét közvetve ugyan és akaratlanul, de bámulatosan előmozdították.¹

A magyar közönséget a pátens tárgyában osztrák részről folytatott tollharcz lassankint egészen kikേശítette, a mit legjobban mutat az, hogy a kaszinók egymásután kitiltották a Presse-t s ezzel együtt egy pár külföldi német lapot, pl. az Augsburger Allg. Zeitungot, a lipcei Illustrirte Zeitungot stb. olvasó helyiségükből, egyéb bécsi lapot a Presse-nél nem igen járattván. A kezdeményezés e tekintetben a pesti egyetemi ifjúságtól eredt. Az ifjúsági jury formásan törvényt ült a Presse felett s *Beniczky Emil*, mint közvádó indítványára az említett lapot 25 botütésre ítélte és egész Magyarország területéről kitiltotta.

A külföld, tudva azt, hogy mennyire függnek a bécsi lapok a kormánytól: eleitől fogva bizalmatlanul fogadta közleményeiket. Majd később alaposabb és helyesebb tájékozást nyervén a magyar viszonyok felől, jóformán számba sem vette fészkelődésüket.

A német, franczia, angol közönség informálásáról az emigratio tagjai gondoskodtak. Igaz, hogy az emigransok a magyar kérdést a maga egészében tárgyalták s a mennyiben a részletekre, például a protestáns ügyre is kiterjesztették figyelmöket: ezt csak a főkérdés annál alaposabb megvilági-

¹ Ein Blick auf den anonymen «Rückblick». Von einem Ungar. 174. l.

tása végett tették s a részleteknek is mindig politikai oldalát tolták előtérbe; de azért az ő önzéstelen fáradozásainak köszönhetjük, hogy oda künn a magyar protestáns egyház törekvéseit mind élénkebb és élénkebb rokonszenvvel kísérték még a más vallásúak is.

A külföldi lapokat a *Jósika Miklós* által Brüsszelben szervezett sajtóiroda látta el pesti levelekkel. Jósika s az ő vezetése alatt és utasításai szerint *Horn Ede*, *Ludvig János* és *Szarvady Frigyes*, oly buzgalommal korrespondeáltak, hogy lassankint a legtekintélyesebb ujságok is úgyszólván állandó rovatot nyitottak a magyar ügyek számára. Horn Edét különösen szerették a francziák; a franczia hírlapok «enfant gâté»-jának nevezte őt el Jósika, mert cikkeit ritkán utasították vissza.¹

Maga *Kossuth* is összeköttetésben állt több franczia és angol lappal, a többi közt a Daily News-ba számos cikket írt, legalább Irataiban közölvén Jósikának egy *Teleki László*-hoz intézett levelét, nem tesz semmi megjegyzést az abban előforduló következő passzusra: «a Daily News-ban megjelenő cikkeket, gondolom, *Lajos* írja — ex ungue leonem.»²

Kossuth azonban, mint maga beismeri, különösen óvakodott attól s hasonlóra intette Jósikáékat is, hogy a magyar állami függetlenség ügye felekezeti sérelem színvonalára szállíttassék le. A glasgowiakhoz intézett levelében írja, hogy ő nagy súlyt helyez a vallás- és lelkiismereti szabadságra, ennélfogva gondja lesz rá, hogy a protestáns ügyről a külföld alaposan informáltassék; de viszont arra is gondja lesz, hogy «nem felekezeti szempontból, hanem mint a magyar nemzeti jogharcznak az osztrák önkény, az osztrák bitorlás ellen egyik nevezetes momentumá találjon méltatást az európai közvéleményben.»³

A magyar ügyekről jóakarató cikkeket közöltek: a Times, melyről *Szemere Bertalan* azt írja, hogy «gyakran

¹ *Kossuth*: Irataim. II. 91.

² U. o. II. 105.

³ U. o. II. 128.

szórja mennyköveit Ferencz József s az ausztriai kormányrendszer ellen s jaj annak, kit e lap kalapácsa alá ragad, úgy sújtani, tiporni, sebesíteni egy lap sem képes»;¹ a Standard; Daily News; Morning Cronicle; az Edinburgh Review, mely — mint *Révész Imre* írja 1861. okt. 22-én *Ballaginak* — Révésznek az angol követséghez intézett terjedelmes emlékiratát használta fel a pátensmozgalmat ismertető cikkéhez; a Siécle; a Patrie, mely a magyar nemzetnek történelmi jogaihoz való ragaszkodását méltányolván, egy alkalommal ezt írta: «becsüljük az oly nemzeteket, melyek, mivel büszkék múltjukra, a jövőre mutatják magokat méltóknak»; az Observateur; a *Walewsky* francia külügyminiszter által sugalt politikai és irodalmi közlöny: a Revue Contemporaine; Opinion Nationale; La Presse; Courrier du Dimanche; Nord; Courrier de Paris; Journal de Belgique; a Neue Preussische Zeitung, mely például okt. 8-iki számában a kézsmarki gyűlésen uralkodott valódi protestáns szellemről nagy elismeréssel szól; Kölnische Zeitung; Weser Zeitung; a new-yorki Neue Zeit stb. stb.

Voltak azonban olyanok is — habár jóval kevesebb számmal, — a melyek alig részesítették némi figyelemben Magyarországot. Így nevezetesen egy darabig az Indépendance vagy a Morning Herald, melynek — mint *Jósika* írja 1860. máj. 15-én *Kossuthnak* — az osztrák kormány 50 ezer frankot fizetett csak azért, hogy hallgasson.

Olyan lap, a mely határozott rosszakaratot és ellen-szenvet mutatott irántunk, még kevesebb akadt. Ezek közé tartozott a reactionarius Pays, az ultramontán Univers s a melyet legelőször kellett volna említenem — a bécsi kormány által megvesztegetett Augsburger Allgemeine Zeitung és a Frankfurter Post-Zeitung.

Az augsburgi ujságot, — mely nem győzött eléggé csodáikozni a felett, hogy a magyar protestánsoknak kedvök volt «holmi mellékes dolgokért újra visszatérni a chaosba», —

¹ *Szemere B.*: Naplóm. II. 189.

Rotter Richárd, budai főreáliskolai tanár látta el pesti levelekkel, egy Magyarországra importált úr, ki szivéből utált mindent, a mi magyar. Egyszer egyik tanítványát kikergette a tanteremből, mert atillában jelent meg; persze meg is kapta hőstettéért a méltó jutalmat — pompás macskazenével tisztelték meg.

Mint társai, úgy ő is, a civilisatio úttörőjének tekintette magát a barbárok, vagy — a mint *Dr. Berghaus* elnevezte — «a csikósok, juhászok, gulyások és kanászok hazájában». A Höhere Bürgerschule című folyóiratban a legnagyobb arczatlansággal azt akarja elhíttetni a világgal, hogy az ő és kollégái megjelenése előtt a magyarországi iskolák, szervezetöknél fogva és mert a nemzetiségi viták befolyása alatt álltak, oly intézetekké aljasultak, melyek mindent tettek inkább, csak az ifjúságot nem képezték.

Politikai érzelmeinek hű tükre az Augsburger Zeitungban megjelent pesti levelein kívül a «Realschule» című röpirata,¹ melyben kifejti, hogy a közoktatásügy 1849-től 1856-ig azért fejlődhetett nálunk oly bámulatosan, mert a császár létrehozta az államegységet s ez által a széthuzó törekvések, melyek a legüdvösebb reformot is lehetetlenné tették, megszűntek. A század első felében végbement események Magyarországon a talajt elkészítették, hogy a császár elhínthesse a jó magot. Magyarország — miután a közbenső váмок, a separatismus emez utolsó sánczai ledöntettek — természetesen az önállóságnak még csak látszatára sem tarthat igényt; politikai jelentősége csak mint tartománynak, mint az egész egy részének van. Jelenlegi polgárai, ha boldogulni akarnak, mint az egységes Ausztria polgárai fejtsenek ki tevékenységet s a mi fő, tanuljanak németül, mert ez a kultura nyelve.

Bármily visszatetsző volt is az augsburgi újság pesti

¹ Die Realschule in Ansehung ihrer geschichtlichen Entwicklung und ihres Zweckes überhaupt, so wie ihrer Bedeutung für Ungarn insbesondere. Dargestellt von *Richard Rotter*. Ofen. Buchhandl. von A. Schroepfer. 1857. 8-r., X + 147 lap.

levelezőjének politikai álláspontja: a bécsi kormányférfiak felfogásával való verrokosságánál fogva különösebb figyelmet nem érdemel. Annál meglepőbbek a Frankfurter Post-Zeitungnak általában a magyar és specialiter a magyar protestáns kérdésben nyilvánított nézetei.

Az említett lap 1859. okt. 9-iki számában a kézsmárki gyűlésről egy bécsi levelet közöl, melyben a többi közt ez áll: «A protestánsok feledik, hogy a magyar rebellio, mire nem örömet emlékezünk, mind a magyar alkotmányt, mind nevezetesen bármi előjogait bármely testületnek, az egyházakat sem véve ki, a győző kezébe juttatta. A bécsi és linczi békekötések, melyekre a protestánsok hivatkoznak, a rebellio által mindarra nézve, mi a fejedelem jogait csorbította, megsemmisítették. A magyarországi protestánsokat illetőleg az országfejedelem episkopátusa teljhatalmában fölelevenedett. Ha tehát most a császár, mint Magyarország királya, ezen jogát egyedül arra használja, hogy azt magától elidegenitse, a midőn Magyarországon a két év. vallásfelekezet teljes autonómiáját helyreállítja: meg nem fogható, hogy a magyar protestánsok egy része miként akarja utólag egy zsinattól függeszteni fel ezen autonómia helyreállítását, minthogy ennek a szeptember 1-sői nyílt parancs következtében különben is hatalma lesz az egyházi alkotmányban javításokat határozni».

Ez a beszéd eredetiségénél és újságánál fogva méltán kelthetett feltűnést. A frankfurti lap, midőn az 1848-iki események folytán a magyar alkotmányt s a protestáns egyháznak az alkotmány által biztosított jogait eljátszottaknak tekinti: *Schmerling* előfutárjának mutatja be magát. A mit *Bach* a gyakorlati politika terén tényleg követett ugyan, de világosan kimondani soha sem mert s a minek proklamálása *Schmerling* nevét tette Magyarország történetében örökre emlékezetessé, egyszersmind a kudarcz folytán, melyet vallott vele, nevetségessé: a «Verwirkungs-Theorie», a jogvesztés elmélete, — azt Frankfurtban hirdették ki először; a Frankfurter Zeitung e tekintetben méltán reklamálhatta a maga számára az elsőséget.

Egyébiránt, hogy a Frankfurter Zeitung nem volt képes felfogni, miért ellenzik a magyar protestánsok a pátentst: azon annál kevésbé csodálkozunk, mert hiszen a németországi protestáns egyházi lapok is: az Allgemeine Kirchenzeitung, *Schenkel* Allgemeine kirchliche Zeitschrift-je, a berlini Neue Evangelische Kirchenzeitung, a *Hollenberg* által szerkesztett berlini Deutsche Zeitschrift für christliche Wissenschaft und christliches Leben stb., hasonló helyzetben voltak, azzal a lényeges különbséggel mégis, hogy míg amaz politikai szempontok és a magyarok iránti ellenszenv által meg volt vesztegetve ítéletében: emezeknél nem a jóakarát, hanem a magyarországi viszonyok ismerete hiányzott.

A nagytekintélyű *Schenkel* például, a mily élénk figyelemmel kíséri lapjában a protestáns mozgalmat: magyarországi levelezői által félrevezetve ép oly egyoldalún gyakorolja a fölött a kritikát. A legelső magyarországi levél, melyet közzétesz, a pátentst mint megbecsülhetetlen vivmányt tünteti fel.¹ Persze ilyen információ után aztán a szerkesztőség sem irhat egyebet, mint hogy a pátens a szabad egyházalkotmányról alkotott legmerészebb álmokat valósítja meg.²

A darmstadti Allgemeine Kirchenzeitungot, — melyet *Palmer* lelkész és szintén *Schenkel* szerkesztett, — *Zimmermann Ernő*, bécsi kultuszminiszteri tanácsos alapította és sugalmazta. Elképzelhető tehát, milyen szellemben tárgyalta ez a lap a protestáns kérdést! 1859. szept. 24-iki számát csaknem egészen a pátens és a szept. 2-iki miniszteri rendelet közlése veszi igénybe s felhívást tartalmaz a magyar protestánsokhoz, mely szerint az új törvény megítélésében csakis az egyházuk iránt érzett szeretetök vezérelje őket. Ettől kezdve mindvégig következetesen hajtotta a vizet részint a szerkesztőségben készült czikkek, részint magyarországi levelek útján, *Zimmermann*, illetőleg a bécsi kormány malmára.

¹ Allg. kirchliche Zeitschrift 1860. I. 47.

² U. o. I. 65.

A magyar prot. egyház történeti fejlődése, az államhoz való viszonya, belső szervezete teljesen különböző a németországi prot. egyházétól. Amaz önmagára utalva, önmagát kormányozva, évszázadokon át szemben állt nemcsak az állammal, hanem annak fegyvertársával, az uralkodó róm. kath. egyházzal is: ez szövetkezve az államhatalommal, bürokratikus formák közt fejlődött; amaz vallásra úgy, mint nemzetiségre idegen uralkodóknak volt alávetve; ennek nemzeti fejedelmei többnyire a protestáns hitet követték; amaz a protestantizmus alapelveivel egyedül összeegyeztethető tiszta presbyteriális rendszer szerint szervezkedett: ez a consistorialis rendszert fogadta el.

A viszonyok ily különbözősége mellett a német protestánsok nehezen találhatták belé magukat a mi helyzetünkbe.

A svájcz németek annál könnyebben és jobban megértettek bennünket. Mert igaz ugyan, hogy *Zwingli* egyházalkotmánya az államnak nagy befolyást, intézkedő hatalmat biztosít az egyházi ügyekbe; de a szabad köztársaság polgárai azonnal belátták a különbséget az ő helyzetök és a katolikus monarcha jogara alatt élő magyar protestánsok viszonyai, valamint a törvényen és egy abszolút fejedelem szeszélyén alapuló jogállapot között.

A *Zeitstimmen* szerkesztője, a derék *Lang*, valóban becses újévi ajándékkal kedveskedik magyarországi hitrokónainak, midőn lapja 1-ső számában visszatekintvén az 1859. év egyházi eseményeire, így ír rólunk: «Ki illetheti szemrehányással a magyar protestánsokat azért, mert a Habsburg-ház által nekik ajándékozott szabad egyházalkotmányt visszatartásítják? Igaz, hogy ez az alkotmány szabadelvűbb, mint bármely ország protestáns egyházáé. De a magyarok azt mondják: nekünk nem kell még a legszabadabb alkotmány sem az abszolút államhatalom kezéből, császári kegyelemből; a mit az absolutizmus ma ad, holnap — ha úgy tetszik neki — elveheti: nekünk régi törvények és szerződések alapján jogunk van ügyeinket magunknak rendezni. *Igazuk van! férfiasan beszélnek!* A magyar protestánsok magatar-

tását a külföld nem képes felfogni s politikai indokokra vezeti vissza. *Persze, hogy politikai indokok is vezetik őket; de azok ugyanabból a forrásból erednek, a melyből az egyházi indokok: a politikai és egyházi önkormányzat elve áll szemben a bürokratikus absolutizmussal.*¹

Hasonló szellemben ismerteti a magyar protestáns egyház ügyeit később ugyanabban a lapban *Kradolfer* lelkész is,² ki Magyarországon tett utazása alatt *Török, Székács, Ballagi* stb. társaságában többször megfordulván, alapos információt, de közvetlen tapasztalatokat is szerzett magának viszonyainkról.

Egyébiránt lassankint a németországi egyházi lapok egy része szintén megváltoztatta a magyar protestáns kérdésben eredetileg elfoglalt álláspontját.

A Protestantische Kirchenzeitung szerkesztője, *Krause* például, mindjárt a pátens megjelenése után, vezércikkben üdvözli — habár némi tartózkodással, fenntartásokkal s nem minden bizalmatlanság nélkül az osztrák kormány iránt — az új egyházalkotmányt, melyhez hasonlóval a skótok és hollandusokon kívül egy nemzet protestánsai sem dicsekedhetnek.³ De csakhamar felvilágosítatván magyarországi levelezői által, a pátensellenes közvéleményhez csatlakozik. Lapjának 1860. márcz. 10-diki számában egy magyarországi levelet tesz közzé, melyben világosan ki van mondva, hogy egy oktroyált törvény nem törvény, mert a mint egyoldalúlag jön létre, ugyan úgy vissza is vonható; míg ellenben a nép és a kormány közt létrejött szerződésből eredő törvény csak a két szerződő fél egyetértésével másítható vagy semmisíthető meg. Ennélfogva a magyar protestánsoknak ragaszkodniok kell szerződések által biztosított törvényeikhez.

Ballagi Géza.

¹ Zeitstimmen aus der reformirten Kirche der Schweiz. 1860. I. 3. l.

² U. o. 1860. 389. sk. l.

³ Prot. Kirchenzeitung 1859. 945. l.

A VALLÁS LÉNYEGE.

(Első közlemény.)

A vallás, az emberiség szellemi életének e kiválóan érdekes jelensége, rég időtől fogva tárgya a legmélyelműbb vizsgálatoknak s lényegének felderítése ma is a vallástudomány elsőrangú feladatai közé tartozik. Sőt az a körülmény, hogy a vallások összehasonlító története, mely a vallásra vonatkozó elméleteknek széles és biztos alapot van hivatva teremteni, a mi századunk szülötte s hogy a lélektani és ismerettani kutatások, a melyeknek e kérdés megoldásában nem kevésbé fontos feladat jutott, szintén korunkban nyertek szigorúan tudományos jelleget: kétszeresen kötelességünkké teszi az elődök által megkezdett munkának tovább folytatását s a mennyire lehetséges, a kitűzött feladat megoldásának teljességre vitelét. És a mi az ez irányban tapasztalható szellemi munkásságot illeti, nincs is okunk mulasztással vádolni akár a jelen, akár a közelebbi múlt bölcselőit. Alig van ugyanis számbavehető elmélődő, a ki a vallást figyelmen kívül hagyva, ne igyekezett volna arról magának nézetet alkotni, előállításának okait kifürkészni, létjogosultságát, egyéb szellemi jelenségekhez való viszonyát fejtegetni s általában az e tekintetben fölmerülhető kérdésekre egy vagy más irányban feleletet adni. Igaz, hogy az elért eredményeket illetőleg nem nyilatkozhatunk ugyanily kedvezőleg, a mennyiben az annyira kívánatos végmegállapodásra maig sem jutott el a tudomány. Ámde ha számba vesszük ama nehézségeket, melyek e nemű kérdések alapos tárgyalásának útjában állanak, ha nem feledkezünk meg az emberi, mindnyájunkkal közös gyengeségről, melynélfogva a megítélés alá eső tényeknek csak kis csoportját vagyunk képesek áttekinteni s azt is, kiki az egyéni sajátosságok, képességek, esetleg előre alkotott vélemények szerint más árnyalatokkal és világitásban foglalja össze egészzé: egyáltalán nincs okunk csodálkozni a felett, hogy a kivívott siker látszólag nem áll arányban az évszázadokon keresztül huzódó fáradságos munkával. Még kevésbé fogjuk kicsinyelni az eddig elért eredményeket, ha ama nehézségekkel megismerkedünk, a melyek a kérdés kielégítő megoldásának ma is útjában állanak. A vallások összehasonlító története meglepő és értékes adatokat bocsát ugyan rendelkezésünkre, de e tudomány még sokkal újabb és képviselőinek nézetei épen a legfontosabb pontokra nézve sokkal

eltérőbbek, semhogy ez alapon a vallásos jelenségek egy-séges felfogásához juthatnánk. A lélektan szintén fontos szol-gálatokat teljesít és van ezután is hivatva teljesíteni a vallás fogalmának helyes és szabatos képzését illetőleg, de úgy ku-tatási módszerei, mint az általa elért eredmények még min-dig sok kívánni valót hagynak fenn. És az ismerettan sok és fontos kérdésre ad ugyan felvilágosító feleletet, de a leg-többre és legfontosabbakra nézve még mindig kétségben hagy bennünket. Ezekhez járul még több más, egyéb tudományos vizsgálatoknál szokatlan nehézség, a melyek a kérdés sajátos természetével függnek össze s a melyekkel okvetlenül számot kell vetnünk, mielőtt a kérdés érdemleges tárgyalásába bo-csátkoznánk.

Először is nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a vallás mivoltának kérdése nem egyszerűen tudományos kérdés, a melyről közömbösen vagy egyenlő illetékességgel értekezhetnék bárki is, hanem az egész embert, annak leg-bensőbb és egyúttal legmagasabb érdekeit érintő vitatárgy, a melynek jobbra vagy balra dőltségével áll vagy esik maga a vallás is. Az Istent, vallást — e szót alanyi értelemben véve — nem ismerő, másfelől az igaz hittől áthatott, vallásos egyén alig tudnának oly megoldást találni, a mely mindkettőt egyaránt kielégíthetné, mert van valami, a mi a kettő nézetét összeegyeztethetlenné teszi: a vallásos meggyőződés, mely az egyiknél teljesen hiányzik, míg a másiknál első sorban jó tekintetbe. És ne higyjük, hogy itt pusztán előítéletről, tiszte-letre méltó ugyan — mint ellenfeleink szívesen elismerik — de a tudományban meg nem engedhető vallási elfogultságról van szó. Mert a vallás mivoltának kérdésénél az alapvető feladatot a vallásnak, mint a történelemben és az egyén szellemi életében különböző módon nyilvánuló, tehát tapasztalat tárgyát képező jelenségnek leírása, jellemző tulajdon-ságainak felkeresése, egyszóval lényegének meghatározása képezi és e feladat megoldásánál mindenestre a tapasztalat, a vallásról nyerhető ismeretek játszá a főszerepet. Egy az észrevétel, megfigyelés alá eső jelenségről lévén szó, annak vizsgálatában ugyanazon eljárást, kutatási módszert lehet és kell alkalmaznunk, a melyet a tudomány, a tapasztalat bár-mely más területére nézve egyedül ismer el helyesnek: a tényekből kiinduló s azok egybevetése útján sokszorosan általánosító inductiv módszert. Szükségünk van tehát minél nagyobb számú vallási tapasztalatra és pedig oly tapaszta-latokra, a melyeknek helyessége, valóságosága kifogás alá ne

eshessék. Ilyen tapasztalatok nélkül a vallásnak, mint jelenségnek meghatározását foganatba venni annyit tenne, mint a hő, fény vagy villamosság lényegét megállapítani akarni, magoknak a megfelelő tüneményeknek ismerete nélkül.

Az így felfogott feladattal szemben már nagyon helyén van a kérdés, hogy micsoda értéket kell az egyéni e nem-beli tapasztalatoknak tulajdonítanunk? *Bender* a vallás lényegét tárgyaló nagy feltűnést keltett művében¹ Schleiermacher lélektani módszerét bírálva, e tárgyban a következőleg nyilatkozik: «A vallás lényegének meghatározásánál a tulajdonképeni feladatot épen az képezi, hogy a vallás képzésének mindenütt egyenlő, általános indító okait és annak mindenütt hatékony, általános törvényét felfedezzük. Hogy pedig ezt feltalálhassuk, egyáltalán nem egyeseknek egyéni, vallási tapasztalataiból kell kiindulnunk, hanem az általános történelmi jelenségekből, a melyek alapjára helyezkedve vonhatunk egyedül biztos következtetést a vallás állandó, törvényszerű létokaira.» *Bender* emez elvi jelentőségű nyilatkozata egészen a részrehajlatlan, tárgyilagos kutatóra látszik mutatni, a kinek, mint idézett műve jelszava mondja: «amica ecclesia, magis amica veritas». Csakhogy a dolog korántsem úgy áll, a mint azt *Bender* s vele együtt sokan feltüntetni szeretnék. A magam részéről Schleiermacher egyik főérdemének épen azt tartom, hogy letérve a vallás «tárgyilagos» vizsgálatának szokott ösvényéről, a legnagyobb erélylyel mutatott rá a vallásról szerezhető ismeretek igaz kútforrására és a legértékesebb, mert legközvetlenebbül nyerhető vallási tapasztalatok színhelyére: az egyéni vallásos életre. Mert ugyan milyen természetűek is azok az «általános történelmi jelenségek», a melyekre *Bender* oly nagy komolysággal és mintegy ellenmondást nem tűrőleg utal? Erre nézve azonnal tisztában leszünk, ha meggondoljuk, hogy azok az általános történelmi jelenségek semmi egyebek, mint egyes kiváló vallásos egyénekre vonatkozó hiányos és sokféleképen, nem egyszer homlokegyenest ellenkezőleg magyarázott tapasztalatok s legjobb esetben egy vagy több vallásos egyénre nézve megállapított kisebb vagy nagyobb számú — mondjuk hiteles — adatok. Alig van valami, a mi a nézetek tisztázására kártékonyabban hatott volna, mint a fentebbihez hasonló, határozott vonatkozás nélküli kifejezések, a melyeknél az «általános»

¹ Das Wesen der Religion und die Gesetze der Kirchenbildung. Bonn, 1886.

jelző tulajdonképpen csak az efféle nagyhangú szólamokat készpénz gyanánt fogadók félrevezetésére és a tartalom szégyenségének leplezésére szolgál. A vallási tapasztalatokra vonatkozólag a valódi, meghamisítatlan tényállás az, hogy azok legtöbbször a jelenkor, a most élő vallásos egyének és *pedig első sorban a saját magunk* hitének, vallásos érzelmeinek, cselekvéseinek és gyakorlatának megfigyelése szolgáltatja, a mennyiben ezek leginkább hozzáférhetők s nem csupán mások értesítései alapján szerezhethők. Minél távolabb állanak tőlünk szellemi fejlettség, műveltség, nyelv, társadalmi és természeti viszonyok stb. tekintetében azok, a kiknek vallásos képzeteit és életét megfigyelni akarjuk, annál kéte-sebb értékűek a nyert tapasztalatok. Ez áll kivétel nélkül úgy a jelenkori, mint a multbeli adatainkra nézve, úgy hogy minél távolabb megyünk vissza a multba, annál gyérebbek s egyúttal kevésbé megbízhatók s megérthetőek azok, míg végre az őstörténelem homályában teljesen eltűnnek szereink elől. Mit gondoljunk hát az olyan «logikus» és «részrehajlatlan» eljárás felől, a mely fejtetőre állításával a természetes, józan vizsgálati eljárásnak, a legrégebbi s épen ezért kétes és homályos, de «általános» történelmi jelenségekből indul ki s ezek segélyével magyarázza, a fokról fokra ismertebb és könnyebben megérthető tüneményeket s csak ezen alapos történelmi vizsgálat útján reméli kézrekeríthetni a jelen és saját magunk megértésének kulcsát? Ha valaki a matematikában az ismeretlenből az ismertet, a természettudományokban a távolabbiból a kezünk ügyébe esőt, a mult hiányos és megbízhatatlan tapasztalataiból a közvetlen megfigyelhető tényeket akarná levezetni s illetőleg amazok segélyével ezeket kiigazítani, legfeljebb szánó mosolylyal találkoznék; míg a vallástudomány terén az efféle állítások komoly számba mennek, sőt forgalomba hozásukat kellő visszautasítás helyett a pártatlanság és igazság babérkoszorújával jutalmazták.

Azt hiszem, hogy mindenki, a ki valóban «elfogulatlan» ítéletet tud e tekintetben magának alkotni, meg fogja engedni, miszerint a vallás helyes megítélésének első és nélkülözhetlen feltétele, hogy a vallásos életről közvetlen, önmegfigyelés útján szerzett tapasztalataink legyenek. A kinek módjában van a hitéletet, annak forrását, folyamatát, hatását önmagában szemlélni, az vizsgálataiban nemcsak hogy közvetlen s ép azért legbiztosabb tényekre támaszkodhatik, a melyek elvégre ott, a hol egy az emberi szellemben végbenő s illetőleg abból kiinduló jelenségről van szó, csekély

értékűeknek nem tekinthetők, hanem képes beleélni magát mások vallásos meggyőződésébe, érzelmeibe, tehát a rendelkezésére álló adatok szerint többé-kevésbé a multba is, míg a vallásnélküli, különben bármily fáradhatlan és pártatlan kutató csak száraz tények, holt adatok felett mondhat ítéletet, de azokat megeleveníteni s igaz értékek szerint elbírálni teljesen képtelen. A mint a hangérzetet hallószerv nélkül csupán a légrezgések, a színeket rendes látóképesség nélkül csak az étherrezgések alakjából és számából kiokoskodni és megítélni lehetetlen, ép úgy képtelenség ama jelenségekre vonatkozólag helyes, kifogástalan fogalmat alkotni, a melyekhez a megismerés *conditio sine qua non*-ja, a vallási érzék, hiányzik. Igaz, hogy a kérdést más szempontból is lehet tekinteni. Minden vallásban találunk ugyanis egyes, igazságok gyanánt feltüntetett tételeket és állításokat emberre, világra, Istenre s ezek egymáshoz való viszonyára vonatkozólag, a melyeknek elfogadhatásuk végett ép úgy szükségök van az értelem igazolására, mint akármely közönséges tudományos tételnek. Ezek helyes vagy helytelen voltának megítélésére már kétségtelenül mindenki egyenlően illetékes, a ki egyedül mérvadónak a tudomány által feltétlen bizonyossággal megállapított eredményeket és megengedett vizsgálati módszereket tekinti. De épen ez okból határozottan vissza kell utasítanunk az elfogultság vádját, melyet ellenfeleink ama kétségtelen tényre támaszkodva emelnek ellenünk, hogy a vallásos ember az e nemű kérdések vizsgálásához azzal az előföltévéssel kezd, hogy a rájuk adott felelet a vallás szempontjából okvetlenül kedvező leend, holott a tudományos vizsgálatnak első és főkelléke a teljes tárgyilagosság, minden előzetesen alkotott véleménynek feltétlenül félretevése. De az elfogultság vádjával nemcsak azokkal szemben léphetünk fel, a kik a bebizonyítandót már eleve igaznak ismerik el, hanem talán még inkább azokkal szemben, a kik előre tagadásba veszik azt, a minek helytelenségét még nem tudták kimutatni s a kiknek főcélját nem az igazság keresése, hanem a téveseknek «hitt» tanok czáfolata képezi.

Szintén nem jelentéktelen akadályul szolgál a vallás mivoltának és létjogosultságának egyértelmű megállapítására nézve a tulajdonképeni feladatnak megnehezítése más, érdekes ugyan, de azzal nem elválatlanul összefüggő kérdések felvétele által. Ezek közé tartozott még nem régen is az a jelentéktelenné látszó, de első rangúvá erőszakolt kérdés: van-e minden népnek vallása? Szerencsére ez a «nagyér-

dekü» thema, mely csak pár évtizeddel ezelőtt is szaktudóst és laikust egyaránt érdekelt és foglalkoztatott, végrevalahára lekerült a napirendről, legalább a vallás lényegére történt vonatkoztatás tekintetében; megmaradt azonban egy másik, talán még nagyobb zavart okozó kérdés, a vallás eredetének kérdése. A legtöbb jelenkori vallásbölcsező ugyanis a vallás mivoltának és a vallás eredetének problémáját együtt összefoglalva tárgyalja s mint egyetlen feladatot igyekszik megfejtetni, ama felfogásból indulva ki, hogy a vallás lényegének meghatározásához nélkülözhetlenül szükséges a vallás eredetének és egyúttal fejlődésének ismerete. Azonban, ha közelebbről nézzük a dolgot, csakhamar be fogjuk látni, hogy az amúgy is nehezen megoldható vitás kérdést teljesen szükségtelenül teszik az eredet kérdésének bevonásával még bonyolultabbá.

Magára a megoldandó feladatra nézve ugyanis a keletkezés mikéntjének megállapítása semmi fontossággal nem bír, mert ha egy tapasztalati jelenségnek lényeges tulajdonságait — a melyek bármelyike nélkül megszűnnék az lenni, a mi s a melyek együttesen teszik azzá, a mi — felismertem és ezek alapján más rokon jelenségekhez való viszonyát, a hasonlóság vagy különbözőség és kölcsönhatás szempontjából, meghatároztam, ezzel feladatomat teljesen megoldottam. Ahhoz, hogy egy meghatározott ásvány, növény vagy állatfajról, vagy általában ezek valamely csoportjáról teljesen szabatos meghatározást adjak: nem szükséges azok eredetére, p. o. a jegecedés mikéntjének fejtegetésére kitérnem, hanem igenis szükséges és nélkülözhetlenül megkívánatik az illető fajok vagy csoportok alapos ismerése. Hasonlóan áll a dolog a vallásra nézve is. A jelenkori vagy a multból ismert vallásos jelenségek helyes felfogására és közös, jellemző sajátásaik megállapítására nézve az eredet ismerete nemcsak hogy nem szükséges, hanem megfordítva, az eredet kérdése maga el sem is dönthető a vallás lényegének ismerete nélkül. Mert ha nem vagyok tisztában azzal, mi is tulajdonképpen a vallás, vajjon mi értelme leend annak, hogy e nem ismert, fel nem fogott valaminek az eredetét keresem? Annak az ismervét, hogy az egyes szellemi folyamatok következtében csakugyan a vallás körébe tartozó jelenségek jöttek létre, épen a vallás igaz mivoltának ismerete szolgáltatja s így a midőn az eredet felderítése által akarunk a vallás lényegére világot vetni, előre feltételezzük, hogy tisztában vagyunk azzal, a minek helyes ismeretét

keletkezésének kifürkészése útján véljük megszerezhetni. De meg ez az eredet, különösen ha a kérdésnek nem lélektani, hanem vallástörténeti oldalát tekintjük, egyáltalán meg sem is ismerhető. Mert ahhoz, hogy a vallás eredetére nézve a valóságnak megfelelő nézetet alkothassunk magunknak, egészen helyesen mondja Holsten,¹ okvetlen szükséges: «az emberiség szellemi életében amaz állapotnak megfigyelése, a melyben a magokra még nem vallásos életerők a vallás életcsirájává egyesülnek». Csakhogy megfigyelhető-e ez az állapot? Ha a jelenben tehető tapasztalatokat vesszük tekintetbe, nemmel kell felelnünk. Önmagunkról ugyanis ily értesüléseket nem szerezhethünk, a kifejlett, elmélkedni képes ész már hiába folyamodik a gyermekkori fejlődési mozzanatok felidézése végett az emlékezethez; annak adatai oly gyérek, hiányosak s e mellett megbízhatlanok, hogy az önkényes magyarázatoknak sokkal tágabb tért engednek, mint a mit tudományos vizsgálatoknál s eféle kérdések határozott eldöntésénél megengedni lehetne. Egyébként az ilyen emlékezeti adatok kellő megítéléséhez az illető korban szerepelt családi, társadalmi stb. hatások teljes ismerete is megkívántatnék, a mit bátran a lehetetlenségek közé sorozhatunk. Másokra vonatkozó közvetlen megfigyeléseink pedig eddigelé még nincsenek. Annnyira megnyerte az ezzel a kérdéssel foglalkozók tetszését az őstörténelemben és a saját elmosódott emlékezeteik körében tapasztalható homályosság, hogy eszökbe sem jutott annak elosztatása végett azt a kis világosságot segítségül venni, a melyet a gyermekek alakulóban levő vallásos tudatának hosszas, lehető nagy körre terjedő és pontos megfigyelése szolgáltatott volna és ezentúlra is szolgáltatathatna. A jelen ismert tényeiben tehát a kérdés kielégítő megoldására csak valamilyen támpontot nyújtó alapot is hiába keresünk. De ha a multra megyünk vissza, akkor sem leszünk kedvezőbb helyzetben; a mennyiben rendkívüli, sőt legyőzhetlen nehézséget okoz az a körülmény, hogy oly culturáról, a melyben a vallás tényező és pedig elsőrendű tényező ne lett volna, a történelemből semmiféle értesülésünk nincs. Már pedig a történelem segélyével az eredetet csak az esetben tanulmányozhatnánk s esetleg határozhatnánk meg, ha az ilyen vallásalakulásról értesítene bennünket, úgy hogy módunk lenne az újonnan létrejött állapotot, melyben a vallás már mint számot tevő tényező

¹ «Ursprung und Wesen der Religion». 1886.

lép fel, az előzővel, a melyben vallást még nem találhatunk, összevetni s a változást előidézett tényezőket, valamint e változás mikéntjét hozzátvetőleg megállapítani. Ámde a történelem csak vallások átalakulásáról, egyes meghatározott vallásalakok helyett velök részben megegyező, részben ellentétes, vagy magasabbra fejlett vallásalakok fellépéséről tud, de nem ilyeneknek minden vallási előzmény nélkül való előállításáról s így e tekintetben teljesen tanácstalanul hagy bennünket. Az összehasonlító vallástudomány, kezét fogva az összehasonlító nyelvtudománnyal, segítségére siet ugyan a buzgó kutatónak, de e segítség abszolút értékét méltán kétségbe vonhatjuk. Hadd álljon itt ez állítás igazolására egy jellemző eset.

Gruppe: «Die griechischen Culte und Mythen. 1887.» című munkájában nyelv- és vallástörténeti adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy a vallás létrejöttének valódi oka és forrása a legnagyobb mérvű önzés s hogy az eredeti alakjában valószínűleg Kr. e. mintegy 7—8 száz évvel egy, de legfeljebb két embertől (!) származik, a kiknek indító oka e munkában a hiúság és önzés, segítője pedig a fekevesztett képzelet volt! És talán ez csak egy olyan ötletszerűen odavetett állítás, mely a vallástudomány vagy nyelvtudomány tényeire való utalással egyszerűen visszautasítható és minden alapot nélkülözőnek ismerhető fel? Korántsem! «Mély tanulmányra valló művében — mondja Müller Miksa¹ — Gruppe tanár oly nézetet állított fel a vallásra vonatkozólag, mely a leggondosabb figyelemre érdemes». S miután Gruppe nézetét közelebről ismerteti, így folytatja: «Ez Gruppe tanár elmélete, mely a Kr. u. XIX. században csaknem hihetetlenül hangzik, de a melyet szerző oly tudományos komolysággal és tanultsággal ad elő és védelmez, hogy meg is követeli, meg is érdemli a legbehatóbb czáfolatot. Ha valaki akkor, a mikor bölcselők bebizonyították, vagy bebizonyítani hitték, hogy a vallás egyik vagy másik alakjában az emberi természetre nézve elkerülhetlen és attól elválaszthatlan, azt állítja, miszerint a vallás soha létre nem jöhetett volna, ha ilyent esetlegesen egy vagy két meghatározott egyén — és pedig eszelős — ki nem talált volna: ezzel bizonyára a legnagyobb hámulatba ejt bennünket. És a midőn a régiségbűvárok bebizonyították vagy bebizonyítani hitték, hogy az egyptomi istenképek keletkezése egész a Kr. e. 4000 évre

¹ «Natürliche Religion». 1890.

visszaviltható s hogy egyes babyloniai emlékoszlopok nem sokkal lehetnek ezeknél későbbiek: azzal az állítással találkozunk, hogy Babylonra nézve a VII. század előttről minden csak csinált chronologia, Egyptomot illetőleg pedig a Kr. e. 1000 éven túl semmi biztos adattal nem rendelkezünk, ez bizonyára elég ok volna a legnagyobb felháborodásra. Mindamellett kénytelenek vagyunk komolyan számba venni ama férfiúnak nézeteit, a ki classikus műveltsége mellett a hébert is tudja és a ki nem riadt vissza a sanskrit, zend nyelvek, hieroglyphok és ékiratok tanulmányozásától sem, mielőtt veszedelemteljes felfedező útjára indult volna». Azt hiszszük, teljesen szükségtelen ennél az egy példánál többre utalnunk s felesleges volna egyéb érveket mérlegbe vetnünk annak bebizonyítására, hogy az említett tudományok sem külön, sem együttesen nem alkalmasak arra, hogy a vallás eredetére fényt vethetnének. De ez, a mint a tudomány jelen állásán nem lehetséges, ép oly kevéssé lesz lehető bármikor is, egyszerűen azért, mert a kérdés oly természetű, hogy több, szinte végtelen feleletet enged meg, még az esetben is, ha mindenki ugyanazon és egyféleképen értelmezett, akár történeti, akár lélektani adatok alapján alkotná is meg a maga nézetét. Hogy ez csakugyan így van, azt szükségtelen volna nekem bizonyítgatnom, a midőn az eredetet oly nagy buzgalommal kutató Müller Miksa is hasonlóan vélekedik: «Nem ismételhjük elégszer, hogy az eféle vizsgálatoknál nem remélhetünk feltétlen bizonyosságot. A mi hozzávetéseink legfeljebb csak arra vonatkozhatnak, a mi — mert megérthető — lehetséges volt. Azonban mindig tisztában kell lennünk azzal is, hogy egyéb vélemények is ép oly jogosultak, mihelyt hasonlóan érthetők és ennélfogva szintűgy lehe- tők.» Ilyen tetszőleges magyarázatoktól tenni függővé a vallás mivoltának kérdését, valóban oly ballépés, melynek káros következményeit még sokáig fogja érezni a vallástudomány, s a melytől való óvakodást épen azért a vallás lényegének meghatározása végett vezetett vizsgálatoknál nem lehet eléggé ajánlani.

Nem egészen ugyanezt kell ugyan mondanunk a vallás fejlődésének kérdésünkhöz való viszonyára nézve, de itt sem tehetjük az e tekintetben folytatott vizsgálatoktól és elért eredményektől függővé a vallás lényegére vonatkozó feladat helyes megfejtését és pedig azért nem, mert a fejlődésre nézve is nagyon kevés és kétes értékű adat áll rendelkezésre, a legfontosabb tapasztalatok pedig, a melyek t. i. az

egyén vallási fejlődésére és annak úgy külső, mint belső tényezőire nézve felvilágosítást nyújtani volnának hivatva, csaknem teljesen hiányoznak. Különbözik pedig a vallás lényegének kutatásánál első és fődolog, hogy azt, a mi lett, a mi a fejlődés folyamán testet öltött, helyesen fogjuk fel és értjük meg, a többi, úgy az eredet, mint a fejlődés megértése, már részint lényegtelen, részint éppen ez alapfeladat miként való megoldásától függő problema.

Mielőtt azonban a vallás lényeges tulajdonságainak felkereséséhez s ezek alapján igaz mivoltának meghatározásához kezdenénk, a vallásról felállított néhány oly elméletet kell szemügyre vennünk, a melyeknek uralomra jutása egy jelentésű lenne a vallás megsemmisülésével s a melyek bírálata kapcsán egyúttal alkalmunk leendő egyes, feladatunk körébe tartozó, részint negatív, részint pozitív eredményeket megállapítani. Amaz elméletekről kívánok szólni, a melyek a vallás lényeges vonásainak félreismerése, sőt mondhatni eltorzítása következtében keletkezvén, minden látszólagos jóakaratuk daczára nem kevésbé, vagy talán még inkább veszélyesek, mint a vallás ellen intézett nyílt támadások. Ezek közé kell soroznunk mindenek előtt azt a széles körben elterjedt felfogást, mely a vallásban az erkölcsit és csakis az erkölcsi elemet ismeri el értékesnek és fejlődés-képesnek, a mely irányzat a Kantféle vallásbölcsezetben jut leghatározottabb kifejezésre; továbbá a Lange által felállított és szellemesen védelmeszt ideál-elméletet, mely a vallást minden ismeretből kizárja s a képzelem erkölcsi és szépi-szeti czélokra szolgáló alkotásaira utalja; nemkülönbözik a Spencer Herbert által képviselt irányzatot, mely a vallást tudománytalan elméletté, agnosticus dogmatizmussá süllyeszti le.

«A vallás (alanyi szempontból) összes kötelességeinknek isteni parancsolatok gyanánt való felfogása», olvassuk a legújabbkori bölcsezet atyjának, *Kant*-nak: «Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft» cz. művében, a mely meghatározást illetőleg meg kell először is jegyeznünk, hogy Kant csakis embertársaink iránti kötelességekről tud, továbbá hogy az «isteni» jelző egyáltalán nem postulatja Isten létének szükségszerű felvételét, hanem csak ezen felvétel lehetőségét. Ha már a fentebbi meghatározást az imént adott kiegészítéssel vizsgálat alá vesszük, elsőben is kénytelenek vagyunk kimondani, hogy az egyetlen történelmi vallásalakra sem alkalmazható. Mert vannak ugyan vallások — a legtöbb ilyen — a melyekben bizonyos erkölcsi köte-

lességek isteni parancsok gyanánt szerepelnek, de nincs egyetlen egy sem, a mely egyfelől minden «emberi» kötelességet isteni parancsul ismerne el, másfelől meg az isten iránti kötelességekről mit sem tudna; sőt nem lenne nehéz kimutatni, hogy mind ama vallásalakok, a melyekben isteni szentesítéssel ellátott kötelességek szerepelnek, első helyre és túlnyomó számban az isten iránti kötelességeket teszik. De még ott is, a hol legalább részben találónak látszik Kant meghatározása, a mennyiben nem hiányzik teljesen az, a mit a vallás lényeges tulajdonságául hirdet, sok olyan és pedig tagadhatlanul «vallási» alkatelem van, a melyről a szóban forgó meghatározás tudomást sem vesz. Hová sorozzuk e felfogás elfogadásával az isten, emberek s általában minden élőlény iránt legalább egyeseknél tagadhatlanul megvolt és meglevő nemesebb indulatokat, melyeket eddigelé a vallás tett szentekké s nem mint kötelességeket szabott elénk, hanem az érzelmek folytonos nevelése és tökélyesbitése útján a hitélet közvetlen gyümölcszeként hozott létre? Mi módon fogjuk ki-magyarázhatni ezen az állásponton az ima, áhitat általános jelenségét s az Istennel való közvetlen összeköttetésnek mindenütt tapasztalható felemelő érzését? Továbbá az ismeret és kiválólag az Isten lételére és tulajdonságaira vonatkozó «elméleti» ismeret minden fejlettebb vallásalakban — kivéve talán a buddhizmust — játszik legalább is oly fontos szerepet, mint a kötelességek tana, úgy hogy mindezeknek Kant kívánalma szerint való kiküszöbölésével az egyes vallásalakok tényleg megszűnnének azok lenni, a miknek a vallástörténelem őket feltünteti. A Kant-féle meghatározás e szerint egyetlen jelenleg létező, vagy tudomásunk szerint a múltban létezett vallásalakra sem talál, a mi magában már meglehetősen nagy hiba. De hát, ellenvethetné valaki, Kant meghatározása nem is az egyik vagy másik pozitív vallásalakra vonatkozik, hanem a tiszta észvallásra, úgy hogy annak értéke felett csakis ebből a szempontból mondhatunk ítéletet. Ámde bírálatusunk ez esetben is csak kedvezőtlen lehet. A vallástalan, de tiszta erkölcsű ember ugyanis Kant felfogása szerint a vallásostól csupán abban különbözik, hogy az előbbi által is tiszteletben tartott kötelességeket az utóbbi isteni parancsolatoknak ismeri el. És vajjon miért? Mert talán az egyik eljutott biztos tudatára Annak, a Kihez a másik még nem tudott felemelkedni? Korántsem! «Ez a meghatározás, a mi az elméleti ismeretet illeti, semmi határozott tudást nem követel meg, még isten lételét illetőleg sem.» «Arra nézve, a mi minden

ember kötelességévé tehető, az ismeret legkisebb mértékének (*lehetséges*, hogy van isten) alanyilag már elégnek kell lenni», olvassuk a tárgyalt meghatározáshoz irt jegyzetben. Sőt Kant ismerettani elmélete szerint ilyen ismeret egyáltalán nem is lehetséges, mert hisz — mint Kant erről bennünket meggyőzni igyekszik — a tiszta, az elméleti ész csupán csalóka látszatnak áldozata, a midőn a maga által alkotott isteneszme mögött valóságot, objectiv léteket keres! De hát ha így áll a dolog, méltán kérdezhetjük, mi értelme van a fentebbi meghatározásban az «isteni» jelzőnek s egyáltalán mi értelme van a vallásnak, mint önálló szellemi jelenségnek? Ha a vallás sajátos, az erkölcsitől megkülönböztető jellegét csupán az képezi, hogy annak értelmében a kategorikus imperativus által diktált kötelességeket istenieknek valljuk, Istennek pedig még lételetét sem állíthatjuk teljes bizonyossággal: akkor csak a legnagyobb következetlenséggel szólhatunk vallásról, annak szükségességéről vagy létjogosultságáról. Igaz, hogy a mit Kant az elméleti ész bírálata révén elvesztett, visszaszerezhetni remélte a gyakorlati ész útján és a midőn isten létele mellett minden észbeli bizonyítékot semmisnek igyekezett kimutatni, ugyanakkor valamennyit pótolhatni vélte az erkölcsi postulatummal. Csakhogy az észnek elméletire és gyakorlatira való széttagolása egyáltalán nem magyarázza meg azt a képtelenséget, hogy a mit az egyik, elméleti eszemmel minden kétséget kizárólag csalóka látszatnak ismerem fel, ugyanazt a másik, a gyakorlati eszemmel feltétlenül létezőnek kell tartanom. És a bizonyítéknak elkeresztelése postulatumba senkit sem fog tévedésbe ejteni az iránt, hogy a Kant-féle postulatumban új, csak hogy az előbb tönkretetteknél gyengébb alapon nyugvó bizonyítékokat kell látnunk, a melyek, mint ilyenek, a Kant-féle állásponton eo ipso semmiseknek tekintendők. Valóban az egésznek az a látszata van, hogy a midőn Kant isten lételeének bebizonyíthatlanságát állítja, az ebből folyó következményektől maga is megijedve, az eldobott isteneszmet ismét felveszi hajójába, de csak mint belbecs nélküli, fényűzési cikket, melylyel az elméleti ész és a kategorikus imperativus izléstelen, rideg építményét tetszetősebbé, vonzóbbá reméli tehetni.

Azt a nyilvánvaló ellenmondást, melyet a gyakorlati észnek a tiszta észszel, a postulatumban az elméleti bizonyítékokkal való szembeállítására rejt magában s a mely Kantnak a vallásról adott meghatározását minden egyébtől eltekintve teljesen tarthatatlanná teszi, újabban *Lange* kísér-

lette meg elenyésztetni a maga ideál-elméletével. Az ideál-elmélet szerint ugyanis a vallásos képzetek tisztán a teremtő képzelem productumai s azoknak csakis mint ilyeneknek van értékük és jogosultságuk. Ehhez képest Lange határozottan kifejezi, hogy a valláshoz nemcsak hogy semmiféle positiv ismeret nem kívántatik (p. o. isten létéről vagy tulajdonságairól, a lélek egyszerű vagy összetett voltáról, substantialitásáról stb.), sőt ellenkezőleg a vallás legnagyobb veszedelmét az a tévhit képezi, mintha a maga hittételeiben igazságokkal birna, míg jövőjének egyedüli biztosítóka ama belátás tért hódításában keresendő, hogy a vallás csak a költészetnek egy neme, mely a tárgyi igazságra törekvés helyett megelégszik az emberi kedélyt és a szépészeti érzéket kielégítő erkölcsi eszmény létrehozásával. Hogy ezt a szinte képtelen, bár a Kant-féle ismerettan álláspontján következetes elméletet megérthessük és felőle helyes ítéletet alkot-hassunk, szükséges Lange felfogásával kissé közelebből megismerkednünk.

Minden ismeret — e szót a legtágabb értelemben véve — két egymásra vissza nem vihető tényező összeműködése folytán jó létre. Ezek közül az egyik az alanytól független és közelebből meg nem határozható: ennek tulajdonítjuk érzeteink létrejöttét; a másik ellenben, a szerkesztő képesség, az ismerő alany eredeti és kizárólagos tulajdona: ez alakítja az érzeteket vagy foglalja azokat össze képzetekké, tapasztalatokká. Az egyes képzetek és tapasztalatok ismét a szabad synthesis által alakíttatnak egészszé, tudományyá, a melynek bizonyossága ennél fogva nem más, mint az alapul szolgáló tapasztalati adatoké és ez mindenkor a közvetlenül adott egyes tényre nézve a legnagyobb. A tudományok által szolgáltatott természetismereten építi fel a materialismus — a bölcsészet legalsóbb, de egyúttal legszilárdabb fokozata — a maga rendszerét, a melynek a természettudományok területén uralkodó szükségszerűség az egyarántosság és bizonyosság látszatát kölcsönzi, de csak látszatát, mert épen az, a mi a materialismust rendszerré teszi, csupán az alanyhoz s nem a tárgyakhoz is tartozik. Még nagyobb szerepet játszik az ismeret szerkesztő eleme az elmélődő bölcsészetben, melynek feladatát szintén az képezi, hogy a jelenségeket összhangba hozza és az adott sokszerűt egységes egészszé kapcsolja össze. Az egyén itt már túlmértékben a saját képére teremt, de ép azért költői alkotása másokra — általában a fajra — nézve csak az esetben nyer jelentőséget, ha az illető

rendszeralkotó eszmegazdaságánál, eredetiségénél s szellemi erejénél fogva vezérszerepre van hivatva. Azonban még az elmélődés fogalomköltészete sem teljesen szabad; ép úgy, mint a tapasztalati vizsgálat, ez is az adottnak egységes, összefüggő rendszerbe foglalására törekszik, azzal a különbséggel, hogy a szemlélődést a tapasztalat elvei nem kötik kényszerűleg. A valóság talaját csupán a szorosabb értelemben vett költészet hagyja el tudatosan; az elmélődésben az alak csak túlsúlyban van az anyag felett, de a költészetben már teljesen uralja azt. Ime tehát a synthesis legalacsonyabb fokától, fel a költészet szabad szárnyalásáig az alkotás célját mindig az egységnek, összhangnak, tökélyes alaknak megteremtése képezi. Ugyanezen cél szolgálatában áll s hasonló eszközökkel rendelkezik a vallás is, a melyet szintén nem tekinthetünk egyébnek, mint költészetnek, csak hogy a költészet azon legmagasabb fajának, melyet a valóság egyáltalán nem köt s melynek tárgyi igazságokkal soha, hanem mindig aesthetikai és ethikai ítéletekkel van dolga. A míg az Istenre, lélekre, teremtésre vonatkozó bizonyos tantételekben keresték a vallás lényegét — úgymond Lange — minden kritika, mely a polvát a búzától logikai elvek szerint igyekezett különválasztani, szükségképen teljes tagadásra vezetett. Addig váltogattak, míg semmi sem maradt fenn. Ha ellenben a vallás magvát a kedélyeknek a valóság fölé emelkedésében látjuk, a vallásos képzetek és érzelmek megsemmisítésétől nincs mit tartanunk. Szokjunk hát hozzá, hogy a teremtő képzelet elvének önmagában, a történeti és természettudományi ismerettel való megegyezés, de egyúttal ezek meghamisítása nélkül, az eddiginél nagyobb becsét tulajdonítsunk; szokjuk meg az eszmék világát, mint a teljes igazság képies ábrázolását, az emberiség haladására nézve ép oly nélkülözhetlennek tekinteni, mint az értelem ismereteit, olyképen, hogy minden egyes eszme kisebb vagy nagyobb jelentőségét erkölcsi és szépzéleti alapokra vezessük vissza.

Lange szerint a vallás lényegének eme felfogása egészen megállhat még a történeti vallásalakokkal szemben is s ennek bizonyításánál hivatkozik arra, hogy minden positiv vallásalakban, a pogány és classikus vallásokban ép úgy, mint magában az oly merev catholicismusban, a vallásos költészet. művészet és speculatio fejlesztették, gazdagították a vallási tartalmat, másfelől meg hogy a legdurvább babonahiten felülemelkedett népek a vallásos tételeket sohasem tartották oly értelemben igazságoknak, miként az érzéki vagy

értelmi ismeret körébe tartozókat s ha mégis azokról emezekkel szemben mint «magasabbakról» szólottak, ezt nem biztosságuk fokára, hanem a nekik tulajdonított értékre vonatkozással cselekedték. Ám ez érvek egyike ép oly kevésbé tekinthető bizonyító erejűnek, mint a másika. A mi u. i. Langnak utóbbi állítását illeti, annak helyes volta esetén nemcsak a vallásos embertől, hanem mindenekelőtt a szintén csak költeményeket produkáló bölcsezséktől kellene elvárnunk, hogy belássák és nyilván elismerjék, hogy rendszereiknek legértékesebb és legmaradandóbb alkatelemeit azok képezik, a mik tisztán a phantasia termékei s minden egyes igazság gyanánt hirdetett tételök tévedésnél egyébként nem tekinthető. Ha pedig a tudományok és a bölcsezsézet művelőinek állításait komolyan vesszük, ha elismerjük, hogy a természet-tudományok és az ezek alapjára helyezkedő tapasztalati bölcsezsézet a magok rendszereit a valóság hű képmásaiként alkotják meg, ha nem akarunk szemet hunyni ama tagadhatatlan tény előtt, hogy egy Plato, Hegel stb. a maga «eszme és fogalomköltészetét» a tapasztalati valóságnál hasonlíthatatlanul biztosabbnak és a szó valódi értelmében igazabbnak állítja és hirdeti: szabad-e a legnagyobb önkény nélkül a vallásos meggyőződésről ellenkezőt állítani? És ha elismerjük is, hogy a vallás tartalmának gazdagításához a költészet, művészet, speculatio hozzájárultak, egyúttal a leghatározottabban hangsúlyozzuk, hogy ezt korántsem azon elemek által eszközlik, a melyeket a valóság «képes» kifejezéseinek, hanem azok által, a melyeket magok is feltétlen igazságoknak hisznek és vallanak s a melyeket a vallásos meggyőződés is csak mint ilyeneket ismer el magáénak. Hiába igyekszik Lange szellemes bírálójának Langnak ellenvetéseit czáfolni s bebizonyítani, hogy a vallások fejlődésében a lényeges szerep nem mint Lang állítja az értelemnek, a tökélyesbülő ismeretnek, hanem a képzeletnek jutott: elég egy futó pillanatot vetnünk a vallások történetére, hogy Lang felfogásának helyességét egyszerre belássuk.

De ép oly kevésbé tartható a vallásról adott Lange-féle fogalom, ha nem az egyes vallásalakokra való alkalmazhatóságát, hanem abszolút értékét vesszük vizsgálat alá. Mindezek előtt megjegyezzük, hogy úgy a kiindulási pont, a melyből, mint a következtetések egész láncolata, a melyen át a vallás fogalmához jut, tisztán elméleti és ismeretani szempontból is határozottan helytelen, mert az ismeretek biztossága az alanyhoz tartozó szerkesztő tevékenység működésé-

vel, nem — mint Lange tévesen állítja — megfordított, hanem egyenes arányban áll. Igaz, hogy az egyes ismeret biztosabbnak és a valóságot inkább megközelítőnek tetszik, mint az azokat összefoglaló s egységes egész gyanánt tárgyaló tudomány, de csak azért, mert itt kevesebb anyaggal, tehát látványosan könnyebb feladattal állunk szemben, mint a tények sokaságára kiterjeszkedő rendszeres ismeretnél. Azonban nem szabad szem előtt téveszteni, hogy az egyes észrevétel teljességének és biztosságának feltételét tényleg más tapasztalatokkal való egybevetése és összehasonlítása képezi; minél kevesebb tényre alapítjuk azok mindegyikének ismeretét, annál tökéletlenebb leend az s a tudomány főfeladata épen abban határozódik, hogy vizsgálata körébe minél nagyobb számú egynemű tényt vonván be, ez által az egyesre vonatkozó ismeretünket tartalmasabbá és biztosabbá tegye. Azok a törvények és általános tulajdonságok, melyeket a «szerkesztő képesség» segélyével a tudomány a maga körére nézve megállapít, egyáltalán nem változtatják illuzoriussá az egyesre vonatkozó ismeretünket. sőt egyenesen annak kibővítésére, a valósághoz közelebb hozására szolgálnak. Hasonlóan áll a dolog a materializmussal — de természetesen nem mint elmélettel, hanem mint általánosított tudományval — a mely a természettudományok egész mezejére terjeszkedve ki, sokkal nehezebb feladattal áll szemben, mint az egyes tudományok, de a mennyiben biztos eredményeket tud felmutatni, úgy a tudományos, mint az egyes ismereteket is sokkal tartalmasabbá és bizonyosabbakká teszi, mint a mennyire azok külön vizsgálata elvezethet bennünket. Még tökéletesebbnek kell tekintenünk — és pedig mint való ismeret — az oly rossz színben feltüntetni szokott metafizikát, mely nemcsak az anyagi, hanem a szellemi természetet is áttekinteni törekszik s nemcsak egyszerűen a tényeket, azok egymás mellettségét és egymásutánját regisztrálja, hanem főképen a közös, összefűző kapcsokat keresi, tehát az egyes tényeket az előbbieket mellett ismét új és fontos szempontok szerint igyekszik megítélni; csak hogy hasonlíthatatlanul nagyobb nehézségekkel kellvén megküzdenie, mint amazoknak, a felületes szemlélő előtt lassabban és határozatlanabban látszik kitűzött célja felé haladni, sőt sokak szerint e cél elérése egyáltalán el sem is érheti. Végül az ismeret legmagasabb fokát, a melyen a szerkesztő tevékenység a legfokozottabb mértékben van igénybe véve, a vallásos világnézet képezi, mely a nélkül, hogy a tudományok és bölcsészet helyes és pedig

kétségtelenül helyes eredményeivel ellenkezésbe jőne, sőt éppen ez eredményeknek felhasználásával világosítja meg az «igazság» után vágyó emberi értelmet s teszi alkalmassá a lélek, világ, Isten eszméinek bevonásával az egyes tényeknek is mindenoldalú, kimerítő és alapos ismeretére. Nem tagadjuk mi meg a pontos megfigyelőtől, a természettudóstól, a tapasztalati bölcsésztől, a metafizikustól az ismeretet, azt sem állítjuk, hogy az ismeret alantibb fokán közönséges értelemben többet ne tudhatna valaki, mint egy más a magasabb fokon: csak azt vitatjuk, hogy *ugyanazon* egyén, a ki előbb pusztán a megfigyelésre szorítkozott, nem bírhat oly biztos és tartalmas ismerettel még az egyes tényeket illetőleg sem, mint mikor természettudóssá lett s ép úgy a természettudós ismerete csak bővíthet, szilárdulhat az által — és pedig nemcsak terjedelem, hanem intenzitás tekintetében is — ha a bölcsészet álláspontjára helyezkedik. S a kezdetben megfigyelő, azután természettudós, majd bölcsész az ismeret emberileg lehető legfelsőbb fokát akkor és csakis akkor éri el, ha a legmagasabb vallásos világnézethez is fel tud emelkedni. Nem képzeletet, hanem valóságot, nem költött eszményt, hanem igazságot áhítóz a vallásos lélek, mert érzi, tudja, hogy az utolsó vallási igazsággal maga a vallás szűnik meg létezni!

Erre a főfontosságú pontra vonatkozólag érdekes és tanulságos leendő egy másik, Langeval sokban rokon gondolkozónak, a pozitivista *Mill*nek a vallásról való nézeteivel is röviden megismerkednünk. Mill vallásbölcsészeti vizsgálódásainak azon stádiumán, melyet a vallásról írt 3 értekezésének másodikika («A vallás hasznáról») képvisel, ép úgy mint Lange, mit sem akar tudni vallásos «igazságokról», a melyeknek felkutatására és igazolására annyian és oly sok időn át pazarolták hiába szellemi erejüket, úgy hogy ezzel a szerte visszas állapottal szemben méltán kérdezhetjük, vajjon a vallás által nyújtott előnyök arányban vannak-e azzal a szellemi munkával, melyet jelenlegi alakjában való fentartására fordítanak s nem célszerűbb lenne-e azt más, kisebb szellemi erőfeszítést igénylő, alkalmas erkölcsi és társadalmi tényezővel helyettesíteni? E kérdésre Mill igennel felel, a midőn a pozitivismus által egyedül észszerű gyanánt hirdetett humanitás vallását — melynek tárgyát Isten helyett az emberiség képezi a maga multjában úgy, mint jelenében és jövőjében — előnyösebbnek és elfogadhatóbbnak igyekszik feltüntetni a jelenleg uralkodó theistikus vallásoknál. De mintha

a kimondott «igen» mellett felhozott erősségei inkább csak kételyek keltésére lettek volna alkalmasak: elmékedését a két világnézet között kötendő egyezmény eszméjének felszínre hozatalával fejezi be, a mely egyezmény értelmében meghagyatnék ugyan a régi vallás hívének Istenben, mint megengedett lehetőségben való hite (íme hol találkozunk ismét a Kant-féle vallásbölcészlet és kritika-philosophia szerencsétlen gyümölcseivel!) a nélkül azonban, hogy annak ismeret-számba vétele követeltetnék. Azonban Millnek a vallásra vonatkozó eme felfogása később előnyös változáson ment keresztül. Míg ugyanis imént említett értekezésében a vallásos igazságok iránt határozott ellenszenvvel viseltetik, addig 3-ik, «Theismus» czimű dolgozatában ezzel az egészen másként hangzó állítással lep meg: «Bármely jelentős tárgyra vonatkozó vélemény legfontosabb tulajdonsága annak igaz vagy hamis voltában keresendő» s hogy ennél fogva a vallásos ismeret ép úgy, mint bármely tapasztalati ismeret tárgyának vizsgálata: «szorosan tudományos elvek és módszerek szerint» kell, hogy történjék. Az Isten létele és tulajdonságai az az első sorban fontos ismerettárgy, mely Mill szerint, mint «szorosan tudományos kérdés» veendő vizsgálat alá, ha a vallásról, annak létjogosultságáról komolyan szólni akarunk. Ez már egészen másként hangzik, mint Mill korábbi, Lange-ével közel rokon felfogása s mutatja, hogy hosszú idő után és sok akadálylyal küzdve bár, fejlődésének utolsó stádiumán Mill is megközelítette az oly soká félreismert és kicsinylett «igazságot». És bár Mill a maga skeptikus jellegű tapasztalati bölcészete és positivismusa által kötve, nem képes a dualistikus világnézetten felülemelkedni, a mely az isteni szellemet az anyaggal szemben korlátoltnak állítja, azonban mégis határozott haladást tanúsít, a midőn a maga anyag-alkító, világkormányzó szellemét komoly valóságnak veszi, a helyett, hogy — mint előbb — pusztán a képzelet születtének tekintené. És ezzel nem döntő ugyan, de fontos bizonyosságot szolgáltat a mellett, hogy a pusztá érzéki tapasztalat álláspontján alapos és következetes gondolkodónak lehetetlen megmaradni s egységes, az értelmet és kedélyt egyaránt kielégítő világnézet, annál kevésbé vallás, meghatározott és kétséget nem ismerő istentudat nélkül teljes képtelenség.

Határozott tartalommal bíró istentudat! De hát reánk, emberekre nézve lehetséges, elérhető-e ez? És ezzel a kérdéssel eljutottunk a szorosabb értelemben vett agnosticizmus-hoz, melylyel szintén le kell számolnunk, mielőtt a vallás

végleges meghatározására áttérnénk. Spencer Herbertnek, az agnosticizmus legalaposabb tudományú — bár nem legradikálisabb — képviselőjének nézete szerint az összes vallásalakok, sőt még az atheizmus is közösen megegyeznek annak elismerésében, hogy a világ létele mindazzal együtt, a mi benne vagy körülötte vagyon: titok, mely soha kielégítőleg meg nem fejthető, bár a magyarázatot az emberi elme folyton követeli. Ez a megegyezés — mondja Spencer — kétségtelen bizonyága a közös tartalom igazságának s egyúttal annak, hogy *a vallás lényegét ennek a titoknak felderíthetlenségében való hit képezi*. Hogy csakugyan ez az élelelem minden vallásban, bizonyítja e megegyezésen kívül az a tény is, hogy a jelzett meggyőződés nemcsak hogy túlélt minden változást, hanem annál határozottabb alakot öltött, minél magasabb fejlettségű vallásalakban lép fel s legtisztább kifejezésre, legvilágosabb tudatra a monotheistikus vallásokban, ezek theologiájában jut. Ez az a megczáfolhatlan vallási igazság, melyet a legkiméletlenebb bírálat is érintetlenül hagy s melynek megdöntésétől nincs is mit félni, mert a legszigorúbb logika, nem hogy megingatná ebbe az alapigazságba vetett hitünket, sőt e hit jogos és alapos voltának legmeggyőzőbb bizonyítékait szolgáltatja.

Spencer eme felfogásának felállításában és igazolásában sajátos, részben helyes, de feltétlenül még sem alkalmazható módszere játsza a főszerepet. Ez a «talizmán»-nak nevezett módszer, melyet Spencer a tárgyalás alatt levőhöz hasonló vitás kérdésekben csálhatatlannak tekint, abban áll, hogy minden ugyanazon tárgyra vonatkozó nézetet összehasonlítunk; azoktól a sokszerű, sajátos és határozott vonatkozású elemektől, a melyekben e vélemények ellenmondanak, eltekintünk; megfigyeljük, hogy az ellenmondó s ennél fogva egymást megsemmisítő alkatrészek után mi marad meg, és erre a fenmaradó tényezőre nézve megfelelő, elvont kifejezést keresünk, a mi ha megtörtént, kezünkben van a keresett igazság, mely a sokszerű véleményekben egyaránt befoglaltatván, éppen ezért közös, az igazsággal azonos magvát képezi. De először is nem nehéz belátni, hogy e módszer — Spencer véleményével ellenkezőleg — éppen a hosszantartó tudományos vitáknál alkalmazhatatlan, mert mind ama nézeteket, a melyek évszázadokon át — s ugyanazon időben is — oly sokféle változatban állottak elő, kevés sikerrel biztató feladat volna felkutatni; már pedig éppen abban rejlenek az ez úton felfedezett igazságok biztos ismérve, hogy

az *összes*, bármennyire elágazó, sőt ellentéteseknek látszó elméletekben közös tartalom gyanánt befoglaltatnának. Ha pedig a módszer kezelőjének belátására, no meg a véletlenre bizzuk az átvizsgálendő vélemények kiválasztását, ez által oly önkényes eljárásnak nyitunk tért, a mely minden egyöntetűséget és közös megállapodást lehetetlenné tenne. De még ha lehetséges volna is minden egyes vitás kérdésre nézve az összes tényleg felmerült véleményeket megismer-nünk, s ha azok egybevetése a legelfogulatlanabbul történ-nék is: mi biztosítékot nyújtana e módszer arra nézve, hogy az illető tárgyra vonatkozólag lehetséges megoldások közül egy sem hiányzik? Mert világos, hogy egyetlen oly új elmélet, melyben az előzők közös tartalma nem volna feltalál-ható, megdöntené eme többé nem közös tartalom igazságát s új vizsgálatot, új egybevetést tenne szükségessé. Úgy lát-szik, hogy a vázolt módszer «feltalálója» arról is megfele-dkezik, hogy az egyazon tárgyra vonatkozó nézetek ép úgy tartalmazhatnak *közös tévedést*, mint közös igazságot s hogy az előbbi sokkal gyakoribb és valószínűbb is, erre nézve pedig maga a módszer semmiféle ismérvet nem szolgáltat. Spencer módszere tehát nem is alkalmazható általánosan s a hol alkalmazható is, nem vezet biztos, végleges belátásra. Azután meg mit szólnunk ahhoz a módszerhez, mely az egy-másnak ellenmondó állításokban is ugyanazon «igazságot» akarja látni s mit nyerünk az olyan «igazsággal», mely az «igen»-t épúgy jogosultnak tünteti fel, mint a «nem»-et? Mit szólnunk továbbá ahhoz a módszerhez, mely állandóan és következetesen alkalmazva minden új, önálló, közvetlen vizsgálatot feleslegessé tesz, a midőn csak az előzőleg akár-miképen alkotott véleményekből akarja kiböngészni az igaz-ságot s végeredményében mások szellemi javain való élős-ködéssre vezet? Végül e módszer már csak abból az egy okból sem volna elfogadható, mert semmivel sem indokolja és nem is indokolhatja ama módszerek teljes mellőzését, a melyek segítségével történt a kiindulásul szolgáló eredmé-nyek megállapítása, mert hisz ha helyesek azok, akkor nincs miért eltérni tőlök, ha meg kifogásolhatók, akkor az alkal-mazásuk útján elért eredmények is megbízhatlanok.

A mennyire tévesztett a módszer, melyet Spencer leve-zetéseiben alkalmaz, ép oly mértékben helytelen az eredmény, a melyet vizsgálatai folyamán megállapít. Spencernek és az agnostikusoknak vallásos meggyőződését (?) leszámítva, alig hiszem, hogy akadna a jelenben, vagy találkozott volna a

multban vallásos ember, a ki elismerné magáról, vagy a kire rá lehetne bizonyítani, hogy vallásos hitét ez az egy tétel fejezné ki: «létezik bizonyos valóság, a kiről azon egyen kívül, hogy van, egyáltalán semmit sem tudhatunk». Mert az, a mit vitatott nézete igazolására felhoz, hogy t. i. a theológiában tapasztalható haladás, mely e nemű kijelentésekben éri el tetőpontját; «az az isten, a kit felfogni tudnánk, egyáltalán nem is lenne istennek tekinthető», vagy: «Azt hinni, hogy isten olyan, mint a milyennek mi őt gondolni képesek vagyunk, istentagadás», — világosan mutatná a «megismerhetlen» tanának elfogadását s hogy e meggyőződés jellemezné napjaink tudományos theológiáját: nagyon gyenge erősség, mert isten valójának teljes ismeretét — a mire vonatkoznak a fentebbi nyilatkozatok — a sivár, pusztá «valami» lételének egyszerű felvételétől óriási távolság választja el. És vajjon, ha a vallások multját s az egyes vallásalakokat kérdezzük meg, micsoda feleletet nyerünk? Annyit maga Spencer is elismer, hogy: «a legrimitivebb vallásalakok a «titok» homályos sejtelmét lehető kevésbé titokteljes burokba rejtik el», valamint a fejlettebb vallásalakokban is fedez fel olyféle meggyőződést, hogy a vallásos tisztelet vagy félelem tárgyát képező isten, illetőleg istenek többé-kevésbé megismerhetők: ámde ezt azok tisztátalanságának és fejletlen voltának tudja be, tökéletesnek mind-egyikben csak azt ismervén el, a mi az általa felállított elmélet mellett látszik bizonyítani. De ha elfogulatlanul, szigorú tárgyilagossággal mérlegeljük és ítéljük meg a tanúkul hívott vallási tényeket s nem akarjuk azokba minden áron a saját kedvencz eszménket bekényszeríteni, lehetetlen épen az ellenkezőjét nem látni azokban annak, a mit Spencer bennök minden áron látni akar: a szellemek és istenek s a monotheistikus vallásokban isten megismerhetőségéről való meggyőződést! Az ima, az áldozatok, az istenek kiábrázolásai stb. többé-kevésbé mind e mellett tanuskodnak és a midőn egyik-másik vallásalak fejlődésével a tisztultabb belátás egyik-másik «isten» tulajdonságát elveti, ezt csak azért cselekszi, hogy helyébe másikat, tökéletesebbet, az istenről alkotott tisztább fogalomnak megfelelőbbet tegyen és sohasem azért, hogy az istenre vonatkozó állítások egymásután való elvetésével a Spencer jelezte «magos» álláspontot megközelítse.

De még ha megengednők is, hogy az egyes vallásalakok csakugyan tartalmaznák többé-kevésbé kifejezetten a

nekik tulajdonított tant, akkor is nem mindannyi közös igazságának, hanem közös tévedésének kellene azt tekintenünk. Mert ne feledkezzünk meg róla, hogy ha képtelenség az abszolútot csak legkisebb részben is megismerhetőnek állítani, egyúttal képtelenség azt egyáltalán *létezőnek* gondolni. Oly valamit, a melyről semmiképen tudomást nem szerezhetek, valósággal bírónak csak önkényes felvétel mellett, következetlenül állíthatok. Hiába polemizál Spencer az önmaga választotta tekintélyekkel, Hamiltonnal és Mansellel, sem egyetlen következetes agnosticust, sem minket nem képes meggyőzni arról, hogy a szó szoros értelmében megismerhetlent tényleg létező gyanánt lehessen tekinteni. Mert méltán vethetjük ellen, hogy az abszolútum létét miből ismerhetjük meg? Tulajdonságaiból? Ilyenekkel a mi értelmünk szerint nem bírhat. Hatásaiból? Ezeket szintén kénytelenek vagyunk, mint megismerhetleneket, az agnosticizmus álláspontján megtagadni tőle. Egy szóval, nincs emberi képzet, érzet, tapasztalat vagy általában akár közvetett, akár közvetlen ismeret, a mely a legparányibb mértékben az abszolútumra volna vonatkoztatható. Ugyan mi támogathatna hát bennünket annak létére vonatkozó állításunkban? Talán a határozatlan tudat, melyhez Spencer mint végső menedékhez folyamodik? Hiszen a határozatlan tudat épen azt jelenti, hogy általa és benne semmit határozottan nem tudhatunk, és a midőn Spencer minden habozás nélkül kimondja, hogy a határozott tudat álláspontján az abszolútumot elodázhatlan kényszerűséggel nem létezőnek kell állítanunk, lehet-e másnak, mint legjobb esetben önámításnak tekinteni e kérdésben a határozatlan tudatra való utalást? Nem mondhatjuk hát istent megismerhetlenné a nélkül, hogy egyúttal valósággal nem bírónak is ne állítsuk, úgy hogy ez eredménynek a vallásokra alkalmazásával azt kellene mondanunk, hogy a vallásos meggyőződés lényegét és a vallások közös maradandó tartalmát isten lételének tagadása képezte volna, a mit azt hiszem, józan észszel senki sem fog csak egy perczig is vitatni.

Végül nézzük, hogy ez állításnak: «az abszolútum teljesen megismerhetlen», minden mástól eltekintve, mi alapja és mi értelme van? Egyáltalán semmi, mert elég azt egyszerűen elemeznünk, hogy képtelen, ellenmondó voltárról meggyőződünk. Abszolútum! Ugyan mit is jelent ez? A szigorú agnosticusok szerint semmit, a mely esetben természetesen nincs kifogásunk a tétel ellen, legfeljebb azt a megjegyzést

engedhetnénk meg magunknak, hogy kár az a sok hűhó a semmiért! Ha meg azt a feleletet nyerjük, hogy: «az, a mi meg nem ismerhető», egyszerre kézzelfogható lesz a circulus vitiosus. De Spencer sem az egyik, sem a másik hinárba nem akar keveredni, hanem önmagával ellenmondásba jöve — a mit különben szívesen megbocsátunk neki — az absolutumot ama valóságnak mondja, mely az anyagi és szellemi világnak közös kútfeje. Valóban ennél többet egy magát agnostikusnak valló bölcsésztől nem is várhatunk! Csakhogy e meghatározással — melyből az absolutot alanynak s az anyagi, szellemi és közös kútfe fogalmait állítmányoknak téve, három különböző állító és fontos tartalmú ítéletet alkothatunk az absolutról — már elhagyta az agnosticizmus talaját s arra a térre lépett, a melyen kitarás, bizalom és őszinte komoly törekvés okvetlenül a minden dolgok közös forrásának és intézőjének: istennek ismeretére vezetnek bennünket. Mert ha egyszer elismerjük, hogy a világon minden, a legkisebttől a legnagyobbig, a formátlan, tehetetlen anyagtól kezdve fel a megbámult lángészig *egyazon absolutum* alkotása; ha megbizonyosodunk, hogy — Spencerrel szólva — «mindig egy végtelen és örök erély van körülöttünk, a melynek köszöni létét minden e világon» lehetetlen tovább nem mennünk és Annak lényegébe, a ki oly sokféleképen tette nyilvánvalóvá a maga dolgait, a ki nemcsak a természet könyvének lapjait írta tele bölcsességét és jóságát hirdető csodadolgaival, hanem az emberi szív táblájára is rávéste szentsége és szeretete örök törvényeit: a mennyire nekünk adott, mind jobban-jobban behatolni nem igyekeznünk. Ez, és nem az isten megismerhetlenségének téves állítása az, a mi még a legfejletlenebb vallásnak is maradandó, örök kincset s minden vallásos fejlődésnek elismert végezőjét képezi s az agnosticizmus bármely alakjának létjogosultságát csak abban láthatjuk, hogy merev tagadása által a megismerhetlennek állított Valóság annál odadóbb, buzgóbb, erélyesebb kutatására ösztönöz bennünket!

Dr. Horváth József,
pápai theol. tanár.

EGY MULT SZÁZADI PRÉDIKÁCIÓ.

Tudva van, hogy Mária Terézia idejében a protestánsok nagyon sokat szenvedtek. A protestáns embernek nemcsak egyházi és politikai, hanem magánéletét is keresztül-kasúl járták azok a rendelkezések, melyeket vallásának szabad gyakorlása elé az államhatalom ezer meg ezer akadályul gördített. A vallásos ügyek főforuma a helytartó-tanács volt; ennek előzetes engedélye nélkül el volt tiltva minden egyházi kezdeményezés: mint templomépítés, iskola-alapítás stb. Nem volt szabad a protestáns papoknak és mestereknek a leány-egyházakba kijárni, a beteg protestánsok kötelesek voltak a katolikus papot elfogadni. Nem volt szabad közösen panaszkodniok, csak egyenként s ki voltak zárva a királyi hivatalokból, lehetőleg a megyei és városi tisztségekből is. Kötelesek voltak megülni a római egyház ünnepeit, s a hol templomuk nem volt, a katolikus pap alá voltak helyezve.

Az állam rendelkezése bele nyúlt a saját egyházi ügyeikbe is; így a helvét és ágostai hitvallású lelkészeknek kölcsönösen meg volt tiltva, hogy a másik felekezethez tartozó hivek irányában lelkészkedjenek. A hol azt a törvény pontosan nem biztosította, isteni tiszteletök mindenütt eltiltatott. Felsőbb iskoláik közül bezárták azokat, melyek nem hivatkozhattak külön királyi kiváltságra; iskoláikba katolikus gyermekeket fölvenni nem volt szabad s a protestáns diákok annyira szokásos supplicatioja keményen eltiltatott, a kik ez ellen mertek cselekedni, kenyéren és vizen való fogságba vettek. A családi életbe, a házasság és gyermeknevelés ügyeibe számos rendelet avatkozott; a főtörekvés mindig az volt, hogy vegyes házasságoknál katolikus vallásban neveltessék minden gyermek, s hogy erről reversálist állítson ki a protestáns fél. A hol ez ideig a protestantismus kizárólagosan uralkodott, mint Debreczenben és a hajdú városokban, kénytelen volt ezután befogadni a katolikusokat teljes joggal s nekik részt engedni municipális állásokban.¹

Ily körülmények közt nem csoda, hogy a protestánsok közt általános volt az elkeseredés országszerte. A templomokban imádságok emelkedtek az ég Urához, hogy a protestánsoknak törvény biztosította vallásszabadsága minél előbb

¹ A helytartó-tanács fölterjesztése II. Józsefhez, a vallás-ügyben érvényben lévő összes királyi elhatározásokról Orsz. Levéltár kancell. osztály 1781. márcz. 23. 734. sz.

jöjjön el; prédikációk mondattak, melyek az udvarnak és tanácsosainak eljárását kérlelhetetlen bátorsággal és Istenbe vetett erős hittel kárhoztatták.

Egy ilyen prédikáció volt a *Polgári Mihály* mező-túri prédikátoré is, melyet 1752. június 11-ikén, vasárnap, a mező-túri református templomban elmondott.

Ki volt ez a Polgári Mihály?

Életviszonyairól kevés adat áll rendelkezésünkre. A debreczeni református főiskola anyakönyvében a 230. lapon fordul elő a neve, midőn a collegium hallgatói közé be iratkozik. «Ego Michaël Polgári — így szól a sajátkezű bejegyzés — subscribo Legibus Illustris Collegij Debrecziniensis. Anno 1733 die 26 Aprilis.» Előtte ugyanazon napról, április 26-ikáról Viski György és Szőnyi János, utána szintén azon napról Kecskeméti Martsa István és Kenessey István vannak beírva. A beírás «Clarissimis Dominis Rectoribus et Professoribus Martino Szilágyi, Stephano Szilágyi, Johanne Tabajdi, Seniore vero Michaelé Virág Szőnyi» történt.¹ Bevégezve a theológiát, pappá szenteltetett föl s 1746-ban a hajdú-hadházi eklézsia élén találjuk őt. Itt lelkészkedett 1751-ig, a midőn a mező-túri református egyház hívta meg papjának.² A mező-túri anyakönyvben 1752-ről följegyezve a következő sorok olvashatók: «1752. T. Polgári Mihály Hadházzal ide jövéen Mense Juli Egerbe citáltatott, fogságban tartatott, onnét elszökött, Szilesiában Brassóban (hibásan másolva: Braslóban helyett) commorált, ki is nagy keserűséget hoz a Turi sz. Eclésiára.»³

A nagy keserűséget, melyet Polgári a túri eklézsiaira hozott, mint már említettük, 1752. június 11-ikén elmondott egyházi beszéde okozta. A szerencsés véletlen fentartotta Sághy Mihály hevesvármegyei alispánnak 1752. július 24-ikén Egerben kelt jelentését, melyet a főispánhoz intézett s ebben röviden leírja a prédikáció tartalmát, mely is a következő:

«Előrebocsájtván miképpen Templomjai és oskolái az

¹ Géresi Kálmán úr szivességéből.

² Szabó Lajos hajdú-hadházi ev. ref. lelkész úr értesítése szerint a legrégebb anyakönyv hátsó fedelének belső oldalán a régi lelkészek nevei hivataloskodásuk évének megjelölésével fel vannak sorolva s ezek közt az áll, hogy «Polgári Mihály 1746—1751. ment Túr-ra.» Ennyi összesen, a mit Polgáriról H.-Hadházon tudnak.

³ Lukács Dániel ref. lelkész úr szíves közlése. Brassó bizonyára tollhiba, az anyakönyvben mindenesetre Brasló van; ugyanis Braszló volt a mult században Breslau magyar neve.

vallásokon lévőknek naponkint fogyatkoznak, s vétetnek ezen szavakat mondotta: Istenedet kérjed, hogy Királyod szívét oltalmazza meg a' kevélység vétkétől, Mos. 5. K. 17. 20. A Király szíve fel ne fuvalkodgyék Zsol. 14. 19. stb. Tegye példájúl Filep Király Nagy Sándor Attyának példáját, a ki igen gazdag, és boldog lévén, mindennap egynehányszor magának kiáltatni parancsolta: Philippe memento te esse hominem! Annyivalis inkább, mivel igaz Istent tisztelő embe-
reken uralkodik, tegye szeme elejében:

I. Azokat az Sz. Irásbéli helyeket, mellyek a' Királyok-ról tanitonak 2. Sam. 23. 3. A ki uralkodik az embereken igaz legyen, és Isteni felelemmel uralkodgyék Job. 12. 18. Az Isten Királyoknak övököt el rontya, és ismét derekakra királyi övet köt. Péld. Köny. 8. Rész 15. 16. etc. Az Isten teszi a' királyok fejében a' koronát, és ha törvénytelenül uralkodnak, elis veheti. Zsolt. 107. 40. Gyalázatban ejti a' fejedelmeket. Példa: Nabugodonozor hatalmas Király vala, mégis hét esztendeig a' koronát annak fejébül ki vette mint ő magais bizonyította Dan. 4. 34. Mostan én Nabugodonozor dicsírem a' mennyei királyt etc, mert azokat, kik kevély-ségben járnak, meg alázhattya. Hallyad mi mondatik a' Dávid Király Háza koronájáru Solt. 89. 39. v. 40. Fel bontottad a' te szolgálóddal tett szövetséget a' földre vetvén meg gyaláztad az ő koronáját. Ismét Jerem. 13. 18. Mond meg a' Királynak, és Királyné Aszonynak alázzatok meg magatokat, és heverjetek a' földön, mert ki esik fejetekbül a' dücsösségnek koronája.

II. Kövesse dücsösséges, és áldott emlékezetű eleit, és Attyait; kik lelki szabadságunkat el nem vették.

III. Gondollya meg az Istennek azon dücsösséges házhoz való meg köszönhetetlen kegyelmeit, 300 esztendőkkel azon felséges ház fundálóját Rudolphust, az Habsburgiai Gróffi vérbül és házbul császári méltóságra emelte etc.»

Mező-Túron épen ekkor verbungot tartottak a Hallerzred megbizott emberei s ezek közül Machdermot József zászlótartó épen jelen volt az isteni tiszteleten, a melyen e prédikáció elmondatott. Ez, úgy látszik, nagyjából leirta a beszéd töredékes szövegét s e vázlat csakhamar szélesebb körben is ismertté lett. Erre a túriak közül néhányat, ugyszintén a prédikátort is az egri püspök, Barkóczy Ferencz becitáltatta Gyöngyösre, hol egyenesen az ő elnökleite alatt folyt a vizsgálat. Túron is tartottak egyidejűleg inquisitiót az e végre kiküldött deputatusok által. Egyuttal bekövetelték

Polgáritól a prédikáció kéziratát is, melyet rögtön fölterjesztettek a kancellária útján ő felségének. A dolog vége az lett, hogy Polgárit felségsértés czimén letartóztatták s «jó őrizet alatt áristomba» helyezték.¹

Elképzelhető, milyen lehetett a múlt században sorsa a vizsgálati fogolynak. A kinzások mindenféle neme gyakorlatban lévén, bőségesen kijutott ezekből azoknak, kik forradalmi törekvések gyanuja alatt állottak. A század különben is kedvezni látszott az efféle velleitásoknak; mert hiszen alig hangzottak el a Rákóczy-forradalom egy évtizedig tartó csatakiáltásai, már is félni lehetett, hogy Rákóczy fia új fölkelést támaszt. Majd a határőrvidéken lázadtak fel a granicsárok s alig hogy ezeket lecsillapították, az Alföldön zúgott végig a Péro-féle parasztlázadás. De nem is volt csoda, hogy a nép elvesztette türelmét; a német katonaság iszonyú garázdálkodásai, a protestánsok vallásgyakorlatának örökös akadályozása, a forradalmi háborúból fenmaradt köznyomor s végre az e század közepe felé országszerte dühöngött rettenetes pestis: súlyos és szinte elviselhetetlen teherként nehezdedek az ország lakosságára. Bizonyára maga az államhatalom figyelte meg legjobban az általános lehangoltságot s vas kezekkel iparkodott minden oly mozgalmat csirájában elfojtani, mely esetleges kitéréseket involválhatott magában. Keserves dolguk volt azoknak, kiket a hűtlenség gyanuja ért utól; az ilyenekben mindjárt bűjtogatókat, rebelleseket és lázadókat láttak s enyhítő körülményeket e tekintetben az akkori törvénykezés nem igen ismert.

Szegény Polgári Mihályra is kínos napok következtek. Maga a vizsgálati fogság Isten tudja meddig elhúzódhatott s az ítélet bizonyára a legszigorúbb büntetéssel volt őt sújtandó. Kivált ha elgondolta, hogy Barkóczy kezei között van, a ki egyike volt kora legfanatikusabb katolikus püspökeinek s a protestánsoknak egyik legnagyobb ellensége. Minden igyekezete oda irányult tehát, miként szökhetnék meg börtönéből. Végre augusztus 15-én valószínűleg egy őrizetlenül maradt pillanatban szerencsésen kijutott börtönéből s nyomban Szilézia felé vette útját, hol Frigyes porosz király, ki titkos iratokkal különben is már régi idő óta izgatta a királyné ellen a magyarországi protestánsokat, védelmébe fogadta. A menekülő Polgári kétségkívül szives támogatásra talált a felvidéki protestáns papságban, mely rejtett úton

¹ Sáhgy Mihály alispánnak birtokomban lévő eredeti levele.

elősegítette az országból való kijuthatását és ő Boroszló városáig meg sem állott.¹

A mint Polgári elmenekült, nagyon természetes, hogy az egri püspök gyanuja, ki Hevesvármegye örökös főispánja vala, rögtön a túriak ellen irányult s meg volt győződve, hogy Polgári ezek segítségével szökött meg. A megyei ítélőszékhez tehát azonnal szigorú parancs ment, hogy Szubics Pál szolgabíró, Győrffy Mihály mező-túri segédjegyzőt és Zsombok János, Mészáros András, Korda János, Bordáts István, valamint Toót András mező-túri lakosokat mint Polgári szökésének eszközlőit le kell tartóztatni. Ezeknek helyzete annál súlyosabbnak mutatkozott, mert Polgári Boroszlóba való megérkezése után leveleket intézett hozzájuk, melyekben köszönte nekik, hogy fogsága idején pénzzel segítettek nyomorúságán s kiszabadítása érdekében is buzgón fáradoztak. Annyira ment a túriak kegyelele, hogy kedves papjoknak még Boroszlóba is küldözgettek segélyösszegeket. Mindez persze csak megerősítette a gyanút, hogy Polgári szökésében a túriaknak nagy részök volt.¹

Vallatóra fogták a börtönőrt és börtönfelügyelőt is. Kirchmayer Sámuel börtönőr és Toót Mihály börtönfelügyelő, hogy magokról a gondatlan felügyelet vádját elhárítsák, azzal súlyosbították az elfogottak helyzetét, hogy hamisan oly vallomást tettek, mintha nekik a túriak, papjok szökésének előmozdítására nagy pénzösszeget kínáltak volna.

A vizsgálat tíz hónapon át folyt, a nélkül, hogy valami biztos eredményre vezetett volna. A letartóztatottak feleségei és hozzátartozói a legnagyobb kétségek közt várták az ügy mielőbb való eldőlését. De midőn látták, hogy övéik a teljes kíméletlenséggel alkalmazott kínzások következtében elgyengültek, elbetegesedtek és biztos adatokat egyáltalában nem tudtak ellenök felhozni, elhatározták, hogy ő felségéhez intézendő folyamodványban fognak esedezni szabadon bocsáttatásuk érdekében. A felségfolyamodást Tomó Zsuzsanna, Zsombok Jánosné, Bétsi Sára Mészáros Andrásné, Csipes Katalin Korda Jánosné Polgári Zsuzsanna Bordáts Istvánné feleségek, továbbá Balla János mint Győrffy Mihály mostoha testvére és Borbély Adám mint Toót András testvére írták alá s ebben hivatkozva arra, hogy a mező-túriak mindig a legnagyobb hűséggel viseltettek az uralkodóház iránt s a török

¹ Orsz. levéltár kancell. oszt. 1753. június. 94.

² U. o.

háborúkban is a legnagyobb odaadással szolgálták a hazát; különösen Zsombok János az 1735-iki Pérolázadás elnyomásában is mint az akkor fegyverre szólított fölkelő csapatok egyik kapitánya ténykedett s 1734-ben, a mikor 6 gyalogsági compániát állított ki a város, mint városi eskütt az ujonczozásban nagyon kitüntette magát: alattvalói hódolattal járulnak ő felsége trónja elé, hogy ártatlan övéiket bocsássa szabadon.

A felségfolyamodványhoz mellékelt emlékiratukban azokat a vádakát is eloszlatni igyekeztek, melyek alapján a letartóztatott fogságba jutottak. Így mindenek előtt arra a vádra, mintha a börtönőröket pénzzel akarták volna megvesztegetni, kijelentették, hogy a börtönőr és felügyelő vallo-másai sok tekintetben homlokegyenest ellenkezően egymással, nem bírnak semmi alappal. Azután hivatkoztak arra, hogy két fogságban levő nő (Wirthen Heléna és Rätz Erzsébet), kik mint tanuk hallgattattak ki, esküvel erősítették, hogy a börtönőr feleségétől sokszor hallották, hogy a túriak egészen ártatlanul szenvednek a börtönben lelkészök kiszabadításáért, a mivel őket istentelen gonosz férje vádolja (quo per impietissimum maritum suum accusantur). Különben is Kirchmayer Sámuel börtönört gyilkosság büne terheli s a halálbüntetéstől csak úgy sikerült megszabadulnia, hogy a meggyilkolt szülei-nek 600 rénes forintot fizetett a gyilkosság elhallgatásáért; azután mint közönséges tolvajt lopáson érték s arra is van bizonyosságuk, hogy atyját is meg akarta ölni, minélfogva vallomása nem eshetik komoly beszámítás alá. Toót Mihály börtönfelügyelő szintén elzüllött ember, ki feleségét és gyermekeit elhagyva, sokáig csavargott, s midőn neje ismét rátalált, megtagadta őt és gyermekeit.

A mi pedig azt a vádat illeti, hogy egykori lelkészök Boroszlóbból leveleket írt egyes túri lakosokhoz, melyekben megemlékezik arról, hogy valamint fogságában szíves figyelemmel voltak iránta, úgy jövőre is gondoljanak reá, ez tagadhatatlanul úgy van; de e levelekből kitünik az is, hogy a túriak épen nem alattomos és bűnös módon, hanem törvényes és megengedett eszközökkel, t. i. kérvényekkel és utánjárással fáradoztak kiszabadításán, a mit sem az Isten, sem az ország törvényei nem tiltanak meg.¹

E felségfolyamodvány következtében a királyné 1753.

¹ Orsz. Levéltár kanczell. oszt. 1753. a melléklet «Pro memoria» czímen.

junius 18-dikán utasította Hevesvármegye törvényhatóságát, hogy a per lefolyását siettesse és minél előbb fejezze be.¹ Azonban a per csak húzódott, de véget érni nem tudott. Itt volt az aratás ideje, a mikor a gazdaemberre fontos teendők várnak; a vádlottak feleségei e körülményre támaszkodva, újra megjelentek ő felsége előtt alázatos folyamodványukkal; mert — úgy mondának — a gazdasági munkálatokat férjeik távolléte következtében nem végezhetik s így mindennapi kenyerök van veszélyeztetve. Ez újabb felségfolyamodásra július 12-dikén a királyné nevében erélyes rendeletet küldött a királyi kancellária Hevesvármegyéhez, melyben a per haladéktalan bevégzését újra megsürgette.²

Végre 1753. október 2-dikán jutott a per abba a stádiumba, hogy a királyné megerősíthette az e tárgyban hozott ítéletet. E szerint Polgári Mihály volt mező-túri református prédikátor mint felségsértő és mint szökevény, ki a törvényes idézésre sem jelent meg, az összes örökös tartományokból és királyi birtokokból száműzetik, Kirchmayer Sámuel börtönőr és Toót (a fogalmazat hibásan Dudásnak mondja) Mihály börtönfelvigyázó, «cooperatores in dimissione et profugio memorati captivi praedicantis» mások elrettentő példájára a királyi ítéletlélvél keltétől számított két-két évi rabmunkára ítéltetnek.³ Deczember 24-dikén pedig a Hevesvármegyéhez intézett királyi leirat értelmében Szubics Pál szolgabíró, Zsombok János lakos és Győrffy Mihály segédjegyző az ellenök emelt vád alól fölmentetnek. Minthogy pedig kiderült, hogy Szubics a börtönőr hamis vádja miatt szenvedte ezt a méltatlanságot, ezért lakoljon Kirchmayer úgy, hogy a rá rótt két évi fogságon felül még egy évi rabság sújtja s ez idő alatt a legsúlyosabb közmunkát tartozzék végezni. A többi vádlottak szintén fölmentetnek s bebizonyult ártatlanságuk a vármegye gyűlésén kihirdetendő és a szomszédos vármegyékkel is átíratilag közlendő.⁴

Ez a története a Polgári Mihály prédikációjának; mindenesetre egyik érdekes lapja a protestantismus és egyúttal a szólásszabadság mult századi évkönyvének.

Dr. Borovszky Samu.

¹ Orsz. levéltár kancell. oszt. 1753. harmadik db; fogalmazat.

² U. o. július. 71.

³ U. o. október. 26.

⁴ U. o. deczember. 105.

MASNICIUS TÓBIÁS FOGSÁGA ÉS KISZABADULÁSA.

1674—1676.

Masnicius vagy *Masznyik Tóbiás* egyike volt azoknak, a kik a keresztyén evangyéliomi igazságért élni, szenvedni s ha kellett: életet letenni és a halálba menni bármikor készen voltak. «Mi soha¹ — mondották a hitnek e hősei — a császár ellen semmit sem vétettünk, sőt a császári ház boldogulásáért a templomokban Istennek mindennap könyörögtünk, a községet a császár ellen való rebellióra sohasem indítottuk, sőt hogy a császár hívségében megmaradjanak, arra tanítottuk s intettük, tudván, hogy minden hatalmasság Istentől vagyon, és a ki azok ellen támad, Isten rendelése ellen támad. Mindazonáltal, ha Istennek úgy tetszett és a császár úgy parancsolja, jó szívvvel az ellenünk kimondott sententiát elszenvedjük, gyönyörködven abban, hogy nem latorságunkért, hanem igaz religiónkért üldöztetünk, . . . mert dicsőséges religiónkat e rossz világnak ideig való hasznáért el nem cseréljük.»

Masnicius is bizva ártatlanságában, félelem nélkül — mint a többi 303 — megjelent ő is 1674. márczius 5-kén a pozsonyi rendkívüli törvényszék előtt, mely elé az eddigi sikerektől feltüzelt Szelepcsényi esztergomi érsek megidézte az összes magyar protestáns papságot és tanítókat, mint «a közel multban ő Felsége ellen tervezett lázadás részeseit». Hallotta nevezetes beszédjét a vádlóknak, kik «neveiket sem tudták a vádlottaknak, sem tanúkkal bizonyítani a vétkeket nem tudták». S az ítélet mégis elhangzott egyformán és kegyetlenül valamennyiök felett — április 6. és 7-ikén — halálra. De nem hajtották végre, mert megváltoztatták. «A nagy kegyelem jeléül — úgymond Masnicius — enyhítették.» Tudjuk, hogy miben állott ez enyhítés. Szabad választásnak engedésében: hivatalról való lemondás s önkénytes száműzetés között. És némelyek választottak a büntetések nemei közül, aláírván nehéz szívvvel az ezen célra kiállított tértvények egyikét vagy másikat. De némelyek nem irtak alá semmit. Ezek közt volt Masnicius is. Meg is nehezedett az idők viharos járása az ő s a többiek feje fölött!

Masnicius Tóbiást 12-ed magával tették szekerre, együtt a hóhérral, kinek 12 kötelet is adtak át a «bűnösök» szeme

¹ Séllyey István pápai ref. superintendens szavai.

láltára. A szekér május 27-kén döcögött ki velük a városon keresztül. A nép sírva kísérte ki őket. A szabadba kiérve a hóhér felállítatá az akasztófákat. A bajtársak szent éneket énekeltek. De im az akasztófákat egyszerre csak összeszedték. Mert az egész csak borzasztó játék, csak próbára-tétel volt, hátha megadják magukat! De a 12 hajthatatlan maradt s a hóhér tovább vitte őket Nagy-Szombatba. 5 napon át hiában ostromolták itt őket a jezsuiták s végre is börtönbe vetették őket. 9 havi nehéz szenvedéseknek ideje köszöntött be ezután, melyről Masnicius Tóbiás «magyar fogság» czímen emlékezik meg, de — mintha ő maga beteg, vagy a kinszenvedések helyeitől távol lett volna — harmadik személyben, holott életének történetéből (Fabónál s egyebütt) kétségkívül kitűnik, hogy igenis ott volt, még pedig Lipótvárott a hirhedt jezsuita, *Kellio* keze alatt. Hogy mit és mennyit szenvedtek az Isten szolgálai ekkor Lipótvártt, Eberhardon, Sárvártt, Kapuvártt, Berencsen és Komáromban, azt Masniciusnál terjedelmesebben megírták mások: kortársak meg bajtársak. Megírták tanulságul az utókornak.

1675. márczius 18-ikán szűnt meg a «magyar fogság» s következett az «Itáliába való elhurczoltatás». — «41-en voltunk, írja Masnicius (16 ág., többi ref.), a kiknek Triesztbe vivő útunkon Bécsújhelyen megmondta egy napon a főhrerkatona, hogy sem szekeret, sem (cseh) garast (napidíjat) többé nem kapunk. A szekerek visszamentek Magyarországba, mi pedig — folytatja Masnicius — békókba verve marchiroztunk katonákkal (Messinába spanyolok segítségére kirendeltekkel) sárban, vízben (épen hóolvadás volt), éhen-szomjan, sötétben Lajbachon keresztül Triesztbe. Itt levetköztetve, megmotoszva, megfosztva minden ruhánktól s leborotválva bennünket, arra szólítottak föl, hogy legyünk zsoldos katonák. És mert nem akartunk lenni, a haragos százados három napon át étlen-szomjan (t. i. kenyér és víz nélkül) hagyatott bennünket.» «Dura quidem fuit tentatis carnique molesta, dei tamen virtute superata», — mondja ez állapokra vonatkozólag Simonides.

Triesztből tengeren szállították tovább a «rabokat». A tengeren — épen husvét keddjén — nagy vihar támadt, a midőn kevés hija volt, hogy a szelek csillapítására az «eretnekeket» bele nem dobálták a tengerbe. «Voltunk pedig a hajón mindössze vagy 500-an — írja Masnicius (Simonides szerint 600-an). A 41 bajtárs közül azonban már valószínűleg néhányan hiányoztak, a kiket a gondviselés felmentett attól, hogy a hajóutasok által a földéletzen eldobált cson-

tokkal s rothadó citromokkal táplálkozzanak s Pescaroban (hol partra szállottak) és Thietiben meg a többi olasz városokban a színházkedvelő csőcseleknépnek látványosságul szolgáljanak.

Arra nézve, hogy hányan voltak, kik a gályarabságot be nem várva tértek e mulandóságból az örökkévalóságba, eltérők a tudósítások. Némely értesítések szerint ¹ a 41-ből 8-an, ismét más tudósítás szerint 6-an már Triesztben s a Triesztig megtett útban veszték volna el. Ez állításokat Masnicus nem erősíti meg. Az ő elbeszélése nyomán mindnyájan megérkeztek volna egészen Pescaroba s csupán az innen Nápolyig vezető sziklás úton maradt el 6 ev. ref. hitvalló, kik közül 4 meghalt, a másik kettő pedig később küldetett Nápolyba a többi után.

Mentek tehát Masnicus szerint Nápoly felé 35-en. De nem jutottak el ide mindannyian. Az öreg Hely Gergely ág. ev. lelkész ugyanis Nápolyt meg nem látva halt el az úton. ² Halálát Masnicus így írja le:

«Éhség és szomjúságtól, nemkülönben veréstől elgyötörtetve nem birt az öreg előre menni. Pesculus Pennatorius városka mellett a gyöngeség miatt elájult. Rimánkodtunk a katonáknak, hagyják őt e városban. Nem, úgymond a százados; nekem az előkkel kell számolnom. S azért a szegény aggastyánt számárta ültette, támogatására egy-egy «rabort» rendelt melléje mindkét oldalról; a katonák pedig az állatot s rajta Helyt is hátulról ütötték-verték, a míg üthették, vagyis míg a szerencsétlen lekipásztor egy útszéli bokorba le nem hanyatlott, a holott kiadta lelkét, április 29-kén. A katonák azután leszedték a halottnak ruháit s eltulajdonították, a százados pedig hangos szóval kijelentette, hogy immár a halottak temessék el az ő halottaikat.»

Hát ilyen sorsra (s Helyn kívül a többiek még rosszabbra, gályarabságra s gonosztévők társaságába) jutottak ők: az Isten szolgálói, a vallás-erkölcsi élet ápolói, a hit apostolai, a tanügy emberei, a magyar protestáns egyház papjai, szegyenére s gyalázatára a keresztyén emberiségnek! De mégsem estek kétségbe! Meg nem törtek, össze nem roskadtak. Megtartották lelkök erejét, hitét, reményét. Vigasztalást merítették a szentírásból, melynek igazságait nem szüntek meg felidézni emlékezetükben . . . . Történt pedig egyszer, hogy épen Masnicus,

¹ V. ö. Fabó: Rajzok. 120. l.

² Goes Mihály poltári ev. pap haláláról M. nem emlékezik meg.

mikor Paulus nevű városka mellett mennének, az odavaló kolostor aljában egy papirost talált a földön. A papiros tépett levél volt a szentírásból; rajta Esdrás 15 f. 7. 8. 9. s. 10 verse tisztán volt olvasható. «Nagy gyönyörűséggel s lelki megnyugtatással olvastam e verseket — írja Masnicius — s mutogatta titkon Pavlovicz Mihály szent-mártoni rektornak.»

Forgatott azonban emberünk — Simonidessel együtt — ekkor már más gondolatot is eszében. Látva ugyanis Hely sorsát, «nem kétségbeesésből, de azon édes reménységben, hogy valaha kedves hazánkba juthatunk és élhetünk néki, valamint az evangélikus anyaszentegyháznak, — és felbátorítva Lányi Györgynek azon nap reggelén mutatott példáján, Isernia város mellett május elsején délután 6 órakor a szöllők alá — bokrok közé — bűjtünk.»

Menekültek tehát. Keserves volt azonban ez a menekülés. Négy napon át küzdöttek emberekkel, ebekkel, éhséggel és a felfedezettetés veszedelmével. E veszedelem pedig nem volt kicsiny; kitűnik abból, hogy a százados még aznapon este — a «rabok» számlálása alkalmából — megtudva eltűnésüket, nagy haragra lobbant s szorgosan kerestette őket 100 arany jutalmat ígervén a megkerítőnek érettek.

A szökevények bolyongtak búsan és nagy félelmek közepette. Többnyire erdőkben és cserjésekben jártak. A pásztorok, kikkel találkozának, banditáknak nézték őket.

A vadonokból azonban, hol gyökérnél s falevélnél más táplálékuk nem volt, csakhamar járt útra, majd helységekbe űzte őket az éhség. Így betértek Majoranába, megfordultak J. Pétróban, hol egy eladott rongyos kabát árán ételt és italt vásárlának. De ez sem tarthatott sokáig s azután egy-egy ingben — mert ez volt ruhájok — bizony áztak és fáztak is.

A legnagyobb nyomorúságtól gyötörtetve s nem tudva mit tenni: emberek közé, Capracotta város felé vették útjukat. Még be sem érték ide, máris az őrség kezébe, innen pedig a börtönbe kerültek. Itt töltötték az éjszakát május 4-kén — husvét utáni harmadik vasárnap szombatján — hanyatt fekve, mert mozdulni nem bírtak, oly szorosan voltak egymáshoz lánczolva. Békóiktól másnap megszabadultak, bizonyos Carphaneus Péter Pál és Caulianus Antal iskolaigazgatóval folytatott vallásos beszélgetés következtében. (E beszélgetést Simonides is leírja, de az időpontra nézve nála «die tertio» áll). Sokat panaszkodik Masnicius a börtön sötétségéről és tisztátalanságáról. Bele is betegszik a harmadik héten. S csoda-e, annyi szenvedés után! A betegségben

imával gyógyítja magát, melyet börtönbeli szenvedései enyhítésére s emlékezetére ez alkalommal szerzett. S valóban volt mit megörökítenie. «Vizet és bort — úgymond Masnicus — nem kaptunk, de volt engedélyünk arra, hogy a járókelőket hívogassuk börtönünkhöz kenyéret kérvén tőlük (facharita). «Cantate, cantate» mondák nem egyszer nekünk a gyermekek s énekünkért kenyérrel fizettek. Legnagyobb jöltevőnk volt azonban Baccarii Hieronymus (kiról Simonides is szól), ki jótékony kezét még akkor is felénk nyújtá, midőn ezt — felső parancsból — nem volt szabad tennie.» Tarthatott-e ez állapot sokáig?

«Csodálatos kiszabadulás» a következő fejezet czíme Masnicus munkájában. Elmondja itt, hogy egyedül Istenbe vetett reménynyel várták kiszabadulásukat a sötét börtönből. S nem hiába várták. Ki Istenre hagyja dolgát, nem szégyenül meg; reménysége el nem szárad, erős marad és diadalt arat. Aratott az övéké is. Börtönbe vettetésüknek ugyanis már második napján mentek szerencsés kezű őrök Capuába a generálishoz fölvenni a pénzt. Rosszkor jöttek azonban. Ferdinánd Rindsmaul generális beteg volt (a hideg lelte, s később bele is halt, sokat tevéen Masnicus szerint a meglánczolt lelkiszabadság elnyomására); nem érintkezhettek vele. A többi katonatiszteknek pedig hiába beszéltek a 100 aranyról, a vezérkatona meg, a ki Magyarországból Olaszországba kísérte a «bűnösöket,» már Messinában járt. Szomorodott szívvel tértek hát vissza a jutalomkeresők. Történt azonban, hogy az egyik hadnagynak Itáliát el kellett hagynia, a generálisnál lévén azonban pénze, ennek fejében kapott felhatalmazást Masnicus és Simonides eladására. A felhatalmazó levelet ez a hadnagy eladta — 20 aranyért — istenfélő evangélikus utazóknak, a kik még másik 20 aranyat ígértek azoknak az öröknek, ha a két foglyot — egy napi járó útra — Thianába elhozzák.

Igy jutott a két bajtárs június 13-án Thiana városába. Utazásuk keserves lehetett. Tizedmagokkal nagy kötéllel átfogva hozták őket.

«Hogy a világ ránk ne ismerjen, — beszéli M. — új uraink német ruhába bújtattak bennünket, melyet bizony eleintén nagy bizalmatlansággal fogadtunk s törvetéstől félve erősen kételkedék uraink nyájas szavának őszinteségében. S egyre a kétségtől hányva-vetve: mentünk június 15-kén Capuába, onnan fedett kocsin utaztunk Nápolyba, hol egy harmadik úr várt már (Weltz György volt) s kitörő örömmel fogadott

bennünket: «ne sirjatok, úgymond, kedves barátaim, jó lélekkel legyetek, s ismerjétek meg Isten jóságát bennünk s bennetek! Ekkor hittük el igazán, hogy mégis csak ütni fog, sőt már ütött is a szabadulásnak órája. Mindjárt este jó vacsora alkalmával — bennünket asztalfőre ültetve — részvétellel hallgatták szenvedéseink történetét szabadítóink. Vacsora után pedig gyönyörű szobában, puha fehér ágynak hullámos redőin pihentük ki fáradalmainkat. Lefekvés előtt azonban térdre borulva adtunk hálát a kegyelem jóságos Istenének, a ki rabságunkat szabadsággá, a köveket aranyokká, az inséget bőséggé és a bűt örömmé átváltoztatá!»

Igy laktanak — a jókban bővelkedve — a megváltottak Nápolyban egy negyed esztendeig. El-eljártak szabadítóikkal úti élményeket gyűjteni: elmentek a nápolyi templomokba, megnézték a Vezuvot, a karthausi kolostort, a Kutjabarlangot, Virgilius sirját, Néro és Caligula házait, az elisei mezőket, Puteolit stb. . . megfordultak a gályáknál is, hol találkoztak ismerősökkel: volt bajtársaikkal, a gályarabokkal, kik közül heten Messinában olvasták nehéz szenvedésök hosszú perceit.

Negyedév multával azután — épen sz. Bertalan napján — megváltak szabadítóiktól a megszabadítottak. Bárkát bérelve jó kedvvel hajóztak Bajae felé, onnan némely szigetekre, majd Nattunuban partra szállva Albanumon keresztül az Appia úton augusztus 31-ikén a Szent-Sebestyénről nevezett kapun Rómába érkeztek. Mint immár nemcsak lelkileg, de testileg is szabad férfiak, bizonyára jól érezhették magokat az «örök városban!» A mi több: sorsuk újra összehozta megmentőikkel is őket, kikkel 3 napon át együtt folytatták ismét az úti tapasztalatok gyűjtését: megcsodálták Róma nevezetesegeit, így különösen «az egész kereszténységben legköltésesebb Sz. Péter-templomot», a pápai fegyvertárat, a vatikáni könyvtárat, hol egyebek közt — írja Masnícus — «mutattak nekünk egy prédikációt, melyet Luther irt saját kezével» stb.

A patrónusok jóvoltából minden szükségességekkel ellátva magyarjaink Rómából szeptember 3-ikán Velence felé vették útjukat, hova Siena, Flórenz, Bologna, Ferrara s Padua városok érintésével szerencsésen meg is érkeztek szeptember 16-án. Három napig gyönyörködtek Venezia ragyogó szépségű kirakataiban. Majd visszatértek a Pó folyamon hajózva Paduába, onnat Veronán keresztül utaztak Schweiczba, megbámulván a vadregényes Alpeseket. Október 4-kén kerültek Zürichbe, a hol bár — úgymond Masnícus — tudták rólunk,

hogy a meg nem változtatott ágostai hitvallás (az invariata) alapján állunk, mégis igen szívélyes fogadtatásban részesítettek s a legnagyobb készséggel elkísértek bennünket Lindauba, ezen, a mi vallásunkbeli városba.

Alázatos szívvvel adtak Lindauban hálát utasaink megszabadító Istenöknek s egyszersmind ugyanekkor urvacsorához is járultak.¹ Lindauból Memmingenbe, innen Ulm, Nördlingen s Nürnberg érintésével — új meg új pártfogók költségén, kiket Isten egyre támaszta — Lipcsébe és Lipcséből *Wittenbergbe*, lelkök kikötőjébe, szerencsésen eljutottak, a holott azután kiönthették panaszait s beszámoltak vértanuságukkal, melyet az igazságról tőnek.

Wittenbergben, a német hittestvérek vendégszeretét élvezve, hat hónapig lakott Masnicius az ő bajtársával együtt; azután Zittauba költözködött, hova 1678-ban élete párját, azédes feleségét is elhozatta Magyarországból, hogy véle együtt várja s élje meg a hazatérhetésnek óhajtott napját.

És nem hiába várta. Az éjnek, mely a magyar protestáns egyházra borult, el kellett mulnia. A sötétséget fénynek kellett felváltania. Akár tetszett ez valakinek, akár nem. A természetben is a viharok nem tarthatnak sokáig, bármily nagy az erejük. Az emberiség életében sem a háborúk s a háborúknál rosszabb ostromállapotok, igazságtalan elnyomási rendszerek. Most is — a történelem tanubizonysága szerint — a mérhetetlenül szenvedőkért megmozdult egy nagy szív, a külföld szive; dobbanására megállt az erőszak tétovázva... És megvillant Tökölyi fegyvereinek is a villáma; fényénél megláthatták s meg is látták sokan a meghurczolt magyar protestáns igazságnak: hithűségnek és honszeretetnek ragyogását. S a mint terjedt a világosság, tűnt, veszett a sötétség s erős lett a szabadság!

A száműzöttek hazajöhettek; köztük örvend Masnicius Tóbiás is. Illavára hozza vissza sorsa megint, hogy kilencz évi távollét után itt folytassa azt, mit megkezdett volt: Isten országának építését!

* * *

¹ A szentséget Hager Máté ev. pap kezéből vették, mint az a pozsonyi ev. lyceumi könyvtárban lévő s «acta histor. patriae» című 5 kötetes kéziratgyűjteménynek egyik számozatlan kötetében olvasható, hol (510—520. l.) Masnicius és Simonides menekülése szintén le van írva — latin nyelven.

Jelen történeti rövid megemlékezésünknek főforrása a pozsonyi ev. lyc. könyvtár kéziratgyűjteményében, nemkülönben egy másik példányban a budapesti m. kir. egyetemi könyvtárban (I. Czimjegyzék: I. Rész. Theologia 221. sz.) őrzött következő című kézirat:¹

«Masnicius Tóbiás, illavai káplánnak fogsága és kiszabadulása, — némely fontos eseményeknek sommás feljegyzésével, miképen őt másokkal egyetemben törvény elé idézték, térítvény aláírására kényszerítették, azután fogságba vitték s Olaszországba hurczolták, holott az új rabságból társával Symonides János úrral együtt eladatott és csudálatos isteni gondviselés által kiszabadított.»

A pozsonyi kéziratot, mely Institoris ajándéka 1803-ból, összehasonlítottuk a budapestivel, s azt találtuk, hogy másolat mind a kettő azzal a különbséggel, hogy a budapesti példány, melyen a másolás ideje is jelezve van (1756), sokkal teljesebb, tökéletesebb és mindenképen jobban reávall az eredetire, esetleg a leirónak lelkiismeretességére, mint a pozsonyi példány, melynek sok a defektusa. Így pld. nincs meg benne Masnicius Tóbiás 3 keserves éneke, melyeket pedig szerző, illetőleg leiró a teljes czímlapon mindkét példányban egyaránt ígér, a fejezetek czíme is nagy rövidezséggel s csupán a margón van följegyezve s nem a sor közepén, mint a budapesti kéziratban, melyben columnaczímeke is akadunk, nemkülönben néhány latin megjegyzésre és számos tárgymegokoló idézetre, melyek nagy valószínűséggel az eredetin is meg voltak. Helyesírási következetesség dolgában mindkét példány bőven ad okot a kifogásolásra. Kétségtől jó lenne az eredetit látni, — irva vagy nyomtatva. De hol? Nincs, a ki megmondja. Hasztalan volt minden kutatásunk.

A kéziratnak szorosán vett történeti része, kisebb fele a munkának. A nagyobb félben különféle reflexiókat olvashatunk kérdés és feleletek alakjában, melyek mind a keresztyén ember szenvedéseire vonatkoznak; ezekről szólnak az itt található énekek, imák és bizonyítványok is. Az énekek tartalma emlékeztet Jób könyvére, alakja pedig a Transciusféle énekek alakjára, kivévn, hogy — a hirre vágó fiatal

¹ «Wezeni a wyswobození K. Tobiaše Masnyciusa cyokve Illavské w Ubrich Kaplana, — s Sumovnym poznamenanim nekterych pripadnosti prednejsich, kterak s jinimi k právu cytowan, na podpis Reversu nucen, potom do wezení dan a do Wlach zaweden: tam z wezeni nowého s Továryšem swím s pánem Janem Symonidesem prodan a prediwním Božom řízením oswobozen jest.»

M. 3 szerzeményében — a verssorok kezdőbetűi szerző nevéből állanak. Az imák között kiemelendők: ima az üldözött egyház békeségéről; az üldözökért; a ker. rab imája (a rab maga a capracottai börtönben sínlődő szerző); a tengeren hajózó imája; a számkivetettnek imádsága; ima a hazáért; hálaadás a vett jótéteményekért. A szenvedésekről tanuskodó s a hitvallókat a keresztyén testvérek jóindulatába ajánló különféle bizonyítványok Simonides művében is (Gal. omn. sanct., — Fabó: Mon. III. k.) megolvashatók, kivéven a wittenbergi akadémiának Masnicius számára is külön kiállított bizonyítványát és az illavai község bírása s tanácsának csupán Masniciusra vonatkozó bizonyítványát.

Magának Masniciusnak nevét úgy a két kéziratban, valamint egyéb munkákban is többféle változatokban látjuk írva, így Masnicius, Masnycius, Masnycyus és Masnik (pld. Tablicnál és legújabban Vlček terjedelmes tót irodalomtörténetében, hol azonban Masniciusról igen kevés van elmondva, s az is rossz tájékozottsággal s általában Trencsén megyében feltűnően keveset tudnak — persze mert elvesztek az iratok — az illavai hitvallóról). Mi a szláv nyelv mai írásának szabályai szerint Masniciust írunk, melynek legjobban megfelel a Masznyik név is.

Masnicius Tóbiásnak terjedelmesebb vagy csak egységesebb életrajza sehol nincsen megírva. Kiszakított részletekre akadhatni csupán itt és ott. Legtöbbet találtunk a «Fata familiae Kermannianae» című kéziratban. Innen tudjuk meg, hogy Masnicius Tóbiás 1640. okt. 28. született, anyja Paricis Salomena volt, atyja pedig Masnicius Dániel, maga is pap, nemcsak, de papfiú is; fia Masnicius Miklós zay-ugróczi lelkésznek. Tóbiásnak nőtestvére pedig anyja vala a híres Krmann Dániel püspöknek. Innen a két familia között uralkodó benső — jó rokoni — viszony. A régi XVII-ik századbeli illavai egyház és iskola sokat beszélhetne a Krmannok és Masniciusok szenvedéseiről. Így különösen 1683-ban, a mikor a jezsuiták üldöző vakbuzgóságának áldozatul esett az ev. templom és iskola, tanítóstól és papostól. A tanító Krmann Dániel volt, a pap pedig Masnicius Tóbiás; mindkettőt elűzték, a templomokat pedig elfoglalták. S e cselekedettel — tegyük hozzá — véget is vetettek a Jézus társaság tagjai az illavai egyháznak és veteményes kertjének, az iskolának, melyben pedig szintén Krisztus tanait hirdették. Ma mint Trencsén filiája áll fönn a szép multú eklézsia.

Ebben a hajdan virágzó illavai protestáns iskolában

kezdé Masnicius Tóbiás gyűjtögetni az elemi ismereteket, de tanult azután még sok más helyen is, így: Privigyén, Dubnicán, Kassán, Vágújhelyen, Bártfán, Msennán és végül az eperjesi főiskolában Pancratius és Pomarius vezetése alatt 1667-ben, midőn disputált is nyilvánosan. A kitanult ifjúból szenici rektor lett (1668), egy év mulva pedig illavai tanító, majd 2 év múlva, azaz 1671-ben illavai káplán, a midőn oltárhoz vezeti Sartorius András kassai papnak leányát, kitől 1672. okt. 28-án születik leánykája is: Erzsike.

A földi élet boldogságának feltételei: állás, családi élet, béke immár megvoltak; de csakhamar megsemmisültek. Masnicius Tóbiásra töviskorona várt. Hitvesétől elszakítva kellett azt hordania fiatalon, de hordta keresztyén türelemmel s épen azért meg lőn a jutalma.

Száműzetéséből hazatérve, Osztrosith Mátyás főúr pártfogását és védelmét élvezte több esztendeig. (V. ö. Burius: Micae. 176. l.) 1683-ban Illaván, 1685-ben Szent-Andráson (Turócz), 1686-ban pedig Hájon prédikálja az evangyeliomot. Fogságának s kiszabadulásának történetét megírta a szláv nyelven kívül latinul és németül is, különféle czimeken, így: «Schola crucis et lucis» 1675 (úgy látszik Simonidessal közösen; v. ö. Fabó: Mon. II. 12. l.). «Apologia apostolica . . .» Wittenberg 1679. — «Tobiae Masnitii et Joh. Simonidae Gottes Kraft und Gnade, die sich an Ihnen reichlich und beständig erwiesen . . . Wittenberg 1681.» — «Unerhörter Gefangnuss-Process . . . 1676.» (Olv. Cwittinger D.: «Specimen . . . p. 249.») — Mindezen műveknek eddig csupán czimeit ismerem. Kidolgozott azonban Masnicius még s ki is adott 1696-ban egy szláv grammatikát is (L. Szabó Kár. Régi Magy. Könyvt. II. k. 1835); tőle való azután a «Vinea dei electa» vagy szláv nyelven: «Wiwoleni Boží vinnica» című munka is, melyre mint értékes műre, sokszor hivatkoznak . . .

Ime főbb mozzanatai Masnicius Tóbiás munkás életének! Igen sajnáljuk, hogy ez életnek vége ködbe vész. Nem tudjuk, hol működött utoljára. Virágot sem ültethetünk sírjára.

Újítsa fel e néhány sor az igaznak emlékezetét!

Krupec István,
pozsonyi theol. akad. m. tanár.

A «VEREIN FÜR REFORMATIONSGESCHICHTE» S AZ
«EVANG. BUND» NÉMETORSZÁGBAN.¹

I.

A «Verein für Reformationsgeschichte» keletkezése azokkal az előkészületekkel áll szerves összefüggésben, amelyek 1883-ban Luther 400-os születése emléknapjának megünneplése céljából tétettek. Mindenki érezte, hogy a protestantizmusnak önmagában tömörülésre, a nagy közönségnél pedig a prot. öntudatnak ébresztésére nagy szüksége van, annyival is inkább, mert az ultramontanizmus tömör phalanxa a legrendszeresebben üzte a maga támadásait úgy Luther személye, mint általában az egész reformáció ellen. S minél inkább közeledett a 400-os évforduló, annál hevesebben támadott a római egyház sajtója, melyet mind merészebbé tett a híres májusi törvényeknek fokozatos feladása s Bismarcknak a pápai követelmények iránt tanúsított engedékenység. Egymás után jelentek meg a pamfletszerű Luther-életrajzok és a reformáció történetének célzatos feldolgozásai. Az ultramontan sajtó éveken át csaknem napról-napra izgatta olvasóit a reformáció ellen szórt vádjaival. Megalakult a «Görres-Társaság», melynek egyenesen az volt a célja, hogy az «akatholikusok» ellen rendszeresen küzdjön. És a míg e társaság a maga főorganumában a «Historische Jahrbuch»-ban inkább csak a műveltekhez és tudósokhoz szólott, addig a társaság egyik előkelő tagja, Janssen János arra is vállalkozott, hogy könnyen érthető nyelvezettel s erősen markirozott német lelkesedéssel megírja Németországnak «a középkor végétől» terjedő pragmatikus történetét, a melyben azt bizonyítja, hogy a XVI-ik század reformációja a németek nemzeti szerencsétlensége, XV-ik századbeli virágzó kulturájának megsemmisülése, a reformátorok, a protestáns fejedelmek s az evangéliom vallói pedig erkölcsi és értelmi tekintetben művökhöz teljesen méltók.

Ezek a támadások tették szükségessé a protestánsok részéről egy oly prot. történelmi társulatnak megalakítását, mely míg egyfelől minden részletében igyekezzék felderíteni a protestantizmus történetét, addig másfelől tudományos alapon utasítsa vissza a kath. történetírás ferdítéseit. Így ala-

¹ Az adatokat közvetlenül maguk az egyesületek voltak szivesek velem közölni.
Sz.

kult meg 1883. febr. 13-án Halléban a «Verein für Reformationsgeschichte». Célját az alapszabályok akként jelölik meg, hogy «célja az evangéliumi egyház keletkezésére, a reformáció személyeire és tényeire, valamint ezeknek a népelet összes rétegeire gyakorolt hatására vonatkozó vizsgálódások biztos eredményeit a nagyobb közönségnek hozzáférhetőbbé tenni és azzal, hogy a közönséget a prot. egyház történetébe közvetlenül bevezeti, az evangéliumi protestáns öntudatot megerősíteni». Az első fölhívásra mindjárt 5594 tag jelentkezett, kik évi 3 márkért kapják az egyesület évi 4 füzetes, füzetenként 7—8 ívből álló kiadványait. A szerkesztőség *Köstlin*, *Kuwerau* és *Jacobs* kiváló történetirókra, a pénztári kezelés pedig *Niemeyer* hallei könyvkereskedőre bízott. Az elnökségbe az említettekén kívül *Nasemann* hallei, *Kolde* erlangeni, *Kluckhohn* göttingai, *Schott* stuttgarti, *Riggenbach* baseli tanár s *Baur* rajnai egyháztartományi generálsuperintendens választatott s az egyesület kitzűzött céljának megfelelő reformáció-történeti munkálkodásra a legkitünőbb nevű egyházi és világi történészek ígérték közreműködésüket. Az üdvös mozgalomhoz kezdettől fogva a lelkes Svájcz is csatlakozott.

Az egyesületnek eddig megjelent kiadványai: *Kolde*-tól «A wormsi birodalmi gyűlés», mely az egyesület irodalmi céljának megfelelőleg ügyesen egyesíti az alapos kutatást a vonzó történeti előadással; *Koldewey* «Heinz von Wolfenbüttel» cz. műve, mely, bár Luther irodalmi tevékenységének egyik igen kényes pontját érinti, méltó és hű «történeti kép a reformáció századából». E kiadvánnyal bizonyosságot tett az egyesület arról, hogy a reformáció történetének ama részleteit sem mellőzi, a melyekben a reformáció hőseinek viselkedése erősebb kritikát igényel. A német Svájcz reformátorának, Zwinglinek 400-os születése emlékűnnepét méltán örökítette meg az egyesület a maga 3-ik kiadványával, a melyben *Stähelin*, a bási egyháztörténetirő Zwingli remekül rajzolt életrajzát nyújtja. A 4-ik kiadvány a különböző oldalról nyilvánult amaz óhajt kívánta kielégíteni, hogy az egyesület a reformáció korszakának fontosabb iratait is adja ki érthető nyelvezettel s a szöveg megérthetéséhez szükséges magyarázó jegyzetekkel. Így jelent meg *Benrath* honni tanár magyarázó jegyzeteivel Luthernek «a német ker. nemességhez» cz. műve.

Az első munka-év sikere a társulatot munkássága körének kiszélesítésére ösztönözte, a tagokat pedig újabb és

újabb igények felébresztésére. Egyfelől az az óhaj nyilvánult, hogy lelkiismeretes forrástanulmányok alapján terjeszse ki a társulat figyelmét a prot. vértanúk történetére is, másfelől pedig, hogy a Róma ellen való polemikát vegye föl programmjába, azaz az ultramontán sajtó által rendszeresen folytatott «történeti hazugságokat» derítse fel és czáfolja meg.

A Róma ellen való polemika jogos érdekeit szolgálja az egyesület 5—6. kiadványa *Bossert*-től «Württemberg und Janssen» czímmel, a melyben a rafinírozott ultramontán történetíró művének Württembergre vonatkozó tendenciósus rajzát világitja meg és a 7. kiadvány *Walther*-től «Luther a legújabb római ítélőszék előtt» czímmel, a melynek I. részében a modern pápás történetírás «Luther képeit» (Janssentől, Everstől stb.) mutatja be az olvasóknak. S a mint az egyesület a Luther- és Zwingli-jubileumot megörökítette, úgy nem felejtkezett meg az angol reformátorról *Wicklif* Jánosról sem, a kinek «életrajzát» 5 százados emlékünnepe (1884. decz. 31.) az egyesület 8—9. kiadványaként *Budeusieg*, e téren elsőrangú szaktudós írta meg. Ezek az egyesület két évi ciklusának (1884. márcz. 31.—1885. ápr. 1.) jelesen sikerült kiadványai.

A 3. ciklus (1885—86.) kiadványai közé tartoznak: *Schott*-től «A nantesi edictum eltörlése 1685-ben», a melyben a francia ref. egyház szenvedésének történetét adja a kérdéses edictum eltörlése napjaiban s *Iken*-től «Heinrich von Zütphen», mely a németalföldi protestantismus egyik, Luther által is megörökített, sőt megénekelt vértanui alakját mutatja be olvasóinak. A többi két kiadvány (12—13. sz.) *Gothein*-től «Loyola Ignác» és *Walther*-től «Luther a legújabb római ítélőszék előtt» czímmel méltó társa az előbbieknak. Az elsőben *Gothein* tanár Loyolát sok tekintetben méltányoló alakban s a jezsuitarend kezdeteit, *Walther* pedig Luther apologiájának II. részében Luthernek a modern pápás történetírás által eléggé kiaknázott «fegyvereit» mutatja be olvasóinak.

Az alapszabályok értelmében az egyesület 3 évenként tartja közgyűléseit. Első közgyűlését 1886. ápr. 28. s következő napjain m. Frankfurthban tartotta. Az ünnepi istentiszteleten *Baur* generálsuperintendens tartott protest. eszmékben magvas beszédet. *Köstlin* egyesületi elnök remek megnyitójában az egyesület czélját ismertette és fejtegette s rámutatott, hogy az egyesület mennyire felköltötte az érdeklődést, a mennyiben a tagok száma a 3 évi ciklus alatt 5500-ról 6273-ra emelkedett. Erre *Schott* tanár megható történeti előadást tartott «m. Frankfurtról, mint az idegen prot. üldözöttek

menhelyéről». Gazdag forrástanulmány és történet-irodalmi ismeret jellemzi e derék előadást a német prot. egyház történetének egyik legsötétebb korszakából. *Meille* valdens lelkész «Olaszország evangelizációja» cz. értekezése alkalmából pedig elhatározta a közgyűlés, hogy kiadványainak sorába fölveszi a valdensek vértanu-egyházának történetét is. *Kolbe* azt fejtegette, hogy a politikai, társadalmi és egyházi téren egyaránt igen sok a történetiró, de annál kevesebb *Ranke* mintájára a történetkutató s hogy a történetírás Janssen-féle művészete csakugyan az igazság ellen való összeesküvésével azonos s e mellett az egyesület eddigi működéséről és kiadványairól nyújtott híu képet. Az egyesület évi bevétele meghaladta a 17 ezer márkot. A frankfurti gyűlés egyszersmind programjába vette az «Iratok a német nép számára» cz. népies vállalatot is, a melynek szerkesztése *Nasemann* hallei tanárra bízott, valamint felölelte a reformáció vértanúságáról szóló «történeti emlékek» közrebocsátását is. Az elnökségbe az elhúnyt *Kahnis* helyére *Lechler*, *Krafft* elberfeldi lelkész helyére pedig *Erdmann* porosz sziléziai generálsuperintendens választott. Végül a szerkesztőség kizárólag *Kawerau* kieli tanárra bízott.

A 4-ik cyklus (1886—87.) történeti kiadványai hasonlóan több oldalról tüntetik föl a reformáció jelentőségét. Azt a befolyást ugyanis, a melyet a reformáció a német irodalomra gyakorolt, a drámára való különös tekintettel *Holstein* «Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Literatur des XVI. Jahrh.» cz. műve ecseteli, mely mint ilyen hézagpótlónak bizonyult a XVI. századbeli német irodalomhoz. Hogy miként terjedett a reformáció az egyes német birodalmi városokban, mutatja *Sillem* «Die Verbreitung der Reformation in Hamburg 1521—1532.» cz. műve. E cyklus utolsó kiadványaként *Baumgarten* strassburgi tanár ösztönzésére *Kalkoff* ügyesen fordította és magyarázta Aleander pápai követnek a wormszi birodalmi gyűlésről olasz nyelven küldött tudósításait, mi által alapos betekintést nyerhetünk Luther ügyének a pápai szék részéről való tanulságos diplomatai tárgyalásába.

Az 1887—88-iki cyklus első kiadványában *Benrath* tanár «Die Geschichte der Reformation in Venedig» cz. művében azokról az erőszakos kísérletekről értesít, a melyek a reformációnak Velence területén való elnyomatására vezettek. A 2-ik kiadványban *Erdmann* «Luther und seine Beziehungen zu Schlesien, insbesondere zu Breslau» czímmel ismerteti Luthernek a porosz-sziléziai reformáció keletkezéséhez és

további fejlődéséhez való viszonyát. Ama gyakran ventilált kérdés, hogy mennyiben van része a reformációnak ama szociális forradalomban, a melyet parasztlázadásnak nevezünk, egyes megoldást nyert *Vogt* «Die Vorgeschichte des Bauernkrieges» cz. művében. Amaz összefüggés pedig, a melyben a humanizmus és reformáció egymással állottak, *Roth* «Pirkheimer» cz. művében van feltüntetve, mint hű «életképben a humanizmus s a reformáció korszakából».

Az 1888—89-iki ciklus első kiadványa *Hering* hallei tanár kissé elkésett jubileumi emlékiratát hozza Bugenhagenról, Wittenberg városi papjáról s az északnémetországi ev. tartományegyházak főszervezőjéről, ki tudvalevőleg dr. Pomeranus név alatt Luthernek egyik fősegéde volt a reformáció művében. A 2-ik kiadványban «Die Gegenreformation in Schlesien» cz. alatt *Ziegler* liegnitzi lelkész a XVII. század történetébe vezeti át az olvasót s kimutatja, hogy milyen küzdelmek és kísértések között állotta ki Sziléziának mindjárt a reformáció hajnalán keletkezett prot. egyháza a tűzpróbát, mi mellett ugyanazt az «ösi gonosz» ellenséget mutatja be a maga igaz valójában, ki ma is erősen fölfegyverkezve áll velünk szemben. *Schubert* egyháztörténeti tanulmánya «Roms Kampf um die Weltherrschaft» czímmel főleg a XV. század pápaságának viláгурalmi küzdelmeit tünteti föl s érdekesen világítja meg e század egyházi és politikai mozgalmait. Végül *Wrede* «Ernst der Bekenner» cz. tanulmánya újból a szorosabb értelemben vett reformáció-történet terére vezet át bennünket s forrástanulmányok alapján ismerteti Ernő herceg hitvalló életrajzában a reformációnak Lüneburgban való keletkezését és terjedését.

A második közgyűlést 1889-ben *Görlitzben* tartották. Itt mindenekelőtt *Kawerau*, a kiadványok szerkesztője «az egyesület céljáról és eddigi fejlődéséről» tartott igen tanulságos előadást. «Nem a tudományos érdek — úgymond — volt első sorban oka a mi tömörülésünknek, hanem az, hogy a német népben a reformáció áldásai megtartassanak. Az ultramontánok buzgósága a történelemnek tendentiósus feldolgozásában s az az agitáció, mely különösen a Luther-jubileumi év óta észlelhető s pragnans kifejezését Janssen történetében nyerte, sokban elősegítette a reformáció-történeti egyesületnek keletkezését és eddigi szerencsés fejlődését, s abban az értelemben örömmel is fogadják annak tagjai az ultramontán sajtó által reájuk szórt «antijanssenisták» elnevezését». *Drews* tanár «a cseh testvér-exulánsokról Meissen-

ben, Felső-Lausitzban és Sziléziában» értekezett, mely megható egyháztörténeti kép *Kawerau* előadásával együtt egész terjedelemben a «Christliche Welt» hasábjain jelent meg. A közgyűlés újból is hangsúlyozta, hogy nem tisztán a XVI-ik századra s nem is kizárólag Németországra fog a maga kiadványaiban kiterjeszkedni, hanem fel fogja ölelni a reformáció korabeli róm. kath. egyház történetét is, — azonkívül figyelemmel kíséri a XVI. században tervezett reformkatholicismus eszméjét és a szekták mozgalmait is, a mennyiben ezek e korszak megértésére szolgálnak. Csakis a protestantismus jelen teológiai pártkülzdelmeit akarja — jól érthető indokokból — mellőzni, a minthogy a legkülönbözőbb teológiai nézetek és pártarnyalatok képviselőinek békés együttműködése jellemzi már az egyesület eddigi működését is. A tagok száma ez újabb 3 év alatt 6273-ról 7239-re, tehát 966-tal megnövekedett s az évi bevétel a 60 ezer markot haladta meg. Az elnökségbe ekkor az elhunyt *Lechler* helyére *Rietschel* lipcsei lelkész, s egy másik központi tag helyére pedig *Sell* darmstadti főegyházi tanácsos választott meg.

Az 1889—90-iki cyklus első kiadványa a német irodalomtörténetből van merítve. *Kawerau* «Hans Sachs und die Reformation» czímmel a protestantismus egyik lelkes német lantosát mutatja be olvasóinak a reformáció vallásos eszméire való folytonos tekintettel. Ezt követőleg *Baumgarten* a XVI. század politikai történetéből közöl egy érdekes fejezetet «Kaiser Karl V. und die deutsche Reformation» czímmel, a melyben V. Károly császárra vonatkozó több évi kutatása s a császár uralkodásáról írott több kötetes műve van a műveltebb közönség számára feldolgozva. A 3-ik kiadvány a reformáció előtörténetébe vezeti át az olvasót, ügyes képet adván nagyobb műve alapján *Lechler* tanár Huss Jánosról, a csehek reformátoráról. Végül a 4-ik kiadványban a műtörténeti térre lépett az egyesület, a mikor *Gurlitt*: «Cornelius életét és művészetét» ismerteti.

Az 1890—91-iki cyklus kiadványaiban *Kawerau* «Thomas Murner und die Kirche des Mittelalters» czímmel a XVI. század kath. pártjának elsőrangú költőjét ismerteti, mely a 3-ik kiadvánnyal együtt, a hol «a német reformációhoz való viszonyát» fejtegeti, méltó kiegészítője a Sachs-ról, mint a reformáció költőjéről hozott irodalomtörténeti monographiának. *Walther* a következő kiadványban befejezi ismeretes Lutherapológiáját «a legújabb római kath. itélőszék» vádjaival szemben s ezúttal «Luther hivatását» védi a Luther-képnek ultra-

montán elferdítéseivel szemben. A 4-ik kiadvány *Tschackert* göttingai tanár s polemikus írótól való «P. Speratus» czímmel, a melyben «Es ist das Heil uns kommen her» czímű prot. ének szerzőjének «életrajzát» ismerteti Poroszország reformatiója történetében való nagy alapossággal és jártassággal.

A jövő évi kiadványok sorába — mint velünk tudtjuk — föl van véve Luther házasságának Róma történetirői által sokat szellőztetett kérdése, «Albrecht porosz herceg életrajza», «Dürer A. életrajza» Springertől, a művészettörténet elsőrangú művelőjétől stb., ezenfelül dolgozatok Franciaország és Orosz-Lengyelország reformatiójának és prot. egyházának multjából, sőt részünkről ígérete van az egyesületnek arra nézve, hogy legközelebb «a magyar reformatió történetét» mutathatja majd be a maga olvasóinak.

A frankfurti gyűlésen «*Schriften für das deutsche Volk*» czím alatt tervbe vett népies iratok közül megjelent *Rietschel* «Luther und sein Haus» czímű irata, a melyben a reformátornak családi élete s nejevel, gyermekeivel s többi háznépével való érintkezése van elbeszélve s érdekes illusztrációkkal is megvilágítva. A 2-ik iratban *Rinn* «Entstehung der Augsb. Confession» czím alatt azokat a külső és belső körülményeket és egyházpolitikai indokokat fejtegeti, a melyek között az ágostai hitvallás keletkezett. A többi iratok közül megemlítjük még bölcs Frigyes életrajzát *Nusemann*-tól, «Hutten Ulrik»-ét *Schall*-tól, «Bughenhagen»-ét *Meinhof*-tól, «Laski János» lengyel reformátorét *Henschel*-tól, «Luther halálát» *Rietschel*-tól, a wormsai Luther-emlékszobor alkotójának fiától, majd a reformatió hősei után «a speieri protestatio történetét» *Ney*-tól, «az osztrák protestantismus és ellenreformatio történetét» *Genrich*-tól s «az ág. hitvallás népies magyarázatát» *Köstlin*-tól. Az eddig megjelent 15 darab népies irat mintája az e nembeli irodalomnak.

Ennyit a «Verein für Reformationsgeschichte» működéséről és jeles kiadványairól napjainkig lehozva s röviden jellemezve.

II.

Ez egyesülettel rokon, de célját és közös ellenfelet tekintve sokkal határozottabb, erősebb prot. jellegű, kiterjedésében pedig sokkal tágabb alapon szervezkedett «a német prot. érdekek megvédésének» szolgálatában álló «*Evang.*

Bund». Nem a multak emlékeinek földerítésével akarja gazdagabbá tenni a jelent, hanem élesíteni s öntudatosabbá tenni és megszellemesíteni akarja az evangyéliomi protestantizmusnak Róma egész egyházi, irodalmi és társadalmi apparátusával szemben folytatott jelen küzdelmét.

Már 1887. január 15-én *Beyschlag, Fricke, Lipsius, Nippold, Riehm, Warneck, Witte* s más jelesek neve alatt közzétett «*fölvívásban*» azt olvassuk, hogy a prot. érdekek megvédésére hivatott evang. szövetség a német protestantizmust fenyegető belső és külső veszélyekkel szemben oda akar hatni, hogy a német nép körében a reformatió áldásai megtartassanak s mennél tágabb alapon kifejtessenek. Irányát az első fölvívásban benfoglalt következő programja szabja meg: «Az evang. szövetség Jézus Krisztust, Isten egyszülött fiát, mint az üdv egyedüli közvetítőjét, valamint a reformatió alapelveit vallja. Feladata kettős. Róma növekvő hatalma ellen az evang. prot. érdekeket akarja minden téren megővni; megkárosításának szóval és írással ellentállani; ellenben kezét akar nyújtani az igazi katholicizmus és keresztyén szabadság minden törekvésének a kath. egyház ölében. Másrészt a kor indifferentizmusával és materializmusával szemben a keresztyén evangyéliomi köztudatot megerősíteni; a bénító pártküzdelmekkel szemben a belső egyházi békét ápolni; az evang. Németország tartomány-egyházi szétदारaboltságával szemben az egyes tartomány-egyházakhoz tartozók között levő kölcsönös összetartást élesíteni és gyarapítani akarja». E célra egy egész Németországra kiterjedő és fiókszövetségeket vezető központi választmány is alakított, mely az egyes tartományi és vidéki egyházak szövetkezését fogja irányozni. A központban egy külön bizottság szerveztetett a sajtóban való actióra. A szövetség tagjait és fiókjait a további munkásságra az évi egyetemes közgyűlések egyesítik.

A «felhívás» további része buzdítás az energikus ellenmunkásság kifejtésére a papizmus és jezsuitizmus akna-munkájával szemben. «A culturharcz — így olvassuk — szünetel ugyan, de a papizmussal szemben való küzdelem még tart és tartani fog mindaddig, míg «egy eretnek» lesz az országban, azaz — míg csak ev. prot. egyház él. A történet meghamisítása, a prot. egyház folytonos ócsárlása, házasságok és vegyes vallású szülők gyermekei körül való eljárás, a sajtó és a társulati élet kihasználása pápás célokra: oly sérelmes módon s olyannyira napirenden vannak, hogy az ev. prot. egyházaknak és hívőknek továbbra is szóltanul és tétlenül

nézni e tervszerű támadást, öngyilkossággal határos bűn volna».

E lelkes és öntudatos fölhívásra, mely ritka szabatossággal és férfias nyíltsággal jelzi a követendő programot s határozza meg az önvédelem munkakörét, ezeren meg ezeren sorakoztak a német prot. tartomány-egyházak minden részéből az evang. szövetség zászlója alá, úgy hogy csak a férfias önvédelem végleges szervezésére volt szükség a szövetség I. egyetemes alakuló közgyűlésén 1887. aug. 15—17. napjain m. Frankfurtban. A közgyűlés a német ref. templomban, tehát azon a helyen tartatott, a hol 1841-ben az áldásos Gusztáv Adolf-egylet is megalakult. A szűkebb körű központi elnökségbe közbizalommal gróf *Witzingerode*, *Bärwinkel* erfurti lelkész, *Beyschlag* hallei, *Fricke* lipcsei, *Lipsius* és *Nippold* jénai, *Witte* pfortai tanár és *Warneck* lelkész, ismeretes missiói tudós választatott. A classikus «*röpiratok*» szerkesztése *Witte* tanárra, a jegyzőség és egész ügykezelés pedig *Leuschner* merseburgi főegyházi tanácsosra bízott. A szövetség időszerűségét és életrevalóságát már e közgyűlés is fényesen beigazolta.

Első évében 10,000 tagot számlált; a jénai, lipcsei, tübingai és halle-wittenbergi egyetemeken deák-szövetségek alakultak s a hallei központi szervező szövetségek mellett mindenfelé fiókegyletek szerveztettek. Az ünnepi istentiszteleti szónaklatot *Ehlers* frankfurti lelkész tartotta. A közgyűlésen tartott előadásokból megemlítjük: *Beyschlag* «A kath. reformmozgalom Németországban, Schweizban és Ausztriában», *Witzingerode* «Az evang. szövetség jelentősége és jogosultsága», *Fricke* «Az evang. szövetség feladata és jellege», *Benrath* «A német protestantismus nemzeti jelentősége» és *Nippold* «A német napi sajtó felekezeti viszonyai» című előadásait, a melyek a tartomány-egyházak jobb állami javadalmazását, a protestantismusra sértő egyes házasságokból eredő sérelmeket, az evang. keresztyén lelkiismereti szabadságot bántó körmeneteket, a római rendeket s Luther emlékezetének évi megünneplését illető s az elnökség írásbeli indítványára egyhangúlag elfogadott *resolúciókkal* együtt a *Leuschner* által szerkesztett frankfurti «*Bericht*» hasábjain s külön a röpiratok között egész terjedelemben megolvashatók.

A m. frankfurti alakuló gyűlés lelkesítőleg hatott mindenfelé. Németország különböző vidékén fiókegyletek keletkeztek, sőt a frankfurti közgyűlésen megindított *népszerű*

Luther-ünnepélyek ügye is termékeny talajra talált Berlin, Boroszló, Lipcse, Stuttgart s más városokban. Csakis Róma s a szűkebb felekezeti prot. pártlapok (p. o. *Stöcker, Luthardt* stb.) részéről támadtatott meg a szövetség, mint a felekezeti egyetértés reactionarius megrontója, illetőleg protestáns részről a miatt, hogy a különböző theologiai irányok képviselőinek együttműködése a szövetség egységes eszméjében állítólag lehetetlen. De e támadások még megaczelozták erejét; a szövetség a tűzpróbát kiállotta, s a midőn ügye igazságáról és győzelméről való erős meggyőződéssel a *II. egyetemes közgyűlésre Duisburgba* sietett, már 20,000 tagot számlált s 15 főegylete és közel 40 fiókegylete volt. Támogatása áldásaiban, alapszabályaihoz híven, még az ó-kath. reformmozgalmat is részesítette s általában mindenfelé az evang. prot. szellem fölébresztésére és fejlesztésére s a prot. lelkiismeret élesztésére törekedett.

A duisburgi közgyűlés napjai (1888. aug. 12—14.) valósággal örömnappjai voltak a német protestantismusnak. A gyűlésnek kimagasló pontját *Beyschlag* «Az igaz és hamis türelemről» cz., saját «Deutsch-Evang. Blätter» cz. folyóiratában megjelent előadása képezte. *Nippold*-nak a szerkesztő bizottság áldásos működéséről szóló jelentése után *Weber* gladbachi lelkész «A némethoni római katholicismus társadalmi szervezetéről» értekezett, mely versenyre és fokozott buzgalomra ösztönözte a szövetség tagjait. Végül *Oncken* giesseni tanár «Luthers Fortleben in Staat- und Volksleben» cz. jeles előadása fejezte be a tanulságos duisburgi közgyűlést. Két resolútiót is bocsátott közre, a melyek a Trümpelmann-féle Luther-darabnak berlini megakadályozására, az aacheni szent kiállításra s ama sollingeni botrányos esetre vonatkoznak, hogy a rendőrség megakadályozta a helyi szövetségnek a templomban való megalakítását. A német császárhoz hódoló feliratot intézett a gyűlés; az erre érkezett császári leirat, az előadások egy része s a resolúciók szövege a szövetség röpiratainak 2-ik cyklusában jelent meg.

A III-ik egyetemes közgyűlést a Wartburg alján fekvő Eisenachban, 1889. évi október 1—4-ik napjain tartották meg. A közgyűlés által letárgyalt fontosabb ügyek között találjuk a vegyes házasságból származó gyermekek vallásos oktatásának egységes rendezését, az ultramontán sajtó termékeinek lehető megfigyelését, a szövetség kiadó helyiségének Schwäbisch-Hall-ból Lipcsébe való áttételét, a «Kirchliche Korrespondenz», mint a szövetség hathatós organumának

fejlesztését s a teljes megvalósulás stádiumába lépett halli diakonissa-ház ügyét. Helyesen fejtegette *Braun* stuttgarti udvari lelkész a maga ünnepi szónoklatában azt a gondolatot, hogy a szövetségnek befelé építőnek, kifelé pedig védőnek kell lennie. *Lipsiusnak* «Közös evang. prot. hitalapunk Róma ellen» cz. előadása a szövetség által tervezett és következetesen fejlesztett irenikus mozgalom erősödését s a különböző prot. theologiai pártoknak, főleg a liberális s a konzervatív iránynak egymáshoz való közeledését jelenti. A közgyűlés 2-ik napján *Bärwinkel* erfurti lelkész «a parochiális egyesületekről», mint a szövetség ügyének fejlesztését célzó gyülekezeti szervezeteiről, *Weber* lelkész a szövetségnek a «szociális kérdéssel szemben való feladatairól» s *Witte* tanár a «Rómával szemben való folytonos protestálás kötelességéről» értekezett, s a három előadáshoz fűzött resolútiók egyhangúlag elfogadtattak. *Leuschner* főjegyző jelentéséből kiderült, hogy a szövetség tagjainak száma a 60 ezeret meghaladja. Férfias nyíltsággal protestált végül a közgyűlés a prot. konvertitáknak újból való megkeresztelése s a fuldai porosz püspöki és érseki pásztori körlevél ellen, mely a német felekezeti béke fölbontását nem az ultramontán agitációknak, hanem egyenesen az Evang. szövetségnek tulajdonítja s érte a felelősséget teljesen reá hárítja. Gyönyörűen jellemzi a protestánsok félrevezetésére szánt ez álirenikus hangú és szövegű pásztori levelet *Beyschlag*nak a közgyűlés által egyhangúlag elfogadott resolúciója. Az eisenachi közgyűlés ünnepi fényét a vele egybekötött wartburgi ünnepély is emelte. Az előadások, protestációk, resolútiók s általában az eisenachi gyűlés tárgyalásának teljes szövege a szövetség 35—37. sz. «röpiratai»-ban olvashatók.

A IV-ik közgyűlés 1890. szeptember 23—25. napjain *Stuttgart* városában tartatott. Az ünnepi szónoklatban *Haupt* hallei tanár «Az én országom nem e világból való» textusról beszélt. *Beyschlag*nak «A reformatió s a szociális kérdés» cz. előadása, mely egész terjedelemben a «Deutsch-Evang. Blätter» hasábjain jelent meg, azt az időszerű gondolatot fejtegette, hogy a szociális kérdés megoldására több az ethikai erő és tartalom a személyiség folytonos erkölcsi és értelmi kiépitését célzó protestantizmusban, mint az egyéniség elvét megsemmisítő katholicizmusban, vagy a keresztyén erkölcsiiséget kérdésessé tevő jezsuitizmusban. Csak a reformatió elveiben rejlik szellemi és erkölcsi erő és hatalom eszközlő a keresztyén társadalom reformálását és győzi le a forradalmi

jellegű socialismust. *Warneck* lelkész «az evang. prot. missió ügyének a hazai egyházzal való szoros összefüggését» bizonyította a római missiónak Marshall óta divatosná vált gloriifikálásával szemben, míg *Nippold* «Mit adjon Sváborország ev. prot. egyháza a prot. Németországnak és viszont mit vehet tőle?» cz. tárgyról értekezett. *Sulze* dresdai lelkész a zártülésen «Az ev. prot. gyülekezet organisatiója» cz. előadásával tünt ki, a melylyel kapcsolatban a gyűlés magáévá tette azt az alap gondolatot, hogy a fejlesztett s erősödő evang. prot. gyülekezet az egyháznak leghatalmasabb támasza a római propagandával s a sociális mozgalommal szemben és örömmel üdvözölte az evang. prot. munkás-egyletek s a serdülő ifjúság vallásos-erkölcsi nevelésének folyton haladó ügyét is. Több resolútióban határozott állást foglalt a «Bund» az égetőbb jellegű gyakorlati egyházi kérdésekben. Így a római egyháznak a püspöki körlevelekben nyilvánuló türelmetlenségével s a német birodalmi törvény által kizárt kath. rendek, jezsuiták és congregatiók visszahívásával szemben, mely egy idő óta kedvelt témája a kath. nagygyűléseknek. Végül *Lechler* praelatus «Der Deutsch-Evang. Kirchenbund» című művével kapcsolatban a német prot. tartomány-egyházak szorosabb tömörülésének eszméjét is rokonszenvesen fogadta a gyűlés. Hú és teljesen kimerítő képét találjuk a stuttgarti közgyűlésnek a röpiratok 46—50. számaiban s a stuttgarti Leuschner-féle «Generalbericht» hasábjain.

Végül 1891-iki közgyűlését szeptember 29. s következő napjain *Kassel* városában tartotta, mely alkalommal gróf *Witzingerode* remek elnöki megnyitóján kívül *Kawerau* kieli tanár «A római s az evang. prot. egyház viselkedése az állammal szemben», *Göbel* hallei főegyházi tanácsos «Milyen áldás ered az egyesre nézve a gyülekezethez való tartozásából?» s *Haupt* tanár «Miben nyilvánuljon a prot. jellemerőség épen a mi napjainkban?» cz. tárgyról értekezett. Az ezen közgyűlésre beterjesztett jelentés szerint a szövetség a mult évi 73,978 taggal szemben ma már 82,978 tagot számlál s 522 helyett ma 565 helyi- és fiókegylettel bír. A főegylet legerősebb a rajnai egyháztartományban, a hol minden 6—8 prot. emberre esik egy tag. A redemptoristáknak a bajor egyházpolitika által megindított visszahívásával szemben határozott állást foglalt a gyűlés a maga ritka egyértelműséggel hozott öntudatos resolútiójában.¹

¹ L. e gyűlés részletes leírását «Prot. Egyh. és Isk. Lap» 1891. évf.

Im ez a «Bund» áldásos működésének rövid rajza az évi egyetemes gyűléseken. Ezeken kívül ébresztőleg hat a szövetség a maga roppant agilis sajtójával. Így a «*Kirchliche Korrespondenz*» a német sajtó számára 23 ezer példányban nyomtatik s hetenkint hű egyházi tudósításokról gondoskodik a német politikai lapok számára. «*Röpiratai*»-val (évi 12 füzet 2 markért) prot. szellemet, ismeretet és evangyéliomi hitvallást terjeszt mindenfelé, a melyekhez méltán sorozhatók a württembergi u. n. «zöld füzetek» is. Három év óta külön «képes prot. naptári történetek» kíséretében szövetségi naptárt is ad ki, mely mintaképe egy jól szerkesztett ilynemű prot. vállalatnak, sőt «*Prot. Bücherschau*» cz. évi vállalatával még a kiválasztandó irodalmi művek felől is tájékoztat. A szövetséggel összefüggésben van a *Weitbrecht*-féle heti «*Prot. Familienblatt*» 30 ezer s a *Faulhaber*-féle «*Haller Monatsblätter*» 25 ezer példányban megjelenő lap. Ezenfelül védő paizsnak bizonyúl a szövetség a badeni, braunschweigi, berlini, frankfurti, weimari, altenburgi, coburgi, szász és rajnai tartományi *sajtószövetkezeteivel*, a melyek folyton élénk figyelemmel kísérik az ultramontán sajtó irányzatok mozgolódásait. Erősített és egyesített a szövetség az árvaházak, betegápoló-intézetek, leánynöveldek és gyermek-istentiszteletek ügyének szervezése által is, míg a sváb halli nagy diakonissa-intézetnek *Faulhaber* lelkeszszel egyetemben való létesítése által határozottan építő jellegűnek bizonyult.

A *Witte* pfortai tanár által szerkesztett «*röpiratok*», a melyekből eddigelé közel 60 füzet jelent meg, a szövetségnek Braun-féle könyvkereskedésében kaphatók Lipcsében. Nagyobbára polemikus tárgyúak ezek, a melyek csakugyan minden oldalról védik az evang. prot. érdekeket az ultramontán támadás minden pontján. A közgyűlések fentebb idézett előadásain kívül *Baumgarten*: «Római diadalok» (2); *Witte*: «Róma s a láthatatlan egyház» (3); *Lorenz*: «Rövid pillantás az ultramontán sajtóra» (5); *Witte*: «Az evang. lelkeszi hivatal feladatai Róma jelen támadásaival szemben» (7); *Lipsius*: «Tíz év a porosz egyházpolitikából» (11); *Schulze* «A római és az evang. prot. erkölcsiség» (13); *Warnecke* «A romanizmus pogány missióját tekintve» (14, 18 és 25); *Trede*: «Képek déli Olaszország vallási életéből» (16); *Nippold*: «Az új jezsuita polemika» (17); *Beyschlag*: «Római igények a porosz népiskolára» (28); *Gutbrod*: «Római testvéri szeretet» (41); *Mirbt*: «A pápaság keletkezése» (45); *Fey*: «Ultramontanizmus és patriotizmus» (51) és «Luther

a politikában» (52); *Gieseke*: «Két egyháztörténeti emléknap: 1521. ápril 18. s 1870. július 18.» (53); *Kawerau*: «Luther halála ultramontán megvilágításban»; *Kolde*: «Történet és legenda» stb. stb. eléggé jelzik a tartalmat s népies feldolgozásának időszerűségét. Múltán sorakoznak hozzájuk a szövetségnek *Meyer*: «Hit és kultúra» és «Az evang. szövetség jogosultsága»; *Fricke*: «Szintén komoly gondolatok»; *Rade*: «A confessiók s a sociális kérdés» stb. cz. röpiratai is, valamint a *Brecht*-féle «*Kirchliche Aktenstücke*», a melyeknek eddigelé megjelent 8 füzete XIV. Kelemen, VII. Pius, VIII. Bonifácus és IX. Pius pápák bulláiból és encyklikáiból, nevezetesen a Syllabusról s a jezsuitákról igen érdekes adatokat közöl a mai «jesuitica»-hoz. Ide számíthatók «*Die Papstkirche*» cz. röpiratok is, a melyek népies modorban a pápás egyház evangéliom- és keresztyénellenes keletkezési és fejlődési történetét beszélik el.

Valóban a reformatiói egyesület s a tevékeny «Bund» hatalmas képviselője nemcsak az öntudatos német tudományosság, hanem az élő prot. buzgóságnak is.

Dr. Szlávik Máttyás,
theol. tanár Eperjesen.

KÖNYVISMERTETÉS.

Beszédek és a theol. akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatok.

Irta Schneller István,

a magyarhoni ág. h. ev. egyet. egyház theol. akadémiájának igazgatója.
(Pozsony, 1891. A szerző sajátja. VIII + 188 nagy 8° l. Ára 1 frt.)

Szerző nevével eddig a hazai prot. theol. tudományos irodalomban — tudtommal — kétszer találkoztunk. Először a pozsonyi theol. akadémia 1885—6. évről kiadott évkönyvében, a melyben mint a bölcsészettan és vallástörténet tanára: „Az ált. vallástörténetnek jogosultsága a theol. intézeteken“ című tanulmányában alapos érvekkel mutatta ki tételének igazságát és másodszer a „Prot. Szemle“ II. évfolyamában (1890.), a hol „Az új pápás egyház és az új Olaszország“ cz. tanulmányával mint a modern ultramontán törekvések alapos megfigyelője és hivatott megítélője mutatta be magát. Ezuttal mint a vezetésére bízott theol. intézet igazgatója jelen meg ismét könyvével, melyet a volt és jelen „hallgatóinak s a zsinati képviselőinek“ ajánlott, amazoknak hivatásuk eszményére emlékeztető emlékként, ezeknek pedig zsinatilag való rendezésre váró theol. tanügy iránt érzett indításból.

Szerző tehát könyve kiadásának idejére és céljára nézve tudatosan járt el s a hasonló beszédek jellemző helyi és alanyi vonatkozásokon felül tágabbkörű jelleg s így általánosabb méltánylás igényével lép fel. Van még azonban más ok is, a mely az e művel e helyen közelebbről való foglalkozást megkívánja. Hazai prot. theol. tudományos irodalmunk ugyanis még mindig csak szárnyprobálgató idejét éli s azért minden komolyabb tudományos munka nálunk egyenesen irodalmi esemény számba megy. Az ismertetésünk tárgyát képező munka ugyan nem valamely kitűzött theol. tudományos problémának rendszeres kifej-

tése; de nem is amolyan chablonszerű iskolai hivatalos beszédek gyűjteménye, a milyeneket évenként annyifelé hallani: hanem megannyi felvetett kérdésnek komoly, önálló tanulmányról, érett czéltudatosságról, bölcselmileg fölvilágosodott föről és meleg kedélyről tanúskodó, beható tárgyalása; szózat, mely hivatva van, hogy szélesebb körben is hangozzék, elvet, irányt jelöljön fejlődő magyar prot. theológiánknak.

A könyv két részre oszlik. Az első részt 7 beszéd képezi, melyeket szerző az 1886/87. tanév elejétől az 1891/92. tanév elejéig tartott; czímeik: Az akadémiai szabadságról; Mire kötelezi akadémiánk neve polgárait; A kegyességről és a tudományos munkásságról; Mire int az év gyásza; A nemzetiségi kérdéstről; Vizsgáljuk meg önmagunkat és A theológiának tudományos jelentőségéről. A második rész három, az akadémia fejlesztésére vonatkozó dolgozatot foglal magában: Állítsunk fel tanárképző-intézetet; Tervezet a középiskolai tanárképző felállításához és A lelkészképzésről. Valamennyi beszéd és dolgozat egyazon egységes, megállapodott philosophiai világnézettről, szerzőjében egyazon teljesen kiforrott tudományos individualitásról tesz bizonyosságot.

Miként Schelling után Hegel a makrokosmosban a szellem fejlődésének 3 fokozatát különböztette meg: a subjectiv, az objectiv és az absolut szellem fokozatát, úgy szerző is a mikrokosmosnak, az embernek fejlődésében — és pedig azt akár mint egyest, akár mint emberiséget tekintve — három fokozatot lát, az *érzéki*, a *történeti* és a *tiszta éniség* fokozatát (97. l.). Az első fokon az embernek, mint érzéki énnak állapota tisztán subjectiv; ott áll mint „*egyed*“, a maga tisztán természeti meghatározottságában s egyúttal izoláltságában minden más egyeddel s a természettel szemben; egyes ember alakjában: gyermekkor; emberiség alakjában: az önkény uralma (természetes vadságban élő népek, despotia, tyrannismus).

Az érzéki éniség primitiv állapotából az ember a család és társadalom fogalmainak érvényre jutása alapján a történeti éniség állapotára emelkedett fel. E fokon az ember állapota — mondjuk — objectiv, oly értelemben t. i., hogy itt egész valójában a történeti közösség lényege és szervezete által van meghatározva s ő maga úgy jelentkezik, mint „*példány*“; egyes ember alakjában: fegyelem és neveléskora; emberiség alakjában: a külső törvény uralma (zsidó, római állam, pápás egyház stb.).

E történeti éniség hatása alatt érik meg az ember a tiszta éniség állaspontjára. E fokon az ember mint *egyéniség*

jelen meg, kit többé nem természeti külső hatások, történeti hatalmak határoznak meg, hanem egyedül a saját szellemélete központjában felismert s érzett istentudat, a mely egyuttal életére nézve isteni célgondolat is, megmutatván neki mint individualis s azért magára saját feladattal s így értékkel is bíró szervnek helyét az emberiségnek organismusában, hogy itt felismert isteni charismája alapján végezze a maga feladatát, benső szükségszerűséggel; miként a szerv teszi, de egyuttal abban a tudatban, hogy az ő munkája más szerv által pótolhatlan, azért feltétlen, szerzőnk szerint „egyetlen“ értékű. Tehát a Schleiermacher-féle *feltétlen függésérzet*, egyéniségünknek az isteni szellem által való központi áthatottsága, a mely azonban egyuttal *feltétlen szabadságérzet* is, a bennünk egyénivé vált isteni szellemnek érzéki természetünkkel s a kívülöttünk álló történeti hatalmakkal szemben való absolut érvényesülése. Erre az álláspontra jutott el az emberiség és jut el az egyes ember Krisztusban s a keresztyénségben s ez utóbbinak a történet folyamán beállott elhomályosodása következtében újból a renaissanceban s a reformációban, az egyéniség igazán emberi elvének ebben a tudomány és vallás terén megújhódó s ép ezért megmérhetlen történeti fontosságú érvényesülésében.

Kifogást tehetnénk, hogy a szerző eme fejlődés-fokozati schémája talán nagyon is elvont idealis és részben hézagos. Hiszen pl. ki mutathatná ki végig minden egyes emberen a fejlődés e menetét; pedig ha e fejlődés — szabály, akkor azon kinek-kinek át kellene mennie? Aztán meg hol vannak megjelölve azok a felette fontos idegszálak, a melyek e fejlődési fokokat összekötik és hol van az a fejlődési fok, a melynek karaktere tisztán meg volna őrizve? Hol van pl. — hogy az emberiségből mint ilyenből is vegyek példát — az a természeti vadságban élő nép, a melynél már igen korán, tán őseleitől fogva ki ne volna fejlődve a család, a történeti éniség állapotának ez „össejtje“ iránt való némi érzék? Viszont a pápás egyházban, a melyet külső dogmatörvénycultusával szerző joggal a történeti éniség álláspontjára helyez, nem fedezi-e fel maga is a mindig létező érzéki éniség nyomait is? (35., 39., 105. l.) Avagy a protestáns egyház, melynek élő s éltető elve épen az apostol által is oly jelentősen kifejezett és Luther által is oly tudatosan megragadott királyi papság eszméjében gyökerező individualismus; melynek tehát az egyéniség, a tisztá éniség álláspontján kellene állnia: nem súlyedt-e vissza egyes ugyancsak individualis alakulataiban, a különböző nemzeti és prot. felekezeti egyházakban, épen a dogmacodexek alapján, többé-

kevésbé a történeti éniség álláspontjára? Sőt egyáltalán képzelhető-e e földön abszolút „tisztá éniség“, „egyéniség“: avagy nem kizárólag Isten országába való dolog-e az, hogy Kanttal szóljak, amaz ideális erkölcsi közösségbe, a hová míg akár mint egyes, akár mint emberiség fel nem nevelődünk, minden csak statutaris, történeti jelentőségű és jellemű, tehát, hogy szerző terminológiáját kövessem, minden a „történeti éniség“ karakterét viseli magán? Azonban úgy van elrendezve, hogy az emberiségben, vegyük azt akár egyénileg, akár collectiv fogalomként, a fejlődés legkülönbözőbb fokai, árnyalatai vegyülve legyenek és hogy, a mint egy ponton isteni fényében felragyogott az emberiség nevelésén adott kijelentés fénye, azután hosszú időre homály álljon be; mert minden fejlődés visszaeséssel jár. Miként a forrás vize bármily tisztán bugyogjon is fel, továbbfolyásában a fölvett földalkatrészek miatt megzavarodik: úgy anyagiasodik el minden eszme is, a mint ezt az üdvtörténet és majd a reformatói utáni fejlődés — illetőleg visszaesés igazolja. De minden meg-megújuló visszaesés daczára ki tagadhatná, hogy az emberiség mégis csak fejlődésben van, hogy el kell egykor jönni annak az időnek, a midőn e fejlődés célját is éri s a midőn majd be fog állani a tiszta éniség amaz ideális harmadik fokozata, a mely eddig még csak típusaiban és tökéletesen egyetlenül Krisztusban, az ő vallásos öntudatában jelent meg? Ez lesz majd az az idő, a midőn mindenki el fogja mondhatni Pállal: „Élek pedig nem én, hanem a Krisztus éni bennem“; a krisztusi öntudatnak illetően önmagába élése alapján pedig magával az üdvözítővel: „Én és az Atya egy vagyunk“; a midőn azért végezetül „Isten lesz minden mindenkiben“. Lehet-e tehát az emberiség fejlődését másképp mint idealizálva felfogni, mikor maga az a tény, hogy a fejlődésből, mint tapasztalati quantumból kell az elvet elvonnunk, egyenesen idealizálásra kész? Csak egy itt a fő, t. i. hogy ez eszmei elvonás *igaz* is legyen. Szerző abstrahálása, idealizálása pedig igaz, az ember lényegének megfelelő, fejlődése céljához teljesen méltó.

Nézzük most már közelebbről épen azokat a beszédeket, melyekben szerzőnek eme philosophiai felfogása nyilvánul; mert a másik két beszéd egészen csak helyi érdekekkel bíró és teljesen subjectiv vonatkozású, ezeket azért kívánom mellőzni; míg a függelék három dolgozata részint vagy közvetlenül a pozsonyi theol. akadémia fejlesztéséről szól, vagy oly szakkérdéseket tárgyal, melyek megbíráását kiválólag szakember végezhetné csak sikeresen s így ezekre meg azért nem óhajtok kiterjeszkedni.

Szerző első beszédében „*az akadémiai szabadságról*“ értekezik. Igazgatói beköszöntőtől tudatosan választotta a kérdést. Hiszen minden igazgatás ismérve a törvényszerűség, ez pedig a fejlődésnek a történeti éniséggel adott ama fokozata, a mely ellen szerző akadémiai előadásában mindig elvi állást foglalt, az akadémiát eszmeileg a tiszta éniség, a szabadság és önállóság szempontja alá helyezvén. És mégis mint igazgató, ő maga adja most hallgatói kezébe a törvényt! Azért lelkiismereti kérdés az reá nézve, hogy *kifejtse álláspontját szemben egyrészt az akadémiai szabadsággal, másrészt az akadémián is érvényesülő törvényszerűséggel.* Kettős utat követ. Megrajzolja előbb a hétköznapi értelemben vett szabadság képét, melynek lényege a negatív és eredménye „*az érzékek felszabadulása, az emberi méltóság eltemetése*“ s a homo bestiának feltámadása: s e torzszabadsággal ismét szembe állítja az „*igaz emberi értelemben*“ vett szabadságot, mely sem az érzéki féltelenségben, sem a történet hatalmas nyomása alatt — de csakis az „*erkölcsi világrenden belül kereshető és található*“, a hol az ember, mint *egyéniség*, mint amaz erkölcsi világrend organizmusának egyik szerve, felismert isteni célgondolata s így életfeladata alapján benső szükségszerűséggel s ép ezért igazi *önállósággal* végzi funkcióját.

E szempont alatt itéli meg immár az akadémiai szabadságot. Minden tudomány célja az igazságnak önálló, azért szabad kutatása. Minden tudomány a természet és szelleméletet vizsgálja alapja, okai és céljában: ezt teszi a theologia is, a melynek mint tudománynak individualis feladata az, hogy ama tényeket vallási szempontból vizsgálja, vagy is, hogy azokban a bennök önmagát kijelentő isteni szellemre s értékesítésükben Isten országának építésére van tekintettel. A tudományok s a theologia közt tehát lényegileg különbség nincs, csak a szempont más, a mely alatt egyik-másik tudomány a maga individualis „*charismája* szerint a közös pneumát szolgálja“. De e tények mellett van még a theológiának — mint minden más tudománynak — egy specziális köre is „*a vallási tényekben*“. E kifejezés alatt szerző nyilván a szorosabb értelemben vett üdvtörténet s a dogmatörténet tényeit érti, a melyek a keresztény hitnek általában és közelebbről az egyes ker. dogmatikai közöség-alakulatoknak alapját képezik s a melyek az egyes — ily dogmatikai közöségben belül álló — theologussal szemben mint a külső hit tárgya, mint objectiv vallás állanak. E tényekkel szemben szerző a tudományos kritika minden fegyverével felszerelt, de egyszersmind a legkomolyabb és leglelkiismeretesebb

tanulmányozást ajánlja, azért pedig, mert ezek nem pusztán elméleti, de életkérdések, úgy a kutatóra, mint azokra nézve, kiknek vallásos nevelése egykor ő reá lesz bízva. E tanulmányozás sikerére nézve pedig szerző szerint feltétlenül szükséges az, hogy az ne legyen csak külső megszerzés, hanem egyenes élettapasztalat; hogy azon küzdelmeken és fejlődésen, melyet a vallás története feltár, ki-ki bensőleg átmenjen és hogy miként ama küzdelem, fejlődés Krisztusban jutott végmegoldásra, úgy ki-ki komoly tudományos munkával párosult benső tusakodásain át Krisztusra jusson el lelkében s az ő benne kijelentett szeretet Istenében találjon megnyugovást.

E páli tapasztalat benső követelményével (Róm. 8., 35—39.) adva van aztán ugyancsak a páli szerves közösség állapota is.

Ama krisztusi szellem az így egyéniséggé lett szellemmel megérteti vallásközösségének jelentőségét, megmutatja neki e szervezeten belül helyét s arra készíti őt, hogy a vallás tényeit benső spontaneitással kutassa; szabadon, mert Isten lelkétől meghatottan, — és mert az organismuson belül — tehát *önállóan*. Ez önállóság nem függetlenség, de több ennél. A függetlenség negatív fogalom: az önállóság pozitív és szerző álláspontján a függetlenség fogalmát joggal pótolja. Nem független, tehát magát minden történeti tényezőtől felszabadító, de önálló, tehát ép e történeti tényezőn, mint szerves egészen belül építőleg elhelyezkedő szellemű polgárokat kell, hogy neveljen minden theologia.

Azonban az ily szabad, önálló polgár csak — *eszmény*; valóságban még a tiszta éniség álláspontja távol van. Az akadémiának azért nemcsak oktatnia, de nevelnie is kell, a nevelés pedig megalkuszik a tényleges viszonyokkal — és külső eszköze: *a törvény*. Mint a hogy a Krisztusban adott szabadság, önállóság felé is a zsidók vallásában a törvény nevelte az emberiséget. Ezért indokolt az akadémián a törvény, mint a melynek feladata, hogy hivatását betöltve, az egyesekben végül annak szüksége megszűnjék.

Igy oldja meg szerző igazán bibliai és prot. szellemben azon ellentét csomóját, melyet maga elé állított, hatalmas fohászszal végezve be azt (13. l.). Szándékosan bővebben ismerttettem pedig e beszédet azért, mivel az mintegy nyitánya a következőknek, a melyben tömör harmóniában zendül meg az egész könyvön végig vonuló zenei alapgondolat.

A második beszéd címe „*Mire kötelezi akadémiánk neve polgárait*“. Kiindulva a hivatásválasztás komoly voltának han-

goztatásából, különösen a theológián, e hivatásérzetet akarja tisztítani, mélyíteni, egyuttal felelősségének tudatára is emelni azáltal, hogy felbontja az intézet teljes címét: „A magyarhoni ágost. hitv. ev. egyetemes egyház theologiai akadémiaja Pozsonyban“ tartalmi alkatelemeire, levonván mindegyikből a theológusokkal szemben jogosult kívánalmakat.

Gyönyörűen jellemzi abban a szakaszban, a melyben az intézetnek „*akadémia*“ nevét analysálja, a hallgatók és különösen a tanárok hivatását, a professor, professio szó alapján az isteninek felismert igazság mellett való *hitvallásnak* nevezve azt. Találóan következteti az intézetnek „ev. theologiai“ jelzőjéből, hogy az lehet valóban és kell hogy legyen theologia, mert az evangéliumon alapul.

Meleg szeretettől eltelve egyház és haza iránt, vonja le az „*egyetemes egyházi*“ jelzőből azt a követelményt, hogy a theologus, mint a hazai evang. egyház szerves közösségének egyik tagja, e közösséggel kölcsönhatásban működjék, szolgálva egyéni charismája szerint híven egyházát és hazáját. De kimagasló e beszélének azon része, a melyben az „*ágost. hitvallású*“ jelzőt magyarázza. *Okszerű*-e a hitvallás elvének hangsúlyozása ma, mikor oly élénken foglalkoztatja az elméket az *unio* eszméje? . . Szerző híve szintén az uniónak, de nem annak, „a melyben mindkét fél a maga sajátosságáról lemondva, egy eddig még csak gondolati képben egyesül“, hanem annak az uniónak, a melyre a két erkölcsi testület, a két prot. testvéregyház mint két individualis egyéniség lép; tehát a benső uniónak, a melynek legszebb jelképe a házaselet, melyben mindkét fél egyesülve egy közös életfeladatra, charismatikusan sajátosságait megtartja és kölcsönhatásban fejleszti. Azt hiszem, hogy szerző e felfogását mindenki, ki a dolgok lényegébe tekinteni képes, egyedül helyesnek fogja vallani. Hasztalanul uniólunk egyébként, legfeljebb azt érzük el, hogy, miként azt Németországban láthatjuk, csinálunk két egyházból — hármat. Az egyedül helyes unió: a *protestantismus életfeladatának egységében kölcsönható életmunkára lépni a charismák alapján!* De hát mi is az ágostai hitv. ev. egyház specialis charismája? E kérdéssel szerző igen behatóan foglalkozik (24—28. l.) s e fejtegetése könyvének egyik legszebb és legértékesebb részlete. Feltünteti Luthert, a Pál szellemű reformátort, kiben nehéz benső küzdelmek után az isteni kegyelmet (Calvinnál elválasztás) megragadó hittel feltámad az új ember s az új emberben az individualismusnak megújított régi elve, az Istenben szabad személyiségnek Krisztus öntudatából született vallásos öntudata.

Ezen a kegyelmet megragadó hiten alapuló individualis szabadság, a vallásnak ezzel adott bensősége, az egyetemes papság: ez a lutheri reformatiónak alkotójában tipikusan megvalósult karaktere! E szellembe elmerülni, a *lutheri* reformatióhoz *ily* értelemben hűnek maradni: ez a feladat, mely az „ág. hitv.“ jelzőből a theologusokra vár. Ki tagadhatná, hogy e gondolatokban a reformatiónak őstiszta szelleme nyilatkozik meg?

A harmadik beszéd, mely „a *kegyességről s a theol. tudományos munkásságról*“ szól, a theológiának valóságos életkérdése. Milyen viszonyban áll a vallás a tudományhoz? Lehet-e ott igazi tudományos munkálkodásról szó, a hol vallási érdekek kötik meg a szabad kutatás szárnyait? Lehet-e ott igazi vallásosságról szó, a hol a tud. kritika vihara szétdúlja a vallásosság meleg fészkrét? Helyes-e, hogy egy oldalról csak a vallásosságot, a kegyességet, a pectust hangsúlyozzák; más oldalról meg a szív igényeivel mitsem törődő, rideg, u. n. tiszta tudományosságot? Ime a kérdések annyi Scyllája meg Charybdise, melyek között kétségbeesve vergődik a theológiának sajkája. E kérdésekkel szemben akar azért megoldást nyújtani e beszéd, mely az „Ora et labora“ kettős jelszavából kiindulva, kimutatja, hogy igaz kegyesség s igaz tudományosság nemcsak, hogy ki nem zárják, de egyenesen feltételezik egymást, sőt, hogy igazi theologusnak csakis az nevezhető, kiben e két mozzanat harmonikusan egyesül.

E czélból előbb a *kegyességet* veszi éles bonczkés alá, az „ora“ jelszava alatt. A kegyesség valójában ima-élet; az ima a vallásos hitnek közvetlen megnyilatkozása Istennel szemben; „a vallásos hitnek léte és minősége pedig az istenképzetnek léte és minőségétől, mindkettő pedig az ember éniségétől s ennek fejlődési fokától függ“ — a mely ponttal szerzőnk rátér a hitnek és istenképzetnek a 3 fejlődési fokon való jellemzésére.

Az érzéki éniség álláspontján a hitnek tárgya, formája — mint alanya — egyaránt érzéki. Az érzéki ember, az egyed, véletlen, önző s önkényes természetű, ki az érzéki tárgyak által érezve magát meghatározva, ezekbe helyezi isteneit, kikkel érzékeinek megfelelően is bán el s imája a fetis, ereklye stb. istenek előtt a meghunyászkodó hizelgéstől kezdve azoknak megés elvetéséig emelkedő hangulatskálán hullámszik. A fetiszizmus ezen érzéki fokozatát megtaláljuk még a keresztyénségben is — a róm. kath. egyházban divó ereklye — és szentek imádásában. Ezen állásponton hitről, istenképzetről, imáról azért valójában még nincs szó, a mint lényegileg vett emberről sem.

A történeti éniség álláspontján a család, a közösség a

határozó. Az ember, ki eddig subjectiv elszigeteltségben találta magát a világban — most a közösségen mint egy objectiv, reá nézve feltétlenül meghatározó életrenden belül találja magát, melynek kifejezője a szokás, törvény; megszemélyesítője pedig a családfő, az állami, illetőleg az egyházi hatalom. Az e közösséggel adott egység az istenképzetre is ráüti bélyegét. Ez isteni hatalom, mely itt a fátumban nyer érvényesülést, nem azonos többé az érzéki dolgokkal, ellenkezőleg, transcendens sphaerába emeltetik, a kivel többé közvetlenül érintkezni nem lehet. Itt jelen meg tulajdonkép a közvetítő-papság intézménye. Érdekes az a levezetés, melylyel szerző hallgatóit a közvetítő-papság szükségszerű kifejlődésével megismerteti, melynek végcsúcsa a Dalai Lama, a pontifex maximus, a pápa történeti „tüneténye“, s az „Úrnap“, mint legfőbb róm. kath. ünnep, az ostyából valóságos testet és vért csináló papi közvetítő hatalomnak e fénypontot jelző napja (37—38. l.). Megragadóan hű és tanulságos a kép, melyet itt szerző a róm. kath. kultusról fest, a mely egyház „a nép érzéki irányzatát s az állami hatalom absolutistikus hajlamát“ felhasználva, a cultust a papság cultusává tevé, materializálta az Isten-hitet, gépiessé tette az imát és napjainkban immár oda süllyedt vissza, a honnan a törvény útján kiemelnie kellett volna a népet, vagyis az érzéki álláspontra. (38—39. l.)

E pontnál vezet át szerző beszédének fonala a tiszta éniség álláspontjára, a melyen az Isten s ember lényegének teljesen megfelelő s a kettőt egységre emelő Isten-országának eszméje érvényesül, mely ország feltárulásának történeti alapja Krisztus vallásos öntudata. Nincs többé Istennel szemben semmi korlát — csak a bűn. Tehát elfordulni a büntől és megragadni hitben Istennek megigazító kegyelmét s így a Krisztus evangéliomának két sarkalatos követelményét — „térjete meg“ s „higyjete meg“ — betöltve felemelkedni oda, a hol immár „az érzéki mint ely, a kísértések után már le van győzve“ „a történeti éniséggel adott, nevelő jelentőségű fokozatok pedig már túl vannak haladva“; felemelkedni a szentek benső törvényének, a bennünk Krisztus által működő isteni szellemnek magaslatára; ezen isteni meghatározottságunkban azután benső szükségszerűséggel s ép ezért valódi individualis szabadsággal művelni az istenit: ime ez élet már egy *állandó ima-élet*, templomban és világban a fiúság szellemének igaz megvalósulása. Ez azon igazi „kegyesség“ — melyre a Pál apostoli „ora“ int.

Hát a „labora“? A tudományos munkásság? „Az igaz tudós épen munkájában vallásos munkát végez“. Egyedüli célja

az igazság, Isten igazsága, a mely az ő munkásságát egyedül kell, hogy meghatározza; egyéniségével teljesen kell, hogy összeforrjon — s azért az igaz tudós élete valóságos istentisztelet. Ily szempont alatt veszi most szemügyre szerzőnk a theologiai tudományos munkásságot, végig jellemezve azt a theologiai tudomány összes ágain. Kiválóan sikerült itt az a részlet, a melyben szerző a theol. tudományok, különösen a rendszeres theologia jelentőségéről, elvi felfogásáról és tudományos értékesítéséről értekezik (45—47. l.); kitünő apologia az a keresztyén üdvtanok tartalmi igazsága mellett és komoly intés minden theologusnak, élő hittel, személyes vallásos tapasztalattal, igaz imaélettel párosult tanulmányozásra.

Magvas s igen nagy jelentőségű tanulmány „a nemzetiségi kérdésről” tartott ötödik beszéd. Hogy mi jelentősége van e kérdésnek soknyelvű hazánkban s azon belül épen az ág. hitv. egyházban, azt jól tudja mindenki, ki az utolsó évtizedek történelmét figyelemmel kísérte. Sőt mintha az ellentétek hullámai még sohasem csaptak volna oly magosra, mint épen napjainkban, különösen az ág. hitv. ev. egyházban, a melynek e miatt — joggal-e vagy jogtalanul, most ne kutassuk — elég szemrehányást, szégyent és pironkodást kell elviselnie. A tény maga — valljuk be őszintén — mindenestre megvan; a panszlavizmus kérdése nyílt kérdés, eleven sebe az ág. h. ev. egyháznak és ha idejére meg nem gyógyíttatik vagy ki nem vágattatik, ki tudja, nem szenved-e meg majd e sebet az egész test?! S a mi e tényt még súlyosabbá teszi, ez az, hogy e körjelenség olykor a theol. akadémián is fellép és volt idő — adja Isten ne álljon be szüksége többé — hogy a tanári karnak az öntudatos orvos éles, de biztos késével mélyen be kellett az akadémia testébe vágni, hogy eltávolítsa arról a méreghozó sebet. S azóta is — mondjuk csak ki nyíltan — tudjuk, hogy nem teljesen tiszta a levegő. Az ifjúság ábrándos és könnyen lángra lobbanó, számító és gyakran csupán piszkos haszon miatt felcsapott nemzetiségi apostolok könnyen megejtik lelkét. A theol. akadémia tanári karának azért állandóan kettős hivatása van: a professio — s az őrállás. Azért Schneller igen hasznos munkát végzett, midőn e beszédét tartotta. még hasznosabbat, midőn azt kiadta, mert meg vagyok győződve arról, hogy az, a miként megtette hatását annak idején az ifjúságra, úgy megteszi most is — tágabb körben is.

Szerző szerint a nemzetiségi kérdés „nem véletlen körkérdés”, hanem „az emberi természet és társadalom lényegével, a keresztyén elv fejlődésével járt az” s így a történeti fejlődés.

désnek szükségszerű eredménye, a mely ép azért e fejlődés alapján — a mily szükségszerű — ép oly bizonyossággal meg is oldható. Szerzőnk tehát most e fejlődés menetét követi — s csak röviden érintve az *érzéki éniség* álláspontját, mint a mely az érzéki létért az érzéki hatalmakkal való folytonos küzdelem miatt közösségalakításra nem képes s így itt tekintetbe nem jöhet: áttér a *történeti éniség* álláspontjára, a melyre az érzéki éniségből való kibontakozást képviselő kalandos kor után az ember a családban emelkedett fel, melynek tradíciója, vallása, nyelve egy. E családból, mint őssejtből alakultak a törzsek, nemzetek, államok; valamennyi tehát eredetileg ethnikus alapon szervezkedett. Ily természetes alapon nyugvó államok között, melyeknek összekötő elve a közös származás s ez alapon a nemzeti szellemnek nyelv, vallás, hagyomány, szokás s erkölcsök, tudomány és törvények, művészet és hazaszereteten való egységes nyilvánulása: nemzet és nemzetiség közt különbség nincs s ezért nemzetiségi kérdés nem is lehet. Ilyen volt a régi zsidó és görög állam.

Ezen ősz természeti állapotnak véget vet a hódítás, mely a nemzetiségeket összekeveri. A kép, melylyel szerző itt tárgyát az indok, hyxosok, mongolok, persák és rómaiak történetéből illusztrálja, mint a melyekben a mai értelemben vett nemzetiségi kérdés éppen hódításaik miatt „elemi erővel lépett fel, hogy csakhamar (a nemzetiségekre nézve) megsemmisítő megoldást nyerjen“; majd különösen a mint szembeállítja a nemzetiségeket, sőt saját nemzetiségét is a világalalom eszméjével, szemben a semmibe sem vevő római államot az apró zsidó nemzettel, a melynek viszont nemzetisége mindene, „úgy, hogy az ó-kor e téren is a lehető legélesebb disharmoniával végződik“: a mily élénk ép oly tanulságos és igaz és szerzőt, mint olyan történészt mutatja be, ki az eseményeket nemcsak látja, hanem azok philosophiáját is megérti és értékesíti (64—67. l.)

Az ó-kornak s evvel a történeti éniségen állott nemzeti-ségi életnek romjain épül fel e téren is Krisztusban az új-kor, a tiszta éniség korszaka. Szerző itt ismét, mint mélyre néző exegeta áll előttünk. Jézussal magával bizonyítja be, hogy a nemzetiségi kérdés e megvilágosítása nem Jézusnak saját népéhez való viszonyán alapul, mert az ő szavaira úgy a zsidó particularismus, mint a római indifferentismus egyaránt hivatkozhatik: hanem a vele a világba lépett elven, az istenfiúság — vagy a mi azzal egy, az egyéniség, az individualismus elvén — a mely a nemzetiségi individuumokra alkalmazva azokat mint egyazon nagy organismus — az emberiség — szerveit, tehát

magukra egyaránt feltétlen értékű egyéniségeket kellett, hogy érvényre emelje.

De az elv s annak megvalósulása közt az út hosszú. A magas forrásból lefutó víz eliszaposodott, s midőn a történet folyamán a ker. közösség államegyházzá s egyházállammá vált, már vissza is süllyedt a régi zsidó s római álláspontra, amattól a chauvinista „egyedül üdvözítő“, ettől a világhatalmat igénylő „coge intrare“ elvet véve át.

Mint minden téren azonban, itt is megújodást jelent a *renaissance* és *reformatió*, mindkettő az *egyéniesség* elvének újból való diadalra jutása, tudományban, hitben, nemzetiségben egyaránt, a miből érthető, hogy pl. Luther nemcsak vallási, de „nemzeti hős“ is, kiben a nyelv alapján a nemzetiség egységének eszméje diadalmaskodott.

A reformatió után is azonban — mint az őskeresztyénség után — ismét csakhamar beállott a reakció, ezúttal ugyan nem a látható egyházé, de a láthatatlané, a humanizmusnak, kosmopolitizmusnak reakciója, a „szabadság, egyenlőség, testvériség“ jelszavaival, melyek végül a nagy francia forradalomban rázkódtatták meg Európát, leütve a népek békóit s felköltve minden téren az egyéniség öntudatát. S ez öntudat felébredtével felébredt a nemzetiség kérdése.

Ime a történetnek, a fejlődésnek philosophiája, mely arra utal, hogy a nemzetiségi kérdés nem divatkérdés; hogy az hazánkban is szükségszerűleg született meg akkor, midőn a nemzet géniusa a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméit ragyogtatta fel.

Mikép oldandó meg tehát már most e kérdés? „Egy magasabb szempontból“, melyet a fejlődés ad rendelkezésünkre s ez nem egyéb, mint épen maga az — *egyéniesség elve*, a melyet szerző immár hazai viszonyainkra alkalmaz. Gyönyörű az a párhuzam, melyet az európai egynyelvű nemzetek, de különösen a három nyelvű Schweitz s hazánk között von, kimutatva, hogy miként Schweitz három nemzetiségét a *nemzet* magasabb fogalma forrasztotta egybe, úgy hazánkban már a legelső államalkotáskor „a természeti alap (nyelv) helyébe egy *történeti, erkölcsi alap* lépett — a nemzetiségi elv fölébe a sancta coronában képviselt *nemzeti elv*“. Nyomon kíséri e történetet, az államélet e történeti alapjának erkölcsi karakterét fejtegetve s kimutatja, hogy a nemzetnek, mint szerves egésznek határain belül a nemzetiségek csak úgy tölthetik be feladatukat, de csakis addig birnak létjoggal is, míg ama testtel szemben nem idegenek, de sőt annak élő szervei; míg nemzet s nemzetiségek szerves kölcsönhatásban

szolgálják a nemzetnek, mint ilyenek, az emberiségben, Isten országában birt individualis charismája alapján épen az általános emberi művelődésnek, Isten országának ügyét.

Ki ne mondaná reá ámenjét? Ki ne hallaná ily szavakban az örök béke fehér galambjának szelíd szárnycsattogását? Óh, de nem túl ideális-e e kép? Fel bírnak-e hozzá emelkedni, megértik-e azt legalább azok, a kiknek hivatássonzerű feladatuk a békét prédikálni, az Úrnak békéjét, nemcsak az eljövendőt, de a jelent is? S hol a nép verejtékes vagyonával, vérével rendelkezve, a béke érdekében (?) napról napra tökéletesebb öldöklő-fegyverek készíttetésén törik csak fejüket, ott fenn, a földi magasban, megértik-e már valamikor, hogy jó lenne tán arra is gondolni, hogy keresztyén államok vagyunk? Szerző álláspontja a mily következetes, ép oly ideális . . . nem számol épen azzal, hogy az ő orvossága csak a tiszta éniség orvossága, a mikor már nem is kell orvosság. De *keresztyénileg* ideális s ebben van igazsága, jelentősége. A hol az ígét tanulmányozzák, áradjon onnan szét az Ige világossága!

A legutolsó beszéd, „*a theologia tudományos jelentőségéről*“, méltó befejezője a többieknek. Kiinduló pontja ez a harmadik beszédben kifejtett gondolatnak, hogy igazán theologus csak az lehet, ki igazán vallásos is. A vallásosság azonban *alanyi* dolog; más oldalról meg a theologia *tárgyilag* is meg van határozva a dogmákban. Minthogy pedig az igazi tudomány alapja a szabadság — előáll a kérdés: felléphet-e a theologia az *igazi* tudomány igényével? E kérdés annyival égetőbb, mert eltekintve a róm. kath. egyháztól, mely a trieri kiállítással fényesen igazolta, hogy jogigényét, hogy theológiája tudománynak tartassék, elvesztette — a protestantismus körén belül is fel-felhangzik a kiváncsi, hogy theol. intézeteinken ne tudományt, hanem csupán gyakorlati ügyességet tanítsunk, a mivel a theologia tudományos jelentőségéről magunk mondanánk le.

A tárgy komolysága azért szerzőt a felvetett kérdés komoly és beható tárgyalására ösztönzi, a melynek során kimutatja, hogy a *protestáns* theologus tanulmányozásában tárgyilag megköthető nincs; meghatározottsága csak alanyi, de ez az alanyi meghatározottság épen az igazi szabadságnak s így az igazi, szabad tanulmányozásnak alapja. A miből aztán kötelezőleg foly a theologia tudományos jelentőségének elismerése.

Mi hogy a dogmák nem volnának kötelezők, meghatározók? — Hát ne ítéljük előre, hanem jöjjünk s lapozgassuk át ezt az igazi protestáns szellemű beszédet.

Szerző előbb is az *alanyi* meghatározottságot veszi szem-

ügyre s felállítja a tételt, hogy alanyi feltételek nélkül nincs egyáltalán tudományos kutatás, mert hiszen ez önmagunk tagadása lenne. Azért is a tudományos jelleg szempontjából itt nem az alanyi feltételezettség valósága, de csupán *minősége* jöhet tekintetbe. E minőség pedig az ember szellemi fejlődöttségétől függ — a mely fejlődésnek fokait kell tehát itt e szempontból vizsgálni.

Az érzéki éniség álláspontján, a hol a képzetek tartalma érzéki, véletlen, — összeköttetése mechanikus, képzeletszerű, — értékesítése subjectiv, önző; a hol az akarat — szeszély; a hol ezért a jó subjective hasznossá, a szép subjective tetszövé s az igaz a valónak csak subjectiv árnyává lesz: sem tudományról, sem theológiáról nem lehet szó.

Máskép áll a dolog a történeti állásponton. A képzetek itt az egyest objective meghatározó közösség szellemének behatása alatt közképekké, pszichológiai fogalmakká válnak, — összeköttetésük a logikai schema és közképzelet, — értékesítésük a közérdek által van meghatározva, a mely közérdeknek van az egyén akarata feltétlen módon alárendelve. A jónak eszméje ez állásponton a törvényszerű-éggel, — a szép eszméje a közizlésnek megfelelővel, — az igaz, a hagyományilag létezővel, a valóval esik össze. Ez álláspontot szerző a művelődés szempontjából felette fontosnak tartja, mert itt születik meg a culturhatalmak legfontosabbika: a tudomány s vele természetesen a theologia is. Sőt „mivel ez állásponton az ismereti anyag, mint a köztudatban létező s hagyományilag meghatározott feltétlen értékű mennyiség, önmaga létében bírja igaz voltának bizonyítékát, s így a történetileg létező, az isteninek kijelentettsége jellegét igényli: a tudomány egészében *theologiai* jellemmel bír.“ Az igazi tudósok — a papok; a philosophia — ancilla theologiae. Ez állásponton állott a róm. kath. scholastika s áll a modern róm. kath. theologia is; a mit szerző IX. Pius s főleg XIII. Leo encyclikái s dekretumaiból s a róm. kath. egyház újabb történetéből bőségesen be is igazol (100—104. l.), kimutatva, hogy a csalhatatlansági tan által meghatározott róm. kath. theologia a szabad történeti kutatás s szabad tudománynak merő tagadása, a mit a Syllabus is igazol, mely leplezetlenül kijelenti, hogy „a pápának nem áll sem hatalmában, sem hivatásában, hogy a haladással, a liberalismussal és a modern civilisátióval kibéküljön s egyezkedjék“. A pápás egyház ezzel visszاسülyedt a történeti éniség álláspontjáról az érzéki éniség álláspontjára, a csalhatatlan pápa fetisének imadására, a minek következménye az lett, hogy épen az a tan, a mely a róm. kath. hierarchia

dogmatikai épületét consequensen betetőzni volt hivatva, az fogja ezt súlyával összetörni, megsemmisíteni.

Ezzel szemben szerző a protestantismus jövő győzedelmének biztos zálogát látja abban, hogy a reformatióban felemelkedett a tiszta éniség amaz álláspontjára, a melyen abban a keresztyénség a maga ősforrásánál megjelent.

Az egyéniség elve jelent meg Krisztusban s a vele adott kijelentésben; ez egyéniség elvét tűzte zászlajára a hit által való megigazulás apostola, ki midőn Isten országát a szerves testtel hasonlította össze, megadta az egyéniség sociális meghatározását is: teljes függés az organismuson belül az azt éltető isteni kegyelemtől, s másrészt feltétlen szabadság, individualis értékünknek feltétlen tudatában Isten országa számára. S ezen vallási meghatározottsággal jár az erkölcsi is — a kölcsönható szeretetben, mely az egyéniségben benső szükségszerűséggel érvényesül s mely, a mint egyéniségen alapul, úgy a szerves test szempontja alatt egyéniségre is irányul.

Ime az az alanyi meghatározottság, melyet a protestantismus igaz keresztyén állásponton a theologustól megkíván. S hogy e meghatározottsággal az igaz tudomány jelleme, a szabadság nincs tagadva, de sőt épen az által feltételezve, mutatja az, hogy az igazi tudományos munkának is épen az a kettős meghatározottság képezi lényegét, hogy egyrészt a feltétlen igazságnak, melyet kutat, isteni ereje által teljesen át legyen hatva *egyéniiségében* s másrészt ezen az igazságtól és csak ettől függő egyéniségét, individualis természetét érvényesítse mindenha, mindenhol s mindennel szemben, tehát teljesen *szabadon*. Ezen alapul a tudós többi kelléke is. Felszabadulás az érzéki s történeti éniség korlátai alul, vagyis a tárgyaknak subjective önző vagy objective lekötözött s irányzott vizsgálata alól; a tárgyi világnak az universum szerves egészének szempontja alatt, tehát egyéni jelentőségében való felfogása — s mások tudományos munkálkodása hasonlólag individualis jelentőségének elismerése alapján szerénység s soha meg nem szünő haladás. Így ethizálódik az igazi tudományosság, miért is „a tudós és a valláserkölcsei egyéniség alapfeltételei úgy viszonylanak egymáshoz, mint rész az egészhez“. A kettő nincs egymással ellentétben, sőt hogy egymást épen feltételezi, kiegészíti, mutatja a *keresztyénség* maga, a mely a hol igaz lényegében, tehát az individualismus elve szerint fogatott fel, ott mindenütt benső szükséggel fejlődött ki a tudomány. S mivelhogy a keresztyénség ezen individualis jelentőségét a protestantismus hangsúlyozza, nem véletlen, hogy — mint azt a reformatió után oly hatalmassá fejlődött tudomány

igazolja — az igazi protestantismussal mindenütt az igazi tudomány is karöltve fejlődik.

Igy mutatja ki szerző, hogy az alanyi meghatározottság, keresztyén értelemben, vagyis az individualitás elvének alapján nem hogy akadályozza a theológiát mint tudományt, de sőt annak épen feltétlenül szükséges alapja.

A mi immár a *tárgyi* függést, meghatározottságot illeti, szerző itt sorra veszi a bibliát, a symbolikus iratokat s egyházi tant, megannyi külső hatalmakat, a melyeknek s a melyeken alapuló egyház döntvényeinek a theologia alá van vetve. . . . A bibliánál visszamegy az ősz igazi reformátori megkülönböztetésre az írás — s ige között. — Nekünk határozó elvünk az *ige* „azon élő Krisztus, ki új elvként hatja át valónkat; ki meg nem halt; ki nem a múlté, hanem mindig a jelené; a ki által üdvözülünk“. Minden egyéb az írásban csak eszköz, tehát külső s így nem kötelező. Hasonlóan áll a dolog a symbolikus iratokkal is, a melyek kötelező erejüket csak az igéből veszik; melyek alakilag mint történeti okiratok a történetbe tartoznak; tartalmuknak, az *élő igének* helye szivünk. Az élő igének alakja pedig mindig — egyéni; az olyan egyénre azért, kiből magában az ige él, más alak (tehát a symbolikus iratoké) nem kötelező. — Az egyház is, mint külső intézmény, csak paedagogikai jelentőségű, tehát nem öncél, csak eszköz az Isten országára, a vallás egyéniesülésére; tartalmilag azonban egy az Isten országa keretén belül álló s azért feltétlen értékű, egyéniesült szerves egész, mely a theologuson nem áll kívül, de melyen belül áll a theologus, tőle nyerve alpmeghatározását. Az egyház azonban ily értelemben nem hogy békóba verné a theologus szellemét, ellenkezőleg, azt az isteni szellem által áthatott *egyéniességének* fejlesztése által *szabad* munkásságra neveli. „A tudós, a theologus megszűnik nyomban prot. theologus lenni, mihelyt egyházában csakis egy külső, őt törvényszerűleg vezető intézményt lát — s a prot. egyház megszűnt nyomban prot. egyház lenni, mihelyt a vallás, s így a tudomány terén az egyéniesítésnek s ennek következtében a szabad theol. s azért igazán tudományos munkásságnak útját állja“. (114. l.) E szavak elegendő bizonyosságot tesznek önmaguk s szerzőjük mellett.

Szerző igazi protestáns szellemű tudós, ki tiszta öntudattal bír az igazi keresztyénség s a protestantismus feladatának; e mellett valóban encyclopaediailag képzett, széles látókörű theologus, ki philosophiai magas képzettsége mellett a theologia minden ágában is mindenütt elvi magaslaton áll.

Mielőtt azonban ismertetésemet végleg befejezném, néhány

alaki megjegyzést kívánok tenni. Szerző rendszerének, individualis világnézetének tulajdonítom azt a jelenséget, hogy egyes stereotyp fogalmainak kifejezésére „sajátos“ szavai vannak; ilyen a „sajátosság“, „sajátos“ az individualis, „egyetlen“ a speciális értelmében; ilyen az „elsajátítás“ az individualis tulajdonná tevés s az „eltulajdonítás“ a csakis külső átvétel értelmében (a köznyelvben épen megfordítva használjuk); ilyen az „értékfogalmak“ szava, az egyes fejlődésfokokat meghatározó lényeg s ilyen és pedig nézetem szerint ez az egyetlen szerencsés alakítás az „önálló“ szó a „független“ helyett, stb.

A mi a stylust egészben véve illeti, annak főjellemvonása a nyelvezetnek a tartalommal szemben aránytalan szegénysége, a mely sok helyen akadályára szolgál a gondolat szabadabb röpülésének. Magára a conceptusra vonatkozólag bizonyára sok olvasóban fel fog merülni a gondolat, hogy szerző nagyon széles alapon kezdi, hogy minden egyes beszédében nagy kitérő után tér csak tulajdonképi tárgyához: én azonban e felfogást nem oszthatom, mivel itt épen az egyes kérdéseknek szerző bölcselmi álláspontjáról való megvilágításán fekszik a fősúly.

A művet melegen ajánljuk a megérdemlett figyelembe.

Stromp László,
pozsonyi theol. m. tanár.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

MÁRIA TERÉZIA. Irta *Marczali Henrik*. A Magyar Történeti Életrajzok VII. évfolyamának 2—4. füzetében jelent meg egy nagyobb terjedelmű monographia Mária Teréziáról. A mű a szerző szerint csakis Mária Terézia «egyéniiségének rajza akar lenni s a királynő és nemzet, illetőleg annak egyes rendjeihez való viszony fejlődésének feltüntetése». Ehhez képest szól Mária Terézia gyermekkoráról és neveléséről, házasságáról, trónralépéséről és az örökösödési kérdésről; az örökösödési háborúról és a pozsonyi országgyűlésről; az alkotmányos nehézségekről és a megoldásról; az insurrectióról; a rendszer kifejléséről; Mária Terézia családi életéről, udvaráról és végül jellemzi őt, mint uralkodót. Mindezekről nagy és mélyreható forrástanulmányok alapján igen érdekes és sok tekintetben igen vonzó képet ad. S különösen megragadók, közvetlen hatásúak azok a vonások, melyeket a királynőről mint *nőről* fest, mikor feltünteti ennek fejlődő szerelmét, boldog családi életét, saját levelei alapján gyermekeihez való viszonyát, a mint a gondos és gyöngéden szerető anya figyelme még a legcsekélyebb jelenségekre is kiterjed s ezekhez képest adja utasításait a nevelőknek vagy osztja tanácsait felnőtt s önállóvá lett gyermekeinek. Nem csoda, ha a kedves nőt és igazi család-anyát így megismerve, a szerző ezt a rokonszenvét átvitte a királynőre is; mert kétségtelen, hogy volt ez egyéniiségben és nőiességben valami ellenállhatatlanul megvesztegető, elkábító, a minnek varázserejét még az elmúlt, több mint száz év sem tudta egészen meggyengíteni. Csak e varázs hatása alatt írhatta róla Marczali, hogy «a régi Habsburgház ez utolsó ifjú hajtása nemcsak név szerint magyar királynő. A magyar-nak ismét van szeretett és őt megbecsülő uralkodója, ki jó magyar-nak nevezi magát s szíve tele van méltó hálával a nemzet iránt . . . Mint a nemzet vezetőjét történetének egy újabb maradandó stádiumában, mint oly uralkodót, ki szívvel, lélekkel él e nemzet javának,

Mária Teréziát bizvást tisztelhetjük magyarnak; mert e varázs hatása nélkül bizonyára inkább meglátta volna a maga valóságában Mária Terézia egész politikáját, a nemzet-beolvasztás egész rendszerét s az elaltatás minden mesterkedéseit és egyéniségében is észrevette volna, hogy az az erkölcs, melyet annyiszor és célzatosan emel ki szerző s a melyet a királynő felett uralkodónak mond, bizony nem krisztusi, hanem jézus-társasági morál és hogy azoknak a nyilatkozatoknak, melyeket a magyarok iránt érzett rokonszenvéről a királynő annyiszor tett, semmivel sem volt több értékük és fontosságuk, mint a mennyi szokott lenni a közönséges udvariaskodásoknak. Hiszen maga szerző is minden rokonszenvező czélzata mellett is kénytelen egyet-mást elismerni, mert érzi, hogy a történetet már még sem lehet annyira elszépítgetni. Kénytelen bevallani, hogy «a könyörületesség, igazságszeretet, a vallásosság, a népszerűség csak oly alkotórészei Mária Terézia jellemének, mint a büszkeség és a hatalomra való vágy»; majd: «bár magyar királynő, nagyjában mégis fenn akarja tartani a régi kormányrendszert»; és ismét: «már megalázásnak veszi azt is, ha nem mindenben követik akarátát; sérelmet lát abban, ha inkább bíznak (t. i. a magyarok) törvényzikkekben és diplomákban, mint királyi szavában és anyai kegyében. Kellott, hogy uralkodói büszkesége fellázadjon azon észlelet ellen, hogy a magyarok úrnőjük fenyegetett helyzetét arra használják fel, hogy újabb engedményeket csikarjanak ki tőle a királyi tekintély rovására»; azután: «Mária Terézia előtt őseinek hatalma és dicsősége lebegett legfőbb politikai cél gyanánt»: és mégis mind *ezek* daczára is «az egész történetben tán egyetlen példája Mária Terézia az oly uralkodónőnek, a ki felett inkább uralkodtak az erkölcs és a vallás, mint a temperamentum s a korlátlan hatalom hízelkedése». Marczali kétségtelenül egyike a legügyesebb történetíróknak; de egy valóságos reabilitáló s igazi aulikus történetíró, a ki csak commentálja a tetteket, csak azt magyarázgatja, hogy szükségképen miért kellett az uralkodónak így vagy amúgy cselekednie; de igazi történeti kritikát gyakorolni, a történetíróknak ezzel a nagy és felséges előjogával élni vagy nem mer, vagy nem tud. Így pl. hát helyeselni tudja azt Marczali úr, hogy az ország erejének a dynastia rendelkezésére való bocsátását oly módon akarta elérni Mária Terézia, mely sem eskübe, sem szerződésbe nem ütközik, hanem a mely az akadályokat megkerüli s így nem idéz fel maga ellen veszélyessé válható ellenhatást (153. l.)? Vagy elfogadhatja azt egy történetíró, hogy egy egész uralkodási rendszer ne elvi alapon álljon, hanem az tisztán a Felső személyes befolyásán alapuljon? Ezt, ha mint tényt constatálja is, utána a kárhuzható ítéletet minden esetre el kellene mondania. A történetíró jogosult és kötelezett morum censor; e nélkül csak krónikássá lesz.

Azután a történetírónak mindenestre kellő érzékkel kell bírnia az események és az intézmények horderejének megmérlegelésére és fel kell ismernie azokat a sociologikus hatásokat, melyeket események és institúciók gyakorolnak. A magyar constitutionalismus horderejének és sociologikus hatásának felismerése és méltánylása iránt bizony szerzőben, mint történetíróban vajmi kevés érzék van. Azért a passivitásért, melyet a nemzet Mária Terézia korában tanúsított, ő is, mint a többi chablonszerű történetíró csak vádolni tudja a nemzetet; de azt nem ismeri fel, hogy e passivitásban mennyi erő volt s hogy ez az erő tartott meg bennünket nemzetnek. Nem látja meg a mi constitúciónknak lényegét, a mely tulajdonképen a magyar nemesi családi rendszeren alapult s a mely a maga önkormányzati szervezetének természetéből kifolyólag volt épen oly annyira passiv és a mely activitást csak akkor tudott feltüntetni, mikor a diaetákban erővé egyesülhetett, gyakran nyilatkozhatott s a mikor közvetlen érdekek hozták mozgásba. Mikor 10—20 esztendőben hivatott össze országgyűlés, mint Mária Terézia alatt, vajjon hol nyilvánulhatott volna a constitutionalismus activitása? Ime miként nyilvánult az ebben rejlő erő, a mikor a jelen század folyamán már aránylag igen rövid időközökben együtt ültek a diaeták! S mi alapon állíthatja szerző, mikor a Pálffy-rendszert nemcsak menteni, de egyenesen igazolni is kívánja, hogy «hosszú századok óta ismét magyar részről nyilvánul a vágy a kor szempontjai, egyenesen az igazságosság és humanitás követeléseai szerint alakítani át a constitútiót» (318. l.), mikor a *nemzetnek* vágya a dolog természeténél fogva csak a diaetákon nyilvánulhatott volna; diaeta pedig nem volt s azért maradt az a szerző által említett vágy csak vágynak, mert a constitúció átalakítása nem a nemzet vágya, hanem csak azoké a magyaroké volt, azoké az egyeseké volt, a kik az udvarnál voltak s annak hatalmi fényében sűtkéreztek. A Pálffy-féle rendszer sem közjogi szempontból nem igazolható, sem pedig és még kevésbé morális szempontból. Ez utóbbit szerző, igen helyesen, meg sem kíséri és teljesen osztozunk ama nézetében s jó lett volna, ha ennél maradt volna is meg, hogy «nem lehet eléggé kárhoztatnunk a Pálffy-féle rendszert». — Nem értjük, hogy mit ért szerző az alatt a gyakran használt frázis alatt, hogy «Szent István koronája a római császári korona mellett is saját fényével ragyog», — mikor minden téren megkíséreltetik a «Gesammt-Oesterreich»-be való beolvasztás: a vámpolitikában, a vallás terén, a nyelv tekintetében stb., sőt Pálffy szerint még az új codexet is be kell illeszteni az általános systemába. Hol van itt a Szt. István koronájának saját fénye? Csak addig ragyogott az, a míg az örökösödési háborúban szükség volt annak csillogtatására s e fényben való elkábításra! Az örökösödési háború után az a politika járta, a melynek Pálffy adott aztán elég merészen kifejezést, hogy

«nem szabad felkelteni a nemzet féltékenységét, hanem azt mintegy szunyadozva kell tartani». — Szerző rehabilitáló történetírása azonban a legerősebben nyilatkozik ott, hol Mária Terézia egyház-politikájáról szól. Mert már nem volt gályákra való elhurcoltatás s nem volt eperjesi vértörvényszék, hát azért már jogosan állíthatja szerző, hogy «a Mária Terézia politikai iskolájának emberei toleransok a protestansok irányában»? Hiszen önmaga kénytelen beismerni, hogy «mindent elkövetnek, hogy a politikai hatalom és befolyás a Regnum Marianumban ezentúl is csak az uralkodó egyház híveinek legyen osztályrésze» és hogy «mindenben, mit Mária Terézia egyházi ügyekben tesz, kirívó a szándék: ellenállásra képesebbé, hódításra alkalmasabbá tenni az egyházat» stb. Hát lehetséges itt és így a tolerancia? Ha szerző a protestantizmusnak *csak* culturalis hatására és erejére vetett volna is csak egy kis ügyet s azt csak a legkevésbé is tudná méltányolni: már nem tüntethetné fel a Mária Terézia uralkodását olyan kiválóan nemzetinek, mert egy oly uralom, mely a nemzetnek épen legmagyarabb részét akarja a vallás örve alatt megbénítani s e legmagyarabb részt veszi vér nélküli, de annál hosszantóbb üldözés alá, az nem lehet nemzeti! Hogy lehet akkor toleranciáról beszélni, mikor szerző maga közli a királynőnek azt a levelét, a melyet fiához, Józsefhez ír s a melyben annak toleranciáját feltétlenül elítéli s kárhoztatja! — Marczali annyira tekintélyes történetíró már, hogy neki már nem szabad nem teljesen függetlennek és tárgyilagosnak lennie.

KOVACSÓCZY FARKAS. Irtta *Szádeczky Lajos*. Az ugyancsak a «Magyar Történeti Életrajzok» között megjelent mű Kovacsóczy Farkasnak, Erdély egykori kancellárjának életrajzát adja. A család, melyből a kiváló államférfiú származott, a XVI. század derekán menekült be a török hódítások folytán Magyarországból Erdélybe, hol valósággal előlről kellett kezdenie a honalapítás nem könnyű munkáját. K. Farkas a saját erejéből küzdött itt fel magát az államkormányzat legmagasabb polczáig: a kancellárságig, de a honnét a politikai élet sikamlós pályáján egyszerre a vérpadig sodortatik le s avatattik elveinek vértanújává és Báthory Zsigmond zsarnoki önkényének áldozatává. Szerző nagy és önálló levéltári kutatások alapján szedte össze a róla fennmaradt gyér adatokat, mert — mint maga mondja — «Kovacsóczy alakja csak egy elmosódott ködfátyolkép, melyről Clio ecsetje néhány jellemző vonásnál egyebet nem hagyott az utókorra.» Kovacsóczy elébb Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király titkára, majd Báthory Kristóf vajdasága alatt 1578-tól fogva kancellárja. Méltó volt a róla fennmaradt töredékes vonásokat összeszedni s belőlük megrajzolni Kovacsóczy nagy, nemes és rokonszenves alakját, a mint kezében tartja egész Erdély kormányzatát, nagy bölcsességgel és tapintattal

vezeti annak bel- és külpolitikáját. Államférfiai nagysága kihat még Lengyelországra is. E mellett Erdély egyik legtudományosabb embere, ki az akkori erdélyi irodalmi életnek központja. Ő maga is kiváló író, kinek széles körű műveltségéről tesz tanúságot «De administratione Transylvaniae» című állambölcseleti munkája. Életmódjában és cselekedeteiben valóságos bölc. Kedélyében mélyen vallásos s még a halállal szemben is, a vérpadon is «socratico more» viselkedik. S a míg szerző kifejti e kiváló egyéniség élettörténetét, igen érdekesen festi az akkori erdélyi politikai, társadalmi és egyházi viszonyokat. Minket különösen ez utóbbiak érdekelnek. Felettből tanulságos a vallási dolgok ismertetése, hogy az a Báthory István, ki a megyesi országgyűlésen még akként nyilatkozott, hogy Isten három dolgot tartott fenn magának: a semmiből teremtést, a jövő tudását és a lelkiismeret felett való uralkodást, miként változik meg a jezsuiták befolyása alatt, hogyan telepíti be ezeket Kolozsvárra s mint hintik itt el ezek a későbbi visszavonásoknak és romlásnak magvait. Az életrajz keretében megelevenül előttünk az egész akkori Erdély szereplő alakjaival s uralkodott viszonyaival Báthory Istvántól Báthory Zsigmond uralmának amaz évéig (1594), a mikor Kovacsóczy nehány előkelő elvtársával a vérpadon végzi áldásos életét. Az előadás mindenütt élénk, szemléltető, a szakszerűség mellett is könnyed s élvezetes. — A Történeti Életrajzok egy-egy évfolyamának előfizetési ára 8 ft. Az egyes munkákat jól sikerült illusztrációk, facsimilek s okmányok közlései gyarapítják.

EGY MAGYAR NYOMDA A XVIII. SZÁZADBAN. Irta *Éble Gábor*. A szathmári békekötéstől az 1791-iki országgyűlésig terjedő időszakból, a Mária Terézia korából valók azok a művelődéstörténeti adatok, melyeket Éble Gábor a gr. Károlyi Ferencz által alapított nagy-károlyi nyomda történetére vonatkozólag a rendkívül gazdag és becses Károlyi-féle családi levéltár okmányai alapján fentebbi című munkájában közrebocsátott. A nagy-károlyi nyomda Károlyi Ferencz áldozatkészségének köszönhetette létrejövetelét. A nyomdát a nemes gróf a népnevelés és az értelmi fejlesztés hathatósabb eszközlése végett alapította, megbizván annak vezetésével Szathmár-Németi Pap Istvánt, ki aztán társul Biró Mihály typographust vette maga mellé. Korfeszítő voltuknál fogva igen érdekes azoknak a küzdelmeknek, a melyeknek árán sikerült a nyomda felállítására az engedélyt megnyerni, ismertetése, valamint azoknak a nehézségeknek s a könyvnyomdászattal abban az időben járt súlyos felelősségnek, a melyeket egy-egy megyés püspök támasztott és rakott rá a nyomdászokra, feltüntetése. E korrajz a legközvetlenebb vonásokban gazdag, mert Károlyi Ferencz leveleiből van véve. A soha el nem avuló individualitás közvetlensége szól a között levelekből, melyek gazdag kulturhistóriai adatokat is tartalmaznak. Azután ismer-

teti szerző a nyomda első termékeit: az ABC-s könyvet; magának Pap Istvánnak egy földrajzát (Magyarországnak versekben való rövid ismertetése), itt mutatványul közli a könyv címlapjának facsimiléjét s néhány bevezető versét, mely élénken jellemzi az akkori izlést és naivitást; majd Vetsei István «Magyar geografiáját». Maga Károlyi Ferencz gr. is irt a nyomda számára két vallásos tárgyú, francziából fordított könyvecskét («A Szent-Bibliában levő históriák s arra megkivántató időszámítábláknak rövid summája» és «A Szent-Bibliában levő históriák tanulásának igen könnyű módja» stb.) A nyomda történeténél szinte sokkal fontosabb Károlyi Ferencz gr. munkásságának ismertetése, a kit e munkásságában mint igazi fenkölt lelkű főurat mutat be szerző. A gróf kitünően kezeli a magyar nyelvet, úgyannyira, hogy még a jóízű népies szólamokat is ismeri. A kor íróival élénk összeköttetést tart fenn s leveleivel felkereste mindazokat, a kikben csak fogékonyságot gyanított az irodalom iránt. Ő maga buzgó katolikus, de azért Szőnyi Benjaminsal, Hódmező-Vásárhely kálvinista papjával is bizalmasan érintkezett (52. lap). Károlyi jellemzése után ismét a nyomdához tér vissza szerző az ismertetésben s levezeti annak históriáját egész a legutóbbi évekig (1887-ig) a függelékben közölvén az ott nyomtatott könyvek jegyzékét. A 99 lapra terjedő füzet irodalomtörténeti és kulturhistóriai adatok gazdag tárháza s sokkal többet nyújt, mint a mennyit a szerény czímben kínál. Minden során meglátszik, hogy szerző egész szeretettel foglalkozott tárgyával s e rokonszenvet az előadás melegségével, itt-ott még emelkedettségével is igyekszik az olvasóban is felkelteni. Nálunk ezt el is érte. — A díszes kiállítású füzet ára 1 frt. Kapható Hornyánszky Viktornál.

LUTHER WORMSBAN. Egyháztörténelmi tanulmány. Irta *Rákosi György*. Kiadja Hornyánszky Viktor. Ára 1 frt 20 kr. A 103 lapra terjedő monographia legelső sorban forrásait veszi bírálat alá, majd ismerteti Luther fellépését, Wormsba való megidézttetését, oda történt utazását, a birodalmi gyűlés és a bizottságok előtt való szereplését s Wormsból való visszautazását. A bevezetésben világosan mutatja be és jellemzi a wormsi birodalmi gyűlésen szerepelt pártokat s azoknak egymáshoz való viszonyát s e pártok szerint csoportosítja forrásait is, melyeket öntudatos bírálat alá vesz. A forrásokat öt csoportba osztja: I. a Luther-párti források (egykorú följegyzések, röpiratok, levelek, Tischreden és Miconius «Historia Reformationis»); II. a pápapárti források (a pápai kancellár és Aleander levelei); III. a császár párti; IV. a német nemesség részéről való források; és V. birodalmi gyűlési akták. Ezekből állítja össze a reformatió első történeteinek egyik legimpozánsabb jelenetét s domborítja ki Luthernek bámulatos, szinte a fenségesig felnyúló hatalmas egyéniségét. A munka értékét csak növelik azok a közvetlen jellemzések, a melyeket az egyeseknek saját nyilat-

kozataikból és leveleikből merít szerző. Az előadásban szigorúan csak forrásai mellett marad s egészen tárgyilagos, semmi egyéni kritikát nem gyakorol; a tárgya iránt való érdeklődését csakis a források minél pontosabb felkutatásával és feldolgozásával árulja el. A forrásaihoz való ragaszkodás azonban sok helyütt megvesztegeti stylusát, mely rakva van germanismusokkal; sőt a neveknél megtartja még az eredeti németes formákat is, a melyeket pedig már régen közkeletűvé vált jó magyar formára változtatott át a történeti irodalom. Szerző Ulrik von Huttenről, Philipp Fürstenbergerről, Johann Eckről, Martin Lutherről s fürstről és kurfürstről stb. beszél. A szerkezetben az egyes eseményekre való átmenetknél látszik meg leginkább a még nem teljesen gyakorlott író, ki nem tudja az egymásutánt és különösen nem ezt az egymásutánt pillanatra megakasztó epizódokat teljesen szerves egységbe hozni. Untalan szüksége van az ilyenféle eresztékekre: «de térjünk vissza», «de helyén valónak látjuk előbb» stb., hogy ezekkel kapcsolja össze az eseményeket és szője be a főeseményekbe a mellék, de ép oly jellemző jeleneteket. Egyébként igen érdemes és érdekes kis monographia.

ÖTVEN ÉV A RÓMAI KATHOLIKUS EGYHÁZBAN. Irtá *Chiniguy Károly*, fordította *Révész Mihály*. Chiniguy neve már nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt. Most egy éve jelent volt meg ugyancsak Révész fordításában «A pap, a nő és a gyóntatószék» című hatalmas polemikus munkája, mely a fülbegyónásokkal való elborzasztó visszaéléseket tárta fel s a közvetlen tapasztalatokból merített adatokkal agitált ez intézmény ellen. Jelenlegi műve a római katolicismusnak már nem egy különleges intézménye, hanem maga az egész rendszer ellen irt erőteljes támadás. Szerző, ki ötven évet töltött el a római katolikus egyházban, abban születvén, neveltetvén és 25 éven keresztül paposkodván, e művében önéletrajza keretében szól a r. kath. egyházzól, annak intézményeiről, nevelési rendszeréről, teológiájáról stb. stb. Művét Sherman Edvin ezredesnek, az Egyesült-Államok becsületes és szabadságszerető népének, minden hű lelkipásztornak és végül a római kath. püspököknek, papoknak és népeknek ajánlotta, hogy a protestánsokat figyelmeztesse, hogy most óvatosabbaknak kell lenniök mint bármikor az apáiktól öröklött drága szabadság megőrzésében, «hogy ne jusson az soha azok kezeibe, kik ajkaikon a szabadság szent nevével, orczáikon a szabadság álarczával minden szabadságnak esküdt ellenségei»; másfelől pedig, hogy a r. katolicusoknak meg felmutassa, hogy őket az ő hagyományaik mily borzasztóan rászedték és hogy meggyőzze őket arról, hogy «az üdvösség ajándék, az örök élet ajándék, a bűnbocsánat ajándék és a Krisztus ajándék!» Egy oly ember mondja el itt közvetlen tapasztalatait, a ki komolyan törekedett, hogy becsületes és őszinte róm. kath. legyen, a ki a maga üdvös-

ségét teljes hittel kereste az egyedül üdvözítő egyházban, (sokszor a legnagyobb hidegben órák hosszat eltérdelt a szt. ostya előtt, hogy azt imádjá), és egy oly ember belső küzdelme, önmagában való tépelődése s örökös vergődése van elénk tárva, a kiben a jobb érzés untalan fellázad a vak engedelmesség, a vakhit, a babona és a tudatlanságnak rendszere ellen, de a kire folyton békót vet az egyház. Lépésről-lépésre látjuk, a mint küzdelmeiben mind közelebb jut az ember királyi méltóságának: az egyén lelkiismereti szabadságának felismeréséhez és a mint lassanként kezdi lerázni magáról a lelkére rakott nyűgöket. A r. kath. egyház dolgait és a saját lelkének convulsióit erőteljesen, hatalmasan szemlélteti; élénkséget a közvetlenség ad előadásának. Irálya, mely mindenütt agitatorius szónoki erőtől duzzad, néhol egészen az inspirált költői magaslatra emelkedik. Valami sajátságos ős-erő van benne; melynek nyilatkozata néhol megdöbbenőleg groteszk, máskor a legmaróbb gúnnyal szól, vagy keserűen humoros; és ismét mikor érzi, hogy ereje majd épen abban álland, hogy ha teljes tárgyilagos-sággal szóland, olyankor meg nem is tesz egyebet, mint csak a róm. kath. theologusok munkáiból idéz (Densből, Liguoriból, Aq. Tamásból stb.) szóról-szóra s a polemia ily helyeken csupán a csoportosításból tűnik ki. Már mire e művét megírta, a leghatározottabb evangéliumi öntudat hatotta át s az evangelium világosságánál látja épen oly visszaborzasztónak életének lefolyt 50 évét. Maga is érzi, hogy ereje a közvetlenségben van s öntudatosan mondhatja, hogy «a Róma ellen vitázó könyvek nagyrészt oly szárazak, hogy csak kevés embernek van türelme azokat végigolvasni», nos az ő művét a legnagyobb érdeklődéssel forgathatjuk s hatása alól alig szabadulhatunk. Szívesen várjuk a munka kilátásba helyezett II. kötetét. A fordítás is igen jó, az eredetinek erőteljessége lüktet benne. Csak egy megjegyzést. Fordító igyekezzék kerülni a mutató névmás «ezen», «azon» alakjának — bár szokásos, de mégis rossz és nehézkes használatát, mert ez az alak csak ott használható, hol az utána következő jelzett szó is «on», «en», «ön» állapító raggal van ellátva. — A munka ára 1 frt. Kapható fordítónál Kún-Madarason s Gyikó Károly könyvnyomdásznál Mező-Túron.

A Hős KECZER ANDRÁS EV. VÉRTANU CSALÁDJA. Irta *Hörk József* theol. tanár. A Luther-Társulat pályázatán pályadíjjal kitüntetett munka. Tárnya az eperjesi vértörvényszék idejéből való. A nemeslelkű, buzgó protestánsnak és lelkes hazafinak: Keczer Andrásnak és családjának megrázó tragoediája az elbeszélés meséje, mely egy kedves családi jelenettel, az ősz Keczer nevenapjának ünneplésével kezdődik (1686-ban) s alig néhány hónap alatt lefolyó fejlődésében, bonyodalmában az egész család összes férfitagjainak hóhérbárd alá jutásával végződik. Keczer támogatta ugyan a Tököli-féle felkelést, de azért már régen kegyelmet kapott. Most Caraffának gyanúra elég volt az, hogy Keczer

és veje Zimmermann az elfoglalt eperjesi templom helyett egy új templom építésére gyűjteni kezdenek s e gyűjtés érdekében hol itt, hol ott gyűléseket tartanak; a gyanú pedig elég alap volt arra, hogy őket s velük a többi családtagokat vérpadra hurcolják. E családi história mellett szerző megkapó és élénk korrajzot fest a Caraffa idejéből, mind történeti alakokkal. Megeleveníti a vértörvényszék borzalmasságait; de lelkesítő például felmutatja azt az óriási hit- és jellem-erőt is, a mely egyen-egyen hőskökké tette a protestantismus elvérzett mátyrjait. Szerző elég könnyed elbeszélő; néhol azonban terjengőssé válik, a hatás fokozása kedvéért ismétlésekbe bocsátkozik és nem annyira maguk a helyzetek és cselekvő jellemek által fest, mint inkább ő maga commentálgat; holott a közvetlen, egyszerű és tárgyilagos elmondás már önmagában is célravezető lett volna. Egyház-történetünk — fájdalom — elég gazdag ily megható, de a mellett lelkesítő históriákban. Ezeket kellene feldolgozni minél előbb, hogy népünk számára ezekkel tudnánk minél jobb s minél építőbb olvasmányokat adni. Szerző és a Luther-Társulat valóban elismerésre méltó művel gazdagították e nemű irodalmunkat. — Ára 25 kr. Kapható Kókai Lajosnál.

FICHTE J. G. ÉS AZ ETHICISMUS AZ ÚJABB VALLÁSBÖLCSÉSZETBEN. Székfoglaló értekezés. Irta *Antal Géza* főgymn. tanár. Az értekezésnek szerző által megjelölt célja az, hogy kimutassa a Fichte rendszere és a legújabb vallásbölcészeti irányzatok egyike: az ethicismus közt levő összefüggést. A Fichte rendszerének ismertetéséhez forrásul a «Wissenschaftslehre» (1794) az «Über den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung» (1798) és az «Appellation an das Publikum gegen die Anklage des Atheismus» (1799) szolgálnak. A rendszert a mennyire az lehető, elég világosan fejti ki szerző s igen alaposan tárgyalja ennek viszonyát az ethicismushoz. Érdekes adalék a vallásbölcészet történetéhez s bizonyos önálló kritika is nyilvánul benne. — Az értekezés mint a pápai főiskola 1891. évi értesítőjéből készített különnyomat jelent meg.

PRÉDIKÁTORI TÁR. Szerkeszti *Szász Gerő* kolozsvári ev. ref. első pap stb. Új folyam. III. kötet, A Prédikátori Tár jelen kötetének gazdag tartalmáról csak a legmértöbb elismeréssel szólhatunk s bátran állíthatjuk, hogy az eddigi kötetek közül egyik sem hozott annyi jó és annyi igazi evangéliumi tartalmú beszédet, mint ez. Prédikációirodalmunkban valóban fejlődést jelez. Szász Károly, Szász Domokos, Péterfi József, Andrássy Kálmán, Bitay Béla, Benkő István, Pálmay Lajos, Forgács Endre, Vass Tamás, Erdős József, Muzsnai Pál, Csák József, Csekme Ferencz, Bihari Lajos, Kiss Ferencz, Gönczi János és Szász Gerő egyházbeszédei képezik a kötet főtartalmát (25 pred.), ezenkívül 4 esketési, 4 keresztelési, 3 temetési agenda és 4 különféle

alkalmakra szolgáló beszéd s illetőleg ima van benne Benkő István, Kiss Albert, Vass Tamás, Borbát Pál, Kiss Ferencz, Staudner Mátyás, Gönczi János, Csekme Ferencz, Molnár Albert, Irsay József, Szász Gerő és Lénárt József tollából. Ára 2 frt. Kapható Kókai Lajosnál.

VALLÁSTANI VEZÉRFONAL. Ismétlő, iparostanuló- és felső népiskolai ev. ref. növendékek számára. Irta H. Kiss Kálmán tan. kép. igazgató. Az 55 lapra terjedő kis munka két évfolyamra beosztottan adja tömör rövideggel a bibliaismertetésből, a bibliai és egyháztörténetből s a liturgiából tanult anyag legfőbb mozzanatait, hozzájuk csatolva az apostoli hitformát, a szeretet két parancsolatát és a tiz parancsot. Ez az első évfolyam ismétlési anyagja. A II. évfolyamra marad az egész hit- és erkölcsstan. Az egész kis vademecum teljes rendszerességgel dolgozza fel anyagát. Az első évfolyamét egészen csak közlő alakban, míg a másodikét kérdésekben és feleletekben. Egy ily összefoglaló s könnyen áttekinthető munkának, rövid kivonatnak szükségét már régen érezték a vallásitanítással foglalkozók. A kiadással úgy a szerző, mint a kiadó Méhner-czég igen jó szolgálatot tett. A tárgyalás könnyed, világos s különösen jól esik benne a sok bibliai idézet. A felfogásban egészen a confessiók álláspontját tükrözi vissza s csak alig egy-két helyütt próbálja meg (a teremtésnél) a közvetítést a hitvallások tanítása és a modern világnézet között. — A munkácska ára 20 kr. Méhner Vilmos kiadása.

A MAGYAR KÖNYV-SZEMLE 1890. évi folyamának III—IV. füzete Csonatosi János szerkesztésében igen díszes kiállításban s gazdag tartalommal jelent meg. E kettős füzet műmelléklete egy szép kiviteli chromo-litographiai kép a m. n. múzeum birtokában levő Curtius-Corvin codexnek II. táblájáról. A füzet tartalma: Nyomatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig Ráth Györgytől; Az olasz könyvtárak 1885. évi pragmatikája Horváth Ignácztól; Lengyelországi könyvbuvárlatok Csonatosi Jánostól; Adalékok Szabó Károly R. M. könyvtárának II. kötetéhez Hellebrand Árpádtól és Horváth Ignácztól; Jelentés a magy. nemz. múzeum könyvtáráról Majláth Bélától; Szabó Károly nekrológja Szilágyi Sándortól; Biegner János brassói Tetraevangeliuma 1561-ből a csernekhegyi monostor könyvtárában Petrov Sándortól; Az antwerpeni bibliographiai congressus 1890-ben Csonatosi Jánostól. Vegyes közlemények s magyarországi könyvészet 1890-ben. — Az irodalommal foglalkozóknak nélkülözhetetlen becses Szemle előfizetési ára egész évre 4 frt. Terjedelme 32 iv. Az előfizetések Hornyánszky Viktor könyvkereskedésébe küldendők.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK cím alatt egy újabb vállalatot indított meg a M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága a mult év folyamán. A folyóirat, mely *Ballagi Aladár* szerkesztésében már I—III. füzetben jelent meg, felöleli az egész magyar és idegen nyelvű

hazai irodalom történetét, a tárgy történelmi oldalára fektetve a fősúlyt. Ily alapon nyerne benne helyet a hazai irodalom-történet és segédtudományai körébe vágó feldolgozott értekezések és kritikák, valamint jegyzetekkel kísért irodalomtörténeti kisebb eredeti emlékek. A gazdag s érdekes tartalomból a következő egyházi irodalmunkra is vonatkozó közleményeket említjük meg: *Révész* Kálmántól Kocsi Csörgő Bálint életéhez (I. füzet); *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, par Carlos Sommervogel, ismerteti *Ballagi* Aladár (II. f.); *Koncz* Józseftől A wittenbergi akadémián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei stb. és Egy régi Gráduál (Kerekes Ábel levele) *Erdélyi* Pál közlésében, a melyben Kerekes egy 1813 okt. 16-ról kelt s Tóth Ferenczhez intézett levélben egy régi protestáns Gráduált ír le, mely akkor még megvolt a nagy-enyedi collegium könyvtárában, de ma már nincs meg. A könyv hátulsó tábláján Bod Péter tett jegyzeteket (1758. jul. 1. kelettel) s ezek közt mondja, hogy «Láthatjuk ezen énekes könyvből, hogy a reformáció az éneklésben is lassan-lassan ment elő; mert ennek előtte még száz esztendővel megvoltanak az istentiszteletben az antifonák, responsoriák és egyéb czeremoniás szokások, a melyek már most Isten kegyelméből elhagyattak». A levél közöl is egy litániát s két responsoriumot; de legérdekesebb az I. zsoltárnak a levélben idézett fordítása, a mely határozottan egészen más, mint akár a Károli fordítása a bibliában, akár a Szenczi Molnár Alberté az énekes könyvünkben, egy egészen önálló s az eredeti héber alapján készült, csaknem szó szerinti szöveghű fordítás. — Az Irodalomtörténeti Közlemények évenként 32 ivnyi terjedelemben negyedévenként jelennek meg. Előfizetési ára 5 frt. Egyes füzet ára 1 frt 50 kr. Az előfizetések a M. T. Akadémia kiadóhivatalának küldendők.

A HÁZASSÁGI JOG KÉRDÉSE. Irta *dr. Bartha Béla*, sárospataki jogtanár. A 18 lapra terjedő füzetke mint a «Kassai Jogi Közöny» külön lenyomata jelent meg s ebben szerző egész élességgel reámutat arra, hogy hazánk jogrendjének egyik sajnó, folyton égő sebé a házassági jog rendezetlen, vagy inkább elavult volta képezi. A családnak is, az államnak is erkölcsi lévén az alapja, kell, hogy ez utóbbi amannak erkölcsi jellegét a maga intézményeivel minél inkább biztosítsa; már pedig a mostani rendezetlen állapotokkal e céljt egyáltalában nem képes elérni. Sürgeti a kötelező polgári házasság behozatalát, mert csak ez szüntetheti meg a sok felekezeti különbséget és jogegyenlőtlenséget, mely ma a házassági jog körében uralkodik. A modern, egységes állameszmének természetes következménye a polgári házasság, melynek érvénybe léptetésére szerző az időket teljesen megérettnek tartja. — A füzet ára 20 kr. Kóczányi és Vitéz bizománya Kassán.

b) Külföldi irodalom.

WINDELBAND, GESCHICHTE DER PHILOSOPHIE. 4 füzet. Freiburg i. B. (Mohr-féle akad. könyvkiadó vállalat.) 1890—91. Füzetenként 2 mk. 50 pf. E mű hézagpótlónak bizonyúl a philosophia történetének eléggé gazdag irodalmában is. Nem egy akar lenni a többi tankönyvek között, sőt inkább az eddigi irodalomtól eltér abban, hogy nem a bölcsesek, hanem a philosophia története akar lenni. Az eddigi irodalom a történeti és biographiai elem mellett teljesen szem elől tévesztette a philosophiai elemet, vagyis az életrajzi, irodalomtörténeti és könyvszerzeti elem (p. o. Überweg sok tekintetben nélkülözhetlen művében) teljesen háttérbe szorította a bölcseleti problémák és fogalmak fejlődése történetének tárgyalását. Közönségesen a bölcseleti tanok történetét az egyes philosopháló egyének életrajzához kötik az egyes bölcsezettörténeti írók, a mi a philosophiai alapfogalmak egységes fejlődésének történetét sok tekintetben megnehezítette. Ennyiben tehát határozottan hézagpótló e mű a philosophia történet eddigi irodalmában. Egyik nagy előnye e műnek az is, hogy ügyesen foglalja össze az egyes bölcseleti rendszerek ismertetésénél a pragmatikai tárgyalási módot az életrajzi adatokkal s a kulturális faktoral, a mint hogy az újabb bölcseletet tárgyaló nagyobb művében is az egyes rendszerek művelődéstörténeti megértésére törekedett, vagyis az egyes rendszereket történeti alapjuk és philosophiai igazságuk belbecse szerint itéli meg a tudós szerző. Irodalmi teljesség tekintetében sem hágy kívánni valót hátra e mű, úgy hogy egy akad. tankönyv céljának, vagy az akad. előadásokhoz vezérfonalúl kiválóan megfelel. Az is egyik nagy előnye a tankönyvnek, hogy a bölcsezettörténetnek antik, közép- és újkorra való chablonszerű felosztásával szemben tárgyi felosztást követ s a bölcseletet görög, római, középkori, renaissancekori, fölvilágosodás-kori, német s XIX-ik századbéli philosophiára osztja föl, vagyis a felosztást magának a philosophiának tárgyalásából meríti. Csak egyet nem értünk a műben s ez az, hogy miért sorozza Demokritos materialismusát a görög bölcselet «rendszeres» korszakába, tehát Plato és Aristoteles rendszere mellé, holott annak, mint természetphilosophiai rendszernek a «koszmozgial» korszak rendszerei között van a helye? A mű méltán sorozható tankönyv alakjában is a bölcseleti tudomány legkitünőbb termékei, tehát Zeller, Überweg, Erdmann, Fischer Kuno és Falkenberg művei mellé. (sz.)

HANDCOMMENTAR ZUM NEUEN TESTAMENT, bearbeitet von Holtzmann, Lipsius, Schmiedel und Soden. Freiburg, (Mohr-féle akad. vállalat) 1891. Füzetenként ára 1 márka. A szabadelvű theologiának e fontos irodalmi terméke nemrégén hagyta el a sajtót s tudományos theol., mind gyakorlati-egyházi tekintetben igen életrevalónak bizonyult.

A füzetes vállalat a synoptikusokat, apostolok cselekedetét, héber levelet s Péter, Jakab és Judás leveleit 2-ik, a többit pedig 1-ső kiadásban fogja közrebocsátani. Az új szövetségi commentárok nagy száma daczára hiány volt oly vállalatban, mely úgy a tanuló ifjúság és lelkészi kar, mint általában a műveltebbek tudományos írásmagyarázati igényeinek megfelel. De Wette «rövidre szabott» exegetikai kézikönyve óta jelen vállalat első kísérlet arra nézve, miként lehetséges rövid alakban összefoglalni az új szövetség független tudományos magyarázatát a kritika által kivívott biztos eredményeiben. A jelenkor tudományos írásmagyarázatába akarja tehát bevezetni az akad. hallgatóság s a gyakorlati lelkészi kart egyaránt. (sz.)

Schürer, GESCHICHTE DES JÜDISCHEN VOLKES IM ZEITALTER JESU CHRISTI. Zweite Aufl. I. Theil: Einleitung und politische Geschichte. Leipzig, 1890. VII. nagy 8-rét, 751 l. Ára 12 mark. Az újszövetségi írásmagyarázati theológiának ez az ága új studium s határozottan a dogmatörténettel egyetemben a protestantismus szülötte. Az új szövetség helyes megértése lehetetlen a Makkabeusoktól Jeruzsálem elpusztulásáig terjedő zsidó nép történetének ismerete nélkül s e téren a theol. tudomány sokat köszön Schneckenburger: «Vorlesungen über neutestamentliche Zeitgeschichte» 1862. és Hausrath: «Neutestamentliche Zeitgeschichte» 1868—74. 2. kiad. 1873—77. című műveinek. Mindezeket fölülmúlja Schürer idézett műve, mely 2-ik kiadásában helyesen választotta «Új szövetségi kortörténet» helyett «A zsidó nép Jézus Krisztus korabeli története» címét, mivel ez e tudomány szak speciális tárgyának és tudományos feladatának jobban megfelel. A fontosabb források szövegerint szövegének s egy igen gazdag irodalomkészletnek hű és pontos közlésével lényegesen megkönnyítette az önálló további kutatást. Nagy hibája azonban a műnek az, hogy kevésbé átnézetes. A mű 589 lapja csak 21 §-ból áll, a «Források» című § pedig 100-nál több lapot foglal magában. Egy tárgyjegyzéket se ártott volna a műhöz csatolni, különösen a közlött irodalom teljes címének felsorolása tekintetében. Egészen új a 2-ik kiadásban az elsővel szemben a «Nichterhaltene Quellen» cz. rész a «Források» §-ában. A mű rövid tartalma a következő: beosztás (1—124. l.), e tudomány feladata és irodalma; segédtudományok (archäologia, geographia, chronologia, numismatika, epigraphika); források (a makkabeusi levél, Josephus, görög és római írók s a rabbini irodalom). Erre következik Palästina politikai történetének két korszakra való felosztása 175-től Kr. előtt 135-ig Kr. után, mi mellett folytonos tekintettel van Syria történetére. Az első korszak (127—241. l.) Antiochus Epiphanestől Jeruzsálemnek Pompejus által való elfoglaltatásáig; a 2-ik a hadriani háborúig terjed (242—589. l.). A mű többi része (593—653) mellékletekből áll, névszerint: a zsidó és macedóniai hónapok összehasonlítva a Julian-

féle naptárral; a görög, syriai, római és keresztyén aera párhuzamos évei, a seleucidák genealógiája, Herodes háza stb. (sz.)

DIE RUSSISCHEN SEKTIERER. Leipzig, 1891. Ára 1.20 mark. E sektákat az újabb evangyéliomi mozgalmakra való különös tekintettel tárgyalja egy révtelen szerző, a ki alatt azonban valószínűleg *Dahlmann* értendő, a ki Oroszország bensőleg zilált egyházi viszonyainak egyik legalaposabb ismerője s az oroszországi protestantismus történetének s újabb küzdelmes sorsának ismert nevű írója. Az egység és a stabilitás az egyházban itt is az a moloch, a melynek az üdv személyes tapasztalata s a közvetlen vallásos hitbizonyosság áldozatul hozatik. Már a nagy schisma óta Róma és Konstantinápoly között (988), főleg Oroszország christianizálása óta nem volt hiány e sektákban, a melyek azonban főleg a XIX-ik században lépnek elő ijesztő módon az orosz államegyház összes kegyetlenkedései daczára. E sekták az orosz nép mélyebb vallási szükségletei, tehát az evangyéliom újjászülő ereje mellett tesznek bizonyosságot, mely mozgalmaktól az u. n. művelt elem maig is következetesen távol tartotta magát. A tudós szerző, némileg Kurtz tankönyvének vezérfonala alapján elragadtatással ír arról az erkölcsi hátorságról és híthősiességről, a melyet egyes sekták az üldözések korszakában tanúsítottak, úgy hogy a czaropapismus erőlködése csak növeli ez evangyéliumi mozgalmak számát. Sorra ismerteti — a mennyire a csekély számú források alapján tehette — a strigolnikokat, sabbatáriusokat, ó-hitű sektákat, tévhivőket, az evangyéliomi prot. mozgalmakat, stundistákat, baptistákat, a biblia terjedésének ügyét, a sajtó reájuk vonatkozó ítéletét, az államhatalomnak irányukban való viselkedését, az orthodox missiói tevékenységet e sekták között stb. stb., mi mellett mindenütt e sekták positiv evangy. ker. alapgondolatoknak föltüntetésére fekteti a fősúlyt. Becses adalék ennél fogva e mű a Symbolika irodalmához, főleg az orthodox-orosz katholicismus belső egyházi viszonyainak megismertetéséhez, mely téren sok tekintetben csak tapogatozásokra volt a tudomány utalva. (sz.)

Thikötter, DIE METAPHISISCHE GRUNDLAGE DES HIERARCHISCH-JESUITISCHEN UND DES SOCIALDEMOKRATISCHEN SYSTEMS UND IHRE BEKÄMPFUNG. Brema, 1891. 8-rét. 84 l. Ára 1 márka. A jezsuitismus és a socialdemokratia tévelygése azok, a melyeknek ellentétes föltüntetésével szerző foglalkozik. Az első fejezetben ismerteti a természetállamnak észállammá való átalakítását Platon bölcsészetében; a másodikban a középkori hierarchiát s az újabb jezsuitismust bírálja, mely rendszerek Platon és Augustinus tételei alapján a viláгурalmát s a világnak kerülését egyaránt idealizálják és igazolják; a 3-ik behatóan tárgyalja a kényszerállamnak a szabad társadalomban való socialdemokratiai felosztatását, mely elméletnek kiváló képviselőiként Marx-ot, Lasalle-t, Feuerbach-ot és Dühring-et ismerteti; végül a 4-ik fejezet

folytonos gyakorlati szempontok behatása alatt azt a kérdést fejtegeti, hogy miképen lehetséges a reformátori életideálnak megvalósítása a hierarchia s a socialdemokráciával szemben való küzdelemben? Erre a feleletet a tudós szerző kevésbé a reformátoroktól, mint inkább Kant, Ritschl és Bornemann i. v. fejtegetéseiből meríti. Az Istenben való élő hit s a tevékeny testvéri szeretet az az alap, a melyen e két ellentétes keresztyénellenes hatalom elvileg legyőzhető. Az egyéniségnek s ebben a gyülekezeti közösségi életnek fejlesztése az az életideál, a melynek megvalósulására kell törekednünk, vagyis az egyéniség és a közösség elvének evangyéliomi ker. alapon való fokozatos összeegyeztetésére. Erre pedig Kant és Ritschl nélkül is elegendő támpontunk maga az evangyéliomi keresztyén világnézet a maga élő hittanával s a szeretetben tevékeny erkölcsstanával. (sz.)

Ficker. DIE KONFUTATION DES AUGSBURGER BEKENNTNISSES. Leipzig, 1891. Nagy 8-rét, 320 lap. Ára 10 mark. Az ág. hitvallásra Cochläus, Wimpina, Eck, Faber s más kath. theológusok által V. Károly császár parancsára írt czáfolatnak történetét s eredeti alakját nyújtja itt a tudós szerző. A bécsi állami levéltárban akadtak a czáfolatnak eredeti példányára mindazokkal a szidalmazó iratokkal együtt, a melyek a czáfolat kíséretében köztudomás szerint a császárnak átnyújtottak. Mindezek a kéziratok a vatikáni levéltárban őrzöttel együtt vannak itt szöszertint közölve s azok története hiteles alakban elbeszélve. Hozzájuk járulnak még Campegio pápai legátusnak eddigelé föl nem használt vatikáni levéltári tudósításai s a velencei követnek az ágostai birodalmi gyűlésről küldött tudósításai, a melyek éles bepillantást engednek az ág. hitvallásnak pápai egyházpolitikai részről való méltatásába azokkal a fondorlatokkal együtt, a melyek e hitvallás pápás értelmezéséhez fűződnek. Helyesen jegyzi meg e föltalált iratokra nézve a kritika, hogy azokkal a reformatió történetének igen jelentékeny kérdése üdvös megoldást nyert s a legfontosabb egyháztörténeti okiratok egyike napfényre került, mely úgy a római catholicismus, mint a XVI. századbéli reformatió és klasszikus hitvallásának ismerete és megértésére nézve egyaránt nagyfontosságú. (sz.)

GRUNDRISS DER THEOL. WISSENSCHAFTEN cím alatt legközelebb egy igen hasznavehető tankönyvsorozat fog megindulni az ismeretes Mohr-féle akad. könyvkiadó vállalatban és pedig az encyklopédiát Heinrici, a vallás-bölcsészet és történetet Reischle, az ó-szövetségi isagógikát Cornill, az ó-szövetségi theológiát Stade, Izrael történetét Guthe, az új szövetségi bevezetést Jülicher, a theológiát Grafe, az egyháztörténetet Müller, a dogmatörténetet Harnack, a symbolikát Loofs, a dogmatikát Kaftan, az ethikát Herrmann s a gyakorlati theológiát Achilles tanár fogja megírni. Az egész vállalatra kötetenként 5.20 markkal lehet előfizetni.

Láposy János t.-eszlári ref. lelk., Tóth Kálmán gárdonyi ref. lelk., Csiky Lajos theol. tan., Gyarmathy Zsigmond. János Albert hátszegi ref. lelk., Németh Lajos debreczeni ref. lelk., Szombath János b.-k.-szöllősi ref. lelk., Incze Lajos erzsébetvárosi ref. lelk., Jóba József m.-atádi ref. lelk., bárándi ref. egyh., Nagy Imre ugrai ref. lelk., Apostol Pál kun-szent-miklósi ref. tanár, Vajda Ferencz ref. püsp. titkár, Petri Elek bpesti theol. tan., Gulyás Kornél paksi s. lelk., Nagy Dániel v.-pécsi ref. lelk., Balázs József besztercei ref. lelk., Balla Endre noszlopi ref. lelk., Hamar Andor bpesti ref. s. lelk., dr. Bartha Béla sáros-pataki jogtanár, Zámory Béla badalói ref. lelk., tiszaháti ref. lelk. kör, Palóczy József h.-mádi ref. lelk. (3 frt), Szentkirályi Sándor m.-madarasi ref. lelk. (1890—91-re), Kiss Béla vályi ref. lelk., Kármán Pál torzsai ref. lelk., Vargha László a.-némedii ref. lelk., Vargha Károly csetényi ref. s. lelk., Gyalókey László püsp. titkár, Léway Lajos s.-kereszturi ref. lelk., Kovács Sámuel deési ref. lelk. (1890-re), dr. Szabó Aladár bpesti theol. tanár, Róka Lajos h.-füredi s. lelk., Kónya András h.-németii ref. lelk., Tokay István kovácsbuidai s. lelk., Vámosy Mihály bpesti gymn. ig. (89—90-re), Kovács József ref. s. lelk., Ruszkay Gyula jánosii ref. lelk., Hegedűs Károly bpesti ip. múz. ig., Fehér József ref. theol., Domonyi Dezső ref. theol., Müllner Mátyás soproni lyc. ig., Bakos József bakonszegi ref. lelk., Kapi Gyula soproni ev. tkép. ig., soproni ev. tanítóképezde, Szabó Samu hodgyai ref. lelk., Kátai Endre d.-szent-györgyi ref. lelk. **1892-re**: tiszakürti ref. egyh., Illyefalvi V. Kálmán ref. s. lelk.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1890-re: Soós Gyula p.-radóczi tanító, Simon Elek vadasi ref. lelk., Kubinyi Károly börvelyi ref. lelk., Kecskeméthy Ferencz békési ref. lelk. **1891-re**: Vargha Sándor győr-szemerei ref. lelk., Gáspár János ref. theol., Tóth Dániel n.-kolcsi ref. lelk., Nyíri Gyula rápolti ref. lelk., Rácz Lajos s.-pataki tanár., Varga József padányi ref. lelk., Gidófalvy István kir. közj., Gyarmathy Ferencz sz.-udvarhelyi ügyvéd, Somkerék Miklós széki esp. lelk., dr. Mezey Ödön orvos, Tóth Zsigmond Kolozsvár, Deák Gerő szászvárosi tanár, Ellető Albert (Magyar-Régen), Zeyk Gábor Diód, Szacsavay Sándor Ór-Keresztúr, Horváth Mihály főisp., br. Kemény György, br. Kemény Béla, Schilling Ottó kir. közj., Antos István Réty, br. Gyórfy Pál, Zeyk Károly Ajt, Sörös János polgári ref. lelk., Bartha Zsigmond ökörítói ref. lelk., Imre Sándor H.-M.-Vásárhely, dr. Ajkay Béla kisaludai földbirt., Vas Mihály gégenyi ref. lelk., Kovács Lajos noszlopi ref. lelk., Écsy Péter hatvani ref. lelk., Bató Ferencz velezdi ref. lelk., Bajcsi Lajos d.-mocsi ref. lelk., Szabó Zsigmond deáki ref. lelk., Luchs Ede eperjesi keresk., Soós Gyula p.-radóczi tanító, Hetessy Dániel k.-pirithi tanító, Kódi Benő ládházi ref. lelk., Olajos Pál gesztelyi ref. lelk., Borsos Sándor kolozsi ref. lelk., Bitay Béla brassói s. lelk., Bari Zsigmond körösői ref. lelk., Somogyi Gyula e.-radóczi ref. lelk., dr. Felméri Lajos egyet. tan., Muzsnay Pál m.-paniti ref. lelk., Balla Gábor a.-teveli ref. lelk., zágoni ref. egyh., Bodor János zágoni ref. lelk., Linczényi Lajos k.-lehotai ev. lelk., Bod László m.-almási ref. lelk., jánosii dalárda, pálfalvi ref. egyh., Kármán István fekete-pataki ev. lelk., Antal Dénes szentgyörgyvölgyi ref. lelk., Nagy Gida diósjenői ref. lelk., Melczér Gyula acsai ev. lelk., Felvinczy Lajos k.-igmándi ref. lelk., Csizsér Gábor eger-pataki ref. lelk., Ujfalussy Gyuláné, Madaras János ref. lelk., Jókay Lajos k.-ölvedi ref. lelk., Molnár Sámuel v.-ladányi ref. lelk., Bajó Károly gordisai ref. lelk., Soltész Sándor ref. lelk., Gáspár Albert adobolyi ref. lelk., Sz. Kiss Károly n.-igmándi ref. lelk., Kariko János földbirt., Konkoly Thege Lajosné, Kubinyi Károly börvelyi ref. lelk., Kecskeméthy Ferencz békési ref. lelk., Jezsovics Pál czinkotai ev. lelk. **1892-re**: Polgár János meszléni ev. lelk., sályi ref. egyh., Karika László k.-csepi birtokos, Bán Zsigmond t.-füredi ref. lelk., Bartha Zsigmond ökörítói ref. lelk.

6. «Szőnyi Benjamin» monographiáért: Karancsy Dániel h.-m.-vásárhelyi ref. lelk. (2 frt).

7. Kiadványokért: Kenessey Pongrácz veszprémi ügyvéd (6 frt), gr. Kuun Géza (10 frt).

8. A népies iratokra előfizetett: nádudvari ref. egyh. (10 frt), rápolti ref. egy. (3 frt), sályi ref. egyh. (2 frt), badalói ref. egyh. (3 frt), ökörítói ref. egyh. (4 frt), Kis Kenéz Péter (2 frt), id. Elek János (5 frt).

9. A Hornyánszky cseégtől eladott kiadványokért 154 frt 20 kr.

10. A Debreczeni Prot. Lap gyűjtése 397 frt 48 kr., Mód Lénárt ref. lelk. gyűjtése 1 frt 10 kr.

Könyvkiadásunkban megjelent és minden könyvárusnál kapható:

EGY FORRADALMI ZSINAT TÖRTÉNETE

(1707—1715.)

Irta: ZSILINSZKY MIHÁLY.

Ára füzve 1 frt 40 kr.

Károli Emlékkönyv.

SZERKESZTETTE KENESSEY BÉLA, A M. PROT. IROD. TÁRS. TITKÁRA.

Ára füzve 1 frt 20 kr.

Szőnyi Beniamin és a hódmezővásárhelyiek.

(1717—1794.)

Korrajz az alföldi reformátusok történetéből.

Irta: SZEREMLEY SAMU,
HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI REF. LELKÉSZ.

Ára füzve 1 frt 80 kr.

A LINCZI BÉKEKÖTÉS

ÉS AZ

1647-KI VALLÁSÜGYI TÖRVÉNYCIKKEK TÖRTÉNETE.

Irta: ZSILINSZKY MIHÁLY.

Ára füzve 3 frt 20 kr.

AZ EGYHÁZI KÖZIGAZGATÁS KÉZIKÖNYVE.

Nélkülözhetetlen útmutató lelkészek, bírák, ügyvédek, tanítók s egyházi ügyekben működő tisztviselők számára. I. kötet.

Irta: EÖTVÖS KÁROLY LAJOS.

Ára füzve 3 frt, vászonkötésben 3 frt 50 kr.

Ezenkívül bárhol és bárkinél megjelent bármiféle magyar vagy idegen nyelvű könyvek megszerezhetők könyvkereskedésünk útján

HORNYÁNSZKY VIKTOR könyvkiadóhivatala

BUDAPESTEN, a M. Tud. Akadémia épületében.

176.
2

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

A M. P.
A. VALL. EGYESÜLT.
LEVÉLTÁRA

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM

II. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR AKAD. KÖNYVKERESKEDÉSE
1892.

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK :	
1. A protestáns pátens és a sajtó. <i>Ballagi Géza</i>	139
2. A vallás lényege. <i>dr. Horváth J.</i>	192
3. Komenius Ámos János. <i>Szalay Károly</i>	215
4. Gyöngyszemek Komenius vallásos nézeteiből	235
 II. KÖNYVISMERTETÉS :	
5. Az énekügyi előmunkálatok. <i>S. Szabó József</i> , naprágyi ev. ref. lelkész	245
 III. IRODALMI SZEMLE :	
6. a) Hazai irodalom	259
7. b) Külföldi irodalom	265

A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába 1891. december 17-től 1892. márczius 16-ig befolyt összegek kimutatása :

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1890-re: A dunamelléki ev. ref. egyházkerület. A bpesti ev. ref. egyház. A felső-szabolcsi ev. ref. egyhm. 1891-re: A bányai ág. h. ev. egyházkerület. A pesti ág. h. ev. magyar egyház. A dunamelléki ev. ref. egyházkerület. A bpesti ev. ref. egyh. A csurgói ev. ref. főgymn. könyvtár. A tiszáninneni ág. h. ev. egyház. A veszprémi ev. ref. egyhm. A tiszáninneni ev. ref. egyhk. A felső-szabolcsi ev. ref. egyhm. A tolnai ev. ref. egyhm. 1892-re: A debreczeni ref. egyház. A békési ág. hitv. ev. esperesség. A dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerület. A pesti ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok: 1890-re: Schneller István pozsonyi ev. theol. igazg. A kunhegyesi ev. ref. egyház. A drégelypalánki ref. egyhm. Dókus Ernő legényei földbirt. Felső-baranyai ev. ref. egyhm. 1891-re: A marosi ev. ref. egyházm. A fehérvár-csurgói ev. ref. egyház. Székely Péter tiszaiagari földbirt. Az ácsi ev. ref. egyház. Mayer Endre eperjesi ev. theol. tanár. Schneller István pozsonyi ev. theol. igazg. A kunhegyesi evang. ref. egyház. A tátraaljai ág. hitv. ev. esperesség. A gyomai ev. ref. egyház. A drégelypalánki ref. egyházmegye. Kun Bertalan tiszáninneni ref. püspök. A bács-szerémi ág. h. evang. esperesség. A marosvásárhelyi ref. collegium. Dókus Ernő legényei földbirtokos. Felsőbaranyai evang. ref. egyházmegye. A soproni evang. lyceum. Szóts Farkas theologiai tanár. Özv. Czékus Istvánné. 1892-re: A pozsonyi ág. h. ev. lyceum tanári kara. Bernáth István. N.-szabolcsi ref. lelk. A nógrádi ág. h. ev. esperesség. A felső-nógrádi ev. papi értekezlet. Szeremley Sámuel h.-m.-vásárhelyi ref. lelk. A fehér-komáromi ev. egyhm. A szolnoki ev. ref. egyház. Tisza István orsz. képvis. Gégényi ev. ref.

Folytatás a boríték 3-ik old.

A PROTESTÁNS PÁTENS ÉS A SAJTÓ.

II.

Az időszaki sajtó — mint az eddig előadottakból látható — élénk részt vett a pátens megvitatásában. De a mellett röpiratokkal is igyekeztek egyesek a protestáns kérdést megvilágítani.

Idehaza az akkori sajtóviszonyok közt, különösen az októberi diploma megjelenéséig, önálló politikai tartalmú iratot — hacsak a kormány szája ize szerint nem készült — kinyomatni alig lehetett. *1859-ből, magyar politikai viszonyokkal foglalkozó, itthon nyomtatott röpiratot egyet sem ismerek.* Magyar nyelven mindössze kettő jelent meg, mind a kettő Bécsben: az egyik *br. Kemény Gáboré*,¹ a másik egy névtelené.² A bécsi nyomdák eme termékeit Prottmann sem üldözte. *Kossuth* két politikai essay-e³ (mind a kettő, mint biztosan tudom, *Ludvigh János* fordításában), melyek közül különösen az «Europe, l'Autriche et la Hongrie» című az összes civilizált népek közt nagy feltűnést keltett s több kiadást ért, valamint a *Ludvigh Jánosé*⁴ Brüsszelben; *G. F.* «Offenes Promemoriá»-ja⁵ *Széchenyi István*

¹ Helyzetünk és jövőnk. (A szerző nincs megnevezve). Bécsben, nyom. Jacob és Holzhausen. 1859. 8-r., II + 76 lap.

² Egy szó a magyar királyház és nemzethez a magányból. (Két kiadás). Bécs, 1859. Nyom. Manz Frigyes. 8-r., IV + 20 lap.

³ Le congrés, l'Autriche et l'Italie. Révélations sur la crise Italienne par *Louis Kossuth*. Bruxelles. Fr. van Meenen et Cie. 1859. 8-r., 35 lap. — La question des nationalités. L'Europe, l'Autriche et la Hongrie par *Louis Kossuth*. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1859. 8-r., 80 lap. A 2-dik bővített kiadás: 8-r., 99 lap.

⁴ Nouvelle page de l'histoire des Hapsbourgs par *Jean Ludvigh*, exsecrétaire de la diète de Hongrie. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1859. 8-r., 53 lap.

⁵ Offenes Promemoria an Seine Majestät den Kaiser von Oesterreich. H. és é. n. 8-r., 15 lap.

pártfogása alatt Londonban; két német nyelvű röpirat¹ Lipszében; *Kossuth* életrajza *Hippolyte Castille* tollából,² mint a «Portraits historiques au dix-neuvième siècle» című vállalat egyik füzeté, valamint *Faure* röpirata³ Párisban látott napvilágot.

Tudtommal ez a néhány irat képezi az 1859-iki magyar politikai irodalom anyagát, mely valamivel gazdagabbá csak az októberi diploma után válik, míg 1861-ben aztán gazdagságra nézve vetekszik a két legtermékenyebb év, t. i. az 1790. és az 1848. évek irodalmával.

A kormánynak a protestánsokkal szemben egy évtizeden át követett politikája birta rá *Kerkapolyt*, a pápai tanárt, hogy — miként már előbb *Révész* — úgy ő is tanulmánya tárgyává tegye s megismertesse hitfeleivel a protestáns zsinat-presbyteri alkotmányt.

1860-ban megjelent művében⁴ egyházunk szervezetének alapelveit kifejtván, arra a végeredményre jut, hogy «az egyháznak bármely különös czéljaira törekedve is, önmagának kell és pedig saját és illető organumai által gyakorolni hatalmát, úgy azonban, hogy a gyakorlatot organumaira bízva, magától a hatalmat el ne idegenítse, vagy más szóval ne engedje, hogy organumai magukat függetlenítvén, tőle mintegy elszakadjanak, sőt azokat, mint sajátjait, egyre magához kötve függésben tartsa.»

Efféle memento semmi esetre sem volt fölösleges ama válságos időkben, midőn a kormány az egyházi organumok

¹ Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1859. 8-r., VI + 218 lap. — Zur ungarischen Frage. Eine Denkschrift. Von einem ungarischen Patrioten. Leipzig. Verl. von Steinacker. 1859. 8-r., 35 lap.

² Louis Kossuth. Par *Hippolyte Castille*. Paris. E. Dentu. 1859. 16-r., 60 lap.

³ Après la guerre reconstitution de la Hongrie. Par *Amédée le Faure*. Paris. E. Dentu. 8-r.

⁴ Protestáns egyház-alkotmány tekintettel történeti fejlődésére. Irta *Kerkapoly Károl*. Pápán, a ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., IV + 129 lap.

mellőzésével cselekvőleg beléavatkozott ügyeink intézésébe. De azért Kerkapoly művét egyenes politikai czélzata és alkalomszerűsége daczára sem sorozhatjuk a pátens tárgyában irt dolgozatok közé.

A pátens ügyével érdemlegesen foglalkozó, idehaza megjelent füzetek szerzői egytől-egyig a pátens mellett foglalnak állást. *Hornyánszky* és *Szeberényi János* a népet igyekeznek megpuhítani; *Bauhofer* az értelmiséghez intézi szavait.

Ez a triumviratus igen nagy tevékenységet fejtett ki a szept. 1-sői nyílt parancs érdekében. A Hornyánszky lakásán tartott esti összejövetelek alkalmával állapították meg esetről esetre a szükséges teendőket. Mint rokonlelkek, egyforma gondolkodású emberek közt, könnyen létrejött köztök mindenre nézve a megegyezés.

Mindegyiknek külön-külön meg volt állapítva a szerepe.

Szeberényi, kit Bécsben igen kedveltek, a kormánynyal tartotta fenn az összeköttetést. *Zimmermann* miniszteri tanácsos és *Mikulás János* iskolatanácsos föltétlen bizalmát bírván, könnyen hozzáférhetett bármikor a miniszterekhez s ő felségétől akkor eszközölt ki audientiát, a mikor akart.

Bauhofer az irányadó egyházi körökkel érintkezett s bár magatartása következtében a jobbérzelműeket teljesen elidegenítette magától, sőt egyesek, mint pl. *Székács*, a barátságot is fölmondták neki: az egyházmegye és egyházkerület gyűlésein és értekezletein fáradhatatlanul csillapítgatta a felvihartzott kedélyeket s kereste — habár sikertelenül — a kiegyenlítés módozatait.

A triumviratus harmadik tagja, Hornyánszky, lapja és folyóirata útján igyekezett a közös czélt előmozdítani.

Egyik összejövetelök alkalmával határozták el azt is, hogy a tévelygő hívek felvilágosítása végett röpiratokat bocsátanak ki. S határozatukat csakhamar végre is hajtották.

Az Evangelisches Wochenblatt szerkesztője, népies iratában ¹ egy papot állít szembe hívével, János gazdával, hogy

¹ Was haben wir Evangelische zu fürchten, und was haben wir zu hoffen? Für das Volk beantwortet von *Victor Hornyánszky*. Pest, 1860. Gedr. bei Ph. Wodianer. 8-r., II + 31 lap.

a köztük végbement beszélgetésből megértse a nép, miről van tulajdonképen szó.

János gazdának, mint vallásos embernek, nagy lelki háborúsága van, mert azt hallja a városban, hogy a császár rendeletet adott ki, mely a protestánsokat vérrel szerzett jogaiktól meg akarja fosztani. Ezt czáfolná meg Hornyánszky tiszteletese, ha volna hozzá elég tehetsége.

A nyílt parancsban, ő szerinte, alig van valami új s a mi van is, az csak előnyére válik az egyháznak. Hogy az egyházi gyűléseken résztvevő képviselők ezentúl utasítással nem fognak elláttatni, ezt annál helyesebbnek tartja, mert a politikai életben sincs értelme az utasítási rendszernek. Egy-két ellenvetés után János gazda is belenyugszik a dologba, a min nem csodálkozunk, mert hiszen ő szegény a maga korlátolt eszével, hogy is volna képes belátni a különbséget a politikai és az egyházi élet exigienciái között.

Hasonlóképen sikerül a papnak meggyőznie hivét arról is, hogy a papok és tanítók választását a hatóságnak kell megerősíteni, mert különben politikailag gyanús emberek juthatnának egyházi hivatalokba. De azért mintha mégis érezné a lelkipásztor, hogy János gazdának nem oszlottak el teljesen aggodalmai: kifejezi reményét, hogy a császár a protestánsok kérésére a pápens eme rendelkezését idővel hatályon kívül helyezi.

Az egyház részére évenként kiutalványozandó államsegély jelentőségét nem igen kell magyarázni a parasztnak, mert könnyű neki magának is belátnia, hogy ha a nyílt parancsban kontemplált átalányösszegeket az egyház megkapja: templomépítésre, iskola-fenntartásra stb. kevesebbet kell áldoznia, mint addig; a papnak pedig van esze föl nem világosítani őt, hogy az államsegély kizárólagos rendeltetése a nyomor enyhítése és nem az, hogy a János gazdához hasonló tehetős polgárok egyházi adója, áldozatkészsége az egyház irányában leszállíttassék.

Hogy végre a kérdés jogi oldalát minél alaposabban megvilágíthassa a tiszteletes ur, egy kis egyháztörténeti

excursiót tesz, mire a jámbor paraszt kijelenti, mikép el se tudja képzelni, hogy a mennyiben a zsinatnak van fenntartva a végleges rendezkedés, mi módon lehetne a zsinati képviselőket megválasztani s a zsinatot összehívni, mielőtt az egyházközségek, esperességek szervezkednének.

A Hornyánszky népies iratának formája még elég szerencsés; mert Hornyánszky egy furfangos pappal magyaráztatja meg egy buta földmivesnek a pátens előnyeit. De *Szeberényi János*, egy falusi jegyző s annak Pesten lakó patvarista-fia leveleit közli, miket a pátens ügyében váltottak egymással.¹ A jegyző jogi kérdésekben oktatást ad és pedig népies modorban a patvaristának. C'est gros Jean, qui remontre à son curé. Épen olyan, mintha Szeberényi Jánost tanítaná egyik híve a szent dolgokra s mindenképen erőlködnék, hogy túlszárnyalja papjának értelmi színvonalát.

Rendkívül komikus hatást gyakorol az olvasóra, mikor a patvaristának magyarázza a falu legbölcsőbb embere, hogy Lipót király *«diktált»* egy igen szép törvényt: az 1791-iki vallásügyit; vagy hogy nincs abban semmi, hogy ezentúl hat superintendens lesz, sokkal feltünőbb dolog lett volna, ha hatból négyet csinált volna ő felsége.

Leveleinek vége felé maga is észreveszi helyzetének fonákságát s mitsem törődve azzal, hogy levele egy patvaristának van címmezve, egyszer csak «a földmivelő polgártársakhoz» fordul soraival. Ezek már természetesen nem ütköznek meg olyan badarságokon, hogy pl. «soha nem biztosított egyházunknak annyi jog, dicsőség s hatalom, mint az említett pátensben»; vagy hogy míg a protestáns pátens ellen opponálnak az emberek: «más pátens ellen, p. o. az ellen, mely a prókátor urak jövedelmét, taksáit állapítja meg, senki sem protestált»; vagy hogy ha a világi

¹ A császár-király és a reformáta vallás, vagyis: Boldogházy István R. . . falusi jegyző és fia közti levelezés az 1859-ki szept. 1-én kelt cs. kir. nyílt parancsra vonatkozólag. A nép számára írta *Szeberényi János* ev. lelkész. Pest, 1860. Nyomatta Wodianer F. 8-r., II + 29 lap.

dolgok intézésében a világi uraké az elsőség: egyházi ügyekben, egyházi gyűléseken legyen az elsőbbség a tiszteletes uraké — ez a viszonyosság követelménye; vagy hogy a kézsmárki, debreczeni, pápai gyűlés tagjainak legnagyobb része nem is olvasta a törvényt, melyet elítélt; vagy hogy «a leghatalmasabbakkal, az Isten-túrte elsőbbséggel ingerkedni, kötekedni veszedelemmel járó dolog».

A elsőbbség iránti vak engedelmességet Szeberényi méltán hirdethette; mert ő maga, ha nem sok szerencsével is, de mindig tolta a hatalom szekerét.

Az októberi diploma megjelenése után fülébe jutott a bécsi kormánynak, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság egész erővel hozzáfogott a forradalmi hadsereg szervezéséhez, sőt már a hadműködési tervet is megállapította, kijelölván úgy az olasz segédsereg és a külföldön alakított magyar legió, mint az idehaza toborzandó, 80 ezer emberre és 14,000 lóra számított haderő specifikus feladatait.¹ A kormány mindenféle óvintézkedést megtett arra nézve, hogy a cs. kir. hadsereg magyar csapatait a Magyar Nemzeti Igazgatóság ügynökei meg ne tántorítsák hűségökben. A többi közt Szeberényivel, mint tábori lelkészszel, egy «Felvilágosítást» bocsátatott közre,² melyet állítólag egy magyar születésű huszárezredes irt ugyan, de a melyet azért adott ki Szeberényi, mert — saját vallomása szerint — annak tartalma az ő politikai színezetű prédikációinak tartalmával teljesen megegyezik.

A huszárezredes, — ki nagyon rossz katona lehetett, mert katona léteire beleártotta magát a politikába, — az októberi diploma előnyeit fejtegetvén, el akarja katonáival hitetni, hogy az egységes Ausztriában van az üdv és boldogság; álljanak tehát ellent a bujtogatók csábításainak; érezzék magukat úgy, mint egy nagy család tagjai, mert hát «a nagy ausztriai birodalomnak népei, ha mindjárt

¹ *Kossuth*: Irataim. III. 189.

² Figyelmeztetésül! *Szeberényi János* cs. kir. tábori ev. pap. Bécs, 1861. ápr. 2. 8-r., 11 lap.

egészen is különfélék, származásukat, szokásaikat és nyelvüket tekintve: mégis azon egy császári és királyi zászló alatt állnak tagosítva; a történetben már a legrégibb időktől fogva egymással szüntelen érintkezésben voltak és lassankint egy történetben olvadtak össze annyira, hogy *az egyes nemzetek története ausztriai történet és Ausztriának története az egyes nemzeteké.*“

És eme, történelmünket, alkotmányunkat, nemzetünket sértő, kigúnyoló tanokra jegyzi meg Szeberényi, hogy «minden magyar katona pedig, kinek fogalma van a *katonai becsület* és *hittartásról*, tanulja meg ezen katonai szent leczkét miatyánkja mellé».

A pátens-mozgalom idején Szeberényi, még mint az 1860-ban *Podhraczký József* pesti tót pap szerkesztésében megjelent tót lap munkatársa is, szolgálatot igyekezett tenni a kormánynak az által, hogy a tót egyházakat kapacitálta a nyílt parancs értelmében való rendezkedésre.

Mindjárt a lap 1-ső számában egy kenetes vezércikket közölt, melyben szemforgatások közt panaszkodik, hogy az evangélikus pap, — ki sem a politikát sem a nemzetiséget nem tűzi ki szeretete főtárgyául, ki testtel-lelékkel egyháza ügyének él, — ma csak a tót templomban talál menedéket; más ajkú evangélikusok a templomba is politikai kívánságokat, hajlamokat, szenvedélyeket visznek be. Ő — folytatja tovább — csak azt veszi tekintetbe, hogy a pátens megegyez-e a Krisztus evangéliomával vagy sem; ellenben a világ azt nézi, vajjon ama rendelet az u. n. *magyar* protestantizmussal összeegyeztethető-e vagy sem?

A fordító, a ki e cikket a Prot. E. I. Lapban reprodukálja,¹ egyszersmind csipős megjegyzésekkel kíséri. A szerkesztő pedig azt az észrevételt teszi rá, hogy «nekünk kölcsönös bizalomra, egymás iránti kiméletre van szükségünk, azt pedig kenetes floskulusok alá rejtett igazításokkal nem eszközöljük».

¹ Prot. E. I. Lap. 1860. 19. sz.

Az izgatások azonban nem maradtak eredménytelenül. Mint *br. Prónay Gábor* a *Wanderer*-ben jelenti, az ág. h. evang. hitközségek közül 1860. márcz. 31-dikéig 226 rendezte magát a nyílt parancs értelmében, 333 nem fogadta el a pátenst s a rendezkedett községek 306.786, a nem rendezkedettek 543.712 lelket képviselnek.

A tót gyülekezetek lelkipásztorainak nagy többsége, hierarchicus irányzatok és a magyarság iránti ellenszenv által vezetettve, még az erőszakoskodástól sem riadt vissza, csakhogy egyházukat rábirják a coordinációra.

Számtalan eset volt rá, hogy a pátensthez ragaszkodó pap a nép akarata ellenére egy-két tudatlan vagy panszláv érzelmű hívéből presbyteriumot alakított s a politikai hatóság segítségével ekként szervezett egyház beiktattatott a patentális egyházak közé.

Podhraczký József, a pesti tót ev. egyház papja, a panszlavizmus egyik legmegrögzöttebb apostola, hívei többségének mebotránkozására a presbyteriumot a szó szoros értelmében kinevezte; a május 15-iki rendelet után pedig a legvakmerőbb módon szembeszállva az esperességgel, egyházát erőnek erejével ki akarta szakítani az autonom esperesség kötelékéből; egy tót pamphletben hazafias érzelmű híveit «autonomikus marháknak» keresztelte el: szóval a legnagyobb botrányokat idézte elő, míg az esperesség, felügyelőjének: *Kubinyi Ferencznek* erélyes föllépése folytán, — ki a hitvány ember viselt dolgait egy terjedelmes röpirathban még meg is örököltette,¹ — állásától el nem mozdította. Jellemző azonban a kormány akkori magatartására nézve, hogy az ekként elmozdított lelkészt tábori pappá nevezte ki, kárpoztulásul a vértanúságért.

Hodzsa, a lipótszentmiklósi pap, a büntető törvénykönyv 65. §-ára hivatkozva egyenesen megtiltotta gyüle-

¹ Az ág. hitvallású pesti autonóm szláv egyház szenvedéseinek története a XIX. században. Irtá *Id. Kubinyi Ferencz*, a buda-pesti ág. h. esperesség és pesti autonóm egyház felügyelője. Pest. Nyom. Herz János. 1866. 8-r., 102 lap.

kezetének, hogy a pátens ellen nyilatkozzék s midőn hívei a gyűlésben ezen erőszakoskodás ellen felzúdultak, az Isten oltára előtt nem irtózott a következő szavakra fakadni: «én elátkozlak benneteket, mert ti nem vagytok méltó fiai az egyháznak».

Besztercebányán, Radványban, Apostagon, általában Zólyom-, Hont-, Liptó-, Turóc-, Pest- és Temesmegyében több helyen szintén összeütközött a pap hiveivel. Selmeczbányán a hivek — *Breznyik János* gymnasiumi igazgató tanácsára — ott hagyták a templomban papjukat, midőn az a pátens elfogadására buzdította őket.

Nyíregyházán két ellenséges táborra szakadt az egyház. Az egyik pap, *Jeszenszky László* — *Daaxner* felügyelővel oldalán — a tótajkú hiveket a pátens elfogadására tüzelte; a másik, *Elefánt Mihály*, a nagyobbára honoratorokból álló presbyteriummal és a magyarokkal a pátens ellen küzdött. A legbotrányosabb czivakodás fejlődött ki köztök, úgy hogy végre az egyházkerületnek kellett a dologba beleavatkoznia: *Máday* elnöklete alatt vizsgáló bizottságot küldött ki (a bizottság jegyzője *Czékus*, a későbbi püspök volt), melynek a vihart csakugyan sikerült lecsendesítenie az által, hogy mindkét papot állásáról való lemondásra bírta.

A világi uraknak köszönhető, hogy a tót egyházak egyrésze mégis visszautasította a pátent.

Igy nevezetesen a túróczi esperesség 26.992 lélekkel; a szarvasi gyülekezet 17.478 lélekkel. A liptói esperesség egy egyház, Sijelnicz kivételével szintén felirt a nyílt parancs ellen, a mit első sorban *Szentiványi Márton* esperességi felügyelő befolyásának lehetett tulajdonítani. El is ítélték érte hat hónapi fogságra.

A zólyomi esperesség csak egy szavazattöbbséggel fogadta el a hálafeliratot. Mire a Podmaniczky-Beleznay-család kijelentette, hogy a zólyomi iskolának szánt 16.000 forintos alapítványát nem létezőnek tekinti; mert oly esperességnek nem tesz alapítványt, mely nem választja jelszavául az egyetértést, sőt ellenkezőleg mellékes érdekeknek

hódolva magát elkülönzi, többre becsülvén az ideig-óraig tartó bizonytalan előnyt, az igazság és jog által szentesített állapotnál, mely az örökös egyetértésre támaszkodva századokig küzdött a prot. ügyért és képes volt azt máig megőrizni. Mindenesetre sokkal súlyosabb büntetés volt ez, semhogya az Ev. Wochenblatt képes lett volna a zólyomiakat Luther ama szavaival megvigasztalni: «Ők elveszik, mit árthat ez nekünk? Miénk marad a mennyország!»

A koordinált panszláv egyházakat, jobban mondva: azoknak hazafiatlan papjait 1860. május 15-ike után sem lehetett rábírní, hogy visszatérjenek az elhagyott törvényes alapra, sőt ellenkezőleg, a dunáninnení superintendentiában 22 egyház 41.573 lélekkel, a bányáiban pedig 6 egyház 7500 lélekkel, tehát *összesen 28 egyház 49.073 lélekkel* — támaszkodva a máj. 15-iki nyílt parancs ama pontjára, mely szerint megtiltatík, hogy «azon egyházközségek, esperes-ségek s superintendentiák, melyek a törvénynek megfelelő rendezkedést már bevégezték, vagy azok megtételét már előkészíték, jelen főnnállásukban vagy ezen szándékuk kivitelében háborgattassanak vagy gátoltassanak» — 1860. június 27-én Breznóbányán kerületi gyűlést tartott s megalakította és szervezte az u. n. pozsonyi egyházkerületet.

A gyűlés jegyzőkönyve, — melyet a Prot. Jahrbücher für Oesterreich egész terjedelmében közöl,¹ — világosan mutatja, hogy nem hitbuzgó protestánsok tanácskoztak ott, hanem a panszlavizmus megátalkodott kolomposai csaptak orgiát s igyekeztek lehetőleg fölhasználni az alkalmat gonosz terveik előmozdítására. A megválasztott egyházkerületi tisztviselők egytől-egyig notorius panszlávok voltak. Superintendensé ugyaníis *Kuzmány Károly* bécsi theologiai tanár lón, kitől — mikor Magyarországból 1860. novemberében megugrott — a Prot. E. I. Lap így bucsúzik el: «Biztos kútfő után jelenthetjük, hogy *az egyház gyászvitéze*, Kuzmány Károly, állomását és ezzel együtt hazánkat is elhagyta. Erre

¹ 1860. 4. füz. 267. sk. 1.

csak azt mondjuk: *debuisset pridem*; akkor sok nem történt volna, mi nem egy *becsületes* protestáns embert megbotránkoztatott.»¹ Megválasztattak továbbá: felügyelővé *Landerer Ferdinánd* bányatanácsos; a superintendentialis consistorium egyházi tagjaivá *Szeberényi J.* és *Hurban*; helyetteseikké *Hodzsá* és *Kokesch* stb. — mindmegannyi esküdt ellensége a magyar állameszmének.

Az a *conventiculum*, mely nem szégyelte magát egy *Hodzsát* és *Hurbant* egyházi méltósággal tisztelni meg, természetesen határozatai hozatalában is, háttérbe szorítva az egyház érdekeit, hazafiatlan politikai irányzatok befolyása alatt állt, jölehet nagyonis élénken tiltakozott ama föltevés ellen, mintha a politikát be akarná csempészni az egyházi életbe.

Bámulatos szemérmertlenséggel fejezte ki például abbéli óhaját, hogy jövőre a pozsonyi superintendencia székhelyévé «*a szláv nemzet egyik vagy másik központi városa tétessék*»²; azután elhatározta, hogy a mennyiben napról-napra tapasztalható, mikép az ájtatosság és egyháziasság mindaddig nem fejlődhetik a hivek körében, míg a természetjog és a császári szó által biztosított nemzetiségi egyenjogúság ténynyé nem válik: *a szükséges lépéseket meg kell tenni, Magyarországon egy önálló szláv egyház alakítása érdekében.*³

A breznóbányai gyűlés határozatainak megerősítését kieszközlendő, a Prot. Jahrbücher szerint *Kuzmány*, a Prot. E. I. Lap szerint ellenben a czégéres *Hodzsá* vezetése alatt egy küldöttség ment Bécsbe, a hol a szónok beszédére ő felsége a következő választ adta: «Az ev. tót népnek irántam s kormányom iránt nehéz időkben bebizonyított hűségét és hódolatát ismerem s meg vagyok győződve arról. Felszólítom önöket, erősítsék meg népeiket ezentúl is a hűségben és ne engedjék, hogy a törvény ösvényéről letérít-

¹ Prot. E. I. Lap. 1860. 1545. 1.

² 15. jkőnyvi pont.

³ 16. jkőnyvi pont.

tessenek. A mit az ev. egyháznak a pátensben megígértem, azt teljesíteni fogom; *maradjanak a pátens mellett s ne hagyják magukat az általa biztosított rendtől semmi által sem eltéríttetni. A pozsonyi superintendencia gyűlésének törvényes határozatait megerősítem*, panaszait megvizsgálatom s orvosolni fogom. Legyenek állhatatosak a hűségben irántam s buzgók az egyházukért kifejtendő működésökben.»¹

A legmagasabb helyről nyert ilyenén biztatásra, nem csoda, ha vérszemet kapott az a 28 lelkész, hogy szembe szálljon a 770.731 lelket számláló 527 autonóm egyházközséggel, nemcsak, hanem elég arcátlanul támadólag lépett fel a törvényes superintendenciák ellen, miután ez utóbbiakat a hatóságok sem respektálták, törvényesen megválasztott superintendenseiket nem ismerték el, a dunáninneni kerület 66 autonóm egyházának az egyházmegyei, kerületi gyűlések tartását nem engedték meg. A szeptember hó végén Túróc-Szent-Mártonban tartott superintendenciális gyűlés, melyen *Kuzmányt* hivatalába beiktatták, annyira ment, hogy elhatározta, miként egyedül a koordinált pozsonyi superintendenciát tekintheti jogosan létezőnek, ennél fogva a mennyiben a magyarországi ev. egyház többi kerületei *gr. Zay*, mint állítólagos felügyelő elnöklete alatt Pesten jogtalanul főkonventet szándékoznak tartani, a magyar hatóságok indokolt megkeresvény által kéressenek fel, hogy a tervezett főkonvent összejövetelét tiltsák meg.

Végre az egyetemes gyűlés megsokalva a törpe kisebbség fészkelődését, a bányakerület indítványára 1860. okt. 10-iki kelettel feliratot intézett ő felségéhez,² melyben a patenális pozsonyi superintendencia és a kormány, valamint a közgazgatási hatóságok által elkövetett visszaéléseket leleplezi, kéri egyszersmind a rend helyreállítását.

A bányai egyházkerület az egyenetlenség megszüntetése végett már előbb is intézkedett. Júliusi ülésében ugyanis, —

¹ Prot. E. I. Lap. 1860. 988. l.

² Ld. egész terjedelmében : Prot. E. I. Lap. 1860. 42. sz.

melyen *Székácsot*, ujonnan választott superintendensét beiktatta, — sanctióval látta el a prot. vallásszabadságot biztosító törvényeknek Székács által már előbb kiadott gyűjteményét¹ s elrendelte annak magyar, német és tót nyelven való újra nyomtatását, a mi meg is történt.² A magyar és német kiadásra nem nagy szükség volt; de annál nagyobb a tóra, hogy megismervén a tót gyülekezetek a törvényes állapot, melyen a protestáns egyház áll s melyről ők letértek, ismét kötelezőnek ismerjék el magukra nézve.

A német kiadáshoz maga Székács irt előszót, kifejezvéen amaz óhajását, vajha a törvények értelmében mielőbb összehívandó zsinat venné kezébe azt az ügyet, melynek végelintezéséhez az államfőnek a törvények értelmében elég határozottan kifejtett negatív természetű, de a protestánsok által mindig tiszteletben tartott föfelügyeleti joga mellett, csakis az egyháznak van pozitív joga. «Mit hozna ránk a jó Isten — folytatja Székács, — ha ezen törvényeink alapját más alappal fölcserélni vonakodnánk, azt én nem tudom, az a jó Isten dolga; én csak azt tudom, hogy ezen törvények alapjához ragaszkodni, egyebeket nem is említve, annál szo-

¹ A magyar és német párhuzamos szövegű kiadás címe: A magyarhoni ágostai és helvét hitvallású evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát biztosító törvények. Közrebocsátotta *Székács József*. Gesetze betreffend die freie und öffentliche Religionsausübung der Ev. Augsb. u. Helv. Conf. in Ungarn. Herausgegeben von *Jos. Székács*. Pest, 1860. Kiadja Osterlamm K. 8-r., VIII + 44 lap.

² A magyar kiadás címe: A magyarhoni ág. és helv. hitv. evangyelikusok szabad és nyilvános vallásgyakorlatát bizt. törvények, a bányakerületi evang. superintendenzia határozatából. Közrebocsátotta *Székács J.*, bányakerületi superintendens. II. kiad. Pest, 1860. Kiadja Osterlamm. 8-r., 15 lap. — A német kiadás címe: Gesetze, betreffend die freie Religionsausübung etc. In Folge eines Beschlusses der ev. Berg-Superintendenz herausgegeben von *Jos. Székács*. 2-te Aufl. Pest, 1860. Verl. von K. Osterlamm. 8-r., 15 lap. — A tót kiadás címe: Kraginské zákony, které swobodné a weřegně prowozowánj náboženstwa pogissszuj ewangeljkum augssp. a helw. wyznánj w králowstwj uherském. Die uzawřenj superint. baňského okolj druhé wydnj. W Pessiti. K. Osterlamma. 1860. 8-r., 15 lap.

rosabb kötelességünk, minél szentebb előttünk azon törvényhozóknak emlékezeté, kiknek ezen törvényes alapot köszönjük.»

Hat bányakerületi lelkész azonban — mint fennebb említők — nemcsak hogy nem tért meg, hanem még híveit is föllázította, elbolondítván őket, hogy az autonom egyház papjai szentháromság-tagadók, a tót népet magyarosítani, hitétől megfosztani akarják, úgy, hogy mikor Székács, mint superintendens, a nógrádi egyházakat látogatta, csak az akkori erélyes és körültekintő *Svehla Pál* dobrocsi lelkésznek és nógrádi esperesnek köszönhette, hogy a visitatiót minden nagyobb baj nélkül elvégezhette.¹

A bányakerületi lelkészek közt *Bauhofer*, a budai ev. egyház papja, a bányakerület cenzora,² egyike volt ama keveseknek, kik — mint említők — nemcsak élő szóval, de tollal is a pátens mellett kardoskodtak.

Szeberényi és *Hornyánszky* biztatására egy felhívást irt és tett közzé az Ev. Wochenblatt 1860. 7-dik számában, melynek történetét később ő maga beszéli el. *Ballagi Aladár* gyűjteményében ugyanis egy nagy negyedrért alakú, 180 lapra terjedő, németül fogalmazott kézírata van Bauhofernek, mely az egész pátensmozgalom históriáját magában foglalja, kiterjeszkedve a legaprólékosabb részletekre s — a mi különösen becessé teszi — a kulisszák mögött történetekre is.

Itt írja Bauhofer, hogy Szeberényitől Bécsből 1860 elején levelet kapott, melyben biztatja őt, hogy írja meg a

¹ *Felvidék*: Protestantizmus és panszlávizmus. 67. l.

² Mint érdekes adatot említhetem fel az egyházi cenzura történetéhez, hogy a bányakerületben 1848 után *Bauhofer*, *Kollár* és *Haviár* voltak a cenzorok; de Bauhofer panaszkodik, hogy habár számos prédikáció és vallásos irat hagyta el a sajtót, hozzá, egy pár nagyonis szabadszemlű prédikációt kivéve, semmit sem küldtek be. (*Bauhofer*: Ansichten u. Zeugnisse. 24. l.) A Pesti Napló 1859. szept. 3-iki számában olvassuk, hogy a bányai egyházkerület könyvvizsgálója (megnevezve nincsen) *Szeberényi Lajosnak* «A gyermek első könyve» című ábéczés könyvét approbálta, a miből az tűnik ki, hogy az egyházkerületi cenzorok hatáskörébe tartozott nemcsak a szoros értelemben vett vallásos iratok, hanem a tankönyvek approbációja is.

kiáltványt s a kormánytól meg fogja kapni a méltó jutalmat: vagy adminisztrátornak nevezik ugyanis ki *Komáromy* helyébe, kivel oda fenn nem voltak megelégedve vagy életfogytiglani nyugdíjat kap vagy előkelő állást a kultuszminiszteriumban, vagy végre egy magyar egyházi lap szerkesztésére engedélyt s e tekintetben a kormány részéről erkölcsi és anyagi támogatást. Válogathatott tehát a sok jótétemény közt, melyet felajánlottak neki.

Féltékeny levén azonban függetlenségére, melynek feláldozása esetében hitfelei előtt elveszti vala tekintélyét, mindent visszautasított és saját hajlamait és meggyőződését követve, semmiféle jutalomra nem tartva számot, bocsatotta ki Hornyánszky lapjában s később német és magyar nyelven külön lenyomatban is «*Sendschreiben an die evangelische Kirche beider Confessionen in Ungarn*» című iratát, miután annak kéziratát előzőleg *Mikulásnak* felküldte Bécsbe s az nemcsak hogy semmi kifogásolni valót nem talált benne, de sőt dicséretekkel halmozta el.

Ezt a felhívást, — melyben figyelmezteti a híveket, hogy a legnagyobb veszélybe dönthetik esetleg egyházukat, ha *egy alárendelt kérdés miatt* szakadást idéznek elő, — mint budai lelkész minden hívének megküldte, mielőtt a pátens felett határozó egyházközségi gyűlést összehívta volna. De ennek daczára, midőn a budai egyház márcz. 4-én tartott gyűlésében szavazásra került a dolog, kivéve magát Bauhofert, káplánját és egy nyugalmazott kapitányt, a gyülekezet egyhangúlag a pátens ellen nyilatkozott.

S a mint «*Sendschreiben*»-jével kudarczot vallott, úgy az 1860 áprilisében kiadott «*Ansichten und Zeugnisse*» című iratával¹ sem volt szerencséje.

¹ *Ansichten und Zeugnisse hervorragender Männer, über die alte Verfassung und Verwaltung der prot. Kirche in Ungarn, zur unparteiischen Würdigung des k. Patentens vom 1. Sept. und dessen Durchführung vom 2. Sept. 1859. Gesammelt und herausgegeben von Georg Bauhofer, ev. Pfarrer in Ofen. Pest, 1860. Gedruckt bei Ph. Wodianer. 8-r., 29 lap.*

Pedig mind a két irat a lehető legkedvezőbb auspiciumok közt jelent meg. A januáriusi bécsi küldöttség működésének sikertelensége méltán reménynyel tölthette el Bauhoferékat. Igaz ugyan, hogy az ifjú császár kész lett volna bármely perczen visszavonni a pátenst, de miniszterei: *Thun* és *Rechberg* annál makacsabbul ragaszkodtak ahhoz. A császárnak pedig Thun kedvence volt, kinek befolyása alól nem volt képes magát emanczipálni.

A mit a Prot. E. I. Lap irt, ¹ hogy t. i. ő felsége ritka ügyavatottságot tanusít a protestáns kérdésben s hogy azt *személyesen* szándékszik megoldani, nem felelt meg a valószínűségnek. Mert ő felsége nagyonis kevés figyelmet látszott fordítani a mi ügyünkre s annak elintézését jóformán teljesen miniszterekre bízta. Nem is ismerhette volna meg különben a dolgok valódi állását, miután Thun gondoskodott róla, hogy a protestánsok feliratai kezébe ne jussanak s a szóvivő, tekintélyes, általa is becsült protestáns férfiak minél kevesebbet érintkezzenek vele.

Bauhofer fennebb említett kézirati művében az udvari körök hangulatára nézve igen érdekes leleplezéseket tesz. Említi például, hogy a legfelsőbb körökkel összeköttetésben állott *Szeberényi*, 1860. febr. 24-én Bécsből azt irta neki, mikép ő felsége *igen szeretné, ha a protestánsokkal való kiegyezés tekintetében a szükséges lépéseket megtennék; de ezt az egész minisztérium ellenzi.*

Báró Prónay Gábornak, a bécsi küldöttség egyik tagjának ugyancsak Bauhofer által közölt beszélgetése a császárral, szintén azt árulja el, hogy ez utóbbi kereste az alkalmat a kibékülésre.

«Nem vagyok megalégedve az ön magaviseletével — így szolt a császár Prónayhoz; — én önt elhalmoztam kegyeimmel, de ön nem felelt meg várakozásomnak.» A báró hálás köszönetét fejezván ki ő felsége kegyeiért, egyszersmind kinyilatkoztatta, hogy ép a hála és hűség érzete parancsolja

¹ 1860. febr. 10. 161. 1

neki, hogy őszintén megmondja, mikép a pátens semmi módon nem lesz végrehajtható. «Megmondta ezt a kultuszminiszternek?» — kérdé tőle a császár. «Igen — felelt Prónay; — de a kultuszminiszter ebben az ügyben sokkal elfogultabb, semhogy meg tudnám őt győzni álláspontunk helyes volta felől.» — «*Na csak beszélje meg a dolgot miniszteremmel — végzé a császár, — egyezzenek meg, aztán jőjjön ismét el hozzám.*» Thun azonban megakadályozta, hogy ő felsége Prónayt még egyszer elfogadja.

Rechbergnek pedig ugyancsak Prónayval éles összehasonlalkozása volt. Egy beszélgetés alkalmával a bárót a Kossuth-féle elvek követőjének nyilvánította. Mire Prónay rámutatván a mellén volt Szent-István-rendjelre, azt jegyezte meg, hogy ilyen keresztet nem szoktak Kossuth híveinek osztogatni.

A miniszterek ilyen magaviselete által fölbátorítva, Bauhofer «*Ansichten und Zeugnisse*» című iratában még egyszer megpróbálta szembeszállni az áramlattal.

Egy csomó tekintélyes egyházi és világi férfiú nyilatkozatát közli itt a prot. egyházi ügyekre nézve, hogy bebizonyítsa, milyen ellenmondásba keverednek önmagukkal, midőn az egyháznak általuk is elismert bajait orvosolni szándékozó nyílt parancsnak opponálnak. Bizonyítékai azonban semmi egyebet nem bizonyítanak, mint a saját felfogásának gyarlóságát.

Baksay Dániel és *Fényes Elek* például elismerik, hogy zavarok mutatkoznak az egyházi közigazgatásban; de ebből nem következik, a mit Bauhofer akar bizonyítani, hogy t. i. ezeket a zavarokat a Thun által kieszelt törvénytelen úton kell megszüntetni.

Ballagi Mór 1858-ban elismeri, hogy az egyházi ügyek legsilányabb szabályozása is többet ér, mint ha azok egyáltalán nem szabályoztatnak; de nem mondja egy szóval sem, hogy az a legsilányabb szabályozás nem maga által az egyház által történjék.

Ugyanő írja, hogy társadalmi bajok külső eszközökkel

nem háríthatók el; ha tehát mi előzetesen meg nem győzzük hitsorsosainkat amaz igazság felől, hogy bármely egyesületben a rész számára annál nagyobb önállóság biztosítatik, mennél erősebb alapon nyugszik az egész hatalma: a zsinattal legfőleg az azt fogjuk elérni, hogy a mostani zavarokat szentesíti; de ezzel csak a zsinat sikerének föltételét állapította meg a nélkül, hogy — a mit Bauhofer állít — annak szükségességét kétségbe vonta volna.

Demeter András ama meggyőződését fejezi ki, hogy a pap a gondnok kezében gép, eszköz, melylyel azt tesz, a mit akar; a miből — még ha általános igazság lett volna is — nem következett, hogy a hierarchiát kell tehát meghonosítani.

1842-ben azt írja valaki a Prot. E. I. Lapban, hogy a mi iskoláinkban bárki bármilyen sovány szellemi terméket képes mint tankönyvet meghonosítani, a miből nem következik, hogy tehát a kormány honosítsa meg a még silányabb s még hozzá hazafias szempontból is veszélyes tankönyveket.

Némethy János, papkeszi lelkész panaszkodik, hogy egyházunkban a végrehajtó hatalom gyöngé; de azért esze ágában sincs azt kívánni, hogy ezt a hatalmat a kormány kobozza el s foglalja le a maga számára.

Ily bizonyítékok után — így kiált fel Bauhofer, — ki kívánhatná őszintén, hogy a kormány a megkezdett reformmunkát hagyja abba s a protestánsokat régi állapotukba helyezze vissza! A mire természetesen a protestáns világ felelete nem lehetett más, mint hogy a Bauhofer által hosszas utánjárással és tanulmánynyal összeböngészett nyilatkozatok a protestáns közvéleményt fejezván ki, az egyházi reformok végrehajthatása ép a restitutio in integrumot teszi szükségessé.

Bauhofer műve a pátens tárgyában ide haza közzétett többi röpirat irodalmi színvonalán nem igen emelkedik túl. A rossz ügyet egyik is, mint a másik rosszul védelmezi.

Annál értékesebbek a *külföldi sajtó termékei*, melyek két kategóriába sorozhatók: az egyikbe azok, melyek kizá-

rólag a pátenssel és a protestáns kérdéssel foglalkoznak; a másikba azok, melyek általában a magyar alkotmányjogi és politikai viszonyokat világítják meg s a protestáns pátens kérdését, mint a magyar kérdés integrans részét, csak közbevetőleg, mellékesen.

De mindezek természetesen tiltott könyvek voltak, melyekhez ide haza csak nagynehezen és lopva lehetett hozzáférni. Méltán mondhatta *Széchenyi Felsenthal* rendőrtanácsosnak, mikor nála 1860. márcz. 3-án ama végzetes házkutatást megtartotta, hogy «édes uram, ön bizonyosan tiltott könyveket keres itt; nos, meg akarom önt kimélni a fáradságtól s ezennel kijelentem, hogy mindaz, a mit itt lát, tetejétől aljáig tilos, mert, uram, *a mit az önök cenzurája megenged, az sokkal haszontalanabb holmi, hogysen pénzt adnék ki érte.*»¹

Egyébiránt a protestánsokat érdeklő könyvek nem is a mi számunkra, hanem Európa számára készültek.

A protestáns mozgalom természete, iránya, indokai, valamint a protestáns egyháznak a kormányhoz való viszonya felől *Ballagi Mór* tüzetesen tájékoztatja a külföldet «Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs» című két kötetes röpiratában.²

Mint könyvének czíme is mutatja, a protestáns kérdés fejtegetésében a politikai szempontokat nemcsak nem mellőzi, de sőt inkább előtérbe tolja, szent meggyőződése levén, hogy a prot. kérdés Magyarországon szoros összefüggésben van a politikai, névszerint a constitutionális kérdéssel, nemcsak azért, mert a protestánsok alaptörvényei az alkotmány kifolyásai, hanem azért is, mert megvalósításuk alkotmányos viszonyokat föltételez. Midőn tehát a protestánsok önkormányzati jogaikért küzdenek: küzdenek egyszersmind az ország alkotmányáért is. Az általuk kivívandó sikerek szükségképen

¹ *Falk*: Széchenyi István gróf és kora. 338. l.

² Die Protestantenfrage etc. Von einem ungarischen Protestanten. Hamburg. Hoffmann u. Campe. 1860. 8-r. I. füzet 103 lap; II. füzet 84 lap.

az alkotmányos eszmék diadalát készítik elő. Másrésztől azonban a prot. egyháznak, mint ilyennek, óvakodnia kell attól, hogy belső szervezkedésében a tiszta evangéliomi alapról letérjen s ha ezt az alapot az államhatalom támadná meg; az ellentállás az egyház részéről a legszentebb kötelességgé válik.

Ez utóbbi eset állt elő, midőn az uralkodó kiadta a szept. 1-sői nyílt parancsot. A protestánsoknak szembe kellett szállniok az állammal s ez által a mozgalom szükségképen politikai színezetűvé vált.

Ballagi kitörő indulattal veti fel a kérdést, vajjon a magyar protestánsok elvesztették-e vérrel szerzett jogukat az önállóságra, hogy Bécsben egyházi törvényeket szabnak elébök s azoknak visszautasítását mint ellenszegülést vélik büntethetni? A feleletet forradalmi stylusban adja meg. Ha — úgymond — becsülettel szerzett és megszentelt kötések elévülhetnek: *akkor a nemzet esetleg a pragmatica sanctiót is elévültnek deklarálnak*; és valóban nem ez lenne az első eset, hogy a nagy magyar nemzet karddal kezében felelőségre vonná uralkodóját a megszegett esküért s a megsértett jogokért és törvényekért. *Az ellentállás jogáról beszélhetnek akármit: egy nép, a belső szózatot, mely szent jogainak visszaszerzésére ösztönzi őt, nem fogja a hidegen számító ész tanácsainak alárendelni.* A hadseregre hiába számít az udvar. A szellem, mely a népet áthatja, a katona szuronyába is behatol s ha az óra üt: az általános népmozgalom magával fogja ragadni a katonát is.

Ilyen fenyegetésekkel, — melyek nálunk még hivatalos alakban is gyakran előfordultak, például 1790-ben, midőn egyes megyék felirataikban a pragmatica sanctiót semmisnek jelentik ki, — sürgeti a «Protestantenfrage» szerzője az udvart, hogy politikáját változtassa meg; ismerje el a monarchia súlypontjának Magyarországot. Hiszen Magyarország Ausztria nélkül évszázadokon át nagyhatalom; Magyarország Auszriával mindig félelmetes hatalom és a monarchia támasza volt; Magyarország Ausztria ellen mint erős állam mutatta be

magát nem régiben, midőn magára hagyatva képes volt Ausztriát összetörni. De mi Ausztria Magyarország *nélkül*? Egy chimera, egy név eszköz nélkül, kés nyél és penge nélkül.

Helyre kell tehát állítani a megyéket s az udvar azzal mutassa meg, hogy ki akar békülni a nemzettel, hogy székhelyét Budára teszi át. A fő az, hogy Magyarország a magyarok országa legyen; alkotmányát visszakapja, a minek természetes folyománya, hogy az alkotmány élén a törvényesen megkoronázott király álljon.

Majd ismét fenyegetődzik. Forradalom — úgymond — nem kell nekünk; ez nem időszerű; ezzel most nem érnénk célt. De ismerjük erőnket; tudjuk, hogy mi vagyunk a monarchia támasza. E szerint egyéb nem kell, csak hogy *semmit ne tegyünk* s Ausztria menthetetlenül összeroskad. Azt az egyet azonban bizvást elhallgathatta volna, hogy ha Ausztria politikájában kedvezőbb fordulat nem áll be Magyarországra nézve, ez utóbbi sorsát a Tuillériák fogják eldönteni. Mert igaz ugyan, hogy *Napoleon* tényleg érdeklődött a magyarok iránt; de ábránd volt gondolni, hogy *a villa-francai béke után* egy lépést is tesz Magyarország függetlensége érdekében.

Készakarva emeltük ki Ballagi röpiratából a politikai momentumokat, nem azért, mintha azokra volna abban a fősúly fektetve, mert hiszen épen Ballagi volt mindig az, a ki óva intette hitsorsosait, hogy a protestáns kérdést ki ne forgassák egyházjogi természetéből; hanem azért, hogy lássa az olvasó, mi módon hozták kapcsolatba írónk a protestáns mozgalmat az általános politikai helyzettel s hogy ennél fogva mi módon igyekeztek a mi speciális ügyünk iránt az érdeklődést minél szélesebb körben, még oly körökben is fölkelteni, a melyek a vallásfelekezetekkel nem sokat törődtek, azoknak ügyes-bajos dolgait sokkal alárendeltebbeknek tekintették, semhogy érdemesnek tartották volna velök foglalkozni.

Ballaginál különben subjectiv indokok is szerepeltek a fennállott kormányzati rendszer megtámadásában. Annyi zaklatást szenvedett a kormány részéről, hogy bizony jól

eshetett neki meztelenre vetköztetni azt a külföld előtt. Magától érthető azonban, hogy ezért is újabb zaklatásokat kellett kiállnia. A rendőrség fülébe jutván, hogy a névtelenül megjelent röpiratnak ő a szerzője, házkutatást tartott nála, hogy a mű kéziratát megkaparítsa. A kézirat egyrésze íróasztalán volt a többi papirosok közt. A rendőrfőnök mindenütt kereste, csak itt nem. Hogy is gondolhatta volna, hogy olyan kéziratot, melylyel a szerző főbenjáró bünt követett el, az orra előtt hagyjanak. Annál különösebb volt ez a könnyen végzetessé válhatott feledékenységgel, mivel Ballagi hogy, hogy nem, neszét vette a tervezett házkutatásnak s emlékezem rá, lázas sietséggel kosár-számra hordatta fel a padlásra a kompromittáló iratokat és könyveket még a gyermek-szobából is. Mert hát abban a korban még mi apró gyermekek is politizáltunk s szabad időnket arra használtuk fel, hogy *Sárosy* «Arauy trombitáját», általában a forradalmi költészet termékeit másolgattuk s tanultuk be könyv nélkül. Ez mind fölvándorolt a rendőr szeme elől a padlásra, csak az maradt az íróasztalon, a mit a leggondosabban el kellett volna rejteni.

A «Protestantenfrage» szerzője oly alaposan kifejtette a pápens ellen felhozható egyházjogi és egyháztörténeti érveket is, hogy a ki az ő művét olvasta, az *br. Prónay Gábornak* szintén Hamburgban névtelenül megjelent röpiratában¹ újat nem igen találhatott, érdekest még kevésbé, miután előadása nagyon egyhangú, a történelmi tények s a prot. többség álláspontjának száraz regisztrálására szorítkozó.

A prot. közvélemény argumentumait a következő hét pontban foglalja össze: 1. Ahol — mint Magyarországon — szerződések és békekötések képezik a törvényes alapot: ott a pápens, önkényes megsértése a törvényes alapnak. 2. A pápens ellenmondást tartalmaz. Hivatkozik az 1791-diki tör-

¹ Das k. k. Patent vom 1. September 1859 als Mystification des Protestantismus in Ungarn. Hamburg. Hoffmann und Campe. 1860. 8-r., 138 lap.

vényre, de tényleg az ellen intézkedik; kimondja, hogy csak a zsinat koordinálhat, de azért önkényűleg szervezi az egyházat. Igaz, hogy csak ideiglenesen. De Ausztriában a provizorium nem egy-két hónapig vagy évig, hanem legalább egy félszázadig szokott tartani. Mária Terézia urbéri provizoriuma például 60 évig tartott; Ferencz provizoriuma a devalvatióra nézve még most is érvényben van. 3. A pátens a törvényes alap mellőzésével kegyelmi útra tereli a protestánsokat. 4. A legfőbb felügyeleti jog, mely az 1791-diki törvényben van megállapítva, az octroi jogát nem tartalmazza. A felügyeleti jog negatív természetű, melyre támaszkodva, törvény nem szabható, s azzal a köteleességgel jár, hogy a protestánsok megvédelmeztessenek jogaik gyakorlásában. 5. Az egyházkerületek az oktroyált politikai területbeosztásnak megfelelőleg állapíttatnak meg. 6. A pátens az 1791-diki törvény ellenére a kormánynak tartja fenn az egyházi hivatalokra nézve a megerősítés jogát, a mi még az elnyomatás idejében sem gyakoroltatott, a mint azt III. Károly 1734. október 20-dikán kelt dekrétuma bizonyítja. 7. A pátens a protestáns egyházat államegyházzá, az egyházi hivatalnokokat államhivatalnokokká teszi s ezzel a presbyteri rendszert alapjában támadja meg.

A ki *ujjaira szedi* az érveket, attól méltán elvárható, hogy legalább a nyomósabbak közül egyet se hagyjon el. Prónay előadása azonban felette hézagos. Nem említi például, hogy a pátens a nyilvánosság és szólásszabadság jogától fosztja meg az egyházat; hogy megsemmisíti az iskolai önkormányzatot; hogy — a mint *Ludvig* túlozva ugyan, de nem alaptalanul jegyzi meg — lehetővé teszi, mikép a miniszter, iskoláinkba a heidelbergi káté helyett *Louvain* katechismusát, *Luther* bibliája helyett a Vulgátát, a hazai történet helyett a szentek történetét vigye be¹ stb. stb.

Az a hét pont is eléggé meggyőző lehetett volna egyébiránt a kormányra nézve, hogy Prónay tanácsát kövesse,

¹ La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie. 63. 1.

mely szerint a zsinat haladéktalanul összehívandó s a pátens, mint felelet az 1791-diki zsinati aktákra, az 1791: XXVI. t.-cz. értelmében az ő felsége által engedélyezett zsinat elé terjesztendő véleményezés végett.

Ugyanezt kérte a tiszai kerület is feliratában¹ s utána a többi egyházkerület. De a kormány a helyett, hogy figyelmére méltatta volna a kérelmet: a tiszai superintendens vezérférfiait üldözőbe vette elrettentő például mindazokra nézve, kik egyházunk jogainak védelmére szembe akartak szállni a hatalommal.

Zsedényi Edét, mint a kinek fulminans beszédben megokolt indítványára határozta el az 1859. szeptember 27-én tartott kézmárki gyűlés a pátens ellen való felírást; valamint *Máday Károly* béli lelkészt, ki mint egyházkerületi jegyző a határozatot fogalmazta és *Pálkóvi Antal* sárospataki tanárt, ki a jegyzőkönyv kinyomatásáról és szétküldéséről gondoskodott, közcsendháborítás czimén vád alá helyezték.

A ki *Zsedényi* higgadt, tárgyilagos beszédét a lapokban olvasta,² méltán felháborodott az égbekiáltó igazságtalanság felett. A bécsi hivatalos lap hiába igyekezett a kormány eljárását igazolni, hogy *Zsedényiek* nem azért fogattak perbe, mert felirtak, hanem mert úgy a gyűlésen, mint azt megelőzőleg is izgatásaik által, nem különben a gyűlésen hozott határozatok kinyomatása és terjesztése által abban voltak munkások, hogy ellenszegülésre bírják az összes protestánsokat, e szerint a vádlottak vallási meggyőződése semmi tekintetben sem fog a büntető eljárás körébe vonatni; hiába biztatta a bécsi hivatalos a nyugtalankodókat, hogy a bíróság hagyományos kötelességérzetétől és lelkiismeretességétől vezetve *függetlenül, minden melléktekinet nélkül* fog igazságot szolgáltatni: mindenki tisztában volt a

¹ Lásd egész terjedelmében: Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz.

² Prot. E. I. Lap 1859. 41. sz. Pesti Napló 1859. okt. 4.

helyzettel s világosan felismerte a kormány tulajdonképeni szándékát.

Hogy lehetett volna igazságot várni attól a bíróságtól, mely — mint *Ludvig* helyesen jegyzi meg — merő idegekből állt, kik az országnak sem nyelvét, sem törvényeit, sem szokásait, sem erkölceit nem ismerték s mégis vállalkoztak rá, hogy egy magyar okmány alapján magyar államjogi kérdésben ítéljenek; a kik nem ismertek egyebet, mint urok parancsát.¹

A mit előre lehetett látni, mind a három vádlottat elmarasztalták. Zsedényi és Pálkövi 4 havi, Máday 2 havi börtönre ítéltetett. Az eperjesi Ober-Landesgericht Zsedényi büntetését 8 havi fogságra emelte föl, ezenkívül nemességétől, udvari tanácsosi címétől és nyugdíjától is megfosztotta.

Zsedényi 1860. április 26-án a kassai megyeházán a megyei aljegyző lakosztályában kezdte meg fogházbüntetését. Mint jellemző adatot említhetem fel, hogy börtönébe olvasmányul magával vitte a bibliát, imakönyvét, Cicero, Cornelius, Tacitus, Vergilius, Horatius s Martialis műveit, s az osztrák «Strafprozess-Ordnung»-ot, — ezeket nála hagyták; de Széchenyi «Hitel», «Világ», «Stadium», «Kelet népe», «Üdvlelde» című iratait, valamint a Dessewffy Aurél «X. Y. Z. könyvét» és Mirabeau «Sur les prisons d'état» című művét elvették tőle.

Mádayt május 7-én reggel fogták el a zsandárok s kísérték Kassára, miután már a kassai helytartóság április 17-én kibocsátott rendeletében lelkészi állomásától elmozdította s lelkészi hivatal viselésére egyszermindenkorra képtelennek nyilatkoztatta ki.

Pálkövi, betegsége miatt négy heti halasztást kapott s nem is ült, mert május 15-én ő felsége visszavonván a pátenst, mind neki, mind másik két társának kegyelmet adott.

A kassai pörnek maradandó emléke a Londonban,

¹ La liberté religieuse et le protestantisme en Hongrie. 73. l.

Williams és Norgate világhírű könyvárúsok kiadásában megjelent füzet, mely *Zsedényinek* a végtárgyaláson mondott védbeszédét tartalmazza.¹

A külföld alaposan megismerhette ebből a protestáns kérdés mibenlétét; de egyszersmind kézzelfogható bizonyítékot szerezhetett magának arra nézve, minő erőszakos eszközökkel igyekezett a kormány a magyar protestánsok jogos törekvését elnyomni.

Zsedényi beszéde — mint más helyütt irom² — önéletrajz; ritka szép szónoki mű, ügyes szónoki fordulatokkal; egy éles eszű jurista mesteri perbeszéde, mely izekre darabolja szét az államügyész vádbeszédét; egy királpárti, a szó legnemesebb értelmében vett konzervatív államférfi nyilatkozata. Konzervatív volt ő és pedig nemcsak abban, hogy a rohamos újításoktól idegenkedett, hanem abban is, hogy a hazafias, nemzeti irányú politikának volt híve egész életében. Mindig össze tudta egyeztetni loyálisát hazafiságával, királya iránti hűségét hazája és nemzete iránti szeretetével.

Mint a loyális példányképe, természetesen mondhatta védbeszédében olyanokat is, a miket más az osztrák bíróságnak nem csaphatott volna büntetlenül a szeme közé. A dynastiájához mindenkor hű hazafi keserű kifakadásai és szemrehányásai az önérzet hangján, fölemelt fővel elmondva: nem hogy haragos indulatra provokáltak volna a Landesgerichts-Collegium tagjait, sőt inkább meghunyászkodtak ama merész hangok hallatára. A ki dynasticus hűségének annyiszor példáját adta, azért népszerűségét feláldozta s mindenét, a mi rá nézve becses és drága volt, képes lett volna feláldozni; a ki jogosan elmondhatta magáról, hogy mindig «paizs voltam, melyről a legkegyelmesebb

¹ Vertheidigungs-Rede gehalten vor dem k. k. Landesgericht zu Kaschau den 28. December 1859 von *Eduard von Zsedényi*. Williams et Norgate. London und Edinburgh. 1860. 8-r., 30 lap. — *Ballagi Géza* fordításában megjelent a Prot. E. I. Lap 1879. 18—20. számaiban.

² Prot. E. I. Lap 1879. 557. l.

uram és a hazám törvényei ellen intézett mérges nyilak visszapattantak»: annak nem volt oka tartózkodni és szavait óvatosan megválogatni akkor, a mikor épen loyaltását támadták meg.

«És én — így szól biráihoz — itt állok a törvény-szék előtt mint közcsendháborító! Ha szemeimmel a birakat nem látnám: azt hinném, hogy álmodom. Honnan e változás? Az államügyész úr meg akarja ezt magyarázni, midőn azt mondja nekem: tempora mutantur et nos mutamur in illis! Nos, hogy tempora mutantur, ezt nem lehet kétségbe vonni. Minden, de minden, a mi e kedves hazában becses és drága volt, megváltozott: alkotmány és kormányzat, törvény és biróságok, nyelv és hivatalnokok, mely utóbbiak most az ország hű fiait biróság elé hurcolják s velünk saját hazánkban mint kóborló idegenekkel bánnak. Mindamellet azonban a második tételt: et nos mutamur in illis, tartsa meg magának az államügyész úr; mert én büszkeséggel mondhatom, hogy nos non mutamur in illis, én maradtam a régi mind elveimre, mind jellememre, mind pedig királyom és hazám iránt való hűségemre nézve s épen ez az, a mi leginkább bosszantja a hatalom jelenlegi kezelőit.

Ugyde az államügyész úr azt mondja, hogy ez a hűség immár nem aranyból való, hogy én ellenzékeskedem a kormánnyal. Persze nekem és az államügyész úrnak különbözők a fogalmaink a dynasticus hűség felől; ő a hűséget szolgálai érzelmekkel véli összefűzhetni, én ellenben meggyőződéssem bátorságával kapcsolom össze, meggyőződésemmel, melyet mint uralkodómnak hű alattvalója nem hallgatok el. Ez a szerep nehéz, de nem lehetetlen.

Ama hűségemből kifolyólag én sohasem tanácsoltam volna a kormánynak, hogy vallásháborúba ereszkedjék, sohase lennék ama véleményen, hogy a kormány erősödésére szolgál, ha hatalmát mindenre, még az egyházi ügyekre is kiterjeszti; mert a túlságos nehéz fegyverzet mindig tehetetlenné teszi azt, a ki e fegyverzetet magára ölti. E szerint a kormánynak árt, a ki ajánlja neki, hogy a

protestáns egyház autonómiáját a cs. k. kultuszminisztériumnak minden mértéket felülmuló gyámkodásával helyettesítse.»

Fényes dialektikával mutatja ki beszédében Zsedényi, hogy egyházi gyűléseken hozott határozatokra, a mennyiben ezek egyházi téren maradnak, semmiféle büntető törvény, akár az osztrák, akár a művelt Európa bármely kodexében foglalt büntető törvény nem alkalmazható; mert különben az egyházi gyűlések látogatása vagy lehetetlenné válnék vagy pedig csak komédia lenne, melyben senkinek sem lenne kedve szerepelni. A kézsmárki gyűlés tagjai ellen foganatosított bírói intézkedések ezen elvvel homlokegyenest ellenkeznek s épen azért ezek lázítják fel a kedélyeket és nem a kézsmárki határozat, mely a nélkül, hogy a községeket ellenállásra buzdítaná, egyszerűen csak arra hívja fel őket, hogy addig, míg a megállapított feliratra ő felsége válasza leérkeznék, maradjanak a régi egyházi alkotmány mellett.

Az államügyész eljárása vérlázító volt azért is, mert vádját magán levelekre alapította, melyekre a Zsedényinél s annak barátjánál, a Pozsonyban lakott *Hauser Ernőnél* eszközölt házkutatások alkalmával tett szert. *Gr. Széchenyi István* «Blick»-jében, az u. n. „sárga könyvben“¹ egy statisztikai kimutatást közöl *Bach* zsendárainak 1857-ki működéséről, mely szerint *egy év alatt a zsendárok 8346 házkutatást tartottak.*² *Bach* közvetlen utódai örökölték tőle a házkutatás szenvedélyét. S ennek lőn egyik áldozata Zsedényi is, mert a *Hauser* ügyvédhez intézett leveleinek lefoglalása nélkül még a «hagyományos lelkiismeretességű»(!) cs. kir. bíróság is bajosan ítélt volna őt el.

Míg Zsedényi védbeszéde a magyar protestánsokkal szemben követett elnyomatási politikának csak egy részle-

¹ Tiltott könyv volt; ennél fogva ha valaki itthon társaságban vagy nyilvános helyen beszélt róla, külső sárga borítéka után, csak «sárga könyv»-nek nevezte. A beavatottak mindig megértették, hogy a «Blick»-ről van szó.

² Ein Blick. 24. l.

tére vet világot: *Ludvigh János* névtelenül megjelent francia röpirata¹ ama politikát a maga egészében és minden nevezetesebb történeti phasisában leplezi le a külföld előtt.

Ludvigh — igen helyesen — azt az elvet vallja, hogy a magyarországi protestáns kérdés nem csupán a vallás-szabadság, a vallási türelem kérdése, nem csupán nemzeti kérdés, hanem egyszersmind európai nemzetközjogi kérdés. Ép ezért egész Európának ismernie kell azt s állást kell abban foglalnia.

Ezt akarja Ludvigh megkönnyíteni, midőn rövid vonásokban előadja a protestánsok százados küzdelmeinek történetét, részletesen kiterjeszkedvén a pátens által előidézett mozgalom ismertetésére.

Méltán fejezi ki csodálkozását a felett, hogy Németországban, a vallási reformok classicus földjén, a protestánsok félre hagyták magukat vezettetni az osztrák kormány által. Még oly kiváló ember is, mint *dr. Lechler* superintendens, a pátens elfogadását tanácsolja magyar hitsorsosainak, nehogy mozgalmuk forradalmi színben tűnjék fel. Még ő sem képes megérteni, hogy a magyar protestánsok jogos téren állnak, midőn azt mondják: «megfosztottatok bennünket vagyonuunktól, megtámadtátok nyelvünket, elkoboztátok százados polgári szabadságunkat, s most el akarjátok rabolni oktatási- és vallási szabadságunkat; — nem, mi szabadságunkat — miként atyáink — védeni fogjuk!» Be kell végre a németeknek látniok, hogy az osztrák kormány következetesen lábbal tapodja az isteni és emberi jogokat, a mint immár tudatára jutottak ennek Skóczia szabad polgárai.

A jó példa kedvéért semmi esetre sem volt fölösleges közlenie az 1860. januárius 26-án Glasgowban tartott népgyűlés határozatait, melyekről később *Kossuth* is megemlékezett Irataiban.²

¹ La liberté religieuse el le protestantisme en Hongrie. Paris, Bohné. Bruxelles, Fr. van Meenen et Cie. 1860. 8-r., 102 lap.

² II. 128.

Kossuth a glasgowiakhoz intézett nyílt levelében erősen hangsúlyozván, hogy «ő ahhoz nem nyújt segédkezet, hogy a világ rokonszenvének s közfigyelemnek folyama a függetlenség kérdésétől eltereltessek s egy felekezeti ügy szük csatornájába szorittassék»: a glasgowiak nem terelik el a főkérdéstől a figyelmet; de azért a protestáns kérdésre látszanak a legnagyobb súlyt fektetni, a mennyiben a meeting négy határozata közül a *két első* erre vonatkozik s csak a két utóbbi vonatkozik Magyarország általános politikai helyzetére.

Az első határozatot *Jeffrey*, a glasgowi presbyterium titkára hozta indítványba, kinek — mint Ludvigh s utána Kossuth írja — Magyarországon tett utazása alatt alkalma volt ügyeinkkel közelebbről megismerkednie. Ez a határozat így hangzik: «Glasgow polgárai mély rokonszenvvel és benső csodálattal kísérik a magyarországi protestánsok magatartását, melynél fogva a szabad vallási intézményeikbe s egyházi és iskolai önkormányzati törvényes jogaikba beavatkozó önkénynek ellenszegülnek». A második határozat *Anderson* tanár indítványára következőleg állapított meg: «A népgyűlés nagyrabecstüléssel méltatja a nagylelkű és hazafias támogatást, melyben Magyarország katolikusai protestáns testvéreiket jogaik védelmében részesítik».

Eme határozatok a külföld hangulatára bizonyára jó hatással lehettek. Ludvigh általában értett a hangulatsináláshoz. Csak az volt a kár, hogy szenvedélye gyakran elragadta. Mennél igazabb ügyet védett, izgékony vérmérséklete annál nagyobb túlzásokra ragadta. *Jósika* sokszor panaszkodik is e miatt. Egy röpiratról, melyet Ludvighgal együtt vett munkába, *Kossuthhoz* intézett levelében azt jegyzi meg, hogy «Ludvigh megírja a darabossát — igen jól tud hozzá; én aztán majd felkötöm a fehér nyakravalót».¹ Egy másik levelében *Teleki Lászlónak* írja, hogy «Ludvighot Belgiumban használom, még pedig jó sikerrel;

¹ *Kossuth*: Irataim. II. 100.

az igaz, hogy néha dühét féken kell tartanom s vigyáznom, hogy túlbuzgóságból olyat ne mondjon, a mit aztán nehéz volna bizonyítani». ¹ Majd ismét Kossuthnak írja, hogy «Ludvigh jó brúgós; igaz, hogy néha ad egyet a nyaka közé a németnek a hosszú vonóval, de ez nem baj». ²

Ludvigh mint politikus az 1849-diki alapon állt. Gyűlölte a Habsburg-házat, s nincs olyan czikke s röpirata, melyben gyűlöletét a lázas szenvedély hangján ki ne fejezné.

Egy 1859-ben megjelent röpiratában ³ a Habsburg-ház bűneit szellőzteti. Egy másikban ⁴ azt a kérdést tárgyalja, hogy ki fizesse Ausztria adósságait, és arra az eredményre jut, hogy a mennyiben Magyarország trónja ez idő szerint nincs betöltve (!) s az országgyűlés van egyedül feljogosítva a végrehajtó hatalom gyakorlására: az osztrák kormány Magyarország terhére kölcsönöket nem vehet föl, adókat nem vethet ki.

Egy harmadik röpiratában ⁵ az osztrák ház germanizáló törekvéseit leplezi le, több helyütt érintvén — de csak úgy futólag — a protestáns kérdést is, melynek erőszakos megoldását csak a lutheránus tótok egyrésze helyesli.

Végre egy negyedikben ⁶ azt bizonyítja be, hogy I.

¹ U. o. II. 85.

² U. o. 91.

³ Nouvelle page de l'histoire des Hapsbourgs par *Jean Ludvigh*. Bruxelles. Fr. v. Meenen. 8-r., 53 lap.

⁴ Qui payera les dettes de l'Autriche? Par *J. Ludvigh* ancien représentant et secrétaire a l'assemblée nationale de Hongrie. Bruxelles. Lacroix, Verboeckhoven et Cie. 1861. 8-r., 120 lap.

⁵ La Hongrie et la germanisation Autrichienne. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1860. 8-r., 70 lap.

⁶ François-Joseph empereur d'Autriche peut-il être couronné roi de Hongrie? Par *J. Ludvigh*. Paris, Bohné. Bruxelles, Lacroix, van Meenen et Cie. 1861. 8-r., 97 lap. — E röpirat kiegészítéséül — állítólag magának Ludvighnak megbízásából — valaki kiadta magyar, német és francia fordításban V. Ferdinánd lemondási okiratát s ama nyilatkozványát, melyben az osztrák birodalom számára 1848. április 25-én új alkotmányt hirdet. — a következő czím alatt: *V. Ferdinánd még nem mondott le a magyar koronáról*. Függelékül: Megkoronáz-

Ferencz József a szent koronát törvényesen soha nem viselheti s hogy semmiféle képmutatás, erőszak, semmiféle Reichsrath és Schmerling nem fogja kényszeríthetni Magyarországot, mikép lemondjon jogairól s megalázza magát egy kormány előtt, melyet a nemzeti felháborodás egyszer már kiűzött az országból.

A protestáns kérdést tárgyaló, fennebb bemutatott röpiratában hasonló eredményre jut. A protestánsok vallás-szabadsága, úgymond, kétoldalú szerződéseken alapúl, melyeket egyoldalúlag magyarázni és megszüntetni nem lehet. A ki szerződésbeli kötelességeit nem teljesíti, a szerződésből eredő hasznot sem követelheti magának. A mennyiben az osztrák ház a bécsi békekötésnek köszönheti, hogy Magyarország trónját bírja s a mennyiben a pápens által ezt a szerződést felforgatja: ezzel eljátszotta egyszersmind jogát a magyar trónhoz.

Az a tapasztalat, a mit Ludvig is kiemel röpiratában, hogy t. i. a német protestánsok nem tudják megérteni magyar hitsorsosaik oppositóját a nyílt parancs ellen, birta rá *Révész Imrét*, hogy a német atyafiakkal szóba álljon s őket felvilágosítsa tévedésök felől.

Apológiája már egészen be volt végezve, a mikor az 1860. május 15-diki rendelet megjelent. 1860. februárjában határozta el magát annak megírására. «Magános, de tekintélyes körben felmerült annak szüksége is — olvassuk *Ballagi Mór*hoz 1860. márczius 2-án irt levelében, — hogy azon külföldi német tudósokat, kik ellenünk nyilatkoztak, s kiknek véleményét az Ev. Wochenblatt oly híven regisztrálja, a tudomány fegyvereivel meg kellene gyökeresen czáfolni. Én ezt elvállaltam, s ha Isten egészségemnek kedvezend, végre is hajtandom. A mű szorosán a tudomány s különösen a pozitív jog és történelem mezején forogván, s a

ható-e Ferencz József ausztriai császár, magyar királyul? Brüsszelben *Ludvig János* 1848-dik országgyűlési képviselő és titkár, menekült hazánkfa által legközelebb világ elé bocsátott röpirat(hoz). H. és é. n. 8-r., 24 lap.

lehető legnagyobb mértékletességgel leendvén írva: reménylem, hogy ki fog jöhetni legalább németül. Azon esetre, ha itt fordító nem akadna, kénytelen leszek felkérni téged, hogy valaki által pénzért fordítsd le.»

A május 15-diki rendelet után sem vesztette el az Apologia időszerűségét. Közzétételére szükség volt, hogy — mint maga Révész igen helyesen megjegyzi — «ügyünk mostani győzelme ne a császári kegyelem vagy személyes jóindulat vagy talán politikai constellatiók eredményének, hanem az igazság, a törvény és a jog tiszta vívmányának tekintessék; s az egyházi ügyeink által érdekelt külföldi tudósok a netalán előforduló újabb küzdelem idején ügyünkhöz igazságosabban és méltányosabban szólhassanak; jelenleg pedig minden buzgósággal oda munkálkodjanak, hogy azon ág. hitvallású gyülekezetek, melyek az oktroyált organisatiót, bármi okból, de mindenesetre az egyház törvényei és érdekei ellenére elfogadták, ennek súlya alól szabadittasának fel s visszatérve az autonomia alapján hiven megmaradt testvéreikhez, minden szakadás, ellentét és visszavonás nélkül szép egyetértéssel munkálhassák az Isten országának jólétét».

A művet szerzője külföldre küldte, a kiadási költségek fedezéséről is gondoskodván. De ott érthetetlen módon elsikkadt. «Ügy értesültem felőle — írja *Ballagi Mór*nak 1860. május 17-ki kelettel, — és pedig biztos forrásból, hogy a német tudósok ellen írott tüzetes czáfolat már kéznél van. Igen nagy hiba lenne, ha ezen czáfolat minél előbb világot nem látna. Még azon esetben is, ha a legközelebbi magas rendelet aggodalmainkat alaptalanoknak nyilvánítaná, s ha kegyelmi ténynek nem tekintené azt, a mi a törvény posztulatuma; ha szegény lutheránus atyánkfiai két ellenséges táborra nem szakasztattak volna is; egy szóval, ha szénánk tökéletesen rendben volna is; még sem lenne szabad a külföldi tudósokat czáfolat nélkül hagyni. Nemzetünk és egyházunk becsülete kívánja, hogy válaszolni kell. Légy szives azért ezen értelemben hatni.»

Majd ugyancsak Ballagihoz 1860. szeptember 5-én a következő sorokat intézi: «Fájdalom, úgy sejtem, hogy a német tudósok ellen irt Apologia mind ez ideig meg nem jelent. Légy szives azért azon igen tisztelt egyént, kinek kezei közé ez ügyet *letettük*, sürgetőleg felszólítani, hogy az Apologia megjelenését minélelőbb eszközölje. Ha kiadó nem is akadt: a kiadási költségeket a megjelenés után tüstént szivesen megtérítendem én».

1860. október 25-kén ismét tudakozódik Ballaginál művének holléte felől: «Az Apologia mind ez ideig meg nem jelent, pedig igen tekintélyes embereink tudakozódnak utána. Most már csak azt szeretnők tudni, hogy *hol van*, hogy megjelenését erélyesen előmozdíthassuk».

Végre *Krause*, a Protestantische Kirchenzeitung szerkesztője, 1861. októberében megkezdte annak közlését lapjában, kijelentvén, hogy a művet ő sem tartja elévültnek; Révészhez intézett levelében pedig azt írja, hogy „*minden alapelvével csaknem általában egyetért*“.

Majd később, 1862-ben az eredeti magyar fogalmazványt, «A magyar prot. egyház szabadságának védelme» cím alatt maga Révész tette közzé a Sárospataki Füzetekben¹ és külön lenyomatban.²

A protestáns írók közt nincs egy sem, a ki szigorúan egyházjogi szempontból alaposabban szólna a tárgyhoz Révésznel. Fölszerelve széleskörű egyházjogi és egyháztörténeti ismeretekkel, suaviter in modo fortiter in re czáfolja a német tudósokat, kik az államegyház ölében elkényeztetve — magának Krausenak a vallomása szerint is — még csak megérteni sem voltak képesek, hogy mit jelent az isteni igazság nevében valamely államkormánylyal szembe szállni; kik nem vették tekintetbe, hogy a magyar prot.

¹ 1862. I—III. füz.

² A magyar protestáns egyház szabadságának védelme. Némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen. Irta *Révész Imre*. Külön lenyomat a Sárospataki Füzetek VI. évfolyamából. Sárospatak. Nyomt. Forster R. a ref. főisk. betűivel. 1862. 8-r., 94 lap.

egyház helyzete egészen más, mint a németé, s így a mi a német protestánsokat kielégítné, sőt megörvendeztetné, nem következik, hogy az a magyar protestánsoknak is örömet okozna.

A Neue Ev. Kirchenzeitung egy megnevezetlen írója, *dr. Lechler* superintendes, *dr. Schenkel* heidelbergi tanár, *dr. Hoffmann*, a Gusztáv-Adolf-egylet elnöke, *dr. Jakobson* königsbergi jogtanár, sőt maga *Thun* miniszter is megkapja a leczkét Révészről a nélkül, hogy akár az egyiknek, akár a másíknak személyében a legkisebb kár esnék. A személyeskedéstől őrizkednie kellett Révésznek annyival inkább, mert a célja nem az volt, hogy a tudatlanságból gúnyt űzzön, hanem hogy ügyünknek megnyerje azokat, a kik annak hasznos szolgálatokat tehettek.

Művének minden fejezete egy-egy tudományos értekezés, mely polemikus formában, de szigorú tárgyilagossággal és nyomónjáró okoskodással mutatja ki a magyar protestáns egyház történelmi jogállását s megsemmisítő kritikával boncsolja szét darabokra a nyílt parancsot, mint a történelmi jog negatióját.

A mire a német tudósok különös súlyt fektetnek, hogy t. i. a pátens az 1791-diki törvényt nem alterálja s hogy nem végleges törvény, hanem csak javaslat, tervezet, melyet a zsinat fog még megvitatni s esetleg módosítani, — ezzel foglalkozik Révész is legtűzetesebben, kimutatván, hogy a nyílt parancs míg egyrésről homlokegyenest ellenkezik az idézett törvénnyel, másrésről keresztülvitele végett az erőszak a kényszer alkalmaztatván, azt a kormány törvénynek tekinti. Méltán szemére veti a kormánynak, hogy nem őszinte. Ha a pátens által csak a zsinatot akarta előkészíteni, mi szükség volt az iskolákról, az egyházi és iskolai alapítványokról, a superintendentiák új felosztásáról stb. intézkedni? Hiszen elég lett volna e célból a zsinati követválasztási szabályokat állapíttatni meg a négy kerület konventje által vagy mint 1791-ben történt, minden kerületre magára bízni, hogy követeit miként választja meg.

«Nem valami csekély és közönyös formalitás, hanem lényeges éleltev forog itt szóban — írja a Neue Ev. Kirchenzeitung ismeretlenének. Elősmerni azt, hogy az államkormányának joga van az egyház belügyeibe rendelkezőleg és törvényhozólag avatkozni; elfogadni vakon, habár kevés időre is, a kormány által parancsolva kiszabott szervezetet, s egy a kormány által már előre felállított szűk korlátok közt mozogható quasi zsinattól várni s reményleni a törvénytelen eredetű szervezet megváltoztatását: nem egyéb lenne, mint a törvény és autonomia biztos teréről a fejlődemi tetszés vagy kegyelem terére lépni, s a lehető legkedvezőbb esetben is oly sebet vágni az egyház testén, melyet évtizedek, vagy talán századok sem fognának begyógyíthatni. Nem oly olcsó árú a magyar protestáns egyház vérrel szerzett autonómiája, hogy a felett alkuba bocsátkozni vagy azt egy napra is haszonbérbe adni lehetne».

Révész dialektikájának ereje, érveinek súlya, tudományának mélysége, mint a Prot. Kirchenzeitung szerkesztőjére, úgy bizonyára az egész német protestáns társadalomra mély benyomást gyakorolt; előadásának szigorú szakszerűsége viszont lefegyverezhette ama bécsi felsőbb köröket, melyek erőnek-erejével el akarták hitetni a világgal, hogy a magyar protestánsok saját ügyökből politikai tőkét csináltak a kormány ellen. Révész is elismeri ugyan az általános politikai viszonyok és a protestánsok helyzete közt fennforgó szoros összefüggést; de mivel kizárólag az egyházi körökhöz intézte sorait s mivel be akarta bizonyítani, hogy a protestánsok semmiféle politikai párt befolyása alatt nem állanak: óvakodott politikai fejtegetésekbe bocsátkozni.

«Oly időket élünk — írja 1860. április 16-diki levelében *Ballagi Mór*nak, — midőn a legnagyobb vigyázatra és óvakodásra van szükségünk, hogy egyházunk valami módon politikai demonstrációba ne sodortassék. *Gr. Széchenyi István* temetése napján, a legtekintélyesebb ref. helybeli urak hozzám jöttek s komolyan felszólítottak, hogy tartsak *gyászi-
imát* a nagytemplomban a legnagyobb magyar felett. Én

határozottan megtagadtam. A mi isteniszteletünk nem patriotai vagy politikai kultusz; az egyház — egyház, punctum. Atyáink egyenesen a konziliumnak is ellenszegültek, midőn tőlök I. István magyar király megünneplése kivántatott; kultuszunk nem emlékezik sem Árpádról, sem Hunyadi Jánosról, nem emlékezik még az apostolok haláláról sem. Mily megvetéssel tekintene ránk a külföld, s mily kárörömmel mondanák különösen a *Lechler*-féle emberek: ime, nemcsak autonomiájukat, de még kultuszukat is politikai demonstratióként használják már fel a nyomorult magyar kálvinisták. Mindamellettt hogy én e féle okokon a szolgálatot megtagadtam: a nagytemplom tömve volt; de pap egy sem jelent meg; egy deák *imádkozott*. Sejttem, hogy az országos demonstratió-düh meg fogja rohanni ismételve templomainkat. Én ekkor sem fogok engedni egy hajszálat sem. Nem mulaszthatom el, hogy föl ne kérjelek, miszerint jó lenne, ha ez ügyben lapodban szólnál, vagy legalább az egyházra nézve csak káros törekvéseknek valami módon előmozdítására ne lennél».

A Prot. E. I. Lap szerkesztője Révész ez utóbbi kérésének nemcsak hogy nem tett eleget, de maga is részt vett a pesti ref. egyház által rendezett Széchenyi-gyászisteniszteleten s az emlékbeszédet ép ő tartotta a legnagyobb magyar felett.¹

Egyébiránt maga Révész is, daczára puritán felfogásának, belátta, hogy a protestánsok hibát követnének el, ha elzárkóznának az egész nemzettől, midőn a Széchenyi emlékének hódolva, a világ előtt egész nagyságában mutatja be magát; attól a nemzettől, mely az ő ügyeket, a felekezeti ügyét már előbb nemzeti ügynek ismerte el. Az ellen tehát, *hogy a liturgikus formák mellőzésével* vegyen részt a protestáns *közönség* is — de nem a hivatalos egyház — a nemzeti gyászban, nem tett kifogást. Sőt a debreczeni

¹ Gróf Széchenyi István. Emlékbeszéd *dr. Ballagi Mórtól*. Pest, 1860. Nyom. Engel és Mandello. 8-r. 16 lap.

kaszinó által 1860. április 26-án a ref. nagytemplomban rendezett gyászünnepélyen ő volt a szónok. Csakhogy — jól jegyezzük meg — ez az ünnepély, daczára annak, hogy a templomban ment végbe — mert az óriási közönségnek ide is csak egyrésze fért be, — az egyházas jelleget teljesen nélkülözte; a kaszinó, és nem az egyház rendezte azt; istenitisztelettel nem volt összekötve; nem egyházi, hanem világi énekek: a Hymnus és Szózat hangjaitól visszhangzott a nagytemplom s Révész — az ünnepelt szónok és általánosan tisztelt polgár — „*emlékbeszéd*“, bevezető könyörgés nélkül, a szentirási helyek mellőzésével, teljesen világias színezettel birt. Szóval a debreczeni ünnepély nem a ref. egyház, hanem Debreczen városának ünnepélye volt.¹

Alig akadt azonban az országban olyan protestáns gyülekezet, mely le ne róttá volna a legnagyobb magyar emléke iránt tiszteletének és hálájának adóját, és pedig nem úgy, miként Révész kívánta, hanem *rendes gyászistenitisztelet útján*.

Legkiválóbb egyházi szónokaink tartották mindenütt a könyörgést és alkalmi beszédet. Így például — hogy csak azokat említsük, kiknek beszédeik nyomtatásban, önállólag is megjelentek, — *Kún Bertalan*, a tiszáninneri ref. egyház jelenlegi püspöke április 22-én Miskolczon²; *Ferencz József*, a mostani unitárius püspök április 29-én Kolozsvártt³; *Geduly*

¹ Lásd az ünnepély leírását *Révész* beszédével együtt: Debreczeni emlékfüzér gr. Széchenyi István sírjára. Összeilleszté *Oláh Károly*. Debreczen, kiadja Telegdi K. Lajos. 1860. 8-r., 53 lap.

² Mi örökíti s teszi áldottá köztünk a nagy emberek emlékezetét? Egyházi beszéd, melyet néh. gr. Széchenyi Istvánnak, a legnagyobb magyarnak gyász-emlékünnepé alkalmával a miskolczi helv. hitvallásuak avasi templomában 1860. április 22-ik napján elmondott *Kún Bertalan*, miskolczi h. h. lelkész. Miskolcz, 1860. Nyomt. Rác Ádám. 8-r., 23 lap.

³ Gr. Széchenyi István, a nemzeti bölcs emléke egy könyörgésben és egyházi beszédben, melyet az erdélyi unitáriusok kolozsvári templomában 1860. április 29-én tartott gyász istenitisztelet alkalmával mondott *Ferencz Józsi*, helybeli pap és tanár. Az ev. ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., 24 lap.

Lajos, a dunáninneri ág. h. ev. egyházkerület későbbi püspöke május 3-án Pozsonyban¹; *Hintz György*, kolozsvári ev. szász pap május 13-án Kolozsvárt²; *Zsarnay Lajos* superintendens május 17-én Sárospatakon³; *Koronka Antal*, unitárius esperes június 10-kén Toroczkon⁴; nem is említve *Török Pál* superintendenst, ki a pesti ref., *Székács* superintendenst, ki a pesti ág. h. egyház által rendezett ünnepélyen könyörgött.

Ez a névsor mutatja, hogy egyházunk oszlopemberei mennyire nem osztoztak Révész szigorú felfogásában. Bizonyára ő sem állítja különben annyira élére ép a Széchenyi-gyászünnepélyek alkalmából a prot. kultusz követelményeit, ha a külföld szemrehányásaitól nem tart vala s ha — a mint *Ballagihoz* irt leveléből látjuk — nem fél attól az eshetőségtől, hogy *politikai színezetű istenitiszteleben* való részvétele által fegyvert szolgáltat maga ellen külföldi ellenségei kezébe, eljátszva bizalmukat törekvésének komolysága és őszintesége iránt, gyanúba keveredvén előttük, hogy a prot. kérdést ő is csak a papiroson vallja szigorúan jogi kérdésnek.

Filó Lajos a genfi lelképásztori testület előtt tartott

¹ A keresztyén hazafi képe. Beszéd, melyet néh. gr. Széchenyi István tiszteletére rendezett gyászünnepély alkalmával 1860. május 3-án a pozsonyi ág. h. ev. egyházközség templomában elmondott *Geduly Lajos*, ugyanazon egyházközség lelkésze. Pozsony, nyomt. Wigand K. F. 1860. 8-r., 14 lap.

² Gedächtnissrede, auf dem am 8. Apr. 1860. verstorbenen Gr. St. Széchenyi. Gehalten am 13. Mai 1860. in der ev. luth. Kirche in Klausenburg von *Georg Hintz* ev. Pfarrer. Klausenburg, mit r. kath. lyc. Schriften. 1860. 8-r., 14 lap.

³ Széchenyi István «a legnagyobb magyar» gyászünnepélye a főiskolai tanuló ifjúságnál Sárospatakon a főiskola imatermében máj. 17. 1860. Sárospatak. Nyom. Jäger K. a főisk. betűivel. 8-r., IV + 28 lap.

⁴ Egyházi emlékbeszéd gr. Széchenyi I. felett. Mondotta a toroczói unitáriusok templomában jun. 10-én 1860. *Koronka Antal*, helybeli lelkész és kerületi esperes. Kolozsvár. Nyomt. az ev. ref. főtanoda betűivel. 1860. 8-r., 20 lap.

három felolvasásában, — melyek közül egynek tárgyát a pátens-mozgalom ismertetése képezi, — ép úgy kerüli a politikai motivumokat, miként Révész az Apológiában.

Filót, — a mint azt a felolvasásait tartalmazó füzetnek a nagykőrösi főgymnasium könyvtárában levő példányára ő maga sajátkezűleg jegyezte föl, — több szerkesztő fölkérte, hogy három előadását engedje át közlés végett s a dolgozat «Rapport» cím alatt a genfi ref. egyház lapjában: La Semaine Religieuse-ben jelent meg, majd külön lenyomatban is.¹ Később bőven ismertette, illetőleg csaknem szószerint közölte azt valaki — hogy ki, Filó sem tudja biztosan, csak gyanítja, hogy *Mitchel* akkori lelkészjelölt, jelenleg edinburghi tanár — a British and Foreign Evangelical Review 1862. januáriusi füzetében.

A Rapport szerzője, mint pesti theologiai tanár, egyházkerületi aljegyző és a pesti központi bizottság jegyzője. maga is tevékeny részt vett a pátens elleni küzdelemben, s így közvetlen tapasztalatból ismerte annak minden részletét.

Az „*Irányadó*“ című röpirvet,² — mely *Révész* Tájékoztatásával egyidejűleg és hasonló czélból bocsáttatott forgalomba, s melynek szerzőjét Révész még 1876-ban sem ismerte,³ *Kiss Áron* pedig 1883-ban Révészt gondolta szerzőjéül⁴, — ő készítette, a mint azt a *Kiss Áron*nak hozzá intézett felhívására 1883-ban maga kinyilatkoztatja.⁵

Révész e röpirvre vonatkozólag a következőket írja: «Tagadhatatlan, hogy azt mi debreczeniek és tiszántúliak némi megütközéssel fogadtuk; nemcsak azért, mert a pesti

¹ Rapport sur l'église de Hongrie. Prononcé devant la Compagnie des Pasteurs de Genève. Par *L. Filo*, professeur de théologie à Pesth. H. és é. n. 8-r., 34 lap.

² *Irányi Ferencz*, hernádbüdi ref. lelkész volt szives az «*Irányadó*» egyházának levéltárából számomra megküldeni.

³ Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 447.

⁴ *Kiss Áron*: Gr. Degenfeld Schomberg Imre emlékezete. 13. l.

⁵ Sárospataki Lapok 1883. 818.

tanácskozmányokban, tudtommal, senki közülünk részt nem vett, hanem azért is, mert ha van már egy mindenesetre tekintélyes s részben hivatalos körből származó utasítás, nem tudtuk elvélni, hogy miért jó létre néhány nap mulva egy másik? Kétségtelen az is, hogy az Irányadó, bár egyenesen hű az autonomiához, s határozottan pátens-ellenes, mégis sokkal gyengédebb és békülékenyebb, mint a Tájékozás. Úgy látszik, mintha előkészítő lépés akarna lenni egy, az előjöheto alkalmas időpontban nem sokára létrehozandó ügyes közvetítéshez.»¹

Volt-e hát az Irányadóra szükség? Volt is, nem is. Az bizonyos, hogy a Tájékozás a lehető legalaposabban és átlátszó világossággal megszabta a január 10-ki rendelettel szemben követendő eljárást. De a kézsmárki feliratban is ki van teljesen fejtve a protestáns közfelfogás a pátensre vonatkozólag, s így ha Révész fennebb említett nézete az Irányadóra nézve áll: akkor az általa fogalmazott tiszántúli feliratot is fölösleges munkának kellett tekinteni a kézsmárki hasonló tartalmú felirat megjelenése után.

Mi azt hisszük, hogy akkor, midőn a kormány a protestáns autonomiára halálos csapást mért, semmiféle felszólalás, semmiféle nyilatkozat nem volt fölösleges, mely ama csapás elhárítását czélozta. Ha tehát az Irányadó a Tájékozás után újat nem tartalmazott is, annak közrebocsátása *szélesebb körben* megütkezésést aligha okozott, annyival kevésbé, mert a Tájékozás az egyetemes egyház formás sanctiójával csakugyan nem volt, mert nem is lehetett ellátva.

Abban az időben az egyházkerületeket a közös csapás, közös, egyetértő tevékenységre serkentette ugyan, de azért a particularismus szelleme épen úgy, mint ma, sokkal inkább ki volt fejlődve, semhogy még a közösen megállapított intézkedések végrehajtását is szívesen átengedték volna az egyházkerületek bármiféle bizottságnak vagy tanácskozmánynak. Abból, hogy Bécsben elhatározta az összes egyház-

¹ Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező. 1876. 447.

kerületek küldöttsége, mikép a papságot utasításokkal kell ellátni, valamint abból, hogy Révész eme határozat alapján elkészítette Tájékoztását: egyáltalán nem következett, hogy az egyházkerületek kizárólag a Tájékoztáshoz tartásuk magukat.

Elég vívmány volt már az, hogy ama határozat czél-szerűségét elismerték. A Tájékoztást azonban átengedhették a Tiszántúlnak már csak azért is, mert egyik tiszántúli küldött készítette, a mint hogy később maga a tiszántúli kerület elrendelte annak, mint kötelező hivatalos utasításnak az esperesi hivatalok útján való köröztetését.

A tiszáninneri superintendencia «vénei» márczius 14. és 15-én Miskolczon értekezletet tartván, — melyen a bécsi küldöttek közül *br. Vay Miklós, dr. Ferenczy József* aba-úji-, *Hegedűs László* alsózempléni esperes és *Zsarnay Lajos* egyházkerületi főjegyző voltak jelen, — elfogadták ugyan Révész dolgozatát¹ s *Szakál László* felsőborsodi esperes és helyettes superintendens egy igazán remek, hangulatteljes körlevél kíséretében útnak is indította azt;² de a mennyiben az értekezlet a mű szerkezetén és tartalmán módosításokat tett,³ végre is nem lehetett azt többé a Révész-féle dolgozattal egynek tekinteni; más részről az is figyelembe veendő, hogy mielőtt a miskolczi tanácskozmány megtartott volna, már egy ismeretlen eredetű utasítás, a Révész Tájékoztásának erősen megessonkitott változata,⁴ a tiszáninneri kerületben tényleg forgalomban volt, sőt egy másik, hasonlóképp ismeretlen eredetű, *Radácsi György* által «sárospatakinak» nevezett utasítás,⁵ szintén közkezen forgott, mely azonban tartalma után ítélve, valószínűleg a január 10-diki

¹ Lásd az értekezlet jegyzőkönyvét: Sárospataki Füzetek 1865. 849.

² Lásd a körlevelet egész terjedelmében: Sárospataki Füzetek 1864. 462.

³ U. o. 1865. 852.

⁴ Lásd egész terjedelmében: Sárospataki Füzetek 1864. 461. l.

⁵ Lásd egész terjedelmében: Sárospataki Lapok 1884. 41.

miniszteri rendelet kibocsátása előtt készült s így a Révész-féle Tájékozásnak aligha volt versenytársa.

A dunamellékiek a Bécsből visszaérkezett küldöttség több tagja, így nevezetesen *br. Vay Miklós, gr. Teleki Sándor és Gyula*, továbbá *Török Pál és Tisza Kálmán* részvételével február 11-én hasonlóképen bizalmas értekezletet tartottak Pesten s ennek megállapodásait Filó, Irányadó cím alatt összeállítván, létrejött az a munkálat, mely viszont a dunamelléki superintendentiában volt hivatva a Tájékozást pótolni. Révész tehát abban is téved, hogy az ő kerületökből a tanácskozmányban senki nem vett részt, mert ott volt és vezérszerepet játszott a nagyszalontai egyházmegye gondnoka, Tisza Kálmán s ő is helyeselte Filó dolgozatát,¹ a Tiszáninnenről pedig jelen volt *br. Vay Miklós*, a bécsi küldöttség vezetője, ki második bécsi útjának eredményével, helyesebben eredménytelenségével számolt be.

Révésznek ama másik állítása sincs kellőleg indokolva, mely szerint az Irányadó előkészítő lépés akart lenni «egy, az előjöheto alkalmas időpontban nemsokára létrehozandó ügyes közvetítéshez».

A mellett ugyanis, hogy az Irányadó 7-ik pontjában világosan ki van mondva, mikép a Tájékozás című dolgozat újból átnézetvén, *némi igen csekély kifejezés kihagyása mellett, teljes szövegében helyesnek találtatott* arra, hogy annak aztán az egyes superintendenciális vagy a seniorum collegiumok «tanácskozmányaiban hivatalos erő is adattasék»: e mellett annak egyetlen egy sora sem tartalmaz semmiféle engedményt s az egész okmány mindenre inkább lehetett alkalmas, mint közvetítésre.

Az érdekes okmány 1-ső pontja így hangzik: «Egyházunk jelen helyzetében, minden kellemetlenségei mellett is, biztosabban s erősebben állunk most, mint a szeptember 1-én kiadott nyilt parancs megjelenésekor, mert akkor a közvélemény csak alakulófélben volt, most pedig teljesen

¹ *Filó* nyilatkozata a Sárospataki Lapokban 1883. 818.

kiképezve s megszilárdulva van. Most már, miután egy és oszthatatlan nálunk az egyházrendezés tárgyában való gondolkozás, sőt erre nézve mind a négy egyházkerület közgyűlése is világos és egyetemes határozatot hozott: *sem gyülekezetek, sem egyesek nem ingadozhatnak többé, hanem a közgyűlések által autonomice kijelölt és a közvélemény ereje által is szentesített egyenes úton kell, hogy haladjanak.*

Az 5-ik pontban pedig ezeket olvassuk: «Ha a január 10-diki rendelet bármely lelkész által tévedésből, gyáva megrettenésből vagy épen roszakaratból fel is olvastatott volna: úgy a gyülekezetek presbyteriumainak, mint a felsőbb egyházi hatóságoknak ki kell jelenteniök, miszerint *azon felolvasás egyházi autonomiánk szempontjából törvénytelen és így érvénytelen lévén, a január 10-diki rendeletnek egyházunk irányában teljességgel semmi kötelező erőt sem kölcsönözhet, azt a felolvasás mechanicus tényével életbeléptetettnek tekinteni nem lehet, a mint hogy a gyülekezetek az azon rendeletben parancsolt módon magokat egyáltalán nem szervezhetik* s az ily szervezés munkájához a presbyteriumok résztvevőleg nem járulhatnak.»

Ilyen beszédnek hogy lehetett volna békítő, illetőleg közvetítő hatása?!

A mi esetleg félremagyarázásra adhatott okot, a 10-ik pont, mely szerint «azon négy pontok, melyek a február 2-kán Pesten tartott tanácskozmányban *az egyházi ügy békés kiegyenlítésének* elfogadható alapjául készítették s melyeket *br. Vay Miklós* úr ő excellentiája magával felvitt Bécsbe s a miniszter urakkal közlött, — az egyház autonom jogaival teljesen megegyezőknek találtattak».

Ugyde, ha ezt a kijelentést az egész dolgozatból nem kiszakítva, hanem annak bevezetésével összefüggésben tesszük vizsgálatunk tárgyává: egészen világos lesz előttünk, hogy a békés kiegyenlítés alatt egyebet, mint a protestánsok minden kívánalmainak teljesítését, Vayék sem értettek. Az Irányadó bevezető részében azt olvassuk ugyanis, hogy *Rechberg* megkérdezte Vaytól, mi módon gondolja a békét

helyreállítani? «Úgy — felelé Vay, — *ha a protestánsok kérelmei teljes mértékben megadatnak*; ez lenne az ügy gordiusi csomójának mind az egyházra nézve legmegnyugtatóbb, mind a magas kormányra nézve legczélszerűbb kettémetszése». Azonban — jegyzi meg az Irányadó — a gordiusi csomónak ily módon való kettémetszését, helyesebben megoldását a miniszterek nem fogadták el.

Adjuk meg mindenkinek a magáét. Ha Révész elévülhetetlen érdemet szerzett magának Tájékoztásával, Filó is méltán számot tarthat a közelismerésre Irányadójáért, jóllehet az ő feladata sokkal könnyebb volt, mint a Révészé, mert tört úton haladt. A külföld tájékoztatása céljából is hasonlóképen mind a ketten igen hasznos tevékenységet fejtettek ki, azzal a különbséggel mégis, hogy Révész szélesebb olvasó körre számíthatott, midőn a német protestánsokhoz intézte sorait, mint Filó, ki a genfi lelkeszi kört s közvetve a svájci és francia, velünk távolabbi összeköttetésben levő protestánsokat kívánta felolvasásaival informálni.

1860. december 31-diki kelettel azt írja Filó Genfből *Ballagi Mórnak*, hogy «bár egymástól jelenleg távol, de azért most is egy célra működünk; ti hon, én itt a külföldön, szenteljük időnket, fáradságunkat egyházunknak s iskolánknak előmenetelére». A Filó sikeres fáradozásainak maradandó emléke, egyszersmind bizonyítéka a három genfi felolvasás.

A másodikban, melyet 1861. jan. 28-kán tartott, röviden, csakis a kiemelkedőbb mozzanatokra szorítkozva adja elő a protestánsok küzdelmeit a pátens ellen. A részletezéssel, úgy látszik, nem akarta próbára tenni hallgatói figyelmét. De nem is volt erre semmi szükség. Előadása az idegen, viszonyainkat nem ismerő közönségre nézve világosabbá, könnyebben megérthetővé vált az által, hogy az adatok tömegével nem volt túlterhelve. Még saját tevékenységére is — elismerésreméltó szerénységgel és önmegtagadással — csak egy helyütt reflektál, s akkor sem nevezi meg magát.

Hogy hitfeleinek oppositóját könnyebben megértsék ide-

gen hallgatói, bevezetésül a magyar protestáns egyház szervezetét ismerteti meg velök. Majd az 1848 utáni kormánynak a protestánsok ellen többször ismételt támadásaira irányozza hallgatói figyelmét, s úgy, tér át a szept. 1-sői nyílt parancs által előidézett mozgalom tárgyalására.

Előadását azzal fejezi be, hogy körvonalozza a protestánsok álláspontját a pátenssel szemben.

Két pontba foglalja az ellentállás okait.

Nem fogadhatták el, szerinte, a protestánsok a nyílt parancsot először elvi szempontból. Mert ha elfogadják: a mellett, hogy lemondanak jogaikról, önmaguk törvényesítik a rablást, mely őket fenyegette; a zsinat-presbyteri rendszer megsemmisül s a püspöki rendszer lép helyébe; az uralkodó lesz püspökké, foglalja le a maga számára az egyházi törvényhozás jogát s hasonló módon előbb-utóbb egy még kedvezőlenebb szervezetet oktroyálhat rájuk. A mi egyházunk — ugymond — nem akarta és nem akarja átruházni jogait még egy protestáns uralkodóra sem, annál kevésbé egy katolikusra. Vissza kellett tehát utasítania s vissza is utasította a pátenst, mert különben a legnyomorúttabb és legbizonytalanabb helyzetbe jut vala.

De visszautasította azért is, mert annak több pontja támadó jellegű. Ha első tekintetre szabadelvűinek látszik is: mélyebben megvizsgálva úgy találjuk, hogy az abszolút monarchia alapelvein nyugszik az. Az egész egyház, még maga a zsinat is alárendeltetnék egy tanácsnak (Oberkirchenrath), melynek tagjait az uralkodó nevezné ki és fizetné, tehát egészen tőle függenének. A zsinat megszűnnék törvényhozó testület lenni s tervezetek előkészítésével foglalkozó egyszerű értekezletté degradáltatnék. A szuperintendensek nem lennének többé pásztorok és tisztviselők, hanem a kormány által fizetett bürokratikus hivatalnokok. Az egyháziaknak a világiakkal szemben fölény biztosíthatnék, a mi egyenlenségre és esetleg szakadásra vezetne az egyház kebelében. Egyházunk megfosztatnék iskoláival szemben önkormányzati jogától. Szóval ép oly igazságos, mint természetes a protestánsok pátenst-

ellenes mozgalma. S ezt a német tudósok is belátják, mihelyt viszonyainkat közelebbről megismerik. Felhossa például a felolvasó *Hase*-t, ki nyilvánosan elismerte, hogy tévedett, midőn a protestáns kérdésben első ízben nyilatkozott s kijelenté, hogy a magyar protestánsok álláspontja teljesen jogosult.

A mitől *Révész*, *Filó* s a többi egyházi írók tartózkodtak, azt politikusaink nagy előszeretettel kihasználták saját politikai álláspontjuk igazolására. A protestánsok sérelmeit mint országos sérelmeket tárgyalták, melyeknek orvoslása és jóvátétele tehát nem felekezeti, hanem egyetemes nemzeti érdek.

Még a katolikus és konzervatív *Kecskeméthy Aurél*, a közvetítés embere is, a magyar kérdéssel foglalkozó névtelenül megjelent röpiratában¹ a protestáns mozgalmak történetéből meríti a legfőbb érvet arra nézve, hogy Ausztriának abba kell hagynia eddig követett politikáját s ki kell békülnie Magyarországgal.

Kecskeméthy képzelni sem tudja, hogy a protestantismusért Magyarországon annyi vért ontottak volna, ha közbe nem játszanak a nemzeti motívumok. Pro religione et libertatibus regni! — ez volt Magyarországon minden fölkelés jelszava. Katolikusok harczoltak a protestánsokért; egy jezsuita-növendék, *Rákóczy Ferencz*, ájtatos szerzője egy még ma is használatban levő kath. imakönyvnek, az *Officium Rákoczyanum*-nak, volt leghiresebb vezére ama vallásháborúknak, melyek a protestánsok vallásszabadságát biztosító szatmári és linczi békekötéssel végződtek. A pátens idejében sem lehetett a határvonalat meghúzni a nemzeti agitáció és a protestáns zavargások között.

Naiv szemrehányás a protestánsokkal szemben — folytatja tovább, — hogy a pátens elleni oppositójuknak politikai alapja van. Valóban éles észre valló fölfedezés! Hát a konkordátumnak nem volt politikai háttere, nem volt semmi köze

¹ Die Lebensfrage Oesterreichs. Ist noch eine Vermittlung zwischen Oesterreich und Ungarn möglich? Braunschweig. Druck und Verl. von G. Westermann. 1860. 8-r., 88 lap.

az állami élethez, megkötésénél nem szerepeltek politikai indokok?

A protestáns egyház Magyarországon, zsinat-presbýteri rendszerével, demokratikus önkormányzati szervezet, melyet alulról kormányoznak, melynek élete a községek kezében van, alapelve a szabad választás és teljes nyilvánosság. Ilyen szervezet hogyan fenyegettetnék léteében egy bürokratikus, korlátlan és jezsuita irányzatoknak hódoló kormányzati rendszer által! Minden protestáns érzi, hogy ez és az ő egyházszervezetük össze nem egyeztethető.

A protestánsok a történelemre alapítják ama meggyőződésüket, hogy Magyarország politikai átalakulása folytán vívhatják ki saját alkotmányosbiztosítókat, sőt maguk a bécsi államférfiak is tisztában vannak ezzel. Csak abban tévednek vagy legalább a kultuszminiszter abban téved, hogy azt hiszik, miként ez a mély belátás csak az excellentiásoknak és az udvari és miniszteri tanácsosoknak speciális kiváltságuk, pedig ösztönös tulajdona az immár az egész protestáns társadalomnak.

A végeredmény, melyre Kecskeméthy jut, az, hogy a legkülönbözőbb motivumok egyesítvén az ország különböző elemeit a közös cél: az ország történeti, alkotmányilag biztosított autonómiájának kiküzdésére, az osztrák kormány okosan teszi, ha magától enged s nem várja be, míg kényszeríteni fogják rá, hogy engedjen.

Ugyanilyen szellemben irnak az emigráció tagjai is.

Horn Ede termékeny tolla, ebben az időben, tudtommal három röpirattal járult hozzá a magyar kérdés megvilágításához.

Az egyikben a magyarországi nemzetiségi kérdést tárgyalja a szabadsághoz való viszonyában¹, s hazafias örömmel jelzi, hogy a nemzetiségek okulva a közelmúlt eseményein, kezek fognak immár a magyar nemzetiséggel,

¹ Liberté et nationalité. Par *J. E. Horn*. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 32 lap.

mert meggyőződtek arról, hogy csak a magyarok uralma biztosíthatja szabadságukat, a közszabadságot.

A másokban Magyarországot szembe állítva Ausztriával ¹, az októberi diploma tarthatatlanságát mutatja ki.

A harmadikban ² reflektál már a pátens-mozgalomra is; megemlékezik a kassai perről; kiemeli a katolikusok rokonszenvét a protestánsok iránt. Mindezt azért, hogy bebizonyítsa, miként Magyarország minden vidéke, társadalmának minden osztálya, minden felekezete, minden nemzetisége, mohón ragad meg minden kínálkozó alkalmat, hogy megmutassa Európának, mennyire egyek a gyűlöletben a reájuk nehezedő vasuralom iránt s az erős elhatározásban, hogy az alól mihamarább fölszabadítsák magukat.

Ludvigh János, egy névtelenül megjelent röpiratában, ³ a külföldnek bemutatja Magyarország nemzeti és alkotmányos intézményeit s az azok ellen osztrák részről elkövetett sérelmeket.

Röpiratának egy fejezetében a protestáns mozgalomra is kiterjeszkedik. Visszautasítja *dr. Lechler* tanácsait, melyeket a magyar protestánsoknak olyan ügyben adott, a mit nem ismer. Kifejezi abbéli meggyőződését, hogy nincs oly hatalom, mely a protestánsok és a nemzet részéről kifejtett passiv ellentállást megtörhetné, s hogy a protestánsok oppositíója, mint igazságos, törvényes és mérsékelt oppositíó, megérdemli Európa rokonszenvét. Elmélkedését azzal fejezi be, hogy a politikában ép úgy, mint a vegytanban, vannak lehetetlen vegyületek, képtelen amalgamok, vakmerő fuziók, melyek nem végződhetnek egyébbel, mint rettentő robbanással;

¹ La Hongrie en face de l' Autriche. Par *J. E. Horn*. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 30 lap.

² La Hongrie et la crise Européenne. Par *J. E. Horn*. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 31 lap.

³ La Hongrie devant l' Europe. Les institutions nationales et constitutionnelles de la Hongrie et leur violation. Bruxelles. Fr. v. Meenen et Cie. 1860. 8-r., 199 lap.

az osztrák interregnum nem egyéb, mint ilyen vakmerő fuzió kísérlete.

Az emigránsok közt, mint tudjuk, sok kellemetlenség, torzsalkodás, személyes motívumokból eredő összeütközés fordult elő. Különösen *Szemere Bertalannak* volt sok baja a többiekkel. *Horn Edéről*, naplójában mindig a legnagyobb megvetéssel ír. «Egy doctrinair ember — így jellemzi őt, — elv és szín nélkül; félelemből emigrált, s hogy éljen, irni kezdett; a magyar ügyről egy darabig nem irt, mert — saját vallomása szerint — nem értett hozzá, de mióta ügyünk napi kérdés kezdte lenni, irt nemcsak két czikket a *Revue Contemporaine*-be, hanem a magyar s német lapokat megrendelvén magának, *egy levelezői titkos vállalatot csinált magánál*, szóval, mióta a magyar híreket fizetik, eladja, árulja azokat s üzletet csinál velök.»¹

Az meg köztudomású tény, hogy *Teleki László* és *Klapka* mellett *Kossuth*-ot gyűlölte legjobban s mikor csak alkalom kínálkozott rá, kisebbitette a külföld előtt. A «*Kölnische Zeitung*» szerkesztőjének például 1859 júliusában így ír róla: «Valóban ő, sem elveihez nem hű, sem szavaiban nem őszinte, neki csak egy dicsvágya van — s ez gyászos gyöngéje, — az, hogy szerepet játszassék, mindegy bármely színpadon s bármily társaságban. Kielégithetlen dicsszomjával és bátorság hiányában százszor elveszitené hazáját, ha százszor adná azt kezébe a sors, mert nincs meg benne sem a forradalmár bátorsága, sem az államférfi éleselműsége, sem a bölcsész mélysége; ő szeret beszélni s szereti, hogy róla beszéljenek — ez az egész ember.»²

Egyszer az *Augsburger Allg. Zeitung* Szemerét vette gyanuba, hogy ő áll a külföldi magyar sajtóiroda élén. Mire *Jósika* a következőket írja *Kossuthnak*: «Egy barátom többek jelenlétében kérdezte Szemerétől, mennyi igaz az *Allg. Ztg.* ezen állításából? — és *Szemere* oly modorban mente-

¹ *Szemere*: Naplóm. II. 201.

² U. o. II. 145.

getődzött, miként mindenkit meggyőzött róla, hogy ő a diabolus rotæ. Barátomat ez istenien mulattatta. Láthatod ebből, hogy nem éltem hiába 60 esztendón túl: ismerem az embereket. Nem különös-e, hogy ilyen emberek vannak, kik mástól a sikert irigylik és selejtes önzésükben mások érdekeit maguknak tulajdonítják. Beh jól teszik! Mi, kik sem népszerűségért, sem haszonért nem dolgozunk, hanem pusztán azért az imádott szegény hazáért, nemcsak átengedjük nekik a pávatollakat, hanem örülünk, hogy a Sündenbock szerepét oly szépségesen magukra vállalják!»¹

A nélkül, hogy pert akarnánk osztani az emigránsok között s a nélkül, hogy kutatónk, mennyiben volt igazolt Jósika fennebbi kitörése Szemere ellen: az igazságnak megfelelőleg jeleznünk kell, hogy ugyanakkor, a mikor Jósikáék oly nagy szogálatokat tettek hazájuknak a külföldi sajtó útján kifejtett propagandájuk által: Szemere sem hevertette tollát; csak hogy valamint ő nem vett tudomást Jósikáék journalistai működéséről, úgy ezek sem törődtek ő vele; Jósikának még a nevét sem említi naplójában.

A francia lapokba, így nevezetesen a Siècle-be, a Patrie-ba, La Presse-be, valamint a német lapok közül a Kölnische Zeitung-ba számos cikket írt, s bármily ellenszenvvel viseltetett is emigráns-társai iránt, az októberi diploma megjelenéseig, — a mikor a francia Presse-ben mint határozott vívmányt üdvözölte a diplomát s a mikor *Klapkának* kellett vele szemben kinyilatkoztatnia, mikép a hagyományaihoz hí Magyarországot 1860-ban nem hazudtolja meg az 1848-diki Magyarországot, — cikkei által lényegesebb elvi differentiába nem keveredett velök.

Majd később önálló röpiratban ismertette meg a külfölddel Magyarország közjogi, politikai és társadalmi viszonyait. Művét eredetileg francziául írta,² de aztán megbővítve

¹ *Kossuth*: Irataim II. 104.

² La question hongroise. (1848—1860.) Par *Barthélemy de Szemere* ancien ministre-président de Hongrie. Paris, E. Dentu. 1860. 8-r., 164 lap.

közzétette angolul is, ¹ sőt németre is le akarta fordíttatni, a mi azonban nem sikerült neki.

Hat levelet tartalmaz az *Cobden*hez, a szabad kereskedelmi iskola fejéhez, továbbá egy-egy emlékiratot *Palmerston* lordhoz és *Cavour*hoz címezve. ² Cobdentől azt várta, hogy majd az angol kiadáshoz előszót fog írni s ez által elterjedését mozdítja elő; de — mint Naplójában szemrehányólag írja — a népszerű angol politikus nem mutatott semmi különösebb érdeklődést könyve iránt. ³ Sokkal inkább figyelmére méltatta az osztrák kormány, mely — ha ugyan helyes Szemere ebbeli föltevése — bérencz toll által választ iratott rá. ⁴

Hogy Szemere a protestáns kérdésre is kiterjeszti röpiratában figyelmét, ez annál természetesebb, mert mint protestáns alaposan ismerte annak minden ágát-bogát, mint politikus viszont nagyönis alkalmasnak találhatta e kérdést a politikai helyzet megvilágítása végett szóba hozni.

Álláspontja a következő.

A protestánsok szabadsága elválaszthatatlan kapcsolatban áll a politikai szabadsággal. A protestáns egyház, presbyteriális szervezetével, egyértelmű a demokratiával; nem létezhet, nem élhet, nem virágozhat, csak szabad államban. Egészen természetes, hogy népies alkotmányát nem szervezhette volna, ha nem lett volna oly csodálatos hasonlósága az ország politikai szervezetével.

A mennyiben tehát a polgári szabadság a protestáns egyházra nézve élet és halál kérdése: a protestánsoknak van legnagyobb és legtöbb okuk elégedetlenkedni a fennálló politikai rendszerrel, mely a mellett, hogy megfosztotta őket

¹ Hungary from 1848 to 1860. London, Bentley. 8-r., 269 lap.

² Az előbbi Naplójában is közli. II. 147.

³ II. 214.

⁴ Civilisation in Hungary, seven answers to the seven letters addressed by M. Barth. de Szemere late minister of the interior in Hungary to Richard Cobden. M. P. Rochdale by a Hungarian. London, 1860. Trübner et C. 8-r., 232 lap.

polgári szabadságuktól, nemzetiségöktől: szellemi fejlődésüket, lelkiismereti szabadságukat is a legnagyobb veszélybe döntötte.

Az 59-diki pátent a külföldi lapok, köztük a német-országiak is a legnagyobb hévvel magasztalták, azt irván, hogy még maguknak 'a német protestánsoknak sincs oly szabadelvű alkotmányuk, sőt még a boldog skót presbyterianusokéval sem hasonlítható az össze.

Valóban, ez egy bámulatos rendszer, az általános szavazatjogra alapítva, szép harmoniában egyesítve a legtökéletesebb rendet a legtágabb egyéni szabadsággal.

De a dolgot, úgy látszik, a világ nem érti. Vajjon ez a rendszer Ausztriának köszönhető? A pátens egyszerűen visszaállítja a demokratikus jogokat és szervezetet, melyeket a magyarországi protestánsok a reformatió óta élveznek s melyeket számukra nemzetközi szerződések biztosítottak. A mi szabadelvű és jó van tehát a pátensben, az kizárólag Magyarországé; a mi rosz és jesuisticus — és ilyen van benne elég, — az osztrák eredetű.

Ugy Szemere, mint a többi magyar politikus felfogását igazolták a későbbi események.

A protestáns kérdést, ha nem is egyszerre, de együtt oldották meg az alkotmány kérdésével. Amaz megelőzte, előkészítette ezt; az egyház megújhedása természetesen maga után vonta az állam újjászületését. Az osztrák politika veresége a protestánsokkal szemben a mellett, hogy a protestánsok önbizalmát fokozta, az országot az ellentállás folytatására, kitartásra ösztönözte, míg végre sikerült a nemzetnek önrendelkezési jogát visszaszereznie.

Miképen használta és használja azt fel közel egy negyedszázad óta, annak fejtegetése nem tartozik ide. De hogy egyházunk a nyugalom és béke beálltával megtette-e mindazt, a mit erejének fejlesztése végett tennie kellett, arra megadhatjuk a feleletet.

Nem tette meg. A belső missióra nem fordított elég gondot, s ezzel oly súlyos mulasztást követett el, mely

immár bizonyos kóros jelenségekben kézzelfoghatólag kezdő magát megboszulni. Aggodalom szállja meg lelkünket, ha elgondoljuk, hogy ama szomorú idők, melyeknek emlékét elevenítettük fel ezuttal, még vissza is térhetnek. Lesz-e akkor ismét elegendő hatalmunk, hogy a viharral dacoljunk? Az 1859-dikihez hasonló megpróbáltatásokat csak egy egészségtől duzzadó, minden porcikájában életerős, öregségében is munkás, üde szervezet állja ki biztos sikerrel. Ilyenné kell tehát tenni az egyházat mindannyiunk odaadó, öntudatos, egyetértő munkásságával.

Ballagi Géza.

A VALLÁS LÉNYEGE.

(Második és befejező közlemény.)

A vallás lényegét hamis világításban feltüntető s az előzőekben vizsgálat alá vett rendszerek bírálata közben meggyőződünk, hogy a vallási jelenségek körében az ismereti elem rendkívül fontos, elsőrangú szerepet játszik. Ugyanehhez az eredményhez vezet az egyéni szellemi tények lélektani elemzése is. Ha ugyanis a tapasztalatunk alá eső lelki jelenségeken végig tekintünk, azt találjuk, hogy azok részben a kül- vagy belvilág mivoltára, viszonyaira stb. nézve vannak hivatva tájékoztatni bennünket, tehát tudásunk, ismeretünk elemeit s összekötő kapcsait alkotják; részben pedig egy-egy cselekvés-sor megindítóit, kezdő pontjait képezik; vagy végül a reánk nézve kellemes vagy kellemetlen érzéseit szolgáltatják. Nagyon tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy olyféle különbségekről van itt szó, a melyek alapján külön ismereti, akarati és érzelmi tények volnának felvehetők s ehhez képest az összes lelki jelenségek három önálló csoportba lennének beoszthatók.¹

¹ A lelki jelenségek téves felfogásából folyó ilyenmő osztályozáshoz képest vettek fel nemrégiben is a psychologusok három főtehetséget u. m. észit vagy megismerő tehetséget (és pedig nem egy psychologus ismét több ismerő tehetségét p. o. érzékiséget, érzelmet, észit stb. különböztetvén meg), akaró és végre érző lehetőséget. Úgy, hogy a lélektan ezen álláspontján a vallás mivoltát illető kérdés is következő alakot nyert: a lélek három főtehetsége közül a vallás melyikhez, vagy melyekhez tartozik? A mi természetesen, mint azonnal látni fogjuk, a vizsgálatot egészen helytelen irányba terelte.

Mert ha az egyes lelki tényeket illető megfigyelésünkre semmi előzetesen elfogadott elmélet nem hat zavarólag, elsőben is könnyen beláthatjuk, hogy külön *érzelmi* tényeink egyáltalán nincsenek.

Ugyanis bármely, akár erős és határozott, akár gyenge és határozatlan érzés, mindig ismereti és akarati elemmel együttesen jelentkezik. Egy bizonyos kép (érzet, képzet vagy fogalom) és valamely többé kevésbé intenzív akarat, mint az illető érzéssel összeforrt mozzanatai egy azon lelki ténynek, minden esetben megállapíthatók, bár sokszor a lelki elemzés legérzékenyebb eszközeit kell e célból alkalmazásba vennünk. És ez nagyon természetes is, mert valamely érzést csak az esetben mondhatok magaménak, ha tudalmamban, mint hozzá-m tartozót érzékelem; úgy, hogy az érzések már csak ez okból sem lehetnek tudalmi oldal nélkül. De ha még az állandó én-tudattól, a mely minden lelki tényünket kíséri, eltekintünk is, az egyes érzések azonkívül más ismereti elemekhez is vannak kötve, így p. o. az örömrézet az öröm tárgyának vagy okának, a fájdalomrézet a fájdalom előidézőjének — bármi legyen is az különben — képehez. Hogy pedig a kellemes érzete a fentartására irányuló akarattal, a kellemetlen érzete pedig annak megszüntetését célzó törekvéssel állandóan együtt található, ez a milyen természetes, a részletes elemzés által ép oly bizonyossággal igazolható is.

Hasonlóan áll a dolog az *akarati* tényekkel. Akaratot akarati tárgy, cél nélkül képzelni is bajos volna, a mi pedig már nem az akarati, hanem az ismereti oldalhoz tartozik. Nemkülönbén az akarat természete szerint oly elválhatlanúl látjuk az egyes megfelelő érzéseket azzal összeolvadni, hogy fentebbi állításunkat e tekintetben is igazoltnak tekinthetjük.

Legönállóbbaknak látszanak még a tudalmi elemek, úgy hogy itt komolyan kérdésbe tehető, nincsenek-e egyes akarati és érzelmi színezet és vonatkozások nélkül való ismereti tényeink? Azonban a nélkül, hogy ennek a lélektanra nézve nagyon érdekes kérdésnek fejtegetésébe mélyebben bele menénk, csaknem teljes biztossággal állíthatjuk, hogy ily önálló, tisztán ismereti tények nem léteznek. A legtöbbször ugyanis egyszerre és minden kétséget kizárólag megállapítható a másik két mozzanat jelenléte is. Azok közül pedig, a melyeknél nem fedezhető fel első tekintetre az érzelmi vagy akarati mozzanat, akárhányra nézve a figyelmesebb vizsgálat kedvező eredményt szolgáltat; míg a fennmaradókat illetőleg bizonyos középállapotot kell felvennünk érzés és akarat tekintetében,

a mi teszi éppen az illető ismereti tény akarat és érzési oldalát felismerhetetlenné. Minden egyénnek ugyanis megvan a maga alapsajátsága, helyesebben állapota úgy érzés, mint akarat tekintetében. Mindama lelki tények, a melyek ezzel az állapottal nem egyeznek, mint külön érzések és akaratok jönnek számba, ellenben az ezen állapotba teljesen beleillő tények érzési és akaratú mozzanatai tudalmunkon kívül esnek. Így a közönséges tagmozdulatok, járás-keelés stb. alkalmával szükségképen jelenlevő akaratú mozzanatokról, ha csak ezekre nem irányozzuk figyelmünket, egyáltalán nincs tudatunk. Vagy ama behatások folytán előálló érzések, a melyek mellett magunkat egészségeseknek mondjuk, szintén észrevételünk körén kívül esnek. Éppen úgy áll a dolog ezekkel az érzés vagy akarat tekintetében közömbös tudalmi tényekkel, mint ama hőérzettel, a melyet a kéz hőmérsékével teljesen egyenlő melegű víz a belemártott kéznek okoz. Miután előbb már állandóan ugyanazon érzésünk volt, a melyet éppen ennél az állandóságnál fogva nem tudalmasítottunk: az új hatás változást és így külön tudalmasított érzést nem idézhet elő.

Minden nehézség nélkül elfogadhatjuk hát azt az állítást, hogy az összes lelki tények három oldallal bírnak u. m. ismereti vagy tudalmi, akaratú és érzési oldallal, s hogy ezek bármelyike is külön, önmagában elő nem fordulhat, hanem mindig csak a másik kettővel kapcsolatban. Hogy mi ennek daczára hajlandók vagyunk külön ismereti, akaratú, érzési tényekről beszélni, ez egyszerűen abban leli magyarázatát, hogy elvonó képességünk lehetségessé teszi, miszerint egyes vizsgálatok alkalmával valamely lelki ténynek csak egyik oldalát vegyük figyelembe, a másik kettőtől pedig eltekintünk, mintha nem is tartoznának az illető lelki tényhez.

De ha ekként a három mozzanat egyike, így a tudalmi oldal sem fordulhat elő soha önmagában, mégis határozott különbség van ezek között nemcsak minőség, hanem érték tekintetében is. Reánk, mint tudatos lényekre nézve ugyanis főfontosságúnak az egyes lelki tények ismereti oldalát kell tekintenünk, vagyis az illető lelki tényben azt, a mit bonyolultsági foka, vagy egyéb szempontok szerint érzet, képzet, fogalom, eszme névvel jelölünk. Mert a tudalom tartalmát tulajdonképen ezek alkotják s az egyes érzések és akaratok is mindig ezekhez kapcsolandók, vagy mondhatni, ezek járulékaik gyanánt tekinthetők. Leginkább áll ez a magasabb — ethikai — akaratra és a felsőbb — aesthetikai — érzésekre

nézve, a melyeknél a képzet irányzó szerepe s ennél fogva kiváló jelentősége félreismerhetetlen.

Mindenekelőtt be kell látnunk ezt az erkölcsire nézve, daczára annak, hogy idevonatkozólag szinte közkeletűvé vált amaz állítás, miszerint ez az akarat területe s ebből kifolyólag a vallást az erkölcsivel azonosítók között az a felfogás, hogy a vallás lényegében szintén az akarat dolgának volna tekintendő. Annyi kétségtelen is, hogy az akarat az erkölcsi téren rendkívül fontos szerepet játszik. Mert az erkölcsi jónak, az igaznak, a helyesnek cselekvése ismertetik meg épen az erényes embert, s különböztetik meg az erkölcstelentől vagy jellemtelentől. Ámde még sem az akarat az, melynek e téren is az elsőség jutott. Már Sokrates határozottan hirdette — s ez neki örök érdeme — hogy az erény tudás, hogy tehát az erényes jellemet nem a cselekvések és az azok rugójául szolgáló akarat, hanem a szilárd és helyes erkölcsi fogalmak alkotják és biztosítják. A kinek megvannak a maga helyes erkölcsi fogalmai, az már erényes; mert lehetetlen, hogy a ki tisztán és világosan tudja és látja mi a valóban erkölcsös, azt egyúttal, a mennyiben feltétlenül akadályozva nincs, ne teljesítse is. Másfelől meg, a ki helytelen vagy határozatlan fogalmakkal rendelkezik, a ki nem tudja, miben áll az igaz erkölcs: annál bárminő törekvés és szilárd akarat mellett is erényről egyáltalán nem szólhatunk. E sokratesi elmélet a a legmélyebb igazságot tartalmazza s ha az erény-tudás állítást feltétlenül nem fogadhatjuk is el, arról a legrövidebb megfontolás után is meggyőződhetünk, hogy határozott, tiszta erkölcsi eszme, vagy még inkább eszmény nélkül erényről, erényes cselekedetéről s általában erkölcsiségről komolyan nem szólhatunk. Ha tehát nem vitatjuk is Sokratessele, hogy az erény kizárólag tudás, azt határozottan állíthatjuk, hogy kiválólag ismeret, az erkölcsiség körébe tartozóknak biztos és lehetőleg teljes tudása.

Ugyanígy áll a dolog általában az aesthetikai szemléltre nézve is. Itt meg az érzelmek, az aesthetikai érzések látszanak lényegeseeknek lenni, holott szorosabban vizsgálva a dolgot, az érzelemnek e téren különösen mint a szép, összhangzó stb. körébe tartozó képzetek kísérlőinek van szerepe. A fő ennél fogva mind az erkölcsire, mind az aesthetikaira nézve a képzet, a fogalom, tehát a tudalmi elem; csak hogy az elsónél az ismeretnek az a neme lép fel, a mely az akarat működésre, nevezetesen az erkölcsi cselekvésre foly be határozólag, míg a másodiknál az ép oly lényeges ismereti

elemhez nagyobb intenzitású és sajátos színezetű érzések tartoznak s különböztetik azt meg egyéb ismerettől.

Az előző fejtegetések, bár azokban csupán a legszükségesebbet érintettük, már világosan mutatják, hogy mennyire tévesztett volt a kérdés formulázása, a melylyel a vallás lényegére vonatkozólag a század első felében s még ma is számos esetben találkozunk. Hogy a vallás legbensőbb mivoltát illetőleg tudás, érzés, vagy akarásban áll-e, vagy talán azok bizonyos egyesülésében: erre a kérdésre kellett volna a vallásbölcészetnek megfelelni s a vallás lényegére vonatkozó problémát ily módon megoldani. Helytelenül feltett kérdésre pedig helyes feleletet adni alig lehetséges. A lélek tartalmát nem lehet értelmi, akarati és érzelmi területre elkülöníteni sem egyes tényeiben, sem a maga egészében, hanem igenis lehet a képzetek összeségét, tehát a szorosabb értelemben vett tudalmat úgy a képzetek egymáshoz való viszonya, egymásközötti összefüggése, mint akarati és érzelmi oldaluk minősége és erőssége szerint osztályozni. Ez osztályozás eredményeként különböztetjük meg az egyes tudományok, bölcészet tartalmát alkotó, túlnyomóan elméleti jellegű ismereteket, a gyakorlati és poietikus ismeretekről; a tudományt az etikától, aesztetikától és vallástól is. Ennélfogva, hacsak a némileg is kielégítő megoldásról előre lemondani nem akarunk, nem az fogja reánk nézve a kérdés és további vizsgálat tárgyát képezni, hogy a vallás lényegében tudás, érzelem vagy akarat s illetőleg ezek bizonyos együtthatása folytán létrejött eredmény-e: hanem az, hogy a vallásos ismeret a tudásnak mely neméhez tartozik s mi az, a mi a tudás egyéb fajaitól, úgy is mint ismeretet, úgy is mint bizonyos akarati és érzelmi tulajdonság által jellemezett tudalmi jelenséget határozottan megkülönbözteti?

Hogy e kérdésre megfelelhessünk, — az akarati és érzelmi oldaltól egyelőre eltekintve — vizsgálnunk kell kissé tüzetesebben, vajjon a tudás egyéb rendszereivel szemben mi képezi a vallási ismeret tárgyát s illetőleg körét, módszerét és forrását?

A mi a feltett kérdés első részét illeti, egyszerre beláthatjuk, hogy a vallásos ismeret nem tudományos értelemben vett szakismeret, azaz nem szorítkozik a képzetek egy meghatározott csoportjára s tökélyének foka nem függ tisztán a részismeret minél aprólékosabb és teljesebb voltától. Ha így volna, akkor a szaktudósoknak kellene a legvallásosabbaknak lenni, míg a szakismeret híjával levők a «vallásos»

nevezetre számot sem tarthatnának: holott a tapasztalat nem egyszer, sőt elmondhatjuk, hogy a legtöbbször épen az ellenkezőt mutatja. Azt hihetnők, hogy nincs is senki, a ki e tekintetben ellenkezőleg vélekednék, annyira közvetlenül kéznél levőnek tetszik az imént kifejezett állítás igazsága. Azonban a dolog tényleg úgy áll, hogy bár látszólag teljes megegyezés uralkodik az említett felfogás tekintetében, valójában többé-kevésbé leplezett módon, mégis ez a nézet uralkodik a vallásbölcsezet mondhatni összes elméletei felett.

Mert még azok is, a kik határozottan vitatják, hogy a vallásos ismeret tárgyát nem képezhetik egyes, az emberi tudalom össztartalmából kiszakított, bár önmagukban egészszvé alkotott képzetek vagy fogalmak (így p. o. az erkölcsi kötelességek, a hittételek rendszere, vagy a természet ismeretnek akár egy-egy része, akár egésze stb.) a saját elméleteik kifejtésénél, mint arról a következőkben alkalmunk leendő meggyőződni, ugyanabba a hibába esnek.

Pedig ha a vallás mivoltát és a többi szellemi jelenségekhez való viszonyát helyesen akarjuk felfogni: akkor azt a tételt, hogy a vallásos ismeret nem szakismeret, a lehető legtágabb értelemben kell vennünk.

Mindenekelőtt határozottan helyteleníteniünk kell azok felfogását, a kik a vallási ismeret tárgyaiul az érzékfeletti dolgokat — isten, lélek, túlvilág stb. — jelölik meg, míg a közönséges értelemben vett vagy tudományos ismeret részére az összes érzékelhető jelenségeket foglalják le. A tapasztalatinak és tapasztalaton túlinak ez a szétválasztása s az utóbbinak kizárólag a vallásos elmélődés részére lefoglalása egyáltalán nem új, s daczára az ellene emelt alapos kifogásoknak, sokakra nézve annyira tetszetős és kényelmes, hogy talán még ma is ennek a nézetnek van legtöbb követője, úgy a theologiai, mint egyéb tudományok művelői között. Jelentékenyen közreműködik e fölfogás elterjedésére az a körülmény, hogy a vallás és tudomány közötti békét nagyon sokan csak a kettő tárgyának teljes elkülönítésével s köztük minden érintkezés lehetetlenné tételével vélik biztosíthatni.

Ámde ezzel nemcsak, hogy nem lendítünk semmit sem a tudomány, sem a vallás ügyén, hanem ellenkezőleg mind-egyiket a saját természetes és jogos területének egy részéről leszorítván, az egészszvéges szellemi fejlődés és haladás útját vágjuk el. Igen helyesen mondja Biedermann: ¹ «hogy a vallás

¹ Biedermann: Christliche Dogmatik. I. B. p. 230.

és tudomány között tervezett ilyen egyezménynél mindkét fél akaratlanul is túlságos kedvezményt nyújt a másiknak s végül magát tapasztalja megcsalottnak. A tudomány képviselője abban a hiedelemben van, hogy a «természetfeletti» világgal csak egy reá nézve teljesen értéktelen padlásszobácskát engedett át a vallásnak; pedig végül kénytelen belátni, hogy ezáltal épen a legértékesebből készült lemondani, mert a valóban «természeti» tudomány, mely a természetfeletti körébe tartozó eszméktől igazán eltekint s pusztán az érzéki tapasztalati világ értelmi fogalmaira szorítkozik, mint tudomány is nagyon szegényes valami. Más oldalról meg a vallás képviselője, a ki az «érzékfeletti» háborítatlan birtokáért az érzéki világ egyeduralmát a tudománynak engedte át, csakhamar tapasztalni fogja, hogy a vallásra nézve a legértékesebbet bocsátotta ki kezei közül; mert az a vallás, mely csupán a természetfeletti világra szorítkoznék s a természeti világ és az élet teljes uralmáról, arról, hogy ezeket hitével minden ízökben áthassa, «hívő» képzelgése kedvéért lemondani hajlandó lenne: ép oly tartalmatlan és érzéketlen valami, mint az eszmevilágot magából teljesen kizáró tudomány.»

Nagyon helyes, tökéletes igaz! Csak azt bajos azután megérteni, hogy a ki a két terület ilyen módon való szétválasztásának helytelenségét és tarthatatlanságát oly mesterileg mutatja ki: miként eshetik abba a még nagyobb következtetésbe és érthetlenségbe, hogy úgy a tudomány, mint a vallás számára mind az érzéki, mind az érzékfeletti területét a maga épségében biztosítani kívánja s a kettőt mégis teljesen külön területre utalja, ugyanazt a világot tehát mintegy megkettőztetvén. Biedermann szerint ugyanis a vallás és tudomány «nem oly viszonyban állanak egymáshoz, mint két egyazon síkban egymást metsző kör, a melyek tartalmának egy része, de csakis egy része ennélfogva közös; hanem azok úgy viszonylanak, mint két körlap, a melyek ugyanazon gömböt, és pedig a középponton menve keresztül, csakhogy különböző irányban metszik át. Amott a két körnek — különálló részeiken kívül — közös területe is van, a mely ép úgy tartozik az egyikhez, mint a másikhoz. Itt ellenben a két körlap egy egész gömbátmérőben metszi egymást, tehát ez átmérő minden pontjában érintkezik, a nélkül, hogy a legkisebb közös területtel is bírna; hanem mindegyik körlap, még ott is, a hol érintik vagy metszik egymást, határozottan különbözik a másiktól. A középpont az Én; a gömb a világ, a mely általában az Én-re nézve jelen van; vallás

és tudomány pedig, mindegyik a maga módja szerint, egy-egy legnagyobb kör által határolt lapot képeznek, sem többet, sem kevesebbet.»

A mint az idézett helyből kitetszik, Biedermann ugyan-csak az általa elítélt hibába esik, a midőn — bár meglehetősen leplezett módon — a vallásos ismeret számára egészen különálló területet jelöl ki, a mely a tudásával mindössze csak annyiban függ össze, hogy mindkettő egyazon Énhez tartozik. Hogy azonban a vallás tárgyának illetén megszorítása ép oly kevéssé jogosult, mint az érzékfeletti területére való utalása: azonnal kitűnik, mihelyt a most ismertetett felfogást kissé közelebből vesszük vizsgálat alá.

A hasonlatok gyakran tesznek jó szolgálatot az értelemnek, a midőn sok olyannak megértésére rásegítik, a mit egyenes vonatkozású képzetek vagy fogalmak segítségével kifejezni nem képes: de ép annyiszor adnak alkalmat a félreértésre is. Mert ha Biedermann is nem hasonlattal, vagy hogy az ő kifejezését használjam, geometriai képpel, hanem közvetlenül állítja fel azt a tételt, miszerint a vallás és tudomány köre és tartalma *teljesen ugyanaz és mégis különbozó*, mialatt leírja, már belátja annak képtelenségét. Hogy a kettő között levő viszonynak Biedermann ilyen ferde kifejezést adott, annak megvan egyébiránt a maga természetes oka. Nevezetesen összes idevonatkozó fejtegetései kétségtelenül mutatják, hogy sejtí ugyan a vallás és tudomány, vagy helyesebben a vallási és tudományos ismeret területkérdésének helyes megoldását, de azt a kellő formában létesíteni még sem tudja vagy meglehet, a következményektől visszariadva, nem is akarja. A vallási és tudományos ismeret körére nézve a helytelen és részben veszélyes felfogás nem abban rejlik, hogy egy bizonyos közös területet elismerünk, a nem közös részről pedig látszólag a másik javára, de valójában a kárára lemondunk: hanem abban, hogy csak egy kis területet, nem pedig az egészet ismerjük el *teljes mértékben és minden tekintetben* közösnek.

Mert kíséreljük meg csak az elvontan fejtegetett tárgyat a valóság talajára állítani s a szóbanforgó megoldás életképességét és használhatóságát a gyakorlati lehetőség szempontjából vizsgálni.

Képzeljünk egy tudóst, a ki hosszú és fáradtságos s mindenre kiterjeszkedő szellemi munka árán bizonyos világnézethez jutott el, a melyben kora összes fontosabb tudományos eredményei megtalálták a magok helyöket. És mert

a szóban forgó nézet szerint a tudás területe úgy az egész érzéki, mint érzékfeletti világot magában foglalja, megvan e tudásnak a maga határozott nézete a világról mint egészről, az abban uralkodó összefüggésről, az emberről mint testi és lelki valóságról, Istenről, Istennek az emberhez s a világhoz való viszonyáról, az emberiség rendeltetéséről, egyéni halhatatlanságról stb. A míg a mi tudásunk csak tudós marad, addig minden jól megy. Mert érezhet ugyan világnézetének egyik-másik pontján hiányokat, bizonytalanságot, de ezeket az egészben uralkodó összhang és egység jó részben pótolja s a mennyiben nem, annyiban az emberi véges ismeret és korlátolt belátás rovására esvén, nagyobb zavart a tudalom egységében előidézni nem fognak, annyival kevésbé, mert emberi természetünknel fogva az ismeret hiányos voltának érzetét a kiegészítés reménye állandóan ellensúlyozza. Ám egészen másként lesz a dolog, ha tudásunk egyszersmind vallásos is akarna lenni. A Biedermann-féle elmélet szerint ugyanis annak a követelménynek tartoznék ez esetben eleget tenni, hogy tudalmának ugyanazon tényeit és kapcsolatait egészen másoknak kellene felfognia! De hát hogyan? Az ellenmondás nélkül való felelet lehetetlensége e kritikus kérdésre szolgáltatja épen a vizsgált felvétel czáfolatát.

Vegyük p. o. az illetőnek istentudatát. Erre nézve két eset lehetséges. A vallásos és tudományos istenfogalom ugyanis vagy teljesen fedik egymást, vagy nem.

Ha teljesen fedik egymást, akkor nincs értelme, sem szüksége annak, hogy ugyanazt másnak tekintsük akkor, a mikor absolutumnak (a tudományos istenfogalom tárgya) és a mikor Istennek (a vallásos istenfogalom tárgya) nevezzük. Sőt ha ilyen megkülönböztetést elméletben tennénk és követelnénk is, a tudalom azt a maga részéről soha el nem fogadná és meg nem valósítaná.

Ha nem fedik teljesen egymást, de a köztük levő eltérés csak oly természetű volna, hogy p. o. az egyik fogalom többet tartalmazna, mint a másik, vagy mindkettő kölcsönösen oly elemeket is foglalna magában, a melyek a másik nem közös elemeivel együtt és azok mellett megférnének: akkor megint nem két külön fogalommal, hanem csak egygyel volna dolgunk, a mely az előbbihez képest tartalom tekintetében bővült, gazdagult.

És végül, ha a kettő részben ellentétes tartalmat mutatna, vagy a mi szintén nem lehetetlen, egymást teljesen kizárná, mit nyernénk akkor a Biedermann-féle külön területekkel?

Semmit, vagy legfeljebb annyit, hogy igen alkalmasan kifejezhetnénk annak segítségével a tudat meghasonlását, mely ez esetben minden komoly gondolkozónál feltétlenül bekövetkeznék, a mennyiben t. i. ugyanazon tárgyra vonatkozó fogalmai egymást kizáró ellentéteket mutatnának fel. Igaz ugyan, hogy a különbség okául felhozhatnánk, miszerint az illető fogalmakhoz különböző uton jutottunk, de ez semmiképen sem lehetne ok arra nézve, hogy a két egymást kizáró fogalmat egyaránt igaznak ismerjük el.

Ily módon sorba vehetnénk valamennyi tudományos és vallási fogalmat, képzetet és eszmét s kimutathatnánk, hogy egyazon tudalomban a megfelelő tudományos és vallásos ismereti elemeknek vagy teljesen össze kell olvadniok, a mely esetben a vallásos ismeret tárgyai azonosak lennének a tudományos ismeret tárgyaival, vagy pedig egymást — mint ellentéteseknek — kizárniok, olyképen, hogy egyazon zavar-talan tudalomban való helyfoglalásuk képtelenségnek tekintendő.

Hogy tárgyunkat lehetőleg minden oldalról megvilágítsuk, röviden még egy más elmélettel is kell foglalkoznunk, melyet Müller Miksa¹ csak nemrégiben állított fel. E szerint ugyanis a vallásos ismeret tárgyát a végesben rejlő végetlen képezi, a melyet ugyan csakis a végesben és véges által ismerhetünk meg, de a mely ettől, mint a vallási ismeret sajátos tárgya mégis külön választható.

Am a vallásos ismeret tárgyának e megjelölése kettős fogyatkozásban szenved. Először is nem nehéz belátni, hogy lefejtván ez elméletről a burkot, mely látszólag az egységes világnézet elfogadása mellett tanuskodik, benne a külön vallási tárgyakat felvevő nézetek egyikét fedezhetjük föl, csak hogy új alakba öltöztetve, úgy hogy felállítóját is azok közé kell soroznunk, a kik a vallás külön területétől az érzékfelettit jelölik ki. Azután meg ezt a végetlent is csak bizonyos megszorítással fogadja el vallásos ismerettárgynak. A midőn ugyanis megemlíti, hogy a végetlen nemcsak a vallásnak, hanem a tudománynak is tárgyát képezi: a vallásos felfogás sajátos jellege gyanánt azt állítja elibénk, hogy ennek vallói kötelezve érzik magukat bizonyos ismeretlen hatalomnak kedvéért, melyeket a zivatar, az ég, a nap vagy a hold mögött felfedezni vélnek, véghez vinni azt is, a mit különben

¹ M. Müller: «Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion» 1880. és «Natürliche Religion» 1890.

nem örömet tesznek, vagy elmulasztani olyanokat, a miket egyébként szívesen cselekednének. Úgy, hogy a Müller-féle elmélet értelmében a vallásos ismeret tárgyát a végetlen, mint titkos hatalom (és pedig az általa korábban adott meghatározás legújabb kibővítése vagy helyesebben megszorítása szerint «erkölcsi» hatalom) képezné, a mi nemcsak hogy az alsóbbrendű vallásalakokra nem találó, a melyeket illetőleg a jelenségek mögött rejlő végetlenről beszélni nagyon bajos, hanem p. o. a déli buddhizmusra sem, a melyben a Nirvana, ha még végetlennek beválna is, de titkos és épen erkölcsi hatalomnak alig volna minősíthető.

Az imént előadottakból eléggé kitűnik, miszerint a vallási ismeret részére önálló területet, vagy külön vallási tárgyakat megjelölni nem lehet, hacsak ellenmondásba keveredni, vagy vallási és tudományos ismeretet egymással szembe állítani nem akarunk. És bár a vallásos ismeret tárgyának és körének kérdése teljesen csak a vallás és tudomány egymáshoz való viszonyának felette fontos és nehéz problémájával együtt oldható meg: a fentebbiek után a feltett kérdést illetőleg annyit határozottan kimondhatunk, hogy tárgy tekintetében a vallási ismeretet semmi különös sajátosság nem jellemzi, a mennyiben erre nézve ismerettárgy mindaz, a mi egységes, egyébként bármilyen természetű világnézetben helyet foglalhat. Vagy mivel a tudományos ismeret végcélját és főfeladatát szintén egységes világnézet alkotása képezi s csak a mennyiben ilyennek létrehozására alkalmas, teljesítette feladatát: a megállapított eredményt úgy is formulázhatjuk, hogy a vallásos ismerettárgy teljesen azonos, minden ízében összeső a tudományos ismeret tárgyával.

A mint így a vallásos ismeret tárgya ugyanaz, mint a tudásé, t. i. az összes természeti és szellemi jelenségek, a mennyiben egységes világnézetben helyet foglalhatnak: épúgy a vallásos ismeret módszere sem különbözik lényegesen a tudás egyéb módszereitől.

A tudományos vizsgálódás módszerei ugyanis az inductió, mely az egyes tapasztalatok alapján fokozatos általánosítás útján nyeri meg az összes ismereteknek egységet kölcsönöző végelveket; továbbá a deductió, mely az inductió segítségével nyert elvekből vezet le részint új, részint pedig magoknak az elveknek igazolása végett más úton is ismert, vagy megismerhető eredményeket; végül a definitió és divisio, melyek úgy az inductiv, mint a deductiv módszerrel kapcsolatban az ismeret tiszta és határozott voltát, valamint a

sokszertű ismeret könnyű áttekinthetését vannak hivatva biztosítani.

Azt hiszem felesleges munkát végeznek, ha bővebben akarnám bizonyítgatni, hogy az ismeretszerzés és rendezés mind e módszerei a vallási ismeretek terén ugyanazon szolgálatot teljesítik, mint a tudományos ismeretre vonatkozólag s hogy ennél fogva ott ép oly szükségesek, mint emitt. A vallásos tudat is egyes, részint a természeti, részint a szellemi jelenségek körébe eső tapasztalatokból indul ki. E tapasztalatok alapján bizonyos, a jelenségek kisebb-nagyobb körei felett uralkodó törvényeket vesz fel, majd ezeknek vizsgálata s egybevetése még általánosabb s egyúttal csekélyebb számú törvény elismerésére vezet, míg végre a rendelkezésére álló tapasztalatok és szellemi képességek szerint eljut a maga legmagasabb törvényeihez, elveihez és eszméihez. Természetes, hogy ez az általánosító folyamat nem minden vallásos egyénél s nem is mindig tudatosan vagy jobban mondva tervszerűen megy végbe, de a vallásos tudalom elemző vizsgálata ilyen közvetlen vagy közvetett, teljesen vagy részben tudatos inductiv eljárás felvételére kényszerít bennünket. És az egyszer megnyert végelveteket a vallásos tudat is alkalmazza. részben új eredmények levezetésére, részben magoknak az illető elveknek igazolására, a mely tekintetben elég leendő arra a kielégítő érzésre utalnunk, mely a vallásos egyént elfogja, ha p. o. az isteni gondviselés elvéből egyes tapasztalatait kielégítően levezetni s megmagyarázni képes. Csakhogy a vallásos ismeretek terén a deductió sokkal nagyobb szerepet játszik, mint az inductió, és pedig azért, mert a vallásos világnézet a sokoldalú behatás folytán rendes körülmények között már korán kész, a mikor már inkább csak az elfogadott elvekből való levezetésnek s új jelenségeknél a nyert szempontok szerint való elrendezésnek és megítélésnek van helye. Természetes, hogy a miket itt mondtunk a deductio és inductióra nézve, lényegében ugyanaz áll általában a tudomány minden eljárására is.

De hát kérdésbe tehetnők, hogy vajjon a tudományos módszereken kívül nincs-e a vallásos ismeretnek más, egyedül csak hozzátartozó s épen ezért őt jellemző ismereti módszere? Volt idő, a mikor a bölcészetnek úgy, mint a vallásos ismeretnek egyéb ismeretektől való különbözőségét a külön módszerben keresték, a milyen volt a bölcészetre nézve p. o. Hegel híres dialecticai módszere s a vallásra nézve a közvetlen önszemlélet, vagy másoknál az istenszem-

lélet mystikus módszere. Azonban ezekre nézve csakhamar kitűnt, hogy nemcsak abban a hibában leledzettek, miszerint külön tehetség és külön exztatikus állapot kívántatott használatukhoz, hanem bárki által és bármikor is alkalmazva teljesen meddőknék bizonyultak.

Hogy pedig a szabad synthesis, vagyis a képzelet nem tekinthető a vallásos ismeretek külön módszerének, ezt már Lange elméletének birálatánál érintettük. Most még csak azt jegyezzük meg, hogy a képzelet segélyével vagy adott elemekből, a gondolat és ismeret törvényei szerint alkotunk új képzeteket és fogalmakat, a mely esetben szorosan tudományos eljárást — mely nem egyéb, mint deductio — alkalmaztunk; vagy pedig tetszőlegesen, tán legfeljebb ethikai és aesthetikai szempontok szerint képezzük azokat, a mikor már nem ismeretekkel, hanem csupán képzeleti tárgyakkal leendő dolgunk, a melyek pedig a vallásra nézve a valóság szempontjából ép oly kevésbé értékesek, mint akár a tudományos ismeretre nézve. Ezzel azonban nem akarjuk kétségbe vonni a képzeletnek — de csak a fentebbi megszorítással — a vallásos tudatra nézve nagy fontosságát és nélkülözhetlen voltát. Mert e képességünknek köszönhetjük, hogy a vallásos tudatnak nem kell pusztá, élettelen és a kedélyt hidegen hagyó elvontságokkal megelegedni, hanem folytonosan új erőt és éltető táplálékot meríthet a képzelet alkotásaiból, a melyek a tényleg vagy időileg, részben vagy egészen hozzáférhetlen valóság minél hivebb kifejezésére vannak hivatva.

Miután ekként a vallási és tudományos ismeret között sem azok tárgyát, sem pedig módszerét illetőleg nem találunk lényeges különbséget, nézzük, nem akadunk-e ilyenre a kétféle ismeret forrásai tekintetében?

A tudományos ismeret első és főforrása a tapasztalat, vagyis úgy a belső, mint a külső észrevétel alá eső jelenségek közvetlen felfogása. Már azokból, a miket a vallásos ismeret tárgyára és körére nézve fentebb mondtunk, következik, hogy a tapasztalatot és pedig imént adott általános jelentésében, a vallásos ismeretre nézve is főforrásul kell imernünk. Mert teljesen igaza van Müllernek, a midőn azt mondja: «Hogy ha a vallásra nézve nem tudjuk bebizonyítani, miszerint az tapasztalat a szó közönséges értelmében; ha nem tudjuk kimutatni, hogy annak összes lényeges tulajdonságai azonosak egyéb tapasztaláséival: akkor mindig érezni fogjuk a szilárd alapnak hiányát, melyre összes tapasztalatunk felépülhetne. És ha a vallás tudalmunk jogos eleme akar

maradni, akkor ennek is, mint minden más ismeretnek, az érzéki tapasztalatból kell kiindulni. Ha ez a szilárd alap hiányzik, akkor sem természeti, sem természetbeli vallásról szó sem lehet. Mert a természetfeletti nem a természettől különböző, hanem a természetet meghaladó. Ebben az értelemben, daczára a lehető félreértéseknek, most is, mint ezelőtt, határozottan megmaradok e tétel mellett: *Nihil est in fide, quod non ante fuerit in sensu.*» A ki a tapasztalatot kicsinyli s értékét megbecsülni, fontosságát felismerni nem képes, az okvetlenül tévutra jut, a mint történt ez p. o. a hegelii bölcsészettel, a melynek különösen természetphilosophiája örök tanulságul szolgálhat azoknak, a kik a tudás bármely területén a megismerés rendes útját és módját mellőzni s közvetlenül nyerhető eredményeket nem egyszer kerülőúton elérni iparkodnak.

Azonban különösen kettőt nem szabad szem elől tévesztünk, midőn tapasztalatról beszélünk. Az első az, hogy a vallási és részben a philosophiai ismeretek terén is nem ritkán találkozunk olynemű törekvéssel, mely a tapasztalat szó jelentését önkényesen megváltoztatva, teljesen egyéni és alanyi tényeket is általános és objectiv, vagyis mindenki által tapasztalható, való jelenségek gyanánt tárgyal s az ezekre vonatkozó észrevéteket is jogosított ismeretforrásokul igyekszik feltüntetni. Csakhogy ha ekként a hallucinatioakat is bevonjuk a vallási tapasztalat körébe, akkor végére mehetetlen önkénynek és zürzavarnak nyitunk utat, a mi a szilárd és helyes alapon nyugvó vallásos ismeretet teljesen lehetetlenné teszi. Epen ezért, ha valahol, úgy a vallásos ismeretek terén van szükség a tapasztalat lehető nagymérvű ellenőrzésére s mindamaz eszközök pontos és lelkiismeretes felhasználására, a melyek által az egyes tapasztalatok valódiságát biztosíthatjuk. Az irányadó elv e tekintetben itt sem lehet más, mint a mi a tudományos tapasztalatok valódiságának megítélésénél. Ez pedig az, hogy csakis azok a tapasztalatok fogadhatók el megbízhatók és valók gyanánt, a melyeket minden éppérezkű és tehetségű ember adott körülmények között megszerezhet. Oly tapasztalatok tehát, a melyekhez állítólag külön érzék vagy tehetség kívántatik, mint használhatlanok, egyszerűen mellőzendők.

A másik pedig, a mitől mint alapjában ép oly helytelen és következményeiben nem kevésbé káros túlságtól szintén óvakodnunk kell, a tapasztalatnak nagyon is szűk értelemben való vétele. Ez pedig azoknál szokott bekövetkezni.

a kik pusztán csak a kézzelfoghatót, csupán a köznapi jelenségeket hajlandók tények gyanánt elfogadni, míg azt, a mi előttük szokatlannak, vagy egyik-másik kedvezésműjűkkel összeegyeztethetlenné látszik, minden további vizsgálat nélkül, mint a valóságtól elütőt. sőt «lehetetlent» egyszerűen figyelmen kívül hagyják. De ha célunkat nem a nekünk tetszőknek, vagy a mi szemünkben lehetségeseknek, hanem az igazságnak felkeresése képezi, akkor egyetlen, bármily hihetlenné látszó tényt sem szabad mellőznünk. És arról sem szabad megfélemedkezni, hogy vannak tapasztalatok, a melyeknek megtételéhez nemcsak teljes elfogulatlanság, a legnagyobb figyelem s összes tehetségünknek fokozott működése szükséges: hanem a melyeket csak bizonyos alkalmakkor és bizonyos feltételek mellett szerezhetünk meg. Ha a kellő alkalmat elszalasztottuk, vagy talán fel sem akartuk használni; ha a szükséges feltételek hiányzanak, akkor a kérdéses tény reánk nézve csakugyan nem létező, de önmagában és a kedvezőbb helyzetben levőkre nézve azért ép oly valódi.

És ezzel elértünk az ismeret egy másik forrásához, a melyet közvetett, vagy másodlagos tapasztalatnak nevezhetünk, a mennyiben azt nem a saját magunk, hanem mások megfigyelései szolgáltatják. Ez a közvetett tapasztalat rendkívül fontos, mert nélküle nemcsak az összes természeti és szellemi jelenségekre kiterjedő vallásos világnézet megalkotása lenne lehetetlen, hanem a legszűkebb körü összefüggő ismeret létrejötte is bajosan volna képzelhető. Maguk az exakt tudományok, melyek oly sokoldalú és pontos vizsgálatnak vetik alá az egyes felhasználásra szánt adatokat, nem követelik feltétlenül és mindegyikre nézve a közvetlenséget. És a tudomány jól felfogott érdekében nem is követelhetik, mert e követelmény nem jelentene kevesebbet, mint hogy minden egyes egyénnek valamennyi tapasztalatot meg kellene szerezni, a mi az illető ismeretkörre nézve egy vagy más tekintetben fontos és lényeges. Ez pedig az ilyenmő tapasztalatok rendkívül nagy száma miatt még az esetben is teljesíthetlen követelmény volna, ha valaki elég eszközzel és alkalommal rendelkezniék az illető tapasztalatok megszerzésére. Lényeges különbséget tehát a közvetett források tekintetében sem állapíthatunk meg a kétféle ismeretre nézve s így nem oszthatjuk azok nézetét, a kik a vallásos ismeret jellemző sajátágául a szóban forgó tapasztalat túlnyomó, vagy éppen kizárólagos használatát, tehát a feltétlen tekintélyhitet tüntetik fel. Ez csak annyiban áll, a mennyiben a legtöbb embernél kizárólag

a vallásos és pedig főbb vonalaiban már az ifjkorban kész világnézet van hivatva az összes lelkizükségek kielégítésére. Ilyen világnézet pedig csakis azáltal lehető, hogy azt jórészen már készen kapják a szülőktől, környezettől, tanítóktól, az annak alapját képező, rájuk nézve közvetett tapasztalatokkal együtt, a melyeket természetesen mindaddig megbízhatóknak tekintenek, míg a saját közvetlen tapasztalataikkal ellenmondásba nem jönnek. De ha egyszer ez megtörténik, a kritika és pedig a legszigorúbb kritika e másodlagos tapasztalatokkal szemben a vallásos ismeret terén ép oly jogosult, mint akármely más ismeret szempontjából. A közvetlen tapasztalatok feltétlen elfogadása egyáltalában nem a vallásos ismeretnek, hanem az erre nézve annyira veszélyes babónak képezi jellemvonását, de még itt is megköveteli a tudalom, hogy a közvetett tapasztalatokat a saját, bár rosszul magyarázott, tökéletlen tapasztalatai támogassák.

Ime tehát a fentebbi fejtegetések folyamán kitűnt, hogy az ismeretnek vallásra és tudományosra való megkülönböztetése, — a mennyiben t. i. mindkettőnél egységes világnézet alkotását tartják szem előtt — semmi jogosultsággal sem bír s hogy a kettő nagyon szépen megfér, nem egymás mellett, hanem egymásban: a legbensőbb és legszorosabb egységben. Minden más felvétel mellett kikerülhetlen a két világnézet szembe állítása, s így egyik igazságának a másikéval szemben való tagadása; tehát mihelyt a két világnézetnek egy tudalomban kellene helyet foglalni, a tudalomnak önmagával való meghasonlása. Tudományos igazságról tehát ellentétben a vallásossal, vagy megfordítva, csak azok beszélnek, a kik a vallás, a tudomány és az igazság fogalmaival egyáltalán nem, vagy csak félig-meddig vannak tisztában. Az igazság csak egy, bármily — akár vallási, akár tudományos — jelzővel illessük is azt s másfelől, a mi nem igazság a tudomány vagy akár a vallás szempontjából, ép oly kevésbé lehet igazság a vallás, illetőleg a tudomány előtt.

És mégis van egy különbség tudományos és vallási ismeret között. Nem tárgy, nem módszer, nem is források tekintetében. A meggyőződés erőssége, intenzitása az, a mely a kettőt azoknál, a kiknél a kétféle ismeret a vallásosban nem olvadt fel, vagy pedig két különböző egyénnél határozottan megkülönböztethetővé teszi. A kétféle meggyőződést a nyelvhasználat is más-más szóval jelöli meg, az egyiket t. i. a tudományos meggyőződést tudásnak, a másikat hitnek nevezvén. Csakhogy a kettő természetének szinte érthetetlen

félreismerése következtében akárhányszor látjuk a tudást teljes meggyőződés és a hitet valószínűnek tartás vagy vélemény értelemben vétetni. Holott a kettő között levő viszony épen megfordított s jellemzője egyúttal a tudományos és vallásos ismeret közötti viszonynak. Nevezetesen a tudományos meggyőződés sajátsága, hogy az sohasem feltétlenül igaznak tartás. Akármennyire meg legyek is én győződve valamely tétel helyes voltáról valahányszor arra fontosabb esetekben hivatkozom, e hivatkozásnak csak akkor leendő kellő súlya, ha az illető tétel egyúttal bizonyítatik is. Ellenben a vallásos meggyőződés feltétlen, mintegy az ember lelkéhez, Énjéhez van növe s tárgyának igazsága bizonyításra csak akkor szorúl, ha hitünk abban bármely oknál fogva megingattatott. Ellenvethetné valaki, hogy épen ennél a körülménynél fogva a vallásos meggyőződés kisebb intenzitású, a bizonyítástól való idegenkedése a be nem bizonyíthatóságtól való félelemből eredvén. Ám én ez ellenvetésre azzal a kérdéssel felelek, hogy melyik meggyőződés erősebb: az-e, a melyik csodálkozva néz rád, ha a bizonyítás szükségét emlited fel oly igazságra nézve, a melyet minden ízében közvetlenül felfog, úgyszólván érez; vagy pedig az, a mely tudja, hogy az állítás csak a tagadás czáfolatával lesz teljessé? És ez a különbség a kétféle meggyőződés között nagyon természetes. Mert a tudomány, mint az igazság és csakis az igazság kutatója, alapjában szükségképen kételkedő, a vallásos ismeret pedig, mint a talált igazságoknak a saját szempontjából rendszerezitője és felhasználója, dogmatikus. Azonkívül a tudományok tételeik bizonyítására csaknem kizárólag elméleti okokat használnak, míg a vallásos ismeret ezeken kívül a tudalom sokféle vonatkozásaiból merített, bár pontosan nem mindig elemezhető erősségekkel is rendelkezik. Nem szólva tehát ama különbségről, mely a tudományos és vallási ismeret között akkor áll elő, ha a tudományos jelzöt szűkebb értelemben, az ismeret egy meghatározott területére vonatkoztatva vesszük, holott a vallásos ismeret — a mint azt nem lehet eléggé hangsúlyozni — minden lényegest magában foglaló: a jellemző különbséget a kétféle ismeret között az képezi, hogy az egyik nem teljesen kész és szilárd, a másik pedig az egyénre nézve változatlan jellegű s minden lényegesre kiterjedő ismeret. A helyett hát, hogy a vallásnak kellene — mint ezt annyian állítják — az emberiség szellemi fejlettségének magosabb fokán a tudomány előtt teljesen háttérbe vonulnia: épen ellenkezőleg a tudományos működésnek és

fejlődésnek képezi a vallásos meggyőződésbe való átmenet végcélját. Úgy, hogy a mily mértékben eredményesebbek lesznek a tudományos vizsgálatok, abban az arányban fog gazdagulni a vallásos ismeret is, de egyúttal megfelelően kisebbedni az ellentét, mely a kettő között a tudat fogyatkozásai miatt egyeseknél fennállott.

Ezek után már senki sem fogja az előző tárgyalásokból azt a következtetést vonni le, hogy a vallást, a vallásos ismeret természeténél és taglalt fontosságánál fogva pusztá elméletnek kellene tekintenünk. Mert épen azért, hogy a vallásos ismeret mindazt magában foglalja, a mi akár az egyénre, akár a társadalomra nézve jelentőséggel bír s hogy ezt az ismeretet az egyén egész lényét átható, élő meggyőződés jellemzi, megszűnik az közönséges értelemben vett ismeret lenni s érzést, akaratot és általában az egész szellemi létet átható életelvvé magasztosul.

Mint egyik legfontosabb elemét, felvevén e világnézet magába az erkölcsi eszméket és elveket is, és pedig nem mint különálló, független területet, hanem az egészszel szorosan összeforrott s szerves összefüggésben álló alkatrészét: ez által állandó indítója és egyúttal irányzója lesz akaratunknak, rúgója és tudatos meghatározója összes cselekvésinknek. S ha már egyszer tudalom és akarat egyaránt és a legbensőbbben egyesül a vallásos világnézetben, összes érzéseink sem vonhatják ki magukat annak hatása alól. Ez a hatás pedig abban nyilvánul, hogy egyfelől legerősebb érzéseink csaknem kivétel nélkül a vallási tudattal jönnek létre, másfelől meg többi érzéseink is kisebb-nagyobb mértékben vallásos színezetet nyernek és a vallásos tudat kellő erőssége mellett annak befolyása alatt vallásos érzelmmé egyesülnek. Viszont a vallásos érzelem a maga részéről ép oly mértékben hat erősítőleg és felemelőleg a tudatra és akaratra, mint a mily mértékben működtek amazok közre a vallásos érzelem keletkezésére és megszilárdítására. A minthogy ez nem is lehet másként, mert hisz fentebb láttuk, hogy képzet, akarat, mozzanat és érzés egyazon lelki ténynek, s ebből kifolyólag tudat, akarat és érzelem egyazon lelki életnek elválhatlan alkatelemeit képezik.

Ha e szerint a vallás lényeges és főfontosságú tényezőjének a vallásos tudatot kell tekintenünk; a vallásos tudat tartalmát pedig fejlődésének tetőpontján minden ellentétet kizáró s feltétlenül igaznak tartott világnézet képezi, a mely a fejlődés folyamán mindinkább elhatározó befolyást gyakorol

érzésre, akarásra egyaránt, úgy hogy végül az egész tudalmas Ént magába olvasztja: akkor a fentebbi fejtegetések eredményét leghelyesebben a következőleg foglalhatjuk egybe: *A vallás: élet, mely minden mozzanatában az összes lelki jelenségek felett feltétlenül uralkodó egységes világnézlet hatása alatt áll.*

Miután ekként a vallás fogalmát levezettük, hátra volna még bebizonyítása annak, hogy 1. az imént adott meghatározás minden tényleges vallásalakra alkalmazható; 2. csakis a vallás körébe tartozó jelenségek azok, melyek az alá rendelhetők. Azonban alig kell mondanom, hogy ez az igazolás egy értekezés korlátai közé nem szorítható, mert ahhoz a vallástudomány egész mezejének áttekintésén kívül a rokon szellemi jelenségek tüzetes vizsgálata is szükségeltetné. Épen ezért csupán a következő lényegesebb észrevételekre szorítkozunk.

A mi a vallás fogalmának általános alkalmazhatóságát illeti, első tekintetre úgy tetszhetik, hogy a nyert meghatározást már csak azért sem tekinthetjük kielégítőnek, mert az a vallást csak mint egyéni s nem egyúttal mint társadalmi jelenséget is veszi figyelembe. Vagy hogy az e tekintetben használatos műnyelv kifejezéseivel éljünk, a fentebbi definitio csak a subjectiv, nem pedig az objectiv vallásra is vonatkozik. Azonban ez az ellenvetés csak abban az esetben volna jogosult, ha a subjectiv és objectiv vallás között olyanmű különbség volna, mely a külön meghatározást szükségessé tenné, vagy helyesebben, egyazon meghatározásnál mindkettő külön tekintetbevételét követelné meg.

Ámde ha a fentebbi meghatározást szemügyre vesszük, el kell ismernünk, hogy az az élet, a minőnek a vallást jellemeztük, szükségképen magában foglalja az objectiv vallás feltételeit és lényeges elemeit. A ki ugyanis egy minden tekintetben irányzólag ható világnézlet befolyása alatt áll, az a lényegesekben megegyező világnézletű egyénnel szükségképen életközösségbe fog lépni, vagyis objectiv vallást alkotni. És pedig nemcsak a részben vagy teljesen megegyező vallásos gondolkozás, erkölcsi cselekvés és érzület fogja az objectiv vallás előállítását maga után vonni, mert ez úton általában a vallás és épűgy egyes vallásalakok széleskörű elterjedését kimagyarázni alig lehetne. Mondhatjuk, sokkal nagyobb mértékben működik közre az objectiv vallás előállításánál az a vallásos tudat természetéből folyó törekvés, mely a közelebből csak subjectiv vallást lehetőleg egyetemessé tenni igyekszik

s mely az egyén világnézetének úgy tartalmával, mint az azt kísérő meggyőződés erősségével a legszorosabb összefüggésben van. Mivel ugyanis a vallásos világnézet embertársainkról, hozzájuk való viszonyunkról alkotott fogalmainkat is mint lényeges alkatelemeket foglalja magában és pedig úgy, hogy ez irányban cselekvéseinket és érzelmeinket teljesen meghatározza: a csak legkevésbé emelkedett szellemű vallásos tudat mellett másokat is részesíteni óhajtunk azokban a lelki jókban, a melyeknek magunk részesei vagyunk. Annyival is inkább, mert a legtöbb vallásos világnézet szerint az azokhoz ragaszkodók és a szerint cselekvők nemcsak subjectív, hanem objectív javoknak is részesei. A most említett motivum különösen azoknál munkás és mutathat fel kedvező körülmények között bámulatos eredményeket, a kiknél a vallásos világnézet a legszilárdabb s a kiknek élete a vallásosság illető fejlődési fokán minden tekintetben eszményül szolgálhat. Ezek a vallástörténet ama kimagasló alakjai, a kik mint vallásalapítók és reformátorok egy-egy vallásalak megteremtői vagy gyökeres átalakítói lesznek.

De van még egy más lélektani indok is, a mely szintén hathatósan közreműködik az alanyi vallásnak minél általánosabbá tevésében s a mely még nem annyira a kiváló vallási tehetékű, mint inkább a közönséges, de a saját világnézetükhöz szorosan ragaszkodó egyéneknek játszik fontos szerepet. Ha ugyanis egyszer vallásos meggyőződésünk egy bizonyos irányban szilárdulni kezd, akkor a dolog természeténél fogva mindaz, a mi annak erősítésére és az adott irányban tovább fejlesztésére közreműködik, tetszéssel, az ellenkező pedig sokszor fanatikus gyűlölségig menő rosszalással találkozik. Úgy az egyik, mint a másik, sok esetben az utóbbi még inkább mint az első, a lényegesekben egyező hitűek külső egyesülését s egy vallásos társulatban tömörülését vonja maga után. Ha ezekhez hozzá vesszük, hogy a vallás független híveinek számát s hogy mindegyik vallás valódi értékét a hozzá tartozó világnézet tartalma, az életre való hatását pedig ezenkívül a velejáró meggyőződés erőssége határozza meg: csakis igaz mivoltát juttattuk kifejezésre, a midőn formailag mint subjectív jelenséget határoztuk meg.

Azonban daczára annak, hogy a kérdéses meghatározás látszólag csak a subjectív vallásra vonatkozik, vagy talán épen azért: alkalmazhatónak bizonyul az minden, akár multbeli, akár jelenkori vallásalakra. Mert akár a vallásos fejlődés legalacsonyabb fokán álló animismust, akár a legmagasabb

tökélyű keresztyénséget, akár a kettő közé eső bármelyik vallásalakot vizsgáljuk: a meghatározás által kifejezett jelleget mindegyiknél feltalálhatjuk. S folyamodjunk bár a régi vallásos emlékekhez, vagy a jelenkori adatokhoz egy-egy vallásalak képiének megalkotása végett, e kép jellemző vonását állandóan több-kevesebb értékű, de mindig szilárd meggyőződéssel kísért világnézet fogja képezni, a mely egyúttal meghatározza az illető vallás tökélyének és gyakorlati hatóképességének fokát is. Ezzel az uralkodó meggyőződéssel együtt látjuk fellépni azután, a szerint, a mint a vallásos tudat szellemi, barátságos vagy ellenséges lényt s illetőleg lényeket vesz fel intézők gyanánt: a függés, tisztelet és szeretet, a félelem és gyűlölet stb. érzelmeit. És mert a vallásos érzelem erőssége mintegy hőmérője általában a vallásosság-nak, ez érzelmet részben felkeltő és erősítő, részben pedig kifejezésre juttató cultusi cselekményekkel is mindenütt találkozunk. Ugyancsak az ily módon domináló vallásos világnézet határozza meg az illető vallásalak híveinek összes cselekvéseit úgy az élettelen, mint a szerves természet, nem különben az emberek és istenek irányában: tehát az egyes vallások erkölcsi törvényeit és áldozati, isteni tiszteleti szabályait s gyakorlatát. De az általunk adott meghatározás életképességét legjobban mutatja ama vallásalak vizsgálata, mely az előttünk ismeretes meghatározásoknak — a Müller-félét sem véve ki — egyike alá sem foglalható. Ez ugyanis az a vallás (ha a jelen században keletkezett s még alakulóban levő positivismust nem vesszük tekintetbe), a mely miatt, bármily sajtóságnak tűnjék is ez fel, az istenhitet nem sorolhatjuk a vallás jellemző tulajdonságai közé. Mert bármennyire az ellenkezőt vitassák is Hartmann, Biedermann és mások, az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján a déli buddhismust atheistikus vallásnak kell tekintenünk. Müller Miksa, kit e részben tekintélynek mondhatunk, egész határozottan állítja, hogy: «a buddhismusban, és pedig a déli buddhismusban, mely az északi buddhismustól vagy buddhismustól szigorúan megkülönböztetendő, istent, mint a világ kormányozóját vagy teremtőjét sehol sem látjuk megemlítve. Ellenkezőleg, a teremtésben való hitet, ha nem is mint eretnokséget, de mint oly képzetet, melyet Buddha a leghatározottabban elvetett, kárhoztatva találjuk. Istenek vagy dévák fordulnak ugyan elő, de csak mint alárendelt, meseszerű lények . . . »¹

¹ M. Müller: «Natürliche Religion» 1890. p. 100—101.

És néhány lappal hátrább: «A buddhistáknak tehát nincs istenük, nincs világtéremtőjük vagy kormányzójuk, a kít megismerhetnének, rájuk nézve tehát modus cognoscendi et colendi Deum nem létezik. És mégis ki fogná állítani, hogy ezeknek nincs vallásuk?» A mi általunk adott meghatározás értelmében bizonyára senki, mert hogy istentagadásuk mellett meg van a maguk határozott világnézlete, s hogy e világnézet irányozza és uralkodik egész életük és lelki világuk felett, azt nincs vallástörténész, a ki csak pillanatra is kétségbe vonná. Az, a mi a buddhismus szerint minden bajnak és szenvedésnek okozója, épen a nemtudás, vagyis az életnek, az ember igaz természetének és feladatának nem ismerése. A ki felvilágosodott, buddha lesz, vagyis, a ki eljut a helyes világnézlethez, csak az számíthat az igaz boldogságra, mely e vallás szerint a teljes megsemmisülésben áll s csak az mondhatja magát valóban vallásosnak. A buddhismus jellemző sajátosságát ennél fogva határozottan pessimistikus világnézlete képezi, úgy, hogy a többi, eddig ismert vallásalakokkal csakis abban, de abban azután teljes mértékben megegyezik, hogy e világnézletnek alárendel minden egyebet, ehhez méri s e szerint ítéli meg úgy az egyéni, mint a társadalmi életet.

A mi meg azt a kérdést illeti, vajjon a vallás fentebbi fogalma nem nagyon tág-e, tehát nem illik-e egyéb, a vallástól megkülönböztetendő szellemi jelenségekre is: határozottan nemmel kell felelnünk. Mert ama kifogás ellenében, hogy meghatározásunk egyfelől a babonahitre, másfelől meg a bölcsészeti világnézletre is alkalmazható — egyéb felvétel lehetőségét nem tudom elképzelni — elég leendő következőket megjegyezni.

A babonahit sokban rokon a vallási jelenségekkel s a mennyiben rokon, a vallásról adott meghatározásnak természetesen erre is kell illeni. A babonahit lényeges elemét ugyanis egyes helytelen képzetek, fogalmak alkotják, a melyek oly erős meggyőződéssel párosulnak, hogy a babonás egyén cselekvéseit és érzelmeit ép oly határozólag befolyásolhatják, mint akár a vallás tudalmi eleme. Csakhogy míg a vallásos képzeteket azok szoros összefüggése jellemzi, minél fogva azután *egységes világnézletté* egyesülnek, addig a babona-képzetek elszigetelten, minden belső összefüggés nélkül lépnek fel s az egyéni tudalommal mint egészszel, többé-kevésbé ellentétben állanak. A babonának ezt az értelmezését elfogadva, a vallásról adott fogalmunk nemcsak hogy nem alkalmazható rá, hanem azt egyenesen kizárja. Ha ellenben valaki babo-

násnak minősít minden, bár az egész tudalomra kiterjedő, de szerinte helytelen világnézetet, akkor a legtöbb, sőt a vallásellenes irányzatok szerint minden vallást babonának kellene tekintenünk. De ugyancsak babona lenne ez esetben bizonyos mértékben minden tudomány s épúgy az azokra támaszkodó vagy azok mellett fellépő bölcsészeti rendszerek is. E következményeket pedig nem hiszem, hogy egyetlen józan gondolkozó is hajlandó volna magáévá tenni.

Arra nézve pedig, hogy a vallás sajátos ismerve a bölcsészeti világnézlettel szemben nem volna kellően kifejezve, csak ismételnem kell azt, a mit az előzők folyamán határozottan hangsúlyoztam, hogy a vallás nem egyszerűen *elmélet*, hanem *élet*, melynek a tudalmi elem csak egyik, bár legfontosabb tényezőjét képezi. Ha pedig ez az ellenvetés oly értelemben volna veendő, hogy a vallásról adott meghatározás a bölcsészeti világnézet hatása alatt álló életre is alkalmazható: erre nézve az a feleletem, hogy valóban úgy van; csak hogy az annak nem fogyatkozása, ellenkezőleg a legtöbb szokott meghatározással szemben kiváló előnye. Mert az az egyén, a ki életének minden mozzanatában egy meghatározott világnézet befolyása alatt áll, jutott légyen e világnézlethez bármi úton s öltöztette légyen azt bármely bölcsészeti rendszer alakjába, már nem philosophus, nem egyszerűen egyik vagy másik bölcsészeti rendszer híve, hanem több: egy meghatározott vallás követője vagy alapítója.

Végül még egyet. A vallásról adott fogalmat vizsgálva, egyszerre kitűnik annak pusztán formai volta, a mennyiben a vallások tartalmára, vagy mondjuk igazságára való vonatkozás teljesen hiányzik belőle. Ez a fogyatkozás azonban csak látszólagos. Mert a buddhizmusra vonatkozólag mondtak is világosan mutatják, hogy a vallásról, mint általános, minden tényleges vallásalakot magába foglaló jelenségről csakis ilyen alaki meghatározás adható. Az egyes vallásalakok tartalma ugyanis annyira különböző, sőt ellentétes, hogy mindama meghatározások, a melyek nem tisztán formaiak, hanem tartalmi vonatkozást is rejtenek magokban, csak egyes, de nem az összes vallásalakokra illenek. De épen abból, hogy a vallásra vonatkozó általános érvényű meghatározás szükségképen alaki: természetszerűleg következik, hogy a vallás mivoltára vonatkozó kérdés illetően megoldása egy más szempontból szükségképen kiegészítést igényel. A midőn a vallás lényeges elemétől oly világnézetet állapítottunk meg, a mely egész lelki világunk felett ellenállhatlan uralomra van hivatva,

lehetetlen ez eredménynél megállapodnunk s nem kérdeznünk, hogy lehetséges-e egyáltalán objectiv érvényű vagyis a valóságnak híven megfelelő világnézet s vannak-e annak biztos ismertető jelei? És ha mindkét kérdésre igennel feleltünk: vajjon a szellemi és vallásos fejlődés mai fokán s esetleg mindenkorra mely világnézetet kell az igazság követelményeit kielégítőnek elismernünk? E kérdéseket illetőleg, a mennyire terünk engedte, már értekezésünk első részében, az ott tárgyalt elméletek bírálata alkalmával igyekeztünk álláspontunkat megjelölni. Azonban a felvetett problémák teljes megoldása, mely csak ismerettani alapon, továbbá a magasabb fejlettségű vallásalakok, különösen a keresztyénség tartalmának vizsgálata után és a mai tudományos eredmények felhasználásával volna eszközölhető: már nem tartozik kitzűzött feladatunk körébe, hanem külön önálló és részletes tárgyalást igényel.

Dr. Horváth József,

pápai theol. akad. tanár.

KOMENIUS ÁMOS JÁNOS.

Az élelvek gyanánt közszájon forgó példabeszédek között alig van elkopottabb, jobban félreértett s így vitásabb is, mint a «non scholae sed vitae discimus» régi igazsága. Első tekintetre nem is gondolná az ember, hogy mily mély értelmők van e keveset mondani látszó szavaknak. A legkülönbözőbb tudományszakok legelvontabb ágainak művelői, tudományszakuk tételeinek fejtegetésekor épen úgy ezen elv szolgálatában állóknak vallják magokat, mint az elemi oktatás Abc-jével foglalkozó közönséges iskolamesterek, pedig ha külön-külön megkérdéznők tőlük, hogy mit értenek amaz egyszerűnek látszó igazság alatt, csakhamar belátnók, hogy a quot capita tot sensus elve itt igazi chaoticus alakban kél harcra egymással. És pedig harcuk rendkívül elszánt és kitartó, mert mindenik a legnemesebb célból, az emberi nem boldogítása érdekében kér meghallgattatást s így legalább szándékuk nemes volta igazolja elkeseredett küzdelmüket s kelti fel az irántuk való őszinte érdeklődést. Soha több félreértés, czéltévesztett fáradozás oly nemes cél szolgálatában!

Pedig ha a munkát nyomban vagy legalább valamikor bizton követné a siker, vagy legalább ha a nevelés és oktatásügyi experimentálások a tudósok íróasztalánál s szűk körben történni szokott megvitatásánál szélesebb körben és pedig komoly következetességgel végrehajtottak volna: az emberi nem művelődésének s boldogságának ügye jóval közelebb állanának a megvalósuláshoz a tökéletesedéshez. Azonban az igazi reform-eszméknek már végzetők hozza talán magával, hogy azok kerek egészökben, lelkiismeretes pontossággal nem vitetnek egyszerre keresztül, hanem a részleges alkalmazás közben elért kisebb-nagyobb siker mértéke szerint bíraltatik életrevalóságuk, hasznavehetőségük. Így lesz az általuk ígért eredmény legtöbbször csak felsiker, ha nem épen balsiker; így lesz sorsukká a feledésbe merülés vagy teljes félreértetés s csak kevésnek közülök lesz osztályrészükké s az is csak hosszú idei mellőztetés után a feltámadás s a helyesebb alkalmazás által igazolt igazi értékesülés, értékesítés.

Ha e tünemény okait fürkészzük, a nagy ellentétek látása s nemes inteniójú küzdelmeik szétágazó eredménye mégis inkább felemel s megnyugtat bennünket, mintsem lever vagy kétségbeejt, mert e küzdelem egyuttal a haladás és tökéletesedés záloga is s arról tesz tanúságot, hogy a folyton előretörő emberi társadalom, a mult századokra szóló intézményeinek keretében nem érzi jól magát, hanem élni és mozogni vágyik s hogy az iskolákat nem tekinti többé az emberi művelődés és társadalmi fejlődés egyedüli kútfejeinek, csupán egyik elsőrangú tényezőjének. Elismerem, hogy szavaimban némi ellentmondás foglaltatik, de a ki korunk társadalmi viszonyait az iskolákhoz való helyzetében komolyan megfigyeli, fel fog menteni a további indokolás kötelessége alól. Csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy az iskolák által közvetített tudományos tények, természeti igazságok ismeretét még nem nevezhetjük tudománynak s az élet is csupán annyiban reflectálhat az így nyert iskolai eredményekre, a mennyiben a létért való küzdelemben azokat gyakorlatilag is értékesítheti. Hogy mennyi kívánnivalót hagy fenn e tekintetben még ma is tudományos nevelés- és oktatásügyünk, felesleges bővebben fejtegetnem.

Az ismeretek gyakorlati értékét tekintő u. n. realizmus s a lélek formális kiképzését sürgető humanizmus harcza rég ismert dolog mindnyájunk előtt; követelményeik merev keresztülvitele különösen a napjainkban vitatott középiskolai oktatásnál csak a régi harc újabb folytatása s fájdalom, ma is

azt látjuk, hogy közös céljuk, mely pedig sohasem lehet valami különös szakra szóló kiképzés, hanem csak az emberi lélek tudvágyának minden irányban való fölkelteése s az összes lelki tehetségek összhangzatos kifejtése s ennek utján a szív és kedély nemesítése és jellem kiképzése — ma is épen annyira vitás kérdés, mint volt ezelőtt háromszáz évvel.

A férfiú, kinek emlékét a jelen sorok által felújítani kívánjuk, már csak azért is méltó tárgyat képezheti a visszaemlékezésnek, mert ő képezi mintegy az átmenetet a kizárólag humánus, vagy kizárólag reális nevelési irányzattól a kettőnek részarányos megosztásán, mondjuk összeegyeztetésén munkálkodó s a napjainkban is sokat hangoztatott u. n. egységes középiskolai törekvésekhez. Az utókor hálátlan nagymesterei iránt s míg a philosophia útvesztőiben helyongó, sokszor nagyon is homályos elméknek talán tulságosan is gyujtogatja a halhatatlanság mécsvilágát, addig az emberiség igazi jóltevőinek, kik az embereket nem akarták egyébre tanítani, mint tiszta és határozott világnézet alapján folytatózó munkás, erkölcsös és becsületes életre, nem ritkán századokon át adósa marad a hála és elismerés nagyon is megérdemlett koszorújával. Egy ilyen, sok tekintetben elfeledett nagymester Komenius is és pedig első a legelső között. Az emberiséget nevelni és oktatni, előbbre vinni a tökéletesedés útjain nem jelent kevesebbet, mint látnoki szemekkel kifürkészni az emberi nem, a világ lételeének célját s azt egyszerű, mindenki által megvalósítható életelvek által elérni tudni. A paedagogia, mint tudomány, ezredéves fejlődésében csalhatatlanul igazolja állításomat s azt mutatja, hogy minden törekvés, mely e cél félreértéséből vagy szándékos félre-magyarázásából indult ki, nemhogy előre, inkább hátrafelé, visszavitte az emberi művelődés ügyét. Más szavakkal: minél tisztultabb, minél fejlettebb valamely kornak vagy egyéneknek a természetről, az emberről és világról alkotott felfogása, annál helyesebbek is nevelésügyi törekvései, annál közelebb állanak az iskola és az élet követelményei egymáshoz s a megvalósuláshoz. Jehova választott népe a zsidó, a törvény betűivel gyötörte fiait, hogy ennek ismerete mellett a Jehova világot-(legalább a zsidó világot) boldogító tervei megvalósulásáért el tudja végezni a rájaeső munkarészt. A Plato-féle eszményi görög nevelés célja az erényes élet, mely az istenhez való hasonlóságban culminálódik s külső nyilvánulásában merő állami manipuláció, mely az ember és az emberiség fogalmát az állampolgárság szűk körébe szorítja le, a kettőt egymással

teljesen azonosítván s kizárván belőle a szabad görögön kívül minden más embert, az emberiség nevelésügyét egy meglehetősen szűkkörű világnézet követelményei szerint idomítá. A keresztyénség, mondjuk Krisztus fenséges tana, mely a szív benső s tiszta érzelmeinek földi mennyországát akarta a földön megalapítani, ledönté azon legveszedelmesebb korlátot, mely az emberben egyebet lát a pusztá érző, gondolkozó lénynél, s az emberiség nevelésügyének munkálásával az egyént egyenértékűnek nyilatkoztatá ki az összessel s míg p. o. classikus kor (Plato s Aristoteles) az embert egy uralkodni képes s engedelmeskedni kész polgár eszményi alakjában tünteté fel s egy kis nemzet «politikai állatává» alacsonyítá le, addig a keresztyénség az isten országa polgárává létel által a tökéletes ember fogalmát s működésének célját hasonlíthatatlannal fenségebbé, szélesebb körűvé tette. Ezen cél kitűzésével együtt a nevelés tárgya is más lett, mint volt az ókorban, mert bár a tárgy ugyanaz maradt, t. i. az ember, de míg amott ez csak annyiban képezte a nevelés tárgyát, a mennyiben mint tökéletes polgár nevelhető s nevelésre szorult volt s ezen kívül az emberi lélek tartalmát minden más tekintetben figyelmen kívül hagyták: addig a keresztyénség vallás-erkölcsi céljainak megfelelőleg a teljes, az egész embert igyekezett nevelni, mint Istennek teljesen hű képmását, lelki tehetségeinek egyetemes felölelésével, az egyén fogalmának tökéletes kimerítésével. Ez állásponton a test, Istennek ez élő temploma ép úgy tárgya a nevelésnek, mint maga a lélek s míg egyrészt a testi munkákban való ügyessé tétel által a szélesebb körű emberi társadalom szükségleteinek hasznos munkása lett, másfelől meg lényegének igazi feladatát az örök életre való alkalmassá tételt is a szó legnemesebb értelemében felvette munkaprogrammjába. Egyszóval a keresztyén nevelés az ember egész lelki életét felkarolta és pedig oly szerencsés megoldással, hogy teljes universalismusa mellett az individuum teljes jogosultságát is teljes épségében fentartotta.

A Jézus tanaiban testté lett ige bármily tökéletes volt is magában, az élet különféle viszonyaira való alkalmaztatásában többnemű átalakulást, fejlődést igényel. Jézus maga nem folyhatott be a társadalmi élet minden alakulásának átalakításába, csupán a magot vetette el, az időre hagyva az egyes igazságokban rejlő magvak kifejtését. Az egyháztörténelem elmondja, mint lett a keresztyénség terebélyes fává s egyúttal, mint öltötte magára mind inkább-inkább a dogmák

hideg mezét s mint lett minden tudomány a teológiának szolgáló leányává a középkor hosszú századain keresztül.

Ismerjük, mint lépett az ókori polgárnevelés helyére a keresztyénség égi polgárrá nevelésének eszméje, mely lassacskán a föld, az élet hiábavalóságának, megvetésének tanait hirdette s megnépesíté vezeklőkkel az erdőket, klastromokat s elhomályosítá a gondolkozni szerető emberi észet a túlvilági üdvre vonatkozó tárgyaltalan balvéleményekkel. Így lett a nevelés ügye is egyoldalú egyházi vallásos irányú neveléssé s az imént még universalis czélok után törő keresztyén világnézet lassacskán a szabadabb tudományos törekvések megölő ellenségévé. Az emberiség czélját képező tökéletesedés ügye csakugyan zátonyra is jutott volna, ha éppen a Krisztus tanai-ban rejlő számtalan fenséges életelvek szét nem törték volna a nyűgző bilincseket. Mint egykor az ókorban az ismeretelmélet dogmáit széttörő s az emberi kutató szellem szabadságát vitató sophisták, úgy most a középkor derekán az egyházi dogmatismus fojtó légköréből menekülni sovárgó scholastikusok lettek az emberiség szószólóivá, igaz, hogy sok tekintetben öntudatlanul és akaratlanul. Az orthodox hit épségben tartására, igazolására általuk felhasznált görög bölcsészlet s az ebből előállott dualismus lassacskán döngetni kezdé az egyház hatalmas bástyáit s az Irás és Értelem ítélőszéke elé állított emberi elme csakhamar belátta mindkettőnek tartatlanságát s más eszközök után nézett földi boldogsága, lelki összhangja megóvása végett. Mert bár a scholastikusok a ragyogó ékesszólás s mesterkelt okoskodásmódok minden fegyverével sikra keltek az egyház tanai védelmére s így a tudomány alaki követelményeinek eleget tettek, de mert a tartalom alig volt észrevehető a bő keretben: az emberi szellem ez utóbbi után nézett s szükségletét onnan igyekezett fedezni, a mit legközelebb ért s így támasztotta fel ismét a rég letűnt classikusok világát.

Messze vezetne tárgyamtól, ha a *Humanismusnak* az egész világot fényzőnnel elárasztó feltámadását s befolyását csak rövid vonásokkal is jellemezni akarnám. Tagadhatatlan, hogy e nagy szellemi újjászületés, kivált kezdetben, határozott oppositíót képezett az egyházzal szemben, de a mint a világraszóló keresztelési ünnepély zaja lecsillapult, a szellemek a keresztyénségben megjelent üdv s legmagasztosabb emberi cél helyes felismerése után a megkövesült egyházi orthodoxia újjáteremtését ismerék el feladatuknak. Az út, melyet e célból választottak, t. i. az ősz eredeti kútforrás-

hoz való visszatérés hívta életre a *Reformációt*, mely míg a régi, igazi keresztyénség visszaállítását czélozta, egyuttal a vallási, politikai és sociális életet is gyökeresen átalakította. A keresztyénség igazi lényegét, mint tudjuk, a benső embernek teljes odaadása képezte Istennek, melyet Pál apostol a *hit* szóval fejezett ki. Ez maradt a reformatiónak is anyagi elve, míg az alaki elv az *írás*-nak az egyetlen tekintélynek elismerése volt. A humanismusnak képezi diadalát, hogy ez alapon a szabad vizsgálódás elvének érvényt szerezni sikerült s igaz, hogy eleintén csaknem kizárólag a theologiai téren végezte ez elv világraszóló missióját, de csakhamar érezhető lett hatása a tudományok és a társadalmi élet minden más terén is. Többek között és pedig elsősorban így lett a humanismus a nevelés és oktatásügynek is reformálójává. Itt különösen két rendkívül fontos munkáját említem fel csupán. Az egyik az, hogy a classikusok felvétele által a dogmatikus színezetű beszédgyakorlatok, szótanulás helyébe tudományos ismeret-anyagot állított s a classicismus szépségeinek közvetlen szemlélete, érzékelése által a szép és jóért való forró lelkesedést lángragyújtotta: a másik pedig az, hogy az írás egyedüli tekintélyének proclamálása által egyuttal az egyetemes papság elvét is kimondotta, vagyis megteremtette az általános és egyetemes népiskolai oktatás eszméjét, mely mindenkire nézve lehetővé tette az égi és földi dolgok felől való önálló íteletalkotást. Így lett már az alsóbb oktatás körébe felvéve a vallásos oktatás mellé bizonyos, a gyakorlati étellel összefüggő ismeretek (reáliák) közlése s ezáltal az iskolai oktatás célja legalább főbb vonásaiban körvonalozva.

Mint az eddig elmondottakból látjuk, ez ideig még rendszeres nevelés s oktatásügyi és pedig czéltudatos eljárásról szó sem lehetett; még csupán az egyes épületanyagokat hordták össze a századok, a nélkül azonban, hogy egy rendező kéz azokból tökéletes épületet emelt volna. Az egyházi atyák ködös, homályos, a testet lenéző asceta felfogása lenyűgözte a lelket dogmák bilincseivel; a scholasticismus terméketlen talaja csak a dogmák képtelenségeinek megvilágítására, igazolására szorítkozván, eltekintve a szellem reakcióját felidéző, tehát közvetett hasznosságától, csakis formai sikert eredményezett az oktatás ügyének; a humanismus e «modern pogányság» a nevelés vallás-erkölcsi feladatát, bár nem teljes egészében fogta fel, mindazáltal az oktatás céljának, tartalmának s némileg módszerének kifejtése által már óriási lépést jelez, legnagyobb hiánya lévén mégis az, hogy tanítási módját

illetőleg csaknem kizárólag dogmatikus, tankönyvei szabályok száraz halmaza, nevelése keretébe csak a szellemi aristokrátiát illeszti be, míg a nagy tömeget figyelmen kívül hagyja s így az embert magában és egészében nem neveli igazi emberré; a reformatió, a népiskolák e nagynevű megteremtője, végeredményében kevéssel mutatott fel többet a humanizmusnál, csakhogy az ő munkájának végtelen nagy értékét épen az kölcsönöz, hogy a nevelésnek igazán keresztyéni elméletét szerencsésen egyesíteni tudta a humanisták törekvéseivel és az egyetemes papság elvének kimondása s a népiskolák felállítása által az emberi természet igazi lényegére s így az élet egyedüli helyes céljára is rámutatott. S ez utóbbi eredmény leit az oktatás történetének epochalis mozzanatává, mert az egyetemes emberi ideál felállítása, a határozott elv kimondása s az emberi természet többoldalú tehetségeinek felkarolása, figyelembevétele, ma is egyedüli biztos alapja nevelés és oktatásügyi munkálkodásunknak. Az eszmének azonban testet adni későbbi koroknak maradt fenn s e mindennél nagyobb, s minden eddiginél felségesebb feladatot oldotta meg Komenius.¹

Ezen sokak előtt talán aránytalanul hosszúnak látszó bevezetés után térjünk át Komenius paedagogiai eredményeinek, irányelveinek vázlatos ismertetésére, melynek rendkívüli, örök időkre szóló értékét csak a paedagógiának mint tudományak történeti fejlődése folyamatában lehet megközelítőleg méltányolni.

¹ Családi neve ismeretlen. Született 1592. márcz. 28-án némelyek szerint Comnia-ban Brünn mellett, mások szerint Nivnitz-ben Magyar-Bród mellett. Sokat hányatott élete merő ellentéte lelke mély nyugalmanak, belső állhatatosságának. Atyja némelyek szerint molnár volt. Szülei, kik vallásilag a cseh-morva egyházhoz tartoztak, korán elhaltak s így gondozás hiányában csak 16 éves korában jutott be a latin iskolába. 1612-ben Hernbornban theológiát tanult, majd Hollandiában tett nagyobb utazást. 1616-ban pappá lett Fulnekben. 1627-ben honát elhagyni volt kénytelen a prot. ellen kiadott kitiltási rendelet miatt. Ezután Lengyel-, Magyar- és Poroszországban bujdokolt. 1632-ben püspökké lett s ő volt a cseh-morva testvérek utolsó püspöke. A tanügy szervezésére előbb Angol- majd Svédországba hívták meg. 1650—54-ig hazánkban volt, a Rákóczyak sárospataki főiskolájában, itt írta a világhírű «Orbis Sensualium Pictus» című művét, mely először Nürnbergben jelent meg 1657-ben. Meghalt 1671. november 15. Amsterdamban egy nemes szívű pártfogójának, L. de Geer-nek családjá körében, ki műveit összegyűjtve «Opera didactica Omnia» címmel 1657-ben Amsterdamban ki is adta.

Komenius az emberi nem boldogságának megvalósítását a nevelés és oktatásügy tartalmi és alaki teljes ujjáalakításától várta és pedig egy határozottan körvonalozott világnézet alapján. Ez egyik legfőbb érdeme. E világnézetben ott kísért ugyan a dualismusnak, az anyag és szellem összeegyeztethetlenségének kérdése s a tudomány és vallás közt általa felállított erős válaszfal egyuttal rendszerét is alapjában megingatja, de azért ha kora szemüvegén át nézzük: el kell ismernünk, hogy benne az érzéki és érzékfeletti világ kérdése rendkívül életképes s fejlődésre csaknem egyedül alkalmas personális uniót eredményezett, melynek számos hézagait módszertani eljárása által szerencsésen kiegyenlítettte. Igazán csodálkozunk kell azon, hogy az ő komoly vallásossága hogyan férhetett össze tudományos ismereteinek teljes realismusával, mely az ismeretek szerzésénél s ezek valódiságának, megbízhatóságuknak elbírálásánál mindig s csaknem kizárólag az érzékelhetőség föltételétől tétetett függővé. Komeniusnak, a Verulami Baco által föltárt tapasztalati természetszemlélet talaján építvén fel tanrendszerét, szakítani kellett a megelőző korok rideg formalismusával s az aristotelesi «*nihil est in intellectu quod non fuerit in sensu*» elv alapján szerzett tudományos elvek, ismeretek gyakorlati értékét, alkalmazhatóságát kellett zsinórmértékül tartani a nevelés és oktatásügy minden kérdésében, s ezt a mennyiben vallásos meggyőződésével összhangzásba tudta hozni, csakugyan szerencsésen végre is hajtotta. Az úttörés érdemében e tekintetben számosan osztoznak vele s a sok közül legyen elég csupán a Baco, Ratichius és Andreä neveit fel- említenem, Erasmust, Campanellát és Montaignet, mint korábbi munkatársakat sem feledve el. Kiváló szerencséje volt Komeniusnak főként az, hogy ő, bár későn veté munkás kezét a tudományok s a tanítás sok tekintetben paragon heverő mezejére, korát meghaladó emelkedett világnézettel fogott munkához s ez által sikerült is neki erőfecsérelés, céltalan kapkodás nélkül az életet s a tudományt egymással szoros és pedig szerves kapcsolatba hozni. Világnézetét legszebben s leghűbben kifejezi egy 29 éves korában írott könyve, mely «*Világ labirintusa*» stb. címmel 1805-ben Rimány István által magyarra fordítva is megjelent. A címet, mely egymagában is feltárja előttünk a Komenius világnézetét, teljes egészében ide ígatom: «*Világ labirintusa és szív paradicsoma, azaz világos lerajzolása annak, hogy e világban és minden ő dolgaiban semmi egyéb nincsen, hanem*

csak zavarodás és tétovázás, nyughatatlanság és háborúság, csábítás és csalárdság, nyomorúság és szomorúság, és utoljára mindennek megunása és kétségbeesés: de a ki a maga szívében otthon ülven, egyedül az Úr Istennel bézárkodik, csak az éri el az elmének igaz és tökéletes csendességét és örömét.» Shakespeare színműveit kivéve, a világirodalom alig mutat fel e műhöz hasonló még egy életbölcészeti művet s igazán sajnálni lehet, hogy a vallásos ismereteket terjesztő vállalatok a biblia után első sorban nem ezen munkát vették fel, lefordítva azt a világ minden nyelvére. Komenius világnézete egy rövid mondatban kifejezve a következő: e földön küzdeni, fáradni, csalódní s szenvedni kell, megnyugvást az Istenbe vetett erős hitben s a jövő boldog élet reménységében keresvén. Ezen világnézetnek teljesen megfelelő Komenius neveléstani elmélete is s a mennyiben az korunk nevelési elméletétől némileg eltérő, azt századunk megváltozott. anyagiának nevezni szokott világnézete magyarázza meg. Korunkban is épúgy küzd az ember lételeért, mint a Komenius korában s az őt megelőző korokban, csak hogy az egyén fokozottabb igényei, a tudományok által feltárt magasabb rendű természeti s társadalmi élet világtrendjében a régi jámbor hit mind jobban kiszorul a külső és belső békét, megnyugvást biztosító uralomból és mint egy nemrég elköltözött jelesünk mondá: «az emberek nem hajlandók üdvöket oly vélemények elhívésétől tenni függővé, melyek jövő életbeni mennyország ígéretével e földi együttélésünket pokolá teszik; a tudomány pedig, az igazi tudomány sohasem fog akarni meghajolni oly Isten előtt, a kinek parancsára nemzetek egymást marczangolják és kinek nevében teremtményei legnemesebbjeinek tűzhalált kellett szenvedni; az olyan Istent a mai tudomány a felvilágosodott elmékből száműzte és legyen szabad remélnünk, hogy száműzve lesz nem sokára a világból is mindörökre.»¹

Tekintsünk be ezek után Komenius szellemi műhelyébe s lássuk, mint igyekezett ő világnézetének megfelelőleg nevelés és oktatásügyi elméletét igazolni s módszerét kifejteni. Fő neveléstani művének a «Didactica magna»-nak idevonatkozó fontosabb elvei a következők:

Már a józan ész azt tanítja, hogy az ember, a teremtés koronája magasabb rendeltetéssel bír, mint minden más

¹ A tudomány fejlődése hajdan és most. Irta Ballagi Mór. Pest, 1872. 2. 1.

teremtény s e cél az, hogy Istenben és ő vele az örök boldogságot és tökéletességet élvezze. E célú lényünk alkotásánál fogva itt el nem érhetjük, mert földi életünk hármassal, u. m. vegetatív (tenyésző), animális (állati) s intellectualis (eszés). S mert a célú e földön el nem érhetjük, az csak egy jövő életben valósítható meg s épen azért minden gondolatunk, szavunk és tettünk itt a földön csak egy-egy lépcsőfok, melyen a legfelsőbb tökélyhez közeledünk, a nélkül, hogy azt elérhetnők. Mert eredetileg az ember semmi, mint a hogy az örökkévalóság óta is az volt; az anyai méhben egy csöpp atyai vérből ered s kezdetben egy alakatlan, értelem nélküli tömeg csupán. Majd egy kis test lesz, de érzék és mozgás nélkül, míg egyszer aztán mozogni kezd, lát, hall, érez s végül eszmélni is elkezd, a mint észreveszi, hogy ő lát, hall és érez. Majd a dolgok különféleségének észrevétele útján fejleni kezd értelme, végre a szerint, a mint bizonyos dolgoktól tartózkodik, másokhoz meg vonzódik, akarni is kezd. E három tehetség lassankint mindjobban fejlődik s egy általa nem is sejtett tökély felé igyekszik. Éltünk tehát már külső látszatra is három határ körében mozog, u. m. az anyai méh, a föld és az ég körében. mindenik élet előkészület a következő életre, az átmenet egyikből a másikba fájdalommal van összekötve, az első és második életkor tehát igazi műhely reánk nézve, az elsőben a test, a másodikban a lélek készítettén elő a következő életre. Így, mivel mindenik élet csak előkészület a következő életre, nem is igazi élet, csak átmeneti állapot, melynek végső célja, mint a hogy ezt a szent írás is tanítja, az Istenben való örök boldogság. Az ember teremtésekor mondott isteni szó azt is igazolja, hogy a látható világba való helyzetése azért történt, hogy okos lény, minden más élőlények ura, s hogy a bölcs teremtőnek mása, öröme legyen. Mint eszes lény, vizsgálja a természetet s ennek örök célját, törvényeit, az anyagi kezdet és vég, az idő és tér viszonyait s változásait; mint a teremtmények ura, a természeti dolgok rendeltetését szabja meg, felhasználja saját céljaira, végre mint Isten képmása, teremtője tökéletességét, bölcsességét representálja. Az emberi élet illetően céljának kimondásával Komenius lerontja az ember elé állított földi korlátokat s ezzel a nevelés célját a materializmus s utilizmus köréből kiemelve eszményi irányba tereli, melynek elérésénél még a testi ügyesség, testi foglalkozások is egy magasabb eszményi célra vannak hivatva. Ezen fenséges elv fölállításával szakított Komenius az addigi iskolák neve-

lési elméletének tökéletlenségeivel, mely iskolák csakis a pogány classikusok szellemének s nyelvének bemagoltatását ismerék céljoknak s mondhatni, hogy a legnemesebb keresztényi elvet is föllállította, melyben még a testiség is megnevesül a cél által, melynek szolgálatára rendeltetett. Hogy mennyi tárgyi igazság van elméletében, nem szándékom e helyen megvitadni, csupán jelezni kívánom, hogy a tudományok mai álláspontján, az emberi élet hármaskörére vonatkozó nézete meg nem állhat, bár a nemes erkölcsi cél Komenius felfogásából is mindenütt első helyen domborodik ki.

Lássuk tovább Komenius gondolatmenetét.

Az emberi élet célja háromféle úton oldható meg u. m. nevelés és oktatás, erény és erkölcsiség, végül vallás és kegyesség útján. Oktatás alatt minden művészetek s nyelvek megtanulhatását érti; az erkölcsiségben külső magunkviselkedésén kívül érzelmeink benső összhangja is benne foglaltatik; a vallásos érzelem alatt pedig azon bensőnkben nyilvánuló tiszteletet érti, melynek segítségével az ember szelleme a legfőbb lénynyel benső összeköttetésbe jut. E három tulajdonságban áll az ember előnye, mivel ezek képezik alapját a jelen és a jövő életnek; minden egyéb, u. m. erő, egészség, szépség, gazdagság, méltóság, barátság, szerencse és hosszú élet csak lényegtelen járulékok, haszontalan terhek, ártalmas akadályok, a mennyiben egyik-másik ember mohón törekedve utánok, sokat bajlódik miattok. Mint az óránál — példálózik Komenius — vagy a lónál, nem a külső dísz, czifraságot, hanem az általok végzendő munka pontos teljesítését vesszük irányadóul, épen úgy az ember minden munkájánál is csak az jön tekintetbe, hogy mennyire szolgálja élte igazi célját, mely egy más, egy örök tökéletes élet elérésében áll. Vagyis: minél több szorgalmat, fáradságot fordítunk az életben a tudományok, erények és kegyesség elsajátítására, annál inkább megközelítjük rendeltetésünk igazi célját; minden másra irányuló törekvés csak haszontalan, felesleges valami, füst és nem egyéb.

E hármaskör cél elérésére a természet fel is ruházott bennünket a kellő képességekkel. Természet alatt Komenius Istennek általános gondviselését érti, azon szakadatlan isteni befolyást, mely mindent rendeltetése, betöltése felé vezet. Az isteni bölcsesség cél nélkül semmit sem csinált, minden, a mi létezik, bizonyos célért létezik s ösztönszerű vágy kényszeríti annak elérésére. Így született minden emberrel a tehetség is a dolgok megismerésére s mint Istennek képmásai.

bizonyos mértékben a mindentudás tehetségével is fel vagyunk ruházva. Testi létünk bár szűk körben mozog, hangunk már tágasabb kört is betölt, látásunk már az ég határait méregeti, míg szellemünk előtt a föld s az ég egyaránt feltárul a maga végtelenségében és miként az egek felett új egek, úgy lelkünk előtt is folyvást új meg új térei nyílnak meg az örökkévalóságnak, melyet végtelen gyorsasággal bejárhatunk a gondolat szárnyain. Az ember, mint a hogy ezt a bölcsészek is állítják, egy mikrokosmos, melyben kicsiben mindaz megvan, a mi végtelen méreteken a makrokosmosban feltalálható s miként a kis magban mindaz befoglalatik, a mi a később kifejlődő fában feltárul előttünk, ép úgy az emberben is minden és csakis annyi van benne, a mennyi vele születik s kívülről semmi, de semmi nem járulhat igazi lényegének bővítéséhez. Ezenkívül ez a velünk született okos lélek fel van ruházva minden oly érzékszervekkel is, melyek előtt semmi sem maradhat elrejtve s így mivel a látható világban semmi sincs, a mit az érzékek és az értelem fel ne foghatna, meg ne ismerhetne, állíthatjuk, hogy csakis annyi létezik, a mennyit érzékeink segítségével felismerhetünk. E nézetek világot vetnek egyúttal Komenius sok tekintetben fejletlen pszichológiai felfogására is, a miben kora fejlettségének is nagy része van.

Miként az értelmi képesség, úgy az elkölcsi elvek iránt való hajlam is veleszületik az emberrel. Ezt már a pogánybölcsök is elismerték. Az ember szereti az összhangot mindenben s az ember tulajdonkép nem is egyéb, mint egy tökéletes összhang, úgy testi mint lelki miségét vegyük tekintetbe. Miként a világ csak egy tökéletes óramű mása, melynek minden kereke harmonikusan függ össze a másikkal s így az egészszel, úgy az ember is csak egy tökéletes összhangzó gépezet, melynek szellemi életét mozgató főkerete az akarat, mozgató súlyai a vágyak és érzések, szabályozó ingája pedig az értelem. A lélek egyéb hajlamai, vágyai csak olyanok, mint az óramű, többi kisebb alkatrészei, melyek a főkerék mozgása szerint végzik feladatukat. Az egész szerkezet munkásságának eredménye az erény.

A vallásosság ép így veleszületett tehetsége az embernek, levén az ember Istennek élő képmása: a hasonló hasonló felé vonzódik, annak örül, s így az emberhez rajta kívül senki sincs hasonló, következik, hogy ő csakis a tökély ős forrása, Isten felé vonzódhatik. Komenius bizonyosan érezve a rendszeréből levonható ellentmondásokat, tüstént hozzáteszi azt

is, hogy így a természet bár a magvakat elhínté az emberben, melyek okossá, erényessé és vallásossá teszik, de magát az értelmet, helyesebben tudományt, erényességet és vallásosságot nem adta neki. Egyik tételből önként következik a másik, vagyis hogy az ember tanítható, nevelhető lény és csakis annyiban nevezhető embernek, a mennyiben tanítás által léte főcélját: az Istenhez való hasonlóságot elérheti. Így minden emberrel arra kell törekedni, hogy tudományosság, erény és vallásosság által mind a jelen földi életet hasznosan eltölthesse, mind a jövő örök életre kellőképen előkészülhessen. Oly fenséges cél, melynél nemesebbet, tökéletesebbet soha egyetlen kor sem fog tudni felállítani! A nevelés és tanítás szükséges voltát s helyes irányát az ős időktől maig, senki sem indokolta így meg, senki sem vezette le egységesebb, összhangzóbb világnézetből. A képezés mindenkire nézve egyaránt szükséges — mondja Komenius. — Már az emberek különböző állapota is megköveteli ezt. A butákat tanítani kell, hogy tudatlanságuk legalább némileg csökkenjen; leginkább kell a tanítás a genieknél, mert a jó fej szívesen foglalkozik haszontalan s sokszor veszélyes dolgokkal, ha figyelme nem irányíttatik a hasznos dolgokra. Az eszes olyan, mint a jó szántó föld, mely művelés nélkül a legtöbb gyomot, legszúróbb töviseket termi; sok ritka dolgot sejt, s dolgozik fel fejében s ha nem szolgáltatunk tárgyat neki, mint az éles malomkő őrleni való nélkül, végre önmagát koptatja el. A gazdag bölcsesség nélkül olyan, mint a korpával hízlalt sertés; a szegény olyan, mint a teherhordó szamár; a szép alkatú tudatlan, mint egy cifra papagály, mint egy arany hüvely ólomkarddal.

A ki pedig mások vezetésére vállalkozik vagy sokaknak élére állítottatott, mint a királyok, herczegek, felsőbb hatóságok, papok és tudósok: ezeknek mindenképp bölcseseknek, képzeteknek kell lenni, különben vak vezet a világtalant; különösen birniok kell a nyelveket, mert ezek a szellem trombitái s fegyverei. Hasonlóképen nevelni kell az alacsonyabb sorsúakat, hogy kellő módon engedelmeskedni tudjanak s ne csak mint a szamarak, kényszeríttessenek, hanem a rend szeretetéből kifolyólag, szabad meggyőződésből tegyenek. Csak a rabszolgát kell kényszeríteni, az okos teremtményt, mint Isten képmását, rémítés, kiabálás, fogság és verés által nem szabad lealacsonyítani. Egy szóval nevelni, oktatni kell mindenkit, mivel az ember nem állat s csakis értelmi képzettségénél fogva s ügyessége által emelkedhetik társai fölé, mert

mint a Példabeszédek könyve mondja: a ki a bölcseséget és fegyelmet megveti, az boldogtalan, reménye semmis, munkája hiábavaló, cselekvése haszon nélkül lesz.

Igy motiválta Komenius a nevelés és oktatás szükségét, nélkülözhetlen voltát s ez által egyúttal kimondá az általános népnevelés nélkülözhetlenségét, kötelező voltát s a nyilvános iskolák felállításának elkerülhetetlen szükségét. Ezzel együtt kijelölte az iskoláknak is igazi célját, mely szerinte a tudományok és művészetek tanításában, a kifejezés finomításában, az erkölcsös életre való nevelésben s Isten igaz tiszteletében áll. Az ily nyilvános mindkétnemű gyermekek oktatására rendelt iskolákban mindenkinek mindent tanítani kell, nem úgy értvén azonban ezt, mintha az iskolában minden tudományt és művészetet tökéletesen meg kellene tanítani, mert ez sem nem üdvös, sem nem is szükséges. Az egyes tudományok köre — mondá Komenius (im itt már jelentette magát napjaink középiskolai tengeri kigyója!) — oly tág, a művészetek mezeje oly téres, hogy a legnagyobb lángész sem képes a tökéletes tudás céljainak elérésére; meg aztán nem is minden fej alkalmas minden tárgyismeret megszerzésére. Nem is várunk az iskolától többet, mint hogy tanítsa meg mindannak, a mi van és történik: alapját, okát, módját és célját és csakis annyiban, a mennyiben arra a világ tökéletességét csodáló s cselekvő embernek szüksége van. Óh, ha e szavak értelmét fel tudnák fogni korunk nagy tudományú világító lámpásai, különösen középiskolai oktatásügyünk reformálására vállalkozó tanférfiaink!

Ha a rendelkezésemre álló tér megengedné, szívesen mennék át Komenius oktatásügyi módszerének ismertetésére, mely tanítói működésének koronáját képezi s a mely mai napig felülmulhatatlan tökélyvel bír, kiváltképen Pestalozzi s Bassedow által továbbfejlesztett alakjában; de mert én kizárólag arra szorítkozom ez alkalommal, hogy Komenius jelentőségét a paedagogia, mint tudományfejlődési történetében halvány vonásokkal jellemezzem, a különben sok szép élvezettel hivatató ezen tértől távol maradok s az eddig elmondottak alapján jellemezzem Komenius paedagogiai elméletének fény- és árnyoldalait, párhuzamot vonva közte s korunk ide vágó felfogása között.

«A buvárlat történelmében van egy korszak — mondja Lecky egy helyen¹ — melyben a régi nézetek megrendített-

¹ A fölvilágosodás keletkezésének és befolyásának történelme Európában. Pest, 1872. II. köt. 104. l.

tek és lerontattak, de ujak még nem alakultak, a kétkedésnek, félelemnek és sötétségnek korszaka, melyben a dogmatikus hangja nem vesztette el erejét, a multnak kisértetei néha még ámitják a szellemet, oly korszak, melyben minden határ eltűnik, minden csillag eltakartatik és a lélek segítség és kormány nélkül rohan a veszélybe.» A paedagogia történetében ilyenforma korszak volt a Komeniust közvetlen megelőző kor. A theologiai nézetekkel szaturált iskolai dogmatismus, a latin nyelv és ékesszólás elsajátítását czélzó rideg formalismus s a nevelés áldásaiban való részesítés igazságtalan volta már rég caricaturaszerűvé tették az emberi szellem művelődésének ügyét. A korábbi századok lassacskán felszaporodott ismeretanyaga s a reformatió által felszabadított szabad vizsgálódás szelleme mind hangosabban kezdték követelni a rendszeres irányítás szükséges voltát s a társadalmi élet zűrzavarában megingott jobb jövő reménye mohó örömmel nyúlt mind az után, a mi az eszményi és való lét, az élet és az elméletek között tátongó űr betöltésével kecsgettetett. Ilyen korban a Komenius munkássága igazán gondviselészerűnek tűnhetett fel. A nevelés- és oktatásügy terén tett korábbi tapogatódzások sikertelensége, a grammatikusok lélekölő tanmódszere, a tanítás anyagának elvont egymásra halmozása, rendszertelensége s az emberi értelem többoldalú tevékenységének felkeltésére irányzott kísérletek teljes hiánya: már régóta végveszéllyel fenyegették az emberi művelődés ügyét. Ha ezekhez hozzáveszszük még azt is, hogy a politikai és társadalmi élet ziláltsága, a folytonos háborúk anyagilag is pusztító befolyást gyakorló átka lidércznyomásként nehezedett a nemzetek életére s az emberi élet nemesebb czélra való rendeltetését már-már illusoriussá tette, könnyű belátnunk, hogy egy az emberiség s az emberi művelődés ügyének szeretete által annyira áthatott s hozzá mindenki által oly könnyen megérthető tanító föllépte, mint a minő Komenius volt, igazán korszakaikotóvá vált s kitörölhetetlen nyomokat hagyott a művelődés történetében. A földi életet csak egy más, örök boldog létre való átmenetként tekintő philosophia nem téveszthette el hatását még azokra sem, kik az emberi szellem mindenekfelett álló biráskodását az érzékelhető világ határain kívül különben nem kívánták érvényesíteni. A természethez való visszatérésnek, az objectiv igazság, ismeretszerzésnek azon kézzelfogható szeretete, melylyel Komenius kezét munkára emelé, még akkor is elismerést érdemel, ha különben kora fejletlenségénél fogva lát-

körét szűknek, tekintetét nem eléggé mélyrehatónak ismerjük is el. Nagytól léphetünk, de árnyékunkat át sohasem ugorhatjuk. A nevelés alapját a természetből és pedig az ember benső természetének helyes ismerete nélkül megvetni, még akkor sem sikerülhet, ha különben legtökéletesebb fegyvereit használjuk is fel a tanítás művészetének. Az ember szellemi életét a kültermészet tárgyainak (a növények, állatok stb.) életével azonosítani még akkor is elhibázott dolog, ha különben az előfeltételek között szembeszökő egyenlőséget tapasztalhatunk. Növeli a zavart különösen azon körülmény is, hogy a természet objectív életét hozzá még csakis látszólagosnak, tehát nem valódinak képzeljük, a mint ezt Komenius tette, bár ebben korát ép oly joggal hibáztathatjuk. A Baco által ajánlott inductív eljárás a mily hasznavethetlennek nyilvánult, mint egyedüli igazságra vezérlő módszer, ép úgy célzévesztettnek kell mondanunk a Komenius teljesen s csakis intellectualis élet létezését vitató elméletét, mint a mely nem felel meg a tudomány által beigazolt valóságnak. Madártávlatból nézve tetszetős, sőt szépnek is mondható az a világ, melyet a tanítás birodalmaként Komenius felmutatott, hiszen minden kor a természethez szokott visszatérni, mikor a gondolatok világában messzire eltévelygett — de ha ez ismeretek világát az «Orbis pictus» keretébe foglalva tekintjük, azt — eltekintve mint tanítási módszertől, még korában is sok tekintetben szegényesnek mondhatjuk. Ha pedig figyelembe vesszük azt is, hogy mit értett Komenius természet alatt s így mit tarthatott természetesnek, meg kell vallanunk, hogy a mily utólréhetetlen mint a didactica nagymestere, ép oly felületes s gyenge mint a nevelés tanának bölcsésze. Ő ugyanis természet alatt azon első eredeti állapotot érti, melyhez nekünk vissza kell térnünk, tehát az ember eredeti állapotát; továbbá érti alatta Istennek egyetemes gondviselését, mely azt eszközözi, hogy minden betöltse az eléje kítűzött célját. Így lelkünk megismeri a világot, melyben csakis annyi foglaltatik, a mit mi érzékeinkkel felfogni képesek vagyunk, több semmi. Hogy pedig ezt megismerhesse, a fő bölcsesség felruházta a kellő képességekkel. De hogy ezen képességeknek mi lesz sorsuk, ha az egyén nem használja fel, vagy hogy az isteni gondviselés miért teremtett ilyen céljukat betölteni nem tudó vagy nem akaró egyedekeket, arra már Komenius nem terjesztette ki figyelmét. Általában véve nagyon hiányosnak s naivnak kell mondani sok tekintetben világnézetét, kivált az ember lényegére, szellemi

mivoltára s az ismeret forrásaira vonatkozó nézeteit, a melyekre vonatkozólag pedig kora már számos, Komenius által figyelmen kívül hagyott helyes nézetet közölt. Az ember kívülről, mondja Komenius, nem nyer semmit, csupán a benne rejlő dolgokat, tehetséget fejt ki s igazat ad Pythagorasnak, ki az emberi természetből teljesen kifolyónak mondá azt, hogy egy hét éves gyermek okosan kérdeztetve, a philosophia minden kérdésére megbízható értelmes s az igazságnak megfelelő feleletet tud adni.

Ugyanily mértékben viseli magán Komenius világnézete korának másik szélsőségét, t. i. a bibliai felfogást, és pedig minden critica nélkül, a mi aztán megvonja tőle a tudományos alaposság hatóerejét. Ezt azonban épúgy tarthatjuk hibájának, mint erényének s a korviszonyokban kellő mentesítést bőven találhatunk bármelyikre. Körünk nem vallja ugyan Komeniussal, hogy e földi lét csak látszólagos lét, melynek becsé alig van, valamicske is; nem veti meg az élet tiszta örömeit a jövő élet örömeinek fokozása kedvéért s nem tartja hiábavalóságnak az értelem, Istenen kívül más egyebek felett való töprengéseit, sem nem azért kerüli a rosszat mert a gyehenna tüzétől retteg s teszi a jót, mert a mennyország elnyerésének reménye kecsegteti; mindazáltal Komeniussal egy cél felé igyekszünk mi is, t. i. e földön Istenországának, azaz a becsületességnek, tiszta erkölcsnek s igazságnak országát megalapítani, tehát a cél közös, legfeljebb az erre vezérlő eszközök száma szaporodott meg, a mennyiben a tudomány égő szövétneke ma már nem tartja a szentírást egyedüli erre vezérlő kalauznak, melyről Komenius oly szépen mondja a világ labirintusában bujdosónak, hogy: «Minden könyvek helyett, melyeket olvasni véghetetlen munka, kevés haszon, gyakorta kár és szüntelen csak fáradság és unalom, ezt a könyvecskét adom neked, melyben minden tudományokat egy rakásban megtalálász.» Itten a te Grammatikád fog lenni, az én beszédemnek megfontolása: a te Dialektikád, az azok iránt való hit: a te Retorikád, az imádságok és sohajtások: a te Physikád, az én cselekedetimről való elmélkedés: a te Metaphysikád, én bennem és az örökkévaló dolgokban levő gyönyörködtetés: a te Matematikád, az én jótéteményeimnek és ellenben e világ háladatlanságainak számlálása, megfontolása és mérése: a te Ethikád fog lenni, az én szeretetem, mely tenéked regulákat fog szabni, miképen tartozol folytatni minden cselekedeteidet én irántam és felebarátod iránt: «Mindezeknek a dolgoknak tudását pedig

kivánni és keresni fogod, nem azért, hogy láttassál az emberektől, hanem hogy a szerint én hozzáam közelgess. És mindezekben mennél együgyűbb fogsz lenni, annál tudósabb lélszel, mert az én világosságom az együgyű szivekben gerjed fel.»¹ Lehet-e szebben jellemezni Komenius vallásos világnézetén alapuló nevelési elméletét, mint a hogy fentebbi szavaival önmaga jellemzi! Mert, hogy előtte mindennél inkább az istenfélő kegyes életre való előkészítés célja lebegett, felesleges bővebben indokolnom, bár ő maga ezen cél elérésére, mint ugyanazon művének egy más helyén sejteti, (Előjáró beszéd XXIV., XXV. lap) más eszközöket is felhasznált, mert mint az idézett helyen szól: «Az én vezéreim és mindené, a ki ebben a világban tipog-topog, valójába ketten vannak: az elmének vakmerősége, mely mindent próbálgat, és a dolgokban megrögzött szokás, a mely e világnak csalárdságát az igazságnak színével palástolja. Ha őket okosan követed — mondja tovább — akárki légy, meg fogod látni én velem együtt a te nemzetednek tántorgását: ha pedig másképen fog tetszeni, tudd meg, hogy a közönséges csábításnak pápaszeme, a melyen mindent visszályára látsz, már a te orrodon fityeg».

Összegezve az eddig elmondottakat, bátran állíthatjuk, hogy Komenius nevelési rendszerének számos hiányai mellett is, korszakalkotó befolyást gyakorolt a paedagogiai elméletek fejlődésére. Azon kiváló érdeme mellett, hogy az egyházi dogmatismustól független elvét állítá fel a nevelés tudományának, mely az embert emberré is akarta nevelni s nem csupán állampolgárnak vagy egyházi lénynek, különösen nagy szolgálatot tett azáltal, hogy nevelési elméletét egy egységes elvből igyekezett levezetni, mely objectiv naturalismusának számos hiányai mellett is nagyban hozzájárult a következő korszakok helyesebb nevelési elméletének megalkotásához. A közvetlen utána következő s részben vele egykorú neveléstani törekvések eltérhettek ugyan az általa kijelölt úttól, de egyúttal azt is beláthatták, hogy rendszeres kifejtése nélkül az ember lelki és testi tehetségeinek s határozott körvonalozása nélkül az emberi élet céljának, csakis férczmunkát végeznek, mely egy emberöltővel ismét nyom nélkül enyészik el. Így lettek a Montaigne, Locke s Rousseau nevelési elméletei is egyoldalú subjectiv naturalismusok miatt csak átmeneti jelentőséggel bíró tünetényekké, szembeállítva korunk hasonló

¹ «Világ labirintusa» etc. ford. Rimányi J. Pozsony, 1805. 278. l.

törekvéseivel, mely a nevelés igazi célját sem az egyéneken kívül, sem pusztán az egyénben nem keresi, hanem a kettős cél összhangzó egyesítése által egyrészt az embernek mint a faj képviselőjének, másrészt mint az erkölcsi világrend letéteményesének teljes kifejtését, kiművelését ismeri feladatának. Ez állásponton az ember nem csupán a menny, hanem a földnek is egyformán polgára; működése célja nem kizárólag az Istenhez hasonlónak léte, hanem egyúttal szellemi mivoltának teljes érvényesítése is; az erényes élet nem csupán az Isten iránt való odaadó szeretetben culminálódik, hanem mint a kedély nyugalmának egyedüli s igazi tényezője is fő fontosságúvá lesz s a földi életet zavaró bajok és boldogító örömek megszerzésében s elhárításában az ember Istenen kívül önmaga is döntő szerepet nyer. A dolgok igazi mivoltának felderítésében a biblia mellett az értelem is meghallgatást talál s a földi lét célja nem e sírontúli élet homályos régióiban határozódik, hanem egyúttal a földhöz is kötve marad s e testi élet nyugalmát s boldogságát ép úgy szolgálja, mint a lélek elvontabb, ma még titokszerűnek, felfedezetlennek nevezhető szebb és jobb honát.

És most bezárom igénytelen tanulmányomat, hivatottabb kezekre bízva Komenius didaktikai érdemeinek méltatását, melyek szerintem legnagyobb érdemét képezik s kiváltképpen, ha figyelembe vesszük korának e tekintetben siralmas állapotát, bizony páratlannak kell mondanunk még napjainkban is az oktatásügy történetében.

Korunk sok tekintetben hasonlít a Komenius korához, akár a kor szellemét mozgó eszméket, akár az általok elérni óhajtott célokat vesszük figyelembe. A különbség legfeljebb relativ lehet s csak a rendelkezésünkre álló kutatási eszközök s a tapasztalás kincses házának bősége mutatnak fel némi előrehaladást. A cardinális tételek még ma is kifejtésre, megoldásra várnak s a való lét és elmélet, a tudás és tapasztalás, a hit s a tudományos világnézet talán eddig még soha nem létezett erős ellentétben állanak egymással. Az értelem és szív jogai bár elpalástolt, de nyílt harcban állanak, az ismeretek óriás mezején mind érezhetőbbé válik egy rendszerező kéz hiánya s a modern világfelfogás szellemi és társadalmi téren mind erősebben követeli a reformokat. A haldokló század új szellemi s társadalmi forradalmaknak veti előre árnyékát s a humánus műveltség kínos vergődések között igyekszik elavult tartalmát újjal cserélni fel. A készülő s részben máris megkezdett harcban elsőrendű szerepre

vannak hivatva az iskolák, mint a melyek minden egyébnél hivatottabb közvetítői a tudomány s az élet egymással kiegyenlített követeléseinek. Vajha legelőször ezekben sikerülne kibékíteni a kiáltó ellentéteket s a helyesen nevelt új nemzedéket el lehetne látni az erény és igazságszeretetet tudomány által kielesített fegyvereivel.

Nagy szükség volna ilyen korban a Komenius-féle jellemekre és szellemekre, kik a szív és értelem összhangját, az élet és az iskola feladatát szívökön viselve s átértve, egy egységes rendszer keretében győzelemre juttatni képesek volnának. Daczára tudományos előhaladásunknak paedagogiai nézeteink még nagy mértékben tökéletlenek, rendezetlenek; methodicai elveink zavarosak s az ember egész lényének alapos ismeretén nyugvó didactika még mindig pium desideriumot képez. Annnyival becsesebbnek kell tekintenünk az elődök talán kissé elavult, de azért rendkívül értéket képviselő e nemű munkálkodását s ezek között első sorban a Komeniusét, ki egy rendszeresen megalkotott egységes világnézet alapján kifejtett tanítás művészetével minden idők és korok paedagogiájának elsőrendű csillaga leszen.

Szalay Károly,

ref. főgymn. tanár.

GYÖNGYSZEMEK KOMENIUS VALLÁSOS NÉZETEIBŐL.¹**A biblia.**

Az ismeretnek igaz kútfeje a Szent-Irás tanítója a Szent-Lélek; tárgya pedig a megfeszített Krisztus.

(Világ Labirinthusa. Rimány. 342. 1.)

Minden könyv helyett, a melyeket olvasni véghetetlen munka és kevés haszon, gyakorta kár és szüntelen csak fáradság és unalom, ezt a könyvet (Biblia) adom néked, melyben egy tömegben találsz meg minden tudományt. Itt a te Grammatikád: az én (Isten) beszédeimnek megfontolása; a te Dialektikád: az azok iránt való hit; a te Rhetorikád: az imádságok és sóhajtások; a te Physikád: az én cselekedeteimről való elmélkedés; a te Metaphysikád: az én bennem és az örök dolgokban való gyönyörködés; a te Mathematikád: az én jótéteményeimnek és e világ háládatlanságának számlálása, fontolása és mérése; a te Ethikád: az én szeretetem, a mely törvényeket szab néked, a melyek szerint kell végezned minden dolgodat én irántam és felebarátaid iránt.

(Vil. Lab. 278. 1.)

Három isteni könyv van, a melyekből minden megtanulható: a világ könyve; az értelem és lelkiismeret könyve; végre a törvénynek vagy Szent-írásnak könyve.

(Leges Scholae . . . IV. 68.)

Isten a maga Beszédében kijelentette mindazokat, a melyek az eget felett a magasságban és a föld alatt a mélységben vannak; mindazokat, a melyek a világ teremtése előtt és a világ elmulása után voltak és lesznek.

(Vil. Lab. 297.)

Isten, szentháromság.

Miként egy nap van és egyetlen lénynek sincs több feje egynél; úgy egy az Isten is.

(Opera didactica omnia II. 704.)

* * *

¹ E «Gyöngyszemek»-kel — melyeket *Radácsi* György sárospataki theol. tanár úr volt szives a folyóirat számára összeállítani — kívánjuk Komenius vallási nézeteit ismertetni s e mozaikokkal mintegy önjellemrajzi töredékekkel jellemezni a nemes mystikust.

Szerk.

Isten az örök boldogság és békeség központja . . . örökkévaló kör, a melynek mindenütt csak központja van; körzete pedig nincs sehol; önmagába bezárva tart mindent; el- vagy kifutni tőle semmi sem képes.

(Op. did. I. 482., III. 714.)

* * *

Isten, ez az egyedüli, igazán élő valóság és igazán létező lény, a ki egyedül önmagától, önmaga által és önmagáért öröktől fogva van; megmérhetetlen, végére mehetetlen, változhatatlan, mozdíthatatlan és elérhetetlen, — mielőtt önmagán kívül valami önmagához hasonlót, egyúttal láthatót hozott volna létre (a mi az ő képmása legyen és teremtményének neveztessek): önmagát tette le alapul, úgy hogy az általa teremtett világ, mindazzal, a mi benne van, Istenen függ, ő rajta nyugszik.

(Criegern: Comen. als Theolog 127. 1.)

* * *

Hol voltál Fiam? Hol voltál oly soká? Merre jártál; mit kerestél e világban? Vigasztalást? De hol kellett azt keresned egyebütt, mint Istenben? És hol kell az Istent keresned, hanemha az ő templomában? És melyik az Istennek legkedvesebb temploma, hanemha az az élő templom, a melyet ő maga készített magának: a te tulajdon szíved és lelked. Itt választottam magamnak palotát az én lakóhelyemül; ha te velem együtt itt akarsz maradni, feltalálod azt, a mit e világban hijába kerestél, t. i. a békeséget, vigasságot, dicsőséget és mindennel való megelégedést.

(Vil. Lab. 272. 1.)

* * *

Fiam! Én két helyen lakozom: az égben, a magam dicsőségében és a földön, a töredelmes szívben.

(Vil. Lab. 288. 1.)

E világban és ennek minden dolgaiban semmi egyéb nincsen, hanem csak zavarodás és tétovázás, nyughatatlanság és háborúság, csábítás és csalárdság, nyomorúság és szomorúság és utoljára mindennek megunása és kétségbeesés; de a ki a maga szívében otthon ülven, egyedül az Úr Istennel zárkozik be, csak az éri el az elmének igaz és tökéletes csendességét és örömet.

(Vil. Lab.)

Három gyökere van minden dolognak: Isten hatalma, bölcsesége és jósága. Az ő hatalma által áll fel ugyanis minden; ha Isten ezt elvonni akarná, a világ visszasülyedne a semmibe, mivelhogy elébb is semmi volt. Ezért minden plánta, minden kis kő, minden porszem, a mely szemünk elé kerül, látható jele a láthatatlan, mindenütt jelenvaló isteni erőnek. a melynek létele önmagától van, Isten jósága pedig önmagával itatja meg a teremtményeket, a mennyiben mindeniknek azt adja meg, a mi annak fennmaradására és növekedésére szükséges. Isten bölcsesége, végre, a mely mindenfelé szét van áradva, azt eszközli, hogy minden teremtmény azzá legyen, a mivé lenni akar és önmagához hasonlót nemzjen a természetnek összezavarása és összevegyítése nélkül.

(Centrum Securitatis.)

Jézus Krisztus.

A Krisztus Istennek fia; benne minden tisztességes gyönyörűségek kiabrázoltattak . . . égből küldetett a földre, a végre, hogy az emberek vegyenek példát: miképen kellene nékiek magokat jóságos cselekedetekkel ékesgetni.

(Vil. Lab. XVIII.)

* * *

A ki az örök haláltól szabadulni akar, az igyekezzék eljutni a Krisztus ismeretére.

(Harmónia. p. 85.)

A mindenek felett való uralom csak annak lehetett részévé, a ki hatalmasabb, bölcsőbb és jobb volt másoknál; mivel senki sincs ilyen a halandók között, s világi fejedelmek is hiába törekedtek magukhoz ragadni a világ-uralmat: Isten maga találta meg azt, a kit ez a dicsőség megillet, t. i. a saját fiát, a kit emberré lenni engedett.

* * *

Christus est Deus-Homo, gigas geminae substantiae, divinitatis et humanitatis horizon, Dei et hominum sequester, datus generi humano a Deo magister.

(Opp. did. III. 709.)

Krisztus a legfőbb tanító-mester; mindnyájunknak örök tanító-mestere, a legjobb tanító-mester.

(III. 740., IV. 108., 112.)

Akármi fény, rend és bölcsesség van valahol, ő töle van az.

* * *

Ha valamelyik esztendőben minden buza-termés elromolna, akkor ennek az egész gabona-fajnak meg kellene semmisülnie, mert a mi elvettetett, el fogna rothadni és ki nem csirázhatnék. Ha azonban egyetlenegy mag épségben maradna meg: akkor ez egyetlen által az egész gabona-faj is megmaradna, de csak oly feltétel alatt, hogy az bevettetének a földbe és abból új és egészséges buza növekednék. Így van a dolog velünk is, a kik mindannyian bűnbe és halálba jutottunk. Egy ember sem képes magát vagy más valakit az örök halálból kiszabadítani; de, ime, az isteni kegyelem egy módot gondolt ki. Egy közülünk szeplőtelen maradt, t. i. Istennek fia, a ki az emberi testet a bűn szennye nélkül vette magára. Az Isten Fiának ez a teste, melyben örök élet csirája van, — miután halálra adatott és eltemetettet, — újra életre támadt és pedig oly erővel, hogy ő önmagával és önmaga által másokat is életre támaszthat, a kik vele együtt meghaltak a bűnnek, hogy igazságnak élhessenek. Mert a búza nem szaporodik el másképen, csak úgy, ha magyszemei meghalnak és ismét új életre kelnek.

(Harm. 150. l.)

Vallás, keresztyénség, kegyesség.

A vallás az embereknek Istennel való közlekedése (commerceum).

(Atrium 94. c.)

A vallás az embernek legfontosabb ügye, mert Istennel való ügy s a lélek üdvével vagy kárával van összekötve.

(Opp. did. II. 235.)

A vallás az a benső tisztelet, a melylyel az ember magát a legfőbb lényhez hozzáköti s annak lekötelezi.

(Did. mag. IV. 3.)

A legjobb vallás hinni, a miket Isten kijelentett; tenni, a miket rendelt és reményleni, a miket ígért.

(Opp. did. III. 920.)

Kegyesség alatt (pietas) azt értjük, hogy szivünk tudja az Istent mindenütt felkeresni; mindenütt feltalálván: követni; mindenütt követvén: ő vele élni. Az első az ész, a második az akarat, a harmadik az öntudat felhasználásával történik.

Keressük Istent, ha az istenség nyomait az összes teremtett dolgokon észreveszszük; *követjük* Istent, ha magunkat mindenben az ő akaratára bízván, úgy a cselekvésben, mint a szenvedésekben, mindenben az ő jó tetszésére vagyunk érdemesek. *Véle élünk* Istennel, ha az ő szeretetében és jó kedvében annyira megnyugszunk, hogy égen és földön semmi sincs ránk nézve kívánatosabb Istennél, semmi sincs kellemetesebb a róla való elmélkedésnél, semmi édesebb az ő dicsőítésénél, annyira, hogy szívünk egybeolvad az ő szeretetével.

(Did. mag. XXV. 2., 3.)

Az Isten iskolájában gyakorlott és az igazság lelke által újjászült ember mind érzi magában és elismeri magáról, hogy az igazi keresztyénség és az Istennek tetsző isteni tisztelet nem csupán Istennek és az ő munkáinak ismeretében áll, hanem egyszersmind, sőt sokkal inkább a kijelentett isteni akaratnak igazi teljesítésében és a szentség megőrzésében, a mi nélkül senki sem láthatja Istent. Mert Istennek mindenható ereje a maga mélységes, csudálatos bölcseségével a végre teremtette az embert, hogy ezt az ő teremtőjét, vele való örök összeköttetésben, minden erejéből szeresse, tisztelje, dicsőítse és magasztalja. Mit használna az embernek akár a legnagyobb felvilágosodottság is, ha az isteni akaratnak szentségét és teljességét nem követné? Ha valaki az egész bibliát könyv nélkül tudja is, de az isteni szeretetnek benső vigasztalását nem érzi: mit használ az neki?

(Com. als Theol. 111.)

A kegyesség tudományát mindannyian művelni kívánjuk, de nem pusztá elmélet, hanem élő és folytonos gyakorlás által.

(Opp. did. III. 791.)

Imhol vagyok én Uram Jézusom; végy engemet magadhoz; én a tied akarok lenni és maradni mindörökké. Szólj a te szolgálódnak és add, hogy engedelmeskedjem; mondd, a mit akarsz és add, hogy azt kedveljem; mérj reám, a mit akarsz és add, hogy azt elviselhessem; fordíts engemet, a mire akarsz és add, hogy arra elegendő erőm legyen; parancsolj, a mit akarsz és a mit parancsolsz add meg, hogy legyek én semmi, te magad pedig légy minden.

(Világ Lab.)

A te vallásod e légyen: Szolgálj nékem csendességben. És ha úgy fogsz szolgálni nekem, a mint én tanítalak téged,

t. i. lélekben és igazságban : akkor ezentúl már senkivel se feddőzzél azért, ha téged képmutatónak vagy akárminek neveznek is; hanem te mégis csak velem tarts és énnekem szolgálj!

(Vil. Lab. 280.)

Én Uram, Istenem! Érzem azt, hogy te magad vagy minden; a ki téged bír, az az egész világ nélkül könnyen ellehet; mivelhogy többet bír te benned, mintsem kívánni tudná!

(Vil. Lab. 286.)

A keresztyén mindenben, a mit csak lát, hall, tapogat, érez, kóstol az Istent látja, hallja, tapogatja, érzi, kóstolja; mindenütt bizonyos lévén abban, hogy az nem képzelődés, hanem valóságos igazság.

(Vil. Lab. 296.)

A benső keresztyénnek Istentől kiadott törvényei vannak, leljesek igazsággal, a melyek parancsolják: I. Hogy minden Istennek szenteltetett ember csak egyedül őt tartsa és ismerje tstenének. II. Csak ő neki szolgáljon lélekben és igazságban, a nélkül, hogy magának valami testiséget kiabrázoljon. III. A maga nyelvét használja az ő szentséges nevének nem megbántására, hanem dicséretére. IV. Az ő szolgálatára rendelt időt nem más dologra, hanem az ő belső és külső szolgálatára fordítsa. V. Szülőinek és az Istentől fölibe rendeltetett más előjáróknak engedelmes legyen. VI. Felebarátja életének ne ártson. VII. A testnek tisztaságát megőrizze. VIII. Más ember jószágát magának el ne tulajdonítsa. IX. Az álnokságot és csalárdságot elkerülje. X. Elméjét is a maga rendes határában tartsa.

(Vil. Lab. 307.)

Az egyház.

Az egyház a Jézus Krisztus iskolája.

* * *

Azt mondja az Úr: Én az általam kieszközölt szerzeményt, Istennek kegyelmét és az örök életet az én egyházamba tettem le; de nem azért, hogy érdemeseknek és érdemtelneknek, barátainak és ellenségeimnek játékszerévé legyen, hanem csak azok számára, a kiknek részök van bennem.

* * *

Az egyház földi sorsát Krisztusnak a Gecsemane kertben átélt szenvedései ábrázolják; mert a hívőknek épügy, mint az ő Uroknak, bőven jut itt a bajból, rettegésből, aggodásból, küzdelemből, izzadásból és vérrel verejtekezésből.

* * *

Az egyház jólétének négy sarkpontja van: I. hogy magában az egész keresztyénséget egyesítse; II. hogy magát rendben tartsa; III. hogy a fegyelem köteleire legyen kötve; végre IV., hogy az életnek lelke egészen áthassa.

(De bono unitatis . . . 129. l.)

* * *

A Krisztussal való közösség csak az egyházban érhető el, rajta kívül nem.

(Harm. 168.)

A keresztyén hitvallások közül, a miket ismerek, annak adom az elsőséget, a melyet őseim is vallottak, ez a *Cseh testvér-egység*, a mint az a 15. és 16. században Cseh- és Morva országokban előállott s a melyben több gond van fordítva a keresztyén életre, mint a hittanra, a mennyiben az a keresztyén alapokon nyugvó tökéletesedés alaptételeihez ragaszkodik.

Komenius hitvallása.

Ha valaki többet kíván tudni az én utolsó szándékomról, megmondom, hogy nekem palota helyett elég lesz akármicsoadás kunyhócska, a melyet magamnak megszerezhetek; avagy ha magamnak nem lesz hol fejemet lehajtanom, békeséges türéssel várakozom, míg valaki engem házába befogad. Ha pedig az ég alatt kell maradnom, itt is megnyugszom mindaddig, míg az angyalok a magok társaságába bevisznek engem, mint régente Lázárt.

A pompás öltözetek helyett megelégszem együgyü kötössel, mint Keresztelő János. A bőséges és gyönyörűséges étkek helyett megelégít engem egy falat kenyér és egy kevés víz; ha pedig az Isten többet ad, abban is az ő jóvoltát fogom kóstolgatni.

Az én bibliothekám az Istenek három könyvéből áll. Az én *filozófiám* az egeknek és az Isten keze alkotta egyéb dicsőséges munkáknak vizsgálása; Szent Dáviddal meg nem szünöm csodálkozni a felett, hogy az Isten, ki a legfelsége-

sebb Úr, szeretettel viseltetik én hozzám is, férgecskéhez. Az én *orvosságom* az eledellel való mértékletes élés és néha a szükséges bőjt is. Az én *törvényem* ez, hogy a mit akarok, hogy az emberek én velem cselekedjenek, én is azt cselekszem ő velők.

Ha valaki tudni akarja az én *theológiámat*, én annak megmutatom a *bibliát*, ama haldokló aquinói Tamással és teljes szívvel és szájjal ezt mondom: hiszem mindazokat, a melyek itt meg vannak írva. Ha továbbá kérdi valaki az én hitemenk vallását, annak megmutatom az Apostoli Hitnek Formáját. Ennél jobbat, rövidebbet, fontosabbat és világosabbat én nem tudok.

Az én *imádságom* az, a melyet a Krisztus hagyott nekünk, mert azt tartom, hogy az Isten szívének megnyitására senki sem adhat jobb kulcsot, mint amaz egyetlenegyszülött fiú, ki az Atyának kebelében vagon, — ő tanította azt minékünk.

Az én életemnek szabályozója az Istennek *tízparancsolatja*, mert tudom, hogy a mi az Istennek tetszik, azt ő maga legjobban megmondotta . . .

Ime az én életem bujdosás volt és nem haza. Sohasem volt nekem állandó lakóhelyem a sok változás és viszonytagság miatt. De már most látom a mennyei hazát, a melynek ajtajához már elvezetett engem az én Vezérem, az én Világosságom, a Krisztus, a ki elment előre, hogy nekem helyet készítsen az ő atyjának házában, a hol sok hajlékok vannak. És már jön, hogy oda engemet is felvégyen, a hol maga van. Azért nekem ez az egy szükséges dolgom vagon, hogy azokat, a melyek hátam megett vannak, elfelejtven; azokra pedig, a melyek előttem vannak, igyekezzvén, a cél felé futok, hogy Istennek a Krisztus Jézusban való mennyei hívásának jutalmát elvegyem.

Ember, bűn, váltság.

Isten akarata, hogy az ő képmásai legyünk.

(Opp. did. III. 106.)

Az ember Isten képére teremtett valóság, fölibe emelve minden egyébnek és az örök élet megszerzésére hivatva.

(Opp. did. II. 1.)

Az ember a szép színhelynek, azaz a világnak legszebb szemlélője.

(Opp. did. III. 751.)

Isten maga nyitott iskolát a paradicsomban s bevezet-

vén abba az első embert, úgy oktatta, hogy mint értelemre bölc, akaratra szent és mint munkára képes jöhessen ki onnan.

* * *

Az emberek megmutatták, hogy ők Évának fiai és hogy a szülők betegsége átszármazott a fiakra, mert valamennyien kíváncsiabban járnak a jó és rossz tudásának fája — mint az életnek fája körül.

(Opp. did. III. 104.)

Mindannyian elszáradt paradicsomi fák voltunk, míg a Krisztus minket a maga vérével meg nem öntözött.

Utolsó dolgok, halál, örökélet.

Miként a husvéti bárányt estefelé szokták megölni: úgy Krisztus is a világ estéjén öletett meg. Az ő eljövételével a világnak utolsó időszaka kezdődött el, a melynek vége közel vagon.

* * *

A világ megvénült. Mielőtt elvirított volna, jobban ment dolga; de most, mikor ősz hajjal a vég felé siet: sokkal zavarodottabb és gyámoltalanabb. Minden recseg-ropog benne és szétporzik.

(Centrum Securitatis.)

A véggel együtt jön az ítélet. Mielőtt az bekövetkeznék, a kegyesek lelkei a paradicsomban lesznek, hová a megtért lator lelkét is eljuttatta Krisztus.

(Harm. 363.)

Az embernek háromszor kell megjelennie az Isten ítélete előtt: itt, a míg él — a maga lelkiismeretében; a halálban és a feltámadáskor.

* * *

Azok, a kik a Krisztus halálának érdemeiben nem részesülnek, mindazt kénytelenek lesznek majd bűneik miatt kiállani, a mit Krisztus a kiválasztottak bűnei miatt elszenvedett.

* * *

Az örökélet, a mire a kegyesek várokoznak, annak a közösségnek teljességre jutása, a melyben azok már itt állanak a Krisztussal. Ha a kegyes feljut az égbe, megismeri a Krisztust, ha azelőtt soha nem látta is. A kik azonban a hitelenségben megkeményedtek, örök kínokra lesznek ítélve.

KÖNYVISMERTETÉS.

AZ ÉNEKÜGYI ELŐMUNKÁLATOK.

Fejes István, az ev. ref. egyetemes énekügyi bizottság jelenlegi nagybuzgalmú elnöke, kézirat gyanánt, rövid egy év alatt öt füzetet bocsátott közre (277 lap 8°) azokból a különböző himnuszokból, melyek jogot formálnak helyet foglalni a magyarországi református egyház megújítandó énekes-könyvében. Az öt füzetből egy (64. l.) az egyetemes énekügyi bizottság által bold. *Nagy Péter* püspök elnökielte alatt közreadott három füzetes (208 l. 8°) énekkisérletekből van kiválogatva. A többi egészen újabbkori átdolgozás vagy eredeti termék.

Az ének-reform nagyon sok vajudáson ment keresztül, míg eme méltán számbavehető és elfogulatlan embert reményekre jogosító eredményt felmutathatta. Az egyetemes mozgalom — Erdélyt is beleszámítva — már 19 évvel ezelőtt vette kezdetét, a mely mindenestre tekintélyes évszám s ehhez képest a felmutatott eredményt talán kevésnek is lehetne mondanunk, ha nem tudnók azt, hogy úgy az egyes kerületi bizottságok, mint az egyetemes bizottság egész 1890. júliusáig, a mikor az énekügyi program megjelent, merő bizonytalanságban, teljes határozatlanságban révedezett s olykor csüggedezve mély lethargiába sülyedt. Hosszú vitát folytattak ama kérdés felett, hogy minő viszonyban legyenek egymással a dallam és szöveg, a nélkül, hogy ez a kérdés, úgy a mint azt akár *Kálmán Farkas*, akár *Bartalus István* a bizottsághoz intézett iratukban sürgették, maig is megoldva volna. Tény, hogy ezt, a különben világos és határozott Program is jónak látta hallgatással mellőzni.

Az egyetemes énekügyi bizottságnak *Kolozsvárt* 1881. július 5—6. napjain tartott gyűlésében szerkesztett munkálata

nem tekinthető olyannak, mely az elágazó reform-törekvéseknek határozott irányt adhatott volna s nagyot tévedett már azzal a nyugós nézetével is, melynél fogva az énekeket átdolgozás végett egyházkerületenként osztotta szét. Ez a tied, ez az övé. Egymás buzájába nem szabad sarlótokat vágni! Ám azért e megkötöttség mellett is csak folyt a munka. A szent poéták serege lázas tevékenységet fejtett ki; úgy hogy Nagy Péter, a bizottság első elnöke, rövid idő alatt kiadhatta a már említett s eléggé terjedelmes három füzetet, melyben az egyéni szabadság és izlés korlátlanul tért nyerhetett.

E közben elkövetkezett a *debreczeni zsinat* s egyetemes egyházunk szívét-lelkét e fontosabb munkatér foglalta le, a nyomában járó rendezkedés pedig úgyszólván megakasztotta a reformmunkálatot. Nagy Péter elhalt. A bizottság árván hagyott elnöki székét *Szász Károly* püspök foglalta el 1884-ben. Ki ne várta volna az ő magasztos gondolkozásától és ihletett lelkétől énekeinkre nézve a legjobbat? De, mint hamu alatt lappangó tűz, a vitakozási hév újra lobbot vetett. Ez látszik az időszaki sajtóban s valószínűleg (bizonyosan nem tudom) a bizottság is ebben emésztette fel idejét és erejét a helyett, hogy felvont vitorlával várta volna a vizek mozdulását. A hallgatást a konvent is meg-megunta és nógatta a bizottságot, mely végre 1887-ben azzal a bölcs javaslattal állott elő, hogy a kapkodásnak és bizonytalanságnak véget vetendő, mielőbb szükséges, egyöntetű s célhoz vezető munkálkodhatás szempontjából, kibocsátani egy nélkülözhetlenül megkívántató alapelveket felölelő programmféle felhívást. De még majdnem három év múlva tette meg ezt a bizottság *Fejes István* elnöklete alatt, ki az időközben, 1889-ben lemondott Szász Károly helyett választatott meg.

E program kibocsátásáig a reform-mozgalom — kivéve a 70-es évek végén és a 80-as elején tapasztalt örvendetes dagályt — erősebb hullámokat nem vert. Ekkor a program és a lelkes elnök agitálása hirtelen felzudította, fájdalom! csak a papi közvéleményt, mert a kálvinista nagy közönség, mintha nem tartoznék reá ez a dolog, kívül áll e nagyszabású munkafolyamat hullámkarikáin. Az egyházpolitizálás absorbeál minden olyast, a mi szorosabban a lelki- és a hitéletre tartozik. Az énekeskönyv a *nép bibliája* (a skótok így is hívják), a bibliára pedig gondoljon a pap! Nos hát meg is szólaltak egyszerű, sok helyt nád- és zsupfedeles lelkészi lakok csendjében a csüggedt madarak, hogy az elzúgó időbe belekiáltsanak egy-egy örökké tartó akkordot. A munkák kiadása megindult s vele együtt

többféle nézetek merültek fel, miknek egyházi lapjaink készség-gel nyitották meg hasábjait.

Eltéktelve egyes dissonans és az egész reformot megvető hangtól, eleitől kezdve voltak olyanok, kik az énekek, főleg a zsoltárok gyökeres átdolgozását sürgették. — Ennek vagyok én is a barátja, ennek adtam több ízben kifejezést. — E radikális nézettel szemben a programm conservatív állásponton áll, s az énekügyi bizottság, elnökével együtt, bevallott dávidista. De, úgy látszik, könnyebb ezt ma hangoztatni, mint keresztül is vinni. Legalább én erre a meggyőződésre jutottam az előmunkálatok vizsgálásánál.

Az előmunkálatok öt füzete magában foglal 82 zsoltárt, ezek közül 49-et többszörös, némelyiket 4—5 átdolgozásban. Dicséreteink közül új ruhát nyert 13, az *erdélyi énekeskönyvből* átdolgoztatott 3, *egészen új ének pedig 25*.

Vegyük már most ez öt füzet darabjait vizsgálat alá tartalmi és alaki szempontból.

Ha az öt füzet énekei nem volnának egyebek, mint a hogy többen óhajtották, csak régebbi zsoltárainknak és dicséreteinknek pusztá átíratái, a mai fejlett költői nyelvhez mért simításokkal és idomításokkal, akkor természetesen a tartalmat nem lehetne máshol kritika alá vennünk, mint csak az egészen új alkotású énekek-nél s nem lehetne keresnünk a conceptiót és compositiót. Az épület ugyanaz maradna, csak új mázt nyerne. A conservatív elvnek ez is volna a szigorú következménye s voltaképen az érintetlenség (a fentebbi értelemben) alapján áll maga a programm is, ezért válogatta ki a zsoltárok közül azokat, melyek a ker. istentisztelet körében, minden felfogás és szerkezet-változtatás nélkül használhatók. De hát tényleg mégis úgy áll a dolog, hogy a füzetek zsoltárai olykor elvesznek a régiből, máskor egész új gondolatokat hozzátoldanak, a mellett, hogy az alkotó erő mértéke szerint az egységre, teljességre és kerekdedségre törekvés vágyából a gondolatok rendjén is változtatást tesznek, az őszövétségi vonatkozásokat elhagyogatják, honnan a héber eszmék kereszttyén hit fényében jelennek meg, a zsidó theocratikus lángolások, hogy úgy mondjam bizonyos monarchikus színezetet nyerne, a hazafi búsongásokat magyar nemzeti reminiscentiák szövik át s még az egyéni panaszok is más kor és faj kedély-hullámzását tüntetik fel. Ezért ítélkezhetünk az átdolgozott zsoltárok felett, főként a gondolatok csoportosítása, az eszméknek az eredeti darabokból való helyes kihüvelyezése s mindvégig, az eredetinek olykori csapongásaitól menten, következetes keresztül- vitele, általán a költői compositió szempontjából.

És itt már annál becsesebb és maradandóbb zsoldárt tudott a füzetek egyik-másik költője teremteni, helyesebben átdolgozni, mennél jobban képes volt az eredetinek eszméit és gondolatait önnön szívében és lelkében átszűrni. A zsoldár-költészet hasonlíthatatlan, mint *Villemain* mondja (Pindar szelleme): nincs hozzá fogható a gyöngédségben, valamint a gyűlöletben, az áldásban, valamint az átokban; a *legemberibb költészet ez* valamennyi között, akármily csudálatos az eredete, mert mindegyiknél jobban kifejezi a szív szenvedélyét és mozdulatait. De épen mert annyira emberi költészet, daczára annak, hogy megtartja a különös és elválasztott faj bélyegét, mégis mozgásainak erejénél és igazságánál, szenvedélye gazdagságánál fogva az a nyelv, melyet legjobban ért meg az emberi lelkek legnagyobb száma. E megértéshez nem szükséges szövegkritikai és exegetikai tudomány, hanem vallásos kedély, mély hit és naiv buzgóság. Az ilyet hatja át egész valójában a zsoldár-költészet. Innen van, hogy minden dogmatikus lelkesültségtől távol, a francia *Marot Kelemen* Istenhez tért igaz bűnbánatával, ennek tüzeiben megtisztult vallásos szívével, naiv hitével és aztán poétai zsenijével is hasonlíthatatlanul jobban adta vissza a zsoldárok hangját és gondolatait, mint a különben minden hittudományban bővölködő és szintén nem mindennapi költői kedélyű *Béza Tódor*.

A vallásos kedély édes melegségét, a gyermeteg hit fel-emelő boldogságát érzem én az első füzet *estvéli és szárazság-kori énekében*, a harmadik füzet CXXXVIII. és CXLVI., a negyedik füzet LXXXIX., CXXXIX. és CII. zsoldár átalakításai-ban; valamint az ötödik füzetnek több új énekeiben.

Különben eltekintve a kétségtől sok szerzőjű első füzet nyilvánvaló tarkaságaitól, mindenik füzetnek megvan a maga szív és lélek szerinti jelleme, mely mutatja, hogy az egyes füzetek nagyobbbrészt egy ugyanazon szerzők átdolgozásai. A II. és III. füzet szerzője öntudatos cél szerint lelkesül, nyugodt méltósággal, menten minden csapongástól, gondosan vigyázva, hogy gondolataiban nyomról nyomra emelkedést, de költői hevületében mértéket tartson, s a hol lehet, a keresztyénség zomán-czával is bevonja. Ezért nem kerülhetett el bizonyos dogmatikus színezetet és chablonszerűséget. Így viszi be pl. a XCVIII. és CXXX-ik zsoldárokba a váltság-dogmát. Ugyanezt érinti, kissé elvontabb alakban a XXIV-ik és XXVIII. zsoldár utolsó versszakában is. Kedveli, mert természetesen szintén keresztyén jelleget kölcsönöz a zsoldároknak, a zsidó messiaticus eszmét is, mint azt a II-ik zsoldárnál látjuk. Szóval elismeri *Károlyi Gáspár* és más írásmagyarázók után a messiaticus zsoldárok jogosult-

ságát. Károlyi 13-at tart ilyennek, de természetesen ő inkább csak a feliratokban nyilatkozhatott, s mint fordító a szövegbe csinján vihette bele Krisztus nevével az anachronismust, ellenben *Szenczi Molnár Albert* már ezt minden kételkedés nélkül megtette. Megteszi az említett füzetek szerzője is. Hát aztán, hol itt az annyira hangoztatott conservatismus? Ugyanez a szerző feldolgozta a LXIX-ik 14 strophás átkos zsoltárt hat versszakban s benne a héber szenvedélyes kitörésű panaszt keresztyéni nyugodt, Istenben vetett bizodalommal énekli, az eget-földet megreszkettető átkot pedig szelíd óhajtássá simította. Vajjon megmaradt-e így e zsoltár Dávidénak? Nem hiszem! De azt kérdem: miért nem lehetne így az egész 150 zsoltárt átalakítani? Én ebben a feldolgozásban annyi szívhez szóló költészetet, oly fuvalatát érzem az inspirált léleknek, hogy az új énekeskönyvbe legjobb lélekkel ajánlom.

A IV-ik füzet zsoltárdarabjait, ha ugyan azoknál jellemről lehet szó, a scholastikus nyűg és homály jellemzik. Én még nem láttam erőtlenebb hittel és zavarosabb lélekkel vallásos hymnusokat írni, miut a hogy ezek a zsoltárok vannak. Csudálom a bizottságot, hogy kiadta. Minden énekeskönyv elején olvashatók az 1806-iki előszóban ezek az arany szavak: „Ha az énekszerzés csak abban állana, hogy két vagy több sorai egyenlőképen végződjenek: kitelnék ez a munka még az együgyű emberektől is; de az u. n. cadenciákon épülni szokott énekek gyermeki, sovány és minden erő nélkül való szószaporításra mennek ki, ellenben a vallásra tartozó vagy szent dolgoknak oly eleven leírása és hathatós előadása, mely mind az értelmet gyönyörködtesse, mind a szívet indítsa és buzdítsa, tudományt és nem mindeneknek adatott elmebeli tehetséget kíván.“ Ezt kellett volna elolvasni e zsoltárok szerzőjének is, akkor talán nem írta volna meg ezeket az énekeket. Úgy szintén nem születtek volna talán meg a következők sem: I. füzet: XXVII. zsoltár, III. zs. (mindkettő), XXXIX. zs., LI., CXLVIII. zs. Bűnbánati ének, Ének, Husvétii ének (mindhárom), 85 dicséret (mindkettő); III. füzet: Köznap reggeli kezdő ének, ó-év délestéjén; IV-ik füzet: Aratási énekek, 63 dicséret.

Az V. füzet darabjai erős subjectivismussal irvák. Szerzőjük kétségkívül ivott a Helikon forrásaiból, a vallás kútfői után is égető szomjuság epeszti, de hitteljes kedélyével minduntalan küzd forrongó tehetsége, mely sokszor a bizarrságig ragadja. Erős alanyiságát mutatja, hogy többnyire azokat a zsoltárokat dolgozta át, melyekben az egyén szive búja, fájdalma, panaszja és öröme nyilatkozik. Ezeken átcsilognak saját érzései is, pl.

a XLII. zs. 4-ik verse gyermekkori reminiscentiáinak búbajos szálaival van átszóve. Izléstelen túlzást találok a III-ik zs. 2-ik, 4-ik, az V.-ik zs. 1., a CXVI-ik zs. 2-ik verseinek az eredetit is fokozó gondolataiban. Ily helyeken inkább a héber elragadtatott páthosz keresztyéni megszelidítése volna a feladat.

De ha az átdolgozók egyénisége ily nyomokat hagyott az új zsolttárokban, feladatunk tovább annak a vizsgálására irányul, hogy vajjon az a szokatlan fény, az az ellenállhatatlanul vonzó erő, az a megragadó fenség, mely a héber zsolttárok hangjában, szenvedélyes vagy szelid mozdulataiban, egész valláserkölcsi tartalmában és lebilincselő előadásában hajdan kifejezésre jutott, — a távoli idő, megváltozott élet, kor, izlés, másnemű vallásos felfogás által mennyit veszített eredeti jellegéből? Érzik-e e magasztos ódákból annak a szellemnek a fuvallata, mely reájuk letörölhetetlen karakteristikus vonásokat lehelt?

A zsolttár-gyűjtemény egy mozaik. Szín, hang, tartalom és jellem sajátzerű vegyülete. Különböző és nagy időt átölelő korok, országos és egyéni, valláserkölcsi és politikai érdekek a legváltozatosabb tartalmat és jelleget adtak annak. Azt mondhatjuk, hogy egy különös nép külső és belső világa tárul fel a zsolttárokban előttünk, most az öröm derűjében, majd a fájdalom borongásai közt, most a győzelem extázisában, majd a megaláztatás keserveiben. Emellett az egyén szivnyugalma és boldogsága, vagy panasza és bánata is illeti a fölajzott hurokat. Így tehát a zsolttárok részint egy egész nemzetre, részint egyesekre tartoznak.

Az egész népre tartoznak azok, melyek a Jehova és a választott nép között levő viszonyt tárgyazzák, az u. n. *theocratikus zsolttárok*, a melyek a népet a Jehova dicsőítésére készítetik, az u. n. *magasztaló zsolttárok*, a melyekben a zsidó theismus philosophiai reflexiók fényében jelen meg, az u. n. *bölcselekedő zsolttárok*, a melyekben a nép hálája nyilvánul Jehova iránt: *hálaadó zsolttárok*; a melyekben Sion hegye dicsőítettetik: *sioni zsolttárok* és végül a melyekben a királyt üdvözlük és áldják: *a király-zsolttárok*. Az egyént érdeklő zsolttárok: *panaszkodók, segélykérők és átkozódók*.

Vannak, a kik az összes gyűjteményt három csoportra osztják, u. m. *történeti, tanító és dicsérő* énekekre. Benczédi Székely István *profétáló, tanító, könyörgő, vigasztaló és hálaadó*, Varga István pedig *lyricus, dialecticus, historicus* és *elegiacus* zsolttárokat különböztet meg.

Ennyi sokfelé ágazó és egymástól lényegesen elütő tartalmú zsolttár természetesen, poëtikai jellegének megfelelőleg, mind

más-más hangot, gondolatmenetet és előadást igényel. Míg a dicsőítő zsoltárok ódai magas szárnyalást, a felhívók egész dithyrambikus szökést vesznek, az átkozódók pedig rhapsodistice haladnak: addig a bölcselkedők a gondolatok gazdagsága alatt roskadoznak, a hálaadók a jótéteménnyel megteljesedett szív űde érzéseiben emelkednek, a panaszkodók ellenben a levert kedély bánatát nyögik.

E rövid ismertetés után a föntebb föltett kérdésre ki kell nyilatkoztatnom, hogy én nem találok a maga valóságában az öt füzet zsoltáraiban azt a megrázó erőt, mely fölemel vagy lesújt, áld vagy átkoz, de mindenképen oly elementáris módon nyilvánul az eredetiben, noha azt sem lehet mondani, hogy jellemökből végképen ki vannak vetköztetve, csak kevésbé hatásosak, szintelenebbek, halványabbak. Leginkább képes a fenséges, a magasztos nemben ódai szárnyalást venni, magas régiokban, a hymnologia fényes és kápráztató világában járni a III-ik füzet szerzője, mint azt a CXXXVI., XLVII., XXIX. és XXI-ik zsoltárok átdolgozásai bizonyítják. Főleg e két utolsó emeli a lelket. A XXI. egy szép király-hymnus. A XXIX-ik Istennek csuda hatalmát zengi, csak a refrainekeket ohajtanám benne megváltoztatni. Ellenben ugyanezen szerzőnek már nem sikerül a szívhez szóló elegikus légység, mint a CII. zsoltár mutatja, melyet határozottan felülmúl a IV-ik füzetben ugyanezen zsoltár átalakítása. A III-ik füzet szerzője méltóságos cothurnusban is tud lépdelni a bölcselmi eszmék nehéz talaján. Ez látszik a XXIX., CIV-ik és a II-ik füzetben a XC. zsoltárokon, valamint tanítóköltemények alkotása sem vonja le lantját a próza színvonalára, mint azt a CXIX. zsoltár bizonyítja. Az esengő panasz, a mélabú az V-ik füzet szerzőjének lantúrjait hozza megindító mozgásba. Ebben ő a mester. Ezt mutatja estveli éneke, úgyszintén a CXXXI., LXXVII., XLIII., XLII. és XXX. zsoltár átdolgozásai. Az óda már nem neki való s dicsérendő, hogy ritkán is próbálkozik vele.

A mi végül a költői compositiót, természetesen az eredetihez viszonyítva, illeti, e tekintetben nagyon egyveleges benyomást tesznek a füzetek.

Mint minden költői műre, úgy az énekekre is nagyon ráillik Horatius elve: „sit simplex dumtaxat et unum.“ Ila ez nincsen meg, akkor a gondolatok rendezetlensége vagy zét-folyása miatt nem képesek harmonikus érzéseket ébreszteni, ép úgy a vonzó egyszerűségtől eltérve a fellengőség dagályt s végeredményében érthetetlen szóhalmazt fog létrehozni. Hogy egységes egész legyen több, nagyobb átalakításokon átment zsoltár

némely szerző az alapgondolatot megtartva a végén még egy újabb gondolattal akar kerekdedségre szert tenni. Így a II. és III-ik füzet szerzője, ki az ismert zsoldároknál híven követi az eredeti gondolatcsoportosítást, de már az ismeretlenebbeknél nagyobb szabadságot enged meg magának. Így toldja meg újabb gondolatokkal a XXXIX., de különösen a CXXVI., CXXXIII. és CXXXVII-ik zsoldárokat De a mit ő még bizonyos mérsékelt alakban cselekszik, az már dagályos terjengősségre ragadja, s az eredeti gondolattól messze üzi az I-ső füzetben a CXXVI. zsoldár (26. l.) átdolgozóját. Reá is ráillik, a mit *Corinna* költő mondott a túlzásba ment ifjú *Pindarosnak*: „Csipetjével kellett volna, nem az egész szákkal vetned.“

A héber- és így a zsoldárköltészetnek is főleg synonym parallelitikus sajátsága nem igen ragadta az átalakítókat gondolatismétlésekre. Ez látszik mégis az I-ső füzet 2-ik helyen álló III-ik zsoldárján, mely azonkívül még utolsó versszakában meg is toldja az eredetit. Sokkal inkább igyekeznek compendiumokat adni, a mi szükséges is, tekintve egyrészt a fentebb érintett héber költészeti sajátságot, másrészt az idegen vonatkozásokat. Mert az már csakugyan nem való a mi új énekeskönyvünkbe, a miről az I-ső füzet 2-ik helyre tett CXXXVI. zsoldárának szerzője énekel. Ettől még a symbolismus is messze áll, mert ugyan mi lehetne az az Emór, Sihon vagy Bázsán királya, Ogh? A compendiosus csoportosítással szerzők különféleképp járnak el. Egy rész elégnék véli, ha csak a csillaggal jelölt versekre terjeszkedik ki, mint pl. az I. füzetben a IX., XXXIX., CXXXIX., CXXXIX. (I-ső) zsoldárok átdolgozói. Ez helytelen, ép úgy, mint az előbb említett másik véglet, a paraphrasis. Másik rész az eszmét kivonván a zsoldárokból, az annak megfelelő gondolatokat az eredeti sorrendben componálja. És ez a helyes. Ilyen a II., III. és kevésbé az V. füzetnek több darabja. Az inspiráció nélküli lélek azonban nem mer az eredetihez hozzáulni, mint azt a IV. füzet (kivéve belőle a már említett szép zsoldárokat) mutatja, vagy ha mer is, czélos átalakítás helyett inkább contaminálja, pl. a CII-ik zsoldárt (l. 28. l.), melynek 5. és 6-ik versszakaszai eklatans bizonyosságául szolgálnak a gondolatok összezavarásának. Ily körülmények közt a költői compositióról szó se lehet.

Meg kell említenem néhol az eredeti gondolatoknak nem szándékos elcsavarását, hanem valóságos félreértését, mint ez látszik a IV. füzetben többek közt a XVII. zsoldár utolsó soraiban és az V. füzet LXXXIV. zsoldárának 2. versénél alkalmazott metaphorában. Megérintem azt is, hogy némely Isten dicséretére

felhívó zsoltár valóságos prózai nomenclaturává alacsonyodik le, így az I. és IV. füzetben a CXLVIII-ik hymnus. Felfogásom szerint ily helyeken ügyes refraineik által kellene kikerülni azt a bántó névhalmazt.

A *dicséreték* újabb szövegezésénél, a régiék tartalmán és szerkezetén mit sem változtatnak szerzők. Inkább technikailag és a költői nyelv szempontjából próbálkoznak meg velök, a mi e katexochén keresztyén, hozzá ref. keresztyén énekeknél nem is lehet máskép. Mindössze az I. füzetben próbálkozott meg valaki és pedig sikeresen a 153-ik dicséretnek, ez ős latin éneknek régi dallamára irt szövegezésével, újabb paraphrastikus sorokat csatolván a meglévőkhöz. A II. füzet szerzője pedig a 162-ik dicséretnél alkalmazott egy, a bűnbánathoz nagyon illő refraint. Csak többeket lyenekből!

Az *új énekek* közül valláserkölcsei tartalom és szerkezetre nézve is méltán kiemelkedik egy-kettő (I. füzet: Estéli ének (62. l.) Ének szárazságkor. V. füzet: Új évben, Estveli ének, Szeretet), a többi azonban hang, szín, jelleg, vallásos érzés és gondolatban vagy a felszinen jár (V. füzet: Adventi ének, IV. füzet: Vasárnapi énekek, III. füzet: Husvétii ének, I. füzet: Vasárnapi ének, Husvétii énekek), vagy pedig egészen szegényes (I. füzet: Bűnbánati ének, Karácsonyi ének, III. füzet: Köznap reggeli kezdő, Ó-év délestéjén, IV. füzet: Aratási énekek).

Ha a hymnus-költészet a maga mysteriosus varázsával a vallásos kedély lágyabb vagy erősebb, de mindenkor összhangzó hatású hullámzását, az Istenhez emelkedett szív érzéseinek harmonikus összefolyását föltételezi, akkor ennek külsőkép az alakban is nyilatkoznia kell, mert különben a külső nem felel meg a belsőnek és a ragyogó gondolatok nem bírnak szárnyalni, a csillogó érzések tiszta forrása nem tud lejtteni a nehézkes formák akadályozó nyúgei között. Főkéllék tehát, hogy az énekek dallamosak, zengzetesek, fülbemászók legyenek? Nem elég — mondja Horátius, — hogy a költemények szépek, hanem legyenek édesek is és a hová akarják, oda ragadják a lelket. Százzszorosán kell ezt hangoztatni az énekeknél, melyeknek szívet-lelket lebilincselő édességét a hangnak végtelenül bájos nűanszirozása, a soroknak dallamos összecsengése adja meg. Hiába bármily mély vagy magasztos gondolat, ha az alak elhordozni nem képes, s nem lehet benne érezni a rhythmus lűktetését. Én mindenkép a zengzetesség híve vagyok s még a didactikus és philosophikus daraboknál is elvárom, ha mindjárt a kisebb mérvű, de mégis érezhető dallamosságot. Mert vagy legyen igazi lyra, vagy ma-

radjon el. Az elénekelhetőségnek, a megzenésítésnek sine qua nonja a dallamosság.

Minden művelt nyelv nagy súlyt fektetett és fektet erre, sőt még a nyelv kezdetleges korában is félreismerhetetlenül látszik a daloknál a zengzetességre törekvés. Oly nyelv, mint a görög, mely pusztán a hangsúlyozással kevésbé volt képes a zenei rhythmus legfinomabb árnyalatait kifejezni, még az időmennyiséget is segítségül vette, hogy így kettős törvénnyel, nagyobb fáradsággal, de mégis elérje a dallamosságot s kifejezhesse már a dal szövegében úgy a dór rhythmus komolyságát, mint a phryg szenvedélyét és a lyd lágyságát. Hát a magyar nyelvben és épen énekekben ne éreztessük a nyelv dallamos hullámzását, mikor azt a hangsúly által is elérhetjük?

Mint laikus nem szólhatok ahhoz, hogy miként, talán a magyar zenének és hangsúlynak megfelelő chorijambicus méretekben folyjanak a verssorok, de annyit már — a sormetszeteiken kívül — mégis óhajtanék az átdolgozott énekeknél látni, hogy azok megfelelő és szorosan megtartott ütemek szerint haladjanak. Sajnos, épen ez az, a mire legkevesebb gondot fordítottak az átdolgozók. De hát azt mondják, hogy ez is elv kérdése, mert a programm azt mondja, hogy lehetőleg Szenczi Molnárhoz kell alkalmazkodni, már pedig ha ő tőle egész sorok vátozatlanul átvétetnek, mint a melyekben — miután akkor még nem is ismerték a magyar hangsúlyos verselést — csak itt-ott csillan meg a rhythmus, hát akkor nem lehet a szoros ütemezést keresztül vinni. Igaz, de hát épen itt vagyok már a leginkább radikális (a többiben, mint láttuk, eléggé azok az átdolgozók is), itt szeretném a teljes technikai bevégzettséget, s feltüntetni a magyar lyrikus költői nyelvnek azt a fejlettségét, melyen mai nap áll s melynek harmonikus csengését és bájos zengzetességét a művelt világ is megbámulja. Erre nem vetnek ügyet a szerzők még az egészen szabadon átdolgozott zsolnároknál, sőt még az új énekeknél sem. Ha megvan a sorokban a megkívántató szótag, szám és rim, azal ők megeleégesznek, pedig inkább rim ne legyen, mint rhythmus; a magyar nyelvet költőivé nem az előbbi, nem a kadencia faragás, melyhez a legtöbb ember ért, hanem sokkal inkább az utóbbi teszi. Már csak eléggé modernizálva vannak az I. füzet XX., XXXIX; a III. füzet CXXXVI., CXXXIII., CXXXVII., LXIX. zsolnárai, mégsem látták jónak a szerzők, hogy az ütemekre is ügyeljenek. Vagy nézzük az V. füzet új énekeit. Szerzője kétségenkívül erős költői temperamentum. Mégsem éreztetni a rhythmus lüktetését, a különben vallásos érzésben és gondolatokban gazdag *új évi és estveli énekeiben*. Ez a legnagyobb

hiba a füzetekben, melylyel a zeneértők sem fognak tudni kibé-
különi. Annyit még meg kell jegyezmem, hogy a *király-hymnuszok*
azok, melyeknek dallamosságát éreztetik az átdolgozók.

A rimelési és verselési ügyességről is meg kell emlékez-
nünk. Az V. füzet szerzőjének az a szokása, hogy — talán a
nyomatékosság kedvéért — szereti ismételni a sorokban az egyes
szavakat, főleg a kötőszókat és a relativ névmásokat. Aztán
rövidebb sorokban úgy szaggatja a mondatokat, hogy nemcsak
a copulák, hanem még a névelők is rimelnek. Olvassa el bárki,
egyebek közt a XXXVIII. zoltárt és meg fog róla győződni.
Ez talán mégis sok poetica licentia — énekben! Alkot ilyen
erős kimondású sorokat is :

A kit te óvj, te védj, te áldj,
A végtelen időkön át! (XXVIII. zs.)

Rimelésében elcsavarja a szót :

Leborulok szóttalan,
És oda száll sóhajam. (XLII. zs.)

Kitekeri a magyar nyelv nyakát

Én lelkem mért csüggedeznél?
Mit keseregsz annyira?
Erősebb vár nincs Istennél,
Búd, bajod csak bízd *oda*. (XLII. zs.) (? *Szerk.*):

Oly erőszakolt gondolat átvitelt, mint a XXVIII. zs. 2. és 3.
verse között van, alkalmazni nem szabad s általában versszakot
úgy kezdeni, mint kezdi a 3. stróphát. Ugyanezt mondhatjuk a
IV. füzet CII. zoltárának 6-ik versszakára is. Az V-ik füzet
szerzője különben általában könnyen és elegánsan versel.

A II. és III. füzet átdolgozóját bizonyos nemes egyszerű-
ség jellemzi a nyelvkezelésben és dicsérendő izlés a verselésben.
Olykor mégis megtéved: II. füzet: L. zs. első vers; XCII. zs.
3. v., XCIX. zs. 1. v. III. füzet: CII. zs. 5. v. CXIX. zs.
21. v. (meg megint = kakophonía), 46. v. (Azért szívem most
újra él *belől* = tautologia). — Eltekintve a II. füz. CXXXVIII.
zoltárának linguae lapsusától (Dicsérlek *Istenek* felett) két
különös kifejezését ide jegyzek :

Ember jövel, ide figyelmezz,
Siess hamar meghallani. (LXVI. zs.)

És aztán ugyanebben :

Ha terhel is, ő ad erőt, (t. i. Isten)
Próbáiban tisztítja *testünk* (?!).

Az I. füzetben, miként a szerzők, úgy a nyelvbeli jártaság és a verselési ügyesség is különbözik. Némelyik ének benne merő próza (85. dics. (mindkettő) Husvétii ének). Más hol meg ilyenek olvashatók:

Jaj beh sokan vannak,
A kik *nyomorgatnak*. (Beh izléses!)

vagy:

Te megtöröd nyomban,
Bármily *számosan van*
Hatalmas ellenségem. (III. zs.)

Aztán:

Ha a veszély elközelít:
Karjával a baj ellen szépen
Szírttetőre felemelít. (XXVII.)

Nemde nagyszerűen alkalmazott momentán ige? Ez a szerző *mulatozik* is az Úr házában.

Ismét:

Mindenfelől te *vészsz* körül;
Rajtam kezed szünetlenül,
Hogy teheted? Miként *leszen*
Mindez? föl nem fogja *eszem*.

Az ilyen rimelést az enyém sem! A Karácsoni ének átirója ilyen dialectust is megenged magának: Eljött, ez lótt (= lett). Több hiba felsorolásával nem akarom a tért tölteni.

Szándékosan hagytam utoljára a IV-ik füzetet. Ez teszi fel a technikai fogyatékoságok és gyarlóságok fejére a koronát. Szerzője (a zsoltárok nagyrészeé) elsőben is abban a boldog hitben van, hogy a költői stylusnak nincsen névelője és szélitben-hosszában hagyogatja azt el, akár csak a mai jegyzőkönyv írók. Azt is hiszi, hogy az óda emelkedéséhez elegendők a „hát“-oknak minél bővebb számu emlegetései. A XLVII. rövid zsoltárban négy „hát“ van. Azután olvasható tömérdek verspótló „itt“, többször megtoldva így: „itt van jelen.“ Ezekkel van tele. Gyöngeségeiből egy hosszú szemelvényt lehetne összeállítani; de csak egynehányra szorítkozom; pl.

Őket mégis halljuk
Zengésük *óh! de szép*

A tiszta, jó, igaz ember,
Igazságot, áldást *megnyer*.

(ugyan hol tanult szerző magyarul?!)

Ennek oka *bolondságom*,
Ezt jól látom.

(És mégis versel!)

Óh! te erős. óh! te nagy
Lelki szomjam *tárgya* vagy.

(ez már csak nem költeménybe való!)

Gyülekezet, ha nékem,
Rendeltetik általad:

(akkor kérem ne irjon énekeket!)

S a gonoszok nem tisztát,
A seprejét megiszszák.

(ez nagyszerű rim; csak az értelem is olyan volna!)

Tudjátok, hogy igaz Isten!
Ő teremtett, *nem mi magunk*,
Gyermekei azért vagyunk.

(gondolatnak is absurdum, a mit a rim kedvéért csinál.)

De a gonosz *el lesz veszve mind*.

Gyönyörű magyarság!

Mindez csak kis része a soknak. Költői szavai ilyenek is: *ezokáért, alkalmas* stb. Egyébiránt a többi füzetekben is lehet találni megrovásra méltó szavakat és összetételeket, így pl.: I. füzet: *tenyészsen* (= hozzon létre vagy növeljen), *nyugotja* (= nyugtatja), *ótt* (= óvott), *gyámolád* (= gyámolítád), *égverő* (= egetverő); II. füzet: *vezérj* (= vezérelj), *vegyétek észbe* (nem költői), *vesztsed* (= veszítsd), *gyámotalan* (= gyámoltalan), *elvesztsem* (= elveszítsem), tökéletesképen (nem költői), emel-

tetett (nem magyar), elégséggel (= elegendő javakkal); III. füzet: zsarnokol (= zsarnokoskodik), istenlakta (szokatlan összetétel), buzgóan (= buzgón), büntetetlen (= büntetlen), hallószervnek (nem költői, inkább orvosi műszó), köd előtte, köd utána (prózai közmondás, komoly istenitiszteletre rendelt énekből kirí); V-ik füzet: füleidbe (izléstelen Istenre alkalmazva), gyere testvérem! (komikus, énekbe eddig még csak *jer* volt, mely nem oly póriás), agyarkodnak (trivialis, Sz. Molnár ugyan használja, de ma már túl vagyunk azon), óhajtatja (= óhaja), elenyészted (= elenyésztetted). Szereti az ódonságot Szcenci Molnártól tanult ily kifejezésekkel mutogatni: nagy hamar, nagy biztos stb. Ugyanígy a II. és III. füzet szerzője is: nagy bizvást, nagy vigan stb. Ezeket bátran el lehetett volna hagyni és másban keresni az ódon zamatot.

Vizsgálódásaim eredményét a következőkben vonom össze:

A IV-ik füzet, a LXXXIX., CXXXIX., CII. zsolttárok kivételével, miket javítva használhatóknak tartok, gyarló erőfeszítés mutatványa. Ne higgye szerző, a mit *Ovidius* mond: *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.*

Utána jön az I. füzet. Ez jobb. Átdolgozva felvehető: VI. zs., XIX. zs. (7. l.) LXI. zs. 153. dics. Estveli ének, Ének szárazságkor.

Ezt az V-ik füzet követi. Némi igazítással használható darabjai: XV. zs., XVI. zs., XXIII. zs., XXX. zs., LXV. zs., CXXXI. zs. Új évben, Estveli ének, Szeretet.

A II-ik füzet kiemelkedőbb énekei: XXXVII. zs., LXV. zs., LXXII. zs., XC. zs. 137. dics., 162. dics., 163. dics., 34. dics. (Erdélyi énekeskönyv).

Legmagasabban áll valamennyi közt a III-ik füzet s ebben található legtöbb, az új énekeskönyvben fölvételezre érdemes ének. Ezek: VI. zs., XXI. zs., XXIX. zs., XXXIX. zs., CIV. zs., CXIX. zs., CXXXVII. zs., CXXXVIII. zs., CXXXIX. zs., CXLVI. zs., CXIX. zs.

Az öt füzet magában foglal összesen 204 éneket. Ebből én — ha dallamosságot nem tekintek — némi igazításokkal az új énekeskönyvbe fölveendőnek tartok 38-at. Az eredmény nem fényes, de semmiesetre sem lehangoló.

Talán jó volna, ha a bizottság kinyomatná és közforgalomba hozná a használhatóknak ítélt énekeket. Így könnyebben menne az újítás. A papok és tanítók dolga lenne aztán megvétni és megkedvelteni azokat a hívekkel, megzendítvén olykor-olykor templomokban a buzgóság hangjain és taníttatván a gyermekek-

kel az iskolában. Így a reform idők folytán észrevétlenül megtörténnék.

Továbbá kívánatos volna, ha a bizottság megkísérленé, hogy a világiak között is csináljon propagandát a reformeszmének. Hol vannak a Magóchi Gáspárok, Bethlen Gáborok, sőt mostani énekeskönyvünknek is több énekes aju világi, úri szerzői? Horváth Ádám, Szentgyörgyi József, Fazekas Mihály? Pedig élnek most is ev. ref. vallásu költőink között, kik a Parnassus csúcsán állanak. Csak egy párt említek, csak azokat, kik a lyrában első helyet foglalnak el, kik a vallás és hit hangján is tudnának égbe emelkedni. Így *Gyulai Pál*, *Pösa Lajos*, *Vargha Gyula*. Ezeket valahogy be kellene vonni, mint a hogy *Lévay Józsefet*, a ki bizonynyal egy pár szép kálvinista énekkel is fogja szaporítani költői babérait. De mintha egyházi nevesebb költőink se mozognának! Egy Szász Károly, Szász Gerő, Illyés Bálint, Dömény József stb. hol maradnak!? Az énekreform a magyar ev. ref. egyháznak elsőrangú ügye, — miért nem sietnek ezt méltóképen befejezni azok, kiket Isten e célra, fenkölt lelkőkkel, nekünk rendelt?

Végül pedig szükséges, hogy az énekügyi bizottság továbbra is kitaratson és el ne csüggedjen! Tudjuk, hogy sok méltatlan megtámadtatás, gúny és szidalom érheti, de a beléje adott hegyes őszön csak folytassa a dicső, a szent munkát, melynek előbb utóbb diadalmaskodni kell, s melyet — Gamáliel szerint — megoltani nem lehet, mert az nem embertől, hanem Istentől van. Az esetleges gúnyolódások közepette jusson eszébe, a mit a német költő mond:

A nagyot, a szépet csak gúnyval kíséri,
Kinek az elméje mindazt föl nem éri!

S. Szabó József,
naprágyi ev. ref. lelkész.

IRODALMI SZEMLE.

---

a) Hazai irodalom.

II. RÁKÓCZY GYÖRGY. Irta *Szilágyi Sándor*. A «Magyar Történeti Életrajzok» VII. évf. 4. füzetében kezdte meg és az 5-ikben fejezte be a tiszteletreméltó történettudós II. Rákóczy Györgynek életrajzát. A művet mindjárt a két Rákóczy Györgynek erőteljes, szemléltető jellemzésével kezdi s e jellemrajz egyszersmind élénk világításba helyezi azokat az eszméket is, melyek a két nagy fejedelmet mozgatták. «Öreg Rákóczy György — úgymond — erős, buzgó kálvinista volt. Hite erejével vívta ki uralkodása eredményeit; élete minden válságos perczében érezte, látta, hogy vele van Dávid Istene, védi, oltalmazza, perczre sem hagyja el. Tudta, hogy ez az ő istene, ez az ő saját istene praedestinálta őt, hogy fejedelemmé legyen, dynastiát alapítson, befejezve a Bethlen Gábor által kezdett munkát, örök időre biztosítsa vallása szabadságát a császár birodalmában s háza uralkodását a maga országában. Sha öreg Rákóczy György hitt a kálvinista praedestinációban, mennyivel inkább kellett abban hinnie fiának, II. Rákóczy Györgynek, ki tanúja volt annak, hogyan sikerült egymásután minden terv, melyhez atyja fogott. S valóban ifjú György is erős kálvinista volt, egészen atyja iskolájából, ugyanannyi hittel, épen oly erős meggyőződéssel, de több önbizalommal és kevesebb óvatossággal. Az öreg György tudta, hogy Jehova vele van, de aztán el is készített mindent úgy, hogy Jehovának ne legyen oka elválni tőle. Az ifjú György már nem is képzelte másként, mint hogy Jehova eiválhatatlanul hozzá van kötve, akármit is csináljon ő. Az ő dicsőségére s a maga dynastiája emelésére csillogó és merész terveket készített s minthogy az elsők e tervek közül sikerültek, elhitte, hogy Jehova fel fogja azokra tenni a koronát. Csakhogy ő nem tanulta meg atyjától, hogyan kell Jehovát magához lánczolni. Az öreg György is meg volt győződve, hogy elmékedésével az istenszországa is terjed, de a jövő kilátásaiért soha sem tette kockára azt, a mit már istenétől megkapott. Az ifjú György áldozatkészebb és követe-

lőbb volt: ő sokért mindent kockára tett, csak előre tekintve, a vég-cél felé tartva s nem ügyelve a jobbra-balra levő akadályokra» stb. Ennek a nagyra törekvő fejedelemnek a tragoediája folyik le előttünk. Látjuk a gyermeket és ifjút nőni, fejlődni a gondos nevelő kéz alatt. Halljuk az öreg fejedelemnek fiához intézett intéseit és tanácsait, melyek nemes lelkéből fakadtak. Majd ott áll az ifjú a nagyváradai főkapitányságban; elkápráztat beigtatási ünnepélyének fénye. Előttünk folyik le fejedelemmé választatásának és elismertetésének sok politikai ügyességgel keresztülvitt ténye. Az öreg Rákóczyt csak az bántja, hogy fia egy róm. kath. nőt (Báthory Zsófia) akar nőül venni s aggódik, hogy hátha fia ennek a kedvéért még át is tér és nem fogja folytatni a protestantismusért azt a harcot, melyet ő megkezdett; «ki hogysen holtunk után történnék — írja Kassaynak — az Istentől inkább kívánnám, én temetném el Rákóczy Györgyöt és nemcsak két fiunkat, sőt ha száz volna is, inkább, hogy sem Isten tisztességének kárt tegyünk». Azután érdekes korfestéssel írja le szerző az ifjú fejedelem lakodalmi ünnepélyességeit; ismerteti az öreg Rákóczy utolsó dolgait, II. Rákóczy György trónfoglalását, a népszerű ifjú első uralkodói tényeit, a mint első mérész terveit alkotja és biztos kézzel vázolja szerző a fiatal György jövődő törekvéseinek körvonalait. A diplomatai alkudozások, összeköttetések keresése és a politikai dolgok helyett, minket közelebbről a fejedelemnek a prot. egyház ügyeiben való szereplése érdekel, a mint országában fentartja és megerősíti a prot. egyház episcopalis szervezetét; egyházpolitikájában pedig a mint el volt határozva, hogy részt fog venni a külföld minden oly mozgalmában, mely a prot. egyház elveinek terjesztését s uralmának és befolyásának szilárdítását tűzte ki célul. Ehhez az impulsust Bethlen Gábor és atyja példából, de egyzersmind saját lelke sugallatából is vette, hogy neki, mint prot. fejedelemnek Istene és vallása iránti kötelezettségei vannak (109. l.). Igen találólag mondja róla az író, hogy Rákóczy György volt az utolsó prot. fejedelem, ki egész politikai működését alárendelte egyháza érdekeinek. Nagyra tört, emelkedni akart, királyt kívánt lenni, de nem *minden* áron, csak *é*ron: mint prot. fejedelem vallása diadalra juttatásával. A baj csak az volt, hogy nem tudta meglátni és nem tudta elhinni, hogy Gusztáv Adolf halála óta, a 30 éves háború második felében s azóta megszűntek az emberek eszményért küzdeni s hogy a politikai érdek hatalmasabb rugó a vallási érdeknél és ebből a hibájából semmiféle csalódás sem volt képes kigyógyítani. Egyéniségét az jellemezte, hogy ha valamire elhatározta magát, mint «abszolútus fejedelem» az akarat egész hatalmával s a meggyőződés erélyével látott a végrehajtáshoz; de másfelől sokat fontolgatott és töprengett, addig, míg valamely elhatározás megérlelődött benne. A különben száraz, hideg s egészben véve gyakorlatias gondolkodású Rákóczy csodálatos, hogy szívesen olvasgatta Drabiknak, a profétának

a jóslatait, apokalyptikus látásait, melyeknek a központi gondolata az volt, hogy Babilonnak (az osztrák háznak) buknia kell és Rákóczy lesz e megbuktató, ki aztán királyi koronát szerzend magának. A politikát ugyan nem szabta Rákóczy e szertelen jóslatokhoz s azok utasításaihoz, de azért sokat foglalkozott velük. Mindenesetre e jóslatok is táplálták a különben is nagyratörő fejedelem önérzetét. Végül, miután egész részletességgel elmondja szerző a lengyel háború előkészítésének minden mozzanatát és mély bepillantást ad azokba a diplomatiái alkudozásokba, érintkezésekbe stb., melyek ezt megelőzték, kifejlík az a nagy tragoedia, melynek aztán áldozatul esik Rákóczy György. Egy igazi második Jósias, kit a maga istenében s annak megsegítõ erejében való bizalom visz be a hadba s aztán a meggidõi csatában mégis levertik. Rákóczy is abban a hadak istenében bizott, a ki atyjának 21 év elõtt a rettenetes török erõ ellen diadalt adott; de bizony nem neki adja ez a diadal babérját, hanem annak, a ki az események fordulatait fel tudta használni kitûzött célja elérésére. A leglealázóbb feltételek mellett jöhet csak ki Lengyelországból; ithonn meg azalatt meg-inog a fejedelmi trón is, elveszti a tulajdonképeni Erdélyt, hiába akarja azt aztán visszaszerezni, a fenesi síkon serege megveretik, õt sebesülten viszik Váradra, hol 1660. jun. 7-én sebeiben meghal. Az egész mûvön látszik, hogy az író mennyire rokonszenvez hõsével, mennyire ismeri gyengeségeit, de méltányolja jellemének nagy vonásait is; azonban a legfigyelemreméltóbb, a mint a legszigorúbb történeti szükségszerúséggel fejleszti ki elõttünk szerző a Rákóczy tragicumát. Az életrajz e mellett élénk bepillantást enged Erdély egyház-politikai viszonyaiba is, abba a nagy küzdelembe, melyet a presbyterianusok és az episcopalisták folytattak egymással, így a kitûnõ monografia igen hecses adalékokkal szolgál prot. egyháztörténetünkhez is.

BAHIL MÁTYÁS. Életkép a magyarhoni ev. prot. egyház üldöztetésének idejébõl. Irta *dr. Masznyik* Endre pozsonyi theol. akad. tanár. A XIV—66 8° lapra terjedõ füzet Bahil Mátyás volt cserencsényi, majd eperjesi ev. lelkész életrajzát adja (1706—1761.) kora fõbb eseményeinek keretében szemléltetõ, élénk képen. A mûben sok építõ erõ van; az egészet bizonyos vallásos hangulat hatja át. Erõtéljes prot. õntudat nyilatkozik benne, mely itt-ott élesebb polemiától sem riad vissza. Írálya könnyen folyó, az érdeklõdést folyton ébren tartó, jó elbeszélõ stylus; csak az kár, hogy a népies erõtéljesség rovására szerző néhol megenged magának olyan kifejezéseket is, a melyek egyáltalában nem állanak irodalmi színvonalon. Szerzőnek nem kellett volna ezekhez fordulnia, mert ezekkel csak a tárgyilagos igazság közvetlen benyomását gyengítette meg, a helyett, hogy azt erõsítette volna. A nemesen egyszerű, világos, szemléltetõ és a kedély melegétõl áthatott elõadás már õnmagában eléggé népies s nem kell segítséggül venni a talán nagyobb

hatás kedvéért azokat a szólásformákat, melyek már a póriasha csapnak át. A füzet a Luther-társaság kiadványai között jelent meg. Ára 40 kr.

A KATHOLIKUS SZEMLE 1891. évi V. füzete (szerkesztő dr. Kisfaludy Á. Béla) a többek között K. aláírásával dr. Csuday Jenőnek «A magyarok történelme» cz. művét is ismerteti. Sem magáról az ismertett műről, sem a bírálatról részletesen szólni nem akarunk. Azok az elvi ellentétek, melyek minden kérdésnek — legyenek ezek egyháziak, történelmiek avagy politikaiak — a felfogásában köztünk és a r. katolikusok között fenforognak, annyira ismeretesek, hogy ezek elsimíttatása vagy czáfolgatása teljesen meddő dolog volna. Itt csak két dologra akarunk rámutatni. Az egyik az, hogy éppen magának a róm. kath. egyháznak nem volna szabad elfelednie, hogy régebbi főpapai menyire lelkesedtek a nemzeti ügyért s hogy ezek legelső sorban hazafiak voltak és csak azután rómaiak és teljesen távol állottak attól a cosmopolitismustól, mely az ultramontán catholicismust s így a többek között a bírálót is jellemzik. Jó volna ügyet vetni arra, hogy mi volt pl. egy Pázmány vagy egy Lippai működésének a rugója. Talán nem lesz érdektelen emlékezetbe hozni azokat, a miket Kemény János erdélyi fejedelem irt Önéletírásában (kiadta Szalay L. 1856.): «Egy időben élének ez három nagy magyarok»: 1. Bethlen Gábor, 2. Pázmány Péter, 3. Eszterházy Miklós, kiknek esmeretekben voltam, köztök nagy dolgokban forogván nevedtem De jaj mint hagyatánk árvájul országostul, nemzetestül! Az említett Pázmány mondja vala egykor nála létemben: Átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugóldozzatok, míg Isten az keresztýénségen más képen nem könyörül, mert ti azoknak torkokban laktok; oda annak okáért adjátok meg az mivel tartoztok; ide tartsatok csak jó correspondentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, t. i. római császárral; adománytok nem kell; az törököt töltsetek adományokkal, mert noha im látod édes öcsém, nekünk elölséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik florealni, azontúl mindjárt contemptusban jutván galléraink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki legyen stb.» A másik pedig az, hogy bíráló egész merészen azt az állítást koczkatja, hogy Bethlen háromszoros szöszegést követett el s rablóhadjáratok voltak Bethlen és a többiek felkelései. Úgy látszik, hogy bíráló egyáltalában nem ismeri azokat a mozgató okokat, melyek Bethlent a 2-ik és 3-ik felkelésre indították. A dicsóított kath. császárnak és királynak egy oly hallatlan pénzügyi manipulatiója szolgáltatta ezekre az okot, a melyhez foghatót másodikat alig mutat fel a történelem, a mikor 1622. jan. 18-án de Wittével és egy csomó meg nem nevezett társával a pénz-

ügyi zavarok rendezése végett oly szerződést köt az udvar, hogy egy bécsi márka finom ezüsből 79 frtot verhetnek, tehát többet, mint a tulajdonképeni értéknek háromszorosa (1 márk ezüst akkori értéke = 25 frt). Ennek a rossz pénznek Magyarországra való behozatala ellen védekezik Bethlen és ennek a határtalan visszaélésnek megbüntetéséért fog fegyvert. (L. bővebben: «Waldstein während seines ersten Generalats» etc. von Anton Gindely. I. k. 24. s köv. l.). Hol van itt a nagyobb bűn? Bethlen részén-e, vagy a Bassevivel és de Wittével szövetkező kath. császári udvarén?! Nem jó kővel dobálózni annak, a ki üveg-házban lakik — mondja az arab közmondás. — A történeti tárgyilagosságnak mindenki több hasznát veszi, mint az örökös ferdítgetésnek.

Az 1790/91. XXVI. TÖRVÉNYCZIKK SZÁZADOS ÜNNEPE a magyarországi ref. és ág. hitv. ev. egyházak egyetemes zsinatain Budapesten 1891. évi decz. 6-án. A két zsinat megbizásából kiadta *Tóth Sámuel* az ev. ref. zsinat jegyzője. Az értékes emlékfűzet bevezetése ismerteti a jubilaris ünnepély előzményeit, az egyetemes conventnek és a zsinat első ülésének ez ünnepélyre vonatkozó határozatait, közli a két kölcsönösen képviselő küldöttség tagjainak névsorát; majd egész terjedelmükben adja Kun Bertalan emelkedett hangú imáját, Szász Károly rendkívül tanulságos egyházi beszédét s az általa ez alkalomra irt karénekeket; azután hozza a deaktéri ág. h. ev. templomban mondott alkalmi imákat, beszédet és karénekeket, u. m. Sárkány Sámuel szép oltári imáját, Zelenka Pálnak hő lelkesedéstől áthatott prédikációját és a Sántha Károly fordításában énekelt karénekeket; végül a közös ünnepélyes közgyűlésen tartott beszédeket: br. Vay Miklós főgondnok elnöki megnyitóját, dr. Győry Elek ev. egyet. főjegyző magas szárnyalású emlékbeszédét, br. Vay és Karsay zárbeszédeit. A fűzetet végig olvasva, még egyszer átélvezzük a magasztos ünnepély lélekemelő mozzanatait, átmelegszik lelkünk a testvériességnek nemes érzéseitől, felbuzdul a multnak nagy tanulságain és erőt, öntudatunk emelkedését merítjük a jövőre nézve. Igen fontosnak tartjuk, hogy ez emlék-fűzet minél nagyobb körben elterjesztessék prot. közönségünk között, hadd épüljenek, hadd lelkesedjenek és hadd szilárdíttassanak meg prot. hitűkben minél többen, a mit lehetővé tesz az olcsó ár is, mert a fűzet díszesebb kiadásának ára 40 kr., míg az egyszerűbbé csak 20 kr.

A DUNÁNTÚLI ÁG. HITV. EVANG. EGYHÁZ 1598-ÍKI TÖRVÉNYKÖNYVE. Ismerteti *Mokos Gyula*. Szerző az egy részében folyóiratunkban megjelent hasonló című nagy érdekű történelmi tanulmányát most kibővítve és meggazdagítva az 1598. törvénykönyv teljes szövegének közlésével, a szöveghez csatolt felvilágosító s összehasonlító jegyzetekkel, a függelékben pedig a herczeg-szóllósi kánonok 1577. kiadásáról írott kisebb értekezéssel és a Beythe I. kánonainak latin szövegével s magyar fordításával egy külön, 139 lapra terjedő fűzetben bocsátotta

közre. A mű igen értékes adalékul szolgál egyházunk XVI. századbeli történeléhez és egészen új világitásba helyezi az első szervezkedések munkáit. Nagy tanulmánynyal, igazi műgonddal van írva, tömör, de világos stílussal, sőt itt-ott fel is melegszi, a mint maga a tárgy önkényt kínálja a melegebb hangú reflexiókat. A füzet 1 ftért szerzőnél rendelhető meg. (Budapest, Kálvintér 7. sz.)

BIBLISCH-THEOLOGISCHE ANALYSE DES RÖMERBRIEFS címmel jelent meg dr. Erdős József debreczeni theol. tanár tudori értekezése Amszterdamban Scheffernél. A bevezetésen kívül három főrészbe osztva tárgyalja szerző a római levél tartalmát, megfelelőleg az apostol gondolatmenetének. Az I. főrészben szól az általános romlottságról, (Róm. I. 18—III. 20.), a II. az Isten előtt való megigazulásról (Róm. III. 21—XI.) és a III. a hívők életéről s munkásságáról (XII—XVI.). Egészen helyesen fogja fel az apostol célzatát, mikor azt mondja, hogy e levélben az volt célja az apostolnak, hogy a Rómában lévő keresztényeket és általában az egész emberiséget Krisztushoz, mint egyedüli úrhoz és üdvözítőhöz vezesse, mint a kibén való hit által igazul meg az ember és lesz örököse az örök életnek. A tárgyalás felosztása is jó és természetes. Az előadás szigorúan tudományos, de azért nem nehézkes. A magyarázatok világosak, a hívő hite és az exegeta alapos nyelvismerete látszik meg rajtuk. A szaktudomány szempontjából egyetlen kifogást sem emelhetünk a munka ellen s csak teljes elismerésünknek adhatunk kifejezést szerző iránt, ki idegen nyelven is képes ily szép tisztességet szerezni egyik hazai tanintézetünknek.

A KÁROLYI GÁSPÁR ÉS KÁLDI GYÖRGY BIBLIA FORDÍTÁSAI ÉS A KÁROLYI-BIBLIA VÉDELME. Irta Rácz Kálmán sárospataki theol. s. tanár. Miután a bevezetésben röviden ismerteti a szerző azokat a körülményeket, melyek a Károlyi és Káldi biblia-fordítását létrehozták, 1—5. §-ban szól a két fordítás forrásműveiről s adja azok rövid bírálatát, majd összehasonlítja a fordításokat hűség és megbízhatóság szempontjából, ismerteti a kettő irányát, Káldi és Pázmány támadásait a Károlyi-biblia ellen s bírálja ezeket; végül felsorolja és kritizálja Ballagi kifogásait. A kis munka minden során meglátszik, hogy szerző nagy előszeretettel s nem csekély nyelvészeti készüllettel foglalkozott tárgyával; csak az a kár, hogy előszeretete nem óvta meg attól, hogy ítéleteiben ne lett volna sokszor oly kiméletlen, a mely kiméletlenség némi visszatetszést szül egy különben komoly munkában; főleg bántó, a mikor egy olyan tudósnak, mint a minő Ballagi volt, ki mindig a egészintébben kereste az igazságot, még készakarva való elferdítéseket is tulajdonít (67. l.) Nézeteiben, felfogásaiban lehet sok, a mivel nem értünk egyet; de az őszinteséget soha meg nem tagadhatjuk B.-tól és a célzatosságot neki soha nem insinualhatjuk. A «kegyelettel adózunk a multnak» jó és szép elv, de szerzőnek is meg kellett volna tartania.

Tárgyilagos történeti felfogásunk azon is túl van már, hogy Pázmányról, mint «tekervényes eszű»-ről és «furfangos»-ról beszéljünk. Tudományos munkában a védelemnek mindig csak az objectív igazságosság határain belül kell maradni; ott maguknak a tényeknek, a tudós vizsgálódás eredményeinek kell kimutatni és igazolni a dolgokat. A ki úgy ért ehhez is, mint szerző, annak nem szükséges a kiméletlenség ütőfáihoz is fordulni bizonyítás végett. A különben eszméltető, tartalmas és ügyes apologia méltán megérdemli a figyelmet és jelentékenyen hozzájárulhat ahhoz, hogy a Károlinkat ne csak ne kicsinyeljük, hanem még ma is felettebb nagyra becsüljük, mert sok helyütt bizony valóságos divinatioval fordított. — A füzet ára 50 kr. Tiszta jövedelme a Károli-alapot fogja illetni.

A MI ZSINATUNK címmel egy kis alkalmi füzetet adott ki S. Szabó József naprágyi ref. lelkész. Népszerű ismertetése ez a zsinatoknak és közelebbről a mostani zsinat törekvéseinek és személyeinek. Az első fejezetben rövid áttekintését adja a főbb egyetemes conciliumoknak és a magyar prot. zsinatoknak; a II-ikben eleven, szemléltető képet fest a mostani zsinati atyákról, apró, finom kis fényképekben, melyek közül több igazán találó; a fényvetésben meg-megcsillanik a népies humor egy-egy sugára. Azután közli a rendes képviselők névsorát; végül a III. fejezetben ismerteti a zsinat dolgát, reámutatva a főbb elvi jelentőségű kérdésekre és az azok körül csoportosuló nézetekre. Szerző határozott pártállása ugyan kiolvasható a műből, egy-két helyütt nyílt kifejezésre is jut, de azért sehol nem éleskedik s egyáltalában nem czélzatos. E jó tulajdonságát azért emeljük ki, mert kár lett volna az ellenkezőt csinálni egy népnek szánt iratkában. A füzet ára 10 kr. Karczagon kapható Szódi S. könyvkereskedésében.

b) Külföldi irodalom.

Nippold, HANDBUCH DER NEUESTEN KIRCHENGESCHICHTE, III. Bd. 1. Berlin (Wiegandt) 1891. Nagy 8° 594 l. Ára 15 mk. Nippold jénai tanár, Hase katedrójának örököse, a legújabb egyháztörténelem egyik legalaposabb ismerője s legszerencsésebb művelője. Munkája első kötetében (3. kiad. 1880.) századunk egyháztörténetének «bevezetés»-ével, a 2-ikben (1883.) a XIX. század katholicismusának az 1814-iki restaurációval kezdődő történetével foglalkozik, míg a III-ik kötet a protestantismus legújabb történetét tárgyalja, közelebbről pedig annak 1-ső könyvét «a német prot. theologia történetének» szenteli. A korábbi századok prot. theológiáját Frank G. és Dorner J. írta meg, a közbeneső időszak prot. theológiájával Schwarz műve foglalkozik, míg a legújabb, mondhatnók

napjaink theológiájával kimerítő és összefüggő előadásban épen Nippold, e téren elsőrangú szakismerő fentebbi című művében találkozunk. Frank és Schwarz műveire való tekintettel tehát hézgapótló e mű, a melynek szerzőjéről helyesen mondja Hilgenfeld «Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie» 1892. évi 1. füzetében: «Nincs olyan mai theologus, a ki a személyeknek s az irodalomnak alaposabb ismeretével rendelkeznék, mint épen a szerző. A mellett éles látással bír mindarra nézve, a mi a theológiával összefügg s oly részrehajlatlansággal, mely minden e téren fölmerülő jelenségnek igazságot szolgáltat és mindenütt a logos spermatikost keresi stb.» Nippold azzal az alapgondolatával, hogy a különböző theol. irányok az egymással való kölcsönös kiegészítésnek és szeretetteljes helyreigazításnak, nem pedig az ellenségeskedésnek viszonyában állanak, kölcsönzi a maga történetírásának azt az irenikus jelleget, felfogásának azt az elfogulatlanságot s ítéleteinek azt az igazságosságot, a melyvel a különböző, sőt ellentétes theol. jelenségeknek nemcsak megértésére, hanem egyszersmind beható méltányolására is képes. Nippold e művét «Frigyes császár áldott emlékezetének» ajánlja s ez ajánlatot magyarázó szavaiban melegen apostrophálja a II. prot. császár békeideáljait s mély vallásos érdekeit. Bevezetésében (1—13. l.) igazolja szerző a felekezeti összehasonlítás szükségességét s anyagának sajátos csoportosítását. «Mi — úgymond — a prot. theologia összes gyümölcsseit a kryptopapális, majd nyílt papális kísérletekre való folytonos tekintettel vizsgáljuk. Eredményünk nem leend más, mint a reformáció isteni művének leronthatalansága. A legzavarosabb tévelygések között is Döllingerrel a gondviselés útjait fogjuk imádni, tanulni. Az első korszak, mint a vallásos megújulásnak a politikai restaurációval szemben valósuló korszaka (14—170 l.) természetszerűleg Schleiermacherrel kezdődik, a kiből gyönyörűen festi szerző a philosophust, historikust, dogmatikust, egyházpolitikust s az evangéliom hirdetőjét, a kihez méltán csatlakozik de Wette, a bibliai theologia megalapítója. Erre következnek «az egyháztörténelem fejlesztői», Neanderrel az élőkön, majd «a közvetítő theologia classikus ideje», «III. Frigyes Vilmos korszaka» s az ahhoz fűződő «kryptopapális befolyások» s végül «Hegel s az ógyházi dogmatika apologetái» cz. fejezetek. A költők s művészek sorában, mint a kik korunk vallásosságára és theológiájára befolyással voltak, ismerteti Novalist és Arndtot, Thorwaldsent és Corneliust, Rittert és Humboldtot. A megújuló pietismust Rothe és Tholuckra gyakorolt befolyásában tünteti fel. A Harms-Hengstenberg-féle lutheri confessionalismus s a Möhler-féle Symbolika protestánsellenes támadásának ismertetésével fejezi be művének 1-ső korszakát. Könyvének 2-ik korszaka (171—306. l.) «a theol. revolútiótól a politikai» terjed. Az 1835. évet «a theol. revolúció» hajnalának jelzi, mely Strauss «Leben Jesu»-jához és Feuerbach műveihez fűződik. A kritika

hatása a Leben Jesu-mozgalomban, a bibliai studiumban s az őskeresztység kutatása terén észlelhető, a mint e téren a tübingai iskola és nagymestere Baur fáradozásainak sokat köszönhetünk. Ez a korszak is egy sötét fejezettel végződik, mely e címet viseli: «A romantika a trónon s az állam küzdelme a felvilágosodás ellen.» A 3-ik korszak (307—425. l.) a reakció kryptopapismusának a reformáció áldásai ellen folytatott küzdelmét ismerteti, a melynek pártjai Stahl és Bunsen nevéhez fűződnek. Majd a jénai, erlangeni, lipcsei és heidelbergi theol. iskolákat jellemzi, mindenütt méltányolva a munkásokat s azoknak irodalmi jelenségeit, mi mellett szerző éles figyelmét az itt-ott, p. o. a lutherismusban vagy a protestáns-egyletben észlelhető egyoldalúságok vagy gyengeségek sem kerülik ki. A 4-ik és utolsó korszak (426—594. l.) a német birodalmi egységnek a prot. hohenzollerni ház alatt történt helyreállításával veszi kezdetét, folytonos utalással arra, hogy a nagy nemzeti reménynek beteljesedése egyházpolitikai tekintetben Bismarck canossai útjával végződött. E korszakból ismeretesek Strauss «Der alte und neue Glaube» s Hartmann «Selbstersetzung des Christenthums» című támadásai, a melyek a theologia ujjaalakítására is hatottak, míg annak legkimagaslóbb pontja a nagy előszeretettel tárgyalt Ritschl-féle moral-theológiához, s Schweitzer, Lipsius és Biedermann nevéhez fűződik. Lipsius a legtermékenyebb író az őskeresztység s a régebbi egyház és eretnektörténet kutatása terén. Érdekes, de sok tekintetben meglepő a: «Döllinger, az ev. prot. theologia reformátora» cz. fejezet, mely mesterileg rajzolja a kath. reformmozgalomból eredő vatikán-ellenes kath. theologia s a protestantismus érintkező pontjait. A nagy vitakérdéseket sem mellőzi. Így tárgyalja a zsidóság s a keresztység közös vallási alapjait, a kül- és belmisszió szeretetművét s azzal kapcsolatban kiemeli az összehasonlító vallástan és vallástörténet fontosságát. «A különböző theol. studiumok kölcsönös kiegészítése» cz. utolsó fejezet mutatja a műnek irenikus jellegét, a mely csak a kath. és prot. jezuitizmusnak s a vallás és a keresztység materialistikus negatívójának ellensége.

(sz.)

Ritschl, ALBRECHT RITSCHL'S LEBEN. Freiburg 1891. Ára 10 mk. E művel emléket emelt Ritschl Ottó, halle-wittenbergi theol. tanár, mint hálás fiú, a nagynevű apának. Az eddig megjelent első kötetben Ritschl életét 1822—1864-ig tárgyalja. Ismerteti tehát bonni és tübingai tanári működését, a tübingai iskolához való viszonyát, s élete fénypontját képező és határozott iskolát alapító göttingai tanári és irodalmi működésének kezdetét. A mű legérdekesebb része Ritschlnek, a göttingai iskola későbbi nagymesterének a tübingai iskolához, főleg annak fejéhez: Baurhoz való viszonyára vonatkozik. 1858-ban kiadott «Die Entstehung der altkatholischen Kirche» cz. művével lett az iskola «apostája». Magára hagyatván a pietismus és a mystika kutatásával,

majd metaphysikaellenes, tisztán történeti jellegű moráltheológiájának bibliai-egyházi fölépítésével foglalkozott. A «göttingai iskolának» nevezett moráltheologia, annak elvei, kihatása a tudományra és az életre s annak nagyszámú követői a II. kötetnek fogják tárgyát képezni. De már az első kötet is éles bepillantást enged e nagy theologus szellemi műhelyébe s azokba az egyházi-theologiai viszonyokba, a melyek között önálló iskolát alapíthatott. (sz.)

Köstlin, LEITFADEN ZUM UNTERRICHT IM ALTEN TESTAMENT. Freiburg, 1891. VIII, 123 l. Ára 2. mk. A szövegbe nyomott 6 képpel ellátott «vezérfonal» többet nyújt, mint a mennyit ígér. Czélja a magasabb tanintézetek növendékeit bevezetni az ó-szövetség értelmébe s annak vallásos gondolatvilágába. Izrael népének külső története, mint az elemi bibliatörténet ismert tárgya, csak röviden van jelezve s a helyett a fősúlyt a szerző Izrael népének a próféták döntő működése és befolyása alatt kifejtett vallásos szellemi életére és világnézetére fekteti, a melyet az ó-szövetségi könyvek nyomán a Krisztus előtti 2-ik századig követ a maga tárgyalásában. A könyv az ó-szövetség nélkül is használható, a mennyiben a fontosabb és jelentősebb helyek a szövegbe föl vannak véve. Az irodalomtörténeti megjegyzések is helyén vannak az egyes könyvek ismertetésénél. Megkapóan vannak rajzolva a zsoltárok és a tanítókönyvek. A tárgyalásba az apokryph könyvek is föl vannak véve. Szerző ó-szövetségi kritikai álláspontja Reuss, Graf, Kuenen, Wellhausen és mások által van befolyásolva. Különben a tárgyalás positiv irányban van tartva a kritikai kérdések lehető mellőzésével, a melyek inkább a szakembert illetik. (sz.)

Runze. ETHIK. Encyclopädische Skizzen und Litteraturangaben zur Sittenlehre. Berlin, 1891. 150 §. Nagy 8°. Ára kötetenkint 6 mk. Újabban élénknek mutatkozik az érdeklődés az ethikai problémák iránt, a melyek néhány évtizeden át a theologiai erkölcsanon belül tárgyalattak és pedig nemcsak a gyakorlati feladatok, hanem az erkölcsan elméleti kérdései is kezdik érdekelni a művelt közönséget, a mi aztán az irodalomra is jótékony befolyással volt. Wundt (1886.) és Steinthal (1887.) műveinek méltó kiegészítője Runze ethikája, mely az I. részben (1—86. §.) a konkrét vagy gyakorlati ethikát, a II-ikban (87—108. §.) a történeti ethikát, vagyis az erkölcsi fejlődés és az erkölcsan történetét és a III. részben (109—150. §.) az abstract ethikát, vagyis az általános morál-elméleti problémákat tárgyalja. Eddigelé az volt a törekvés, hogy a philosophusok a nemzetgazdasági és társadalmi, állami és egyházi fejlődés kérdéseit vizsgálták ugyan, a nélkül azonban, hogy egyszersmind az emberi közösségi életnek erkölcsi alapjaira is tekintettel lettek volna, holott ma az u. n. «szociális kérdés» is lényegileg erkölcsi kérdésnek mondható s a nemzetgazdaságtannak az ethikával való analogiáját valamennyi nemzetgazdaságtan írója elismeri.

Ma már úgy a jövőendő paedagogustól, mint a jog- és államtudományok hallgatójától megkívánjuk az ethikával való komoly foglalkozást, a mi mellett az a körülmény bizonyít, hogy a bölcsészeti és jogi facultás külön előadandó tárgyai közé van felvéve. Újabban a morál összrendszereit többen is tárgyalták, de nagy hiányát érezte a szakirodalom egy tárgyi és irodalmi tekintetben lehetőleg teljes és az olvasót a problémák és az irodalom tág körében útbaigazító és tájékoztató tankönyvnek. E hiányt pótolni Runze műve van hivatva. Ebből a szempontból tekintve e mű az ethika encyklopédiájának, elsőrangú forrásműnek mondható, mely ügyesen kerüli a lexikális formalismus vagy a mulattató tárcaszerű előadás modorát s kerüli a naturalistikus érdekhajhászatot épúgy, mint a szintelen abstractiókat. Egyesíti tehát a speculativ s az empiricus tapasztalati előadás módszerét s lehetővé teszi a concrét ethikanak az elvek tana elé való helyezésével a helyes értelemben vett inductionának következetes kifejtését. A tényleges ethika részében a művelődéstörténeti, jogi, nemzetgazdászati stb. kérdések tárgyalásánál az egyént, a közösséget s az egyénnek és a közösségnek az egymáshoz való viszonyát tárgyalja s a modern eszmevilág a maga összes jó és hibás vonatkozásaiban kerül itt bírálat alá. E rész Runze művének legsikerültebb része, a melyhez hasonló teljességgel egyetlen mű sem dicsekedhetik az ethika eddigi irodalmában. (sz.)

Beyschlag NEUTESTAMENTLICHE THEOLOGIE. I. Bd. Halle 1891. 416. l. Ára 8 Márk. E mű méltó helyet foglalhat el Schmid, Junner Schlotmann és Weiss művei mellett. Ez első kötetben Jézus tanát a synoptikusok s a IV. evangéliom nyomán, majd az ősapostoli tanfogalmat ismerteti. Szerző álláspontja a helyes értelemben vett bibliai, főleg újszövetségi álláspont, mely őt — mint maga mondja — eddig is távol tartotta az élettelen theologiai scholasticismustól épúgy, mint a keresztyénséget alapjaiban felforgató negativ criticismustól, a mely, mint ú. n. bibliai kritika Bunsen szerint a prot. tudományosság örök szégyenlapját képezi. Nagy tanítója Nitzsch nyomdokain való haladása szilárdá teszi az ő álláspontját jobbra és balra, a kritikai liberális állásponttal szemben épúgy, mint a dogmatikai traditionalismussal szemben. A modern criticismussal ellenkezik a IV. evangéliom felfogásában, a mennyiben ennek a hitelességét feltétlenül fentartja. E téren közte s a tübingai iskola által befolyásolt modern bibliai kritika között elvi ellentét áll fön mind e mai napig, daczára annak, hogy egyéb kérdésekben inkább a liberális felfogással, mint az örökösön ingadozó u. n. közvetítő theológiával szavaz. Művének egyik sarkalatos alaptétele abban is nyilvánul, hogy következetesen védi Pál és az ősapostolok tanfogalmainak tárgyi megegyezését a tübingai iskola által föltalált apostoli elvi ellentétekkel szemben, a melyek inkább a Hegel-féle történetbölcsészettnek, mint a komoly bibliai studiumnak folyomá-

nyai. A műnek áprilisban megjelenő 2-ik kötete a paulinismust s az ezzel rokon apostoli iratok tanfogalmait fogja tárgyalni. (sz.)

ÜBER DIE WIEDERVEREINIGUNG DER CHRISTLICHEN KIRCHE czímmel egy kisebb terjedelmű füzetben (megjelent Reuthernél Berlinben, ára 50 pfenn.) vetette fel újból *Keszler*, egy német lelkész és theol. docens a keresztyén egyházak egyesülésének eszméjét. Szerző nemes felfogása szerint nagyon kívánatos volna, hogy a rész-egyházak a folytonos küzdelem helyett összetartanának abban, a mi a fődolog. Nem egyformaságról, uniformitásról volna szó, mert a különféleség Istentől van és ez az egységet nem is rontja meg. A mint az apostolok a Krisztusnak, mint az élet napjának egyes sugarait tükrözték vissza, úgy törik meg ez életnapnak egyes sugarait különbözőleg a rész-egyházak. Mindenik rész-egyháznak megvan a maga sajátos jellege, de mindenkinek megvannak a maga emberi gyarlóságai is, úgy, hogy egyik sem állíthatja azt magáról, hogy egyedül ő van a tökéletes igazság birtokában. A rész-egyházak tökéletessége attól függ, hogy mennyire képesek az ő embert a Krisztus ábrázatára elváltoztatni; minél inkább sikerül ezt valamelyiknek megvalósítania, annál közelebb van a célhoz. Az egységnek nem szabad egyformasággá lennie, mert ez a szellemi halál. Rómánál az egység a pápai szék iránt való feltétlen engedelmisségben áll; Angliában a magas egyház összekeveri a reformatori tanokat a romanizáló cultussal; Calixtus vissza akart menni az öt első századra a történeti fejlődés megtagadásának az árán; Leibnitz nem ért célzt; a porosz unio enyhítette ugyan az ellentéteket, de nagyot ártott neki a burokratikus eljárás a kivitelnél s épen a kivitel módja támasztotta ellene az ellenszenvet. A megoldás nem lehet más, mint az, hogy mindenik egyház sáfárkodjék a maga talentumával, de egyik se feledje el azt, hogy a jézusi szeretetben kell nagygyá lennie és növekednie. Legyen egység a szükségesekben, szabadság a lényegtelen dolgokban, de mindenkben szeretet. A munka egy szép lélek magasra emelkedő hulláma; de a mely a gyakorlat szikláján széttörik.

(y.)

Miksa ráczkevei ny. kir. járásbíró. Máté József mohácsi ref. lelk. Soproni ág. hitv. ev. theol. egylet. Szilágyi Benő gyömrői ref. lelk. Beöthy Zsigmond nyug. kir. curiai bíró. Breznik János selmeczbányai igazg. tan. A hallei «Magyar Egylet». Karsay Imre hallei ág. hitv. ev. lelkj. Szűcs János enyingi ref. esperes. Br. Podmaniczky Gézáé K.-Karlal. Nagy József nagyszombati ref. lelk. Igloi ág. hitv. ev. főgymn. tanári kar.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1890-re: Lamperth Gyula juthi ref. lelk. Sylvester Domokos szászvárosi ref. lelk. Tróznér Lajos m.-vásárhelyi papj. Hincz Miklós m.-vásárhelyi kir. jbiró. 1891-re: Csajtay Máté inotai ref. lelkész. Borbély Sándor pelei ref. lelk. Lamperth Gyula juthi ref. lelk. Somogyi Kálmán ádándi ref. lelk. A bicskei ref. egyh. Gönczi Lajos sz.-udvarhelyi ref. tanár. Kövendi Dénes h.-nánási ref. s. lelk. Sylvester Domokos szászvárosi ref. lelk. Blázy Lajos k.-kőrösi ág. h. ev. lelk. Seregély György mezőlaki ref. lelk. Parragh Lajos ajkai ref. lelk. Jakab Áron nagypireti ref. s. lelkész. Horváth Imre pápai lelk. Jancsó Lajos m.-ujvári ref. lelk. Riecsánszky Endre bényei ág. h. ev. lelk. Koós Ferencz brassói tanf. RácZ Géza moóri ref. lelkész. Nemes Ferencz alsó-illosvai ref. lelk. Kiss Ernő pápai főgymn. tanár. Sófaly Miklós damosi ref. lelkész. Szily György ácsi tanító. Barthalos Kálmán dudari ref. lelk. Zachár Sámuel ratkói ev. lelk. Tomory Endre héthi ev. lelk. Laucsek Jónás vadossai ev. esperes. Kemény János k.-kőrösi ág. h. ev. lelk. Dr. RácZ Ottó ráczkevei aljbíró. Szécsi Ferencz sz.-udvarhelyi ref. s. tanár. Nagy Sándor ágyai ref. lelk. BacsKay Károly n.-kövesdi ref. lelk. Sinka Lajos krassói tanító. Tarkó János pankotai pénzügyi f. Deák József kolozsvári polg. isk. tan. Szász Márton pápai ref. lelkész. Székely Ferencz széki ref. s. lelk. Sárkány Ferencz ny. tanár. 1892-re: Bélaváry István csoknyai ref. lelk. Széki Aladár bónyi ref. lelk. Bódog Károly Sárospatak. Szeráczky János szarvasi ev. tanító. Debreczeni Gábor f.-nyárádi ref. lelk. Vas Mihály gégényi ref. lelk. Lőrincz József gégényi ref. tanító. Petrovics Soma szentesi ev. lelk. Barna Antal körtvélyesi ref. lelk. Bodolay István mezőcsáthi ref. lelk. Nagy Sándor gyermelyi ref. lelk. Mozzay Mihály f.-görszönyi tanító. Fábrý János igloi ev. főesperes. A földesi ref. egyház. A csegei ref. egyház. Varságh Béla b.-csabai gyógyszerész. Mándi ev. ref. egyház. Cserna István hálványosi ref. lelk. Arday J. Dániel zsmarói ref. lelkész. Thern László szepesigloi ág. hitv. s. lelk. Medgyesi Lajos makói ref. lelk. Wengh Gyula antunovii ág. hitv. ev. miss. lelk. Dózsa József tatai ref. lelk. 1893-ra: Bódog Károly Sárospatak. 1894-re: Bódog Károly Sárospatak.

6. A Károli-alapra: A külső-somogyi ev. ref. egyhm. gyülekezetei 20 frt 46 kr. A kecskeméti ev. ref. egyhm. gyülekezetei 28 frt 86 kr. A k.-somogyi ev. ref. egyhmből 4 frt 45 kr. A tolnai ev. ref. egyh megye 37 frt 76 kr. Károli- emlékkönyvért 15 frt. Az abauji ev. ref. egyhm. gyűjtése 29 frt 53 kr. A Prot. Egyh. és Isk. lap 198 frt 28 kr. Az alsó-borsodi egyhm. 28 frt 49 kr. A bpesti ref. egyház 22 frt 05 kr. A nagyváradi ref. egyh. 14 frt 60 kr. Alsó-baranya-bácsi ref. egyhmből 35 frt 73 kr. A kiliti ref. egyház 2 frt. A vértessaljai ref. egyhm. 29 frt 68 kr. A kolozsvári ref. egyh. 32 frt 05 kr. Az erdélyi egyhk. 14 frt 68 kr. A gömöri ref. egyhm. 6 frt. A solti ref. egyhm. 40 frt. Alsó-szabolcs-hajduvid. ref. egyhm. 21 frt 91 kr. Alsó-szabolcs-hajduvid. ref. egyhm. 2 frt 90 kr. A Prot. Egyh. és Isk. Lap kiadóhivatala 5 frt 90 kr. Nagyharsányi ref. egyh. 6 frt 73 kr. A halasi ref. egyház 5 frt 90 kr. A kecskeméti ref. egyház 8 frt 41 kr. Az erdélyi ev. ref. egyhkerület 159 frt 83 kr. Hegedüs Sándor orsz. képv. 5 frt. Máté József mohácsi ref. lelk. 1 frt. A tornai ev. ref. egyhm. 4 frt 58 kr. A tornai ev. ref. egyhm. 5 frt 80 kr. A tolnai ref. egyhm. 1 frt 09 kr. Felső-baranyai ref. egyhm. 42 frt 68 kr. A dunántúli ev. ref. egyhk. 229 frt 19 kr. A békés-bánáti ref. egyhm. 46 frt 99 kr.

7. Károli-emlékkönyv eladásából: Csekey J. esperes 3 frt 75 kr.

8. A népies iratokra előfizetett: Az alsó-szabolcs-hajduvidék. A körösladányi ref. egyház.

9. Hornyánszky-czég eladott: Linczi békekötés 2 frt.

10. «Szőnyi Benjámin» monographiáért: Szécsi Ferencz sz.-udvarhelyi s. tanár 1 frt.

11. Segélyadomány: Szabó József nemeskei ref. lelkész (1 frt).

12. A M. Prot. Irod. Társ. részére befolyt összeg: A debreczeni Prot. Lapnál 259 frt 21 kr.

egyház. Ungi ev. ref. egyhm. Ferenczy Imre n.-lónyai ref. lelk. Schneller István pozsonyi ev. theol. igazg. A kunhegyesi ev. ref. egyház. Trsztyénszky Ferenc ev. theol. tanár Pozsony. A pápai ev. ref. egyhm. A gyomai ev. ref. egyház. Alsószaboles-hajduvidéki ref. egyhm. A hajduszoboszlói ev. ref. egyház. A drégelypalánki ref. egyhm. A szóvati ev. ref. egyh. A hódmezővásárhelyi ref. főgymn. tanári kar. Soltész Farkas tetéleni ref. lelk. Szemes László szt.-jánosi ref. lelk. Gyurácz Ferencz pápai ág. h. ev. lelk. A gyulai ev. ref. egyház. A nagybányai ref. e. m. tanító-egyesület. A mezőföldi ev. ref. egyhm. A gáborjáni ref. egyház. A VI. sz. kir. városi ev. esperesség. Maroskőri unitárius belső emberek. Sárospataki akad. ifj. könyvtár. A soproni ev. lyceum. A felső-szabolcsi ref. egyházm. A kéei ev. ref. egyház. A székelyudvarhelyi ref. collegium. Hegedüs Sándor orsz. képv. Özv. Czekus Istvánné. Bodola László csurgói főgymn. tan. Beregi ev. ref. egyhm. Kármán József új-verbázi ref. lelk. Szilágyi József pápai ref. főisk. tanár. Selmeczbányai ev. lyceum tanári kar. Tatai ev. ref. egyhm.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: Az okányi ev. ref. egyh. I-ső részlete. Dávid Gyula okányi ref. lelk. I-ső részlete. A kún-madarasi ev. ref. egyház. A széki ref. egyhm. 40 frt törlesztés. Báró Radvánszky Béla sajkázai földbirt. A halmaz-újvárosi magy. ref. egyház.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1891-re: Balogh Sándor kálozi ref. lelk. Dr. Masznyik Endre pozsonyi theol. tanár. Joó István debrecz. coll. tanár. Benedek Dénes makfalvai ref. lelk. Benedek Károly alvinczi ref. lelk. Bélteky Albert n.-paládi ref. lelk. Benke István s.-sztyörgyi gymn. tanár. Raffay Sándor ev. s. lelk. Lipcse. Zsigó Endre mérnök Szabolcs. Kovács Kálmán bpesti ref. theol. Bancsó Antal soproni ev. theol. tanár. Dömötör Lajos kálmáncsai ref. s. lelk. Segesdy Miklós b.-füredi ref. lelk. Halom Ádám m.-sztyörgyi ref. lelk. Györfly József rédei ref. lelk. Benkő Lajos h.-nánási ref. lelk. Antal Gábor ócsai ev. ref. lelk. Antal Károly f.-görszönyi ref. lelkész. Bizó Pál pátкаи ev. ref. lelkész. Marton Lajos bpesti ref. theol. Lajos János sz.-udvarhelyi s. lelk. Pataky Dezső bpesti ref. theol. Lukácsi Imre bpesti ref. theol. senior. Nagy Gusztáv s.-pataki theol. tanár. Rákosi Lajos lukafalvi ref. esperes. Bocsor Lajos tengődi ref. lelk. Horváth Ferencz n.-kőrösi s. tanár. Czirik János aranyosi ref. lelk. Koncez József m.-vásárhelyi coll. tanár. Boros György kolozsvári theol. tanár. A zilahi ref. colleg. Szabó Károly czecei ref. s. lelkész. Mártha József csengerbagosi ref. lelk. Csákvári ref. egyház. A bpesti ref. theol. akad. tanári kar. Majthényi Endre bölcsészethallgató Bpest. **1892-re:** Ballagi Géza sárospataki jogakad. tanár. Balogh György bicskei ref. lelk. Szalay László n.-szöllősi ev. lelk. A somlóvidéki lelk. ért. Dömötör Lajos bicskei ref. lelk. Halom Ádám m.-sztyörgyi ref. lelk. Török József czeplédi ev. esperes. Benkő Lajos h.-nánási ref. lelk. Dr. Trauschenfels Jenő Oberkirchenrath, Bécs. Csiskó János kassai ev. lelk. A tóháti lelkész kör. Menyhárt András kecseti ref. esp. Csiszér András n.-rákosi ref. lelkész rendes tagdíjának első része. Nagy Gusztáv s.-pataki theol. tanár. Ujfalussy Béla egyhm. tan. bíró (Mihálydi). Thébusz János zólyomi ág. h. ev. lelk. Fábián Dénes n.-kőrösi ref. s. lelk. Zsigmond Sándor h.-szoboszlói ref. lelk. Sárkány Sámuel bányaker. ev. püspök. Benedek László pándi ref. lelk. A késmárki ág. h. ev. lyceum. Rákosi Lajos lukafalvi ref. esperes. Tóth Sándor szil.-sárkányi ev. lelkész. Baróthy József b.-udvari ref. lelk. Szentpétery Sámuel pelsőczi ref. lelk. Papp Károly bpesti ref. lelk. Vén Mihály bikfalvai ref. lelk. Berghoffer Károly tanár Gyömrő. Dombi Lajos gyulai ref. lelk. Sipos Imre belényesi vidéki kör díját küldi. Szánthó János kosdi ref. lelk. Z. Lészai Ferencz főgondn. M.-Gorbó. Tóth Sándor feketehegy ref. lelk. Molnár Miklós feketehegy birt. Czirik János aranyosi ref. lelk. Tatay Imre sz.-fehérvári ref. lelk. Szilágyi Sándor egyet. könyvt. igazg. Bpest. Kiss István sámsönháza ev. lelk. A zalaistvándi ev. egyh. Ifj. Kovács Antal s.-martonosi ref. lelk. Boros György kolozsvári theol. tanár. Poszvek Sándor soproni theol. tanár. Sipos Pál főthi ref. esperes. Szeremley József h.-bösszörményi ref. esp. Bakóczy János h.-bösszörményi ref. lelk. Eperjesi magy.-német ev. egyh. Sztehló János eperjesi ev. főesperes. Hajdu-hadházi ref. egyh. Benkő István r.-palotai ref. lelk. Nagykárolyi ref. egyh. Balogh Ferencz debreczeni ref. hittanár. Csákvári ref. egyház. A bpesti ref. theol. akad. tanári kar. Rác János k.-nyéki ref. lelkész. Kápolnás-nyéki ref. egyház. Lévay József horsodm. főjegyző Miskolcz. Tóth Kálmán gárdonyi ref. lelkész. Sándor János mirislői ref. lelkész. Ihász Lajos hathalmi földbirtokos. Ludaics

176.
3.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

A. M. H.
H. VILL. TITKÁR.
LEVÉLTÁRA.

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM

III. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1892.

TARTALOM.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK, TANULMÁNYOK:	
1. Hugó Viktor s a XIX. század pantheismusa. <i>Várnai Sándor</i> ...	271
2. A polgári házasság s a házassági bíraskodás. <i>Dr. Bartha Béla</i>	290
3. A ref. templomi énekes könyv története. <i>Szathmáry József</i>	324
4. A Jánosevangelium világnézete. <i>Stromp László</i>	348
5. Id. Buchholtz György és kora 1642—1724. <i>Weber Sámuel</i>	378
II. KÖNYVISMERTETÉS:	
6. Szemle a legújabb Comenius-irodalom terén. <i>Dr. Kmacsala János</i> , pozsonyi liceumi tanár.....	397
III. IRODALMI SZEMLE:	
6. a) Hazai irodalom.....	405
7. b) Külföldi irodalom.....	411

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztárnoki hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide czimzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A *Protestáns Szemle*, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként és pedig mindég *januárius, április, július* és *október* hó elején jelenik meg. Kéziratok beküldési határideje *november, februárius, május* és *augusztus* hónapok *20-dik napja*. Kéziratok kívánatra csak a bérmentesítés összegének a beküldése mellett küldetnek vissza.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátrálékok mielőbb leendő beküldését.

Az 1892. évi monografia illetmény szeptember hó elején fog szétküldetni.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt 50 kr.

HUGO VICTOR S A XIX. SZÁZAD PANTHEISMUSA.

VÁRNAI SÁNDOR-tól.

Szomorú sors a lángelme sorsa. Dadogva születik világra ; Prometheusként küzd a gondolattal, mely alakot követel magának, tépi, rázza bilincseit, hogy a lélek nyögve jajdul fel belé s százszor is megátkozza önönmagát ; hallgatja magános éjeken a kétely kínzó szavait, érzi az emberek közt az egyedüllét marczangoló fájalmát s ha más görnyedve szenved azon teher alatt, melyet a sors rá, egyedül csak ő rá szabott, úgy ő vállaira veszi még milliók panaszát, kínját, sóhaját, mintha nem volna elég a magáé ; érez az emberiség szíve helyett, gondolkozik évszázak helyett, meggyűjtja a robbantó kanóczot, melylyel az emberiség pályáját lesz megtisztítandó a gátló szirtfalaktól, melyek haladásának állják útját, s a szilánkba ment tömeggel együtt áldozatul esik maga is.

És ha végre egy percz, egy véletlen, egy semmi megtermi számára azt, mit már oly rég keresett és nem talált, az új eszméknek megfelelő új formát, akkor letűnik mint az üstökös, megmagyarázhatlan káprázatot hagyva maga után, mely meglep, bámulatba, sőt rettegésbe ejt a nélkül, hogy számot adhatnánk benyomásainkról.

S még jó, hogy így történik. Mert ha véletlenül megérnie adatik dicsőségének teljességét, úgy nemsokára azon még szomorúbb látványnak lesz tanúja, hogy miként fonnyad el évről-évre a tartalomnak duzzadó magva, miként erjeszti ki a kebelből, a lélekből, az észből az idő cseppenként az életnedvet, hogy utoljára nem marad egyéb, mint a zörgő hüvely, az üres forma, csillogó játékszeréül a tehetetlenségnek. Ehhez tapad még szánandó erőfeszítéssel, ezen fűr-farag kicsinyes pepecsléssel, a hatalmas styl sovány mesterkedéssé törpül s az úttörő szellem kényszerű utánzója lesz önmagának.

A tartozó kegyelet, mely fátylat borított Göthe Faust-

jának második részére, hallgatva tér át Haydn muzsájának néhány későbbi, vízkörságos terméke felett, sajátos helyzetbe hoz a «Viharral» szemben, Hugo Victor utolsó műveinél is nem egyszer fog a gyöngéd elnézés köpenyébe burkolózni. Shakspereről azt mondják az életirók, hogy élete utolsó éveiben elfordult a szinpadtól. Nehéz volna hitelt adni e könnyen odavetett állításnak, valószínűbb, hogy a világ legöntudatosabb lángelméje megsejtette azt a hanyatlást, mely az alkotásban kifáradt elme ruganyossága elvesztésében áll, s nem akarta kockára tenni sikereit.

Hugo is érezte, hogy a romantika nyügei sokkal tovább tartották őt lekötve, semhogy oka ne lett volna sietni filozofiai eszméi diadalának biztosításával. S ez eszmék, minden kétségen felül, leghívebb, legtalálóbb kifejezései a kor forrongó irányharczainak. Revelálók, erkölcsileg átalakítók, mint maga a század társadalmi törekvése, s e mellett az aether-tiszta keresztyén szellem fuvalma leng át rajtok. Modern gondolkodás és mélyen keresztyénies érzület, e kettőben áll Hugó költői és bölcsészti eredetisége. Ez kölcsönöz egyfelől bölcselkedésének ellenállhatlan érdeket, s ez hidalja át másfelől fejlődése két főszakát, megfejtve irodalmi elvfeadásának titkát, s érezhetlen kötelékekkel visszatartva még őt a Chateaubriandék elhagyott zászlójához.

«Candide» ízekre szedte volt a tizennyolczadik század lapos optimismusának gyarló szerkezetét; e könyvet lehetetlen könyvek nélkül olvasni végig. Leopardi, Heine, Byron, Schoppenhauer elnyögték mindazt, mi ügyökbe akadt, s a mi tápúl szolgálhatott felgyúlt kedélyüknek, vagy izzásig hevítette makaes képzelmeiket. Mindkét felfogás téves eszmékből indul ki s az emberi szellemnek egyaránt vissza kelle vetnie a vigyorgó idióta szerepét s az útszéli koldusét, ki kérkedve fitogtatja sebeit. De hogyan egyeztetni össze a kettőt? Hogyan termékenyíteni meg a könnyvel a mosolyt, a kétségbeeséssel a hitet, a szenvedéssel a boldogságot? Napjaink életnézlete nem volt arra való, hogy a vallásos érzés kovászának anyagául szolgáljon; optimismusában több volt az iskolás felü-

letesség, mint a naiv mélység, pessimismusában több a szemérmetlen iparlovag erőltetett rimánkodása, mint az őszinteség. Az erkölcsi hatás emeltyűjét másutt kellett megtalálni, s kétségkívül az együttes akarás erélyében, s az emberiségnek a vállvetett munka értékéből merített önbizalmában.

Ime a társadalmi eszme, melynek szószólójaként Hugo Victor szállott síkra, s melynek befogadására politikai szereplése nem kevés befolyással volt. Látta a nyomort, mely buján fogantja a rútságot, a tudatlanságot, a bűnt. Gyermeki szívét sajnás fogta el e látványon, de a férfiúi lélek tette pezdült, s hatalmas szavakkal hívott fel a közös munkálkodásra, a rajtunk nehezülő átok egyesült megtörésére. Oly sok a szerencsétlen ember, oly sokan takarnak vedlett rongyaik, s himzett biboraik mögött egy-egy féltett sebet, nem tudva, kivel megosztani, nem tudva kihez fordulni, mikor a hallgatás már teher. A puszták vadjának, ha áruló nyíl sebzé meg, jól esik felordítania; a társadalmi egyénnek nem szabad fölvernien az alvót, a kancsal részvét koldustarisznyát vet nyakába, s aztán dolga után lát. Milliók várnak epedve új evangeliumot, s csoda-e, ha türelmetlenségükben mohón kapnak a legsilányabb ponyva után is? A talaj fölszántva; vessük el bele az erkölcsi reform magvait, a szeretetet, fölvilágosodást, békét, jóllétet, szabadságot, tökélyt.

De nem elég, hogy a tudomány elveket állapítson meg; vannak, kik előtt a merő igazság korántsem hat még oly rábeszélőleg, mint várni lehetne. A szép az igaznak benső természete, megvalósulásának lélektani föltétele. Hogyan volna tehát másként bármely nagy igazság végleges diadala kilátásba helyezhető, hahogy nem hozatik előbb ez alapon is összhangzatba az emberi szívvel és annak örök, változhatatlan szükségleteivel? Összes polgárosodásunk történetében még eddig nem érvényesült nagy kulturális elv, a nélkül, hogy egyszermind valamely korszerű művészet közvetítő alakját ne öltötte volna magára. Csak mint ilyen biztosíthat lappangó munkásságának mélyebb, tartósabb sikert. Azért Hugo Victor világirodalmi jelentőségének méltatásában min-

dig és mindenütt kizárólagos szempont lesz az, hogy és mi módon felelt meg e követelménynek? Vallásbölcselemi eszméi költői programjában, legutolsó alkotásai egyikében, a «Religions et religion»-ban messze veti el magától a keresztyén hagyományok alapját. A mikor tapogatózva, támolygó lép-tekkel megindul, hogy egy Istent keressen, az elérendő eredményt nem akarja semmi egyébnek köszönni, mint önma-gának s értelme természetes ösztönének. De hát minek eloltani a gyertyát annak, a ki komolyan látni akar valamit? A vilá-gosság még nem idézett elő nem létező dolgokat, ellenben a szemnek nélkülözhetlen. Nem azért gyujtunk fényt, hogy azt, a mi van, még valóbbá tegyük, de hogy gyarló látásunkat kalauzolja. Mi szüksége van Istennek arra, hogy lássuk, ha nem mi érezzük, hogy nem lehetünk el nélküle? Az erdei vad által fölnevelt csecsemő bizonyára nem fog megtanulni, de azért a beszéd nem szűnik meg lényegesen jellemezni az embert. Kétségkívül rossz kiindulópont. S ha Hugo ennek daczára is valamely Istent pótló surrogatumra bukkan, úgy ez fontos érv a pozitív hívők mellett.

Daczára ennek, kik a költőt már korábbi éveiből ismerik, kik borongó odaadással csüngtek «Hernani»-jának sejtelmes költészetén, s dagadó kebellet szívták magokba a «Notredame» mystikus legét, nem egyszer érezhetnek meg-lepetést azon változás felett, mely kedélyhangulatát, életnéz-letét oly gyökeresen átalakítja. Hová lőn a lovagkor sötét emlékei iránt az a rajongásszerű áhítat, hová a csodás elme-rülés egy régen mult kornak erényben s bűnben egyaránt szabad, korlátozatlan szellemébe? Ruy Gomez kürtje nem riad már, Claude Frollo szörnyű szenvedélye nem kísért a goth székesegyház komor falai közt, sem Gringoire nem kó-borol üres gyomorral, telt szívvel az ódon Páris kalandos szűk utcáin. A költő délszaki képzelete nem vezet többé Gwynplain idegrázó arcza, Thisbe gyászos vivódásai elé; ha-talmas ecsete nem festi a rózsetúz által megvilágított cigány-tábor szeszélyes alakjait, sem Esmeralda részegítő tánczát. A középkori romantika összes bája könnyű páráként foszlik

légbe ama dermesztő gúny közeledtére, mely a tizenkilenczedik század fiának ajkairól lövel elé. Domenichino, «Pietája», Rafael «Sposalizziaja», Correggio «Assumptio»-ja, megannyi hamisított isten, melynek glóriáját kőporral tisztogatják. A keresztyén Mindenható élettelen báb, kinek orra alá valamely fiatal ördög szénnel bajsztot mázol. És az evangelium? Következetlenségek halmaza, melyben az első emberpár vétke miatt millió ártatlan szenved büntetést, hogy bocsánatot se nyerjen addig, míg egy új bűn, a Megváltó keresztrefeszítése, a nem érdemelt bűnhődés alól föl nem oldja. Mi a keresztyén ördög? A pogány satyr halvány utánczata, ostoba, ügyetlen, ízléstelen, kezdetleges, kinél a majom is derekabb ficzkó. Könnyű volna kimutatni e superlativ áradozások tarthatlan voltát; hogy Hugo magát a művészet jogosultságát igyekszik kétségbe vonni, mikor a végtelennek érzéki kifejezését gúnynyal illeti; hogy a legkicsinyesebb sophismákhoz folyamodik, mikor a biblia tekintélyét megdőnteni akarja; hogy a keresztyénséget is, mint világszellemet, teljesen félreösmeri, midőn az ördögnek merőben népies felfogásáról beszél s feledni látszik, hogy e vallás a gonosznak elvét egész felsőbbrendű pszichikai tényezővé emelte a keresztyénnek erkölcsi világában, s hogy e szerint Mephisto még sokkal inkább a keresztyénség ördöge, mint Belial vagy Astaroth. Mindez azonban üres szalmacséplés volna. A kritika szívesen elhagyja magát vakítottatni Hugo egyénisége briliáns lényétől, de arra nem vállalkozhatik, hogy mértéktelen túlzásait komoly számba vegye.

Nincs e költőnek oly végletes csodálója, ki némi gyanút ne érezne mellette s aggálylyal ne kísérné merész röptének ingatag csapongását. Teljesen hiányzik benne a lángész jóhíszemősége. Koczkáztatása nem a hős bátorsága, ki számot vetett a veszélylyel, melylyel szembe megy, hanem a gamin vakmerősége, ki csak csodáltatni óhajt. Megbízhatlan, mint a gyermek, s nem ura, de rabszolgája tehetségének. Egészben és általában nyolczvan évére is csak az az «enfant

sublime», kinek érdekes sajátosságai környezetét hangos ámulatra ragadták.

Hugo Victor megtanít arra, hogy a lángelmék közt is fokozat van. Mily más benyomást tesz ránk Shakspere. Hozzá, ki maga az örök, változhatlan s mégis ezerféleképp változó természet, az emberi lét és gondolkodás minden nagy kérdésében bizodalommal fordulhatni. Felelete, mely mint Apollo oraculum, méltóságteljesen foly ajkairól, mindig tartalmaz valami ős igazat, megnyugtat, lecsillapít. Nem kapkod soha nem látott-hallott dolgok után, de saját bensőnket fedi fel nekünk s tanácsával, bölcs irányzásával, épen mint Sokrates, saját remegő kezünket vezet oda, az igazság megtapogatására. S még ott is, hol bölcs szeme elhomályosul, hol izmos szárnyai meglankadnak s dermedve törnek meg a kikutathatlan küszöbe előtt: nem restelli bevallni gyöngeségét, hogy még bukása is vigasztalásunk forrásává legyen, mert mi békíthet ki inkább önmagunkkal, mint az a tudat, hogy egy ily elme is kétségeinknek, vergődéseinknek osztályrészésévé kénytelen szegődni.

Hugo Victornak még az igazság se kell, ha nem tűnöklik. Minden gondolatában élet-halál harcztot vív a lényeg tárgylagossága a forma alanyiasságával. Szenvedélyes nyelve megannyi syréntől népesített örvény, mely a beletévedt eszmét menthetetlenül elnyeli. Képes az igazat szépen kifejezni, ezt kisebbrendű tehetség is megteszi; de nagy költőtől megvárjuk, hogy a szépet is igazán fejezze ki, tudniillik azzal az igazsággal, mely magának a szépnek független, benső sajátja, s mely ugyanegy dolog üdvös vagy káros voltáról kétszer győz meg.

Azonban Hugonál úgy tapasztaljuk, hogy már nyelvezete is egy oly Procrustes-ágy, melyben a tartalom legtöbbször vagy összezsugorodik, vagy aránytalanul kiterjed, de ritkán tartja meg azt az eredeti méretet, melyben a józan ítélet előtt szokott mutatkozni. Pedig mi jellemezhetné egyéb az érett szemléletet, ha nem az, hogy szempontjai rendezésében komoly alapossággal jár el, minden tárgynál a megfelelő mér-

téket használja, Montblancot nem viszonyít a bogáncskóróhoz. Nem úgy mint Hugo Victor, a szocialista, ki midőn a vasárnap megünneplése ellen mennydörög, ily sajátságosan érvel:

«A végtelenség így hát csak hat napig halad,
A hetedikhez érve egyszerre fennakad,
Erőtlen visszahökken, kifárad és megáll,
Vasárnapnak nevezzük, ez itt a véghatár.»

De hát mi köze van a végtelenségnek ahhoz, hogy a szegény mozdonyvezető hét nap közül egyet családja körében töltsön-e vagy ne? hogy a hirlapok közönsége a maga rendes telenyomott hasábját egy nappal előbb olvassa végig vagy később? hogy a feltört tenyerű munkás csekély élelmszerét ma szerezze-e be, vagy holnap? hogy a bűzös gyárak piszkos rabja hetenkint egyszer ünnepi ruhát öltösz-e vagy ne? Bizzuk ezt a gyakorlati szükség irányadására s ne fojtuk metaphysikai töprengésekbe az életkövetelte valóságot.

Szerencsére, ha kérlelhetlen éllel üldözi is költőnk az egyház külső dogmáit, jó érzéke megsugja neki, hogy ne engedje magát a gúny által odáig ragadtatni, hol már maga a legszabadabb gúny is megfordított dogmává válik. Tisztelet a józan kételynek! Fuvalma olyan, mint az esti szellő, megtisztít, felfrissít, új erővel tölt el. Ez oka annak, mért hatnak oly jótékonyan e sorok Hugo Victortól, midőn a kételyről beszél:

« . . . . . E tengeren,
Hol szélvész, hó és fagy, pizok s bűz megjelen,
S egyszerre önti ki hósz keble vad dühét,
Egy kis csoport tudás sötétben int feléd,
Ép mindmegannyi rév, ha nem voln' szirt csupán.
Ott tűn föl Vesale sírgödrök oldalán,
Zeno és Sokrates is ott emelkedik,
Meg Pyrrhon, feketén, hogy látni is alig.
Tovább a hét bölcs, mint a cykladok köre,
Fölöttük felhő, hab, köd s pára megtöre ;
Swift, Rabelais, Montaigne, Kant s Herder sülyedőn,
Hegel borongva, s ott Lukrécznak csúcsa fönn.

Leggyászosabbak ám a kaczagók, hiszen
 A csillagbolt alól kaczaj ki nem viszen,
 Rossz, s jó időhöz ez, gyarló fejünk felett,
 Az ellen, a ki Van, nem épít födelet.
 Meg nem teheti azt, hogy hegy ne álljon ott,
 El nem hallgattat egy tűzhányó Vezuvot,
 Sem észak szelének, jégcsapos sípjait.
 Dagadó tengerárt ez arra nem tanít,
 Habzó áldozatot tegyen vagy ne tegyen
 Halvány holygójának a mérhetlen egen.
 Miben zavarja a rózsát kikeletkor,
 Hogy nyíljon, ha nyílni szükség neki attól?
 Húnyj szemet bár s kiáltsd: Látni sem akarok!
 A sugaras zápor, mindegy, tovább zuhog.
 Nevess. Jó. Istenét, túl áthatlan falán,
 Csöppet sem zavarja a gúnyos Lúczyán.
 Erdő, mező, virág, kalász, hegy és patak
 Szárkázmusitokra semmit sem hajtának.
 S a gönczölszekere láthatlan kocsisa
 Fejét sem emeli, vállát sem mozdítja,
 A mint szekerével a zenithre ballag,
 Hogy lássa mit ír csak Voltaire Thiriaotnak?
 Vajjon kaczajában biztos a kaczagó?
 Nyelvében az Isten csak henye, léha szó.
 Rücsköli a papnak keményített ingét.
 Mért? Hogy ellenálljon annak, a ki hisz még.
 Ez minden? Mi végre? Választás sötétben.
 Hinni vagy tagadni véletlenből épen.
 Mit használ már ily egy örült kétség között.
 Nem-et dadogni csak, mert más igent nyögött?

Dicső szavak! Egy nagy géniusz izen hadat bennök a
 bölcselők azon hamis faja ellen, mely egyebet se tesz, mint
 vállat von, mosolyg s feled. Hugo itt kérlelhetlenül bánik el
 azzal a közfelfogással, mely szerint legbiztosabb módja a lét
 nagy problémái megoldásának az, ha egyszerűen kitérünk
 előlük. E hang itt a haladó európai művelődés hangja, komoly,
 férfias, önérzetes, az epikuri lágyság legkisebb színezete nélkül.
 A «Religions» szerzője megveti a humort, mely igaz, hogy
 a kedély legmagasabb álláspontja, de szenvedőlegesen, meddő
 s a fejlődő gondolkozásra, a cselekvő akaratra nézve merő-

ben érdektelen. Meglehet, hogy tehetsége sincs rá, műveiben legalább alig mutathatni fel helyet, mely tisztán ez értelemben lenne kivíve; tény azonban, hogy ez indokolásnál elméssébbet se találhatott volna ki, erényt csinálendő a kényszerűségből. Az ő egyenlősége a tökélyben való egyenlőség, nem pedig, mint a humoristáé, a gyarlóságban; az ő szeretete abban nyilatkozik, hogy a kicsinyt is a legnagyobbhoz emelje, nem pedig, hogy a nagyot is a legkisebbhez rántsa le. Nem tekinti Jánus-arczczal a világot, nem is tekintheti, mert költészete a legnagyobb mértékben irányzatos, s gyakorlatias céljait nem dobhatja zsákmányul az ellentétek egymást lekötő dialektikájának. Mihelyt az irányzatosság a jövő költészetének főelemévé lesz válandó, a mire nézve különben sok valószínűség forog fenn, a humor azonnal magától megszűnik esztétikai elv gyanánt szerepelni.

Ha már most úgy tapasztaljuk, hogy a költői irányzatosság mai mesterei többé-kevésbé kielégítetlen hagyják igényeinket, úgy annak oka, hogy a legtöbben, még Hugó és Zola is, alig tudnak költőileg érzékíteni. Náluk a tárgyban az, a mi erkölcsileg oktató, teljesen kívül áll az eszmefogantás folyamatán, csak későbbi járuléka, nem az alapgonddal ered s fejlődik. Erkölcsi meggyőződésük nem áll párhuzamban költői egyéniségökkel, a társadalmi életnézet pedig, melyet vallanak, inkább elméleti észlelet útján elsajátított valami, mint ösztönszerű sugallat; inkább polemizáló, mint természetes úton meggyőző.

Tegyük fel, hogy valaki jó regényt ír, de a kor befogásával ellentétes nézeteinek s fogalmainak csak mellékes megjegyzésekben, legfőlebb személyei sorsára gyakorolt intéző befolyásában ad kifejezést; holott egy másik, már eredetileg úgy a cselekvényfejlést, mint annak lélektani vázát azon alapokra fekteti, melyeket saját benső intuitiója önkénytelenül nyújt neki. Amaz lehet kiváló költő, de az eredetiség, a lángész babérja kétségkívül csak ez utóbbit illeti meg, mint a kinél az érzékités művészete oly fokot ért el, hogy a maga eszméi nyomán oly ideális embereket teremtett, oly viszonyokat és

kapcsolatokat hozott létre, melyeket a tapasztalati természet is ellenvetés nélkül elfogad magának.

Kérdés, vajjon a mesterséges önképzés pótolhatja-e e tekintetben a született egyéniségek hiányát? Egy vonatkozásban aligha. Nem fog úgy hatni tudni a közérzületre, mint ha tudtán kívül foglalna állást a létező viszonyokkal szemben. Bármennyire is általános törvények alá legyen vetve bizonyos vezérszellemek pályája — s ily törvényeknek tekinthetjük az agyfejlődést, öröklött hajlamot, erkölcsi s természeti behatásokat — a tömegre ama titokszerűség varázsa hat bennök, mely szellemi életüket környezi. Hugo Victor egy egyoldalú történeti fejlemény talaján áll, honnan harczot folytat a szintén egyoldalú történeti fejlemények egy más csoportzatával. De mert egyáltalában nehezebb a történelemmel bölcsekedni, mint a természettel bölcsekedni, tehát Hugo Victor helyzete is e szempontból sokkal kényesebb, mint a naturalistáké. Van az emberiségnek bizonyos érzéke az iránt, hogy ne induljon ál-próféták után. Beszélhetnek neki szabadságról, igazságról, egyenlőségről, felvilágosodásról, ha nem fedezik föl benne azt a pontot, hol e szép szavak közvetlen kivánalmaival jönnek érintkezésbe. A forradalmak pszichológiája is arra tanít, hogy nem annyira valamely elnyerendő haszon kilátásáért, mint inkább egy tűrhetlen teher lerázásáért ragadtak a népek fegyvert.

Érzékítőbb Hugo Victor irányzatossága ott, hol a valóságos hit egyéni támpontjait teszi vizsgálata tárgyává az erkölcsi kedélyben. Bármint tiltakozzanak is a dogmatisták, igazat adunk neki abban, hogy a vallás gyakorlati értéke ott kezdődik, hol a személyes főnmaradás kezességéül veti magát közbe s az elmulás gyötrő érzete enyhítésére vállalkozik. Kosmogoniai magyarázatokat nélkülözhetünk, az állandó gondviselés áldását jó társadalmi intézmények pótolhatják, de hogy az enyészet irtózatos arczával szembenézzünk, arra csak egy Isten tehet elég erőssé, a végre egy természetfölötti lény támogatására van szükségünk. Soha gondolat ellen lélek úgy fel nem lázadt, mint az ember lelke a halál gondolata

ellen, pedig soha valószínűség megtámadhatlanabb alakban nem jelentkezett, mint az elmulás valószínűsége. Minő parányivá sülyed itt már a szív joga, remélni, hinni, s mégis minő göresösen kapaszkodunk e parányi foszlányba is, hogy valahogy kikerüljük a tátongó kétségbeesést, mely elborítással fenyeget! Mikor e gondolat elfogja a «Religions» költőjét, olyan lesz, mint a szellemidéző, ki a fölingerelt világerők közepe tette inogva áll, roskadnak térdei s ajka összefüggéstelen szavakat dadog.

Oh! Hogy ne lenne több semmi szent, nagy, dicső,
Minden csak vak esély, árnyék és romhalom,
Tetvek mászkálása foszló ködalakon,
Maga a teremtés, homálytól ittasan
Ne tudjon semmiről végső céljaiban
A minek szeretet, ész, igaz a neve.
Hogy a mit kihányt már újra meg is egye —
S szenvedvén, teremtvén, mindaz mit elére
Ne legyen több, mint a semmi néhány férgé!
Hogy arról se legyen semmi tudomás, hát
Érzi-e a föld az élet csiklandását?
Hogy ne legyen eszmény, hogy ne legyen törvény,
Minden egy nagy kérdés, feleletre törvén;
Hogy a mi él — ha csak a fekete mélység
Vissza nem köpi e botor, üres szót még —
Hitványul oszoljon, borzadálytól fázva
A vad éjszakának kavargásába!

. . . . .
. . . . .

Kik egymást szerették, hiába köny, sóhaj,
Ne lássák már viszont többé egymást soha?
Légyottot egymásnak ne adjanak ott túl?
Hogyan! e kis arcnak rózsája ha elhull,
E mosolygó gyermek, ha halál ledöfte,
Anyák. lealkonyult, vége van örökre!
Mit! Te kit szeretek, te ki hajnalom vagy,
Nő, ki által bennem angyalok támadnak,
Röhögjön az ür rám, ha rebege ejtem:
— Várj reám! követlek egyetlen szerelmem.
Készítsd el helyemet özvegyi ágyadban.
Hogyan! Az egyetlen a mire vágyam van.

Minek élni kéne, a sír is holt legyen?
 Az ég a reménynek igazat ne tegyen?
 Hazudnék a gyász, mely szivemen ül s éget?
 Nincs jövő? Szemem csak pusztá úrbe téved?
 Alattam sírgödör, felettem szemfedő,
 Életben is halál a mozgató erő.
 A vakság vég nélkül maga körül forgván
 Szül világosságot, ah! átkos koholmány.
 Mi haszna támad és semmisül a lény meg,
 Ha minden ledől az ég lehelletének?
 A szellő a ködnek sötétséges burka,
 Fölgyulunk egy perczre s kialuszunk újra.
 Forgó lapda minden a semminek szárán —
 Óh!

Tartsd meg ezt pokol s add vissza a Sátánt.

Van valami orthodox czopfosság abban, hogy a költő, mint bizonyos papok, előbb megrázni iparkodik olvasói idegeit, mielőtt az erkölcsi megújulás forrásához vezetné. Ez eljárás koczkázattal jár, mert attól függ sikere, hogy képes-e valaki a megzavart egyensúlyt úgy állítani helyre, hogy se az igazság, se az emberi érdek ne szenvedjen csorbát miatta? Mondjuk ki őszintén, hogy Hugo keze gyöngre arra, hogy a mélységbe taszítottat kiemelni tudná. A költő, a művész játszhatik az emberi szízzel, de az a hatalom, mely isteni tehetségekkel halmozza el, egyszersmind nehéz felelősséget ró vállaira. Felelnie kell a kezeibe letett befolyás miként való felhasználásáról; felelnie kell arról, hogy személyes prestige-ét nem érvényesítette-e oly érzések és törekvések destrualására, melyekkel jobblétünk s boldogságunk föltételei vannak egybe-forrva? Nekünk jogunk van kérdőre vonni Hugo Victort: mi jogon romboltad le oltárainkat, ha mást nem tudtál helyibök állítani? Miért gázoltál ábrándjainkba, ha a valóságot nem tudtad elfogadhatóvá tenni ránk nézve? A hőles kielégítetlenül dobja sarokba könyvedet, mert nem tanul belőle sem önbizalmat, sem alázatot, holott a gyöngék csak mérgét szívhatják be, mely sziveikből az utolsó hajtás vigaszt is kiöli. Az nem igaz, hogy: «mindent az igazságért», vagy

ha igen, akkor az a mi igaz, nem való is egyszersmind: de ha a padlásszoba nedves szalma-kötege, a szűzgyalázat becstelen kenyere ép oly igaz, mint a dúsgazdag unott lakmározása, akkor legyen áldva minden, a mi hazugság, mert akkor bünösebb az apagyilkosnál az, a ki az alvó szerencsétlent felkölti nyugtot adó álmából.

Beethoven érzékeny lelke előtt megszemélyesül a természet. Mátkagyűrűt cserél vele ringó tó partján, árnyas fűzek alatt, hol fülemilék csattognak nászi dalt. Ő akkor nevet, mikor a pirkadó hajnal, akkor sír mikor a szakadó zápor, akkor borong el, mikor a felleges ég, akkor tetszeleg, mikor a vízbe hajló virág, akkor imádkozik, mikor az éjszaka. Minek neki a hit, a templom, a kathedra, a tömjén, a palást, a kereszt? Istene két lépésre van tőle, ott hol az emberi hiúság kőhajlékai véget érnek s szabadba nyílik az út. Azért szólal fel mindegyre kifogyhatatlan hangképleteiben a pásztor-síp, a pitypalaty, a mennydörgés, az esőzúgás, kúrtriadás, a rovar-zummogás. S mert minden mély természeti szemlélet egyszersmind erkölcsi fölmagasulás forrása, nincs teljesebb boldogság az ő boldogtalanságánál. Még ha a halálra gondol is, merengése csak olyan, mint a csendes ős, melynek elenyészésében édes feltámadás sejtelmes reménye lappang. Bánata az elkényeztetett gyermeké, kinek, ha vigasztalják, jól esik még jobban sírnia, nem makacsságból, de mert nincs édesebb a bizonytalan szomorkaságnál biztos bántatlanság közepett s mert tudja, sejtí, hogy annyi nagyszerűség közt nem lehet olyan erő, oly akarat, mely az övével ellentétben állana, vagy neki rosszat akarna.

Longfellow nem bir ekkora érzékkel a természet bájai iránt. Az amerikai lázas munkásság, a gyár-városok kőszénlevegője képzelmét egész más irányba terelték. Egész eszmeköre és világnézlete bizonyos különleges alapokon fejlett; optimista és józan, szemlélődő és gyakorlatias, haladó szellemű és meggondolt. Az amerikai civilisatió sajátságos vonása, hogy nem fél bármely elvből kivonni a végső következményeket s így a keresztyén supranaturalismusból sem késett

a spiritismus természetszerű fejleményére jutni. Longfellow is spiritista. Hiszi, hogy a meghaltak lelkei tökéletesebb formában maradnak vissza hajlékaikban, szeretteik körében, az apai háznál, gyermekeik bölcsője felett, hitvesük nyoszolyája mellett, itt-ott és mindenütt, látva és észelve, de láthatatlanul és észlelhetlenül.

Végre is mindkét megoldás indokolt és önként folyik az illetők költői álláspontjából. Hugo Victor egy harmadik útra tér. Ő a materialismus tényeiből akar magának megnyugtató véleményt szerezni a halál mibenlétéről. A természetet, mint olyant, a maga meztelen érzékiségében nem szereti őszintén; egyszerű báját rikitó színvegyületekkel hamisítja meg; pezsgő életteljességét szürke szemüvegen át vizsgálja s üde közvetlenségét a gondolkozás elvont köréből kölcsönzött mystikus kifejezésekbe burkolja. Olyan, mint az ujoncz festő, ki tarkán halmoz szint-szinre, de sem a távlatban, sem az árnyalás szabályaival nem ismerős. Vagy pedig olyan, mint bizonyos emberek a társaságban, kik, a mikor másról beszélnek is, csak azért teszik, hogy önmagukat s előnyeiket fitogtassák. Ellenben úgy lelkesül ama tudvalevő «nagy vívmányokért», mint valami újkori famulus. A doctriinaireség általában nem egyszer határozott gyöngéje, kivált ha materialista keretekben mozog, s a jövő életre vonatkozó felfogását is egyenesen az anyag-folytonosságra alapítja.

Alig hogy birtokúl ejti a pusztulás.
 Száz s száz elem, miként mogorva uzsorás,
 Ki a léleknek csak rövid kölesönt adott,
 Rontnak a testre rá s osztoznak rajta ott.
 S mert a halál felett élet rendelkezik,
 Az őt megilletőt elveszi mindenik.
 Minden atom, vízben, földön és levegőn
 Igénylett részének bőszy Shylock-ává lőn.
 Mélységes természet! Falánk, telhetlen úr!
 Alant s fent, éjben és térben köröskörül,
 Minden egyszerre hat, egyszerre dolgozik,
 A kőtől a gyepig s tó gőzölgéseig.
 Por, szellő és virág, gyúlékony gázelem.

S a vak sötétségnek függő mélységiben
 Az embert alkotó anyag fölhomlik ott
 Kiterjed, szétesik, meg szertefoly s legott
 A végtelenbe így sietve oszlik el stb.

Senki sem szólhat ellene. Hugo Victor itt tökéletesen igazat mond, a kérdés csak az: eleget is-e? De nem mond eleget, mert nem látszik tudomást venni arról, hogy az egyéni fönmaradás szükségkép az öntudat szellemi folytonosságához van kötve. A fölhozott tényeket már kétezer év előtt tudták, azok tehát nem újak; hanem a különbség az, hogy a brahminok több költői érzékkel voltak felruházva, mint mi s igen helyesen nem azt tanították, hogy az anyag különböző szellemiségek formáját ölti magára, hanem, hogy megfordítva, a szellem fokonként különböző anyag-állományokon megy keresztül (transmigratio). Ez a valódi eszményített materialismus. ezt sejteti velünk Beethoven, Göthe pantheismusa. Nem mintha kisebbiteni akarnók Hugo tehetségét, de ránk felemelőbben s megnyugtatóbban hat még ama másodrendű amerikai költő elhunyt kedveséhez intézet következő sora is, mely pedig csak részleges megoldást rejt magában.

Oh bár gyakran bánt a kétség,
 Ámde nagy vigasztalás
 Tudnom azt, hogy ily lény is még,
 Élt, s meghalt mint annyi más.

De itt annyira elevenen van találva maga az emberi szív, oly genialisan van följejtve egy egyszerű igazság, hogy tudniillik közös balsorsban enyhít a tudat, hogy abban velünk együtt olyanok is osztozkodnak, kiket szívünk vagy itéletünk magunknál előbbre helyezett, miként szinte jól esik Hugo eszméinek rideg zápora elől egy szerényebb géniusz meleg, barátságos hajléka alá huzódnunk.

Am jól van, merítsünk erőt kicsinységünkéből; ott a hol már megragadhatlanná válik, a gyöngeség is hatalom. Tegyük fel, hogy se bűneinkben, se erényeinkben nem tudunk a számbavehetőségig emelkedni, hogy nevetség volna még csak

hinni is, hogy valami rajtunk kívül álló a mi ártalmunkra törhet. Vagy ha igen, úgy vegyük például Hugo parabolájából a manicheus lovat, melyet egy ismeretlen démon nappal ütésekkel halmoz el, s halálig futtat, napnyugtán azonban egy más szellem ennie s innia ad, friss szalmát hány alomjába s megveregeti szügyét, s ő csendesen hunyja le szemét, mondván: «Mindegy! ketten vannak.» Vagy vessük meg alapját egy egyetemes asketismusnak, hasonlóan a régi egyiptomiakéhoz, kik mulatásaik közt sem feledkeztek meg a halálfejről. Egy ily életszemléletnek mély eudaimonológiája van, s a földi lét utolsó pillanatainak komoly ünnepélyessége megérdemli, hogy egy egész élet előkészületeinek tárgyát képezze. De mindenesetre, bármelyik módozatot vegyük is, legyen a bensőnk és a külvilág közötti ellenmondás megoldásának vagy elsimitásának erkölcsi hatálya, történéjék megadott alapokon, ne tegyen erőszakot a kedélyen s inkább legyen tudományos, mint lélektani szempontból hypothetikus.

Hugo Victorban sokkal több az ész gögje, semhogy az eltörpülés bölcséletéhez folyamodhatnék, sokkal több az életkedv, semhogy hajlandó lenne asketává lenni. Hanem azért nem hiszszük el neki, bármint szenvelgi is, hogy ő végmegállapodásra jutott volna azon kérdésekkel szemben, melyeket maga elé tűz, legfőlebb azt mondjuk róla, a mit némely tudákos papról: «Ime, ez embernek kis ujjában van a teremtés minden rejtélye! Mért nem győz hát minket is meg, mért nem segít gyötrelmeinken, mért nem világosítja meg bizonytalan töprengéseinket? Mért még eddig nem hallottunk tőle egyebet frázisoknál, a mikben minden van, csak az nem, a mi kell. Szók, szók, szók!»

Hamlet kitörését akaratunk ellen is kierőlteti belőlünk Hugo Victor himnusz-szerű föllendülése könyve végén, midőn ünnepélyesen vallást tesz Isten lételéről. Csodálatos záradék, az inspiratio remeke, a mint fokozatosan végig halad a kedély mélyebb és vastagabb húrjain, hogy egyszerre az önkívületbe jött lélek rajongó zsolozsmájába csapjon át, mely mint a tripos papnőjének önfeledt dadogása, részegítőleg hang-

zik el ajkairól. A 9-ik symphonia betükbe öntött diadalmi harsonájának nevezhetnök, ha nem volna egy megszorult óriás lángelmű szédelgése. Így azonban kedvünk volna utána kiáltani Hugo Victornak, hogy: «Bocsánat! Előbb a végét lássuk, ha már ennyire vagyunk.» Úgy tesz, mint a felsült bűvész, ki, hogy nem sikerült kísérleteitől a figyelmet elvonja, egy ügyes fordulattal segíti ki magát a zavarból.

Azt mondám láthatlan? Ugy nem volt igazom.
 Ő létezik. Se föld, sem ég, se borzalom,
 Se szeretet, se góg, sem alázat, se szó
 Ki nem dadogja azt, mi benne él s való.
 Ő van, ő van, ő van, kezdet és vég ne'kül,
 A mindenség, a tűz, az ég, a fény, az űr,
 Nap s éj csak számjegyek, ő összeget teszen.
 Magának teljesség, embernek végtelen.
 Mily balgaság dogmát s Istent találni fel!
 Ő van, ő létezik, s érzük be ennyivel.
 Ember! hogyan? vallást akarsz csinálni te?
 Nekem elég, hogy őt szemlélnem engede;
 Érd be, hogy benne hiszsz; érd be azzal, a mit
 Reménység szárnyain elődbe nyújt a hit.
 Érd be, hogy ihatod a bűvös gyógyitalt,
 Érd be, hogy így szólhatsz: Ő van, mert dajkadalt
 Halkan susog a nő alvó kised felett,
 Ő van, mert a kebel titokban megreteg.
 Ő van, mert homlokom magasan hordom, és
 Kívüle más urat nem ismer el az ész.
 Ő van, mivel Caesar remeg Patmos előtt,
 Ő van, mert hangosan érzem e szókban őt:
 Esmény, Kötelesség, Tudás, Ész és Tökély.
 Ő van, mert hisz a bűn kegyelmet tőle kér.
 Mert lelkem kiségit, ha testem árta tán,
 S mert virradásra vár egy ily nagy éj után.
 Órjásra nő, felé ha száll a gondolat.
 Ember, őrizd meg ezt s áldd esdő szomjodat,
 De aggály s félelem ne költessen veled
 Istenről gyáva és valótlan képeket.
 Dobj el botor kátét, grammatikát s koránt,
 Ügyetlen rém-kovács szerszámod' sutba hányd.
 Élj jól és mulatozz', szeressél és aludj,
 Tekintsd magad felett a nagy égboltot úgy,
 Mint önmagadban is lelkednek mély egét.

Tekintsd a lángot, mely lobogva benned ég,
 Világló gócz gyanánt, meg nem közelghetön,
 Benned s kívüled egy tündöklő fényözön.
 Alant s fent, mélyen most, majd ismét magosan,
 De mindig biztatón, nem baljóslatúan.
 Soha nem tűnve le, nem halványulva el,
 Homályból kelve ki, tetőkön gyulva fel.
 A gyűlölet az éj, árnyék a bosszuság,
 Ám az szelid sugár, örök derűs világ.
 Hiába káromlod, fényéből mit se veszt,
 Ez ihlé Orpheust, ez hevité Hermest,
 Egy iszonynyal teljes, magasztos, szent csoda,
 Madár fészkében és a fának lombjiba.
 Bár birja minden, ám meg nem ragadható,
 Az örök vágy előtt merevre tapadó.
 Szünetlen kínálja s nem adja meg magát,
 A roppant nyilvánlét, mely hallgat s megbocsát.
 Ömölve terjedő fényes sugárözön,
 Mely csillag az egen, mely rózsza a mezőn,
 Egyszerre itt, amott, alant s fent mindenütt,
 Tegnap, ma s holnap is, álom s való együtt.
 A szín és hangvilág ezer pezsgésiben,
 S látásunk száz körén egyszerre van jelen,
 A boltos kék egen s a kósza árny fölött,
 A létezőkben, a zúgó élet között.
 Káprázó látomány, a melybe' hinni kell,
 Villám, melyből a jó, igaz s szép létre kel.
 Csillagforgás között rejtélyesen ragyog,
 S a köd, a borulat, dörgés és viharok
 Mind, mind felolvadnak iszonytató hevén,
 Öröm és szeretet cseppjeivé levén.
 Ha van még szív erős, ha van lélek szilárd,
 Abban is erjesztő, meleg fuvalma járt,
 Mely patakként bugyog, szökell s előre tör
 Szikrázó forrása áldásos méhiből.
 Ő van, ő van. Tekintsd, ha térítőbe hág,
 Úgy Lelkiismeret, tengelye Igazság.
 Van éjnap-egyene, az Egyenlőség a',
 A Szabadság pedig derengő hajnala.
 Mit lelkünk képzel, azt ő aranyozza be.
 Ő van, ő van, ő van, s nincs vége s kezdete,
 Sem fogyta, nyugta sincs, sem álma s éjjeli —
 Szűnj meg hát féreg már napot teremteni!

Egy végtelen óda — ezzel volna Hugo Victor költési iránya legjobban jellemezhető. De a lyrai álláspont utolsó harcát vívja benne a kor kibővült szellemi látkörével. Az irányzatos elem, melyben bővülködik s mely megöli a lantos költészetet, igazán otthon csak a jövő ama két hatalmas műfajában érzi magát, mely idővel minden mást magába fog nyelni: a drámában és regényben. Valamint az egyes művészeti ágakban észlelhető az a törekvés, hogy egyetlen összművészetté tömörítsék az anyagi föltételeik szerint különvált nemeket, úgy a fejlődő izlés is időről-időre félrevet egy-egy avult válfajt vagy formát, hogy alkalmasabbakat toljon helyettök előtérbe. De a formának minden változása, a lényeg, a gondolkodás változásával áll összefüggésben s a költőnek nem rideg érvekkel, de a valóság költői látszatával kell harcolnia meggyőződése mellett. A lyrában csak az érzés miségének, nem pedig mikéntjének van helye. Ezért lett szűk az az eszmék mai forrongásának befogadására. Ezért feszkelte be magát az irányharcz legelőször is oda, a hol a leghálásabb tért vélt nyerhetni: a regény és dráma erkölcsi világnézetébe.

Igenis, van a Hugo Victori világnézetnek egy negyed vagy ötödsorban kivonható fontos és alapos következménye. De ez annyira szűkkörű, s a felvilágosodott szellemek oly annyira korlátolt elite-jének van szánva, hogy egy nagy költőnél, kinek hivatása a koreszmék általános nehezedeését juttatni kifejezésre, alig tudható be érdem-számba. Lépjen ki az emberiség önmagából, helyezze át magát egy képzelt világczél eszményi álláspontjára, tegyen, dolgozzék, szenvedjen, örüljön másokért, rázzon le magáról mindent, a mit önzés, előítélet, szeszély, egyéni felfogás ezer gyökérszállal kötöztek lényéhez; egyszóval: álljon elő az abstract ember. Így akarnák ezt a humanista apostolok. Csakhogy bármily mértékben ismerjük is el, hogy az emberi polgárosulás elé lehetetlen volna szebb czélt tűzni, mint a fejlődő önismeretet, a józan ész nem hiheti, hogy ne volna veszélyes ily czél felé mester-ségesen csigázni a modern művelődést.

A POLGÁRI HÁZASSÁG S A HÁZASSÁGI BIRÁSKODÁS.

I.

A házassági biráskodás kérdésében három álláspontot lehet hazai viszonyaink közt megkülönböztetni.

A) Az egyik a róm. kath. egyházé, mely a tridenti zsinat XXIV. ülésének XII. canonában (de sacramento matrimonii) e szavakkal van kifejezve: «*si quis dixerit causas matrimoniales non spectare ad iudices ecclesiasticas, anathema sit*» s ez természetes kifolyása a kath. egyház ama dogmájának, mely a házasságot, mint Krisztus és az egyház misztikus egyesülésének jelképét, a hét szentség egyikévé teszi¹ s mivel sacramentum, tehát mind a törvényhozást mind a biráskodást a maga részére követeli, mert a szentségek kezelése és igazgatása fölötti hatalmat az egyház isteni alapítója csupán magára az anyaszentegyházra ruházta, mely arról, mint isteni akaratán sarkaló jogról, még akarva sem mondhatna le az állam javára², e szerint az állam túllépi jogkörét s megsérti az egyház szabadságát, midőn a tulajdonképi házassági ügyek tekintetében — tehát nem a házasság vagyoni jogi következményeit illetőleg — akár a legcsekélyebb mértékben is gyakorolja a törvényhozó, vagy bíró jogát. Ezen újabb időben a római kath. egyház mindössze annyi enged-

¹ Tridenti zsinat Sessio XXIV. Doctrina de sacr. matr. Can. I. «*si quis dixerit matrimonium non esse vere, et proprie unum ex septem legis Evangelicae sacramentes a Cristo Domino institutum, sed ab hominibus in Ecclesia inventum; neque gratiam conferre; anathema sit.*» Can. IV. «*Si quis dixerit, Ecclesiam non potuisse constituere impedimenta matrimonium dirimentia, vel in us constituendis errasse; anathema sit.*» Egyébiránt a nevezett zsinat által a házasság szentségére nézve megállapított hittételek következetes, a haladó korral azonban mindinkább ellentétbe kerülő kifejtése a XXIV. zsinat tizenkét kanonjában foglaltatik. Különösen nagy jelentőségűek még a házassági ügy kath. felfogásának méltatásához a VII. gyűlésnek a szentségekről szóló kanonjai, különösen can. I., can. III., can. IX. (L. Sacrosancti concilii Tridentini canones et decreta etc. ab Horatio Lucio Gallensis, Bassani. MDCCXXXIII.)

² L. Szeregy József dr. «Egyházjog különös tekintettel a magyar szent korona tartományaira, a keleti és protestáns egyházakra.» II. kötet 1008. l., aztán 433. §., 445. §. «Házassági bontó akadályt egyedül az egyház állíthat föl és pedig nem az állam részéről reá ruházott, hanem saját eredeti jogánál fogva.» 797. l. 354. §. II. Koncz Sándor dr. «Egyházjogtan kézikönyve» IV. bőv. kiadás. Budapest, 1876. 198. §.

ményt tett, hogy elismeri, miszerint az államnak is lehetnek érdekei a házassági ügy körül s hajlandó is ez utóbbinak mindent átengedni, mi a házasság szentségi jellegével szorosan nem függ össze s ez nem más, mint a házasság vagyoni jogi következményei. XII. Leó «Arcanum»-féle encyklikájában ezt így fejezi ki «Szintűgy nem tagadja, sőt nyíltan bevallja (az egyház,) hogy a házasság szentsége, mivel az emberi társadalom fentartására s gyarapodására czéloz, az emberi dolgokkal is szükségkép rokonságban áll azok által, melyek a házasságból következnek, de polgári ügyek körül forognak, a mely dolgok fölött az állam élén állók jogosan határozhatnak és intézkednek (de quibus rebus jure decernunt et cognoscunt qui rei publicae praesunt).» Azonban ezt is csak az egyház jóvoltából s kegyességéből nyeri az állam, midőn azonban akár a törvényhozást, akár a bíraskodást a házassági ügy egésze, vagy annak oly részei fölött akarja magához ragadni, melyek a házasság létrejöttének, föltételeinek, megkötésének módját, érvényességét s felbontását illetik, akkor valóságos merényletet és jogtiprást követ el az egyházzal szemben s az így alkotott állami törvényeket az egyház soha el nem ismerheti.¹

B) Ellenben a protestáns egyház felfogása, mint egész világnézete merőben ellentétes a kath. egyházzal, nemcsak a házasság lényegét mint alapot, kiindulási pontot illetőleg, hanem a házassági bíraskodásra, mint következményre vonatkozólag is. A protestáns egyház az emberiség fejlődés-történetéből indul ki, midőn a házasságot sem pusztán keresztyén, sem merőben vallásos intézménynek nem tekinti.² Világos

¹ Nagyon szépen s világosan fejti ki a róm. kath. egyház álláspontját a világi házassági törvényhozással s különösen pedig a kötelező polgári házasságra vonatkozó állami törvényekkel szemben *Fritz Fleiner* ily czímű jutalmazott pályamunkájában: «Obligatorische Civilehe und katholische Kirche.» Legrövidebben s velősebben jellemzi a kath. egyház álláspontját a következő szavakban: «Jedes dieser Staatsgesetze muss die katholische Kirche zurückweisen, weil es von einem unzuständigen Gesetzgeber ausgeht.» «Der Staat hat keinen Antheil an der Verwaltung der Sacramente, seine die Sacramente, also auch die Ehe betreffenden Gesetze überschreiten die ihm von Gott beziehungsweise der Kirche gezogenen Grenzen. Ein gültiges Ehegesetz kann der Staat deshalb gar nicht erlassen.» I. m. 26. l.

² Ezt mondja *Öttingen* is «Obligatorische und facultative Civilehe nach den Ergebnissen der Moralstatistik» czímű munkájában. «Bármí ok folytán hozták is be a kötelező polgári házasságot, azt a jogot nem lehet elvitatni az államtól, hogy saját ügyeit rendezheti. Már

kifejezést adtak ennek reformátoraink is. *Luther* azt mondja: «A házasság külső, világi dolog, mint a ruha és étel, mint a ház és udvar s így a világi hatóságnak van alávetve.» *Kálvin* pedig így érvel a római kath. egyház felfogása ellen: «Nem elég, hogy a házasság szentség legyen, annak Istentől való származást tulajdonítani, mert a szántás-vetés és szövés mestersége is Istentől van.» Mint látjuk tehát, a reformátorok a polgári házasság talaján állanak — ők is felismerték ugyan a házasság vallás-erkölcsi jelentőségét s igyekeztek azt az egyházi étellel is szerves kapcsolatba hozni; annak az egyházi megáldása *Luther* idejétől kezdve szokásban volt, azonban az egyházi esketés, mint érvényességi kellék, csak később lép föl a protestáns egyház körében.¹ Épen ezen a sarkalatos ponton nyugszik az is, hogy a protestánsok a házasságot felbonthatónak tartják, míg a római katolikusok felbonthatatlannak, legalább az elhált érvényes házasságot (*matrimonium ratum et consummatum*). Igaz, hogy egész az újabb időkig Németországban is, hazánkban is egyházi törvényhozást és bíraskodást találunk a házassági ügyekben a protestánsoknál is,² azonban ez egyrészt annak volt a természetes következménye, hogy az állam, mely a római államban a keresztyén-ség elterjedése után is hosszú századokon tartá kezében a házassági ügyek egész teljességét, a középkor bódító lethargiájából még mindig nem ébredt föl jogai és kötelességei tudatára, a felekezetek közti ellentét pedig csak most kezdődött s az állam maga is hol egyik, hol másik felekezethez csatlakozott, tehát házassági törvényhozása és bíraskodása emezekével egyezett meg. «Az államnak azonban — hova *Luther* a házasságot utasította — még nem volt saját házasságkötési joga s ennek az volt a következménye, hogy a felekezeti házassági jog állami is volt, az evangélikus egyház tehát — a házasság vallásos jellegének is hangsúlyozása mellett — oly házassági joggal élt, mely egyszersmind állami is volt.»³

pedig a házasság mint nem specifikusan keresztyén, hanem természeti, a teremtés rendjén nyugvó intézmény, főtárgya minden időben az állam érdeklődésének s a polgári törvényhozásnak.»

¹ *L. Holzmann-Zöpfel*: «Lexikon für Theologie und Kirchenwesen.» II. Aufl. «*Trauung*» feliratú cikkét.

² L. bővebben e kérdést *Csecsetka J.* «Magyarhoni evangélikus egyházjogtan.» Pozsony, 1891. 685., 687. VJ. és köv. l. *Kiss Aron* «A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.

³ *Fritz Fleiner* i. m. 6. l. ki *Hinschius* s *Friedberg* idevonatkozó nézeteire is támaszkodik.

Azonban tagadhatatlan, hogy már Németországban is befolytak s pedig nagyon erősen, a fejedelmek és világi urak a házassági ügyek intézésébe; így volt ez hazánkban is s hogy a házasság protestáns eszméje, mely, a mint majd látni fogjuk, a modern államéval s a kultur emberiségével megegyezik, mennyire áthatotta a hitbuzgóság legvirágzóbb korszakában is egyházi férfiainkat: azt bizonyítják a XVI. századbeli ev. ref. zsinatok végzéseinek s a hitvallásoknak egyes helyei.¹

Az elmondottak után bátran kimondhatjuk, hogy a prot. egyház hitelveivel, álláspontjával s jól felfogott érdekeivel nemcsak hogy nem ellenkezik a házasság polgári jogi szabályozása s a polgári házasság bármely alakja, különösen pedig a kötelező polgári házasság, valamint az államhatalom biráskodása a házassági ügyekben: hanem ez mintegy önként foly a protestantismus eszméjéből s különösen «az utolsó idők szüksége» kényszerítőleg hajt felé.

Azt vetik a katolikus írók a protestantismus szemére, hogy a polgári házasságnak, melyet IX. Pius 1852-iki be-
szédecében s 1868. dec. 8-iki pápai körlevelében «ágyasságnak» minősít, ép a reformatió volt kezdeményezője s melegágya. Ezt tagadni nem is lehet, de nincs is rá ok, sőt ellenkezőleg

¹ Pl. a «*debreczeni hitvallás*» a házasságról szóló részben ezeket mondja: «Ide (a házassághoz) a czélba vett összeköttetés után megkivántatnak az isten rendelése, a *fejedelem és hazu törvényet*, a szülék, rokonok és gyámok s azután az egybekelők megegyezése.» Kiss Áron i. m. 169. l. «Ámbár az első szerzés és a kegyesek példája s a szentírásnak is semmi bizonyítványa nem kényszerít, hogy egyedül a lelkészek kössék össze hitletétellel a házastársakat: mindazáltal az *utolsó idők szüksége kényszerít*, hogy a papok kössék azokat egybe az oktatás végett és hogy az atyafiság és sógorság fokai megtudassanak... Mindazáltal nem költjük egyedül a papokhoz, mint a pápisták, az egybekötést, *hanem ha közegyetértésből választatnak ki tisztességes és becsületes emberek, a kik a házassági ügyeket értik: azok is helyesen köthetik össze az isten írott törvénye szerint a házásokat. Mert nincs egy szabályuk, vagy példájuk sem az apostoloknak, mely egyedül a lelkészekhez kötné a házások egybeadását.* A pápista babona hozta be e véleményt. Noha az atyák idejében tisztességesebben gondolkodtak a papok által való esketésről. Tehát a Krisztus példája szerint, ki hittel és esküvel jegyezte el magának az egyházat, helyesen eskettethetnek össze hittel a *jelen való szükség miatt* a házastársak; nem azért, mintha hit és eskü nélkül nem lehetne a házasságot megkötni és végrehajtani, mert a hit és eskü nem tartoznak a házasság lényeges okához.» U. o. 270.. 271. l. Hasonló szellem szól az 1567. debreczeni zsinat XXIII. cikkéből: «Esküvel köttessenek egybe a házások» i. m. 576. l. s a herczegszöllősi zsinat 32. cikkéből, úgy, a mint az i. m. 683. l. I. j. a. idézve van.

méltó dicsekedésünk lehet, hogy a protestantismus ebben is felösmerte az intézmények igazi természetét, elválasztá az istenit az emberitől s egy fontos kérdésben, mely a társadalom alapját képezi, eldobván a katholicismus merev, változhatlan dogmáit, melyeket különben az egyház hatalmi vágya szült meg, utat nyitott az emberiség haladásának. Kötelező polgári házasság volt Angliában, Cromwell idejében 1653—1660., facultativ Hollandiában 1653. óta, Franciaországban a protestánsok számára már 1787. óta áll fenn a kötelező polgári házasság, Angliában ismét 1836. óta van behozva a fakultatív polgári egybekelés, Németországban az 1875. február 6-iki u. n. Reichs-Civilstandsgesetz hozta be általános kötelező erővel, a svájci 1874. szövetségi alkotmánynál s az 1874. decz. 24-iki házassági törvény erejénél fogva szintén obligatorius polgári házasság van hatályban. Az észak-amerikai Egyesült-Államokban tudvalevőleg egyházzilag s a polgári hatóság előtt is meg lehet kötni a házasságot; ellenben Franciaországban az 1803. Code Napoleon II. czím III. fej. 63. és köv. §§-ai s az V. czím II. fej. 165. és köv. §§-ai értelmében a kötelező polgári házasság van elfogadva, tehát egy par excellence katholicus államban s ez elterjedt a francia jog területén is; kötelező alakjában áll fenn Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában az 1868. máj. 25. törvény óta mint szükségbeli, vagy pótló. Románia, Svéd- és Norvégország, Dánia, szintén ismerik a polgári házasságot.

A hol a polgári házasság el van fogadva, ott a házassági biráskodás az államhatalom kezébe ment át, még Ausztriában is az osztrák polgári törvénykönyv 97., 103., 104., 105. stb. §§-ai szerint.

A polgári házasság eszméjével a protestans szellem ajándékozta meg az emberiséget, noha Franciaország volt az, mely az európai államok életében újabban polgári jogot adott neki.

Persze ez nem azt jelenti, hogy e társadalmi intézménynek ne volnának elkeseredett ellenségei a protestantismus körében is. Különösen Németországban egész fanatismussal küzdöttek ellene az orthodox árnyalatok képviselői¹

¹ *Stöcker*, a keresztyén socialista párt stb. *I. Öttingen* i. m. 7. l. Aztán nagyszámú írók, mint *Dieckhoff Agost Vilmos* «Die obligatorische Civilehe», 1873. «Die kirchliche Trauung» etc. 1878. «Civil-ehe und kirchliche Trauung», 1880. *Sohm Rudolf* «Das Recht der Eheschliessung» 1875. «Trauung und Verlobung» 1876. «Die obligatorische Civilehe und ihre Aufhebung.» (1880.)

s bizony alig van oly rossz, a mit róla el ne mondtak volna. Sőt hazai protestáns íróink között is találunk olyanokat, kik a polgári házasság eszméjével nem tudnak kibé-
külölni. *Kovács Albert*¹ azt mondja: «A mai magyar protestáns tudat, ha az állam behozná a polgári házasságot, bizonyos, hogy annak törvényességét elismerné, de még bizonyosabb az, hogy az egyház befolyásától merőben függetlenül kötött házasságot, ha nem nevezné is ágyasságnak, mint a kath. klérus, de tisztességes viszonynak sem tartaná.» Pedig a házasság erkölcsi alapjait az állam sem mellőzheti, a polgári házasság sem lehet más, mint erkölcsi intézmény, akkor pedig nem tisztességtelen viszony. Rendszerint nem is jön az létre teljesen függetlenül az egyháztól, a mennyiben a hol ez lehetséges, az egybekelők nagyobb része utólag az egyház áldását is kikéri, a mint erre még lentebb visszatérünk. Németországban is betették a házassági törvénybe a híres «Kaiserparaphot», a 82. §-t, mely az egyházak érdekeinek lehető tiszteletben tartását tanúsítja. Kovács legfeljebb a szükségbeli polgári házasságot, tehát egy félrendszabályt tart elfogadhatónak,² de a «cultus disparitas» eltörlésére nézve a lehető legconservativebb szellemben nyilatkozik.³ A házassági törvényhozást és biráskodást pedig oly módon különítné el, hogy a házassági törvények alkotását állami jognak, ellenben a házasságnak ezen törvények értelmében való megkötését és a házassági biráskodást, tehát a népelettel való közvetlen érintkezést az egyház jogkörébe tartozónak tekintsük.⁴ Persze — eltekintve attól az elvi kérdéstől, hogy elsősorban állami, vagy vallásos intézmény-e a házasság? — az ily rendezés kitünően beválnék protestáns államokban, egyáltalán a protestantizmussal szemben, mert ez nem jönne összeütközésbe az államhatalommal; de nem válnék be a római kath. egyház merev felfogásával szemben, mely, mint fentebb kimutattam,

¹ «Egyházjogtan különös tekintettel a magyar protest. egyház jogi viszonyaira.» 592. l.

² I. m. 593. l. Pedig erre méltán mondja Öttingen i. m. a polg. házasság nem kötelező alakjairól: «Es würde die bürgerliche Eheschliessung ein für allemal mit dem Makel der Unchristlichkeit und Unsittlichkeit behaftet, d. h. gebrandmarkt erscheinen. Man würde dadurch . . . den Staat nöthigen, die schmutzige Wäsche zu waschen, d. h. gerade die sittlich bedenklichen oder nach kirchlichem Urtheil unstatthaften Ehen zu legitimiren. Ja man würde ihn zur Kloake für den schmutzigen Strom unerlaubter Ehetendenz herabwürdigigen.»

³ I. m. 617. l.

⁴ I. m. 592.

a házassági törvényhozást és biráskodást kizárólag önmagának követeli s nehéz dolog volna a kath. és görög felekezeti papokat arra kényszeríteni, hogy hitelveikkel összeütközésben állami törvények alapján kössék össze az egybekelni kívánókat,¹ a szentszékeket pedig arra, hogy ily törvények alapján ítélkezzenek. Hiszen IX. Pius Syllabusa 74. tételében elkárhoztatta azt a tételt, hogy «causae matrimoniales et sponsalia suaque natura ad forum civile pertinent.» Épen ez okból oly vegyes felekezeti országokra, mint hazánk, legkevésbé sem lehetne sikerrel alkalmazni a fenti megoldási módot, mert ez a felekezetek közt most meglevő viszályokat, ellentéteket, az egyházak és állami érdekek összeütközéseit aligha fogyasztaná.

C) Miután megismertük a catholicismus és protestantismus álláspontját, vizsgáljuk meg már most azt is, hogy hát az államnak minő érdekei vannak a házasság körül s így ezek szempontjából feltétlenül kívánatos-e az, hogy az állam maga vegye kezébe a házassági jog egyöntetű szabályozását, kiterjesztve ezt úgy a házassági törvényhozásra, mint a megkötésre s a biráskodásra is?

A házasságban négy elem összehatását lehet megkülönböztetni: a gazdasági, jogi, erkölcsi és vallási elemét, mely érdekek czélszerű s összhangzatos ápolása az állam fontos *politikai* feladatát képezi.

A házasság, monogám alakjában, az emberiség kívánatos szaporodásának alapja s így a társadalom első sejtje; az a bázis, melyre úgy ennek, mint a belőle fejlődött állami életnek léte, fejlődése, virágzása fektetve van. Lehet-e házasság és család nélkül rendezett társadalmat, lehet-e a házasság és családi élet tisztasága nélkül tiszta s erőteljes socialis állapotokat képzelnünk? XIII. *Leo*, mint láttuk, azt mondja róla, hogy a házasság szentsége az emberi társaság fentartását és szaporodását czélozza s a pápaságtól egy kissé messze álló jog- és állambölcsező, *Rousseau* így nyilatkozik: «La plus ancienne de toutes les sociétés et la seule naturelle est celle de la famille.»²

¹ A lapok közlései szerint a magyar polgári törvénykönyv családjogi részének tervezete, mely mostanában képezi szaktanácskozás tárgyát, olyképen akarná e kérdést megoldani, hogy a törvényhozás és biráskodás az államot illesse, de a házasság megkötése a lelkész *előtt*, mint *állami functionárius* előtt történjék.

² «Du Contrat social ou principes du droit politique;» I. könyv, II. fejt. «Des premières sociétés.» S aztán még hozzáteszi: «La famille

A házasság gazdasági tekintetben szoros összefüggésben áll a népesedés kérdésével, melynek természetesen politikai s erkölcsi tekintetben is meg van a maga roppant fontossága.¹ Arányos sűrűségű s egészséges szaporodású népesség nélkül nem állhat a termelők rendelkezésére elég nagyszámú s elég olcsó munkaerő, a productió sem lehet intenzívebb, a tőkeszaporodás csekély, a közlekedés és fogyasztás visszamarad s épígy a nemzeti vagyonosodás és művelődés is. A politikai mozzanatok közt nem feledhetjük a honvédelem ügyét sem; akár a tulajdonképi honvédelmet, akár az európai államok molochját, a militarismust tekintjük, mindenkinek érdekében áll, hogy a házasságok elég gyakoriak s elég termékenyek legyenek. Jogi szempontból pedig a házasság a vagyonjog rendezésével, a leszármazás és rokonság folytán az örökösödéssel, a törvénykezési és büntetőjoggal, sőt egyes kihatásaiban még az alkotmányjoggal is összeköttetésben áll. Mint gazdaságilag s jogilag fontos intézmény, melynek külső alakja, a házassági szerződés is a jogélet körébe tartozik, okvetlenül az állam rendező s ellenőrző hatalma alá tartozik.

Azonban tagadhatlan, hogy a házasság *erkölcsi természetű* is, mert arra van hivatva, hogy az ember méltóságát érzeki természetének legkényesebb részében, a nemi ösztön kielégítésében megővja, sőt ott és azáltal fokozza, a hol és a mi által legsebhetőbb. A házasság intézménye az emberi-

est donc, si l'on veut, le premier modèle des sociétés politiques; le chef est l'image du père, le peuple est l'image des enfants et tous, étant nés égaux et libres, n'aliènent leur liberté que pour leur utilité.

¹ Tagadhatatlan, hogy nagyban és egészben tekintve, az összes népesség nemcsak anyagi, hanem erkölcsi virágzása a házassági termékenységgel áll, vagy esik s hogy ez utóbbinak socialethikai szempontból a legnagyobb jelentősége van. » *Öttingen* Sándor «Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Socialethik,» 3-ik teljesen átdolgozott kiadás. Erlangen 1882. 257. l. Méltán aggódhatnak a francia társadalom s tudomány előkelő képviselői a francia népszaporodás roppant hanyatlásán, mely 1886—87-ben 0·14. 0·15%-on állt, szemben Németország 1·00, 1·28, hazánk 1·40, 1·03%-os arányaival. Erre mondja *Öttingen* i. m. 275. lapján: «Előttem megfoghatatlan, hogy e tényekkel szemben miként kacsinthat némely német buvár irigy szemekkel a francia két gyermekrendszerre s mint ajánlhatja azt Németországban, mint utánzásra méltót.» De nem kell ily messze mennünk a házassági termékenység méltatásában: elég aggodalommal töltheti el lelkünket az a jelenség, hogy mily csekély mértékben szaporodik hazánk református lakossága különösen a vagyonosabb, áldottabb vidékeken.

ség szemérme, a szemérem pedig az ember egyik legszebb erkölcsi tulajdonsága. Valóban isteni gondolat volt, a prostitúció, az orgiák, a kéjelgés helyén a házi tűzhely templomát építeni föl s a vér izzó keringését hitvestársi szerelemmé s szülei szeretetté változtatni át. Ezen alapul az erkölcsi nevelés és a tökéletesedés.

A házasság erkölcsi részét a jogrend s annak képviselője, az állam, formális szabályozás alá nem vetheti, mert az erkölcsiség nem ismer külső kényszerrel végrehajtható törvényeket. Ámde azért nem is lehet erkölcsi jellegénél fogva a házasságot a jog és állam hatalma alól kivonni, mint azt a róm. kath. egyház teszi, mely belőle mindarra, mi erkölcsi, méltatlannak találja az államot s legfeljebb a vagyoni jogi következményeket hagyná meg ennek a kezében. Hiszen a jog nem ellenkezik az erkölcsiséggel, sőt saját természete szerint annak szolgálni akar s azért, hogy a házasság külső természete szerint polgári szerződés, nem erkölcstelen, mert hiszen a tárgyilagosságot egyik alapelve az, hogy az immorális ügyleteket (*turpis causa*) a fizikai lehetetlenséggel egyenlő rangba sorozza. A mellett e nézet hívei sem tagadják azt, hogy a házassági szerződés a szerződések egész külön nemét alkotja, melynek vannak ugyan vagyoni jogi következményei is, de túlnyomó fontosságúak a személyiek s ennél fogva belső természete folytán nem is a vagyoni jog, hanem a családjog körébe tartozik. A házasságkötés tehát valóságos szerződés, melynek tartamát azonban nem a felek határozzák meg, mert elvileg egész életre szóló belső közösség, tartalma is a házasság célja és természete által van adva s így tulajdonképp csak az függ a felektől, hogy létesítsék-e, vagy ne s hogy kivel?

Másrészt azt sem szabad felednünk, hogy az állam nem erkölcsellenes, sőt erkölcsi intézmény, minden emberi intézmény legfőbbike, a társadalmi egyesülések s szervezetek legmagasbika, melyet saját területén *souverainitás* illetvén, méltán vonja hatáskörébe a nép erkölcsiségének fejlesztését is. «Minden állam alapja s talpköve a tiszta erkölcs.» *A házasság etikai természete, nemcsak hogy nem ok arra, hogy az állam kezéből e nagyfontosságú intézmény majdnem teljesen kivonható legyen, hanem ép arra szolgál alapul, hogy az állam egész hatalmával törekedjék arra, mikép a házasság magasabb erkölcsi feladatainak is megfelelhessen.* Csak azt lehet beismernünk, hogy ez az erkölcsös oldal nem kizárólag az államé, hanem az egyházé is, mert ez is etikai intézmény,

mely hivatva van az emberiséget összes életviszonyaiban nemesíteni, tökéletesíteni.

Míg tehát gazdasági, politikai s jogi oldalról a házasság, mint a polgári társadalom alapja s minden részében áthatója, törvényhozást, megkötést és bíraskodást illetőleg kizárólag az államhatalom szabályozása alá tartozik: addig erkölcsi oldala közös az egyház és állam között. De az a kérdés, hogyan osztozkodjanak meg itt? Kétségtelen, hogy ez intézmény etikai alapjának lerakása a törvényhozásban történik s a házasság megkötésénél, érvényessége s az ideiglenes és végleges elvlasztás kérdésénél is igen sok ily érdek merülhet föl, ámde a már előbb jelzett okoknál fogva az állam e mozzanatokat méltán kívánja a maga részére lefoglalni, s ha most az egyház is a maga részére követelné ezeket, mint a hogy a római kath. egyház követeli egészen, sok protestáns író nézete szerint a protestáns egyház részben — kész az összeütközés, a haza, állam és egyház között, mely az emberiség mai fejlődési viszonyainál fogva nem végződhetik másként, mint az államhatalom győzelmével, de addig a győző és legyőzött súlyos sebeket fognak kapni, holott addig talán sikerrel védekezhetek volna ama közös ellenség ellen, mely sok más társadalmi alapvető tényezővel egyetemben magát a házasság intézményét elvileg támadja s a promiscuitas generum-ot irta zászlajára: a socialismus túlhajtott árnyalatai ellen.

Az egyház ott óvhatja s fejlesztheti a házasság erkölcsi oldalát, hova az állam nem juthat el.

Hatoljon be a szeretet melegével, a türelem fegyverével, a hit balzsamával az egyesek és családok belsejébe, éleszsze, ápolja az igaz keresztyénséget, vezesse vissza a lelkeket az evangélium üdítő forrásához, állítson iskolákat a gyermekeknek, s a hol nem állíthat, gondoskodjék azok vallásos neveltetéséről; a papok és tanítók, mint a vidéki, különösen falusi lakosság természetes intelligenciája s vezérei, keressék az érintkezést a néppel, fölvilágosítás, tanítás, példaadás végett, legyenek valóban a földnek romlatlan savai; vegyen részt az egyház a könyörület s emberszeretet nagy művében, eszközölje ki azt, hogy képviselőihez, mint természetes tanácsadóihoz bizalommal s megnyugvással fordulhassanak az erre szorult emberek. Egyszóval a belső építés, a belső misszió, az evangelisatio fegyverei azok, melyekkel úgy önmagát, mint az emberek házaseletét, sőt társadalmát regenerálhatja, vagy legalább a további hanyatlástól megóvhatja. S ezzel a

hivatással és hatáskörrel nagyon meg lehet elégedve az egyház, közelebről a protestáns egyház is, ha valóban azért akar a házasságra befolyást gyakorolni, mert erkölcsi intézmény s nem azért, a mi a pápaságot s a kath. papságot vezette: hogy a házasság ügyében mennél nagyobb hatalomra szert tenni a legbiztosabb eszközök egyike a papi hatalom általános emelésére. A kath. egyház hierarchiája aligha czáfolhatja meg azt a szemrehányást, hogy a házasságot tisztán hatalmi eszköznek tekintette¹ sem soha ki nem békítheti azt az ellenmondást, hogy míg a házasságot a hét szentség egyikévé teszi, addig a római egyház ezeréves történetével ellenkező papi nőtlenséget is dogmává avatja, sőt a tridenti zsinat XXIV. ül. de sacr. matr. X. canonja az Üdvözítő által alapított szentséget a későbbi dogmának egyenesen alárendeli, azt mondván: «Si quis dixerit statum conjugalem anteponen- dum esse statui virginitatis, vel caelibatus et non esse melius ac beatius manere in virginitate, aut caelibatu, quam jungi matrimonio: anathema sit», a IX. canon pedig a papi nőtlenség dogmájának kétségbevonóit sújtja átokkal.

E szerint tehát éppen nem nehéz a házasság erkölcsi oldalának szabályozásában s ápolásában az állam és egyház hatáskörét helyesen megvonni.

S most még azt kell tekintetbe vennünk, hogy a modern állam mily magatartást tanúsíthat a házasság vallási oldala tekintetében; mert hiszen a legtöbb nép kisebb-nagyobb mértékben ily jelentőséget tulajdonított s tulajdonít a házasságnak, a római és görög kath., valamint a görög keleti egyház valóságos dogmatikai alapra fekteti s ezt tartja benne túlnyomónak, a protestantismus első sorban világi, polgári intézménynek veszi, de a mely a hitélettel is szoros kapcsolatban áll, mert Isten rendelte az emberiség fentartására s az Isten ígéje és rendelése szerint kell a házasságoknak köttetniök.²

¹ «A papság a maga kezébe vette a házasságot, hogy e fontos cselekmény révén is befolyása alá vethesse az emberiséget.» «Nem volt a házasság soha, még a legtöbbszörösebb katholicismus felfogása szerint sem szentség, különben a római egyház bizonyára nem tűrte volna meg hosszú időn át a régi szászoknál a többnejűséget s nem engedte volna meg, a mit a középkor hosszú századain keresztül nemcsak világi híveinek, hanem saját papjainak is megengedett, hogy t. i. a «jus primae noctis» gyalázatos privilegiumának gyakorlása által a házasságot lealjasítsák, befertőztessék. *Toldy István*: «Elmélkedések az egyházreformról.» Lipcse, 1868.

² *Csecsetka* i. m. 685. l. Kovács i. m. 571. l. *Holzmann-Zöppfel* «Lexikon» «Ehe» cikk 204. l. II. hasáb.

A zsidóság eredeti felfogására nézve pedig egy zsidó író munkájában kerestem s találtam felvilágosítást, mely szerint a zsidó házasság kizárólag a zsidó polgári törvény keretébe tartozott volna.¹

Erre nézve nem lehet más felfogása annak, ki a lelkiismereti szabadság igaz barátja s az államot nem tekinti felekezeti intézménynek, vagy épen egy uralkodó felekezet képviselőjének, mint hogy a házasság hitéleti része kizárólag az egyházak autonóm körébe tartozik, azonban nem sértheti ama törvényeket, melyeket az állam, mint a társadalmi élet souverain szervezője, saját hatáskörében felállít s az állam eme függetlensége megköveteli, hogy az egyház is az államon belől, annak törvényei szerint létezhessek, az oly egyház, mely az államon kívüli souverain főt ismer el s az ő akaratának engedelmeskedik, mely, mint a pápának a francia püspökökhöz intézett legutóbbi levele tanúsítja, a hívóktól politikai tekintetben is feltétlen engedmességet vár mindamaz esetekben, melyekben az ügy az egyházi étellel s érdekekkel áll kapcsolatban — és mikor nem áll? —: egyszerű negatívója az államhatalomnak, s ezzel örök harczban fog állani mindaddig, míg egyik vagy teljesen meg nem semmisül, vagy a másik követelményei szerint át nem alakul. *E szerint tehát az egyháznak a házasságra vonatkozó, de az állami törvényekkel ellentétben álló dogmái jogilag nem létezőknek tekintendők.*

Ezt fejezi ki az 1869. júl. 3-iki német birodalmi törvény egyetlen cikke: «A polgári s állampolgári jogok minden, a hitvallások különbözőségéből származó s még fennálló korlátozásait jelen törvény megszünteti.» Hasonlóan az 1874-ik svájczai szövetséges alkotmány 54. cikke: «A házasságkötési jog az állam oltalma alatt áll. E jog sem egyházi, sem gazdasági okokból, sem az eddigi magaviselet vagy más rendőri tekintetekből nem korlátozható.»²

E szerint az állam érdeke feltétlenül megköveteli, a prot. egyház érdeke pedig nem ellenzi, hogy a házasság elsősorban polgári jogviszonynak tekintessék s így a reá vonatkozó

¹ «A polgári házasság tekintettel a vegyes házasságra a zsidó törvény és történelem szempontjából.» Kútfők nyomán írta *Szterényi Albert* főrabbi. Budapest. 1883. Persze a zsidóknál alig lehet szigorú különbséget tenni állami és egyházi törvény között. E különböztetés már későbbi fejlemény a szétszórt zsidóság tudósainak, talmudistáinak munkája

² *Fritz Fleiner* i. m. 7. l. 1. j.

törvényhozás épügy, mint a házasság jogi szempontból érvényes megkötése s a fölötté való biráskodás tisztán állami feladatot képezzen, más szóval az állam nem nélkülözheti a kötelező polgári házasságot minden következményeivel egyetemben, a protestáns egyházra pedig már csak azért is kívánatos, mert a mostani ultramontán izgatásokkal szemben a felekezeti béke némi megszilárdítása csak így várható, a mellett egyházunknak csak érdekében áll, hogy a kérdés oly megoldásában, mely neki sokkal több hasznot, mint kárt okoz, gyámolítsa az államhatalmat s ismét bebizonyítsa, hogy a haladás barátja s a nemzeti, minden illetéktelen külföldi hatalom befolyásától ment államnak egyik leghatalmasabb támasza. s hogy így ez állam is viszont csak saját érdekében cselekszik, ha a támaszt inkább erősíti, mint gyengíti. Az egyház egyik legszebb hivatása az leend a polgári házasság behozatala után, hogy igyekezzék odahatni, miszerint a hívek belső vallásos meggyőződésből keressék az egyház áldását s a polgári kötést erősítsék meg a pap előtti egybeköttetéssel is. Ez ellen nemcsak küzdeni nem szabad, hanem minden higgadt ember őszintén kívánja. Hisz a vallásosság az emberi lélek egyik legfelelőbb tulajdonsága s nemesítőleg hat az emberre, e szerint óhajtandó, hogy a hol dogmatikai okok nem gátolják, a belső vallásos érzés pedig követeli, utólag mennél nagyobb számmal kérjék az egyházi áldást a házasságra lépők. Az 1875. február 6. német törvény 82. §-a elrendeli, hogy e törvény az esketésre és keresztelésre vonatkozó egyházi kötelezettségeket nem érinti, az 1880. porosz egyházi törvény szerint pedig az esketés rögtön következik — a hol lehet — a házasság polgári megkötése után. Az egyház így csak azokat veszti el, kik addig csak szinből, vagy kényszerből keresték föl.

II.

A polgári házasságot az emberiség történelme is igazolja. A keresztyenség előtti időből csak a rómaiak házassági jogára akarok egy pillantást vetni, mint a mely nép jogilag nemcsak legtökéletesebben fejté ki ez intézményt, hanem annak erkölcsi jelentőségét is teljesen felfogta s méltányolta. A manus melletti házasság megkívánt ugyan bizonyos vallási jelentőségű alakszerűségeket (*conforreatio*) s

sacralis jellegű volt, de a később kizárólag elterjedt manus nélküli házasság, mint tisztán világi természetű jogügylet, az alakszerűségek mellőzésével jött létre. Justinián 117. novellája, a keresztyén egyház befolyásával szemben, tisztán polgári actusként fogja föl a házasságkötést.¹ Római kath. egyházjogi írók is elismerik, hogy a keresztyénség első két századában a házasság megkötése s a belőle eredő jogviszonyok tekintetében a római jog volt uralkodó s hogy «a házassági törvényhozás pogány (értsd: polgári) irányát az első keresztyén császárok is folytatták» s az ellenkező, vagyis az egyháznak a házassági jogra való befolyása csak Justinián utódai alatt, különösen pedig a IX. század óta érvényesül s a germán népeknél nem minden küzdelem nélkül, de mégis könnyebben ment keresztül, mint a keletrómai birodalomban.²

Ebből önként következik, hogy az egyház kezdetben nem taníthatta a házasság szentségi jellegét, sem azt, hogy mint ilyen, törvényhozás, megkötés és bíraskodás tekintetében az ő s nem az állam hatalma alá tartozik. Igaz, hogy a «*Vulgata*»-ban már *Pál apostol* mondja a házasságról,³ hogy «sacramentum magnum», azonban a görög eredeti nem szentségről, hanem «müszterion»-ról beszél s ezt mind a Károli, mind a Luther fordítása igen helyesen a «titok» szóval adja vissza. A szent atyák, pl. Szent Ágoston is, nevezik ugyan a házasságot szentségnek, de bizonyára csak mint isteni jellegű, a maga belsősége, nemesítő hatása által titokzatos intézményt, sőt mások véleménye szerint épen az Új-szövetség id. helyének félreértése folytán. S hogy ez így volt, bizonyítja az, hogy a házasság szentségi jellege az egyház közzelfogásába csak a XII. században ment át Hugues de Saint Victor s Petrus Lombardus működése folytán⁴ s először az 1439-iki flórenzi, majd a tridenti zsinat emelte dogmává.

A házaselek összeadásában sem volt eredetileg szerepe az egyháznak, mert az tisztán polgári aktus volt, úgy mint ma Francia-, vagy Németországban. S a római kath. egyház tanai szerint egész a tridenti zsinatig, sőt a hol az kihirdetve nincs, maig sem okvetlenül szükséges az érvényes házasság létrejöttéhez az egyházi esketés és megáldás, mert a clandest-

¹ *Dr. Vécsey Tamás*: «A római jog külső története és institúciói.» Budapest, 1886. 453. l.

² *Szeredy* i. m. 1069. l. *Konek* i. m. 480. l.

³ *Efezusbeliekhez írt levél* V. rész 25. és köv. versek, különösen 32. vers.

⁴ *Holzmann-Zöppfel* i. m. «Ehe» czikk.

tinitas, mint házassági *benső* akadály csak ott van elismerve, hol e határozatok kellőképen kihirdetvék. Egyébként a római kath. egyház főtana, hogy «consensus facit nuptias» s a szentség kiszolgáltatása nem a pap, hanem a házaselel s maga a római szentszék mondá ki (1795. ápril 22.) «fideles hortendos esse . . . ut benedictionem petant, qui (sacerdos) tamen illis declarabit, *hujusmodi benedictionem ad valorem matrimonii minime pertinere*», sőt a római kath. egyház még az u. n. *sponsalia de praesentit* is valóságos házasságkötésnek tekinté,¹ az erdélyi ev. ref. egyház tanítása szerint pedig az érvényes mátkaság a felek közösülése folytán érvényes házassággá válik («sponsalia per concubitum transire matrimonum»)² A keresztyén egyházban a polgári házasság utólagos egyházi megáldása csak a II. századtól kezdve jött szokásba s nyugaton Nagy Károly, keleten, a IX. században bölcs Leó rendeletei tették kötelezővé,³ azonban az egyházi áldás csak a véghezment polgári egybekelés után s a templom előtt történt. Csak a XIII. XIV. században lett az istentiszteletbe beolvastva s hittani jelentőségivé véglegesen a tridenti zsinat tette.⁴ Azonban e szabály alól most is kivétel van ott, hol e határozatok nincsenek kihirdetve, vagy hol azok megtartása a körülmények miatt lehetetlen,⁵ aztán második házasságnál vagy ha az esketés zárt időben történik s nálunk a vegyes házasságoknál oly esetben, midőn a nem kath. fél nem ad reversálist, mikor is a kath. lelkész csak mint tanu, u. n. passiva assistentia mellett van jelen. Elvileg ott, hol a zsinati határozatok publikálva vannak, a protestánsok házassága sem volna érvényes másként, csak a tridenti forma szigorú megtartása mellett, azért érvényesnek s szentségnek, így felbonthatlannak veszi a róm. kath. egyház⁶ s ha a prot.

¹ *Konek* i. m. 484. f. j.

² *Dósa Elek*: «Az erdélyhoni evangelico-reformatusok egyházi jogtana.» Pest, 1863. 81. §. 3. p.

³ *Holzmann-Zöpffel* Lex. «*Trauuug*», *Szeredy* i. m. 1123. l. *Herczegh Mihály* dr. «Magyar családi és öröklési jog» II. kiad. Budapest, 1885. 8. l. 1. 2. j. Ugyanő mondja e helyen, hogy Magyarországon még a XVI. században is templomon kívül s papi megáldás nélkül kötettek a házasságok.

⁴ Sess. XXIV. de sac. matr. can. XI. «siquis dixerit prohibitionem solemnitate certis anni temporibus superstitionem esse tyrannicam ab ethnicorum superstitione profectam; aut benedictiones et alias ceremonias, quibus Ecclesia in illis utitur, damnaverit; anathema sit.»

⁵ XIV. Benedek de synod. dioec. XII. 5. 4. l. *Szeredy* i. m. 1130.

⁶ *Szeredy* i. m. 1131.

házasfelek kebelébe áttérnek, egybeköttetésük nem bomlik föl, hanem gyökeres felmentés útján sanáltatnak hiányai.

A magyarok akkor tértek már át a keresztyénségre, midőn a római pápák hatalma s befolyása immár nagyon magas fokra emelkedett, s a házassági ügyeket is mindjobban bevonta körébe, azonban mégis azt látjuk, hogy Szent László törvényeinek I. könyve 2., 3. és 4. fejezete, Kálmán I. k. 67. fejezete II. k. 4. fej. (a kétszer nősült papokról) még az akkor nősülni jogosult papok házasságát is szabályozta, tehát a világi törvényhozás még e korban is kétségtelenül befolyt a házassági ügyekre. S a magyar állam eme jogának érvényesítését nyolcz évszázad mulva ismét kimondá, habár csak elvileg is. 1873. február 27-én tartott képviselőházi ülés nagy többséggel fogadta el Irányi Dániel következő határozati javaslatát: «A kormány utasíttatik, hogy a vallás szabad gyakorlata és a polgári házasság iránt mielőbb terjeszsen elő törvényjavaslatokat.»¹ Ugyanezt megújította 1874. márczius 7-iki ülésében. Maga a haza bölcse, Deák Ferencz 1873. június 7-iki beszédében világosan a kötelező polgári házasság behozatala mellett nyilatkozott.

III.

Minden elfogulatlan ember a legsürgősebb törvényhozási teendőnek tartja s méltán, e határozatok megvalósítását, melyet eddig is bizonyára a kath. klérustól való félelem s az előítélet nem engedett valósulni.

Mert most a dolog úgy áll, hogy az állam nagyban és egészben elfogadta s fentartotta a bevett vallásfelekezetek s a zsidók házassági jogát s így a tárgy egységes, minden állampolgárra egyformán érvényes rendezése helyett van róm. és görög kath., görög keleti, magyarországi ág. ev. és ev. ref., erdélyi ág. ev. és ev. ref., unitárius és magyarországi zsidó s erdélyi (oszt. polg. törvény szerinti) zsidó házassági jogunk, tehát ugyanazon kérdés — eltekintve a társországoktól — tíz különféle módon van szabályozva, melyek némelyike a másikkal homlokegyenest ellenkezik, mások közt legalább jelentékeny eltérések mutatkoznak. Ott vannak ráadásul a be

¹ Az 1872. szept. 1-re hirdetett országgyűlés jegyzőkönyve. I. kötet 98. ülés 1262. sz., ugyanennek Naplója 100. ülés.

nem vett vallásfelekezetek, mint a nazarénusok és baptisták, melyeknek semmi érvényes házassági joguk nincs, tehát ha saját vallásukban megmaradnak, érvényes házasságra egyáltalán nem léphetnek, törvényes gyermekük nem lehet, ha csak valamely bevett felekezetből már házas állapotban nem léptek ki.

Valóban nincs állam Európában, hol a társadalom alapja, a házas élet kötése s felbontása körül oly szégyenletes állapotok uralkodnának, mint nálunk, a hol oly számtalan lenne a mondhatni megoldhatlan nehézség, oly teljes a zűrzavar. De azért azt sem mondhatjuk, hogy akármelyik felekezet házassági joga tisztán érvényesülhetne, mert bár elvileg mindeniknek hiveire saját hitelvei s joga lennének kötelezők, azonban ezeket itt-ott az államhatalom mégis felretolja; így a csekélyszámú állami eredetű szabályok a felekezeti jogoknak fölülte állanak, sőt ezek mostani érvényessége is az állami akarat kifolyása, a mi kulcsul szolgál némely bonyolodott kérdés socialis és méltányossági szempontból úgy, a hogy elfogadható megoldására. S mert a felekezeti házassági jogokat az állam ismerte el, de a szükséges és a társadalom érdekei szerint (pl. a vegyes házasságoknál) kifejezetten módosította is, tehát a közérdeket a tisztán felekezeti fölé emelte; ennél fogva midőn a különböző elismert jogok kiegyenlíthetlen ellentétbe jönnek egymással, akkor a kérdés eldöntésénél csakis e közérdek lehet irányadó, mert az állam maga se nem katolikus, se nem protestáns, se nem zsidó.^{1 2}

Lássunk csak néhány példát a nálunk uralkodó «amahilis (?) confusio»-ra.

Ott van pl. a r. kath. egyház ama dogmája, mely az érvényesen megkötött s elhált házasságot nem engedi más okból, mint az egyik fél halála folytán felbomlani, s legfeljebb ideiglenes, vagy végleges ágytól és asztaltól való elválasztást enged, mert ez a magyar állam lakosságának felét, illetőleg

¹ Csakis e korláton belől ismerhetjük el azt, a mit *Zlinszky Imre* «A magyar magánjog mai érvényében, különös tekintettel a gyakorlat igényeire» III. kiad. Budapest. 1888. című műve 548. l. 1. j.-ben mond, hogy nálunk nincs állami, csak felekezeti házassági jog s ezt még a József-féle házassági pátenstre s a zsidók házasságát szabályozó 1863. nov. 2. udvari rendeletre is kiterjeszti, mivel ezeknek csak külső forrása állami, de az illető felekezetek hitelvein épülnek föl.

² Házassági jogunk jelen rendezésénél, egyes jelenségekben a polgári házasság eszméjének érvényesülését találja föl *Wenczel Gusztáv* is «A magyar magánjog rendszere» című munkájában II. k. 309. l.

azokat, kik közülök házasságra lépnek, megfosztja attól a természetes szabadságtól, hogy felbonthassanak egy oly viszonyt, mely boldogságukat megsemmisítette, kiforgatja a házasságot valódi lényegéből, mely a legbensőbb életközösség, *divini atque humani juris communicatio*, mert hisz egy áldatlan köteléken kívül itt minden közösség megsemmisül; s végül az erkölcstelenség melegágyává lesz.

Vagy azt hinnék, hogy a zsidóknak csak az a bajuk, hogy a keresztyénekkal, még ha szívük vonzza is őket, nem léphetnek házasságra, ellenben saját jogukkal, úgy a maguk körében teljesen meg lehetnek elégedve. Pedig ez nem úgy áll. Először is az 1863. nov. 2-iki udvari rendelet igen felületes és hézagos, a tulajdonképi zsidó házassági jog sok intézkedése és szabálya elévült, s ebből oly jogi bizonytalanság fejlett ki, mely a jelenlegi zsidó házassági jogot hazánkban igen zavarossá teszi.¹ Aztán ugyanezt igazolja két házassági akadályuk, a «*chaliza*» és a «*get*», a mint ezt *dr. Graber Károly*² meggyőzőleg kifejti. A mózesi törvény elrendeli az u. n. *leviraticus* házasságot, mely szerint a gyermekek nélkül özvegyen maradt nőt vegye el a férj testvére. Ennek az intézkedésnek megvolt a maga idejében morális és gazdasági alapja, azonban manapság egyrészt a közel sógorság bontó akadályánál, másrészt a többnejűség tilalmánál fogva lehetetlen. Zsidó jog szerint, ha a sógor az özvegy kívánására kötelességének nem akart eleget tenni, akkor a nő a vének elé idézte, saruját elébe dobta s szemébe köpött, mi által a férfi becstelenné vált. a nő pedig szabadságot nyert más házasságra lépni, ez az eljárás *chaliza* nevet viselt, s mint tiltó akadály, vallási szertartássá alakulva, maig fennmaradt s a sógor pedig nem ritkán csak akkor hajlandó a felszabadító szertartást megtartani a másodszor férjhez menni akaró nővel, ha busásan megfizeti, a zsidó pap pedig az asszonyt *chaliza* nélkül nem adja össze mással. A «*get*» a férfi által a nőnek adandó válólével, ez az új házasság ritualis előfeltétele, míg a nő ezt meg nem nyerte, addig a kötelék érvényességi akadályá áll fön. A polgári bíróságok a zsidó válóperek ítéletében kimondják ugyan, hogy az elválasztott férj, az illetékes rabbi közbenjötté mellett, 15 nap

¹ L. *dr. Süss Ignác* «A zsidó házassági jog tekintettel hazai törvényeinkre» című művének előszavát. Kőszeg. 1882.

² «Jogtudom. Közlöny» 1892. évi 7. sz. «Házassági akadályok a zsidóknál» című cikkében.

alatt tartozik a válólevelet kiadni, a nő pedig elfogadni, ellenkező esetben az ítélet tekintetik válólevélnak, azonban, ha a férj még sem adja ki, akkor a zsidó pap az ítéletet vallási szempontból nem-létezőnek, a házasságot fel nem bomlottnak tekinti s a feleket új házasságra lépni nem engedi. A zsidó dogma tehát épúgy daczol az állam törvényeivel, mint a kath. dogma, a sújtott felekre pedig nincs mentség.

Hát még mennyi bonyodalom származik a különböző felekezetek házassági jogának érintkezéseiből!

Mindenekelőtt ki kell emelnem a *cultus disparitast*, vagyis azt a házassági akadályt, mely a keresztyének s nem keresztyének között a kereszteleés tényéből származik. Nálunk ez szüli legjobban az ország zsidó és keresztyén polgárai közötti ellentétet, ez gátolja az előbbieknak teljes faji és nyelvi beolvadását, azonban elvéve más nem keresztyéneket is gátol abban, hogy életök czélját s boldogságát keresztyén magyar honossal való egybeköttetésben keressék. Jól tudjuk, hogy az első keresztyénség az ily összeköttetést nem ellemezte,¹ a r. kath. egyház maga is elismeri, hogy ez akadály nem isteni rendeleten, hanem az egyház szokásán s rendelkezésén sarkal, elismeri ezt XIV. Benedek «singularis nobis» constitutioja 1749., melyben azt mondja «omnes consentiunt ob cultus disparitatem irrita matrimonia esse, *non quidem jure sacrorum canonum sed* generali Ecclesiae more qui pluribus abhinc saeculis viget ac vim legis obtinet» s ez akadály alól csak a pápa adhat felmentést.² Hazánkban pedig úgy állt a dolog, hogy Kálmán király az izmaelitáknak, kik nem voltak keresztyének, megparancsolja, hogy leányaikat magyarokhoz adják nőül.³ A protest. egyház sem vette szívesen a keresztyének és nem-keresztyének összeházasodását, de ezt nálunk legalább inkább tiltó, mint bontó akadálnak tekinté s egyházi fenytékkal sújtá,⁴ s mint bontó akadályt, Luther maga sem helyeselte «Babylonische Gefangenschaft der Kirche»

¹ *1. Korinth 7. 12—16.* Ezzel azonban ellenkezni látszik ugyancsak Pálnak *2. Korinth 6. 14.* adott rendelkezése, mely ellenzi a hitellel való társalgást, azonban ez nem vonatkozik egyenesen a házasságra s az első keresztyénség pogányok és hívők házasságának sok példáját mutatja, pl. Monika szt. Agoston anyja és Klotild, a római egyház szentjei, pogány férjekkel éltek (Herczegh i. m. 7. l.)

² *Konok* i. m. 531. l. 1. j. s különösen *Szeredy* i. m. 1093. l.

³ Kálmán I. k. 48. fej.

⁴ Szeredy i. m.

czímű iratában.¹ Tulajdonkép a róm. kath. egyház tana szerint, nemcsak nem keresztyénekkal, hanem egyes keresztyén felekezetekkel szemben is bontó akadály ez, mindazok ellenében t. i., melyek a keresztséget nem a róm. kath. egyház kánonai szerint adják föl,² ilyenek már a német katholicusok, unitáriusok, baptisták, nazarénusok stb., kik a róm. kath. egyházba való átlépésük után feltételesen újra kereszttelendők.³

Sőt nemcsak hazánkban nem találhatják föl az ilyenek a házasság élet boldogságát, hanem még külföldön sem. Mert ha tisztán magyar állampolgárok közt külföldön jó létre ily házasság, természetesen polgári alakban, az hazai törvényeink szerint teljesen érvénytelen még akkor is, ha a megkötés helyén e forma el van ismerve, vagy épen kötelező, a belőle származó gyermekek törvénytelenek; ha pedig az egyik fél oly állam tagja, mely elismeri a polg. házasságot, a másik meg a magyar állam kötelekébe tartozik, akkor az egyik félre érvényes, a másik félre érvénytelen a házasság s hogy a gyermekek minők, azt bajos volna eldönteni. A mit itt a cultus disparitas alkalmából mondtunk a polgári házasságról, az áll általában is a külföldön kötött polgári házasságokról, ha tisztán keresztyének közt jöttek is létre, de utólag egyházilag nem szentesítettek, a mit igazol a magyar képviselőház tárgyalása,⁴ napjainkban pedig az amerikai kivándorlás folytán, fölöttébb gyakran fordulnak elő ily esetek. S az a sajátosságos, hogy a magyar állam felfogása e kérdésben még az egyházjoginál is merevebb, mert a kath. egyház oly helyeken, mint pl. az amerikai Egyesült Államok, hol a tridentinum nincs kihirdetve, az ilyen szerinte formátlan házasság érvényét elismeri.

Térjünk át már most azokra a mindennapi esetekre, melyek a papi rend, az elválás és ezekkel kapcsolatban a vegyes házasságok miatt zavarják lépten-nyomon társadalmunk nyugalmát.

¹ L. *Holzmann-Zöpffel* i. m. «Ehe zwischen Getauften und nicht Getauften.»

² Trident. Itin. Sess. septima. De baptism. Can. IV. XI. XII.

³ Szeredy i. m. 1094. és 973. l.

⁴ 1872. szept. 1-re összehívott országgyűlés képviselőházának Naplója a 216. ülés 1874. márcz. 7. Helfy Ignác beszédében hozza fel egy előkelő magyar úr s egy florenczi leány Florenczben történt polgári házasságát, a férj két év multán elhagyta az asszonyt s nálunk újra megházasodott, de azért bigamiáért nem üldözték.

A tridenti zsinat VII. gyűlésének a szentségekről szóló I. canona a 7 sacramentum közé sorozza a *papi rendet* (ordo) is, a IX. canon pedig eltörülhetetlen jelleget (character indelebilis) tulajdonít ennek, a XXIV. ülésnek a házasságról szóló IX. canonja pedig átokkal sújtja azokat, kik azt állítják, hogy a papok és szerzetesek nősülhetnek, miért is a r. kath. papi rend minden, fölvétele után kötött házasság tekintetében változhatatlan és eltörülhetlen érvényességi akadályt képez, úgyde az 1868: 53. t.-cz. értelmében a r. kath. pap is áttérhet protestáns vallásra s minthogy az áttérte az elhagyott hitelvei semmiben nem kötelezők, ellenben cselekményei új vallása hitelvei szerint ítélendők meg, tehát meg is nősülhet.¹ Ha protestáns nőt vesz el, nem is áll elő semmi nehézség, annál több, ha r. kath. nővel akar egybekelni, mert erre ismét saját vallása hitelvei döntők s azok szerint házassága impedimento ordinis semmis és érvénytelen, mert férje az áttérés folytán nem vesztette el papi jellegét. Ez a kérdés egész irodalmat teremtett a hazai jogtudományban² s a jogtudósok egy része érvényesnek, más része érvénytelennek állítja az ily kötést, mert hisz a férjre érvényes, a nőre érvénytelen csak nem lehet, bár az is bizonyos, hogy a protestáns lelkész az ily házasságból származó fiukat törvényeseknek, a kath. lelkész a lányokat törvényteleneknek fogja az anyakönyvbe beírni. E kérdés megoldásánál én abból a szempontból indulok ki, a melyet fentebb hangsúlyoztam, mely szerint a különböző, az állam által egyformán elismert felekezeti házassági jogok összeütközése esetén egyik sem emelkedhetik a másik fölé, hanem ily esetben az állam közérdeke, a társadalom nyugalma s az legyen az irányadó, hogy e felekezeti jogok csakis az állam által való elismeretés folytán vannak érvényben, tehát mellőzendők ott, hol mégis az állam érdekével jönnek érintkezésbe, miből az ily házasságok érvényessége s a belőlök származó gyermekek törvényessége következik.³ Hasonló nehézség állana elő akkor, ha görög kath., vagy gör. keleti lelkész prot. vallásra térven, kath., gör. kath. vagy görög keleti vallású nővel másodsor

¹ Ausztriában tudomásom szerint, a legfőbb ítélőszék másképp fogja föl a dolgot.

² Hozzá szóltak Csiky Viktor, Sztéhlo Kornél, Timon Ákos, br. Roszner Ervin, dr. Kovács Gyula, Jenei Viktor. L. *Zlinszky* i. m. 568—569. l. s ugyanott a jegyzeteket is.

³ Ugyanez eredményre jut Zlinszky is, i. m. 569. és u. o. 2. j.

házasságra akarna lépni, melyet meg e két utóbbi vallás tilt papjainak.

Ha r. kath. vallású férfi elvált prot. nőt venne feleségül, a házasság a férj szempontjából érvénytelen s a kathol. szentség impedimento bigaminis megsemmisítené, mikor is a férj új házasságra léphetne s a prot. felfogás szerint bigamista volna, míg a r. kath. nézet szerint neje követett el kettős házasságot. E nőnek most már tulajdonkép nincs férje, de saját egyházjoga szerint van s ha fel akarja bontani a nem-létező összeköttetést, akkor válókeresetet kell indítania férje ellen, a ki nem férje; az ily házasságnál pedig a fiugyermekeket jegyeznék be az anyakönyvbe törvényteleneknek.

Vajjon az ily gyermekek örökösödnének-e atyjuk vagyónában, vagy az atyai rokonokéban, ha legitim voltuk esetére törvényes örökösödés illetné őket? A mi Erdélyben az osztr. p. törvénykönyv 160. §-nál fogva is fontossággal bír.

Vagy végül a vegyes házasságokra vetve ügyet, ha pl. a vegyes házasságnál a törvényes számú hirdetés felmentés nélkül elmarad, a kath. félre nézve a házasság szabálytalannul van ugyan megkötve, de azért érvényes, a prot. félre érvénytelen.¹ Sőt ily ellenmondás van a magyarországi protestánsok s az erdélyi ev. ref. és unitáriusok házassági szabályzata között is, tehát a magyarországi reformáltra lehet ugyanazon házasság érvénytelen, mely az erdélyi reformátusra érvényes.² Ép ily ellenmondások állhatnak elő a szülei beleegyezés hiányából kiskorúak házasságra lépése esetén.³ Róm. kath.-nál az érvényes eljegyzésből, valamint az el nem hált házasságból köztisztességi akadály származik, amott az egyik jegyes és a másik jegyestárs első ízbeli rokonai között, emitt az egyik házastárs és a másik negyedik izig való rokonai közt. Köztisztességi akadályt az evangélika egyház nem ismer, de az erdélyi ev. ref. házassági jog szerint még érvényes mátkaság áll fön, a mátkások közül egyik sem léphet mással házasságra s ha tenné, a kötendő házasságnak meg kell semmisíttetnie, kivéve ha ez nagy botrány nélkül nem történhetnék, vagy már gyermekek is vannak vagy több év óta áll fön a házasság,⁴ holott a magyarországi refor-

¹ 1786. márcz. 6. házass. nyiltparancs 34. §.

² *Dósa* i. m. 83. §., 1889. évi márcziusi unitarius egyházi törvény a házassági jogról 20—28. §§.

³ 1786. márcz. 6. ház. ny. p. 6. §.

⁴ *Dósa* i. m. 81. §. 2. p.

máltaknál, valamint az unitáriusoknál az eljegyzés még tiltó akadályt sem képez.

Ha a házasságra lépni kívánó protest. és kath. fél között 4-ik fokig (gör. keletiekkel s gör. katholisukkal kötendő házasságnál római jog szerinti 7-ik ízig) terjedő vérrokonság van, akkor a kath. felet a náluk tilos, nálunk megengedett fokokra nézve dispensatio kérésére kell utasítani, mert különben oly házasság jönne létre, mely a prot. félre érvényes, a kath. félre érvénytelen volna. Ha ily esetben a kath. fél magára nézve megsemmisítené házasságát, a szentszék ítélete a prot. félt nem oldaná föl, neki saját illetékes törvényszéke elválasztó ítéletére volna szüksége, hogy új házasságra lépés esetén bigamiába ne essék.^{1 2}

Azt hiszem, nem kell tovább haladnom ezen a kietlen mezőn, hogy behizonyítsam azt az igazságot, hogy nálunk a házassági intézmény, a társadalmi élet ez alfája és omegája, a jogi rendezést illetőleg valóságos anarchiában van.

IV.

A társadalom békéjét s a szilárd jogrendet kereső elmék méltán kérdehetik, hogy miként lehetne ezeken a szegényletes állapotokon segíteni? A felelet, ha a képtelenségekre is ki akarunk terjeszkedni, különféle lehet, a megoldás azonban csak egy.

Mondhatnók azt is, zárjuk el a felekezeteket hermetice egymástól, tiltsa el az állam a vegyes házasságokat, a mi aztán nem egyéb, mint hogy tépje ki az emberi kebelből a szívet, az értelemből a felvilágosultságot, a gazdasági életből a forgalmat, semmisítse meg a socialis érintkezést. Ez az egyik képtelenség.

A másik képtelenség az, hogy emelje egyik felekezet dogmáit s házassági jogát közkötelező erőre, bizonyára a számszerint legerősebbét, a mikor is meg lesz a kívánt egyöntetűség. Ez a másik képtelenség.

A megoldás pedig egyesegyedül az lehet, hogy hozza be az állam a polgári házasságot, és pedig kötelező alakjá-

¹ Kovács A. i. m. 612. l.

² L. még i. v. *Herczegh* i. m. 10. l. 2. j. és dr. *Bartha B.* «Házassági jog reformja» 11—13. l.

ban, levonva annak minden következményeit, azaz: vegye kezébe s tegye egységessé a házassági törvényhozást, vegye kezébe a házasságok megkötését s ezzel kapcsolatban az egybekelési s más polgári lajstromok vezetését, valamint a házassági biráskodást

Ezt követeli a haladás, a felekezetek közti béke, a házassági intézmény állami s társadalmi fontossága s a magyar országgyűlés 1869. s különösen 1873. óta, ezt igérte Szilágyi igazságügyi miniszter 1890. nov. 26-án tartott beszédében, kijelentvén, hogy a készülő házassági törvényjavaslatban «az lesz az alapelv, hogy a házasság jogviszonyának kizárólag kötelező rendjét az állam fogja megállapítani minden állampolgár számára egy törvényben, minden különbség nélkül, a miből — kijelentése szerint — következik, hogy minden felekezeti jurisdictió érvénye eltöröltetik és megszüntetetik, hogy ebben a javaslatban felekezeti természetű házassági akadályok nem lesznek; a jurisdictió kizárólag az állam biróságait fogja illetni. Az állam tehát a házassági jogviszonyok terén úgy a törvényhozást, mint a biráskodást, mint kizárólagost s minden polgárra együttesen megoldandót átveszi s ezzel kapcsolatban mint kiegészítő része a házasság megkötésének polgári formája is, a háznak javaslatba fog hozatni.»

A kötelező polgári házasságra van az államnak szüksége, mert a házasság, mint láttuk, az állami s társadalmi életnek minden tekintetben alapja, melyet a souverain hatalom kezéből sem jogi, sem politikai tekintetből ki nem adhat s minden lakosától megkövetelheti, hogy ezt s ebben az állam fenségét elismerje, a mit nem lehet a polgárok önkényére bízni, mint a fakultatív alak tenné, sem házasság és házasság közt különbséget tenni, azok alsóbb és felsőbb fokát hozni létre, mint ezt a szükségbeli alak eszközölné. De kötelező polgári házasság csak akkor képzelhető, ha az államot illeti ez ügy fölött a törvényhozás, mert ellenkező esetben, mint nálunk is, oda dobja önmagát s az embereket a dogmák harcának; ha őt illeti a megkötés, mert a lelkiismeret szabadságával ellenkeznek, valamely egyház lelkészét arra kényszeríteni, hogy egyházi forma szerint a hitelvekbe ütköző házasságot kössön össze s ez eljárás látható haszon nélkül bolygatná meg a mostani helyzetet s halva született félrendszer szabály volna, persze a házasság polgári megkötésének önként érhető következményei a polgárilag vezetendő anyakönyvek, melyek elvesztéseért a papság méltányos kárpót-

lásban volna részesítendő; végül ha az államot illeti a házassági biráskodás, mert az egyházak nem biráskodhatnak oly kötések érvényéről s megszűnéséről, melyek nem az ő törvényeik szerint, nem az általuk előirt formában jöttek létre.

S vajjon melyik magyarországi felekezet jogos érdekével ellenkezik e rendezés?

Föltéve, hogy az állam nem zárja ki, a mit különben nem is tehet, hogy a polgárilag megkötött s érvényes házasságot az érdekeltek kívánságára s ha egyházi akadály nem áll útjában, az illető lelkész is megáldhassa s a hit malasztjával szentesítse: egyiknek jogos érdekével sem jó összeütkezésbe. Mert hisz a házasság életre, a gyermekek nevelésére azután is gyakorolhatják a felekezetek erkölcsi nemesítő befolyásukat a helmissió által s ha e lökés, mint Németországban, felrázná őket lethargiajükből, még inkább is gyakorolnák. A hitbéli követelmények is érvényesülhetnének, a mennyiben az állam törvényeivel nem ellenkeznek. Ennél többet jogosan egy felekezet sem kívánhat.

A felvilágosult, haladó catholicismus óhajtja a reformot; csak a klerikális reactió pártja küzd a polgári házasság minden alakja ellen.

A görög kath. és keleti egyházak dogmájával ellentétben áll ugyan ez intézmény, de jogos, az államhatalommal össze nem ütköző érdekeit nem sérti; másféle érdekeket pedig elösmernünk nem lehet.

A protestantismus nemhogy veszítene általa, de határozottan nyer. Oly dogmája, melybe ütköznek, nincs, legfeljebb csak gyakorlata, a jogi oldal rendezését eddig sem követelte magának, ez Magyarországon főkép világi törvények útján történt eddig is, a megkötést, fentartva az egyház utólagos közreműködését, a hol lehet, annál nyugodtabban adhatja át az államnak, mert ez által a nála hatalmasabb felekezetek nyomása alól szabadul föl s a vegyes házasságok, térítvények s elkeresztelések kérdése mintegy önmagától oldódik meg; a biráskodás pedig legalább Királyhágón innen, úgy is az államot illeti. Hogy pedig az erkölcsiség és hitélet ne sülyedjen a polgári házasság nyomában: erről a keresztény szeretet, áldozatkészség és építő munkásság hathatós fegyvereivel gondoskodni legyen legszebb feladata.

Hogy a zsidóság hitelveivel a polgári házasság nincs összeütkezésben, arra nézve hivatkozom Szerényi idézett munkájára, az általa citált zsidó törvénytudóra, Jarehinai

Sámuelre¹ s a párisi 1807. nagy Sanhedrin határozataira,² sőt hogy a felvilágosodott zsidóság által óhajtva várt dolog, arra nézve elég bizonyíték mostani receptionális mozgalmuk.

Oly kérdés a polgári házasság kérdése, melyről már 1870. azt mondta Trefort Agost, akkori kultuszminiszter, hogy az erről szóló törvény «a vallásfelekezetek egyenjogúságának corollariuma, akként, hogy a házasság polgári jogi érvényességére a vallás befolyással ne birjon s az állam a házasságot a maga szempontjából polgári szerződésnek tekintse, a mely fölött saját törvényei szerint ítél.» S abban a véleményben volt, hogy az ügy illetén rendezése «semmi perturbatiót nem fog okozni a vallási viszonyokban; csak a törvényhozás gondoskodjék az anyakönyvek vezetésére szükséges administratív közegekről.»³ Ugyanez alkalommal pedig Deák Ferencz páratlan tisztaságú s szabadelvű eszméktől duzzadó beszédében, mely egyúttal parlamenti hattudala volt, határozottan kimondá, hogy a polgári házasság egyáltalán nem vallási, hanem polgári kérdés s a maga részéről határozottan a kötelező polgári házasság mellett nyilatkozott; az 1873. jún. 30-iki gyűlés pedig bizottságot küldött ki a végre, hogy javaslatot terjeszszzen az országgyűlés elé az állam és az egyház közötti viszonyok rendezése végett, a Deák Ferencz által kifejtett elvek alapján.⁴

Ime, két évtized múltán sem teljesült az a várankozás, nem született meg az az intézmény, melyet akkor hazánk legnagyobb szellemei s összes pártjai úgy tekintettek, mint első s elengedhetlenül szükséges lépést az állam és egyház egészséges elkülönítésére s a vallási egyenjogúság, a felekezetek közti béke megteremtésére.

Itt is igaz: si vis pacem, para bellum. S én örömmel látom az ultramontán izgatások fokozódását, a klerikális hatalmaskodást, mely már az állami függetlenség alapjait kezdi aláásni a csalhatatlan pápai hatalom érdekében, mert a történelem megtanított arra, hogy a szabadelvű eszmék híveit csakis a reakció s ultramontanizmus

¹ *Szterényi* i. m. 36.

² *Szterényi* i. m. 40. és köv. l.

³ A képviselőház naplója 1873. jún. 28.

⁴ Nem épen érdektelen tudni, hogy az állam és egyház közötti viszony rendezése, a polgári házasság eszméje, az alapok és alapítványok természetének megállapítása Rozsnyó ma is hirhedt püspökének amaz emlékezetes ténye folytán került napirendre, hogy a csalhatatlansági dogmát a placetum megsértésével hirdette ki.

oldaláról fenyegető veszély volt képes nagy alkotásokra egyesíteni. Így volt ez 1873-ban is, csakhogy akkor mindössze az elvek kimondásáig jutottak, a tettek kora most következik.

S csakugyan folyamatban van az alkotás nagy munkája. A családi jog tervezete most van az igazságügyi miniszterium által összehívott szakferfiak megbeszélése alatt. E tervezet alapelve a házassági jogot illetőleg, a napi lapok közlései szerint nem más, mint a mit mi is hangsúlyoztunk, hogy a házasság az állam szempontjából polgári jogviszony, mely úgy létesülésének feltételei, mint személyi s vagyoni következményeit és felbontását illetőleg is az állami törvényhozás szabályozása alá utasítandó.

Egy nagy hibája van azonban e javaslatnak, mely azt a szükségbeli polgári házassági törvények színvonalára süllyeszti alá, bár ez ellen tiltakozik. Mert igaz, hogy a törvényhozást és bíráskodást teljesen kiveszi a felekezetek kezéből, de a házasság érvényes megkötését meg akarja hagyni a lelkészeknél oppertunitásból, állami közegek előtt csak akkor történhetnek az egybekelés, ha az egyháziak előtt végbe nem mehetne. *A lelkészek azonban nem mint az egyház közegei, hanem mint az állam megbizottai, mint közhitelességű tanúk járnának el.*

Ez a rendelkezés meghiúsítja az egész reformot; mert bár a r. kath. egyház ama felfogásába veti reményét, hogy a lelkész nem kiszolgáltatója a szentségnek, hanem csak testis auctorisabilis s azt reméli, hogy a legtöbb házasság az illetékes lelkész előtt kötötven, az egyház azokat, mint a vallási törvényeknek megfelelőket, érvényeseknek fogja tekinteni, azonban feledi azt, hogy ellenmondásba jó a javaslat önmagával, midőn így kerülő úton akarja az egyház által elismertetni a polgári házasságot; feledi, hogy az egyház nem engedheti meg szolgálóinak, hogy mint az állam közegei járjanak el; feledi, hogy a r. kath. egyház sohasem fogja az állami törvényhozás és bíráskodás érvényességét elismerni.

Egy szóval ez oly kérdés, melynél nem alkuvásnak, hanem gyökeres reformnak s alkotásnak van helye.

V.

És most áttérek arra, miként lehet a magyar állam és társadalom két évtizedes törekvésével, a polgári házasság intézményével összeegyeztetni a felekezetek házassági bíraskodását.

Mindenek előtt röviden jellemezni akarom a mi mostani állapotunkat e téren.

A házassági perek jelenleg két részre különülnek s ehhez képest kétféle a bírói hatáskör is.

A házassági kötelék érvényességét, az ideiglenes és végleges elváltást, s illetőleg a végleges felbontást tárgyzó perek tartoznak az egyik, s a házasság vagyoni jogi következményeit tárgyzók a másik csoporthoz.

A tulajdonképi házassági perek bírói hatósága tekintetében ismét nagyon változatos tarkaságot találunk. Királyhágón innen és túl a szentszékek bíraskodnak ez ügyekben mind a katolikusokra és görög katolikusokra, mind a görög keletiekre nézve; ellenben a protestánsoknál ismét különbség van az erdélyiek és magyarországiak közt, kivéve az unitáriusokat; az erdélyi ág. evangélikusoknak és reformátusoknak megvannak saját házassági bíróságai, ellenben a magyarországi ágostaiak és reformátusok hasonló pereit világi bíróságok, az illetékes törvényszékek által intéztetnek, az unitáriusok egyházi házassági bíróságai Királyhágón innen és túl, sőt saját törvényük szerint az egész magyar állam területén járnak el,¹ míg a zsidók hasonló ügyei az egész ország területén világi bíróságok elé tartoznak.²

Hogy e különféle bíróságok hány különféle, egymásnak gyakran ellenmondó jogot s eljárást alkalmaznak s mily különböző mértékkel bírnak, hogy a jogegyenlőségnek s következetességnek a rendezésben még csak nyomával sem találkozunk: azt a jelen értekezés folyamán kifejtettek után bővebben bizonyítani teljesen fölösleges.

A házassági ügy gyökeres rendezése, nemcsak a törvényhozás, hanem a bíraskodás téren is egyöntetű, polgári

¹ L. unit. egyházi törvény a házasságról (1889. márcziusból) 1. §. «E törvény hatálya kiterjed a magyar állam területén bárhol levő unitárius egyházközösségek tagjaira.» A mit azért nem tartok helyesnek, mert tudvalevő, hogy a társországoknak magánjogi és vallásügyi tekintetben autonómiájuk van.

² 1868: 48. t.-cz., 1868: 54. t.-cz. 22. és 36. §§.

szabályozást kíván, a minthogy az állam a házasságok megkötését is kénytelen feladatkörébe vonni.

S ezzel az átlátszó, következetes eszmével szemben most protestáns egyházunkban is oly törekvés mutatkozik, mely nemhogy ezt a mostani jogi össze-visszaságot akarná eltörölni s azoktól a felekezettől is elvenni a házassági bíráskodás jogát, melyek azzal anachronismusképen még bírnak, hanem a jogegyenlőség csalfa látszata által félrevezetve s jogaink csalóka kiterjesztésére törekedve, hosszú időre szentesíteni akarja a mostani áldatlan állapotot.

Azt az indítványt értem, mely az ev. ref. zsinat előtt van s így hangzik: *„Felveendő a zsinati tárgyak közé a házassági perek elintézésére czélzó munkálat az 1791: 26. t.-cz. 11. §-a értelmében.“*

Ha a hivatkozott törvényczikk 11. §-át ismerjük,¹ akkor már csak azért is hibásnak kell mondanunk az indítvány szövegét, mert a kérdéses §-ra minden megszorítás nélkül hivatkozik, holott abban az akkori kor felfogásához hiven a protestáns egyházjog érvénye a katolikussal szemben egyenesen meg van tagadva, s a kánoni törvénytár szabályai «hazai törvények» gyanánt feltüntetve. Ily alapon pedig nem

¹ 1791: 26. t.-cz. 11. pont: «A mindkét felekezetheli evangélikusoknak minden házassági ügyei saját egyházi gyűlésök megbirálására bagyassanak, mindazonát ő sz. Felsege királyi tiszténél fogva, meghallgatván magokat a mindkét felekezettü evangélikusokat is, előlegesen is nemcsak annak illő módját eszközlendi, hogy ezen egyházi gyűlések a perlekedő feleknek mindenneműbiztonsága szerint rendeztessenek, de hogy azon elvek is, melyek szerint az ily egyházi gyűlések annak idejében a házassági ügyeket megbirálni fogják, megvizsgálás s megerősítés végett elébe terjesztessenek. Azonközben pedig ezen házassági ügyek azez utóbbi években érvényes elvek szerint fognak a világi törvényszékek, úgymint a saját bírói székkal ellátott megyékben és kerületekben azoknak törvényszékei, a szabad királyi és bányavárosokban pedig azoknak tanácsa előtt elíteltetni; épségben maradván a királyi táblára és a dolog úgy kívánván, a hétszemélyes táblára is a felebbvitel; azonban az nyilván hozzáadadván, hogy a házasság-elválási ítéletek, egyedül polgári következményeikre nézve tartassanak mindenütt, de a püspököket arra, hogy az ily kötelek megsemmisítését elismerjék és az a katolikuskokra kiterjedjen, ne köteleztessék. *A hazai törvények által tiltott, hanem az evangélikusok hitelvei szerint megengedett* ághani házassági felmentésekre nézve ő sz. Felsege azon evangélikusokat, az ily felmentésnek úgy mint a harmadik és negyedik ághani szükséges panaszolásától, egyszersmindenkorra feloldja, valamint már előbb kegyes emlékü kedves bátyja II. József Felseges császár és király által rendelve volt.» (Kisgézseni Gegus Dániel «Magyar országgyűlési törvénykönyv» Pest, 1866. a Corpus Juris Hungarici magyar fordítása.)

akarjuk a protestáns egyház házassági bíróságának szervezését.

Azonban ettől eltekintve — mert ezt az indítványozó sem akarta — azt látjuk, hogy az eszme magva nem más, mint a protestánsoknak egyenrangra emelése a katolikusok, görög kath. és görög keletiekkel abban is, hogy végrehajtásuk az 1791: 26. t.-cz. 11. §-ának idevonatkozó része s a protestánsok tulajdonképi házassági pereit kivétevével Királyhágón innen is a világi bíróságok hatásköre alól, utaltassanak, mint ez Erdélyben van, az ujonnan szervezendő egyházi házassági bíróságok elé.

Kétségbevonhatlan, hogy Magyarország ág. ev. és ev. ref. vallású híveivel méltatlanság történik akkor, midőn egyedül ők vannak a haza keresztyén vallású lakosai közül kizárva házassági ügyeik elbírálásából. De hiszen az is ellenkezik az egyház és társadalom valódi érdekeivel, hogy bármely más felekezet gyakoroljon házassági ügyekben bírói hatóságot, nemhogy a pusztá «Rechthaberei» kedvéért még növelni akarók a anomáliát.¹

Nem állhatom meg, hogy a mit *Deák Ferencz* 1873. jun. 28-iki már idézett beszédében hasonló természetű kérdésben — az állam és egyház viszonyának rendezése tárgyában — oly találóan mondott, ne idézzem, annál inkább, mert a mit akkor ő még lehetetlennek tartott, azóta csakugyan bekövetkezett.

Miután kifejté, hogy a maga részéről az állam és egyház különválasztását óhajtja, hogy az állam ne, vagy minél kevesebbet avatkozzék a cultusok ügyébe, egyszersmind azt mondá, hogy ezt nem lehet ugyan egyszerre elérni, de a czélt mindig szem előtt tartja s minden lépést pártol, mely a felé vezet, de semmit se pártol, mi attól eltávolít. «Legyen szabad gyakorlati példákat fölhoznom. Itt van például Magyarországon két vallásfelekezet főpapjaira nézve a jus comitorium, melynél fogva a katolikus és keleti egyház főpapjai hivataluknál fogva tagjai a főrendiháznak. Ez a többi vallá-

¹ Méltán emeli ki Kovács A. i. m. 627. lapján, hogy a házassági ügyekben a protest. egyház méltatlan kisebbitést szenved. «A protestáns lelkész még halálos betegség esetén, midőn gyermekek törvényesítése forog szóban, sincs jogosítva hirdetés, vagy a polgári hatóság dispensatioja nélkül esketni, a mire pedig a magyar állam a legutolsó irástudatlan oláh pópát is felhatalmazta. Ez a protestánsok egyik legérzékenyebb sérelme.» Csecsetka i. m. 777. szerint ily esetben a protest. lelkész is hirdetés és dispensatio nélkül eskethet.

suakra nézve nincs így. Ha akarunk jogegyenlőséget a vallásokra nézve, de ha akarunk a józan észnek szabályai szerint rendezkedni, ez az anomália, ez a különbség nem állhat fön. Két módon lehetne a dolgon segíteni; vagy a többi vallásoknak is megadni a privilégiumot, vagy mindeniktől elvenni. *Az első annyi volna, mint egy abszurdumot még egygyel szaporítani* és a mint én ismerem polgártársainkat: mind a protestánsok, mind a zsidók nagyon megköszönnék és deprecálnák ezen kedvezést: *A dolog természetete tehát az, hogy egyiknek sem kell megadni ezen jogot.* Tehát mikor és hol kellene rendezni? Elöttünk áll a főrendiház rendezése; ott lesz alkalmunk kimondani, hogy senki nem vehet részt a törvényhozásban, mint törvényhozó, csupán hivatalánál fogva; nem püspök, nem főispán és a többi, hanem akár választás, akár kinevezés alapján rendeztessék a felső ház, vagy a kettővel együtt, azoknak, a kiknek választási, vagy kinevezési joguk van: jogában álljon püspököt is választani, vagy kinevezni, vagy superintendenst, vagy rabbinust, vagy más embert; *de az akkor nem úgy ül ott, mint püspök, mint superintendens, mint rabbinus, hanem mint kinevezett, vagy választott pairje az országnak.*»

Ezt nemcsak azért hoztam föl, hogy beigazoljam, mily átalakuláson ment át 12 év alatt az 1885: VII-ik t.-cikk megalkotásáig, a szabadelvű közszellem, midőn ép azt ígtattuk törvénybe, a mit *Deák* liberalismusa és bölcsesége abszurdumnak nevezett; törvénybe úgy, hogy az csak újabb sérelem lett a protestantismusra, holott mi vívmány gyanánt dicsekszünk vele. Hanem idéztem azért, mert a házassági bíráskodás ügye belső természetete szerint a legközvetlenebb rokonságban van a *Deák* által példaként felhozott kérdéssel. Itt is azt látjuk, hogy egyes felekezeteknek oly privilégiumaik vannak, melyek másoknak nincsenek meg s melyek a házasság polgári természetével, az állami s társadalmi érdekekkel homlokegyenest ellenkeznek. S mert itt is abszurdumnak mondhatjuk azt, hogy az igazi rendezés helyett, mely akkor midőn a családjog kodifikálása alkalmából polgári viszonynak nyilvánítja a házasságot, levonhatná a helyes következtetéseket, — abban keressük a megoldást, hogy a feudális és felekezeti államélet korából fenmaradt kiváltságokat terjesztjük ki azokra a felekezetekre is, melyektől eddig meg voltak tagadva. *Deák* Ferenczcel szólok: «a dolog természetete azt hozza magával, hogy egyiknek sem kell megadni a jogot.» Az ellenkező nem előhaladás, hanem visszalépés volna.

Az államot jogaiba, a társadalmat nyugalmába nem helyezheti más vissza, mint a polgári házasság, a melyben benfoglaltatik a házassági ügy egységes rendezése az állami törvényhozás által, a polgárilag érvényes házasság polgári megkötési formája, a házassági ügyekben való világi bírászkodás. Ez a reform fogja a leghatalmasabb lépést képezni az igazi felekezeti viszonzosság, sőt egyenjogúság felé.

Persze a túlságos conservatív szellem még a protestánsoknál is megbotránkozik az ily merész újításon s azt mondja, a mit némely elfogult német theologus és író, pl. *Dieckhoff*, ki «Civilehe und Kirchliche Trauung» című művében így nyilatkozik: «A kötelező polgári házasság a keresztyénelenes szellem intézménye, mely népünk fölötti uralomra tör! Mint-hogy a keresztyének házasságukat csak Isten előtt (értsd: papok előtt) s Istennel (értsd: papokkal) köthetik, ennélfogva a polgári házasság ellentétben áll a keresztyénséggel.»

Azt nem akarom tagadni, Németország példája is igazolja, hogy az ily újításnak *kezdetben* sajnos visszahatása van; a polgárilag összeadottak jelentékeny százaléka mulasztaná el az egyházi áldás utólagos kikérését még oly esetben is, midőn ez különben dogmatikai szempontokból, lehetséges volna; akadnának olyanok, kik balga módon a felvilágosultság kritériumát keresnék ebben — bár nálunk kezdetben sem félnek oly erős reactiótól, mint Németországban volt; sok polgári házasságból született gyermeket csak a polgári születési lajstromokba vezetnének be a szülék, a keresztséget elmulasztának, kevesebb volna a konfirmándus stb. Azonban az csalóka látszat, hogy ez a polgári házasság következménye volna, mert ez csak arra adja meg a lehetőséget, hogy a közönyösek, vagy éppen hitetlenek, kik csak külsőleg, de nem élő hittel tagjai az egyháznak, nyíltan elszakadjanak. Tehát meglátnók teljes nagyságában felfakadni azt a sebet, mely a hitéletet s az egyház testét most is rombolja, emészti; de a látszólagos bölcsesség lepelt vet rá, tapasztalással ragasztja be s mert így nem látható oly nagyon, elhiteti magával, hogy nincs is. Ha ily következmények miatt félünk a polgári házasságtól, ez azt mutatja, hogy szeretjük magunkat altatni s egyházunk férfiai félnek attól a nagy munkától, mely reájuk a bajok őszinte feltáródása után várna.

Azonban azt is igazolja a tapasztalás, hogy a kötelező polgári házasság által fölleplezett megdöbbenő egyháztársadalmi jelenségek, ha a hivatottak feladatukat felfogják s az egyház belső építésére, a hívek közötti missióra adják magu-

kat, csak üdvére válnak a vallásos és egyházi életnek, melynek a mostani fölött meglesz az az előnye, hogy nem kényszeren, hanem a lélek belső ösztönzésén alapul.

Legyen szabad ezt a sok közül csak egy példával igazolnom:

A porosz államban a német birodalmi házassági törvény behozatala után a következőleg alakultak a viszonyok:

Év	100 polgárilag megkötött házasságból egyháziilag megáldatott	egyelőre meg esküdt	100 újszülötthől keresztséget nyert
1875.	83·44	16·56	92·38
1876.	86·43	13·57	92·86
1877.	87·36	12·64	92·35
1878.	88·29	11·71	92·88
1879.	89·28	10·72	92·40

A német birodalom más részeiben még nagyobb emelkedéssel találkozunk, s az is tekintetbe veendő, hogy az egyelőre esketetlenül s kereszteleetlenül maradtaknál e vallásos actus utólag sok esetben bekövetkezik, különösen figyelmet érdemlő jelenség pedig az, hogy a protestantismus körében jóval kedvezőbbek a viszonyok, mint a r. katolikusoknál. A mellett a német egyházi élet valóságga új korszakát számíthatja a polgári házasság behozatalától. Mert most már teljes nagyságában mutatkozáva a hitélet, az egyháziasság hanyatlása, melyet a mult szült s nevelt nagyra, de a kényszer hazug mázával eltakart: azóta teljes erővel s tervszerűen indult meg a társadalom visszahódítása a keresztyén eszméknek, a belső építés, az intensiv cura pastoralis, ezer és ezerféle változataiban.

Azért mondja a belső vallásoságtól sugárzó, szigoruan protestáns, néha ridegen hithú *Öttingen*,¹ hogy míg egyrészt a kötelező polgári házasság — melynek ő feltétlen előnyt ad a facultativ fölött, épügy, mint Deák — a házassági viszonyok erkölcsi consolidációjára volt üdvös hatással,² addig másrészt a fokozatos emelkedés a confirmándusok, az úrvacsorával élők, a theologiát hallgatók, a theol. és vallásos munkák számában is nyilatkozik (*Positiv-günstiges Symp-

¹ A németországi adatokra főforrásom az ő «Obligatorische und facultative Civilehe» cz. munkája volt. L. különösen i. m. 32—46., 44—56. lapjait s aztán ugyanennek V. fejezetét.

² I. m. 59. l.

tome des religiös-sittlichen Aufschwungs seit dem Jahre 1876.»
I. m. V. fejt.)

Nem kétkedem azon, hogy a kötelező polgári házasságnak, ideértve a világi házassági biráskodást is, behozatala nálunk is hasonló eredményeket szülne. Kezdetben mulólagos csökkenést, azután állandó, értékes emelkedést.

S így a társadalmi élet e fontos intézményét, melyet mondhatni minden kulturnemzet meghonosított, vagy legalább kevésbé tökéletes alakjában elfogadott, megkívánja a bölcsészetileg iskolázott szellem, mely a modern állam feladatát ide is természetszerűleg kiterjesztendőnek tartja; a helyes társadalmi politika szempontja, mely a jogok és kötelességek tekintetében nem tehet különbséget a felekezetek dogmája szerint: a vallásos béke s a magyar nemzet érdeke, mely e hon nyelvében, vagy legalább érzelmében magyar lakosságát arra kötelezi, hogy — nem bántva a jogosult felekezeti törekvéseket — jogosulatlanok megvalósítására fordított erejét használja föl az egyházak építésére, a művelődés, nemzetiség s a társadalom közjavára; megkívánja a specialisan protestáns érdek, mely ezzel a lépéssel is igazolja, hogy belső természeténél s fejlődésre képes voltánál fogva összhangzásba tud jutni a haladó államélet követelményeivel, sőt képes azt egyenesen előmozdítani, a helyett, hogy mozdulatlan, előre-menni képtelen tömeggé válnék, melyet nem a lélek, hanem a mechanismus tökélye tart fenn jelszavával, a «non possumus»-szal együtt. De nyerne a protestantismus abban is, hogy bár egyelőre leválnának egyháza testéről ama részek, melyeket most is csak a kényszer, a megszkás, vagy a társadalmi illendőség hatalma tapaszt jól-rosszul oda, azonban a megmaradt s túlnyomó többséget képező rész haladása, belső épülése, virágzása annál nagyobb volna. A haladó kor látszólag áldozatokat kíván a protestantismustól? Ne féljünk azoktól, hisz a modern művelődés a protestantismus szülöttje. Különb is «palma sub pondere crescit!»

Dr. Bartha Béla,
sárospataki jogtanár.

A REF. TEMPLOMI ÉNEKES KÖNYV TÖRTÉNETE.

(Első közlemény.)

A reformáció terjedésével nemcsak a tan, hanem az istentiszteleti szertartás is, ebben az éneklés lényeges változáson ment át. Az új eszmék szerint alakult egyházközségek nevében foglalt értelem követelte a *közérthetőséget*, ez a *nemzeti nyelv* használatát az isteni tiszteletben. Templomi szertartásainkban a községnek alig van egyéb cselekvő része, mint az éneklés. Midőn a reformátorok nemzeti nyelvre fordított zsolnárokat, himnuszokat és önkészítette dicséreteket ültettek a hívők ajkára, ama nagy elv mellett az egyenlőség és testvériségnek is hódoltak. Volt egy hely, hol a pór hatalmas urával együtt mint igazán egy atyának édes gyermekei ugyanazon énekkel, ugyanazon hangon dicsérhette Istenét. Igaz ugyan, mint a Döbrentei-, Apor- és Kulcsár-codexek mutatják, hogy voltak már ezelőtt is magyar nyelvű, latinból fordított énekeink, de ezek nem a nép, hanem az apáczák számára készültek. A nép a litánia ismétlő sorainál a templomban aligha énekelt egyebet. Mindez az új tannal együtt megváltozott. Tanító és mindenrendű egyháztág édes anyai nyelvén önthette ki szive vágyát, bánatát templomában. Az éneknek nagy a hatása. Sokkal inkább hódított ez a köznép szívében, mint a száraz, tudós, dogmatikai értekezés, melyre megerve nem volt. Sztárai emlékét úgy tartotta fel hagyományunk, mint a ki énekével hódított. Nálunk az énekléssel kezdett az evangéliumi tiszta tudomány beszállani, miről az öregek is bizonyosságot tehetnek, mondja Gönczy egyik énekes könyve előszavában s véleményét a Cantus Catholici szerzője is megerősíti, midőn így szól: «a hívek nagyobb részét a római szentszéktől az éneklés-béli zengéseknek édesgetése vonta vala el.»¹

Mint történt kezdetben az éneklés, adatok hiányában nehezen állapítható meg. Régi szertartásos könyviróink, az egy Melotain kívül hallgatnak az istentisztelet e részéről. Ha meggondoljuk azonban, hogy a nép a templomi éneklésben teljesen járatlan volt, erre először tanítani kellett: valónak kell elfogadnunk, mit különben Sztárai élettörténete is bizo-

¹ Cantus Catholici. Kassa 1674. Előszó.

nyít,¹ hogy a község kezdetben nem énekelt, hanem maga a reformátor tette ezt s egyébből nem állott, mint az igehirdetéshez alkalmazott zsoltárfordítás vagy saját készítésű dicséretből. De másként nem is lehetett ez. A reformátorok, mint hajdan az apostolok, szerte jártak az országban. Ha olyan helyre értek, hova az új tan még csak hiréből jutott el, mint ugyancsak Sztárai élettörténete bizonyítja, a kath. szertartás után bementek a templomba s az ott maradt hívek előtt magyarnyelvű éneklés, ima és igehirdetéssel végezték reformátori munkájukat. Ilyen volt, mint talán hajdan az apostoli korban, az első prot. istenitisztelel.

Az új egyházak egyszerre nem alakultak meg. Híveket kellett szerezni először s midőn a felvilágosult lelkek maguk is követelték s ó-hitű papjaikat, ha át nem tértek, elűzték, válhatott el s létesült a prot. egyházközség. De magukban a megalakult új gyülekezetekben is tudás hiányában kezdetben «éneklő deáki sereg» végezte az éneklést, mely először egyhangú volt s csak egyes énekek emelkedtek «graduskent» s csak két ízben igehirdetés előtt és után szerepelt.²

Midőn a rendezett egyházközségek száma napról-napra szaporodott, egyöntetű istenitisztelei szertartásról kellett gondoskodni. Luther a cultuson igen keveset változtatott; Zwingli azonban az eredeti egyszerűsége vitte vissza azt, mint az apostoli korban volt. A magyar egyházközségek, énekes könyveink bizonyossága szerint, nem ragaszkodtak mereven sem egyik, sem másikhoz, mindkettőből vettek át valamit s istenitisztelei szertartásuk Cyprián, Augustinus, Justin martír, Chrisosthomus iratainak nyomán alakult.³ Abban a zürzavaros állapotban, mely a lutherismus és calvinismus vetelkedése folytán származott hazánkban, nem lehetett mindenütt egyforma a szertartás, de mégis, miként a Huszár Gál énekese feltünteti, e tekintetben megállapodott rend fejlődött ki. Az isteni tiszteletnek e módja nagyon hasonlított a kath. szertartáshoz s az úrvacsorának kiszolgáltatása pedig talán a Luther által életbe léptetett ó-mise hasonmása volt.

Hogy valami kis fogalmunk legyen a régi szertartásról, Huszár énekes könyve nyomán megkísérlek leírni egy vasárnapi isteni tiszteletet s az úrvacsora kiszolgáltatásának módját.

¹ Régi Magy. Költők Tára. Szerk. Szilády Áron. V. k. 302. l.

² Melotai Agenda 1621. 4., 44–46.

³ A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádások. 1574. 196.

Midőn a hívek reggel begyűltek a templomba, a pap térdreesett s imádkozott az önmaga és a hívek bűne bocsánatáért s csendesesen elmondta az Úri imát. Ezután lassú énekléssel így szólt: Úr Isten, nyisd meg a mi ajkainkat. Mire a chorus visszafelelt: És a mi szánk hirdeti a te dicséretedet. Erre a pap ismét énekelt: Úr Isten figyelmezzél a mi segedelmünkre. Ekkor a chorus egy antiphonát énekelt s erre következett a gyülekezeti éneklés, vagy zsoltár, vagy valamely más dicséret. A közénéklés után a pap egy fejezetet olvas fel énekelve az ó- vagy új-testamentomból, mely egyházi beszédének alapját képezi. Mire a chorus énekszóval válaszol. Ezután responsoriumot énekelnek a gyermekek és chorus felváltva, minék végén a pap így szól: Imádjuk az Úr Istent s imádkozik. Hihetőleg ekkor történhetett az igehirdetés is. A pap imája után benedictiot vagy versiculust énekelt a chorus és a gyerekkar felváltva.

Sokkal érdekesebb, de nagyon hosszú és bonyodalmas volt az úrvacsorának kiosztási módja. Először zsoltárt vagy isteni dicséretet énekeltek s ezután a pap a Magne deus Kyrrie kezdetű latin ének fordítását énekelte, miben a gyülekezet csak «Irgalmaz nekünk» részletek mondásával vett részt. Ennek végétével így énekelt a pap: Dicsőség magasságban Istennek, mire a chorus hosszú éneken válaszolt. Majd imádkozott a pap és felolvasta a predicatio textusát. Mielőtt belekezdett volna az egyházi beszédbe, gyülekezeti éneklés volt. Hálát adjunk mindnyájan vagy Jer mi kérjünk szent Lelket kezdetű dicséretet énekeltek. A beszéd végétével pedig az apostoli hitformát zendítette rá a chorus a gyülekezettel együtt. Mennyire hasonlít e szertartás a kath. isteni tisztelethez, mutatja a következő részlet, melyet a pap és a chorus felváltva énekelt.

Pap: Mind örökkön örökké dicsérjük az Úr Istent.

Chor.: Úgy legyen.

Pap: Úr Isten legyen tiveletek.

Chor.: És a te lelkeiddel.

Pap: A mi szívünk ajátatos legyen.

Chor.: A felséges Úr Istenhez.

Pap: Hálákat adjunk a mi Urunknak és Istenünknek.

Chor.: Méltó és igaz.

Erre a pap egy hosszú éneket mondott maga, a mire a chorus a kath. egyházban ma is használt gyönyörű Sanctust énekelte. Most áll ki a pap az úr asztalához, s szertartási

beszédet mond, melyben megemlékezik Krisztusnak érettünk való haláláról s a községet hálaadásra inti. Szól a szent vacsorának szerzéséről, oka-, módja- s hasznáról. Ezt elvégezvén, kezébe veszi a kenyeret s az új-testamentom ide tartozó ígét mondja el. Ugyanígy tesz a pohárral is. Ezután térdre esik s imádkozik, imáját az Úri imával végzi be. Ekkor részesülnek szép rendben a hívek a jegyekben, miközben a gyülekezet alkalomhoz illő éneket mond. A kommunikálást elvégezvén, a pap hálát ad Istennek s a híveket lelki tisztaságra, alázatosságra inti s megáldja és elbocsátja őket a szent helyről.

A XVII. század elején azonban Melotai Agendája szerint nagy a változás. Azok a részletek, mik a kath. szertartásból csúsztak be, mellőzve vannak. De hogy a közönséges isteni tisztelet még akkor is ilyen színezetű, a Gradual megjelenése és használata bizonyítja, melynek szerkesztője pedig igazán «nyakas kálvinyista» volt. Csak a XVII. század közepén s inkább a végén, midőn az írott-nyomtatott Gradualok már nem szerepelnek, lett egyszerűbb az isteni tisztelet, bár a litániával még a XIX. század elején is találkozunk, noha feltehető, hogy inkább csak a múltak iránt való tiszteletből.

A XVI. században tartott zsinatok közül a második *erdődi*, (1555.), a *debreczeni* (1567.) és a *Debreczeni Hitvallás* (1562.) emlékezik meg az éneklésről. Többet azonban, mint-hogy a gyülekezeti éneklés bevétetett, cikkelyeikből nem tudunk meg.¹

Az orgonákat a Calvin-féle szigorú reform nem használta, Luther hívei azonban alkalmazták s egyes énekeket orgona kíséret mellett, másokat a nélkül énekeltek.²

Kétséget nem szenved hát, hogy a nemzeti nyelvű éneklés már a reformáció kezdetén bevétetett s kezdetben a reformátorok, majd éneklő karok s lassan-lassan az egész gyülekezet végezte az isteni tisztelet e nemét.

Érdekes és könnyen megoldható kérdés, miket énekeltek az első protestánsok? Codexeink s első nyomtatott énekes könyveink bő anyagot szolgáltatnak erre s *tizenegy énekműfajról* emlékezhetünk meg ezek alapján. Ezek a következők: *hymnus, psalmus, invocatio, benedictio, versiculus, antiphona, responsoria, litania, prosa, lamentatio, passio*, melyek közül mindeniknek megvan sajátos tulajdona.

¹ Kiss Áron. A XVI. században tartott ref. zsinatok végzései.

² 1656-iki luth. Agenda. Pr. Egyh. Isk. L. 1880.

Hymnus alatt, mely némely nyomtatott énekes könyvben isteni dicséret név alatt szerepel, oly templomi éneket értünk, melyben az Istent valami elvett jóért dicsérjük, hálaadással magasztaljuk vagy áldásáért esedezünk. Ilyenek az ünnepi és reggeli, esti, úrvacsorai, bűnbánati énekek. Pl.:

Mennynek földnek teremtőjét
Dicsérjétek keresztyének,
Hatalmasságát rettegjétek,
Kegyes voltát reménylétek.

Áldott légy te nagy Ur Isten
Dicsőséges magasságban,
Ki értünk adád magadat
Keserőséges halálra.

Psalmus, illetve zsoltár név alatt a Dávid nevét viselő, örök szépségű ó-testamentomi, héber isteni tiszteleti énekek fordításával találkozunk.

Az e fajta énekek a codexekben s pár nyomtatott énekes könyvben teljesen prózában jelennek meg, latin szöveg után fordítva. A legtöbb nyomtatott énekes könyvben azonban «Psalmusokból vett isteni dicséretetek» név alatt verses alakban jönnek elő. Ezek a verses zsoltárok azonban nem adják hiven vissza az eredeti szöveg tartalmát. Céljához képest változtatja azt a szerző, gyakran dogmatikai vitát szó bele, vagy a versfő kedvéért saját gondolataival tarkítja meg. Pl.:

P s a l m. I.

Boldog ember, ki nem jár az Istentől szakadtaknak tanácsán: És a bűnösöknek után nem áll és nem ül a megcsúfolók között.

P s a l m. LI.

Mindenható Ur Isten,
Szívünk retteg szüntelen.
Légy irgalmas mi nekünk
Ne légy hozzánk kegyetlen,
Mert mi nagy bűneinkben
És hitetlenségünkben
Nem ismerünk tégedet
A te dicsőségében.

Az invocatio segítségül hívása az Istennek vagy pedig hálaadás. Az istenitisztelet kezdetén énekelték. Pl.:

Uram Isten, siess minket megsegíteni minden szükségünkben, Krisztus Jézusért, mi Urunkért és megváltónkért.

Hálát adjunk mindnyájan az Úr Istennek, ki az ő születésével megszabadított ördögnek hatalmasságától.

A benedictio rövid, éneket berekesztő áldás. Pl.:

Menjete el békességgel Úr Istennek örökös: Mindenkoron dicsérvétek a ti szent Atyákat.

A versiculus nevében foglalja jellemző tulajdonságát, a mennyiben versecske, de nem rimes, hanem a héber költészet utánzása, a gondolati rythmus uralkodik benne. Tartalma a szent írásból van véve. Egy gondolatot a gyermekek énekeltek, s az ennek megfelelőt a chorus. Pl.:

Gy.: Áldott a ki jött az Úrnak nevében.

Chorus: Bizony Isten, bizony ember, megszabadít minket.

Gy.: Mi segítségünk vagy te Úr Isten: Ne hagyj el minket.

Chorus: Meg ne utálj minket a mi vétkeinkért: mi idvözítő Istenünk.

Az antiphona tartalom és alak tekintetében sokban hasonlít az előbbihez. Az isteni tisztelet kezdetén az éneklést vezette be a közös hymnus vagy zsoltár előtt. Innen vette nevét s a chorus énekelte. Pl.:

Tudjátok meg, hogy közel vagyon az Úr Isten: bizony mondom tinéktek, hogy hamar eljő.

A responsorium nevét onnan vette, hogy felváltva, felelgetve a gyermekek és a kar énekeltek. Tulajdonképen nem egyéb, mint Isten vagy Jézus nevének és ezek valamely művének felemlítése, mit a gyermekek tettek s a chorus «Irgalmazz nekünk» vagy «Mert vétkeztünk» szavakkal válaszolt rá Pl.:

Jézus Krisztus, élő Istennek szent fia: Irg.

Ki ülsz az Atya Istennek jobbján: Irg.

A litánia imádság, melyben Istenhez vagy Jézushoz több kérést intézett a pap s a nép «Irgalmazz mi nekünk» vagy más szavakat énekel azokra. Pl.:

Úr Isten: Irg.

Krisztus: Irg.

Minden tévelygéstől: Oltalmazz minket.

A te feltámadásod által: Szabadíts meg minket.

Prosa név alatt olyan énekek fordulnak elő, melyekben egyes ünnepekhez alkalmazott gondolatok minden verses beosztás s arra való törekvés nélkül jelennek meg. Pl.:

Krisztus születék nekünk. Jövetek el imádjuk őtet. Jer-tek el, örvendezzünk Urunkban és vigadjunk idvezítő Iste-nünkben.

Lamentatio és passio nevek alatt talált énekek nem egyebek, mint szentirási részek fordításai; amaz Jerémias Siralmaiból, ez Jézus szenvedésének története Máté evangéliumából. Tartalmuk bizonyítja, hogy nagy héten énekelték.

Honnan vették a gyülekezetek ezeket az énekeket, van-e ezekben a protestantismus teremtő erejének része vagy csak egyszerű fordítások ezek mind a kath. egyház meglevő latin hymnusai és szertartásos énekeiből, eredetiek-e vagy csak fordítások az első prot. énekek: olyan kérdések, melyekre a codexek s első énekes könyveink alapján s a mai általános vélemény miatt igen nehéz a felelet. Sz. Ujfalvi Imre s Gelei emliti énekes könyvének előszavában, hogy a régi deák hymnusokat a reformatio üszökében lefordították. Székely és Kálmáncsehy énekes könyveinek tartalmát Ujfalvi Imre tartotta fel énekes könyv-sorozatában s e szerint azok szintén latin hymnusok fordításai. Kézen forgó irodalomtörténeteink, egyháztörténeteink mind azt a véleményt erősítik, hogy az első prot. énekek latin, tehát kath. eredetűek.

E számos, erős és tekintélyes vélemény daczára erős meggyőződésem, hogy az *első prot. énekek eredetiek* s ha valami külső befolyás hatott is rájuk, ez sokkal inkább volt a német énekköltészet, mint a latin, tehát kath. hymnuszgyűjtemény.

Már fentebb említettem, miként történt a reformátor működése s minő volt az első prot. isteni tisztelet. Kezdetben az imából s igehirdetésből állott. Hogy azonban a hívek érzését a buzgóságnak azon fokára emelje a reformátor, honnan a hirdetett ígét megérthessék, a predicatio előtt, mint ezt a Sztáraitól feljegyzett adatok bizonyítják, *maga énekelt* s épen ez az énekszó csalogatta a híveket messze földről hallgatására. Sztárainak sok éneke maradt fel, valamint a többi reformátornak is. Ha kezdetben ezek énekeltek, miért ne mondhatnánk róluk, hogy *saját* énekeiket mondották, mikor ezen énekek keletkezési ideje is a reformatio elejére esik s valamennyinek tartalma igen jó bevezetésül szolgálhatott egy akkor tartott egyházi beszédhez? Ha pedig saját énekeiket mondották, *ezek*, mint tartalmuk bizonyítja, *nem a*

brevariium alapján készültek s kath. hymnusra, mely csak inspirációt adott, alig emlékeztet egy-kettő pl. Batizinak «Krisztus feltámadá» kezdetű éneke. Minthogy pedig természetesen a reformátorok voltak az első protestánsok, az általuk készített, legelőször használt énekek voltak az *első prot énekek*.

Az első gyülekezetekben a dolog természete szerint azok vezetői gondoskodtak a hívek számára magyar nyelvű énekekről, tehát maguk a reformátorok, kik bizonyosan saját énekeiket tanították meg a községeknek. Minthogy pedig ezek a gyülekezetek voltak az elsők, az itt használt énekeket, a reformátorok szerzeményeit tekinthetjük az *első protestáns énekeknek*.

Nyomban ezek után keletkeztek a kath. ének-fordítások. Még pedig úgy, hogy voltak egyházközségek, melyeknek szervezési munkálatában oly külföldön magasan képzett elmék, minők reformátoraink voltak, nem vettek részt, hanem áttért egyszerű szerzetesek, papok állottak élükön. Ezek nem ösmerve mintát, mely után haladhattak volna, mint reformátoraink a német prot. énekeket; de oly teremő képességgel, hogy új énekeket készíthettek volna, sem rendelkeztek, sőt szükségtelennek tartották: visszatértek az előbbi állapotukban használt énekekre s ezek közül lefordították nem a kath. dogmatikus énekeket, hanem azokat az örökbecsű és szépségű hymnusokat, melyeket ma is énekelhet minden felekezet hitelveinek megsértése nélkül.

Ezeket a latin hymnusokat, benedictioakat, antiphonákat stb., rendeztetvén az istentiszteleti rendtartás, mint már a fent leirt szertartások is bizonyítják, mind szokásba vették. Az ellenök semmit sem bizonyít, mire az önálló prot. ének-költészet lelkes védője, Kálmán Farkas Bogisichsal szemben támaszkodik, hogy Bornemisszában s a Göncziekben nem foglalnak helyet,¹ mert ezek mellett, mint a Göncziek czime is mutatja, mindenütt használták a Gradualokat, melyeknek írott maradványai pedig vagy maga az Öreg, Székely István, Kálmáncehy Márton, Huszár Gál énekes könyvei, mint erre tárgyalásuk alkalmával rá fogok mutatni, latinból fordított hymnusok, benedictioak, antiphonák stb. gyűjteményei s igen igen kevés bennök azon énekek száma, melyekre az «eredeti» jelszót rámondhatjuk.

Az eredeti s a nagyszámú latinból fordított hymnusok mellett akadunk nyomára a reformatio forrásából, Németországból

¹ Egyet. Phil. Közlöny. 1884. 863. 1.

származott énekekre is. Reformátoraink az új eszmék szülőhelyén járva, az új eszmékkel a dolog természete szerint bizonyosan hoztak be német énekeket is. Nincs módomban bizonyítani ezt az állítást a Németországban 1523., 24., 29-ben megjelent énekes könyvek alapján; de ismerve Luthernek eredeti, régi énekből átdolgozott s latinból fordított himnuszait, néhány énekkel erősíthetem feltevésemet. Skaricza Mátéról van feljegyezve, hogy a Luther énekeit lefordította. Hogy azok a fordítások, melyeket Luther után első nyomtatott énekes könyveinkben feltalálunk, ő tőle származtak-e, e feljegyzésen kívül semmi más nem bizonyítja. Ezek az énekek, melyek Luthertől valók, a következők: Eine feste Burg ist unser Gott. Fater unser im Himmelreich. Wir glauben alle Einen Gott. Herr Gott dich loben wir. Von Himmel hoch da komm ich. Dies sind die heiligen zehn Gebot. Komm heiliger Geist, Herre Gott. Nu bitten wir heiligen Geist. Nu freud euch lieben Christen gmein. Ach Gott von Himmel, sich darein s mint felirata bizonyítja: Atya Isten tarts meg minket kezdetű ének, Lutheren kívül Hans Sachstól, Veis Mihálytól s több ismeretlen szerzőtől is vettek át énekeket. Sőt az sem lehetetlen, hogy azok a latin himnuszfordítások, melyek Bornemissza s a Göncziekben vannak, különbözővén a codexek kezdetleges s a Gradual simított fordításaitól, német minták után készültek.

Nagyon kedves olvasmánya lehetett Horatius ez időben a nép előkelőbbjeinek, mert énekes könyvébe is bevitte a II. könyv 14-ik ódáját sőt, mint Bornemissza énekes könyvében egy felirat (a Maecenas atavis edite regibus discant nótájára) bizonyítja, az ódák dallamára is irtak énekeket.

Mi befolyással lehettek a husszita énekek énekköltészetünkre, azoknak nyoma sem maradván, csak feltételesen szólhatunk róluk. Németországon az új egyházi költészetnek ezek képezték alapját.¹ Bizonyára nálunk is, hol annyi templomaik maradtak fel, eszméik gyökerei voltak a magyar reformációnak, voltak befolyással az énekirodalomra.

Arra esetet, hogy népdalt változtattak volna át énekké, mint Németországon számosat, nem ismerünk, hiszen nálunk e korból az e fajta költészetnek még csak nyomaira is alig akadunk! Pedig voltak ilyen műveink, mert különben Bornemissza Péter Postilláiban, Szilvás Újfalvi énekes könyve előszavában nem kelt volna ki oly erősen ellenök s Erdősi

¹ Dr. Heinrich Alt. Der christliche Cultus I. Berlin. 1851. 350—470.

Grammatikájában nem hasonlíthatta volna a virágénekeket az Új-Testamentom keneteljes nyelvéhez.

Az elmondottak alapján a prot. énekeket két csoportba oszthatjuk, u. m. eredetiekre s fordítottakra. Ez utóbbiak ismét két csoportra oszlanak, latinból és németből fordítottakra, melyekhez járul később a Szenczy Molnár-féle zsoltár fordítás s néhány lengyelből átültetett dicséret.

Az eredeti énekek a reformátorok, papok, tanítók, deákok s néhány nagynevű pártfogó művei, kiknek költői munkássága vagy dicséret készítése vagy zsoltár szabad átdolgozása volt. Legelső ének, melynek keletkezési évét az utolsó versszak feltartotta, 1530-ból való; de nem lehetetlen, hogy már előbb is voltak énekeink, hiszen a legtöbbről nem tudjuk mikor készült. Utbaigazító e tekintetben a szerző élet-története s működése lehet. Mihelyt a reformátor hirdette az ígét, azonnal énekelt is. Sztárai 1526. óta szerepel. A nagyobb reformmozgalom azonban csak 1530-tól veszi kezdetét, mely időtől kezdve évenként nagyobb számmal fordulnak elő ének-szerzőink s eredeti énekeink, melyek közül én az első évek termékeit az első prot. énekeknek tartom.

Az első ének a *Batizi Andrásé*, kinek összesen 9 hymnusa van.¹ Utána következik *Dévai Bíró Mátyás*,² *Erdősi Silvester János*,³ *Szkárosi Horváth András*,⁴ *Sztárai Mihály*,⁵ *Siklósi Mihály*,⁶ *Thordai Benedek*,⁷ *Radán Balázs*,⁸ *Huszár Gál*,⁹ *Nagybánkai Mátyás*,¹⁰ *Szegedi Kis István*,¹¹ *Szegedi Gergely*,¹² *Szegedi Lőrincz*,¹³ *Battyányi Orbán*,¹⁴

¹ Áldott legyen mindörökké az Atya Isten. Jer dicsérjük a mai napon a mi Urunkat. Jer dicsérjük az Istennek fiát. Örülj és örvendezz keresztyének gyülekezete. Krisztus feltámadá nek. Jövel szent lélek Ur Isten, lelkünknek vig. Jer mi kérjünk szent lelket (Luther után.) Ember emlékezzél a szomorú halálról. Jámbor házások meghallgassátok.

² Minden embernek illik ezt megtudni. ³ Krisztus feltámadá, ki emberré lett vala. ⁴ II. zs., Semmit ne bánkodjál Krisztusnak szent serege. ⁵ X., XII., XV., XXIII., XXVI., XXVIII., XXIX., XXXII., XXXIV., XXXVI., XXXVII., LXIV., LXV., LXXIV., XCII., XCIV. zs. Hálaadásunkban rólad emlékezünk. Semmiből teremté az Ur Isten az embert. Mi Atyánk Atya Isten. Minden embernek mi örömet mondunk. Mennyi sokat szól az Isten az embernek. ⁶ LIII., LV. zs. ⁷ XXX. zs. ⁸ Buzgó szívvel te fiaid kegyes Atyánk könyörgünk. ⁹ Könyörgünk az Istennek. szent lelkének. Járuljunk mi az Istennek szent fiához. XCV. zs. ¹⁰ Mi keresztyének megemlékezzünk. Ne hagyj elesnem, felséges Istenem. Mennynek és földnek kegyes ura. ¹¹ Hálát adok néked Ur Isten. Jézus születék idvességünkre. Jövel szent lélek Isten tarts. ¹² Szükség keresztyéneknek tudakozni. Szent Ezsaiás így ír Krisztusnak. Gyakran nekünk kellene Istennek. Keresztyének kik vagytok. Szánja az Ur Isten híveinek romlását. ¹³ VII., VIII. zs. ¹⁴ Bátor érted Uram Isten kárt vallanánk.

Németi Ferencz,¹ Ludovicus (ismeretlen),² István deák,³ Pap Benedek,⁴ Magócsi Gáspár,⁵ Chaise Miklós,⁶ Somogyi Péter,⁷ Tuba Mihály,⁸ Deska,⁹ Hartványi Imre,¹⁰ Stephanus barát,¹¹ Ujlaki Péter,¹² Palatich György,¹³ Bornemissza Péter,¹⁴ Suhodolil András,¹⁵ Végkecskeméti Mihály,¹⁶ Tholnai Bálint,¹⁷ Thénai Lukács,¹⁸ Dávid Ferencz,¹⁹ Szántó György,²⁰ Mélius Péter,²¹ Tar Benedek,²² Dobai Mihály,²³ Reaid Mihály,²⁴ Möricz Lőrincz,²⁵ Dóczi Ilona,²⁶ Keresztúri Mihály,²⁷ Gyulai István,²⁸ Békesi Péter,²⁹ Szerémi Illés,³⁰ Szikszai Tasnádi Pál,³¹ Katage Anna,³² Szirjái Balázs,³³ Szepetneki János,³⁴ Szilvai Péter,³⁵ Mammon János,³⁶ Ballassa Bálint,³⁷ Betlen Gábor.³⁸ Zelemeri László, Skaricza Máté, Péczeli Király Imre, Szemelei Imre, Ács Mihály, Sturm Gáspár, Mikei Adám, Gelei István, Skultéti Márton, Tatai István, Torkos András stb.

Az itt felsorolt írókon kívül bizonyára voltak még mások is a XVI. században s a XVII-ik elején, kiknek nevét azonban az általam használt most egyetlen példányokból kiszakadt levelek talán örökre a feledésbe borították. Mások hozzávetés útján több ilyen szerzót nevezhetnek meg, egyik, másikkal több éneket tulajdoníthatnak; én azonban csak a versfő vagy az utolsó versszak tanúsága vagy a kiadó által megnevezett szerzót fogadtam el ilyenül. Nagy számmal vannak névtelen írók, kikről vagy csak annyit tudunk, hogy hol, vagy csak hogy mikor irták énekeiket.

Jámbor házások meghallgassatok. XXXII. zs. ¹ XLIII. LXXXI. LXXXVII., CXLIV. Hálát adunk néked mindenható irtalmas Ur Isten. ² Légy irtalmas Ur Isten mi nekünk. LI. zs. ³ LVII. zs. ⁴ CXII., XXVI. zs. ⁵ XXXIII. zs. ⁶ XLII. zs. ⁷ Minden embernek illik ezt megtudni. ⁸ Megteljesíté Atya Isten. Megértsetek keresztyének. ⁹ XXIX. zs. ¹⁰ LI. zs. ¹¹ Sokszor kértem én az Istent. LXIX. zs. ¹² Uram Isten miért bocsátál reám. ¹³ Uram, benned még az én reménységem. ¹⁴ Szenteltesék Uram a te szent neved. Panaszkodunk most országunknak. ¹⁵ Az Ur Krisztus panaszkodik emberi állatra. ¹⁶ LV. zs. ¹⁷ XLIII. zs. ¹⁸ Dicséretes a gyermek. ¹⁹ Adjunk hálát mindnyájan, ²⁰ Gyarló emberekkel feddőzik az Isten. ²¹ Mindnyájan örülünk. ²² Bölcsenek ő mondási. ²³ Magasztaljuk az Ur Istent. ²⁴ Mostan emlékezzünk a mulandó időkről. ²⁵ Mennyei felségnek Ura Istene. ²⁶ Dicsérlek téged én édes Istenem. ²⁷ Mindenkor te benned bíztam. ²⁸ Segélj meg minket mindeneknek Atyja. ²⁹ Penitentiat kik tartani akarunk. ³⁰ Dicsérjük mindenkor a mi Istenünket. Emlékezzél te gyarló ember. ³¹ Látod mily mulandó rövid ez világ (Horác) ³² Az Istennek nagy jó voltát beszélem. ³³ Seregeknek Ura és erős Istene. ³⁴ Imhol vagyok édes Uram Istenem. ³⁵ Siess én hozzám Istenem. ³⁶ Mikor Senakherih. ³⁷ Bocsásd meg Ur Isten ifjúságomnak vétkét. Pusztaban zsidókat vezérlő jó Isten. ³⁸ Gyakorta való buzgó könyörgésem.

Ez énekek tartalma az igaz vallásos buzgóság, törhetlen reménység az Isten atyai jóságában, mely erős bizodalmat ültet az ajkakra:

Uram, benned még az én reménységem.
Ne hagyj elesnem felséges Istenem, keserűségemben.

Rendületlen hit, hogy nem hagy az Ur segítség nélkül, mikor:

Bánat miatt mi szívünk meghervadott,
Keserűség lelkünkben megfárasztott.
Nyomorúság testünkben megszáraztott.

Mély erkölcsi érzet, szeretet, erős ragaszkodás az Istenhez, a mult példáira visszagondolva édes vigasztalás:

Semmit ne bánkodjál Krisztusnak szent serege
Nem árthat néked semmise.

A Krisztusban való öröm, a haláltól való félelem megvetése, a nyomoroknak Jób példája után zúgolódás nélkül türése:

Imhol vagyok édes Uram Istenem,
Kész vagyok mindenben neked engednem.
Noha most is ostorodat szenvedem,
Ugyan te vagy azért az én Istenem.

A hálaadás élénk érzete, mely ez énekekben legtöbbször nyilvánul, a töredelmes bűnbánat, mely csak kegyelmet várhat, irgalmat az atyától:

Méltó vagyok kárhozatra,
Mert az Istent nagy haragra
Indítottam bátran arra,
Nem gondoltam semmi jóra.

Légy irgalmas Ur Isten én nekem
Mert ellened álnokul vétkeztem.

Az ünnepi énekek közül a karácsonyiak mély tisztelet kifejezői az idvezítő iránt, ki Isten fia, átszőve hitelvekkel s a tiszta öröm érzetével. A nagyhétiekben borongó fájdalom uralkodik, de e fájdalomon átszűrődik az Isten emberek iránt

tanusított szeretetének felemelő gondolata, mely dicséretre készíti a szívet. A húsvéti, áldozó csütörtöki, pünkösdi énekek győzelmi halleluják dogmatikus gondolatokkal átszőve. Sok a katekhizmusi tartalom a hitágazatról s az úrvacsoráról szóló énekekben, de ez a bölcselkedő tulajdon gyakran felolvad az érző szív melegében. Versbe szedték az Úri imát, Credot, symboliumokat, melyek legkevésbé sikerült alkotások. Ennek különben megvan a maga oka. Ez énekekből tanulta meg a gyülekezet vallásos álláspontjának tételeit. Sokszor megszólal ez énekekben az u. n. *jeremia* alakban a vallásos üldözés miatt származott keserűség:

Oh mint keseregnek most a keresztyének,
Nincsen ő nékiek semmi békességek.

Megcsendül a haza állapota felett való mély fájdalom, mely, mintha a keserű pohár csordultig volna már, vergődő nyögéssé válik vagy a kétségbeesésig megy:

Tekints reánk immár nagy Ur Isten,
A mennyégből, a te dicső templomból,
Emlékezzél meg immár a te árvaidról.

A hazafias érzést nemcsak eredeti költeményekben találjuk meg, melyek legnagyobb része tulajdonképen vallásos és nemzeti érzések egyesülése, hanem beviszik azt a szerzők a zsoltár átdolgozásokba is. Pl. a 44. zsoltárból:

Árvákül eladád népedet,
Városról-városra viszik őket.
Ifjakat, szüzeket, gyermeket,
Összekötözve hajtják őket.

Mi e költeményeket igazán becsesekké teszi, az *igaz érzelem*, melynek kútforrása a mély vallásos hit, mely erős mint Sion, s gyakran egész imává alkotja át azokat, úgy, hogy még a részek is felfedezhetők a tartalomban. Nagyítás nélkül mondhatjuk el ez énekekről: a szívnek teljességéből szólt a száj. Nem uralkodik bennök a phantasia, de a komoly értelem, a didactikai elem, mely sajátjuk, a vallásos lélek ragaszkodásában, a vágyó, esengő szív forró nyilatkozásaiban valami megfeyjthetlen magasztos tulajdonná válik, mely magával ragad, imádkozni tanít. Ez a költészet talán

épen azért megragadó, mert egészen *emberi*, az emberiség bűját, baját, örömét, reményét, odaadását az Isten iránt fejezi ki. A természet, az egész világrénd, mint a mindenható Isten munkája, mély megalázásra vezeti az emberi szívet s kicsinysége érzetében szent vágyódással nevezi urának a mindenek alkotóját. Bűnös volta, az eredendő bűn élénk érzete, tudata annak, hogy Isten fiát áldozta a világért, mint szerető édes atyát, mély hálával veszi körül az Istent. Jellemző tulajdonságok még ez énekeknek az élő forrás, a biblia utánzása, az ő szövetségi színezet, mely nemcsak a nyelv, hanem a gondolatok hasonlóságában is áll.

A kor viszonyaihoz képest darabos, nehézkes külsőben jelenik ugyan meg a tartalom, de a felemelő vallásos érzélem gyakran feledteti velünk a külsőt, a nem méltó ruhát. De hát fejletlen volt még a nyelv. A hosszú szavak, terjedelmes mondatszerkezet nagy akadályul szolgáltak a versszerzőknek. Gondolataik közül sem tudják a legjobbat megválasztani. Mindent összeírni, a mit egy tárgy felkölt bennük s ezért lesznek gyakran áradozókká, szónokiasokká, ismétlőké, magyarázókká, mert hát tanítani akarnak s e végből a mellett, hogy! gyakran beszövik «*Szent Pál mondja*» «*Máté mondja,*» polemisálnak is most a katolikusokkal, majd az unitáriusokkal:

Tanulnod kell, hogy Isten egy állatjában
És hogy három légyen ő személyében:
Atya, Fiú, Szent Lélek nevezetben,
Mint miképen olvassuk a Credoban.

A nyelv mindenütt köznapi, sokszor latinus. Kevés hely, hol választékosságra törekvést vennénk észre. De azért némely tárgytól felmelegszik az író, képeket hasonlatokat használ szövegében:

Az hit nélkül senki sem üdvözölhet,
Mint a virág nap nélkül nem zöldülhet.

Hogyha énnekem szárnyam volna,
Mint a galamb elröpültem volna.

Sőt egy hazafias éneken szokatlan elevenség, fordulat, bizonyos drámaiság ragadja meg figyelmünket:

Nagy sírván anyjuknak a gyermekek kiáltnak,
Adnál vizet innom, édes anyám, azt mondják,
Ő édes anyjoknak csaknem hasad szivek,
Hogy csak ezt sem adhatják.

Külső formát tekintve, bizonyos egyhangúság vonul végig az egész költészetben, bár a rythmus változó s határozottan *nemzeti*. Igaz ugyan, hogy ritkán van megtartva, de legalább, mint egyik vagy másik jó versszakból kitünik, már ekkor igen szép ütemes soraink voltak, melyek közül ma is sokat használnak népdalaink. S nem is tudom, miként egyeztetethi össze Bodnár Zsigmond ezeket a gyönyörű ütemes sorokat, melyeket itt találunk, azzal a mondásával: «Ha a XVI. sz. első feléből fenmaradt vallásos és világi énekeinket vizsgáljuk, nem tudunk e nehéz kérdésre (rythmus) biztos feleletet adni. Kétkedő természetünk aggodalommal telik el s legfőlebb *hihetőségét* fogadhatni el a művészi formának.»¹ Ha ez áll, hol vették 1530-tól kezdve a következőket:

Valamely | városnak | avagy háznak | népét
Ur Isten | nem őrzi | hidgyed annak | vesztét.

—
Buzgó szívvel | te fiaid | kegyes Atyánk | könyörgünk:

—
Keresztyének, | kik e földön | lakoztok,
Neveteket | az Istennek | adjátok,
Az ő nevét | szüntelen ti | áldjátok,
Véle végre | hogy ti ural | kodjátok.

—
Nagy Ur Isten | ne hagyj minket,
Ne akarjad | veszésünket,
Pogány kézre | ne adj minket.

Ezek s még számos gyönyörű magyar rythmusok nem származhattak egyszerre. Bizonyára példák után irták ezeket s ezek a példák már megvoltak előbb, meglehettek a XV. században, hogy a XVI-ik közepén s előbb is már ilyen csiszoltan, hogy ma sem lehet szebbet írni, jelennek meg. De ha csak a temérdek számban előforduló rossz, zeneietlen sorokat tekintjük, a jót figyelmen kívül hagyjuk, ítéletünk egyoldalú lesz. Azt ugyan meg kell vallanunk, hogy vannak oly rossz formában megjelenő énekeink, hogy azokat ütem szerint beosztani lehetetlen, melyek közül egyet a nagy Toldy choriambusi lábak szerint próbál beosztani. A versszakok sorainak száma 2—8-ig váltakozik. Számos énekben nincs

¹ Bodnár Zsigmond. A Magyar Irodalom története. Budapest 1891. I. k. 28. l.

rím. Leggyakoribb a négyes, előfordúl a páros, hármas, sőt ölelkező rím is. Gyakran és feltűnő ügyesen, helyesen van alkalmazva a refrain.

A latin fordítások tárházai a codexek. Huszár Gál énekes könyve s a Gradual. Költői becs tekintetében e fordítások messze elmaradnak az eredetiek szépségétől, tömörségétől, a nehezebben érthető dolgokat gyakran elmellőzik. Összehasonlítás szempontjából e tulajdonságukra a codexek tárgyálásánál mutatok rá.

E codexek tartalmának legnagyobb részét egyszerű, csekély miveltésű, áttért papok, szerzetesek fordították le. Fordításaikat összeirták, a más helyről kapottakkal kiegészítették. Így keletkeztek ezek a codexek, melyeket épen latin eredetük miatt sok ideig kath. koral-könyveknek tartottak s csak újabb időben sikerült kimutatni a velök foglalkozóknak, hogy prot. énekes könyvek. A reánk maradt ilyen írott Gradualék közül nevezetesebbek: a *Battyányi*, *Pataki* (Csáti), *Pataki* (Patay), *Kálmáncsehi*, *Nagydobszai*, *Apostagai* codexek.

Toldy Ferencz a három első codexről, úgy nyilatkozott, hogy azok valóságos kar-könyvek a rom. kath. egyház számára.¹ 1883-ban Kálmán Farkas, ki régi idő óta, nagy buzgalommal tanulmányozza az énekirodalmat a Prot. Egyházi s Iskolai lapokban² tüzetesen ismertette a Battyányi codexet s a XVII. századra, a Gradual megjelenése után való évekre teszi annak keletkezési idejét. Állításának igazolására felhossa, hogy az «Új világosság jelenék» kezdetű himnus a Gradualban jelent meg először, tehát ez is bizonyítja, hogy a Gradual megjelenése után irták. Felhossa továbbá, hogy a «csillag» szó nem XVI. századi. Ha a XVI. században keletkezett volna e codex, «hugyak felséges szerzője» lenne benne s az «intsen» szó «ts»-sel, nem «tz»-vel volna írva. Ez esztendőt megáldjad, E husvét ünnepében, E pünkösdi ünnepében kezdetű invocatiók a Gelei Katonái; *lélektanilag lehetetlen*, hogy ezek az énekek kéziratban csavarogtak volna a két magyar hazában. Végül ismertetése eredményeként kimondja, hogy ez ref. énekes könyv s 1650. utánról való. A Nyelvemléktár XIV. kötetében³ ez ismertetésre felel Volf György, e vállalat szerkesztője. Azon kívül, hogy e codexet ő is ref. énekes könyvnek tartja, erős érvei mellett kártya-

¹ Toldy F. A Magyar Költészet Története. Pest, 1867. 179. l.

² Prot. Egyh. Isk. Lap. 1883. 996—1003.

³ Nyelvemléktár. XIV. Budapest, 1891. XXIII—XLII.

várként dőlnek össze Kálmán Farkas állításai. Irás, nyelv s az öreg Gradual ismerete alapján bizonyítja be, hogy e codex nem a XVII. hanem a XVI. század közepéről való s a három invocatiót Gelei Katona nem írta, mert ő csak a minden vasárnapra való versiculusokat, benedictiókat, responsoriumokat szerezte s az a három kérdéses ének pedig nem ezek között, hanem a függelékben van.

Volf Györgynek összes állítását elfogadom s pár érvet, miket ő figyelmen kívül hagyott, még hozok fel az ismertetés ellen. Mit Kálmán Farkas lélektanilag lehetetlennek tart, — mintha bizony itt a lélektanra volna szükség! — én épen azt vagyok kénytelen állítani. Az egyes énekek igenis vándoroltak a két magyar hazában, nem voltak hozzákötve Kolozsvárhoz, az összes prot. egyházakéi voltak. Mint ma a népdal, rövid idő alatt egy-egy kedves ének az egész prot. egyházé lett. Hiszen ha ez nem áll, miként fejthető meg, hogy ezek az egymástól bizony jó távol eső vidékeken keletkezett codexek egyforma tartalommal jelentek meg? Két vagy több ember ugyanazon éneket ugyanazon formában és kifejezésekkel nem fordíthatja le, hiszen akkor a stylus fogalma elesik. De erősebben bizonyít mindennél, hogy e codexek (Kálmán F. a Battyányit tartja legrégebbnek s ebben igaz van) a Gradual megjelenése előtt már közhasználatban voltak, az, hogy a bennök foglalt énekek verselés tekintetében messze elmaradnak a Gradual hymnusai mellett. Pl.:

Battyányi codex.

Jer dicsérjük keresztyének,¹
Az Ur Istent, ki mi nekünk
A Krisztusért kegyes Atyánk,
Őtet hívjuk segítségül,

Mert ő nekünk megígérte,
Hogy meghallgat nem utál
Sok számtalan bűneinket,
A Krisztusért meghocsátá.

Ez a nyolcz sor a Gradualban így van:

Jer dicsérjük keresztyének,
Nevét a nagy Ur Istennek,
Ki minékünk bűnösöknek
Fiáért megkegyelmezett.

¹ Nem nyelvi szempontból dolgozván, az idézeteket mindenütt mai kiejtéssel írom.

Ha e codexek tartalmukat a Gradualtól kölcsönözték volna, azon csiszolt formát tartják meg az énekek, melyben itt megjelentek s a másoló nyelv tekintetében sem tért volna vissza a XVII-ből a XVI. századra. Kálmán Farkas nem gondolt arra, mi pedig a 6 codex összevetéséből világos, s a Gradual előszava is bizonyítja, hogy *nem ezek kivonatai a Gradualnak, hanem épen maga a Gradual származott ilyenfajta énekes könyvekből.*

A *Battyányi codex*, melynek keletkezési évét most említém, nevét onnan vette, hogy eredetije Gyula-Fehérváron a Battyányi-püspöki könyvtárban van. Nagy, új gót betűkkel, itt-ott szép initialekkel irt 225 ívalakú levélből áll, közben-közben hiányos.

Az első 16 levelet hét rimes adventi ének foglalja el, melyek mind megvannak a Gradualban. Ezek közül «Atya Istennek igéje» «Verbum supernum prodiens», «Mindeneknek teremtője» «Deus creator omnium», «Csillagoknak teremtője» «Conditor alme syderum» kezdetű latin hymnuszok fordításai.

Conditor alme syderum,
Aeterna lux credentium,
Christe redemptor omnium
Exaudi preces supplicium.

Csillagoknak teremtője
És híveknek fényessége,
Krisztus mi édes megváltónk
Kérünk könyörülj mi rajtunk.

Karácsonyi ének van hat, melyek közül háromnak eredetijét feltaláltam. Jövel népek megváltója Veni redemptor gentium. Teljes széles e világon és Naptámadásától fogva A Solis ortus cardine kath. énekek hí fordításai.

A Solis ortus cardine
Ad usque terrae limitem,
Christum canamus principem,
Natum Mariae virgine.

Teljes széles e világon
Mind e földnek határáig
A Jézus Krisztust hirdessük
Születék szűz Máriától.

Naptámadásától fogva
Mind e földnek határaiglan
Krisztus urunkat dicsérjük
Ki született szűz Máriától.

Vízkereszti ének van kettő, melyek közül az első Sedulius V. századi író Herodes hostis impie kezdetű himnusa után készült.

36—46-ikig terjedő leveleket a Litanía Major foglalja el, mely formáján kívül semmi egyébbel nem emlékeztet kath. forrásra. Ezt három bőjti ének követi, melyek közül a két utolsó rímtelen s 8 szótagú sorokból áll, mely tulajdon-ság latin eredetre vall.

A virágvasárnapi ének szóról-szóra megvan a jelenben használt énekes könyvben is a 8. szám alatt, azon különbséggel, hogy a 11-ik és utolsó versszak tartalmánál fogva a mai dicséretből elmaradt. A 11-ik vers így van:

Kinek bemeneteliben
A város lón zendülésben,
Zsidó gyerekek ékessen
Üdvözlík Krisztust mentében.

Husvétí ének van nyolcz; Jerr hirdessük mi Urunknak Pange lingua gloriosi, Örvendezzünk keresztyének Vexilla regis prodeunt Fortunatustól a VII. században szerzett, Fénylik a nap fényességgel Aurora lucis rutilat kezdetű latin himnuszok fordítása.

Áldozócsüörtöki ének van kettő, melyek a Festum nunc celebre és Jesu nostra redemptio kath. énekek után készültek.

A pünkösdi énekek száma hét. Ezek közül: Jövel vigasztaló szent Lélek Isten Veni creator spiritus, Óh dicsőséges szentháromság O lux beata Trinitas. Üdvöz légy örök Atya Isten Salve rex Misericordiae latin himnuszok átültetési.

Veni creator Spiritus
Mentes tuorum visita
Imple superna gratia
Quae tu creasti pectora.

—
Qui diceris paraclitus
Altissimi donum dei
Fons vivus, ignis, charitas,
Et spiritualis unctio.

—
Jövel vigasztaló szent Lélek Isten.
És a te híveidnek szívöket betöltösed
Te szent ajándékiddal
Öket nyilván.

Ki vigasztalónak mondatol
 Es felséges Isten ajándékának
 Élőkút és tűz. szeretet.
 És nekünk lelki kenyerünk (kenetünk helyett.)

Ezt az éneket Luther így fordította le:

Kom heiliger Geist, Herre Gott
 Erfüll mit deiner gnaden gut
 Deiner glaubigen herz, mut und sin,
 Dein brunstige lieb entzünd in in.
 O Herr, durch deines lichtet glanz
 Zu dem glauben versammelt hast
 Das Volk aus aller Welt zungen:
 Das sey dir, Herr, zu lob gesungen
 Halleluja, Halleluja.

Az ő fordítása után készült mostani énekes könyvünkben a 37. számú felséges pünkösdi énekünk.

A Te Deum laudamus fordítása után 17 hymnus következik, melyek közül 7 a teremtés naponként való történetét tárgyalja, 10 pedig reggeli ének. Az első hét Lucis creator optime, Immense coeli conditor, Telluris ingens conditor, Coeli deus sanctissime, Magnae Deus potentiae, Plasmator hominum Deus, Deus creator omnium, a reggeli-énekek közül pedig Immár mostan óh szent lélek Nunc sancte Spiritus, Igaz bíró nagy Úr Isten Rector Potens, Állatoknak megtartója Rerum Deus kezdetű latin hymnusok fordításai.

A négy vasárnapi ének közül Óh mi szent atyánk O pater sancte kezdetű hymnus után készült. Ezek után öt különböző alkalomra írott hymnusok következnek, melyek közül három a kath. énekekből van véve. Ezek: Atya Istentől születék Corde natus ex parentis, Világnak nemes teremője Lucis creator, Mostan az idők eljöttek Jam ter quaternis trahitur kezdetű énekekből.

157—160-ik levélig invocatiok vannak, melyek közül négy a karácsonyi, husvétii, pünkösdi és újévi, alakja és tartalmánál fogva egy szerzőre vall, kit Kálmán F. nem épen biztos alapon Katona Istvánnak tart. E négy invocatio közül három ma is használatban van. A karácsonyit mellőzték, pedig helyét, mint mutatja, azok mellett megállotta volna.

Karácsony ünnepében ./.
 Örvendezzünk szivünkben,
 Mert Isten ő szent fiát ./.
 Adta meg nekünk testben

Ki a népet megszabadítá bűnöktől
 És a régi kígyótól: Megmente
 Nékünk az örök dicsőséget: Megyer (t)e.
 Légyen örök boldogság a mi királyunknak.

A következő leveleket responsoriak, versiculusok, antiphonok foglalják el köz- és ünnepnapok szerint csoportosítva.

A 207. laptól a 340-ig a Dávid neve alatt felmaradt zsoltárok vannak latin szöveg után prosában lefordítva. Ezek után 3 benedictio s hat különböző alkalomra szánt prosa áll. Az úrvacsora idejére szerzett énekek közül csak egy, Úrnak végvacsorája kezdetű ének maradt fel a hiány miatt. A 393—438. levélig terjedő rész a Passiót foglalja magában Máté evang. 26. és 27. része alapján s a codexet Jeremias próféta Siralmaiból fordított nyolcz lamentatió fejezi be.

A *Pataki (Csáti) codex* ív alakú, gyönyörű, olykor festett initialékkal, számos kottával. A négyes kottavonalak piros festéssel vannak húzva. Mező-Csáton találták 1795-ben, mikor felirata szerint a gyermekek már nagyon összerongálták. 1799-ben került a pataki könyvtárba s nevét innen vette. Az utolsó részén egyik lapjára ez van írva: Actum in loco, ubi scripserunt 14 die Martii Ao. 1602. Tegyük fel, hogy e művet találási helyén, tehát Csáton írták. A csáti ref. lelkész szíves értesítése szerint a reformatió eszméi a város lakosai között a XVI. század közepén kedvező fogadtatásra találtak. 1580. és 92-ben a városi levéltár már említ ref. birtokosokat, miből következik, hogy ott a reformationak a XVI. század második felében már hívei voltak. Az írás és nyelv az énekek formája a Battyányi codexével egyezik, miért keletkezési évét ezzel egy időre a XVI. század második felére tehetjük.

A hiányos codex antiphonokkal kezdődik, melyek után zsoltárfordítás áll. Ez a rendezés egészen szokatlan a Gradualékban, mert a zsoltárok mindenik ismert írott gyűjteményben hátul állanak. Ezek után Zakarias éneke Lukácsból fordítva, egy esti ének s két versiculus áll. Ezeket bőjti ének követi két versiculus s tíz antiphonával. A 119. zsoltár után ismét egy antiphona, a 4-ik zsoltár s Simeon éneke áll rímtelen fordításban. Itt tíz zsoltárfordítás, egy virágvasárnapi himnus, néhány bőjti versiculus, benedictio s antiphona következik. Ezután, mint a többi codexekben, ünnepi alkalmak vagy dogmatikai tárgy körül vannak a himnuszok csoportosítva megfelelő versiculus, benedictio és antiphonokkal. Áldozó-

csütörtöki hymnus van három, pünkösdi négy, szentháromság ünnepére három. A Quicumque salvus esse vult Symbolum Athanasium fordítása után a teremtés történetét tárgyazó s a reggeli énekek következnek. Két Isten szeretetét tárgyazó ének után 23 zsoltárfordítás áll. A codex többi részét Prosa tempore s. coenae distributionis canenda feliratú ének, Salutaris hostia kezdetű kath. hymnus, az örökbecsű Te Deum laudamus szó szerinti fordításai a Litanía Major, egy-egy pünkösdi, áldozócsütörtöki, bőjti próza Kirie puerorum latin hymnus, két lamentatio Jeremiás próféta után s a Passio foglalja el.

Sem az előbbi, sem a következő codexekben nincs meg ennek tartalmából: «Mostani nagy ünnepnap és jeles örömök» kezdetű áldozócsütörtöki ének.

A *Pataki (Patai) codex* első nevét onnan vette, hogy a sárospataki könyvtár tulajdona. a másodikat, hogy Patay József ajándékozta az iskolának. Folio alakú, szép írás, olykor színezett kezdőbetűkkel s számos kottával. A kotta alakja négyzet mint a másokban, szögletére állítva, itt-ott szárral. Elöl, közben s hátul hiányos. A belső táblára későbbi kéz ezt írta: Ez az énekes könyv irattatott a XVII. századnak elein vagy a XVI-iknak a végén. De úgy látszik, hogy nem azon egy időben íródott és bizonyosan az eleje régiebb, mint a hátulja s nem is egy ember keze írása. Az énekek, a beosztás, az írás és nyelv bizonyítja, hogy a XVI. századnak végén, nemsokára a Battyányi codex után keletkeztek. A más írás a reggeli énekektől kezdődik, de a beosztás és nyelv itt is a régi.

Az adventi énekek hiányoznak belőle, karácsonyi énekekkel kezdődik. Ezután két vízkereszt, egy bőjti ének s a Litanía Major áll. A következő lapon Audi benigne conditor latin hymnus fordítása van, melyet a virágvasárnap ének követ. Itt hiányzik két levél. A 32-ik levélből Jam ter quaternis trahitur, Kyrie Puerorum, Hymnum dicamus domino kath. énekek fordítása, Lamentationes, Orationes Jeremiae, a husvét énekek, két urvacsora osztáskor mondandó, egy áldozó csütörtöki, négy pünkösdi, a teremtés története, s tizenhárom reggeli ének következik. Tizenhat levelen állnak az antiphonák, négyen a versiculusok, kettőn a benedictiók. A zsoltárok nincsenek meg mind, a 69-ik az utolsó s itt tíz levél hiányzik. Ezután néhány prosa áll, melyek után három levél szintén elveszett s a Passió sincs meg teljesen.

A Battyányi codexben ez énekes könyv tartalma tel-

jesen megvan a következő hymnusok kivételével: Hallgass meg minket Ur Isten. Dicséret és dicsőség te néked. Dicséretet mondjunk Ur Istennek Krisztus Jézus, édes közbejárónk.

A *Kálmáncsehy codex* hasonlónevű helységtől kapta nevét, melynek, mint felirata bizonyítja 1644-től birtokában volt. Ez is, mint a többi codex, ivalakú. Keletkezési évét meghatározni igen nehéz, mert négyféle irás is van benne. A litánia után sárga tintával ez van jegyezve: Vége Anno domini Salvatoris nostri 1626; a responsoriumok után, mely irás hasonlatos ehhez, ez áll: Finis A. d. 1622. Ezek mind sárgult tintával vannak írva, de az alapírás a fekete festék színét még most is megtartotta. Ennek beosztása, írásmódja, szövege után következtetve, keletkezési idejét a XVI. század végére tehetjük. Beosztása ugyanaz, mi a Battyányi codexé. A hymnusok után következnek a versiculusok, benedictiók, antiphonák. Ezek után 50 zsoltárfordítás áll, közbeékelve a Zakariás és Simeon éneke. Itt hiányos. A responsoriumok, Kyrie Puerorum s a hiányos passióval végződik a codex.

Új énekek benne a Battyányi codexhez viszonyítva, Krisztus születék nekünk, Adgyad Ur Isten a te szolgálódnak, Herodes dühös ellenség, A mi életünk közepette, Istennek szent igéjéből, Dicséret és dicsőség te néked, örülj és örvendezz keresztyének gyülekezete, E jeles ünnepnapokon, Mikor Krisztus felméne, Jézus Krisztus mi megváltónk, Mindenkor téged Ur Isten, Oh felséges áldott király, Jézus Krisztus élő Istennek szent fia, Dicsőség Atyának, Gyógyíts meg minket Ur Isten.

A *Nagydobszai codexet* nem láttam. Kálmán Farkas ismerteti a Prot. Egyh. és Iskolai Lapok 1881-ik év folyamában. Ez énekes könyv czímlapjára 1643. évszám van felírva, de mint tartalma bizonyítja, nem egy, hanem négy időszakból származott. Az első időszakban irt énekek, melyek 1—260-ik lapig terjednek, a címzést, beosztást, énekeket tekintve, hihetőleg a XVI. század végén másoltattak le. Az első időszaki énekek felosztása az előbbi codexekével megegyezik, azon különbséggel, hogy ebben már esti énekek is vannak. A codex többi része valószínűleg nyomtatott énekek másolata.

Még egy énekgyűjteményről kell röviden megemlékeznem, az *Apostagai codexről*, mely Varasdy Lajos birtokában van.¹ Ez már nem XVI. századbeli, mint tartalma nyilván

¹ Figyelő. I. k. 156—164.

elárulja, mely hymnusok, litánia, passiók és zsoltárok fordításából áll. E zsoltárok Szenczy Molnár Albert Psalteriumából vannak véve, mi mutatja, hogy 1607 után jóval később kellett keletkeznie, midőn e zsoltárfordítás már elterjedt.

Az ismertetett codexek, különösen az első öt tartalma jórészt megegyezik. Némely éneket egyik kihagy, más vesz helyére, de az énekek nagy száma mindenikben feltalálható. A feliratok mindenikben latinok s a hymnusok után a szokásos «Ug. leg.» (úgy legyen) mindenütt ott áll. Hogy a forrás, honnan e Gradualék szerzői az énekeket vették, régi kath. szertartásos könyv, melyet nem ismerünk, kétséget nem szenved. Vannak ugyan ez énekek között bizonyára eredetiek is, de hymnusaik javarészeről, mint jelöltem, kimutatható az eredetiek ismerete által a kath. eredet. De a többiek közül is a legtöbb, melyekhez latin szövegű hymnust nem találunk, a feliratok s a versforma által azt engedi következtetni, hogy kath. ének után készült. Sok ének ugyanis rímtelenül áll verses alakban. Bármily egyszerű emberek voltak is az énekszerzők, ha eredetit irtak, mint nyomtatott énekeseink bizonyítják e korból, olyan a milyen rythmussal s rímmel igyekeztek megzenésíteni, felruházni műveiket. E hymnusoknál azonban a legtöbben még csak nyomait sem találjuk fel a rythmusnak, miből azt következtetem, *hogy fordítások*. Az eredeti szöveg megkötötte a szerzők kezét. Híven fordítanak, elégnek tartották a tartalmat visszaadni, annak jambikus ütemére nem ügyelve, rimet nem keresve, mert az az eredetiben sem volt. Az antiphonák, versiculások, benedictiók stb., sokkal kisebb alkotások, hogy szerző nevet tartottak volna fel. Dogmaticus tartalom ezekben ritkán fordul elő, épen azért legnagyobb részüket latinból vette át a prot. egyház, mit némelyiknek felirata is pl. Ha te meg nem tartasz, Nisi tu domine servabis nos, bizonyít. Bár később, mint a Gradual szerkesztője bizonyítja előszavában magáról, eredetiben is készítettek ilyen apró énekeket. A codexek latin eredete mellett mindennél erősebb bizonyíték a Gelei Katona szava. ki azt mondja, hogy az öreg Gradual készítése alkalmával K. Dajka János püspök *deák exemplárok szerint* igazította meg az énekeket. Ez bizonyos lévén az öreg Gradualra, teljesen ráillik a codexekre is, mert ezek tartalma azével teljesen megegyezik.

Szathmáry József.

A JÁNOSEVANGELIUM VILÁGNÉZETE.

(Első közlemény.)

I.

Az újszövetségi írásmagyarázóknak alig okoz probléma több fejtörést, mint az úgynevezett «jánosi kérdés», a mely már egész külön irodalmat teremtett, a nélkül, hogy maig megszűnt volna nyílt kérdés lenni. Honnan van ez? Mikép lehet az, hogy egy apostoli irat felett, melynek szerzőjét már 325-ben, a *niceai* zsinat, a többi újszövetségi írók, sőt egy Pál apostol tüntető mellőzésével par excellence «theologus»-nak¹ nevezte, kiről már a kegyes *Alkuin* († 804)² elragadtatással mondotta, hogy «miként a sas a magas ég felé, a nappal szembe repül, úgy emelkedik János is szellemszárnyakon a Krisztusban adott kijelentés napja felé:» a XIX. század theologusai oly makacs és kemény szellemtusába keveredjenek? Mert e probléma, mondhatnók, kizárólag századunk szülötte. Nem nyult az evangéliumhoz addig senki. Kezdetről fogva hitelesnek tartotta azt mindenki, kezdve *alexandriai Kelemen*en († 211 táján), ki azt a három első evangéliummal mint testi evangéliumokkal szemben «szellemi evangéliumnak» nevezte, folytatva *Lutheron* s *Kálvinon* át, kik közül az elsőnek «das einzige zarte rechte Hauptevangelium», a másodiknak pedig «kulcs» volt az, mely a másik három evangéliumot megnyitja s végezve *Schleiermacher*en († 1834), a ki szerint a Jánosevangélium «a Jézus fejében és szívében élt keresztyén igazság legfőbb eredeti forrása.» Csak egyetlenlen egy hang merte ez irat hitelességét kétségbe vonni, de csakis a 21-ik fejezetre vonatkozólag s ez a *Grotius Hugó*é volt († 1645). Azonban a százados hagyomány békés nyugalma a mult³ század vége felé idegen hangok kezdtek megzavarni s a rationalismus frivol elfajulásának egyik képviselője, *Vogel* wunsiedeli superintendens anonym exegetikai pamphletjében³ századunk hajnalán úgy üdvözölte az evangéliumot, hogy végitéletet mondott felette sőt magyarázóit felett is, e szavakkal: «Ein Product ohne

¹ *Cph. A. Heumann*: «De titulo theologi I. tributo.» 1715.² *I. P. Lange*: «Theol. hom. Bibelwerk.» IV. Th. 3-ik kiadás. 1868. 1. l.³ «Der Evangelist Johannes und seine Ausleger vor dem jüngsten Gericht. 1801.

Werth und Nutzen für unsere Zeit.» Komolyabb volt a támadás, bár ez is még inkább csak guerillaroham számba ment, különösen *Ballenstedt* részéről;¹ míg végül eldőrdült az első igazi kritikai ágyú, melyet az evangélium hitelességének eddig bevehetetlennek tartott fellegrára ellen, szakavatott kézzel, *Bretschneider* irányzott.² S azóta szüntelen tart a küzdelem, a melynek zajában sibbolethé vált egyetlen kis betű (a mint t. i. a küzdő pártok a «Jánosevangélium» vagy a «János evangéliuma» zászlaja köré sorakoznak) s casus bellivé minden kérdés, a mely a szerző személyére, a szereztetés korára, helyére s viszonyaira, az irat czéljára, jellemére s a többi újszövetségi iratokhoz való viszonyaira vonatkozik s egyáltalán az exegetikai kritika szempontjából érdekel s jelentőséggel bír.

Nekünk itt nem feladatunk, hogy e szellemi küzdelem összes mozzanatain végiglátogassunk, de tárgyunk szempontjából szükséges mégis, hogy annak eddigi eredményére utaljunk. S ez eredmény az, hogy manapság pártkülönbég nélkül elismerik, hogy a Jánosevangélium az egész újszövetségi kánonon belül s különösen szemben a synoptikus evangéliumokkal (kivétel csak az I. jánosi levél, melynek szerzője az evangélium írójával azonos) egészen különleges állást foglal el, jelleme azokétól nagyon eltérő, tartalma sajátos. Elismerik, hogy bárha az újszövetség összes iratai, Pállal együtt, nem akarnak más egyebet tudni és tanítani, csak a Krisztust (I. Kor. 2, 2.): mégis egyik sem oly eminens értelemben «christocentrikus»³ s e voltában egyik sem oly sajátos, mint épen evangéliumunk.

Ezen közös vallomás daczára azonban áthidalhatlan az ellentétes felfogások közti űr, minek okát én főleg abban látom, hogy a magyarázók az irónak más és más Krisztusképet tulajdonítanak. Abban megegyeznek nagyjából itt is, hogy a Jánosevangélium Krisztusa jelentékenyen más és fenségesebb attributumokkal jelen meg, mint a synoptikusok s levelek, sőt az ugyancsak János apostol neve alatt canonicált «Jelenések» Krisztusa, hogy míg ugyanis ezek a Megváltó személyének megállapításánál — bárha különböző felfogások nagy fejlődés skáláján át is — de mégis egészen

¹ «Philo u. Johannes.» 1812.

² «Probabilia de ev. et ep. Johannis ap. indole et origine.» 1820.

³ *J. Oosterzee*: «Die Theologie des N. T.» 2-ik kiadás. Bréma 1886. 86 l.

véve anthropologiai, ethikai alapon állanak, addig a János-evangelium álláspontja theologiai, metaphysikai: de már arra nézve, hogy micsoda forrásokból táplálkozik az evangelista hite, felfogása, homlokegyenest ellenkező s ép ezért egymást kizáró, egymással egységére soha jutni nem tudó, de nem is akaró nézetekkel találkozunk. *Mind e nézeteknek tükrre, próbaköve az úgynevezett «prolog»* (1. 1—13. v.), *a melyben az evangelista egész hitvallása, egész világnézete alapvonalokban le van téve* s a melynek 18 rövid mondata felett, épen ezen döntő jelentősége miatt, már *Origenes* († 254), az írásmagyarázat e nagy herosa s egyúttal ősapja, nem kevesebb mint 5 kötet magyarázatot írt.¹ Mielőtt ezért ama nézetekkel megismerkednénk, nézzük előbb, hogy mit is mond, vagy inkább mi titkot is rejteget magában ez a prologus?

Az egész prologus három, concentrikus körökben haladó részből áll, valamennyinek központja a *λόγος*, az «Ige».

Az első részben (1—5 v.) a Logosz elvont alakban van jellemezve és pedig az Istenhez, a világhoz és az emberiséghez való viszonyában. Istennel szemben (1—2 v.) úgy van feltüntetve, mint ki már a világ teremtése előtt létezett és pedig Istennél mint isten. A világgal szemben (3 v.) úgy jelen meg, mint annak alkotója s életelve. És pedig nemcsak a természeti, hanem a szellemi, erkölcsi élet elve is s e gondolattal adva van a Logosznak az embervilághoz való viszonya is: ő az embervilág szellemi éltetője, világossága, a mely «a sötétségben» fénylik, melyet azonban az emberiség meg nem értett, félreismert, el nem fogadott.

A második részszel (6—13 v.) a középső körbe jutunk. Az örök istenlogosz, világ fennállása óta a természeti és szellemi élet principiuma, itt megjelen mint *üdvprincipium*. Tulajdonképen való feladata érzékileg látható alakban, testben kijelenteni Istennek lényegét, mint Jézus Krisztus. S e második rész most bemutatja a Logoszt, a mint e cél megvalósítása végett *érkezőben vala ἦν ἐρχόμενον* (9.) Ez a várakozás, a vajudás kora; az előkészítő, nevelő idő, a törvény korszaka az *ó-szövetség üdvoekonomiája*. Mint ilyen a Jézus Krisztusban testté válandó Ige, világ fennállása óta az emberiség megvetett szellemi világossága, e fokon, a törvény és prófétaiban mint *kijelentett Ige* jelent meg a világban; miért is azoknak egyedüli hivatásuk, miként ezt az evangelista az ő

¹ V. ö. *A. Thoma*: «Die Genesis des Joh. Evglms.» Berlin. 1882. 857 l.

ideális képviselőjükként odaállított keresztelő Jánossal világosan kimondatja, az volt, hogy bizonyoságot tegyenek amaz eljövendő világosság mellett (7. v.) s ébresztszenek hitet ez eljövendő Logosz, vagy mint ők nevezték, a Messiás iránt. De a Logosz sorsa e fejlődési stádiumon is csak az lett, a mi fentebb már általában jelezve volt: az emberek így sem fogadták be őt (11. v.), csak kevesen, azok a törvény és a profétia igazán felismert szelleme által felköltött lelkek, a kik erre Istentől egyenesen arravalóságot nyertek «Istentől születetek» (13. v.) s a kiknek azért az Ige jogot adott arra, hogy Isten gyermekeivé legyenek (12. v.). A többire nézve maradt mint volt a régi «sötétség» (5. v.), mely most még csak sötétebbé, csak kietlenebbé vált, mivel a világosság, mely vele szemben áll, már közelebb és intenzívebb. Ime a nagy tragédia, a mely az emberiség történetének szemléleténél az evangelista lelki szemei előtt feltárul. Mivé lenne az emberiség, ha ez a világosság, ez az Élet, ez a Logosz nem jelent volna meg mint Krisztus, a nazarethi Jézus testében?

Megjelent! «Az Ige testté lett» ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο (14. v.). Beállott a világtörténet epochája s evvel az istenség teljes titka feltárult; a sötétségben teljes isteni fényében felragyogott a Világosság; Jézusban testté lett a Logosz, Jézus: a Krisztus! (17. v. v. ö. 20, 31.). De ez a test csak sátor volt neki, csak provisorium, lényegéhez épen nem tartozó. Sőt ellenkezőleg, teljes isteni dicsőségében volt ő itt e földi sátorban is, mint Istennek egyszülött fia, teljes kegyelemmel s igazsággal. És itt az evangelista boldog lelki örömmel emlékszik meg a Logosz e testben voltáról. «Láttuk!» így kiált fel elragadtatással s egyúttal megszólaltatja keresztelő Jánost is, ki mielőtt még Jézust látta volna, már hangosan tanúskodott mellette, hogy «az, ki ő utána jövendő, felette valová lön, mert *már előtte vala*» (16. v.)¹ De hivatkozik a saját maga s az olvasók keresztyén tapasztalatára is, hiszen mindnyájan ennek a testté lett Logosznak isteni teljességéből vettek kegyelmet kegyelemre, mivel Mózes által a törvény *adatott* csak, de a kegyelem és az igazság a Jézus Krisztus által *lön*, mert csak ő, ki öröktől fogva az Atyánál volt (18. és 1. v.), az egyszülött Fiú fedhette fel Istennek mysteriumát, t. i.,

¹ L. *Lücke*: «Commentar über das Evang. Joh.» 3-ik kiadás. Bonn, 1843. I. k. 348. s k. l.

hogy ő *Atya* (14. és 18. v.), a kit a Fiún kívül soha senki se látott.

Ime a prologus tartalma, a maga tisztán megvont három körével. Első az *abstrakt metaphysikai kör*, benne a Logosz, mint általános (természeti s szellemi) élet s világosság. Második az *üdvörténeti, az ó-szövetségi kijelentés köre*, benne a Logosz, mint a törvény s próféták által hirdetett Ige, tehát a szó bibliai értelmében Istennek szava, beszéde. Harmadik a *concrét teljesség, az új-szövetségi üdvvalóság köre*, benne a Logosz mint a Jézusban testté vált Krisztus, Isten teljes doxájának hordozója s megvalósítója a földön.

Mily sajátos világ ez, a mely itt előttünk feltárul! A synoptikusok szerint a Megváltó útja a földről vezetett, szenvedések iskoláján át a menny felé s a doxa, az csak jutalom a megváltói műért (Mk. 16, 19. Lk. 24, 50 s k. Ap. csel. 1, 9. s k.) János prologusa szerint meg a Logosz *mennyből száll alá* a földre, *öröktől fogva bírt* isteni dicsőséggel. A synoptikusok arról, hogy Krisztus öröktől fogva létezett volna, egyáltalán mit sem tudnak, ők az Isten által való csodálatos nemzetes gondolatának magaslatán felül nem emelkednek (Mt. 1, 20, 23. Lk. 1, 31. s k.) s keresztelő János is még csak azt hirdeti, hogy «a ki én utánam jó, nálamnál erősebb» (Mt. 3, 11.): a prologus azonban már a Krisztus örök *praeexistenciáját* tanítja, sőt a prologus keresztelő Jánosa maga is már ezt hirdeti. «A ki utánam jó, felettem valóvá lön, mert *előttem vala.*» S ugyan e keresztelő János, míg a synoptikusoknál bűnbánatot s megtérést prédikál csak (Mt. 3, 2.): addig a prolog szerint egyetlen hivatásának ismeri, bizonyosságot tenni ama érkezőben levő isteni Világosságról.¹ Hasonló az eset Krisztus s a világ viszonyára nézve. A synoptikusok felfogás szerint a világ Isten teremtmése, ki abban napját egyaránt támasztja fel jókra, gonoszakra (Mt. 5, 45.) s ha Jézus ajkáról halljuk is a szót «mindenek nekem adattak az én Atyámtól» (Mt. 11, 25.), nem megy ez túl az ő vallásos erkölcsi öntudatának fenséges sphaeráján; a prolog szerint azonban már a Logosz alkotása a világ, Isten maga pedig a Logosz mögött rejtve marad a metaphysikailag megközelíthetlen magasságban. A synoptikusok nem ismernek különbséget ember s ember között, a ki megtér s hisz, az mind üdvözül, a prolog szerint pedig kétféle emberfajjal állunk szemben, sötétség és világosság fiaival, mely utóbbiak azonban

¹ Igy *Luthardt*: «Das Joh. Evglm.» II. 1876.

nem maguktól, megtérés s hit alapján azok, de mert Istentől, felülről születtek; mintha tehát a prolog szerint csak az üdvözülhetne, a ki arra Istentől arravalóságot nyert! Amott, a synoptikusoknál a kegyesek mint Isten fiai (Mt. 5, 45) — ófói: — a prologus szerint csak Isten gyermekei — *τεκνα*. — mert csak egyetlen Fiu van, az egyszülött, a Logosz, mintha az a mennyei Atya speciális értelemben csak neki volna atyja, mint ő viszont ehhez magát egészen speciális fiui viszonyban tudja. És mindezeknek betetőzéseül a csodálatos ensarkozis, az istenlogosznak csodálatos testté, emberré levése! Látjuk mindenütt a metsző ellentéteket, érezzük a rejtélyt, mely a prolog egész világnézetét mint valami mysticus burok körülengi; tudjuk, hogy mindaddig, míg e mysticus titok hét pecsétjét el nem távolítjuk, magának az evangéliumi történetnek könyve zárt könyv marad számunkra: s önkénytelenül is felmerül lelkünkben a kérdés, honnan ezen a synoptikus felfogástól oly elütő meghatározások, hol rejlenek ama titkos források, a melyekből az író ezt az ő egész világnézetét Isten, világ s emberről s ezeknek kölcsönös viszonyáról, illetőleg az e viszonyt közvetítő s ezért a kérdést számára megoldó, de számunkra csak megnehezítő logoszfogalomról merítette?

Eljutottunk azon centrális ponthoz, a honnan az e tekintetben mutakozó, fentebb említett s immáron közelebbi tárgyalásra váró ellentétek kiágaznak.

Ezen ellentétes vélemények egyikének tipikus képviselője *Baur*, az ifjabb tübingai iskola volt nagymestere. Neki, mint hegeli bölcselethez, a hegeli philosophia szolgáltatta azt a kulcsot, a melylyel a prolog s evvel az evangelium szentélyébe bejuthatni vélt. E philosophia szerint az egész universum nem egyéb, mint az absolutum önfejlődése alanynyá és pedig dialektikai úton, a thesis, antithesis és synthesis kategóriái szerint. Ugyanezen dialektikai fejlődésmentet mutatja fel az absolutum ama fejlődésének minden mozzanata is. Ime, nem kellett egyéb, csak e schémát a keresztyénség fejlődésére alkalmazni s megvolt a péteri és páli irányok ellentéte, a mely két — mondhatnók — dialektikai végletnek synthetikus egységpontja a jánosi irány, a Jánosevangelium.¹ A hypothesis genialis volt s tudjuk, hogy korszakalkotó is — csak egy volt a hibája, hogy túlzásba ment s

¹ *Baur* F. «Az őskeresztyénség történelme.» Magyarul Dósa és Leskótól. Budapest, 1874. 118—124. l.

a Jánosevangelium íróját erős anachronismussal megtette — hegeli bölcselőnek.¹ Közélebről a péteri irány, a melylyel azonos a synoptikus is, képviseli a thésist, a keresztyénséget, mint a szellemivé, universalissá vált törvényt, a bünbocsánat ujszövetségével, melyet Jézus, mint Messziás, halála által szerzett. A második, a páli irány — ez az antithesis: a törvény és evangelium, a törvényt adott bün és az evangeliummal adott kegyelem, vagy anthropologiailag kifejezve a test — σάρξ — és szellem — πνεῦμα — ellentéte. Ez ellentétben az ember hittel elsajátítja Krisztust (ki áldozati halála által a bünért eleget tett) s igazzá lesz Isten előtt, úgy, hogy a Krisztussal bensőleg egyesülve maga is a bün legyőzésének s a törvény alól való felszabadulásnak azon folyamatán megy át, a melyet Jézus áldozati halálának eszméje elébe szab. E küzdelemben a kezesség Krisztus feltámadása s felmagasztaltatása — Krisztus t. i. ez által lett még csak katexochén «istenfiu» — mint a «fiuság» záloga. E páli Krisztus azonban a fogalomnak legmagasabb fokán is csak ember, kinek útja alúlról visz fölfelé, a hol, még a legmagasabb fokon is embervolta substantiális értékű. S itt van adva az átmenet a jánosi synthesisre, az útra *felülről lefelé*; a midőn már kiinduló pont az, hogy Krisztusnak személyében nem az emberi, de az isteni a lényeges, a substantiális, vagyis Jézus Krisztusnak igazi lényege az Isten lényegével azonos: Logosz. Ezen állásponton a páli ellentéttel adott küzdelem megszűnik s helyére lép az Isten dicsősége, az ő egyszülött fiában, az ennek testté levése által történetté lett kegyelem s igazság története, az üdv abszolút megvalósulása. Egyszóval a páli anthropologia helyére jánosi theologia lép s e fokon felül immár az antithetikus küzdelem egész más lesz: Istennek a Logoszban mint világosságban való küzdelme a sötétséggel, hogy hitben felemeljen mindenkít az e küzdelemben önmagát megdicsőítő s «e megdicsőülésben önmagával abszolút identitásra visszatérő Logosz által».² Hegel maga hegeliebben nem beszélhetne. Ez alapon immár Baur számára adva van a prolog kulcsa: a principális ellentét Isten s világ, vagyis a világosság (thesis) s sötétség (antithesis) között s ezen ellentét magasabb egysége az ezt kiegyen-

¹ Lásd erre s a következőkre Baur: «Kritische Untersuchungen über das kanon. Evangelium.» Tübingen, 1847. 88—99. és 311. s köv. lapokon.

² I. m. 314. l.

lítő Logoszban (synthesis), azon isteni elvben, a mely «magát, mint minden lét abszolút principiuma, élet s világság elve, e világban kijelenti, de egyúttal az embervilágban a sötétség ellentétével érintkezésbe jön, a melyet legyőz»,¹ magához vonván a hit által a neki rokon elemeket. Ezek tehát Isten szellemi lényébe felvételnek, «Isten gyermekei» lesznek; másrészt pedig a Logosz, hogy célját teljesen elérje, azzá lesz, a mi az emberek: testté. Ime a «τέκνα θεοῦ» és a «ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο» két góczpontja, melyek körül a hit mozog s melyeken a hívőknek Istennel való egysége alapul. Most már csak az a kérdés tehát, hogy mikép viszonyul ezen a hitben közvetített egységhez a Logosz testté levése? Szükség-szerű előfeltétele-e ez amaz egységnek, avagy beáll az a Logosz testté levése nélkül is? Baur ez utóbbiban nem kételkedik s az egész ensarkózisnak ezért is csak mellékes jelentőséget tulajdonít, a mi azért történt, hogy a Logosznak közvetlen, érzékileg is észrevehető megjelenése által amaz egység annál intensivebb legyen.² A miből aztán az következik, hogy az egész történet, mely a prologust követi, vagyis az evangelista egész elbeszélése nem egyéb, mint — Hase találó szavaival kifejezve — «a Logosz regénye» s a Logosz-Jézus tettei, csodái «luxuscsodák»; Baur ez egész tanát, bármily szellemes legyen is az, a János evangélium írója nevében perhorreskálnunk kell, mert különben fel kellene tennünk, hogy az evangelista nem hitből, de tiszta philosophiai speculációból írt, a mit felvenni pedig magában absurdum. «Ez álláspont nem egyéb, mint János logosztheológiájának üres logoszphilosophiává, vagy a mi egy, hegelismussá való eltorzítása».³ A hegeli speculáció, már csak 17 századdal ifjabb kora miatt is a jánosi speculáció tápláló dajkája nem lehetett.

E monstruosus speculáció mellett Baur a prologus Logoszfogalmának s attributumainak közelebbi történeti vizsgálatába nem bocsátkozik s csak a későbbi kornak jutott a feladat, hogy Baurnak magában véve helyes és objectív elvét, a történeti-kritikai elvet e szempontból is alkalmazza a János evangéliumra, alkalmazkodván ama alapigazsághoz, hogy minden író a maga korának gyermeke s így írói individuali-

¹ I. m. 88. l.

² I. m. 96. l.

³ Lásd «A magyarhoni ág. h. e. theol. akad. évkönyvében.» 1886. 82—110. lap. dr. *Maszyk*: «Az eszme evangélioma.»

tása csakis azon kor összes e szempontból tekintetbe veendő történeti tényezőjének megfigyelése alapján érthető meg. S e történeti kritika eredménye manapság az, hogy a kiváló theologusok jelentékenyen nagyobb többsége a Jánosevangéliomot mint a keresztyénségnek a paulinismus által közvetített fejlődésfokát jelző iratot ismeri el, melyre legnagyobb befolyást az alexandriai elgörögösödött zsidó theosophia s közelebbről Philo bölcselete gyakorolt. Ez irány legszélső árnyalatát a holland *Scholten* látszik képviselni¹ ki a 4-ik evangéliomot egy a II. században élt philonista gnostikus író psejdonym szellemi termékének tartja s ki az evangelium történeti jellemére *Hase* szelid gúnynyal használt kifejezését egész komolyan alkalmazza. «Miként a történeti regény valamely eszme érdekében, a melyet megvilágosítani törekszik, történeti adatokat használ fel, a nélkül azonban, hogy azért igazi és tiszta történet lenne: úgy igen lehetséges, hogy az evangélista sem ismerte teendőjének Jézus (valódi) történetét megírni, hanem a Logosz megjelenését s tevékenységét megvilágítani s hogy ehhez kisebb-nagyobb mértékben a Jézusra s ennek életére vonatkozó hagyomány adatait is felhasználta, a nélkül, hogy történetet akart volna nyujtani». ² Sőt «Jézus az írónak történeti igazság, de ez igazságot ő teljes öntudattal költői drámában adja elő». ³

Ez irányzattal szemben áll, *Dornerrel*⁴ élén, a theologusok kisebb száma, kik a Philo-féle vallásbölcsselem befolyását tagadva, a prolog Logosztanát s evvel az evangélista egész világnézetét közvetlenül bibliai forrásokból igyekeznek levezetni s e mellett a synoptikusokkal való harmoniát s a szerző hitelességét is megoltalmazni. Legujabban *Beyschlag* hallei tanár vállalkozott arra, hogy ezen u. n. «Traditions-hypothesis» célzatainak lehetőleg érvényt szerezzen,⁵ sajnos azonban az ő különben szokott ügyességgel, melegséggel s szellemmel megírt tárgyalását kimerítőnek s kielégítőnek nem tarthatjuk, azon egyszerű oknál fogva, mert a prologust, bár elismeri, hogy abban a szerző a Logosz-eszmét, mint az egész

¹ «Het evangelie naar Johannes.» Németül Lang H.-tól. Berlin, 1867.

² I. m. 182. s köv. l.

³ I. m. 374. s köv. l.

⁴ «Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi.» II. kiadás. Berlin, 1851. I. rész. Bevezetés 1—105. l.

⁵ «Neutestiml. Theologie.» Halle a/S. 1891. I. k. 212—293. l.

evangéliom megértésének kulcsát bocsátja előre,¹ egyszerűen agyonhallgatja! Azért tudományos szempontból számottevőbb Weiss B. Berlini tanár nézete, mivel ez a prologót is kellő méltatásban részesíti.² Szerinte az evangélista célja azt igazolni, hogy Jézus a Krisztus (Messiás) s azt teszi avval, hogy ráutal a saját tapasztalatára, mert ő maga Jézus földi életében az «egyszülött Fiúnak» dicsőségét látta. Az istenfiu ösrörök lényének jelzésére alkalmazza aztán az evangélista az ó-szövetségi «Ige» (Logosz) szót, mint a mely kezdettől fogva a teremtés és isteni kijelentés eszköze volt. Ez az Ige vált testté Jézusban, emberré a szó szoros értelmében, tehát más valamivé, mint előbb volt. Mindkettőnek azonban az ösrörök Logosznak (Krisztus) és a történeti testlénynek (Jézus) egy azonos alanya «az Isten egyszülött fia». De hát honnan szerezte akkor a Jánosevangelium írója Weiss szerint ezen a synoptikusok felfogásától annyi sokban elütő tant, a melyet *Beyschlag* így akar jellemezni: «Jesustext und johanneische Auslegung»?³ Weiss szerint az evangelium szerzője János apostol, ki közvetlenül hallotta Jézus beszédeit s látta csodás tetteit s ezeket adja elő hiteles történeti életrajzban, csupán a prologban s egyes alkalmi nyilatkozatokban bocsátkozván reflexiókba. De épen e reflexiók mutatják — úgymond — hogy szerzőnk Jézus beszédeit «tudatosan» nem adja szó szerinti hitelességgel, hanem «szabad emlékezetszerű reprodukcióban», a mi egyébként azon nagy időtávolság miatt, a melyben János evangeliumát megírta, másképp nem is lehetett. Ő maga bevallja — mondja Weiss — hogy a szellem őt sokra megtanította, a mit Jézus annak idején paedagogiai okból még el nem mondhatott (16, 12.) s így alakult át az az emlékezetanyag.⁴ S ebben rejlik Weiss szerint a jánosi világnézet alapja, forrása, mely egyenesen János határozott individualitására utal vissza. «Képzeljük el — mondja, miután Jánost, ezt a heves és türelmetlen «mennydörgés fiát» (Mk. 3, 17 Lk. 9, 54.) úgy mutatja be, mint szemlélődő, csendes jellemet! «Képzeljük ezt a contemplatív természetet Jézussal szemben s bizonyára nem az, a mit az tanított, hozott vagy ígért, hanem csakis ennek személye lehetett az, a mi az ő egész szellemétét megragadta s maga iránt osztatlan oda-

¹ I. m. 245. l.

² *Meyers Commentar*: Ev. des Joh. VII. kiadás 1886. és *Weiss*: «Bibl. Theol. des neuen Test.» Berlin, 1888. V. kiadás 586—671. l.

³ I. m. 218. l.

⁴ *Bibl. Theol.* 588. l.

adásra bilincselte. E személynek egész fenségébe s jelentőségébe mind mélyebben elmerülni, abban minden irányban főüdvét keresni s megtalálni, az iránt való mind teljesebb odaadással ez üdv birtokába mind bizonyosabbá s boldogabbá válni: kellett, hogy az legyen az ő egész szellemi törekvésének s életének egyetlen célja. Így érett meg benne egy életteljes egységes nézet Jézus személyéről s ennek üdv-jelentőségéről, a mely, mivel nem a reflectáló gondolkozás vagy aprioristikus speculáció, hanem élő intuitio s contemplatio útján képződött, az ő egész szellemi életének éltető s boldogító központjává lett. Ez tehát közvetlen ismeret, életteljes szemlélet a legmagasztosabb felől, a mely Jézus személyében s személyiségével adva van; egy mindig megújuló elmerülés, kinyomozhatlan mélységeibe amaz isteni jelentésnek, a mely a Krisztusban nyilatkozott meg.»¹ S mindez alapján az evangelista csak «érettebbé fejlődött alakja az apokalypsis írójának, ki a keresztyénségnek világtörténeti győzelmét, mint az Istennek a Sátánnal való utolsó küzdelme nagy drámáját örökítette meg.»² Hát nekünk Weiss ezen okoskodása erőltetettnek látszik. Mély lélektani rejtély marad az, hogy az a hevesvérű «Jelenések» írója, ki a közeljövőben várta abban az általa megirt nagy Istendramában a Messiás személyes visszajövetelét s vele e világ összedültét s az «új eget és új földet» (Ján. Jel. 21, 1.), most, ha még a két irat közt a képzelhető legmesszebb időtávolságot veszszük is fel, többé ily várákosokról ne álmodozzék, hanem elmerülve magába, szíve legmélyebb fenekére s a multat és jövőt elválasztó falakat ledöntve, boldogan repessen lelke szárnyain az Ur örök, végtelen szellemi jelenvalóságának verőfényében! Hogy ezen, Weiss által is felvett, hosszú idő alatt (20—30 év) János mit sem látott, mit sem hallott legyen, hanem mint valami lakatlan szigetre jutott hajótörött, magába vonulva, a maga szelleméből hozta volna elő kizárólag azon kincseket, eszközöket, melyekkel evangeliumában az ő Krisztusát oly földöntúli vonásokkal lerajzolta! Valóban, Weiss egész előadása a milyen mystikus, a psychologia és a történeti érzék itéletét époly kevéssé állja meg s az evangelium írójából valóságos szellemi Robinsont csinál.

Ime az ellentétes vélemények, a melyek azonban, miként már általánosságban jeleztük, egyben mind megegyeznek,

¹ I. m. 591. l.

² I. m. 592. l.

abban t. i., hogy ezen evangélium erősen individualis jellemű irat, melynek a synoptikusokkal szemben sajátosan megkülönböztető karakterét a Krisztus-eszme adja meg, a mely a prologban úgy van feltüntetve, mint a világteremtés, világ-gondviselés és világüdv abszolút principiumát képező Jézusban testté lett örök praeexistens istenlogosz. Nincs okunk a felett kételkedni, hogy az evangéliumíró ezt a Logoszeszmét ép oly tudatosan állította az evangéliumi történet élére, a mely tudatosan fejezi ki ugyanezen történet végén célzatát is, a mi nem más, mint az olvasókban felköltetni azt a hitet, hogy «Jézus Krisztus» (20, 31.), a mely Krisztus-Jézussal szemben mindenki imádattal ismerje el Tamással együtt: «Én Uram és én Istenem!» Az, a ki evangéliuma végén Tamás e vallo-mását, mintegy az egész ev. történet eredményét feltüntető apotheosist tervszerűen helyezi oda, bizonyára ép oly tudatosan írta mindjárt evangéliuma elejére is a Jézus Krisztus istenségének jelszavát (1, 1—18.) s épen a vég és a kezdet e correspondáló viszonyából is világosan kiténik máris az, hogy a közben elbeszélte evangéliumi történet nem lehet egyéb, mint ennek a prologban kimondott s a zárszóban megpecsételt jelszónak történeti illusztrálása. Ez a tapasztalat készítette még *Keppler P.* róm. kath. exegetát is arra a nyilatkozatra, hogy «hiba volna evangéliumunkban az ideális elemnek s érdeknek a tiszta történeti fölött való első-ségigényét tagadásba venni». ¹ S ugyan e tapasztalat készítette *Pfeiderer Ottót* is arra, hogy a «prolog» kifejezés ellen kifogást tegyen. «Eher könnte man sagen, dass 1, 1—18 die *Ouverture* sei, in welcher die Leitmotive angegeben werden, welche dann in mannigfachen und kunstreichen Variationen durch das ganze Werk hindurch ausgeführt werden.» ²

Látjuk tehát, hogy az egész jánosi kérdésben a prologusi Logoszeszme centrális jelentőséggel bír s hogy minden-előtt evvel kell tisztába jönnünk.

Ez eszmének a vizsgálatánál legelső sorban arra kell súlyt fektetnünk, hogy a Jánosevangélium prologusában a Logoszfogalom egyáltalában nincs se igazolva, se magyarázva, hanem a szerző teljes theologiai határozottsággal csak alkalmazza azt Krisztusra; sőt a mint annak kijelentéséhez ért, hogy az «Ige (Logosz) testté lett» Jézusban, többé a

¹ «Das Joh. Evangel. und das Ende des I. christl. Jahrhunderts.» 1883. 5. l.

² «Das Urchristenthum.» Berlin, 1887. 698. l.

Logosz kifejezést nem is használja, jeléül, hogy neki a prologusban feladata csak az volt, hogy azt a Jézus történeti személyével összekösse. Fel kell tehát vennünk, hogy a Logoszfogalmat a szerző mint olvasóinak teljesen ismeretes dolgot tétélezte fel, vagyis hogy az szerző s kora számára dogmatörténetileg már meg volt állapítva. Hova nyulnak vissza e történet szálai?

A Jánosevangelium a Logoszt személyes lénynek fogja fel. Ezen personificatio a testté levéssel csúcspontját éri el; de hogy már e testté levés előttre vonatkozólag is írónk personificatioja nem pusztán rhetorikai vagy poétikai, mint a milyen például a *Bölcsesség* — σοφία, hochma — personificatioja a Példabeszédekben (8. és 9. r.), hanem egyenesen dogmatikai hypostasisálás: azt igazolja keresztelő János tanúsága (1, 15.), ki a Logoszt mint személyt állítja önmagával, mint személyvel szemben: «Ez a ki én utánam jő, előttem vala»; igazolja maga ez a keresztelő által előre hirdetett s testben megjelent Logosz is, midőn a jerusalemi templom előcsarnokában classikus tömörséggel szól az őt megérteni nem tudó s nem akaró zsidóknak: «Minekelőtte Ábrahám lett volna, én vagyok» (8, 58.) s midőn főpapi imájában (17. r.) így szól: «Most annak okaért dicsóíts meg engem Atyám te magadnál, azzal a dicsóséggel, mely enyém volt tenálad, minekelőtte a világ lenne» (5. r.). A Logosz tehát a Jánosevangelium világnézetében mint örök praeexistens lény, hypostasis szerepel. Vajjon így fogja-e fel a biblia is, a melyre Weissék hivatkoznak, Istennek teremtő s önkijelentő szavát?

Isten szava az ó-szövetség szerint mindig szó.¹ E szó a kijelentés eszköze, formája. Alapja, tartalma pedig e szó-kijelentésnek az isteni szellem. Mert Istent az ember csak e kettőben ismerheti meg: az ő kijelentésében s az ő szellemének tulajdonságaiban. Amannak kifejezése a szó, ezeknek összefoglaltja a *bölcsesség*.

Az ó-testamentomi kijelentés szó alakját igazolja már a teremtéstörténet is, a világlétrehozó «legyen»; igazolja a mózesi törvény; igazolják a próféták; *Esaiás*, kinek az «ige (Isten szava) nyilatkozott meg» (Ésa. 2, 1.); *Jeremiás*, kihez «Isten szózata lőn» (Jer. 1, 4.); igazolja a zsoltáriró, ki szerint «Ő mondotta és lett... Isten ígéje által lettek az egek» (33. Zs. 6. 9.): egyszóval az ó szövetség nézetvilágában

¹ V. ö. *Lücke* i. h. 254—261. l. *Cremer*: «Bibl. Theol. Wörterbuch der neutestl. Gräcität.» V. kiadás. Gotha 1888. 544. s. köv. l.

canonikus érvényű igazság az, hogy a világenderemtés, fenntartás és kormányzás az isteni szellem által történik, a szó közvetítésével. E szó a Logosz, debar Jahve, Isten szava, beszéde. Ugyanily értelemben jön át az az új-szövetségbe is. Így látjuk Genesareth tavánál a népet, a mint áhitattal hallgatja a halászbárkában álló Jézus ajakáról «Istennek beszédét» (Lk. 5, 1.); halljuk a pünkössti lélekkel megihletett apostolokat, a mint «nagy bátorsággal szólják Istennek beszédét» (Ap. cs. 4, 31.); Pál apostol, Istennek kegyelmi ígéretere czélozva ilyen értelemben mondja: «Nem lehet, hogy az Istennek beszéde hiába való volna» (Róm. 9, 6.); sőt maga a «Jelenések» írója is, ki a hagyomány szerint a János-evangélium írójával volna azonos, az «Isten beszéde-ért» szenvedett számkivetést Pathmos szigetén. (Apok. 1, 9.) Ime a bibliai Logoszképzet, nincs abban sehol semmi nyom, hogy azt akár az ő-, akár az új-szövetségi szók hypostatic gondolták volna. Természetes, hogy találkozunk az isteni szónak személyesítő rajzával is, így pl. midőn a Zsoltárban (147, 5.) azt olvassuk róla, hogy leküldetvén Istentől a földre, sebtében lefut; vagy midőn Esaiásnál (55, 11.) Isten ígéje úgy van jellemezve, hogy az, ha egyszer kijött Isten szájából nem tér vissza foganatlanul, hanem véghezviszi, a mit Isten tőle kívánt, stb.: de ezek csak a héber nyelv természetével adott költői személyesítések, hasonlók ahhoz, minőt a későbbi bibliai irodalomban a «Bölcsesség»-re nézve, például Jób könyvében (28, 12. s.k.), de különösen a Példabeszédek könyvében tapasztalunk. Így halljuk az utóbbi könyvben (8, 22—31.) a Bölcséséget magát, önmagáról beszélni: «Az Isten teremtett engem, teremtménye *első szülötteként* . . . öröktől fogva kenettem fel, *kezdet óta*, a föld teremtése előtt . . . én valék mellette *intézőként*, én valék, kivel örömet közlé». ¹ Kell-e azonban ezen personificatio költői, rhetorikai voltának igazolására több okot felhoznom, mint azt, hogy ugyan e helyen (9, 13—18.) a contrast kedvéért a *dőreség* is mint parázna asszony van személyesítve, ki háza ajtajában ülve hívogatja az arra menőket: «A ki együgyű, térjen ide . . . a lopott víz édes és a tiltott étel kedves».

Daczára az eddigieknek azonban készséggel elismerek annyit, hogy bárha az ő-szövetségben (s újban is) az *ige* s később a *bölcsesség* personificatioja csak költői, rhetorikai:

¹ LXX. Cura et studio J. N. Jager Parisiis, 1839.

ezen personificatio mindazáltal kedvező átmenetül szolgálhatott a későbbi zsidó theológiában tagadhatlanul fellépő hypostasáláshoz, különösen midőn az idegen vallásokkal való érintkezés útján s főleg az angyaltan jelentős növekedésével vallási képzeitek eredeti tisztaságukat elvesztették, másrészt pedig az isteni teremtő szó — Logosz, a rabbi-theológiában Memra — mind speciálisabb tartalmat nyert.¹

Hogy idegen vallás, idegen szellem, idegen képzetek mily befolyással lehetnek valamely vallásnak világnézetére, azt érdekesen illusztrálja ó-szövetségi talajon az alexandriai zsidóság története, a hol az ó-szövetség a görög philosophiával jutott érintkezésbe. S e pontnál a Logosz-eszme történetében lényeges fordulóhoz értünk.

Nem feladatunk itt azon történeti okokat kutatni, a melyek Nagy Sándor világoralma óta a zsidókat kikényszerítették hazájukból s arra készítették, hogy az akkor ismert világ minden jelentékenyebb kereskedelmi pontjain szórványokat alapítsanak, úgy hogy már az ó-kor nagy geographusa: *Strabo*, Krisztus előtt néhány évtizeddel, teljes komolysággal írja, hogy «a zsidó diasporának határa — a világ határa»: de mégis élénk fogalmat alkothatunk magunknak e zsidó elrajzások nagyságáról magának *Philónak* tudósításából, ki az egyiptusi zsidók számát nem kevesebb, mint egy millióra teszi, kiknek jelentékeny része az akkoriban oly hatalmas világvárosnak, Alexandriának öt kerületéből kettőt majdnem kizárólag lakott, úgy hogy azok «zsidó negyedeknek» is nevezettek.² Reánk nézve e történeti tény jelentőséggel annyiban bír, mert itt látjuk azon talajt, a melyen zsidó orientális theologia és görög occidentális philosophia közvetlen érintkezésbe jönnek, a mely találkozás lassanként komoly ismeretségre s végül valóságos frigyre vezetett. S ezen frigy, bárha zsidó theokratia s görög philosophia a legnagyobb ellenteteknek lássanak is, nem véletlen, sőt egyenesen a végletek találkozásának törvényén alapul. Ekkoriban ugyanis a görög philosophia Plátót, a stoát és az újpythagoreismust uralta. S nem volt-e kapcsoló pont — a legnagyobb contrast daczára is — pl. Plátó Istene között, a ki jobb mint a jó, szebb, mint a szép, s megközelíthetlen magasban trónol a világ

¹ Hogy e processus végül, palestinai talajon is, szükségszerűleg mit eredményezett, azt legjobban illusztrálja *Weber*: «System der alt-synagogen palästin. Theologie, a. Targum, Midrasch und Talmud.» 1880.

² *Philo*: In Flaccum.

felett: és Israel Istene között, kit Salamon szerint az egek egebe nem fogadhat? Nem panaszkodott-e Plato a lélek bukása s a Genesis a bűnbeesés felett? Nem korholta-e a stoa az emberiség erkölcsi romlottságát, mint a próféták s a zsol-tárirók? Nem vágyódtak-e a platonisták s az új pythagoreusok lelkük váltsága után közvetítő lények útján, mint a hogy a zsidó népet jelképező Jákob is Isten angyalait látta fel s lejárni azon a mennyet-földet összekötő lajtorján Isten s maga között? S az új pythagoreismus asketái és szentei nem hasonlók-e mint Israel bölcsei s látnokai? Sőt a platói ideák országa s a zsidók várvavárt mennyei Jeruzsáleme nem rokon eszmék-e, bárha forrásaik oly messze esnek is egymástól, mint a földgömb két sarka? ¹ Nem véletlen tehát, hogy a két ellentétes világnézet, a történeti viszonyok által egymás mellé állítva, végül a legbensőbb frigyre lépett. E frigyen a zsidó szellem hozományúl a theokratiai tartalmat, a görög szellem pedig a philosophiai alakot adta. S minthogy az ó-testamentom anthropomorphistikus s anthropopathikus gondolkozásmódja, mely Istent teljesen az emberi alak s lélekállapot analogiájára képzelte, amaz elvont philosophiai világnézettel semmikép meg nem fért, mi természetesebb, minthogy az alexandriai zsidó, a görög gondolkozással és eszmevilággal való bensőbb megismerkedése folytán, a zsidó szellem öröklött képzeteit csakhamar feladta, azon iráshelyeket, a hol ily képzeteket talált, a platói philosophia szellemében átalakította; miként erről világos bizonytságot tesz a Septuaginta, az ó-szövetségi iratoknak görög fordítása, ezen a zsidó világnézetnek görög formában való első megjelenése s egyúttal a bibliai eszméknek a görögök közt való terjesztése által a keresztyénségnek is «első apostola». ² Evvel adva volt aztán az is, hogy Istennek a világgal való közvetlen érintkezését is mind lehetlenebbnek kellett tartaniok s ez érintkezés közvetítéséről kellett gondoskodniok. Így nyomulnak a zsidó s görög szellemnek egyaránt otthonos angyalok, démonok, zsidó részről még az isteni doxa s görög részről az isteni erők stb. képzetei előtérbe, Isten maga pedig így vonul mindjobban hátra, a metaphysikai elérhetlen távol-ságba: a mi nem jelentett egyebet, minthogy a zsidó theokratiai monotheismus hátrálóban volt a görög platonikus dua-

¹ V. ö. *Hausrath*: «Neutesl. Zeitgeschichte.» II. kiadás. Heidelberg 1877. II. k. 131—132 l. és *Schenkel's* «Bibellexikon» I. k. 92. l.

² *Grätz*: «Geschichte der Juden» III. k. 36 l.

lismus előtt. Ez öntudatlan hátrálásában azonban a zsidó szellem egy pillanatra sem mondott le amaz öntudatról, hogy ő az Isten választott népe s üdvkijelentésének várományosa, a mivel adva volt az, hogy szellemi hódító útra indult a görög világba, előkészítendő Izrael egyetemes uralmát. S sajátos jelenség: a szent történetek irodalmi feldolgozás tárgyává lesznek hellen formában. Egy *Esekiel* metrikus drámába foglalja az Egyiptomból való kivonulást; egy *Philo* (az idősebb) époszt ír Jeruzsálemről; egy *Theodosz* hasonló hős költeményben zengi el Jákób fiainak bosszúharczát Szichem ellen meggyalázott testvérük, a szép Dina miatt (I. Móz. 34.); egy *Demetrius* s *Eupolemus* Thukydides történetírói babérja után törekednek.¹ Sőt pogány álarczot is felvesznek, hogy alatta zsidó propagandát csinálhassanak: *Orpheus*, a görögök mysticus dalnoka itt a Mózes 5. könyvéről énekel; a *Sibillák* az egy Isten dicséretére tanítanak s *Heraklitosz*, az efezusi «siró philosophus» megfejti most, századok múlva, leveleiben, hogy mi volt oka az ő állandó borús hangulatának, mert t. i. Artemis városának lakói nem voltak — mint ő — a monotheistikus theocratia hívei, azaz zsidók!² *Aristobulos*, a hellenista zsidóirány első tulajdonképeni bölcseleje, már Kr. e. mintegy másfél századdal a pentateuch fölött magyarázatot írt, a melyben azt tanítja, hogy Isten emberi módon (mint ezt az ó-szövetség tanítja) soha meg nem jelenhetett; ő nem látható, sőt absolute megfoghatlan s a mennyiben mégis látható, az nem ő maga, csak erejének megnyilatkozása, hatása; ép ezért ő nem is teremtette, csak alkotta e világot (a mivel természetes az ősananyag dualistikus elve van kimondva Istennel szemben!), illetőleg nem is ő maga alkotta azt, hanem csak az ő bölcsesége, a melytől az ideális világ származik. Ez az ideális világ természetesen azonos a Platóéval. Ép ezért Aristobulos büszkén írhatta műve előszavában királyához, *Ptolemeus Philameter*-hoz (181—145 Kr. e.), hogy «Plátó a mi törvényünket vette mintául s bizonyos, hogy ezt egész terjedelmében jól ismerte.»³ Ime az

¹ *Hausrath*: i. h. 130 l. *Schürer*: «Gesch. des jüd. Volkes im Zeitalter J. Christi.» II-ik kiadás. Lipcse 1886. II. k. 730—753 l.

² *Hausrath*: i. m. 97—131. *Schürer*: i. m. 789—827. *Dähne*: «Geschichtl. Darstellung der jüd. alex. Religionsphilosophie.» 2-ik rész. Halle a/S. 1834. 199—236 l.

³ *Hausrath*: i. m. 104. 133 s k. l. *Schürer*: i. m. 760—765. *Dähne*: i. m. 73—112. *Zeller*: «Die Philosophie der Griechen» stb. III-ik kiadás Lipcse 1881. III. Rész. II. szakasz. 257—264 l.

ó-szövetségi Bölcsesség, mint közvetítő Isten s világ között, bevezetve az ó-szövetségi teremtő szó helyére. Ugyan e bölcsesség a *Jézus Sirach* fia könyvében (Kr. e. 130 körül) már úgy van jellemezve, mint ki «mindennél előbb teremtetett» (1, 3.) s úgy beszél magáról, (24, 1. s k.) mint kinek «öröktől fogva a magasságban volt lakása — s onnan leszállva minden nép között lakást keresett, míg végül a Jákób fiai között ütött sátrat.»¹ Tehát nem Isten maga lakott többé Israelben, hanem csak az ő bölcsesége; Isten maga metafizikai ködbe vonul. Legfeltűnőbb azonban az alsalamoni *Bölcsesség könyve*, Philónak ez az idősebb kortársa, a melyben a Jób, Peldabeszédek s különösen Jézus, Sirach fia könyvében personificált Bölcsesség már, a stoikusok logosztanának összes attributumaival ellátva jelen meg (7, 22—27.). Közlebbbről a Bölcsesség e könyv szerint szellem, és pedig értelmes, szent, egyszerűlt, mindenható, a mely mint valami finom, mindenütt jelenvaló áther hatja át a mindenséget, épügy, mint a stoa logosza. E mellett azonban vannak plátói tulajdonságai is. Ő Istennek, mint örök világosságnak visszfénye, jóságának képmása. Mint ilyen ő Isten trónja mellett ül (9, 4.) az ő kijelentését közvetíti s nevezetes, hogy épen azon helyeken, a hol ezen isteni kijelentés, gondviselés közvetítéséről van szó, ott a Bölcsesség helyére, mint synonym fogalom, mindig a Logosz lép. Így a Logosz az, a ki által a világ létrejő (9, 1.), ki Israelt a pusztában megmenti (16, 12.) s ki mint kemény bajnok leszáll a mennyből, hogy Egyiptomot Israel ellen elkövetett bűneiért meglakoltassa (18, 15. s k.)² Ime az alexandriai logoszfogalom — első megjelenésében. E Logosz nem az ó-szövetségi Szó többé, hanem egy a görög philosophia befolyása alatt átalakult közvetítő képzet.

A «Bölcsesség könyve» azonban inkább csak népies, vallásos irat volt s a hová ez inkább népies, Aristobulosz pedig tudományos úton eljutott, ott ragadja meg most egy philosophus fő a fejlődésfonalat s teszi a Logosz-eszmét bölcsesete középpontjává. Ez Philo volt Jézus, Krisztus idősebb kortársa.³ Philót legjobban úgy jellemezhetjük, hogy szívében Mózes, fejében meg Plátó lakott, mind a kettő egyaránt «nagy», egyaránt «szent». Ó-szövetségi törvényt görög phi-

¹ *Apel* E: «Libri Vet. Test. Apokr. Graec.» Lipsiae, 1837. 20 l. 24 l.

² *Apel* i. m. 18 l.

³ Született Kr. e. 20-ban; meghalt Kr. után 54-ben; tehát Jézus kereszthalálát még 20 évnél többel túlélte.

losophiával, ősi hitet modern köztudattal, szívet fejével harmoniába hozni s ez alapon a hebraismus antik formájú monotheismusát a görög philosophia segélyével universális érvényre juttatni: ez volt feladata. S eszköze: az allegoria. Hiszen hogyan mutathatta volna ki másképp, hogy minden bölcseségnek az ó-szövetség az alapja, s hogy a mit Pythagoras, Sokrates, Plató, Zeno stb. szépet, jót és igazat tanítottak, azt mind Mózesből tanulták: mint úgy, hogy a test és lélek analogiájára az írásnak kétféle (sőt mert a lélek magasabb foka a szellem, háromféle) értelmét tanította, a szöszertini és allegorikus (illetőleg mystikus) értelmet? Természetes, hogy ezen allegorizálás, bár Philo annak folyását szigorú törvények medrébe igyekezett szabályozni,¹ csak az ötletek s önkény inaugurálása volt s Philót árjával magával sodorta, olyannyira, hogy akaratlanul is elpártolt őseinek vallásos világnézetétől s zsidósága csak annyiban maradt meg, a mennyiben annak szellemei banquerottját felismerni s magának bevallani nem volt képes.

Bölcsészeti világnézetének² a kiinduló pontja Istennek absolut fensége s ez okból mindent, a mit görög philosophia s ó-szövetség e szempontból nagyot s magasztosat mondottak, értékesíteni igyekezett. Ez alapon egyrészt, Plátóval egyértelműleg, Istent úgy jellemzi, mint a ki a világgal dualistice szemben áll s minthogy tér és idő világmeghatározó kategóriák, Istennel szemben az ezen kategóriákkal adott összes vonásokat következetesen tagadja. Isten azért örök, változhatlan, egyszerű, szabad, önmagával teljesen megelégedett, egy. Sőt mivel minden fogalmi meghatározás tulajdonkép Istennek határok közé való szorítása volna, azért ő egyenesen tulajdonság nélkül való s minthogy minden név is csak valamely tulajdonságot fejez ki, azért neki név sem adható; a minék név nem adható, az fel sem fogható: miért is Istent lényege szerint nem is ismerjük, csak léte, hatása szerint; csak azt tudjuk, hogy *van*, de hogy *mi* ő, azt már

¹ L. e szabályokat példákkal gazdagon illusztrálva: *Siegfried*: «Philo von Alexandria.» Jena, 1875. 168—197 l.

² *Zeller* i. m. 353—360 l. *Dähne* i. m. I. k. *Siegfried* i. m. 198—272 l. *Dorner* i. m. 1—21 l. *Thoma* i. m. 38—62 l. *Hausrath* i. m. 146—171 l. *Schürer* i. m. 831—884 l. *Müller* cikke a Herzog-féle Real encyclopediában s *Lipsius* a Schenkel i. m. *Reville*: «Revue de l'histoire de religions» Tom. VI. VII. IX. *Nicolastól* «Etudes sur. Philon d'Alexandrie.» *Reville*: «La doctrine du Logos dans le quatr Evangile et d. l. oeuvres de Philon.» Paris, 1881. 19 s k. lapok stb.

nem. Azért az Istennel szemben egyedül használható név a «Ihvh», a titkos, a szent «tetragrammaton» (Ihvh = Jáhve = a ki van); azonban még ezt is csak a végesen felülemelkedő bölcs ajkának, ennek is csak a szent extasis alkalmával, szabad kiejtenie. Ime a Jahve szent neve Plátó szolgálatában! Azonban e meghatározások Philónak csak fejéből kerültek ki, szíve szerint másképp ismerte ő Istent az ő testamentumból, a hol Istennek abszolút fensége úgy van rajzolva, mint pozitív tökéletesség, ember analógiájára. Isten minden mindenkben, a világegyetemben ténykedő szellem, nemcsak abszolút valóság, de abszolút tevékenység is. Olyan ez nála, mint tűznél az égés s ezért is tevékenysége folytonos, ő mindennek vég ható oka. Ime viszont szemben az iménti plátói deismussal Philo stoapantheismusa, melybe az ó-szövegségi anthropomorphistikus s ép ezért tarthatatlan istenképzetet feloldotta. Philo természetesen e benső ellenmondást észre nem veszi, a mi, ha gondolkozása energiájának rovására esik is, csak annál jobban dicséri szívét: ezen ellenmondásba azonban benső szükségszerűséggel hajtotta őt a törekvés, hogy Istennek, a kit lénye szerint megismerhetőnek nem tartott, világbanvalóságát hatása alapján igazolja. Evvel természetesen pozitív tulajdonságok jártak, a melyek Istent mint ható okságot jellemzik, s a melyeknek végtelen sorából végül mint alaptulajdonság kettő válik ki: a jóság és a hatalom; e kettő közt ismét első a jóság, a mely érvényesülni vágyván, alapelvét képezi a világteremtésnek.¹ Philo tehát a világ létét, épúgy mint Plátó, Istennek önzés nélkül való jóságából vezeti le. Ezért is az egy igaz Isten mint teremtő Isten = (θεός) a szerető, a kegyelmes; mint világfentartói kormányzó Ur = (κόμπος) az ítélő, a büntető az igazságos. Minthogy tehát Istentől *csak a jó* eredhet, minden jótékony behatás az emberre reá vezetendő vissza; az ő kegyelme emeli fel a bűnösöket; s minthogy a lélek ő tőle származik, ő a lélek számára a magasabb élet forrása (ζώνη) s világossága (φως) is. Ily értelemben aztán ő az egyedüli üdvözítő, ki az általa így megtisztított lélekben állandó lakást vesz. Ime végkövetkeztetésben Philo Istene: egyrészt abszolút világleletti — transcendens — Ihvh, másrészt a kegyesek lelkeiben, e világban abszolút immanens szellem.

¹ «Én vagyok a te Istened» (θεός) Philo szerint annyi mint «én vagyok a te teremtőd» mert a θεός szó a τῆθημ: igéből származik, melynek jelentése: csinálni, tenni. Lásd: «De mutatione nom.» (Mangy kiadás.) I. 583.

Látjuk tehát, hogy Philóban Plátó és Mózes a stoa közvetítésével jutott egységre: Isten a világgal szemben transcendens — lényege, de immanens — hatása szerint. Mi közvetíti e hatást? Mert Isten, a tökéletes, maga nem érintkezhetik az anyaggal, a mely őt bemocskolná! Philó tehát felvette a «középerőket», mihez neki az alapot philosophiai oldalról a plátói *ideák* s a stoa *ható okok* tana, vallási oldalról pedig a görög daemonok s a zsidó angyalok képzeleti szolgáltatták.¹ Isten ugyanis az érzéki világ teremtése előtt az ideák világát teremtette. Ezen ideák azonban nem puszta ősképek (mint Plátónál), hanem egyúttal ható okok is (stoa), a melyek a magában véve holt, mert minőségtelen anyagba életet, törvényt, rendet hoznak. Ez erők útján van immár Isten jelen e világban; ők Istennek szolgálói, helytartói, követői; ők a «Logoi», vagyis az abszolút szellemnek részerei, melyek alkotólag s rendezőleg működnek e világban; ama tiszta lelkek, melyeket a görögök daemonoknak, a zsidók angyaloknak neveznek stb. Számuk végtelen. Daczára azonban számbavehetetlenségüknek, Philo olykor különféle kombinációkba bocsátkozik;² de végül mindenütt két főerőre tér vissza: a jóságra — *χαριστική* — és a hatalomra — *βασιλική δόναμις* — mindkettő azonos Istennek fentebb jellemzett két alaptulajdonságával. E két erőnek abszolút egysége ismét: a Logosz. Természetes dolog, hogy az erőknek emez elkülönítése csak az emberi ismeret szempontjából történik. Istent, a lényege szerint a világtól teljesen különálló tiszta egységet a lélek nem láthatja, csakis erőinek megnyilatkozásaiban. Innen van az, hogy a lélek, mihelyt Istenre tekint, őt azonnal a két főerő közt látja (mint teremtőt és világkormányozót), vagyis a szemlélődő léleknek Isten tulajdonkép hármasan jelen meg, mint jóság, mint hatalom és e kettő közt, illetőleg mögött maga Ivh. Ime a Philo szentháromsága, a mely nála ismételve kifejezést nyer, olykor csupán azzal a változattal, hogy a két főerő közti helyen, Ivh helyett, a legfőbb erővel, a Logosz-szal találkozunk. Ime a Logosz, mint az isteni erők abszolút egysége.

A mi már e logoszfogalom *lényegét* illeti, úgy ez annak

¹ Zsidó theologiai szempontból tekintetbe jön itt még az Isten szavára (memra), dicsőségére (chabod, techina), a Cherubokra s az Ezekiel szekerére vonatkozó palestinai — s a «bölcseségre» vonatkozó alexandriai speculáció V. ö. *Siegfried* i. m. 211 s k. l.

² Pl. midőn a főerőket Israel 12 törzse, vagy a 6 menedékváros után (III. Móz. 35. 6.) osztályozza.

a középerőkhöz való viszonyában adva van. S minthogy a Logosz az erők összessége, egysége, ennél fogva mindazon meghatározások, a melyek az egyes erőket egyenkint megillették, őt a maguk összességében, teljes mérvben megilletik. A Logosz az Isten s világ között álló abszolút közvetítő, tehát a világteremtés és kormányzás abszolút principiuma, jóság és hatalom egysége, azért *isten* (θεός) és *úr* (κύριος); minthogy azonban a jóság elsőbb, különösen érvényesül a Logosz istenvolta, mely azonban csak isten lényegét jelzi, a nélkül, hogy maga Isten (ὁ θεός) volna.¹ Mint ilyent Philo a Logoszt második Istennek (δευτερος θεός) is nevezi, Isten nevének, képének, árnyékának, elsőszülött fiának vagy csak egyszerűen Fiúnak (υἱός); egyszóval a Logosz, Philo kedvencz megkülönböztetése szerint, isten, de nem közvetlen, hanem csak közvetett értelemben, az Atyával² szemben subordinált jelentőségű. Mint ilyen alárendelt isten ő az Istennek helyettese s képviselője a földön, követ, ki parancsait végrehajtja, tolmács, ki akaratát közli, próféta, Isten kijelentésének közvetítője.³

Hasonlag van meghatározva a Logosznak a világhoz való viszonya is, a középerők egységét képviselő közvetítő szerepe által. A Logosz, mint az általános lét összes mozzanatait képviselő erők összefoglalója, egysége: maga az általános lét, melyen a dologi világ alapul. Közelebről ugy viszonyul a világhoz, mint ennek általános ősképe, az ideális világ maga, a melynek mintájára, illetőleg mely által az érzéki, a reális világ lett, és pedig olyformán, hogy a Logosz, mint Isten képmása s egyúttal a világ ősképe, mint egy pecsét a magában minőségtelen anyagra a maga jellegét ráütvén, ennek formát adott s belőle ily módon az érzékelhető jelenségvilágot alkotta. A Logosz tehát a világnak nem teremtője, csak *alkotója*, de nemcsak alkotója, hanem egyúttal benható élettörvénye is, ő az ezt megvilágosító szellem, egyszóval a physikai és szellemi élet principiuma. S evvel adva van a Logosznak az *embervilághoz* való viszonya is. Ő mint Isten képmása az embernek is ősképe,⁴ kinek hasonlatosságára az teremtetett. E hasonlatosság kriteriuma az isteni szellem (νοῦς, πνεῦμα), mely az emberben lakozik. Helyeseb-

¹ De officio mundi I. 5. De somnio. I. 644.

² De Charubim I. 148.

³ De mutat. nom. I. 581. Quod Deus sit immut. I. 293.

⁴ De confus. lingu. I. 427.

ben a földi ember csak annyiban hasonlít a Logoszhoz (ez értelemben «mennyei emberhez»), a mennyiben az isteni szellem lakozik benne.¹ Mint az emberrel a szellem útján a legközvetlenebbül rokon, a Logosz természetesen Isten s az embervilág közt közvetít a legközelebről. S ha e tekintetben isteni oldalról mint próféta szerepelt, most emberi oldalról úgy szerepel mint *üggyédő* — *παρακλητος*, — mint *főpap*, ki az emberiség bűneit a maga főpapi tisztasága által megszünteti; kinek könyörgése hatalom, mely Isten büntetését könyörületté változtatja s megengesztelvén Istent s embert, megengesztel egyúttal Istent s világot is. Áron ő, ki oltalmaz a csapásoktól s középen áll a megholtak s élők között.² E főpap-logosznak különösen *egyes* lelkekkel szemben van még valami mélyebb, mystikus jelentősége. Ő ugyanis a léleknek megvilágítója,³ a kibén az ember Istent látja; ő a lélek tápláléka, a mennyei manna,⁴ a mely megszabadítja a lelket az érzékiségtől való függés alól s a melynek hatása kiterjed minden az érzékiségtől megszabadult lélekre az egész földön. A Logosz ezért halott lélekbe nem megyen, a léleknek e halála pedig a bűnös élet az érzékiség rabságában; másrészt pedig a mely lélekben a Logosz él, az nem vétkezhetik,⁵ tehát meg sem halhat. Ezen a lelket mennyei kijelentéssel s boldogsággal eltöltő tevékenységében a Logosz típusa *Melchisedek* (Gen. 14, 18.); neve szerint «igazság királya» s Salem után «béke királya,» ki tehát a lelkeknek békét s igazságot hoz.⁶ S ezen az emberi lelket Isten szemléletére felemelő, megvilágosító, éltető, megszentelő tevékenységében éri el a philói Logosz a maga működése csúcspontját.⁷

Azonban még függőben maradt egy kérdés, t. i. hogy vajjon e Logosz Philo szerint személyes hypostasis-e, avagy csupán isteni tulajdonság, abstractió, mert a fentebb említett «hagyomány hypothesis» vallói, Dornerral⁸ élükön az egész hypostasizant csak phantasiának tartják, a mely az ember szempontjából bír csak jelentőséggel, melyre azonban Philo egyáltalán nem gondolt. Hát az igaz, hogy Philo a Logoszt, a mellett, hogy főangyalnak, főpapnak, prófétának stb. nevezi, nevezi erőnek, törvénynek, bölcseségnek, világosságnak,

¹ De opif. mundi. I. 33.

² De somniis I. 681, 689. De profugis I. 562. Quis rerum div. hores. I. 502.

³ De somn. I. 634. 638.

⁴ Leg. alleg. I. 82. 122. ⁵ De profug. I. 563. ⁶ Leg. alleg. I. 103.

⁷ Siegfried i. m. 229 l. ⁸ i. m. 30—46.

életnek stb. is, a mely utóbbi kifejezések csakugyan személyes létre épen nem vallanak, amaz előbbieket meg akár költői personificációknak is vehetők. De vajjon ha Philo közép-erőinek főforrása a plátói *ideák*, nem kell e felvennünk az e közép-erők magasabb egységét képviselő Logoszt valóságos, reális létnek, midőn tudjuk, hogy Plátó szerint épen azok az ideák, illetőleg az ideális világ bírnak igazi léttel, míg a látható, az érzéki világ csak tünemény, a phainomenon? Vajjon az Isten *szavára* vonatkozó palestinai rabbinistikus speculatio nem evezett-e már ekkor teljes erővel a hypostasis kikötője felé? ¹ Nem tartotta-e Philo az *angyalokat* Istentől különböző valóságos lényeknek, a mely consequentiát aztán le kellett vonnia a «főangyalra» is? Nem nevezi-e Philo az ő Logoszt igen éles és határozott személyi megkülönböztetéssel *második* istennek, *fiúnak*, a mi már csak nem érthető másképp, mint Isten mellett külön álló személyes hypostasis? ² S ha Dorner arra utal, hogy Philo szigorú monotheismusa mellett az egy Istenben két személyt fel nem vehetett: vajjon Philo maga e monotheismusát nem igyekezett-e megóvni az által, hogy e második Istennek az Egygyel. az Igazival szemben alárendelt helyet mutatott; s vajjon nem élénk analogia-e ő hozzá a János evangéliom, a melynek szerzője ugyancsak az «egyetlen igaz Isten» mellé minden kétely nélkül odaállította a Fiút, mint Istent? De igaz, Dorner épen azt vitatja, hogy ennek a 4-ik evangéliom Logosának a Philóéval semmi köze, hogy az nem hypostasis, hanem egyszerűen Isten kijelentett bibliai szava: csakhogy ekkor a későbbi egyház, a melynek tanait pedig Dorner épen a christologia tekintetében oly tiszteletreméltó positivitással vallja, a midőn a Krisztus isteni személyvoltát épen a Jánosevangéliomra építette, nem homokra épített-e? E megjegyzésekkel azonban nem akarok semmit praepjudicálni; hogy a Jánosevangéliom s Philo Logosztana között van-e, nincs-e összefüggés, az később kerül szőnyegre; a fenti evangéliomi helyet csak analogiaképen hoztam fel tanúságul, hogy — mint ezt egyébként az egyházi tanfejlődés világosan mutatja — a vallásos gondolkodás, Istennek a világgal való viszonyát szemlélve, önkénytelenül rájut az Istenben egy lényeg alapján két vagy több személy felvételére. Lehetett-e az Philónál másképp, a kinek közvetítésére vezethető vissza, hogy a görög philosophia a

¹ *Siegfried* i. h. v. ö. *Weber* i. m.

² V. ö. *Lücke* i. m. 280 s. k. l.

keresztyén tanfejlődésnek szolgálatába jutott?! Daczára azonban az eddigi fejtegetéseknek, el kell ismernünk, hogy Philo a Logoszt nem kizárólag hypostatice gondolta, épúgy, mint a középerőket sem. Ennek oka azonban az ő synkretismusa, midőn t. i. ő az ó-szövetség személyes Istenképzetét Plátó személytelen Istenfogalmával, theokratiai monismust metaphysikai dualissussal a stoa pantheistikus világnézet közvetítésével iparkodott kiegyeztetni: evvel olyan chaotikus vegyüléket teremtett, a melyben a legellentétebb meghatározások nemcsak hogy megférnek, de sőt egyenesen követelve vannak. Istent a maga abszolút metaphysikai fenségében meghagyni s mégis a világgal benső érintkezésbe hozni, tehette-e ezt Philo máskép, mint hogy a rendelkezésére álló ügy valási, mint philosophiai mozzanatok felhasználásával felvegyen egy lényt, ki isten is, mint ilyen az Isten intelligentiájával azonos, nem is Isten, mert ha abszolút értelemben az volna, akkor nem érintkezhetnék a világgal; ha pedig a világgal érintkezik, akkor ezt csak személyes, hypostatikus alakban teheti.¹ Ime a Scylla és Charibdis! Philo, a korszellem által vezetettve, ott evezett a kettő között, a nélkül, hogy veszélyeiket felismerhette, a nélkül, «hogy a kettőt ellenmondás kizárásával egységre hozhatta volna.»²

S evvel Philo Logosz-tanát alapjában megismertük volna s most még csak azon, tárgyunk szempontjából sokat szelöltetett kérdéssel kell tisztába jönnünk, hogy minő viszonyban állnak egymással Philónak nemzeti theokratiai reményei s speculációja, más szóval: mily viszonyban áll a hívő Philo Messiásához a theosoph Philo Logosza? Philo hitt a Messiásban. Neki az ó-testamentom jóslata szent volt; és ő beszél a büntetésekről s csapásokról, melyek az üdv idejét megelőzik, de a boldogságról is, mely ekkor az igazaknak része leend.³ Ki az az emberfeletti fenséges alak, ki a diaspora zsidóit ekkor haza fogja vezetni, az igéret földére, láthatatlan e világnak, de látható a megmentetteknek? Ki az a hős fejedelem, ki a hazatérés után megví a pogányokkal s népét békében s igazságban kormányozza? Amaz első alatt Philo valószínűleg a Logoszt értette,⁴ ez utóbbi alatt a Messiást.⁵ Vajjon szemben áll-e e kettő, avagy ez a

¹ V. ö. Lücke i. m. 282 l.

² Zeller i. m. 380 s k. l.

³ De praemiis et poenis. II. 408—428. De exsecr. II. 435 s k.

⁴ Vita Mosis. I. 107.

⁵ De praem. et poen. II. 423.

Messiás is tulajdonképp a Logosz? Ez utóbbi eshetőség éppen nincs kizárva,¹ bár még ha ki volna zárva is, amaz első jelenség világosan mutatja, hogy Philo a messiási várakozásokat a Logoszszal mégis bizonyos összeköttetésbe hozta. Nem szabad e mellett arról sem megfeledkeznünk, a mit Philo *Mózesről* tanít,² kit nemcsak a Logosz attribútumaival, de sőt magával a Logosz nevével is felruház s Istennel közvetlen összeköttetésbe hoz. Mózes Philo szemében «bűntelen, közvetítő, engesztelő, megváltó,» maga az élő törvény, ősképe minden léleknek. Ezért ő Isten barátja, isteni természetű típus, sőt miként a Logosz, maga is — Isten. A miből az következik, hogy Philo szerint a Logosz testté levésének gondolata nem volt éppen kizárva.³

Mínthogy a Logosz Isten s világ között közvetít, feladatunk immár a világ s közelebbről az embervilág lényegével is megismerkedni. A világ az ősananyagból a Logosz által alkottatott. Mint az ősananyagból szépen s jól rendezett világ — *κόσμος* — ez egyúttal a Logosznak mint főpapnak ruhája, melylyel az feldiszítve a szentségbe lép áldozathozatalra. A világon belül áll az ember, a világ kicsiben, kivel szemben viszont a világ az ember nagyban. Az ember, teste szerint, tehát mint e világhoz tartozó substantia, s négy elemből áll, (a stoa négy elem: föld, víz, tűz, levegő), de lelke Istentől magától való, a világszellem lehelletéből. A lélek tehát Istennek képmása, visszfénye s ily értelemben rokon a Logoszszal, illetőleg, mínthogy a Logosz maga a világszellem, tehát része a Logosznak. Ezen egészen a stoa szelleméből vett meghatározásokkal szemben áll azonban a Plató-féle lélektan, mely az egész légüregget lélekmonaszokkal tele gondolja. Legtisztábbak azok a lelkek, melyek a földi spharán kívül állanak s így tiszta szellemvoltage az anyag által meg nem zavartatnak; de e tisztaság csökken a földhöz való közelséggel, a melyen végül a halandó testtel elvegyülve, az érzéki élet árába jutnak, mint emberlelkek. Így most az eredetileg szellemegység, monasz, lélek s test kettősségévé, dúaszszá lesz, s feladata, hogy e testből megszabadulva, ismét tiszta monaszszá legyen. Ezért a test börtön, koporsó, sír, melyben a lélek el van temetve s csak ha a halál által attól

¹ V. ö. Dähne i. m. 437—438 l.

² Vita Mosis II. 80—179 l.

³ V. ö. Thoma i. m. 57—59. másképp *Lücke* i. m. 283 l.

megszabadul, lesz ismét igaz élete. Ime a források, melyek Philo anthropológiájának az ó-szövetségi teremtetan mellett rendelkezésére állottak s a melyek megmagyarázzák, hogy Philo szükségszerűleg kétféle lelket vett fel s evvel két különböző emberfajt is. Az egyik, a melyet Isten csak az általános életlehellettel illetett, a mely tehát csak az általános világlélekkel (Gen. 1, 26. 27.), a test (σάρξ) mellett csak az animalis élet principiumát képező lélekkel — ψυχή — bír, minélfogva érzékiségben él és mindinkább a romlás martaléka; a másik, mely ez animalis lelken felül még az Istentől felülről az isteni szellemet — πνεῦμα, νοῦς — nyerte, hogy éljen ebben s ez által. Ez utóbbiak bírnak egyedül az erkölcsi önmeghatározás képességével, Philo szerint, szabad akarattal. Tehát két faj s egyúttal két erkölcsi principium, a szerint, a mint az egyes emberben csak a testnek s léleknek megfelelő érzékiség, vagy az isteni szellem uralkodik. Ime az embervilágban is a szellem és anyag dualismusa, a mivel adva van erkölcsi téren a kettőnek küzdelme, a melyben az ember elbukik vagy győz, a szerint, a mint lelke lefelé az érzékiséghez vagy felfelé az isteni szellemhez vonzódik s evvel már a priori eldőlt az erkölcsi eredmény is: amott kárhozat, emitt üdvösség. Ez alapon az erkölcsi feladat megküzdni e harczt az érzékiséggel s kiemelkedni tiszta szellemmagaslatra. Természetesen e küzdelem nem könnyű. Az az emberi lélekbe felülről belepántált magasabb természet a testnek ebben a földi börtönében nem képes azonnal érvényesülni. Idő előtti létében, mint tiszta monasz közvetlenül szemlélhette Isten, most azonban épen a testi érzékek miatt, melyek őt a külvilággal hozzák érintkezésbe, ama közvetlen szemlélet lehetőségétől meg van fosztva. Ép ezért az erkölcsi feladat elméleti oldalát Isten szemlélete képezi; gyakorlati oldalát pedig a testtől való teljes felszabadulás után Istenbe, a lélek forrásába való visszatérés, vele való szellemi egység, unio mystica. Ez az üdv állapota — status salutis — a melylyel szemben áll a testben való étellel adott bűn állapota, status corruptionis.

Tehát a bűn tényleges s általános. Lehetséges-e ez azoknál, a kikben Isten szelleme? Philo szerint igen, mert a testben, az érzékiségben való élet maga a bűn. A lélek midőn a testtel, illetőleg ennek animalis érzékeivel harczol, a bűn ellen harczol; az érzékiség pedig kor szerint előbb jelentkezik mint a szellem, a mint hogy «Kain idősebb mint Abel és Esau öregebb mint Jákób.» Az érzékiség symboluma a

Jordán,¹ a mely fokról fokra alább szállva a mélységbe végül beleful a holt tengerbe. E sülyedés fokai az érzéki vágyak iránt való odaadáson kezdve Isten ellen való vétkek fellázadásig vezethetnek, a mi már magában erkölcsi halál.² Ime itt végzi, a ki csak Ádámtól és Évától született!

Szabadulni kell tehát a testnek halálából, hogy megszabaduljunk a büntől. A büntől való megváltás azonos a testtől való megváltással. Képes-e erre az ember magától? Felemelkedhetik-e kiki magától erre a tiszta, isteni, boldog szellemmagaslatra? Jó alulról nem jön, nem jöhet, csak felülről, a minden jó forrásától, a legfőbb Jótól. Az ő kegyelme az, a mely az embert vezérli, tanítja, emeli; mely őt erényessé teszi, mert csak önámítás minden magunkszerzett erény!³ De hát hogyan nyithatja meg Isten az ő kegyelme forrását az embereknek, mikor ő oly megközelíthetlen magasan trónol a világgal szemben, a nélkül, hogy evvel érintkezhetnék? Ime itt lép fel a *Logosz*, ez a próféta, főpap s paraklétosz; ez a Melchisédek, mint a hogy őt jellemezve láttuk. S fellép közelebről mint Világosság — *φῶς* — és mint élet — *ζωή*. — Mint világosság, mert ő az Ősfény viszfénye, kisugárzása. Ő a lelkek «napja,» ki bölcsesség sugarait árasztja szerte-széjjel s evvel tudást és ismeretet. Hiszen ő maga az ősbölcsesség, minden bölcsesség principiuma. «kijelentés és igazság.» Ezért ő Istennek törvényét mint erkölcsi törvényt jelenti ki s a bölcsnek «királyi út» ő, mely Istenhez vezet.⁴ Ezért is a Logoszról szól a 23-ik zsoltár: ő a világnek jó pásztora.⁵ Azonban a Logosz nemcsak világosságnak, hanem életnek forrása is; ő táplálja a lelkeket, ő szolgál az embereknek örök kegyelemmel. Ő az életkenyér, ő a manna; ⁶ sőt ő orvos is, ki az embereknek életet ad a maga életéből, hogy meg ne haljanak, hanem Istennel rokonok legyenek.⁷

¹ Leg. alleg. I. 82. A szó Jarden héberül annyi mint lemenő, sülyedő.

² Lásd bőven *Siegfried* i. m. 249 s k. l.

³ Quod det. pot. insidiari soleat I. 203. De plant. Noe. I. 332. Quis rer. div. haer. I. 481 stb.

⁴ Leg. alleg. I. 52. 56. 117. De cherubim et flammes gl. I. 146. De somniis I. 651 stb.

⁵ De agricultura I. 308.

⁶ Quod det. pot. insidiari soleat I. 203. Quis rer. div. haeres. I. 484 499. De profugis I. 566. De mut. nom. I. 617 sk. De somn. I. 655 stb.

⁷ De sacrif. Ab. et Caini I. 187. Quod det. pot. ins. sol. I. 200. De congr. quaer. erud. caus. I. 527. De somn. I. 637.

A Logosz e megvilágító, éltető, igazságra, szellemmagaslatra vezető munkásságának három eszköze van: a mathesis, az askesis és az eüfüia.¹

A mathesis vagyis tanulmány, a tudományok theoretikus művelése, melyekben az ember, kiindulva a külső természet jelenségeiből, fokozatosan Istennek megismerésére jut el s végül ennek mint legfőbb jónak ethikai szemléletére. Ezen úton lesz az ember philosophussá, bölcseségszeretővé s végül philotheoszszá, Istenszeretővé; s ez állapot legmagasabb foka az, midőn a philosophus megszabadulva minden érzéki szükségek s gondolatoktól, végül mintegy önmagától (testétől) is megszabadul s isteni természetűé alakul át. Ethikai apotheosis.

Az askesis vagyis gyakorlat, a mathesis pendantja. Kezdődik az érzékiségtől való elfordulással — *μετάνοια* — s halad az érzékinek kerülésén, avval való küzdelmen át, fel egészen azon fokig, midőn az askéta végleges győzelmet arat s mikép Jákób ama nevezetes tusakodása után Israellé lett, úgy leszen a győzedelmes askéta is «Israellé», azaz «Istent látó férfivá», midőn is küzdelmének eredménye Isten közvetlen szemlélete.² E ponton tehát mathesis s askesis összeolvadnak.

Mindkettő azonban csak előfoka a harmadiknak, a mely nélkül magukban értéktelének s célra nem vezethetnek s e harmadik fok az eüfüia, a természeti jóság, körülírva: az embernek valláserkölcsi genialitása, veleszületett bölcsesége. E bölcseséget sem tanulás, sem gyakorlat által elsajátítani nem lehet, mert az Istenadomány; de elnyerhető hit által, vagyis az Isten iránt való teljes odaadás útján, midőn az ember önmagának élni megszűnik, hogy éljen benne az Isten. E hitre pedig a Logosz képesít, mert vele tulajdonkép a Logoszt fogadjuk be s még csak a Logoszszal s Logosz útján Istent, hogy legyünk magunk is, mint a Logosz, istenfiúk, sőt vele, eddigi mesterünkkel együtt haladva, holdogan elmerüljünk Istenben s végül magunk is istenekké legyünk.³ Ter-

¹ Lásd bővebben *Siegfried* i. m. 256–272 l.

² Philo itt az «Israel» szót, mely tulajdonkép «Istennel küzdő» jelentéssel bír (I. Móz. 32, 29) erőszakosan hontja fel így: is (férfi) + raáh (látni) + el (Isten).

³ Leg. alleg. I. 62. 96. De post. Caini I. 229. De gigant. I. 270. Quod Deus sit imumt. I. 273. De ebriet. I. 382. 388. De conf. lingu. I. 424. De migr. Abr. I. 457. 466. Quis rer. div. haer. I. 508. 510 s k. De mut. nom. I. 590 s k. 617. De somn. I. 629. 646. De Abr. II. 9. 13. 19.

mésztereszen ez olyan magas foka a szemlélődésnek, hogy ezt csak kevesen érhetik el s ezért mysterium, csak a beavatottak előtt világos. Ez pedig annyira személyes tapasztalat, oly szent extasis, hogy szavakkal el sem mondható.

Íme Philo etikai elvei, melyek az ő világnézetének betetőzését képezik s a melyek, egészben véve, magasztosságuknál fogva azt eszközölték, hogy az egyházi traditio őt csakhamar keresztyénné tette s Péter apostollal meg Márk evangelistával hozta összeköttetésbe.¹ Ez bizonyára kegyes legenda,² de elég jellemző arra, hogy Philo keresztyén oldalról mily tiszteletben részesült. De ha keresztyénné nem is lett, lett más valami: *typusa az evangéliom isteni erejével szemben magában erőtelen, bármily magasan szárnyaló emberi bölcseségnek.* Mikor ő a Logosz közvetítésével kereste az utat ahhoz a kimondhatatlan mennyei Tetragrammatonhoz, ugyanakkor a galileai tengerpart mosolygó vidékein ott járt-kelt a nazarethbeli Jézus, a népnek egyszerű, keresetlen nyelvén hirdetvén Isten országának evangéliumát szegényeknek s bűnösöknek egyaránt. Sőt ez az ajk, mely csak szeretet igére tudott megnyilni, rég elhalványult már azon a gyalázat keresztyén: s Philo még mindig dicsősége magaslatain járva, magasra törő lélekkel kutatta Ivhv mélységeit. Van-e contrast nagyobb, melyet a világtörténet felmutatni képes, mint ezt, a melyet az isteni Mester maga oly szépen jellemzett abban az egyszerű imájában: «Hálákat adok neked én Atyám, mennynek és földnek Ura, hogy elrejtetted ezeket a bölcsesektől és értelmesektől és megjelentetted a kis gyermekeknek?» (Máté 11, 25.). A Philo bölcsesége elavult s a Jézus élete az emberiség új életének lett forrásává. «S míg Philónak annyi tractatuma a Logoszról széthullott, mint az őszi falevél: egy keresztyén könyvecske, a Logosz evangéliuma lett az a jelszó, mely köré minden népek seregettek.³

De hát *van-e ama logosztractatumok és a Logosz-evangélium között valami összefüggés?* Ezt a kérdést maga a Logosz evangélium fogja majd megoldani.

Stromp László

pozsonyi á. h. ev. theol. akad. m.-tanár.

¹ Sancti Hieronymi Opera. Paris, 1706. T. IV. Pars 2. col. 106.

² Zeller i. m. 340 l.

³ Thoma i. m. 62 l.

ID. BUCHHOLTZ GYÖRGY ÉS KORA.

1643—1724.

(Első közlemény.)

I.

Id. Buchholtz György, a szepességi prot. egyházak történetében oly jelentékeny szerepet játszott kiváló lelkész és esperes, 1643. május 1-én született Kis-Szebenben Sáros-megyében. Nagyatyja Buchholtz Simon a híres murányi várlelkész volt, ki Széchy György megöletése után 1625-ben kénytelen volt Murányból távozni és 1626-ban a kapronczai gyülekezetbe menni; a kit aztán 1645-ben itt ért el végzetes, erőszakos halála, mint 112 éves, de még mindig munkaképes aggastyánt, kit orozva támadtak meg a rablógyilkosok s ezek oltották ki életét. Atyja szintén György (szül. 1607. Murányban) egy tanult s a külföldet is beutazott szijgyártó mester, édes anyja pedig Müller Judith, Gros János kissebeni városi jegyző mostoha testvére volt, egy mélyen valóságos kedélyű s előkelő műveltségű nő. Györgyünk a szülőknek 1640-ben kötött házasságából született négy gyermek között a második volt. A gyermek már május 2-án mindjárt meg is kereszteltetett. A szertartást Király Pál főlelkész végezte, Melczer Mihály városi tanácsos, szijgyártó s borkereskedő, Grentzer Gábor városi kapitány s mézárósmester és Bentschin Margit s Gilgin Mária keresztszülők jelenlétében. Többi testvérei Zsófia (háromnegyed éves korában elhalt), János (sz. 1646. később mézeskalácsos; megh. 1684-ben) és Jakab (sz. 1654. jun. 28. később mint katona öt évig francia, két évig holland szolgálatban volt, majd három évig Vilmos angol király testőrségében; ezenkívül Spanyolországban, Portugáliában, Kelet-Indiában; egyszer haza is jött s Késmárkon telepedett le, de ismét útra kelve nyoma veszett) voltak.

A kis György a nemes gondolkodású szülők oltalma alatt nevedett. De a szülői gond sem védhette őt meg kisebb-nagyobb bajoktól, melyek mintha csak előhírnökei akartak volna lenni a későbbi sok veszedelemnek és szenvedésnek. Így 1650. pünkösd hetében történt, hogy egy alkalommal a hét éves fiúcskát anyja kiküldötte a vászonfehérítőre, hogy a réten legelésző barmok esetleg be ne piszkítsák a vásznat. Itt a gyermek egy rudra ülven, arról leesett s

balkezét három helyt eltörte. A törés meggyógyult ugyan, de a fájdalmak untalan meg-megujultak. 1651-ben meg egy háromnegyed évig tartott lázba esett; majd 1654-ben egy Mihály nevű rakonzátlan fiú egy kis baltával úgy felhasított György homlokát, hogy a sebhelyet egész életén át viselte; míg 1660-ban meg életveszélyesen megbetegedett. Épen egy bibliai iskolai drámát akartak előadni, melyben Györgynek Sára szerepét kellett volna játszania; de már előadás közben kitört rajta a láz, mely a később kifejlődött fekete himlő előjele volt s csak 12 heti szenvedés után tudta erejét visszanyerni s tanulmányait folytatni.¹

György igen eszes és szép tehetségű fiú volt. Szeretett tanulni és igen könnyen is tanult. Finom hallásával nemcsak megszerette, de könnyen el is sajátította a zenét is. Hangja is erős és kellemes volt s így az énekekben is alig mérkőzhetett valaki vele. Miután a betűket és azok olvasását szülőitől megtanulta, mint 9 éves fiú 1652-ben márcz. 12-én a helybeli nyilvános elemi iskolába lépett. Itt a tanítók: Regius János rector, Maritius János kántor, Roxer György, ki német Lipcséből (Liptó) származott, Szepes-Szombaton tanított és Mergusfalván, valamint Lucsivnán Tátraalján lelkészkedett és a trencsényi Moritoris András voltak. Ezekről tanulta Luther kátéját, Aelii donátust, Conarii vestibulumát és a Görlicense

¹ L. ez adatokat és a későbbiek a Buchholtz által sajátkezűleg irt s általam a késmárki ev. lyceum levéltárában közelebből felfedezett Chroniconban, melynek teljes czíme: Historischer Geschlechts-Bericht. Im Namen des Drey-Einigen wahren Gottes, des Vaters, Sohnes und Heiligen Geistes: Habe ich Georgius Buchholtz zu dieser Zeit in der königlichen Freyen Stadt Keysermarkt in Ober-Hungarischen Kreysz Ziepsz liegend, unwürdigen, doch von Gott und Menschen ordentlich beruffener der geanderten Augspurgischen Glaubensbekänntniss zugehaner, recht Evangelischer Deutsch- und Windischer Prediger. bey der Vor-Stadterischen Heiligen Dreyfaltigkeits-Kirchen, mein Ehrliches Herkommen, und gantzen mühseligen Lebens-Lauff, auch was merkwürdiges darbey vorgefallen, im Jahr Christi 1703 zu künftiger Nachricht denen lieben Meinigen und ihren Nachkommen, mit eigener Hand und Feder, recht eigentlich und wahrhaftig auffgezeichnet, zum Gedächtnisz Hinterlassen wollen, und also nach und nach weiter geschrieben. A kézirat négyzet formájú és 507 lapot tartalmaz, 13 lap nincsen számozva. 1710 a 403-ik lapon Buchholtz maga sajátkezűleg írta az adatokat, innen kezdve fia Jakab folytatta a jegyzeteket 1755-ig. A könyv kutyabőrbe van kötve. A kötés belső lapján említetik, hogy a kutyabőr a Tököly Sebestyén szabadalmi levele volt és ez a megjegyzés van téve: «Sic transit gloria mundi.» A bőrön még látszanak itt-ott aranyozott és festett betűk latin írásokkal. A többi kútfőkre az illető helyeken utalok.

compendiumát. Így tehát a vallásról, német és latin nyelvről gondoskodva volt, a realiak csak alkalmilag tanítottak.¹ Az e tanfolyamot bevégzett 13 éves fiút aztán atyja kézművesnek szánta, de hogy szélesebbkörű ismereteket is szerezhessen, 1656-ban Szepes-Váraljára küldötte iskolába, a rokonoknál helyezvén őt el. Perack Bálint igazgató a fiút a 3-dik osztályba vette föl s itt a morva születésű Hanselius Pál tanította. A Compendium Görlicense helyett itt már Magister Rhenus János Compendiumából tanult és a zenét nagyobb mérvben gyakorolta. 1657-ik évi július 1-én azonban elhagyta Szepes-Váralját és Kis-Szebenbe tért vissza. Itt Stökel János² rektorsága alatt már jul. 6-án ismét az iskolába lépett és pedig a kántor vezetése alatt levő 2-ik osztályba, hol a zenében már eléggé jártas fiú sokszor segített mesterének. Ugyanekkor érlelődött meg benne az az elhatározás, hogy a tudományos pályára készül, a mit szülői sem elleneztek, látván a fiú szép előmenetelét.

1658-ban megint visszatért Szepes-Váraljára és márcz. 17-én Poprádius János igazgató őt a 2-ik osztályba vette föl.³ Itt az árvamegyei származású Clementin János volt oktatója. Miután Perack igazgató és Windisch lelkész egyszerre Selmezbányára távoztak és ott alkalmaztattak,⁴ Strakóczy György hivatott meg Szepes-Váraljára, ki kitünő zenész volt és kinél Györgyünk magán órákat vett, mi annyira hasznára vált, hogy a szepes-váraljai község őt mint éneklő deákat szívesen látta és az ottani káptalanban is a jezsui-

¹ Ezen módszer Comenius «Janua linguarum reserata» című 1631-ben megjelent művében állapított meg és fogadtatott el általánosan. V. ö. Breznyik János a selmezbányai ev. egyházzól és lyceumról írt művében. II. 86. l.

² Stökel Leonhard, a híres bártfai igazgatónak hat gyermeke volt: János, Dávid, Leonhárd, Anna, Dorottya és Fida. Az említett St. J. igazgató unokája volt a bártfai Leonhártnak. L. Fabo monumenta 355. l. 359. jegyzet.

³ Az osztályok és osztályozások megértésére szükségesnek tartom felemlíteni, hogy nagyobb városokban 6 osztályú iskola volt. A 6-dik osztályban voltak a kezdők, kik folytonosan haladva, az első osztályban már bölcsészeti tantárgyakat p. o. logikát is hallgattak. A retorika és az evangelium graecum, valamint a prosodia ez osztályban szintén kötelezett tantárgyak voltak. A zene minden osztályban tanított. Az első osztályból tanítók, néha papok is kerültek ki. Kis városokban nem 6, hanem csak 4 osztályú iskola volt, de ugyanazon berendezéssel.

⁴ Breznyik: Selmezbányai ev. egyház II. 93, 87. l.

táknál a zenekarban fizetés mellett alkalmaztatott. De a többi tantárgyakban való haladása is kitünő volt.

1659. ápr. 11-én Szepes-Váralja odahagyásával megint Kis-Szebenbe ment és már e hó 14-én megkezdte tanulmányozását Fabini Leonhárd igazgatósága alatt. Tanítója Manetius János kántor. Mint iskolázott zenészt a tanítók, a főlelkész Hancke Bálint és az előkelő polgárok, nagyon kedvelték. Már ekkor saját keresményéből tartotta fenn magát s a szülői támogatást csak kevéssé vette igénybe.

Miután meghallotta, hogy Perak Bálint Selmezbányát elhagyta és Szepes-Olasziba jött, ennek kedvéért ő is oda iratkozott be 1661. márcz. 14-én. Perak, mint régi ismerősét és jó tanítványát igen szívesen fogadta és in humanioribus disciplinis, valamint a héber és görög nyelvben oktatta.¹ Itt már a docendo discimus-féle elvnek hódolván, Perak Rebeka leányát és Bálint fiát tanította és Schnell Bálint városi bíró Bálint és János nevű fiaival nevelősködött. Perak és Schnell házában, ki rokona is volt, mindennel ellátatott és igen jól érezte magát. De a kitört pestis következtében már 1662. júl. 7-én Olasziról távoznia kellett. magával vivén a kis Schnell Bálintot Kis-Szebenbe. 1663. jan. 10-én azonban már visszatérnek Olasziba, a honnét Perak B. igazgatóval együtt, ki Váraljára hivatott meg. György aztán Váraljára megy Medweczki Jánossal, Balassy Mátyással, Sartoris András-sal, Benedicti Bálinttal és Schnell Bálinttal. Majd további kiképzetése céljából 1664. febr. 14-én Matheócra ment, hol egyik rokona, Günther Melchior volt a rektor. Őt itt a kántorsággal s néhány nagyobb diák tanításával bízták meg.

A matheóczi iskolából távozván, Szepes-Olasziba választották meg 1665. aug. 3-án collegának a III-dik osztályba. A rendes hiványt Geuthner Menyhért sajátkezüleg állította ki a város pecsétjével s azt Günthers András főlelkész által is aláíratta.² Itt 1 $\frac{1}{2}$ évig közmegelegedésre híven működvén, egy különös ok miatt távozni kényszerült. Ugyanis ismerősei

¹ Olyan 6 osztályú nagyobb iskola a XIII szepesi város területén akkor Iglón, Váralján, Felkán, Matheóczon, Szombaton, Bélán és Leibitzon volt, hol a bölcsészeti és theologiai tanulmányok a növénydekeket papi és tanítói hivatalokra képesítették. Az ilyen iskolában a tanító személyzet legalább is az igazgatóból, collegából, és a kántorból állott, a lancasteri módszer mellett az idősebb tanulók az ifjabbakat oktattván. Lásd: S. Weber, Monographie der ev. Gemeinde Bela S. 121.

² A városi pecsét az ev. iskola okmánya kiállításánál azért használtatott, mert akkor a szepesi városokban katolikusok nem fordulván elő, a politikai és egyházi község egy ev. testületet képeztek.

azt akarták, hogy vegye nőül a volt orgonistának két gyermekkel hátramaradt özvegyét Müller Annát, ki jómóddal s előkelő rokonsággal dicsekedhetett. Miután azonban Buchholtz még egyelőre nem akart megnősülni, a kényes helyzetből csak állása elhagyásával szabadulhatott. 1667. jan. 13-án Selmezbányára ment, hol még egyszer újra tanulónak iratkozott be, hogy a nagy hírű Kreuchel Eliást és Hoffstaedter János Ádám igazgatót hallgassa.¹ Hoffstaedternek lelkeszsé megválasztásával azonban Buchholtz Wittenbergába készült a híres Calovius Ábrahám tudóst hallgatandó. Miután azonban az idők nagyon veszélyesek voltak és a katonák Souchas és Montecuculi táboraihoz tartozván, az egész vidéket ellepték, szándékát egyelőre ki nem vihette és Selmecczen, mint zenemester működött és meglehetősen sokat keresett. Azután Koch Nándor nemes és gazdag ember házához került mint nevelő, ennek Nándor és Leopold fiait tanítván. Itt uriasan és jól élt. E kedvező helyzetét azonban megzavarta a beteges főnök szép felesége, ki a fiatal nevelővel szemben, mint egy új Potifárné lépett fel. A fiatal embert a kísértéssel folytatott belső lelki izgalmak forró lázba ejtették, s mikor egészsége helyreállott, a családot elhagyva a nyilvános iskolánál keresett és talált alkalmazást, a 3-ik osztályba választatván meg collegának (1667. szept. 10.), egyszersmind tanítván Keyser Uldaricus György val. belső titkos tanácsos két leányát: Zsuzsannát és Mária Reginát. Az iskolától minden hétre 84 dénárt kapott és a «menciatio, cantatio és festivatio», valamint a bójti idő jótéteményeiben és más accidentiákban is részesült.² 1669. jan. 24-én aztán «de deligentia praeceptorum et assiduitate discipulorum» című értekezése alapján végleg megerősített állásban, melyre hasztalanul pályázott több akadémikus is, mert tanításban vele versenyezni nem tudtak. Ő tanította a syntaxist, a poésist és rhethorikát, a görögöt és a teológiát. Gyakran a hanyag Schimrák Pált a II-ik osztályban is helyettesítette, sőt miután Schön Gáspár igazgatónak conrectora nem volt, az alsóbbakat az I-ső osztályban is oktatta oly módon, hogy ő a «stylus ligatus»-t adta elő, ha az igazgató

¹ Breznyik: Selmezbánya II. 94. 97.

² Mendicatio = kéregetés időről időre az iskola javára. Cantatio = éneklés az előkelőbb házak előtt, mely szintén ajándékokkal járt. Festivatio = zene és üdvözlések ünnepies idők alkalmával összekötve kisebb nagyobb jövedelemmel. A bójti idők alkalmával az intézetek hasonlólag megajándékoztattak. Szepes-Béla város jegyző-könyve 1775.

a «stylus solutus»-sal foglalkozott és megfordítva, mi természetesen az utóbbinak nagyon tetszett. Sőt saját tökélesbülése céljából reggel 5—6-ig az igazgató előadásait is hallgatta, mert a tanulók templomba menvén, csak hat órákor jöttek fel leczkére. Egy theologiai munkát is adott ki: «Theologia principio» czímmel és nyilvánosan vitatkozott. A vita alkalomával jelen voltak a tanulókon kívül a lelkészek, több környékbeli előkelő vendég, az iskolai előjárók, a városi tanács tagjai, sőt egynehány jezsuita is, kiket Schön éles dialectikájával teljesen legyőzött, úgy hogy kifütyültetve kellett távozniok. 1668. máj. 20-án a többiek példájára a magyar ruhát letette és a német öltözetet vette fel. Foglalkozásában is egy kis változás történt, a mennyiben Keyser, kinek leányait oktatta, Körmöczbányára költözött át és ekkép Koch Mihály előkelő bányász hivatalnok Mihály és Ferencz fiait fogadta nevelésbe.

1670. jan. 29-én Dobsinára kapott meghívást az elhúnyt Krautundfleisch tanító helyére. Buchholtz elfogadván azt, Sonntag Tóbiás szepes-iglói bányászpolgár társaságában útra is kelt és febr. 2-án a templomban ének- és hegedülésből próbát is tett. A dobsinaiak annyira megkedvelték, hogy egy egész hétig tartották maguknál s egyúttal a híványt is kiállították neki az igazgatói állomásra. Febr. 25-én aztán ünnepélyesen búcsut vett a selmeczi iskolától; tiszteletére Pentzer Balthazar comparátor nagy lakomát rendezett, melyen résztvettek a többek között: Magister Schön Gáspár igazgató, Parschitius Kristóf conrector, Klein János német kántor, Schimrák Pál II. osztály tanára, Fuchsus János tót kántor és a IV. osztály tanítója, Ponterus Jakab az V. osztály kollegája, Wahl János a VI osztályban mint tanító és oconomus, Gubitz Márton német iskolamester, Stürbitz György János orgonista stb. Buchholtz másnap már útra kelt az érte jött dobsinaiakkal s márcz 2-án érkezett oda.

Márcz. 4-én Hirsch György lelkész és Lux András bíró, valamint a község több más előkelő tagja átadták neki az iskolát. Az iskolai hivatallal átvette a városi jegyzőséget is, valamint az irnokságot a sör- és pálinka házaknál. Kántora volt Clementis Márton, gondoskodott succrescentes, discantes és mendicantes-féle növendékekről és rendbe hozta az iskolát.

1681. május 24-én Klesch¹ Kristóf M. szepes-szombati lelkész hívta őt meg egy levélben, hogy ösmerkedjék meg az ottani emberekkel és viszonyokkal, mert Straczy György

¹ Kleins Nachrichten I., 153.

sz.-szombati igazgató gánóczi lelkészszé választatott meg. Miután Olmützer János a XIII szepesi város grófja és Tökölyi Zsigmond Savnik várából lovasokat is küldtek érte, a fel-tűnés elkerülése végett titkon útra kelt és május 29-én d. u. 3 órakor a savniki várba érkezett két zenét tanuló társaságában¹; hol Tökölyitől nyájasan fogadtatott és fejedelmi módon megvendégeltetett. Másnap, május 30-án Szepes-Szombatra folytatta útját, hol szent-háromság 1-ső vasárnapján ének- és zeneprobát adott és pedig vocaliter et instrumentaliter puzon (harsona) és hegedű hangszerekkel; a városok grófja maga nagy ügyességgel orgonázott.

Az isteni tisztelet után a helybeli lelkész házánál a gyülekezet több előkelő tagjának részvételével lakoma tartatott; ott voltak: Olmützer gróf, Rochser György bíró, Raab Bálint albíró, Groff Márton városi építész, Reisz György egyházfelügyelő. A délutáni isteni tisztelet után Olmützer gróf a társaságnak azt jelentette, hogy Tworzsanszki János, Lubló vár kapitányától, egy igen tudós férfiútól levelet kapván, erre felelni kellene. A felelet megírására Buchholtz kéretett fel. Ez a dolog azonban csak épen arra való volt, hogy megismerhessék a jelölt írását és irányát. Mind a kettő megtetszett és a hívány kézbesítettet neki. Ő azonban azt felelte: quod semel statuendum, diu deliberandum! Volt tanítóm és kartársam is, Geuthner Menyhért, most durándi lelkész tanácsát és véleményét fogom előbb kikérni, mielőtt végképen elhatároznám magamat. — Mi azt előre tudtuk, felelé Klesch, és azért levélben kértük Geuthner nyilatkozatát; melyet rögtön fel is olvasott. A nyilatkozat teljesen helyeselvén Buchholtz meghívását, ő a híványt, mint rector, minden habozás nélkül elfogadta. A városok grófja őt a jegyzőséggel is megkínálta és külön fizetés mellett alkalmazta is. Majd Durándon meglátogatván Geuthnert, Dobsinára utazott és ott beadta lemondását, mely nagy megdöbbenést szült. Szívesen marasztották; de ő szándékánál már csak azért is megmaradt, mert Hirsch lelkész gyenge szónok és gyakran pápista nézetű theologus volt, minék folytán kevés hallgatója volt, kik azonban nagy számmal gyülekeztek össze, ha Buchholtz szónokolt, mely körülmény kellemtlenségekre vezetett és a megválasztottat távozásra bírta.

¹ Savnik először a cisterciák klastroma volt, a reformatió után a Laszki, Thurzó és 1619 óta Tökölyi család bírta és prot. isteni tiszteletre is berendezte. Most a várkastélyt a szepesi püspök bírja. L. Weber L. «Savnik» a «Századokban» 1887. 643. l.

A búcsuzás ünnepélyes volt. 1671. június 15-én mondta el búcsubeszédét az egyházi és városi tanács és a tanulók jelenlétében. 16-án kelt útra és 17-én érkezett Szepes-Szombathba, hol 18-án tartotta meg beköszönő beszédét s foglalta el hivatalát. 19-én megkezdvén működését, legelőször a tanrendet állapította meg és pedig úgy, hogy ő maga az I-ső és II-ik osztályban tanított, a cantor a III-ikban, a tanulók oeconomusa a IV. és V-ikben egy más segéddel, a cantor azonkívül a leányokat külön tanította. A VI. osztály a kezdők számára, mint azt nagyobb városokban találtuk, itt hiányzott. Sok volt a dolga. Nappal az iskolában tanított, melyet emelni akart, éjjel mint a XIII városi gróf jegyzője másolt, fogalmazott és iktatott. Munkája e téren halmozódott, mert megkezdődött a kath. clerus izgatása a XIII városok vallásszabadsága ellen. 1670. decz. 3-án Bársony György nagyváradi püspök, kinek a szepesi káptalan is alá volt rendelve, egy levelet írt Lubomirszki Sztaniszló Heraclius helytartóhoz, ki rendesen Lublővárott székel és a XIII elzálogosított város felett a kormányzatot vitte,¹ a melyben hivatkozván Lubomirszkynek a kath. vallás, a sz. Mária és a minden szentek tiszteletében való buzgóságára, arra kéri, hogy állítsa vissza a kath. isteni tiszteletet a XIII város területén is, mint a hogy az a Magyarországhoz tartozó szabad királyi városokban: Bártfán, Eperjesen, Lőcsén és Kassán már megtörtént és ezt tegye meg annál is inkább, mert ehhez neki, mint a városok kegyurának teljesen joga is van és semmiképen sem fogja ezzel megtámadni a városok kiváltságait, minthogy a hitújítás előtt úgysis a katolikus valláshoz tartoztak. E levél már előrevetette a későbbi dolgok árnyékát. Lubomirszkynél hatás nélkül maradt; úgyannýira, hogy mikor 1673—74-ben a pozsonyi törvényszék elé idéztettek a prot. lelkészek és tanítók a XIII szepesi városból is, Lubomirszky határozottan tiltakozott ez eljárás ellen, kijelentvén, hogy a bírák, esküdtek, lelkészek, vagy azok helyettesei közül különbeni halálbüntetés terhe alatt senki ne merjen idegen hatóságnak engedni, mert csak ő és az ő hatósága van jogosítva a XIII város területén idézni és ítéletet hozni.² A clerus azonban nem nyugodott és a kegyesrendi barátokhoz fordult, kiket a

¹ E levél szóról szóra olvasható Buchholtz biographiájában 143. old.

² L. Buchholtz biographiája 171. l. A rendelet Varsóban, 1674. febr. 18-ról kelt.

lengyel helytartó Podolin város újonnan épített nagyszerű klostromába telepített le és a kik az uraknál nagy tekintélyben és kedveltségben állottak. Ezek léptek most előtérbe, míg a főszereplő kath. clerus a szinfalak mögé rejtőzött.

Mihály lengyel király türelmességét elveszítvén, 1671. június 24-ről kelt rendeletében a XIII városhoz fordult és a kath. vallás visszaállítását szigorúan megparancsolta.¹ Ez okmányban szigorúan és 13000 arany büntetése alatt meghagyta a városoknak, hogy az ev. predikátorokat üzzék ki, a templomokat, iskolákat az azokkal járó vagyonnal és jövedelemmel adják át a kegyesrendieknek, kik oly célból hoztak be Galicziából Szepesbe, hogy a templomokat, iskolákat a vagyonnal és jövedelemmel foglalják el, a felnőttek között a kath. isteni tiszteletet végezzék és az ifjúságot tanítsák.² Miután Buchholtz, a városok jegyzője legelőször kapta kezébe az üldöző parancsokat, elborzadt lelkében. De most egyszer még elhárítottatott a baj. A szerzetesek támaszkodtak ugyan az idézett parancsra, de megelégedtek egy összeg pénzzel, melyet a városok részéről kaptak és egy régi kápolnával Szepes-Váralján, melyet a városok rendelkezésükre bocsátottak. És így még 1674-ig szabad vallásgyakorlatukban nem háborgattattak a városok, holott Magyarország területén, tehát a 11 szepesi városban is, már jóval előbb kezdődött a protestánsok üldözése.

A megpróbáltatások napjai csakhamar Buchholtzra is elkövetkeztek. Klesch Kristóf lelkész számkivetésbe hurczoltatván, Buchholtz maga látta el a templomot és iskolát. Buzgólkodásában a türelmes plébános, Faschkmanitzki Jakab kanonok nem akadályozta; de utóda, Hunger Henrik János, egy erfurti szerzetes már azt kívánta, hogy Buchholtz is használja nyilvános könyörgéseknél az Ave Máriát; mit Buchholtz természetesen megtagadván, Hunger bevádolta őt a felkai és mathaeóczi tanítókkal együtt Moschintzky Lajos lublói kapitánynál, ki aztán börtönbüntetés terhe alatt meghagyta, hogy az isteni tiszteletet a protestáns tanítóknak a plébánosok rendelkezése szerint kell végezniök. (A rendelet 1674. decz. 18-ról.)

¹ Az érdekes parancslevél eredetije őriztetik a kegyesrendiek klostromában Podolinban, másolatok találtak: Buchholtz biographiájában 145. l. A szepes-bélai ev. egyház jegyzőkönyvében 1612—1753. «Monographie der ev. Gemeinde Bela von C. Weber» című műben 192. l.

² Ezen tót, Galicziából áthozott szerzetesek a német Szepességben magvát képezték az eltótosodásnak, mely a megyében még mindig tart, úgy hogy tót és katolikus, német és evangélikus egyenértékű fogalmak.

Buchholtz azonban, daczára annak, hogy a rendelet neki is kézbesítettett, inkább akarván az Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek, a «bálványozásra» nem volt reábirható; a mire Hunger öt ismét bevádolta Lublóváron és Buchholtz 1675. január 5-én oda meg is idéztetett. De miután a XIII városi gróf 200 arannyal kezességet ajánlott fel, az idézésnek más következménye nem volt. Mikor azonban Balassi Mátyás szepes-igloi kántor és Marczy János leibitzi tanító a kath. hitre áttértek és azonnal e városok biráivá lettek, a clerus azt remélte, hogy Buchholtz is majd megpuhul; sőt Olmützer gróf is, ki már a katholicizmussal kaczerkodott, szivesen látta volna Buchholtz áttérését, hogy azzal saját vallásváltoztatását is kimentethette és szépíttethette volna. Így Buchholtz 1675. jan. 11-re Roth András, mathaeóczi és Bornajio János felkai tanítókkal együtt másodizben is megidézttetett a lublói várba. A bíróság, krakkói, uj-szandeczi és podolini szerzetesekből állott. A vádló Hunger volt. A vád különösen Buchholtz engedetlenségét emelte ki, mert nem akarja az Ave-t használni. Azután a szerzetesek kezdtek értekezni a kath. hitzikkekről, a szentek imadásáról különösen sz. Mária tiszteletéről, mely véleményekhez azonban Buchholtz legtávolabbról sem csatlakozott. Most előállott a helytartó és igen nyájasan felajánlotta Buchholtzknak a főigazgatói állomást Szepes-Szombaton, Poprád, Felka, Sztrázsa és Mathaeócz városokban ötszörös fizetéssel, ha az igloi és leibitzi tanító példájára szintén áttér a kath. hitre. Buchholtz kitérőleg válaszolt. Majd Lubló titkárságával kínáltak meg, azzal az írásbeli biztosítással, hogy hitében szabadon megmaradhat. Buchholtz hajthatatlan maradt. Az ajánlatok komoly visszaautasítása haragra gyulasztja a helytartót, úgy hogy lábbal topogva felkiálta: «íme a fattyugyerek» és a jegyzőhöz fordulva, parancsolá: «ird az ítéletet és öt vessétek a tömlöczbe». Kilépvén a tanácsteremből, más két társával találkozott, kik ő utána vezettetek be a terembe, ezt sügta nekik: «ne higjjetek szavaiknak». A terembe belépőket a helytartó az egész bíróság színe előtt mindjárt azzal fogadta, hogy Buchholtz megígérte áttérését és hogy ők is tegyék azt. Mire a vádlottak azzal válaszoltak, hogy ha Buchholtz tette is, tehette mint fiatal ember, ők azonban, kik hitükben megvénültek, abban akarnak meg is halni. «Tehát takarodjatok ki az ördöghez», röviden végezve kiáltott a helytartó és külön börtönbe csukatta őket. Karetti Péter várkapitány tíz muskétással körülvéve,

Buchholtzt egy sötét, «töröklyuk»-nak nevezett tömlöczbe vetette, hol öt napig szenvedett s az ital és étel teljes megvonása által kinoztatott. Valóságos trágyadombon volt kénytelen aludni, s szomjúságát és éhségét is csak az őrtálló katonának enyhítették némileg, kik harmadik napon aztán fonálon az ajtóresen át egy kis dohányt bocsátottak le hozzá, melyet a fogoly rágott. De január 15-én Olmützer grófnak és a XIII város bírának közbenjárása folytán Buchholtz és két más társa szabadon bocsáttattak 10 tallér büntetéspénz és 1 tallér eljárási költségek lefizetése után.

Buchholtz, mint a többiek is, hivatalukba visszatértek és egy ideig még működtek. De már 1675. ápril 24-én megjelent Moschynszki lublói várnagy egy parancsa, melylyel szigorúan meghagyta, hogy az ev. hitűek kötelesek gyermekeiket a kath. iskolába küldeni és a kath. tanítót fizetni.

Miután ez a rendelet tudtommal még nincsen kinyomatva és elég fontossággal bír, az szóról szóra ide iktatom.¹

•Andreas Ludovicus Moschynszki, Tribunus Haredliensis. Judex Capturalis, Palatinus Belszenszis, Tredecim Oppidorum Scepusiensis Vice-Capitaneus, nec non Arcis Lubló-Gubernator etc. Cum ex fideli deceperimus Relatione incongrua quaedam aequitati ac rectae Communitatis administrationi contraria penes vos etiam nunc vigere: Auctoritate itaque et potestate qua fungimur, omnino judicavimus inhibenda eadem esse. Idque in praesetiarum desuper requisiti praestamus, et quidem Mandato hoc Nostro primo serio injungimus, ut Ludi-Magistri dissidentes ab Ecclesiis Tredecim Oppidorum relegentur, Catholici vero Scholarium Praefecti sine ulla contradictione Exemplo Antecessorum diversae Religionis existentium, ab Incolis Tredecim Oppidorum Scepusiensium alantur et circumeuntes solita Cantatione benigne recipiantur, additis eis Juvenibus, qui tempore Sacrorum tum Dominicis, tum Ferialibus Diebus cum eisdem Musicam perficiant; teneaturque Filios mittere ad Scholam communem, nec privatim permittant eos instrui per alias subordinatas Personas: Universi quoque caveant ne Refractarii Mandato Excellentissimi Principiis fiant, graviolemque incurraunt Ejusdem Indignationem, sed sene tractabiles et obedientes R'dis Patribus, Parochis et Vicariis praestent, Idque sub poena arbitraria Judicii Arcensis. Hoc Mandatum Nostrum in omnibus Civitatibus publicari et ad valvas Ecclesiae cujuslibet attigi mandamus. In cujus maiorem fidem praesens Mandatum manu propria subscribimus et Sigillo nostro usitato communitari jussimus. Datum in Arce Lubló die 24 April 1675. Andreas Ludovicus Moschynszki. L. S.»

E rendelet halálcsapás volt a szepes-szombati iskolára. Buchholtz Petscheliuszsigmondkántorral Dobsinára távoztak és a

¹ Hivatkozás történik rá: Historia ev. ecclesia a. c. in Hungaria precipue vero in 13 oppidis. Halberstadt, 1830. p. 230. Scholtz: Kirchl. Nachrichten. II. 139. Weber: Monographie der ev. Gemeinde Bela. p. 125.

tanulók házi óltalmazó tűzhelyöket keresték fel. Klein Pál, áttért iskolamester Buschotzról pedig átvette az iskolát Szepes-Szombaton. Buchholtz azután 3 évig tulajdonképeni szakhivatalt nem viselt ugyan, de más fárasztó és veszélyes munkára kénytelen volt vállalkozni. Dobsinán Andrassy Miklóstól 50 frtért igen tágas házat vett, melyben nem egy számkiűzött hittárs talált menedéket. A nevezett uraság kath. létére igen nyájasan bánt Buchholtzcal, meghívta őt gyakran az akkor nagy hírben állott Kraszna-Horka várkastélyába, sőt 1676-ban magántitkárának és nevelőnek is meghívta. De ő az udvari élethez nem lévén hozzászokva, lemondott ez állásról. 1677-ben Miketz János, a városok grófja, megkínálta őt a titkársággal ama feltétel alatt, hogy ha a nála időző szerzetesek netán Luther vallása ellen szólani fognának, ő azt hallgatással tűrje. Mivel ő azt lelkiismerete ellen való követelésnek tekintette és Miketzben a «ravasz rókában» úgy sem bízott, kit a hitszegő Julián apostatához hasonlított, ezt az ajánlatot sem fogadta el. Hogy mégis megélhessen és a mellett hiténél is megmaradhasson, tiszta lelkiismeretét is megóvhassa, 1678. január hóban utazó segédkereskedőnek szegődött Láni Jakab kereskedőhöz Mataeóczon. Akkor egy víziút kötötte össze a Szepességet Lengyel- és Németországgal a Poprád, a Dunajecz és Visztula folyókon át.¹ Ezen az uton Stach András és Jakab hajósokkal 2900 tehén- és ökörbőrt valamint 20 mázsa rezet szállított Varsón és Thornon át Danzigba. 1682. júniusában ment másodszer Danzigba. Az uton nagy vihar lepte meg Marienburg közelében. Egy hajó szemelátára süllyedett el, és csak a kormányos menekült meg. Az ő hajójukon is biztosra vették a halált, Buchholtz imádkozott, míg a hajólegénység tombolt és szidkozódott. De az Isten meghallgatta az imát és kimentette a süllyedezőket a halál torkából. Ez az esemény megérlelte Buchholtzban a szándékot, hogy az egyházi viszonyok jobbulásával és a szabad vallásgyakorlat helyreállításával inkább «egyházi szolgának» menjen, mintsem a mostani állásában maradjon. Nem is csoda, hogy ez az elhatározás megérlelődött benne, mert danzigi útjain kívül különben is kereskedői fáradozása a szárazon is sok bajjal és veszéllyel járt. Minden évben ötször-hatszor ment 10—14 szekérral Boroszlóba. Azonkívül kisebb utakat tett Rozsnyóra, Jolsvára, Rima Szombatba, Krakkóba, és Nagy-

¹ Berzeviczy Gr. De commercio et industria Hungaria. Leutschoviae, 1797.

Rőczére sokszor gyalog és lóháton. Egy boroszlói utban a ló annyira megrúgta, hogy élete is veszélyben forgott és a sebhelyet sirba is vitte. Az akkori idők közlekedési eszközei hiányossága mellett minden évben ezer mértföldre utazott, ha gyalog ment, 10 mértföldet tett egy nap alatt, útjaiban nem egyszer a kuruczok zaklatták, majd meg rablóbandák támadták meg, kirabolták, ütötték, verték és félholtan az úton hagyták. De aztán jobbultak a viszonyok. Tökölyi Imre fellépése folytán az országgyűlés Sopronban a 888 elrabolt prot. templom helyébe az 1681. 26-ik törvényezikben huszonkét, ú. n. articularis templomot isteni tiszteletre engedett át. A Szepességen két ilyen templom volt Popportzon és Batizfalván, amott a hatalmas Görgey, emitt a befolyásos Máriássy-család eszközlése folytán.

Buchholtz megemlékezvén Zsolt. 119. 72. versére: «jobb nekem a te szádnak törvénye, sok ezer arany és ezüst pénznél», végképen ott hagyta a kereskedést és egyházi szolgálatba kívánt ismét lépni. Nem is kellett sokáig várakoznia.

Batizfalvára, mely azelőtt 3—4 pápista kivételével calvinhitű község volt. Máriássy Imre és Ferencz mint földesurak hívták meg Buchholtzt 1682. sz. háromság XXIV. vasárnapjára próbaszónoklatra, Tökölyi Imre előre nyomulása és intézkedése az ev. lelkészek hivatalukba beiktatása iránt, ugy is biztatta őket e lépésre. De miután az nap nagy zivatar közben igen nagy hó esett, az alkalmatosság reggel 8 óra helyett csak délután 2-kor ért Batizfalvára, hol Buchholtz mindjárt oly sikerrel szónokolt, hogy azonnal megkinálták a papi állomással. Ő szombatig kért megmondolási időt. Aközben a kis-szebeniek is megkinálták a segédlelkési és rektori, a késmárkiak a kántori állomással. De miután ő annak idején a hullámok közt folytatott küzdelmében azt fogadta, hogy az Urnak szolgáland, ha életben marad, a batizfalvi meghívást fogadta el. Felavatásra Lőcsére ment, hol Tarnóczy Márton superintendens tartózkodott, ki tulajdonképen Divéken lelkészkedett¹ és Nyitra-, Pozsony- és Barsmegyék püspöke volt. Több kisebb elővizsgálat után első adventi vasárnapon volt a fővizsga a nevezett superintendens, Hentschius Fülöp Menhárd,² Zember György beszerce-

¹ Vesd össze: Klein's Nachrichten II., 495. Wallaszky, conspectus . . . 196. Andenken an die 300 jährige Jubelfeier der. ev. Gemeinde in Leutschau 1874. S. 77.

² Klein's Nachrichten I., 121.

bányai, Francisci János harkowi, vagy gorgi és Adámi Márton, valamint Lazari Ágost lőcsei lelkészek közreműködése mellett. Másnap Hentschius nagy szabású beszédet mondott: de vocatione ministrorum ecclesiae. A beszéd után sok száz személy jelenlétében ünnepélyesen felavattatott és a szent vacsorában részesítetett.

Másnap Mathaeóczra visszaérkezvén, Láni Jakab volt kereskedő főnöke nagy bucsuzó lakomát adott és 200-nál több személy, lobogókkal és dobpörgéssel kísérte a megválasztottat Batizfalvára, hol új hivatalába ünnepélyesen beiktattatott.

Ámbár Buchholtz Batizfalván híven teljesítette kötelességeit, mégis kellemetlenségei sem maradtak ki. Ugyanis 1688. június 25-én a kath. lelkész pater Wenzel Keresztély magához hivatta Donát Gáspár tanító által. Útközben a tanító figyelmeztette, hogy «atyám vigyázzon, a pater asztalán nagy fütykőst láttam»; mire Buchholtz azt felelte: «jó, hogy tudom, az ütésre nem lesz ideje». Azzal elment a tanító és ő a patert üdvözlölvén, észrevette a fütykőst az asztalon. A pater intett egy fiúnak, hogy tegye el a fütykőst és akaszsa Buchholtz kalapját és botját a rámara. A kalapot oda adta, de a botot kezében tartotta Buchholtz. Ekkor egy lucsvnai hitszegő licentiatus Bárány Miklós lépett be és tudakozódik, hogy miben áll a tanács. A pater akkor elbeszélte, hogy Pauerfeind Menyhért, szepes-szombati decántól és lelkésztől levelet kapott, melyben Buchholtz a keresztelestől, felavatástól, esketéstől és minden más lelkészi teendőtől eltiltatik. A licentiatus szintén egy ily levélre hivatkozott és a pater tanácsát kérte ez ügyben. Arra Buchholtz következőképen felelt: «önöknek tudniok kellene, hogy én a szabadságot lelkészi teendőim körül sem Pauernfeind decanustól, sem valami püspöktől, hanem ő cs. kir. felségétől kaptam, ki azt tőlem el is veheti, de senki más». Pater Wenzel erre azt mondá: «Uram vigyázzon, nehogy már holnap elkergettések»; mire Buchholtz így válaszolt: «Nem tudom, közülünk melyik fog hamarabb távozni, én-e vagy ön?»

A vitában mintegy hevenyében oda dobott eme szavak csakhamar be is teljesevtek; a mennyiben reggel a könyörgés után az urasági kastély körül sétálván Buchholtz, egy katona, ki őt pater Wenzelnek nézte, egy levelet adott át neki. E levél szerint Wenzel kitiltatott parochiájából, mint veszekedő és iszákos ember, ki a parasztokkal a koresmában néha vérig verekedett. Mikor Wenzel kitiltatását megtudta,

a parasztokhoz fordult támogatásért, itallal vesztegetvén meg őket. Ezek aztán fel is irtak a püspökhöz, hogy ők menyire szeretik Wenzelt és csak hagyja őt náluk. De ez semmit sem használt, mert még ugyanazon nap 8 és 9 óra közt bevonult pater Kuba Tepliczről és Wenzelnek Krompachra kellett távoznia. De a népnek az ebben az ügyben tanusított magaviselete folytán Buchholtz is elvesztette irántuk bizalmát, különösen akkor, mikor a beszentelési 25 frt-ból álló költségekre egy krajczárt sem segítettek fizetni és még pater Wenzelnél őt bevádolták, hogy a dezsmát meglopta, holott pedig a bíró tette ezt esküdtjeivel.

1688 szept. 16-án épen jókor hívták meg tehát a készmárkiak próbaszónoklatra, melyet német és tót nyelven kellett tartania. Az új hívány szept. 23-án kézbesítették neki ifj. Mauksch Tóbiás és Szaladinus János városi ügyész által. Szept. 29-én foglalta el lelkészi állomását, melybe Fischer Mihály főlelkész és Birnstein Menyhért igtatták be. De a beigtatás alkalmával Buchholtz megbetegedett és csak karácsony táján lábbadott fel.

Az ellenségek itt a szabad királyi városokban sem szüntek meg ármánykodni. Ugyanis 1696-ban bevádolták az evangélikusokat I. Leopoldnál, hogy a katolikusokat és tanaikat ócsárolják és gyalázzák. Erre Leopold egy 1696. júl. 3-án kelt leiratában megdorgálja és inti az a katolikusokat, hogy a katolikusokkal egyetértésben és békében éljenek, hogy vizsgálatot rendezzenek és a bűnösöket birsággal sújtsák.¹ A leirat a városházán a polgároknak és azután külön a lelkészeknek kihirdettetett. A bekövetkezett vizsgálat azonban nem derítette ki, hogy valaki az evangélikusok közül a szenteket és a szűz Máriát gyalázta volna.

E panaszszal és elintézésével nem elégedvén meg, feladták az evangélikusokat, hogy a kath. ünnepeket nem ünneplik és a körmenetekben nem vesznek részt. Erre megint leérkezett egy leirat 1697 január 15-én,² melyben az evangélikusok csakugyan a kath. ünnepek megtartására köteleztetnek, mire Buchholtz megjegyzi, hogy kath. ünnepeken hívei tartózkodtak ugyan a munkától, de a körmenetekben nem vettek részt.

A vallásos sérelmek most napi renden voltak. 1697

¹ Genersich: Gesichte Kesmark II., 218... itt szóról szóra olvasható a leirat.

² Genersich: U. o. 223.

márczius 4-én megjelentek a Paulini szerzetesek Buchholtz és Fischer Mihály lelkészeknél és a szabad vallásgyakorlatot Vorbergen, Késmárkhoz tartozó leánygyülekezetben megtiltották és fogsággal és elüzetéssel fenyegették őket. Buchholtz tiltakozott az ilyen eljárás ellen, melyet ő felsége nem rendelt. Másnap a püspök maga megjelent a községben és ismételte a tilalmat és a fenyegetést, de Buchholtz nem engedett és folytatta papi teendőit, míg ápril 4-én Luzinszky Ferencz közbe nem járt, ki a Vorbergiektől a szabad vallásgyakorlatot teljesen megvonta; csak a keresztelest és esketést hagyta meg Buchholtzknak, ha a stólát a katolikusoknak fogja fizetni.¹

Buchholtzknak hivatalos teendői is megnehezültek vállain. Fischert 1698 aug. 22-én reggel bibliai magyarázat közben szélhűdés érte és négy hétre gyógyhelyre ment, mely idő alatt Buchholtz maga viselte a hivatal terhét. De későbbben is Fischer alig végezhetett valamit tartós gyengélkedése miatt. 1704 júl. 4-én meg is halt a gyengélkedő és 6-án volt a temetése 2000 ember részvétele mellett.

A kort jellemző voltánál fogva érdekes, hogy Buchholtz 1705 jun. 22-én egy bíró beavatási ünnepélynél is fungált ő tartván II. Krón. 19: 5—7 alapján az u. n. Richterpredigtet. 24 év lefolyása után ismét ev. lelkész szolgált plébánus helyett a beavatásnál. Különben is emelkedett e tájban a hangulat az egyházban.

Rákóczy Ferencz segítsége közelge. 1705 okt. 15-én érkeztek meg Rákóczy biztosai Késmárkra: Meltzer János kath., Görgey Imre ev. és Búskeházy István ref. A templomok visszaadattak a protestánsoknak, mint a város majdnem kizárólagos lakosságának; az a néhány kath. család aztán magánházakban tartott isteni tiszteletet. Így történt ez az egész környéken, Hunfalván, Nagy-Lomnitzon, Vorbergen, Zsákóczon stb. Sok lelkész kellett a visszanyert templomokba, de nem volt. Ez a körülmény Buchholtz életfolyamára is befolyással volt.

Nagy-Lomnitz a Berzevitzy, Lehotzky, Motus, Spöncz, Kis és más nemes és befolyásos családok ősfészke volt és szintén lelkészt keresett. Buchholtzot is meghívták próbaszónoklatra, melyet 1705 sz.-háromság 22 vasárnapján meg is tartott, oly sikerrel, hogy meg is választották. Tekintettel nagy elfoglaltsága miatt meggyengült egészségére, csekély (heti 2 frnyi) fizetésére, bizonyos mellőztetésekre, melyeket fiatalabb tisztársai

¹ U. o. II., 225.

miatt szenvedett s végül arra, hogy már Késmárkon meg volt erősítve az egyház, míg Lomniczon még nem: a választást elfogadta s 1705 decz. 1-én új hivatalába be is igttatott.

Pályafutása Nagy-Lomnitzon nagy szerencsétlenséggel kezdődött. 1706 aug. 20-án 6 órakor reggel, midőn templomba akartak menni, nagy tűzvész támadott, mely az aratás közben széltől hajtva egy óra alatt roppant pusztításokat vitt véghez.

Buchholtz egy chronostikonban örökíté meg ez eseményt ¹

Cum bis dena Dies Augusti fulserat cheu!

ConfLagrat LoMnltz, o DeVs astra regens!

De Buchholtz békés és szerencsés napjai egyébként is már meg valának számlálva. Rákóczy fegyvere sikerének köszönhetette állomását Lomnitzon. Rákóczy szerencsecsillaga azonban letűnván, Heister tábornok győzedelmesen nyomult előre Szepességen is, hogy a prot. felkelőket megzabolázza és büntesse. Utját vér jelezte. Késmárkot erős ostrom után 1709 decz. 11-én elfoglalta és az ev. városi hivatalnokokat Kray Jakabot, Zányi Mártont és Topperczer Sebestyént kivégeztette, ámbár a királyi megkegyelmezés már a városhoz közel volt. ¹ Buchholtz is már csak a karácsonyi ünnepek megtarthatására törekedett. Eziránt Löffelholtz tábornokhoz. Heister tarsához folyamodott és pedig ennek felesége útján, ki ev. vallású volt. Az engedélyt meg is nyerte. Ő még a gyónást, az urvacsorát és az isteni tiszteletet szorgalmasan végezte, de szomszédja Hunfalván Dolovicsényi Samu már eltiltatott mindezekről. Azonban a harmadik ünnepen már Paumeister Dominik, a fehér szerzetesek egyike Hunfalváról haragosan Buchholtz sekrestyéjébe rontott e kérdéssel, ki hozott téged e templomba? Buchholtz azt felelte: az én kegyuraim és az egész községem, ki engemet rendes és törvényes úton meghívott. A szerzetes tovább tudakozódott, hogy honnan vették a hatalmat és jogot ily meghívásra, mire Buchholtz azt válaszolta: az egész országtól. A szerzetes tovább kérdezte, hogy mit fog mostan csinálni? «Fogok prédikálni, gyónni és mindent végezni, mi papi hivatásommal összekötve van», felele a zaklatott. «Csak próbálja; nem tudja-e, hogy ő Felségétől nekem a hunfalvi és a lomnitzi templom teljes joggal át van engedve?» «Arról mit sem tudok, mert császári biztosokat nem láttam, kik ebben az

¹ V. ö. Genersich, Gesch. Késmárks. II. 246 . . . Buchholtz biographiája 374. Scholtz, Kirch. Nachrichten . . . III. 68.

ügyben eljártak volna» válaszolt a megtámadott, «annál kevésbé, mert Löffelholz császári tábornoktól engedélyt kaptam, mit az de Sartin ezredesnek is bejelentetett». Erre felháborodott a szerzetes és felkiáltott: «Mi nekem a tábornok és az ezredes, mi nekem a császári biztos, én az magam akarok lenni.» Buchholtz a toporzékoló szerzetest ott hagyta és felment a szószékre. Míg az alsó lépcsőn letérdepelt és imádkozott, a támadó pisztolyokkal utána rontott, de aztán távozott. A község nagy rémülettel tanuja volt a történeteknek. Buchholtz istentisztelet után a gyülekezettel egyházi tanácsot tartott és a bírónak az esküdekkel együtt átadta a templomkulcsokat. Másnap decz. 28-án a lelkészi lakból kilépven, beteget akart látogatni a lelkész. E pillanatban észrevette a tegnapi szerzetest Schmidt Ferencz társával egy fegyveres csapat élén. Buchholtz lakásába vissza akart lépni, de emberei figyelmeztették, hogy azt ne tegye, mire ő hívei egyikének házába ment. És ez volt a szerencséje. Mert a katonák a lelkészi lakon minden zig-zugot felkutattak, a lelkészt keresték és magokkal akarták vinni. Buchholtz távolról figyelte meg a garázdálkodókat. 10 órakor a bírótól erőszakkal elvették a templomkulcsokat és az istenházát az ő szertartások szerint újra beszentelték.

Míg a katonák a szerzetesekkel a templomban voltak, egy közlegény Buchholtzhoz lopódzott, ki ev. létére figyelmeztette, hogy a csapat őt fogságba akarja hurczolni, azért ha szabadsága és élete neki drága, meneküljön mihamarább. Annyi törekvés, szorgalom, hűség és munka után ez volt a jutalom, hogy a vándor és egyszersmind a koldusbotot is kezébe vehette és 13 éves Jakab fiától, valamint Lassel Jakab hivatól a magas Tátra felé szökött, hogy annak fenyevesei elrejtsek őt üldözői elől. Lakásába pedig egy ezredes szállott őrségével, megparancsolván, hogy a ház 2 óra alatt kiüresítendő. A járati utakon kifáradva és szomorú lélekkel érkezett meg Késmárkra, hol mint első kezdte enni a számkivetés keserű kenyerét. A többi falvakban 8—10 héttel későbben üzettek ki a lelkészek lakásaikból és templomaikból.

A templomok, paplakok, egyházi jövedelmek visszafoglalásával a Patres Paulini-féle szerzetesek Késmárkon nem elégedtek meg, de mindent visszaköveteltek, mit a protestáns lelkészek Rákóczy által történt visszahelyezések 1705 óta kaptak és élveztek; Késmárkon követeltek 2308 pozsonyi mérő búzát, 166 m. rozsot, 195 m. árpát, 72 m. zabot, 16 hordóval bort, a szántóföldek és kertek hasznát, a stolát,

a harangozásokért járó díjakat és a zenészek fizetését, ezen időszak alatt eltiltván az ev. lelkészeket és tanítókat minden fizetéstől. E túlkövetelések miatt a késmárkiak felirtak a pozsonyi országgyűléshez és a királynál is kérelmeztek, ki is az 1709 decz. 12-ről kelt leiratában a panaszkodókat megnyugtató és a magánvallásgyakorlatba visszahelyezte.¹

Hogy mit veszített Buchholtz az elűzetéssel a nagylomniczi állomásáról, arról részletes kimutatást közöl, mely az akkori árakra is világosságot vet. A hadi nép rablása folytán kárba ment

1. 6 tehén	à 9 frt tesz.	54 frtot	—	denár
2. 15 sertés	> 3 > >	45 >	—	>
3. 7 kecske	> 1 > 50 denár tesz.	10 >	50	>
4. 3 kecskebak	> 1 > 80 >	5 >	40	>
5. Egy kocsi.		30 >	—	>
6. Két szekér és 4 láncz		40 >	—	>
7. Eke boronákkal.		5 >	—	>
8. Egy pár uj kerék		1 >	60	>
9. Lószerszám 6 lóra		20 >	—	>

211 frtot 50 denár.

Tehát a mi értékeink szerint vagy két ezer forintot veszített Buchholtz. Ezek a dolgok nagyon elkeserítették a már 60 éves embert, annál is inkább, mert ez időben halt meg neje. A következő évben (1710.) kiűtött a dögvész; magában Késmárkon 2178 ember halt meg. Buchholtz a veszélyt kikerülendő aug 7-én Szepes-Szombatra költözött át. A dögvész akkor az öt felső városban, Poprádon, Felkán, Sztrázsán, Mathaeóczon és Szepes-Szombaton még nem uralkodott. De szeptember 8-án itt is kiűtött. Buchholtz nagyobb biztonság kedvéért augusztus 7-től szeptember 26-áig egy csűrben lakott és nyomorúságosan élt és gyötörtetett, hogy kedvesei Késmárkon egyre esnek a «fekete halál» áldozatául. Okt. 20-án Nagy-Szalókra menekült a halál elől. Késmárkon megszűnván a dögvész pusztítása, megint fogta a vándorbotot és 1711 január 31-én oda tért vissza mindenétől megfosztva, hól 17 évig tekintélyes papi állásban közmegelegedésre működött. Most kénytelen volt a tót s.-lelkészi silány állomást elfogadni és öreg kora daczára újra kezdett remélni és jövője alapköveit összehordogatni. Julius 5 én már megint Nagy-Lomnitzon találjuk a Berzevitzy nemesi család kastélyának az egyik szobájában predikálva és a hiveket gyűjtögetve össze, kik a pusztítások és üldöztetések alatt mint a

¹ A leirat szöszerinti szövege található: Genersich, Gesch. v. Kesm . . . II. 246. B. biographiája: 390. l.

galambok a ragadozó madár elől menekültek és elszéledtek. A szervező munkát sok zaklatás között 1716-ig folytatta, a mikor azonban szt.-hár. u. 10. vasárnap e magánlelkészkedéstől is eltiltatott.¹ Azután letette élete vándorbotját, hüvelybe dugta kardját, melylyel küzdött az inségek, veszélyek, üldöztetések és az evangyeliom ellenségi ellen és magánéletbe vonult, melynek békéjét még 1724-ig, haláláig élvezhette. Aggkorában sem volt megtörve lelki, testi ereje, hanem még folyton családja és községe jólétének szentelte azt, úgy, hogy elmondhatjuk róla Ciceróval: «Tisztességes az aggkor, ha tudja magát értékesíteni, ha jogát fentartja, ha senkinek nincsen lekötelezve s mindig képes a házi kormányt vinni: mert valamint helyesnek találom, ha fiatal emberben némi öreges is található: úgy viszontag öregben, ha van valami fiatalszerű, nagyon helyén van. A ki ehhez alkalmazkodik, testében lehet ugyan öreg, de lelkében nem lesz az soha.»

Buchholtzot nyilvános, hivatalos állásaiban megfigyelve, kiegészítésül felemlítendő lesz a karhatalom és a hadi események befolyása, a mint őt kötelessége teljesítése között vagy sujtották, vagy a siker és elismerés polczára emelték.

Weber Sámuel

ev. lelkész.

---

¹ A nagy-lomniczi cánoni visitatio jegyzőkönyve.

KÖNYVISMERETÉS.

SZEMLE A LEGÚJABB COMENIUS-IRODALOM TERÉN.

Előre látható volt, hogy ez évben Comeniusra vonatkozólag sok alkalmi mű fog megjelenni. A nagy paedagogus születése háromezázados évfordulójának a megünneplésére való előkészületek már magok is szükségessé tették, hogy minél többen foglalkozzanak a kiváló férfúval és számot adjanak annak a jelentőségéről. Legnagyobb részben csak rövidebb felolvasások foglalkoztak vele; míg ellenben igen csekély amaz iratok száma, melyek megelőző nagyobb s önállóbb tanulmányok eredményeit nyújtják. Hogy egyeseket lelkesedésök a költészet felé is vitt, azon sem csodálkozhatunk, valamint azon sem, hogy Comenius, mint a protestáns hit hírnöke és martyrja, főleg a protestantismus honában, Németországban talált legáltalánosabb méltatásra. A Comenius-irodalom terén tartandó szemlénk, a melylyel még egyszer adózni kívánunk e lapokon a kitünő tanférfú emlékének, a német irodalmon kívül tekintetbe veszi még a cseh, a holland, s részben az angol irodalmat is, az iratok nagy számához képest azonban inkább tájékoztatást, mint kimerítő bírálatot kívánván adni.

Rövidebbek és kisebb igénynyel is lépnek fel a következő munkák: *Hermann Tiemann*: Johann Amos Comenius. Braunschweig, 1892. 86. lap. Népszerű hangon, elbeszélés módjára tartott rajz, a mely Comenius nyomdokainak a követését ajánlja a német népnek, mert szerinte a Comenius szelleme foghatja megóvni úgy a vörös, mint a fekete internationale veszélyeitől. *Dr. A. Nebe*: Comenius als Mensch, Pädagog, und Christ. Bielefeld, 1891. 20 lap. Ez már inkább a műveltebb közönséghez szóló felolvasás. Öt jellemzetes képet ragad ki Comenius életé-

ből, hogy szemléltesse az ünneplendőnek szellemét és jellemét; majd tárgyalja neveléstani theologiai, jelentőségét röviden és velősen, különösen érdekes, a mit philologiai munkásságáról mond. *Dr. G. Schumann*: Zur 300-jährigen Jubelfeier des Joh. Amos Comenius, Neuwied-Leipzig, 1892. 40 lap. Tartalmas vonzó előadása Comenius főbb életeseményeinek, kapcsolatban egyes munkáival; végül rövid, de meleg hangon tartott méltatását adja.

Dr. Zechlin: *Amos Comenius*. Hamburg, 1892. 39 lap. Ugyancsak meleg hangon tartott ismertetés Comeniusról, mely azonban már belemegy Comenius neveléstani elveinek bírálatába is és különösen a túlzott pietistikus színezetű vallásgyakorlatok ellen tesz kifogást. (25—27.) I. Természetes azonban, hogy a méltányolni való, ebben a jobbára csak paedagogiai szempontból tárgyaló műben is nagyobb tért foglal el.

Valamivel nagyobb a jeles philosophusnak és paedagogusnak, *dr. Lindnernek* a műve, melyet a didactikának általa eszközölt fordításához bevezetésül adott s melyet most a szerző halála után ismét közrebocsátott *Wilhelm Bötticher*: Johann Amos Comenius, sein Leben und Wirken, mit Ergänzungen und mit einem Anhang. Wien und Leipzig, 1892. 113 lap. Egy jeles szakférfiú művét veszi benne az olvasó; de a munkának nincs valami nagyobb történeti értéke, a mennyiben Lindner ismerte ugyan Comenius classikus paedag. műveit, azonban élete folyama felől inkább csak Zoubek művéből informálódott. Méltatja Comenius philosophiáját is, azonban az idevágó művek nagy részének ismerete nélkül. A legtöbb Comeniusról szóló műnek általános hibájában szenved, hogy nem ismeri autopsziából a jeles férfiú műveinek jelentékeny részét. Nem is mondható nagy gonddal és stilszerűen kidolgozott műnek; de azért általánosságban elég tanulságos tájékozást nyújt Comeniusról.

A. Castens: Was muss uns veranlassen, im Jahre 1892 das Andenken des A. Comenius festlich zu begehen? Znaim, 1892. E felolvasást (24 lap) szerzője még a mult év májusában tartotta Hamburgban, az evangelikus Lehrerbund egyetemes gyűlésén. Természetes, hogy szerzője a Comenius nevelési elveivel foglalkozik és pedig főleg azokkal, melyek az oktatásra vonatkoznak. Végül röviden érinti Comenius elveinek az erkölcsi és vallási czélzatait és irányát is, elismeréssel való adózásra híván fel közönségét. E kis felolvasást a znaimi jeles kiadó: Bornemann Károly, az osztrák protestánsok és tanítóvilág áldozatkész közvetítője a könyvpiacczal, adta ki, mint egy kis vállalatnak a *Comenius-Studien-ek* az I. füzetét. Ugyane vállalat II. füzetete *Anton Vrbka*: Leben und Schicksale des Johann Amos

Comenius. Znaim, 1892. 160 lap. Szorgalmasan megirt ismétlése az általánosan ismert adatoknak; csak a mű eleje tárgyal egy nem eléggé tisztázott kérdést, t. i. a Comenius születéshe-lyének a kérdését. Az előadás sokhelyütt kissé primitív, az ítélet nem önálló, azonban a biographiai adatok nagyrészt hívek (Zoubek nyomán) s a művecskének érdeket kölcsönöznek a hozzá mellékelt illusztrációk (17), köztük Comenius arczképe. Nagyobb történeti becse azonban a művecskének nincs.

A harmadik füzet: *Wilh. Bötticher*: Die Erziehung des Kindes in seinen ersten sechs Jahren nach Pestalozzi und Comenius című munkája. Szerző az első részben Comenius anya-iskolájának fölényét mutatja ki Pestalozzi elveivel szemben, részletezve az Informatorium scholae maternae tartalmát. A második rész tartalma főleg a Didactica Magnából van merítve.

A negyedik füzetben: *A. Castens*: Ueber Eins ist noth (Unum necessarium) im Comenius. Comenius sokáig utolsónak tartott művét taglalja, fejtegetve annak ethikai és különösen asketikus becsét. Igen értékes az ötödik füzet: *Comenius als Kartograph seines Vaterlandes*. Nach der böhmischen Abhandlung von *Joseph Šmaha*, mit einem Neudruck der Karte des Comenius, deutsch herausgegeben von *Karl Bornemann*. Comenius a hazája iránt való szeretettől ösztönözötve megkészi-tette Morvaország javított térképét is a Moraviae delineatiót, melyet abban az időben mintaszerű térképnek tartottak. A Šmaha-Bornemann-féle irat ezt a térképet ismerteti, ennek a keletke-zési történetét mondja el és felsorolja különböző kiadásait (mintegy 30) s ezek helyét és idejét. Comenius eredeti rajza azonban nincsen meg.

Megemlíthető még: *W. Kayser*: Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Werke. Hannover-Minden 1892. Rövid életrajzi vázlat után részletesen nyújtja e mű Comenius egyes neveléstudományi iratainak vázlatát.

Specialisabb tárgyakat ölelnek fel a következő értekezések:

Paul Hause: Die Pädagogik des Spaniers Johannes Ludwig Vives und sein Einfluss auf Joh. Amos Comenius. Erlangen 1890. E mű annak a cikknek köszöni keletkezését, melyet Schmidt paed. Encyclopaediájában Lange-Vivesről tett közzé, s melyben azt állította, hogy a Vives után élt paedagogusok, köztük Comenius is, sokat merítettek annak műveiből. Hause behatóságát után, némi rokonságot megengedve, arra az eredményre jut, hogy Comenius nem talált sokat Vivesnél, mit a maga oktatási és nevelési elveiben érvényesíthetett volna. Ezzel szemben a már említett *dr. A. Nebe* ily című értekezésben:

„Vives, Alsted, Comenius in ihrem Verhältniss zu einander“ erősen vitatja, hogy Alsted Vivesnek nyomán halad, s Comenius mindkettejükből merített. Azonban fejtegetéseit nem lehet elég alaposoknak mondanunk, mivel csakis e három férfiú viszonyát kisérven figyelemmel, egyrészt ezt túlbecsüli, másrészt a többi szintén behatással bíró körülményeket és egyéniségeket nem veszi tekintetbe. Mindamellet ez értekezés, tekintett arra, hogy Alstedről érdekes adatokat közöl, nem mondható értéktelennek.

Paul Vidrascu: Comenii Orbis Pictus Characteristik und Würdigung desselben. Leipzig 1891. A híres munkának tartalmi ismertetését nyújtja, de nem terjeszkedik ki a mű történetére, sőt abban a néhány történeti megjegyzésben is, a melyet szét-szórta ad. több jelentékeny hibát ejt.

A költészet mezejére csap: *Georg Fritze*: Amos Comenius. Festspiel zur 300-jährigen Jubelfeier von Amos Comenius. Frankfurt a. O. 1892. A művecske Comenius főbb életviszonyait mutatja be képekben Személyei közt találjuk Rákóczy Zsigmond herceget s helytartóját Klobusiczky Andrást is; a szereplők többször „éljen“-t is kiáltanak abban a jelenetben, a mely Sárospatakon játszik. A végső jelenet természetesen Amsterdamban folyik le Comenius és jótévője Geer Lőrincz közt. E jelenetben csak az a zavaró, hogy Comenius a néphez fordul, s megjövendőli neki jövendő nagyságát. Az egész művecske (25 lap) különben elég híven tükrözteti vissza Comenius szellemét.

A mult évben megalakult Comenius-társaság a maga programjába felvette volt egy folyóirat kiadását is és annak a szerkesztését *Müller Józsefre* bízta, ki a „testvérek felekezé-
tének“ jónevű történetirója. Az első füzet ez év áprilisában jelent meg, s kisebb cikkekben s jegyzeteken kívül egy értekezést közöl *dr. Hohlfeldtől*, Comenius és Krause Fr. bölcész egymáshoz való viszonyáról; továbbá adja Comenius összes mű-
veinek az összeállítását a szerkesztőtől, végül igen értékes szem-
lét tart a Comenius-irodalom és pedig a német, a cseh, az angol, a holland, a svéd, a francia és a magyar nyelven írott művek felett. A magyar Comenius-irodalmat e sorok írója állította össze benne.

Ezzel nagyjából végeztünk volna a német legújabb Comenius-irodalommal. Nem érintettem a Didactica Magna fordításait, ilyen négy jelent meg németül, s a jubileum-évre valamennyi új kiadást mutatott be. A fordítók *Beeger*, *Lindner Lion* és *Pappenheim*. A kritika a legértékesebbnek a Lion fordítását tartja.

A cseh irodalomban 20 év óta kiváló figyelmet szentelnek

Comenius működésének felkutatására, azonban valami kiválóbb mű eddig nem jelent meg; a kutatók műveiket bizonyára a nagy pályázatra tartják fenn, mely ez év végével a cseh akadémiánál lejár. Egy népszerű életrajzot *Klika* irt meg, ellátva azt illusztrációkkal, s érintve az újabb bűvárlatokat; azonban nagyobb becsé a műnek nincs. Egy kis füzet jelent meg továbbá *Smahtól*, Comenius életének szorgalmas és alapos bűvárától; e füzet azonban még csak egy igen kis kört ölel fel. Igen becses azonban a cseh tud. akadémiának egyik legújabb kiadványa: „Comenius Levelezése.“ Tudvalevőleg Comenius levelezésének nagy részét a lissai egyháztól a cseh kir. muzeum vette meg. Ezen muzeumi levelezést a kiadó, *Patera Adolf* bővítette több irattal, melyet Stockholmból, Brünnhől bocsátottak rendelkezésére; a budapesti orsz. levéltár idevonatkozó leveleit Szilágyi S. becses okmánytáraiból vette át a kiadó; azonban hiányzik belőle Schaum jelentése svédhoni útjáról, mely jelentés az Erd. Országgyűlési Eml. XI. kötetében van meg. E helyett a cseh muzeum gyűjteményéből fel vannak véve az alkudozások Lorántfi Zsuzsánna és a lissai gyülekezet vénei, Tolnai, Rákóczy Zsigmond és Comenius közt. A gyűjtemény természetesen nem teljes; a British muzeum kéziratára nincs felhasználva, daczára a gazdagságnak, a melyet Comenius levelezésében épen e gyűjtemény felmutathat. A mű kiállítása igen díszes s a Comeniust mélyebben bűvárlók nem nélkülözhetik.

Meglepőleg kevés figyelemben részesítik Comeniust az angolok. A legnagyobb angol termék e tekintetben *S. S. Laurie* John Amos Comenius Bishop of the Moravians. His Life and educational Works. Cambridge 1887. Ha dicsérettel említjük is, hogy Comenius neveléstudományi műveinek kivonatát híven részletesen adja, de azt meg kell róvnunk, hogy a biographiai és bibliographiai rész oly gyarló, mint kevés más műben. Azonkívül is a bölcséletnek és a paedagogiának viszonyát Comeniusnál hamisan adja elő s Comenius érintkezéseit angol személyekkel alig érinti; mit az a körülmény magyarázhat, hogy szerzője nem a történet, de a bölcsélet és paedagogika tanára.

Igen érdekes holland mű jelent meg az ünnepély alkalmából ily czímen: *Programma der Plechtige Herdenking van Johan Amos Comenius* Geboortedag (28. Mart. 1592) op 27-en 28. Maart 1892. Nijmegen 1892. A mű elején egy *Fabius A. N. I.* által költött Comenius-Cantata-szöveg van, németre is fordítva, azután jó egy mutatvány a műből, egy tenor-solo kar, és egy sopran-solo. Végül *Fabius*, a ki Naarden város levéltá-

rosa, egy cikket közöl Comenius utolsó nyugvó-helyéről, mely tudvalevőleg Naardennek vallon temploma. A díszesen kiállított füzetet 3 kép ékesíti, s Comenius barátai érdekléssel forgathatják nagy (ívrétű) lapjait (32).

Dr. Kvacsa János,
pozsonyi ev. lyceumi tanár.

E „Szemle“ keretében kívánunk megemlékezni arról a nagyobb terjedelmű munkáról, melyet *dr. Kvacsa János* természetesen nem említhetett meg s a mely épen ő tőle jelent meg Klinkhardt lipcei és bécsi kiadónál három füzetben 480 lapnyi terjedelemben német nyelven: „*Johann Amos Comenius sein Leben und seine Schriften*“ címmel, Comenius arczképével. Szerző műve jelégéjül Goethe eme classikus szavait választotta: „Az életrajz főfeladata az, hogy az egyént a maga korának a viszonyai közé állítsa be és azt tüntesse fel, hogy az egész mennyire áll neki ellen vagy kedvez fejlődésének, hogy miként alkotja meg e befolyásokból a maga világnézetét és hogy miként tudja ezt mint művész, mint költő, vagy mint író visszatükröztetni.“ E mottónak megfelelőleg igyekezett szerző — ki már több kisebb tanulmányban adta bizonyosságát a Comenius-irodalomban és korviszonyokban való nagy jártasságának — Comenius teljes életrajzát megírni. Művében felhasználta mindazokat az iratokat és értekezéseket, a melyek tárgyával csak összefüggésben voltak. Igazi nagy tudományos készlettel dolgozik. Egészen új s még sehol fel nem használt forrásokból is merített s így Comeniusnak életteljesebb és korának hübb képét adhatta, mint a régebbi életirók. Azt mondja szerző Comeniusról, hogy őt eddig mindig úgy tüntették fel, mint egy jámbor *túrót*, azt állították felőle, hogy erkölcszavának alapelve a quietismus, az Isten akaratán való megnyugvás; szerző ez állításokat azonban csak annyiban tartja helyeseknek, hogy Comenius a túrésben *jámbor* volt és a hol az emberi segítség már nem volt elég, ott megadta magát az Isten akaratának, mert különben egy nyughatatlan, majdnem emberi erőt felülmuló tevékenység, a hitnek felséges eszményeiért, a hazáért és a humanizmusért folytatott lankadatlan, bár a végcéljában békéhez vezető küzdelem jellemzi igazán Comenius életpályáját, mely minden térre, még a politikaira is kiterjedt. És ezt az ő bámulatos széleskörű, mindig üde tetterejét gyermekkorától fogva mindig egy nagy remény táplálta, az a váradalom, a melylyel a Krisztus másodsor való megjelenésén s az ezzel összeköttetésben levő

nagy világtalalkuláson csüggött. Behatóan foglalkozik szerző azokkal a majdnem már teljesen feledésbe ment paedagogusokkal is, a kik Comeniusra hatással voltak és részletekbe menőleg ismerteti Comenius egyházi dolgozatait, összefüggésben felekezé-
tének történetével. A mű a következő fejezetekben adja Comenius életrajzát: I. rész. 1. Születéshely, gyermekkor. 2. A tanuló évek Németországban. 3. Csendes hivataloskodás és önképzés. 4. Menekülés. Bujdosás. Asketikus iratok. 5. Az apokalyptikusokkal való érintkezések. Az utolsó évek Csehországban. 6. Az apokalyptikus kiközösítés Lengyelországban. Janua Linguarum. 7. Kilátás a hazatérésre. A didactika. 8. Egyházi és pansophikus dolgozatok Rafael haláláig. 9. Az utolsó évek az unitas szolgálatában. 10. Tudós levelezések Comeniusról (1630—1640.). II. rész. 1. Comenius Angliában. 2. Comenius svéd oltalom alatt. 3. A három utolsó év Elbingben. 4. A második lissai tartózkodás. 5. Comenius Magyarországon. 6. Comenius utolsó lissai tartózkodása. 7. Újabb sikerek és újabb csalódások. 8. Chilia-
stikus és sociniánus polemiák. 9. Újabb apokalyptikus munkák. 10. Az utolsó művek, a halál és Comenius hagyatéka. Zárszó. — Ezt a gazdag anyagot tömérdek jegyzet és magyarázat követi, majd két függelék egészíti ki, melyek közül az elsőben Comenius építaphiuma, Comeniusnak egy költeménye (legelső ismeretes munkája), egyik cseh nyelvű művéből (Truhlíny) azoknak a részeknek fordítása, a melyek miatt Comenius üldöztetést szenvedett, Des Cartesnak Comenius Pansophiája felett irt bírálata és Comeniusnak a Rákóczy svédországi követi számára készített propositiói közlötnek; a másodikban pedig Comenius műveinek teljes jegyzékét és bibliographiai leírását adja szerző egészen új, eddig ismeretlen munkákkal gyarapítván azt. Az egész mű nagy gondnal és rendkívüli szorgalommal van írva, könnyű, élvezetes irálylal. Mindenütt meglátszik az a nagy előszeretet, a melylyel a szerző tárgyával foglalkozott. Nemcsak életrajzot, hanem hű korrajzot is adott és teljes méltánylással tünteti fel azt a kiváló alakot, a kinek életpályája valóságos tükre kora minden culturtörekvésének egy a maga nemzetiségét és hitét híven és jellegzetesen feltüntető egyéniség keretében és a kinek eszméi és sikerei tévedéseit messze túlszárnyalják s méltóvá teszik mindazok hálás tiszteletére, a kik a keresztyén-
séget és a humanismust minden más egyéb emberi czélnál magasabbra helyezik. — A mű ára 3 frt.

Y. B.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

GUSZTÁV ADOLF SVÉD KIRÁLY ÉLETE. Irta *Gyurácz Ferencz* evang. lelkész. Pápa. 437 l. 8°. Ára 1 frt 80 kr. A csak nem rég megjelent mű előszavában maga a szerző ekként ír a hősről. kinek életrajzát adja: «Gusztáv Adolf svéd király a történet kimagasló alakjai sorában foglal helyet. Tetteiben gazdag élete mindig élénk vonzerőt fog gyakorolni azokra, kik a nagy czélok után való törekvést méltányolni s úgy a szerencse verőfényében, mint az aggodalmak nehéz napjaiban sértetlen megőrzött jellemet tisztelni tudják. Különösen némethoni hadjárata irányozta reá Európa osztatlan figyelmét. Itt kivívott diadalai nemcsak a németországi politikai viszonyok átalakulását készítették elő, hanem egyszersmind ezeknek eredménye lett a már végveszélyben forgott protestantismus újraéledése, a katolikusok és protestánsok közötti egyenjogúság biztosítása s így a hitszabadság megszilárdulása is. A magyarhoni prot. egyházakra nézve pedig közelebb annyiban bír kiváló érdekléssel *G. A.* élete, hogy a német protestánsok és a dán király leveretése után épen az ő fellépése gátolta meg II. Ferdinánd királyt azon terve kivitelében, hogy németországi győzelmei által félelmissé lett nagy hatalmát, mint Csehországban, Ausztriában: úgy Magyarországon is a protestánsok teljes kiirtására fordíthassa. A svéd király németországi vállalatának kedvező hatását még annak halála után is érezték a magyar protestánsok. Bizonyos, hogy az ő általa megkezdett és vezérei által sikerrel folytatott háború tette lehetővé Rákóczy György erdélyi fejedelemnek a linczi béke kivívását.» E néhány vonással csaknem egészen kimerítőleg festve is van *G. A.* jelentősége és a történelemben való szerepe. A nagy alaknak még eddig nem volt magyar nyelven teljes életrajza. Ezt írta most meg Gyurácz Ferencz, hogy hadd ismerje meg prot. közönségünk a maga egész nagyságában azt a nemes egyéniséget, a kinek szeleme, vallás-szeretete még most is áldásosan működik a jó tetteivel mind az öt világrészre kiható Gusztáv Adolf-egyletben. Az életrajz

nem lép fel azzal az igénynyel, mintha minden ízében egészen önálló s még másutt fel nem dolgozott levéltári kutatások eredménye volna, a minthogy szerző már helyzeténél fogva sem tehetett ily önálló kutatásokat, hanem felhasználta a már feldolgozott életrajzokat és az ide vonatkozó irodalmat s ezeket közvetítette a magyar olvasó közönség felé. Richelieu, Chemnitz, a Theatrum-Europaeum írója és Khewenhiller egykorú írók művein kívül Fryrell, Droysen, Gfrörer, Geijer, Villermont stb. munkáit használta; de e mellett lelkiismeretesen feldolgozta a magyar forrásokat is, melyekben anyagot talált tárgyára vonatkozólag. Ezzel az apparattal adja 13 fejezetben G. A. élet- és korrajzát azzal a könnyed, emelkedett, választékos stílussal, mely Gyuráczot minden munkájában jellemzi. Ő maga lelkesedik alakjáért s így lelkesíteni is tud vele, tehát bizonyos építő erőt lehel belé, hogy benne és általa mutasson fel egy nagy prot. hőst, kinek egyénisége már önmagában buzdítani képes a késő utódokat is. A munka egyes részeiben kiválólag alkalmas lehet arra, hogy a gyülekezetekben egyenesen építő czéllal fel is használtathassék.

EGYHÁZSZERTARTÁSTAN (Liturgika) ev. ref. lelkészek, de főként hittanhallgató tanítványai számára készítette *Csiky Lajos* debreczeni ev. ref. theol. akad. tanár. Szerző tulajdona. Ára 1 frt. 140 l. 8°. A munka, melynek forrásai mindenütt megnevezvék, a bevezetésben adja a liturgika fogalmi meghatározását, az isteni tisztelet történetét kezdettől a prot. egyházak liturgikájának végkialakulásáig, a liturgika irodalmát, a magyarországi ev. ref. egyház agenda-irodalmát és a liturgika felosztását. Az első — elméleti — részben szól a liturgikai alapelvekről (általános vallásos — keresztyéni és ev. ref. alapelv), a második — a gyakorlati — részben pedig a liturgikai kellékekről (liturgikai idő, hely, nyelv és öltözetről), a liturgiai cselekményekről (közönséges istentisztelet, sacramentumok kiszolgáltatása és egyházi vallásos cselekmények főrészekkel) és a liturgiai személyiségről. Különösebb értéket kölcsönöz a munkának az, hogy mindenütt feltünteti a történeti háttérrel is és mindenütt ügyet vet épen hazai viszonyainkra is. A liturgialis cselekményeket sokszor bizonyos egyházi eljárással előzvéni meg, természetesen fel kellett vennie némely inkább az egyházjog körébe tartozó dolgot is; de ezt — nézetünk szerint — itt-ott a kelleténél bővebben is tette. Így különösen a 46—48 §-okban. A liturgiai cselekmények ismertetésénél szerző némi kritikát is gyakorol s egyes részeiben reformálni óhajtana liturgiánkat. E bírálatokban teljesen igaza van szerzőnek, mert valóban bensőbbé, jellegzetesebbé, főleg pedig izlésesebbé kellene tenni sok cselekményünket. A mű a tudományos tárgyalás mellett bizonyos lendülettel is van írva, a tömörség azonban nem tartozik különösebb erényei közé (pl. mindjárt a liturgika fogalmának a meghatározása). «Az isteni-tisztelet

története» cz. 2. §-ban a héber isteni-tiszteletről egy oly történeti képet ad, mely semmiképen nem felel meg az Izrael vallására vonatkozó historiai kutatások mai eredményének. Itt szerző tökéletesen a legmerekvebb hagyományos nézet álláspontján van. A történet azt igazolja, hogy az a papi-levitai szervezet és cultus, melynek eredetét szerző a mózesi időszakra teszi, csak a babyloniai fogság, tehát a tulajdonképeni prófétai kor után fejlődött ki, az Esdrás és Nehemiás reformja vetvén meg a judaismus alapjait. Ha mindenütt másutt arra igyekszünk, hogy a történeti valót tüntessük fel, miért mondunk le erről a követelményről Izrael vallásával szemben? A való mindig többet ér, mint a valótlanság. A fejlődés törvényei mindig ugyanazok voltak s kinek jutna eszébe, ha csak czélzatosan félrevezetni nem akar, pl. a keresztyénségen belül időrendileg elsőbbnek tenni a hierarchiát a pápával élén, mint az apostoli egyszerű s minden előjogok nélkül való szervezetet? És ezt az eljárást a zsidó vallás szervezetével szemben egészen jogosultnak ismerik el különben igaz és tudós emberek is. Így áll elő aztán az a határozatlanság, mely némelyeket egyes dolgokban merev orthodoxokká, másokban pedig egészen modern emberekké tesz és e határozatlanság eredménye ott látszik egész egyházi életünkön. A vasárnapi cultus berendezésében nem érthetünk egyet szerzővel abban, hogy a megáldást a hirdetések utánra teszi, hár tudjuk, hogy egy általánosan elterjedt szokást sanctionál ezzel. Az áldás az isteni-tiszteletet kell hogy berekeszse, a hirdetés pedig nem a cultushoz tartozik. A hirdetés másra tereli a figyelmet és a vallásos hangulathól egészen kizökkent, nem alkalmas ezután már a lélek az áldás áhitatos adására és vevésére. A konfirmácziónál a gyermekeknek kézrátétellel egyenként való megáldásával, közöttük bibliának való kiosztásával, ragaszkodásuk megpecsétlésének jeléül kézfogással való megerősítettetésével és az úrvacsorának egyenesen és kizárólagosan csak az ő számukra való kiosztásával kívánnánk teljesebbé tenni a szertartást. A szerző által leirt s ismét csak a helyi szokásokat szentesítő szertartás bizony rideg s nem alkalmas mélyebb benyomás gyakorlására. Az esketésnél is fel lehetne venni az egybekötés symbolizálására, hogy a már megesküdött jegyesek egymásban levő kezeit összefogná a lelkész s így mondaná el a szövetségre áldását stb. Az értékes művet ajánljuk a méltán megérdemlett figyelembe.

COMENIUS ÁMOS JÁNOS. Emlékbeszéd. Irta *Benke István* főgymn. tanár. Comenius arcképével. A Comenius-ünnepélyek alkalmisága szülte ezt a kis 37 lapra terjedő emlékbeszédet is, mely azonban nagyobb értékkel bír, mint a mennyivel az ilyen alkalmiságok szoktak. Másod- és harmad kézből vett forrásokból dolgozik ugyan, de elég lelkiismeretesen s a legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával. A célhoz képest stylusa itt-ott szónoki lendületű.

ZWINGLI MINT DOGMATIKUS. Theol. magántanári vizsgára irta *Tudós István* ev. ref. s.-lelkész. 160 l. 8° Ára 1 frt 20 kr. Trocsányi B. bizománya Sárospatak. A munka a bevezetésen és a befejezésen kívül tárgyalja Zwingli dogmatikáját és pedig: theológiáját, anthropológiáját, Christológiáját, azután általános nézeteit a hitelétről, a hit, az ige, az egyház, a szentségekről általában, a keresztség, az urvacsoera és a jövő élet hite címek alatt. A bevezetésben mindjárt Hundeshagen ama nyilatkozatát idézi, hogy Zwingli olyan történeti alak, a kiről sokan beszélnek, sokan mondanak hírálatot, a kit sokan méltányolnak és elítélnék, dicsérnek és gyaláznak, de kevesen értenek meg és elmondja szerző, hogy még Zwingli alapgondolatára nézve is mennyire eltérnek a vélemények, a részletkérdéseknél pedig most pantheistának vagy dualistának, majd megdeterministának vagy supra- vagy infralapsariusnak tartották «a szerint, a mint az írók jónak vélik föltenni róla, hogy csakugyan az volt». Mindez pedig azért van, mert Zwinglinek rövid életében nem volt ideje a maga eszméit iskolai módszer szerint formába önteni. Szerző a reformátor műveinek a Schuler és Schultess által eszközölt 8 kötetes kiadását használva, teljes tárgyilagossággal ismerteti Zwingli dogmatikáját még pedig abban a módszerben, a melyet Zwingli is követett, t. i. a reformátor dogmatikus gondolkozása határozottan levezető természetű. Kiindul a legmagasabból s úgy száll alább-alább, míg végre az emberhez jut. Zwingli ép úgy nem pantheista, mint a hogyan Kálvin nem az. Istene személyes lény. A szentháromság tanában sem tért el sem az apostoli hitformától, sem a niceai symbolumtól. Istentana «a humanista fő s a hívő ker. lélek kinyomata». Anthropológiája szerint csak betegek vagyunk mindnyájan. Betegségünk Ádámától ered s az alap csak ott van, a miben Ádám bűnesete gyökerezett, t. i. az önszeretethen, a mely ismét onnan van, hogy testből és lélekből állunk. Maga a test nem bűn, hanem a mit tesz, az a bűn stb. A bűn oka nem Isten, hanem az ember. A betegségtől csak a Krisztus váltságghalála szabadíthat meg. Christológiájában azt tanítja, hogy Krisztus tökéletes Isten és tökéletes ember volt, ki mint ilyen igazán hivatott volt arra, hogy a beteg embernek gyógyulást szerezzen, mert mint ember magához vonzotta embertársait az által, hogy velök egyenlő körülmények között élt, mint Isten pedig bizonyosokká tette a vele érintkezőket a felől, hogy Isten megbocsátja bűneiket s az örökéletnek, üdvnek s kegyelemnek részeseivé lesznek, ha hisznek Istenben. Krisztus az üdv, a váltság. Világra jövelele s így váltságmunkája előre el volt határozva. Zwingli az istenit és emberit azonban annyira élesen elválasztja, hogy a személyi egység elveszni látszik. Krisztus élete teljesen úgy folyt le, a mint a szentírás előadja, azzal a megjegyzéssel, hogy csodákat nem tett, mert Isten nem tesz ilyeneket, hanem a mik azoknak látszanak «a természet rendes folyamát

képezik.» Krisztus halálának eredménye, hogy az Isten kibékült az emberiséggel. A kibékülés a kegyelem záloga, melyet a hit biztosít az ember számára. A hit által újjászületünk s e megújulás abban áll, hogy lelkünkben megváltozunk, a változás pedig az, hogy míg az első ember nem ismerte Istent, mi ismerjük őt. A hit a boldogságra elválasztottak jele. Abban a hitben, melyet Krisztus adott nekünk, van a mi üdvünk, a hitelenségben kárhozatunk. A hit alapja az evangéliumban van. «A ki az evangéliummal valami mást egyenlőnek tart, vagy annál többre becsül: téved s nem tudja, mi az evangélium.» «Csak az a kegyes, kit Isten ígéje táplál, bátorít, erősít.» «Az Isten ígéje csálhatatlan, tökéletes igazság, melyben nincs semmi megmagyarázhatatlan, következetlen dolog vagy ellenmondás.» A hol nem értjük az ígét, ott a hiba nem az Isten ígében, hanem saját eszünk homályos voltában és tompaságában van. Az igazi egyház azoknak az elválasztottaknak közössége, kik Isten akaratából örök életre vannak kijelölve. Ez a láthatatlan egyház «azoknak az egyháza, kik a lélek által bizonyosak a felől, hogy Isten házának igaz fiai». Az ilyen egyház nem tévedhet az igazságban, mert istenigéjében tündöklük. A reformátor egyháza nem plátói köztársaság, mint sokan vitatják, hanem a Krisztus aegise alatt álló egyesület az, mely szent, bűn nélküli, tiszta, mert Krisztus a feje és a választottak a tagjai. A szentségek nem kegyelmi és üdvösközések, hanem ezeknek az első erejük az, hogy szent és tisztelteméltó dolgok, mint olyanok, melyeket a legfőbb pap, a Krisztus szerzett és rendelt el; 2-ik erejük, hogy a végrehajtott cselekvényről bizonyosságot adnak, mert az egyetemes törvények, az erkölcsiek és a megszabottak hirdetik alkotójukat s eredetüket; 3-ik erejük, hogy ama dolgok helyett vannak, melyeket jeleznek s így azoknak neveit is viselik; 4-ik, hogy nagy dolgokat jelképeznek; 5-ik erejük a symbolumok s a jelzett dolog analogiájában áll; 6-ik, hogy a hitnek oltalmat s támogatást nyújtanak; 7-ik, hogy esküt helyettesítenek, mert a szentség a rómaiaknál az esküt helyettesíti, ugyanis a kik egy ugyanazon szentséggel élnek: egy ugyanazon nép és így egy testté s egy néppé lesznek, melyet a ki elárul, esküszegő. A keresztség olyan cselekvény, melyben «nevet adunk, jelt kapunk, a mely szerint életünket Krisztus utasítása szerint fogjuk intézni», míg az urvacora «a mi páskabárányunk, azaz megváltónk emlékezete, kegyelme és dicsősége». Emlékjel a Krisztus halálára; a Krisztus jelen van szellemileg, ott van, ott működik a lelkekben a hit által. A jövő életéről végre azt mondja Zwingli: «hiszem, hogy ezután az élet után, mely inkább rabság és halál, mint élet, a szentekre vagy hívőkre boldog s örömteljes, — az istentelenekre vagy hitetlenekre pedig boldogtalan s örömtelen élet következik s mindkettő örökké tart.» — A munka közvetlen, elsőrendű források alapján készült s igen helyes és alapos

kritikával és könnyen folyó szép stylussal van írva. Dogmatikai irodalmunkat valóban értékes művel gazdagította a tehetséges fiatal szerző. Excelsior! Y. + B.

LATIN ELEMÉK A MAGYAR NYELVBEN. Irta *Kovács Gyula*. (69 l., ára 50 kr.) Szerző szorgalmasan összeszedte a különböző források után azokat a szavakat, a melyek részben közvetlenül, részben pedig közvetve kerültek a latinból a magyar nyelvbe. Előszavában ugyan azt mondja, hogy nem is akart mást, mint némi anyagot hordani össze, de két utólagos cikkelyben, a melyek közül az egyik a hangtani változásokkal, a másik pedig az átvett szók nyelvészeti és kulturális jelentőségével foglalkozik, bizonyos tanulságokat is akar kivonni munkájából. Ezekben a tanulságokban ugyan semmi új nincs, sőt egyáltalában semmi különös tanulságot nem lehet bennök találni, hanem azt igenis elárulják, a mit különben az egész szójajstrom léptenyomon bizonyít, hogy a szerző minden komolyabb cél nélkül fogott munkájához. Mert azt, a mit ő legfőbb tanulságul megállapít, t. i. hogy a latinból átvett szók általában kultur szók, minden iskolás fiu tudja, a ki valamit ért latinul és tudja a mellett azt a köztudomású dolgot is, hogy Magyarországon századokon át a latin volt a kultúrának majdnem kizárólagos nyelve. A közül a sok nyelvészeti és kulturális szempont közül, a melyeket érdemes volna és meg kellene világítani, a szerző egyet sem érint. Hogy melyek azok a szavak, a melyek általánosabban vannak elterjedve, vagy melyeket szorított ki az új fejlődő magyar nyelv, hogy micsoda arányban fogyott és veszett el a latin kultur szó a magyar mellett, melyik kor volt a legkedvezőbb a latin szók inváziójára, vagy minő hatással voltak e szavak a nyelv egész szellemére, nem számítva a történeti és néprajzi szempontokat, a melyek szintén kiválóan fontosak, mindezekre semmi tájékoztatót szerző nem ad. Pedig ma már még a legszárazabb adatgyűjtésnél is megkivánjuk, hogy a szerző legalább a szavaknak történeti és ethnographiai szerepét lehetőleg pontosan megjelölje, mert másképp az adatok nagyrészt használhatatlanok lesznek. Szerző itt-ott tesz ugyan egy-két megjegyzést az egyes szók történeti és néprajzi használatáról, de csak a szerint, a mint eszibe jut valami az illető szóról, a nélkül, hogy komolyan utána nézett volna a dolognak; így aztán, a ki esetleg az ő anyagát használni akarná, könnyen tévutra mehetne a fölületes és sok helyen hibás magyarázat után. Azt el kell ismernünk, hogy etymologiai magyarázatai sokkal gondosabbak és ugylátszik, hogy szerző ezekre is fektette a fősúlyt, de azért itt is sok hézag van és a szerző nem igen tett egyebet, mint a már ismert magyarázatokat többkevesebb szorgalommal összeszedte. K. D.

b) Külföldi irodalom.

Schmidt, Hermann, HANDBUCH DER SYMBOLIK, oder übersichtliche Darstellung der charakteristischen Lehrunterschiede in den Bekenntnissen der beiden katholischen und der beiden reformatorischen Kirchen, nebst einem Anhang über Sekten und Häresen. Berlin, 1890. XVI., 491 l. n. 8° 9 Mk. A symbolika újabb irodalmában határozottan nyereség e mű, mely méltó helyet foglal el Öhler, Plitt és Kattenbusch műve mellett, sőt ezeket sok tekintetben fölülmúlja és kiegészíti. A symbolikáról épen nem mondható, hogy újabban valami gazdagabb irodalma volna, a mennyiben az egyes ker. egyházak maradandó érvényre jutott tanfogalmainak történet-hittani ismertetését napjainkban a teljesen indokolt polemika foglalja el. A mű különben bővebb kifejtése annak a jeles értekezésnek, mely «Elvi kérdések a symbolikában» cím alatt a «Theologische Studien und Kritiken» 1887. folyamának III. és IV. füzetében jelent meg s az erlangeni Plitt művéhez hasonlóan egészen helyesen a chablonszerű összehasonlító módszer helyett a symbolikának, mint történet-theologiai tudománynak jobban megfelelő történet-genetikait követi az egyes egyházi tanfogalmak ismertetésében. A mű két részre oszlik. Az I. tárgyalja a kath. egyházakat, a melyek közül a gör. keletit liturgiai-mystikus hagyományegyháznak, a római pedig pápás hierarchiai sákrámentumegyháznak nevezi. Ezekkel szemben a II. rész a prot. egyházakat, mint az evangéliumi szabadság és személyes üdvbizonyosság egyházait, illetőleg azok tanfogalmait ismerteti, mi mellett közelebbről a ref. egyházat «a kiválasztottak üdvközössége» egyházának jelzi, a mi által egyszersmind élesen megjelölte az ág. s a ref. egyháznak Rómával szemben való oppositóját. Az élesen és világosan körvonalozott definitiókban rejlik Schmidt művének egyik specifikus jelentősége s Öhler, Wiener és Kattenbusch felett való fölénye. Az anyag elrendezése tekintetében páratlanul áll s a többek között igen helyesen határozza meg a symbolika és polemika között lévő viszonyt s a két tárgy határát és terjedelmét. Az a szellemes és ízléses finomság, a melylyel az egyes felekezeti tanellentéteket, különösen a katolicizmus és protestantizmus világtörténetivé vált elvi ellentéteit ismerteti s megvilágítja, lényeges haladást jelez az előző írók i. v. fejtegetéseivel szemben. Nyereségnek mondjuk a művet a legújabb theologiai irodalomra nézve azért is, mert a száraz dogmatikai fejtegetések helyett igen élénk és szellemes tárgyalással és ismertetéssel van itt dolgunk, melyet a művelt laikus is élvezhet s a melynek értékét az igen gazdag és teljesen megbízható irodalom csak emeli. Mily élénk és mesterileg jellemzi a többek között azt a polemikus mozgalmat, mely a század 30-as éveiben Möhler nagy föltűnést keltett

symbolikájának megjelenéséhez fűződik s a mely oly nagy contrairodalmat idézett elő a prot. ellentáborban s Baur, Nitzsch, Neander, Martensen s Marheinecke válasza mellett Hase jeles és classikus polemikájának is kiinduló pontjául szolgált. Abban is igaza van a szerzőnek, hogy a mai római pápás egyház mint jezuitizmus és ultramontanizmus az elvi polemikus fejtegetésekre képtelen s e téren inkább csak a gyakorlati kérdésekre lehet vele szemben kiterjeszkedni, mert nála a jelszó az, a minnek módszerét Janssen és társai gyakorlatilag is alkalmazták, hogy a dogma corrigálja a történetet s megkivánja az értelem s a józan kritika áldozatát.

Baethgen, BEITRÄGE ZUR SEMITISCHEN RELIGIONSGESCHICHTE. Der Gott Israels und die Götter der Heiden. Berlin, 1890. n. 8° 316 l. 10 Mk. Becses adalékok ezek a vallástörténet még csak fejlődőben lévő érdekes studiumához, a melynek egyik kiegészítő mellékágaként nemsokára az egyházfelekezetek összehasonlító történetét, mint legifjabb theol. studiumot várhatjuk. Az a kérdés, a melyet Baethgen adalékai tárgyalnak, a vallástörténet legfontosabb kérdéseire tartozik s így formulázható: különbözött-e eredetileg Izrael népének vallása a többi semita népek vallásától, vagy sem? Két oldalról is kísérletet tettek ama különbség megszüntetésére vagy enyhítésére s épen a Renan és Kuenen által képviselt és védett nézetek ellen lép föl a mi szerzőnk. «A pogány semiták istenvilága» cz. fejezetében főleg régi kibetűzött feliratok alapján kimutatja, hogy az összes semita népek vallásai Izrael vallásán kívül kifejtett polytheismust mutatnak. «Izrael viszonya a polytheismushoz» cz. fejezetben pedig kimutatja, hogy Izrael népének eredeti polytheismusáról nem lehet szó sem, sőt inkább a régebbi idők El-saddai és a Mózes Jahveh istenfogalma teljesen azonos fogalom s egy és ugyanazon istennek jelzésére szolgált. A szétszórtan található anyagból, a régebbi feliratokból s a rendelkezésre állott más forrásokból úgyszólván teljesen kimerítő képet nyújtott a greisswaldi egyetem tudós tanára a semita istenek tanáról. Különösen becses és értékes a mű a régi semita istennevek szorgalmas gyűjtésében és feldolgozásában. Ennyiben e névgyűjtemény a lexikális kutatóra nézve épúgy, mint a régi semita vallástörténetirőre nézve egyaránt becses és hasznos s a semita istenek pantheonjának gazdag képtárából merithet mindaz, kinek a semita vallástörténet iránt érdeke és érzéke van. A régebbi vallástörténet kutatása dolgában különben föltűnik a francia és németalföldi fáradozások a németek i. v. «alapos» fejtegetéseit.

Nitzsch, Friedrich, LEHRBUCH DER EVANGELISCHEN DOGMATIK. Freiburg i. Br. 1889—1892. 2 köt. 14 Mk. A freiburgi Mohr-féle ismeretes könyvkiadó vállalatnak egyik kiadványa e mű. A dogmatörténet irodalmából előnyösen ismert kieli szerző álláspontja a legújabb

göttingai iskolából, ú. m. Ritschl moráltheológiájából van merítve, mely a ker. hittani rendszernek tisztán történeti, tehát bölcsészeti- és metaphysikaellenes fölépítését célozza. Ez állásponton van írva Ritschl «Rechtfertigung u. Versöhnung» cz. nagy monographiája, Harnack dogmatörténete stb., ezt követi Nitzsch is idezett művében. A hittan központja a J. Krisztus által alapított istenországa. Az azáltal feltételezett anyagot azonban az eddigi eljárástól eltérő módon csoportosítja, a mennyiben a szerző kiinduló pontja az anthropologia, a melyre aztán az istenről szóló tan s a christologia következik. Az alapvető hittani fogalmakkal foglalkozó elvi részben vagy a dogmatikai elvek tanában rendszeres és történetkritikai alakban meglehetősen kimerítően ismereteli a vallás eredetének és lényegének, a kijelentésnek, a keresztyénységnek és főbb történeti alakjainak a tanát. Általában véve a szerző nemcsak rendszeres, hanem Ritschl történeti moráltheológiájához híven történetileg is tárgyal, a mennyiben az evangéliomi tanfogalmak fejlődését legalább is a reformációig visszamenőleg követi s folytonos figyelemmel kíséri a hagyományos orthodox tanokat — még akkor is, ha azoktól teljesen eltér a maga nézeteiben. Kimerítően ismerteti a szerző a jelenkor legkülönbözőbb irányú dogmatikusait is, a mi által a hittani kérdések jelen stádiumába vezeti be az olvasót. E tekintetben tanúsított tájékozottsága és irodalmi részletessége fölülmulja a dogmatika legújabb irodalmának összes eddigi termékeit. Erős apologetikai-polemikai érdeke mellett is kiválóan alkalmas a mű az ellentétes hittani felfogások kiegyenlítésére és összeegyeztetésére. A szerző hibája a göttingai theol. iskola hibája, a melynélfogva a metaphysika czíme alatt a ker. tanfejlődés sok lényeges darabja törölve vagy módosítva van. A tisztán történeti álláspont nem elégséges a hittani rendszer fölépítéséhez.

(sz.)

Uhlhorn. DAS LEBEN JESU IN SEINEN NEUEREN DARSTELLUNGEN. Stuttgart 1892. n. 8° 200 l. 2 Mk. Jézus életének «modern előadásai-val» a tudós hannoverai apát már 1865 óta foglalkozik és az előttünk fekvő kötetben újabb feldolgozásban veszi az előadásokat az olvasó. Renan és Strauss «Jézus életét, Schenkel irányzatot «Jézus jellemképét» és Keim, Delff, Beyschlag és Weiss i. v. legújabb feldolgozásait essay-szerű alakban tárgyalja a szerző. Szerinte Schenkel irányzatot jellemrajza iránt ma már teljesen kihalt az érdeklődés; a többieknél is kárhoztatja azt, hogy náluk a történeti elem a vallásos hitfogalomból teljesen kiszorult; pedig a keresztyénség az üdvtörténeten alapuló pozitív vallás. Ha a történeti valóságot közönyösnek tekintjük, akkor a vallásos igazság is illusoriussá válik. A harmadik, a leg-hosszabb előadás, Keim művével foglalkozik. Arról is azt mondja Uhlhorn, hogy bár hosszú időn keresztül elsőrangú terméknek tekintették, ma már «bereits abgethan.» Ennek okát pedig nemcsak «ára-

dozó retorikájában», hanem főleg amaz ellentmondásos, szinte képtelen jellemrajzban találja, a melyet Keim a maga Jézusáról adott. A «csudálatos» Delff «Geschichte des Rabbi Jesu von Nazareth» cz. művéről azt mondja, hogy az tisztán képzelődésen alapul, főleg pedig az a hypothesis, hogy János jeruzsálemi főpap volna a IV. evangelium szerzője. Tárnyilagosan s eléggé elismerőleg nyilatkozik Beyschlag és Weiss művéről, míg Hase jeles történetét s az orthodox Nösgen művét Zöckler Handbuch-jából alig érinti. Igen tanulságosak s kevésbé orthodox izűek a 4-ik és 5-ik előadás fejtegetései az evangéliumokról s a csudák-ról, a melyeket mi a könyv legsikerültebb részeihez számítunk. sz.

Woltersdorf. ZUR GESCHICHTE UND VERFASSUNG DER EV. LANDESKIRCHE IN PREUSSEN. Greiſswald 1891. VII, 275 l. n. 8° ára 3 Mk. Szerző a protestáns egylet egyik legelőkelőbb tagja s a Falk-Hermann-féle egyházpolitika egyik igen buzgó követője. Mint olyan ellensége azoknak az irányzatoknak, a melyek ujabban a porosz tartomány egyházakban az egyháznak a Hammerstein-Kleist-Stöcker-féle ismeretes javaslatok értelmében való nagyobb önállóságát, az akadémiai tanzabadságba való beavatkozási jogát, szóval az egyházi szempontok egyoldalú érvényesülését államban, társadalomban és iskolában (Zedlitz-féle javaslat) egyaránt czélozzák. Ez az a keret, a melyen belül szerző a porosz tartományegyház legújabb történeti és szervezeti kérdéseit tárgyalja. Az unió s a szervezeti kérdések körül kifejtett viták történeti ismertetésében lehetőleg tárgyilagos alapon méltánylólag szól az unió ellenzőiről is; csak a jelenkor pozitív orthodoxiájának nem tud s nem akar igazságot szolgáltatni, a midőn azt mondja: hogy a jövőre nézve az unión belül luth. törekvésekre többé nincsen hely. Saját irányának szervezeti kérdéseivel szemben sem elfogult. Magasztalja ugyan az emberiség vallásos erkölcsi megújulását czélzó protestáns egylet nemes törekvéseit, de egyuttal elismeri legújabb szervezeti kérdéseiben való hibáit is, sőt itt-ott megjegyzést tesz a protestáns egylet latitudináris dogmatikai álláspontjára is. Az egyházi köri zsinatokat a porosz egyházrendezet legsikerültebb productumának tartja, az az orthodoxia s az unió pozitív és udvari érzelmű theologusai és főpapjai az egyoldalú consistoriális centralisatióra való törekvésükben e zsinatokat teljesen elavult egyházszervezeti intézményeknek tartják. A hittani kérdéseknek az egyháztársadalmi és szervezeti életre való mélyreható hatása tekintetében igen tanulságos a mű, a melynek legsikerültebb része a porosz unióról szóló fejezete. sz.

Hausrath, ARNOLD VON BRESCIA. Leipzig 1892. IV. n. 8° 184 l. 3 mk. Azok a jellemképek, a melyeket Hausrath, a heidelbergi egyháztörténetirő művészi tolla Konrad eretnek mesterről, az exegeta heidelbergi Paulusról, Strauss Dávidról, Ullmannról és Hitzigről adott s 1888-ban kiadott «egyháztörténeti értekezéseinek» tárgyát képezik,

e nemben a legjobbak közé tartoznak s csakis Hase «Rosenvorlesungen»-jaival hasonlíthatók össze. Bresciai Arnold amaz «új próféták» egyike, a kiket Hase, a prot. történetírás jeni nagymestere örökölt meg ezelőtt 40 évvel. A dolog természeténél fogva Hausrath monographiájában 2 kép tárul föl előttünk, u. m. *bresciai Arnold s clairveauxi sz. Bernhard* képe, kik valóságos ellentétes mintaképei azoknak a középkori állapotoknak, a midőn a fejedelmek meghajolnak, a kuria diadalmaskodik, de a nép annál érettebbé lesz. Ez az a mód, — teszi hozzá Hausrath — a melyen minden egyházi vita, így az investitúra felett folyt akkori viták is önkénytelenül a haladásnak és fejlődésnek szolgálnak. Arnold egy szigorúan askétikus egyházi reformáció élén áll, mely azonban nem Hildebrand theokratikus, hanem a nép, a senátus s a konzulok republikánus közösségét czélozza. Tehát nem ó-testamentumi, hanem antik alapon álló eszményért küzdött és halt meg Arnold, ki ennek a sok tekintetben ellenmondásos világnézetnek harczosa, sőt már életében is ünnepelt prófétája. Tanító volt, félig szerzetes, félig néptribun, az askétikus komolyságnak s a polgári szabadságérzetnek igazi reformátora, a ki a maga hatalmas egyéniségében egyesítette mindazokat a vonásokat, a melyek az olasz városokat szabadságuk kivívása tekintetében lelkesítették. A mi ezer meg ezer ember fejében csak homályosan élt, az nála a politikai átalakulás tényleges elhatározásává vált. A keresztyén askesis, az antik szabadság s a följululó polgári érzék képezik az ő reformatori föllépésének indokait. Innen az ő tragikumai is. Az eretnek és rebellis után, kit Barbarossa Frigyes eléggé érthetetlenül kiszolgáltattat s ki a pápai praefektus parancsára 1155. felakasztatott és megégettetett, Clairveauxi Bernátnak, a római egyház imádott szentjének, Arnold és Abaelard halálos ellenségének a jellemzésére tér át a szerző. Bernát egy román stílusú szentnek befejezett jellemképe. Humánus, szelid természet, a melyet azonban az ó-testamentumi vakbuzgóság szelleme éget és ösztönöz. Galamb és kigyó egy személyben, mint korának összes vallásos egyházi férfiai. Folyton békét hirdetnek, de mindenütt békétlenséget idéznek elő. Keresztes háborúkat és eretnek-hadjáratokat hirdetnek s mégis azt vallják: béke a földön s az embereknek jóakarata. Így Bernát az egész középkori román rendszer typusa; symboluma a kereszt, mely azonban inkább a kardhoz hasonló. A troubadourok fájából való, majd bűnbánó, reformátor, szerzetes, kinek mindezekhez benső hitvátsa is van. Korának legfinomabb stylistája, legszellemesebb írója, leghatalmasabb szónoka s legnagyobb színésze, de mindenben, a mit tesz, annak a hierarchiai gondolatnak a szolgálatában áll, mely a világot a szerzeteseknek akarja alávetni, azt kolostorokkal s a kolostorokat bűnbánókkal akarja tele rakni. Szent komolysággal hirdeti a világnak megvetését s a megvetéssel mégis a világalmat

czélozza. A békének országát akarja s mégis a keresztes hadjáratok fanatikus prédikálásával több vér terheli az ő lelkiismeretét, mint bárkiét a XII. század emberei közül. Rajong az egyházi egységért s beavatkozásával mégis a pápaválasztás schismáját készíti elő. A szerzetesi élet reformációjával kezdi meg működését s szerzetesei mégis elvilágiasodtak. S ez az ellenmondás nemcsak művét, hanem egyéniségét is jellemzi, mert nem lehet valaki büntellenül oly rendszernek a képviselője, mely a világ megvetésének színe alatt a világ uralmat czélozza. Majd olvadékony mint a viasz, majd ismét kemény, mint a kő; türelmetlen ha kell az ellenkező véleményekkel szemben, majd viszont engedékeny egészen a következetlenségig. Nyugtalan, izgatott természet, ha kell nyílt, ha kell alattomos, egészen a perfidiáig. Visionárius és csudatevő s professione hysterikus szerzetes, kinek fantáziája egy a valósággal. Nem tud semmit arról a környezetről, a melyben él, de a nagy politikának ezer szála az ő kezében folynak össze. A szerzetesi cellát nevezi hazájának s mégis azzal vádolja a pápa, hogy mindenbe beleavatkozik. Senkit se vet meg, de megveti az egész világot, magát is, azokat is megveti, a kik őt megvetik. Bizonyos szent exaltatio beszél belőle, de cselekvéseiben és gondolkozásában soha sem normális. A ki egy szerzetesi lélek harmoniájának és hit-harczának az örökös küzdelmeit ismerni akarja, az olvassa el Bernát leveleit. Bernát akarja a jót, de a jó nem létesülhet az ő rendje nélkül. Arra kéri Istenét, hogy csendben és ismeretlenül végezze be életét s mégis életének a felét öszvér hátán tölti el mint a pápa s a cisterciák rendjének örökös utazó ágense. Nem csoda, ha Schiller «geistliche Schuftnak»-nak nevezte, míg Neánder «szentek» jellemezte. Ilyen ellentétes tulajdonságú egyéniség H. szerint csakis a román képzelődés, az egészségtelen szerzetesi askesis s a világ uralomra törekvő Gergely-féle hazug egyházpolitika talaján fejlődhetett. E mesteri jellemzések igazán becses adalékok a középkori egyháztörténethez.

Haug DIE AUTORITÄT DER HEIL. SCHRIFT UND DIE KRITIK. Nach der Schrift und den Grundsetzen Luthers dargestellt. Strassburg 1891. VIII, 191 l. 2 Mk. Azt a tiszteletreméltó kísérletet teszi itt a szerző, hogy a bibliai kritikát megpróbálja összeegyeztetni a biblia feltétlen tekintélyével, mint vallásos-erkölcsi ismeretünk és életünk egyedüli forrásával és legfőbb normájával. Szerinte a kritikának mérsékeltnek és józannak kell lennie, mely fényoldalát tekintve, Bunsen megjegyzetes szava szerint, a protestáns theologia örök dísze, folytonos megifjodásának egyedüli záloga és feltétele, míg árnyoldalára nézve egy Strauss, Bauer, Feuerbach és másoknál «eins der schmachvollsten Blätter der neueren prot. Forschung auf dem Gebiete der Theologie.» Birálatilag ismerteti a szerző a Wellhausen-féle hypothesis a Pentateuch keletkezéséről, továbbá a IV. evangéliom szerzőségéről és hitelességéről, Pál apostol leveleinek hitelességi kérdését stb. Az inspiráció elméletét

régi orthodox mechanikus alakjában mint közvetlen isteni dictátumot elveti, bírálatilag tárgyalván a legújabb i. v. irodalmi termékeket, míg annak ethikai, a bibliai szerzők egyéniségét biztosító felfogásával szemben eléggé egészséges érzékkel bír. Kevésbé hitelt érdemlők aféle nyilatkozatai, hogy a IV. evangéliumból egészséges christologiai dogma nem meríthető; hogy az inspiráció dogmáját az orthodoxia a scholastikától kölcsönözte; hogy a «lex» s az «evangélium» különbsége későbbi találmány stb. A mű legnagyobb hibája az, hogy nincs tiszta kijelentés fogalma, mert csakis ezen az alapon lehetséges a biblia tekinthetvének s a józan kritika jogosultságának helyes összeegyeztetése. A problémának felvetése bizonyára jogosult, de annak lehető megoldása szerzőnek nem igen sikerült. Elismerésre méltó azonban az, hogy ilyen nehezebb kérdésnek kellő szakértelemmel és meleg dogmatikai érdeklődéssel való fejtegetésébe bocsátkozott.

sz.

Godet F. KOMMENTAR ZU DEM EVANGELIUM DES JOHANNES. 3-ik teljesen átdolg. kiadás. Ford. *Wunderlich* és *Schmidt*. Hannover 1892. Ára 16 mark. Szerző által átnézett és jóváhagyott kiadás. Godet Frigyes a francia-Svájc tudósa s a theologia tanára a neuchâtelii egyetemen Lausanne-ban. Korunkban az új szövetségi iratok egyik legalaposabb magyarázója, vagy mint a német kritika mondja: «Die Godet'schen Auslegungen gehören zu den Feinsten, Tiefsten und Gediegensten, was die Gegenwart an Schriftauslegung darbietet.» Ennyiben méltó társa a Meyer-Weiss-féle commentárnak, melynek legújabb kiadásai a legismertebb exegetáktól és átdolgozóktól valók. Godet a maga magyarázataiban a tudás és szakismeret nagy terjedelmét a pozitív ker. hittel köti össze. A tudományos képzettségnek mai haladott magaslatán áll s az a szellem, mely egykoron a szent szerzőket lelkesítette, ő benne is él. Tudományosságáról a legünnepeltebb német theologusok is a legnagyobb elismeréssel szólnak, míg a Krisztus szeretetétől áthatott vallásos szívének a melege építő hatással van commentárainak tudós és laikus olvasóira egyaránt. Az ellennézeteket nyugodtan és objektíve tárgyalja és pedig ritka tárgyilagossággal, az egyoldalú dogmatizálástól menten tud elmélyedni az írás igéjébe. Ebben látja Weiss is a Godet-féle commentároknak egyetlen, classikus jelentőségét. Theologiai műveltségét német forrásokból merítette s így azoknak a mélysége, komolysága és alapossága az ő műveiből mindenütt kiérezhető. A fordítás a szakbírálatok egybehangzó véleménye szerint híven adja vissza a mű tartalmát, a melylyel szerző csakugyan exegit monumentum aere perennius! A szaktudósok mellett gyakorlati lelkeszeink is haszonnal forgathatják a prédikációk elkészítésénél. (sz.)

Schmidtkunz GEGEN DEN MATERIALISMUS cz. alatt Carriernek, du Prelnek, Gersternek, Hanssonnak, Leixnernek és Ullrichnek közreműködésével egy füzetes vállalatot indított meg Stuttgartban Krabbe

kiadónál. (Egy-egy füzet 75 Pfennig.) Három füzet jelent meg már belőle, u. m. *Carriere*-től, a müncheni aesthetikai tanártól «Materialismus und Aesthetik» (44 l.), *Ziegler*-től Felelet Buhr Gusztáv «Gedanken eines Arbeiters über Gott u. Welt» cz. művére és *Hansson*-tól «Materialismus in der Litteratur». Az egymást követő füzetekben a materialistikus világnézet ellen akarnak a vállalat körül csoportosult tudósok irtó háborút indítani. A cél nem rossz, sőt tökéletesen helyén van, hogy a materialistikus felfogás üressége és minden eszménytől megfosztó hatása minden téren kimutattassék. A *Carriere* és a *Hansson*-féle értekezések teljesen meg is felelnek céljuknak, a mint rámutatnak a materialismus romboló hatására az aesthetika és az irodalom terén. Előadásuk kellemes és lebilincselő. Kevésbé szerencsés azonban a *Ziegler* munkája, a mennyiben magában a szerzőben nincs annyi igazi evangéliumi erő, a melylyel megczáfolhatná a materialismus tagadásait. (y.)

Luthardt ZUR EINFÜHRUNG IN DAS AKAD. LEBEN UND STUDIUM DES THEOLOGEN címmel egy leendő theologushoz intézett levelek alakjában írott nagybecsű tanulmány jelent meg Lipcsében Dörffling és Franke kiadásában. (177 l. 2 mk.) A gazdag tapasztalatú író a maga ifjúkora élményeinek teljességéből meríti anyagát s azt igazi melegséggel dolgozza fel. Nagyon emlékeztet Tholuck encyclopaediai felolvasásaira. 10 levélben szól a theol. tanulmányokról, azok különböző oldalairól és főbb részeiről. Ő maga csupa szerénységből ugyan azt mondja, hogy a gyakorlati theologia terén kevésbé járatos, de azért azok a levelei is, a melyekben a theologusok társadalmi magaviseletéről, társas életéről, érintkezéseiről stb. ír, egy kiválólag gyakorlati ember nemes felfogásáról és tájékozottságáról tanuskodnak és annyi jó és megszívlelésre méltó tanácsot ad s annyira le tud szállani katedrálja magaslátáról tanítványaihoz, hogy csak a legmelegebben ajánlhatjuk a művet fiatalabb lelkész és theologus olvasóinknak. (y.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1892. márczius 17-től 1892. június 15-ig befolyt
összegek kimutatása :**

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1891-re: Halasi ref. egyház. 1892-re: A pozsonyi ev. egyház, Debreczeni egyházmegye, Tisza Kálmán, gr. Tisza Lajos, Szentmártoni Radó Kálmán Vasmegeye főispánja.

2. Alapító tagok alapító kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: Szilágyi Dezső igazságügyminiszter. 1890-re: Szilágyi Dezső igazságügyminiszter, gr. Zay Miklós. 1891-re: A máramaros-ugocsai ref. egyházmegye. A kézdi ref. papi értekezlet, György Endre orsz. képviselő, Szilágyi Dezső igazságügyminiszter, Szilády Áron halasi ref. lelkész, gr. Zay Miklós, Szalay Károly budapesti ref. főgymn. tanár, Nagykállói ref. egyház, Felső-borsodi ref. egyházmegye. 1892-re: A máramaros-ugocsai ref. egyház, A felső-zempléni ref. egyházm., Szabó János kőröstarcsai ref. lelkész 6 frt, György Endre orsz. képviselő, A nagyenyedi Bethlen-főiskola ifjúsági egylete, A XIII. szepesvárosi esperesség, Alsó-zempléni ref. egyházm., Czeglédi ref. egyház 10 frt, Bóné Géza cs. kir. kamarás, Szalay Károly bpesti ref. főgymn. tanár, Pápai ref. főiskolai könyvtár, Ferenczy Gyula krassói ref. lelkész, Abauji ref. egyházm., Nagyenyedi ref. egyház, Debreczeni egyházmegyei lelk. kör, Szeghalmi ref. egyház, Kecskeméti ref. egyház, Mészáros János kecskeméti ref. lelkész, Turkevei ref. egyház, Dévai ref. egyház, Purgly Sándor földbirtokos, Bánó József ev. esp.-felügyelő, Dr. Berzsenyi Jenő, Laszkáry Gyula ev. esp.-felügyelő, Szent-Iványi József ev. egyh. felügyelő, Szent-Iványi Árpád ev. esp.-felügyelő, Rupprecht Taszilo ev. esp.-felügyelő, Kalmár Lajos ev. egyh. felügyelő, Br. Kaas Ivor, Hász Sándor ügyvéd Arad, Ajkay Béla ev. egyh. felügyelő, Felső-borsodi ref. egyházmegye, Szontagh Miklós ev. egyh. felügyelő, Bartalus János ref. lelkész (Bukarest), Görbedi ev. ref. leányegyház, Marosvásárhelyi ev. ref. egyház.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: Szilágyi Dezső igazságügyminiszter, Mokos Gyula bpesti ref. hittanár, br. Radvánszky János (T.-Varsány) Görgényi ref. egyház (tőketörlesztés 20 frt, kamat 50 kr.)

4. Rendes tagságidíjak évi 6 frtjával befolytak: 1890-re: Czike Ferencz fővárosi tanító, Zsigmond Ferencz ártándi ref. lelkész, Vass Tamás m.-vásárhelyi ref. lelkész, Veres József orosházi ev. lelkész. 1891-re: Daray Vilmos k.-kőrösi földbirtokos, Ujággh Károly szepesmerényi ev. lelkész, Z. Kiss Albert f.-torjai ref. lelk., Somogyi Antal farkasdi ref. lelk., Zsigmond Ferencz ártándi ref. lelk., Nagy Elek kis-paládi ref. lelkész, Zoltáni Elek lécfalvai ref. esp., Czike Ferencz f.év. tanító, Vass Tamás m.-vásárhelyi ref. lelkész, Haidu András illavai fegyint. ref. lelk., Varga Gyula vönöczki ev. lelk., Pongrácz János héreghi ref. lelk., Zajzon Gábor bardoczi ref. lelk., Bedeházy János noszolyi ref. lelk., Csik Dániel püsp. titk. Miskolcz, Garzó Gyula gyomai ref. lelk., Veres József orosházi ev. lelk., Vasi felső ev. egyhm. 1892-re: Kátai Endre d.-szt.-györgyi ref. lelk., Szöllösi Antal makói ref. lelk., Csecsetka Sámuel pozsonyi theol. tanár, Vadas Gyula csermői ref. lelk., Panyolai ref. egyház, Kis-marjai ref. egyház, Bornemissza József b.-mezőkeresztesi ref. esperes, Lengyel Samu vil. tanácsbíró (Mezőkeresztes), Tóth Samu debreczeni theol. tanár, Vass Tamás m.-vásárhelyi ref. lelk., Veress Ede búcsi ref. lelk., Győry János n.-acsádi ref. s.-lelkész, Bihar-diószegi ref. egyház, Dömötör Lajos kálmáncsai ref. s.-lelkész, Kőrösi János k.-ladányi ref. lelk., Szatmár-németi ref. egyház, Kiss Áron tiszán-

túli ref. püspök. ifj. Jeszenszky Károly m.-berényi ev. lelk., Csire István n.-bajomi ref. lelk., Szabó Aladár bpesti ref. theol. tan., Szakács Mózes sz.-udvarhelyi tanár, Udvarhelyszéki ref. egyhm. könyvtár. Nagy Imre ugrai ref. lelk., Bátky Károly fülei ref. lelk., Tóth Dániel pápai ref. főiskolai tanár, dr. Kovács Sándor debreczeni jogtanár, Pancsovai ref. egyház, dr. Darányi Ignác, id. Thuri Károly zánkai ref. lelk., Kubinyi Aladár törvényszéki elnök (Rimaszombat), Tóth Miklós b.-sz-t-mihályi ref. lelk., Nyakas Balázs b.-sz-t-mihályi ref. lelk., Egey Ferencz földbirtokos (Krassó), Kovács Gábor mocsoládi ref. lelk., Nagy-honti ev. esperesség, Garzó Gyula gyomai ref. lelk., Fabinyi Ferencz brassói ev. esp. felügyelő, Mudrony Pál turóci ev. esp. felügyelő, Hosszu-Pályi ref. egyház, Sebestyén Albert kereskedő (Buj), Séra Ferencz siteri ref. lelk., Veres József orosházi ev. lelk., Fejes István sátoralja-ujhelyi ref. lelk., Tóth Lajos tiszadobi ref. lelk., Vasi felső ev. egyházmege.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával: 1890-re Kiss Mór jegyző Kocs. **1891-re:** Szász Károly nyárádszeredai ref. lelkész, Kovács Lajos bukaresti ref. s.-lelkész, Bajkó György kis-borosnyói ref. lelkész, Gamauf György eperjesi tanítókép. tanár, Tóth József győr-pázmándi tanító, Marikovszky Menyhért m.-szigeti ref. lelkész, Vikár Vincze tapolczafői ref. lelkész, Biró András n.-enyedi r. theol., Baczó Mózes n.-enyedi ref. theol., Berde Sándor n.-enyedi th. tanár, Kovács József ad. teveli ref. tanító, Vincze Károly földbirtokos (Ajka), Szendy Lajos pacseri ref. lelkész, Kiss Mór jegyző Kocs, Szekeres Mihály takácsi ref. esp. **1892-re:** Szele György tépei ref. lelk., atya-i ref. egyház, Kocsis József sonkádi ref. lelk., sonkádi ref. egyház, Bot-paládi ref. egyház, Kocsordi ref. egyház, Nagyszekeresi ref. egyház, Lányi Lajos kocsordi ref. lelk., Kopré Ferencz tiszaluczi ref. lelk., Mezey János őri-szt.-péteri ref. lelkész, Darvay Lajos muzsnai ref. lelkész, Vikár Vincze szapolczafői ref. lelkész, Raksányi Károly b.-henyei ref. lelkész, Zeke Lajos siklósi ref. lelkész, Tóth Dániel n.-kolcsi ref. lelkész, Gyenge Károly réthei ref. lelkész, Selmeczy Géza eperjesi végrehajtó, Biki Károly györgyteleki ref. lelkész, Györgyteleki ref. egyház, Zalai ev. egyházmege, Szendy Lajos pacseri ref. lelkész, Félégyházi Antal sz.-udvarhelyi ref. coll. tanár, Kálmán Gyula ságvári ref. lelkész.

6. A Károli-alapra: A «Dunántuli Prot. Lap» 45 frt 69 kr., tépei egyház-köztség 10 frt 15 kr., Kálmán Gábor D. hadházi presbiter 1 frt. Szabó Lajos h.-hadházi ref. lelkész 1 frt., Az erdélyi ref. egyházker. pénztárnokától 1 frt 10 kr., A miskolczi ref. egyház 6 frt 38 kr., Szatmári ref. egyházmegeből 20 frt 16 kr., Zsarolyáni ref. egyház 1 frt 50 kr., Alsó-zempléni egyházmege 37 frt 50 kr., Abauji ref. egyházmege 1 frt 62 kr., Kiss Áron tiszántúli ref. püspök 143 frt 23 kr., Ungi ref. egyházmege 12 frt 74 kr., Debreczeni egyházmege 50 frt. Gyomai ref. egyház 20 frt, Kun Bertalan tiszáninnei püspök úrtól 1760 frt 51 kr., Tabajdi ref. egyház 1 frt 31 kr., Csekei István tolnai esperestől 12 frt 81 kr., B.-Sámsoni ref. egyház 80 kr.

7. Segélyadomány: Egri ref. egyház 6 frt, Gömöri Szontagh Pál (Csetnek) 5 frt.

8. Horváth Mihály és neje hagyománya 100 frt.

9. Népies kiadványokra előfizetés. Turkevei ref. egyház 5 frt.

176.

4.

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAL.

PROTESTÁNS SZEMLE

SZERKESZTI

K E N E S S E Y B É L A

A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

NEGYEDIK ÉVFOLYAM

IV. FÜZET.

BUDAPEST,
HORNYANSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA
1892.

A. M. H.
AG. HALL. ÉV. FÜZET.
LEOLYÓNA

T A R T A L O M.

	Lap.
I. ÉRTEKEZÉSEK. TANULMÁNYOK :	
1. A presbyterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban. <i>Révész Kálmán</i>	419
2. A ref. templomi énekes könyv története. <i>Szathmáry József</i>	446
3. A János-evangelium világnézete. <i>Stromp László</i>	489
4. Id. Buchholtz György és kora 1642—1724. <i>Weber Sámuel</i>	546
 II. KÖNYVISMERTETÉS :	
5. F. Max Müller. <i>Natürliche Religion</i> . Leipzig, 1890. <i>Dr. Horváth József</i>	577
 III. IRODALMI SZEMLE :	
6. a) Hazai irodalom	596
7. b) Külföldi irodalom	602

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári és pénztárnoki hivatala: *Budapest, IX. ker., Csepelrakpart 7. sz. II. em. 9.* Ide címzendők a társaság szellemi és anyagi ügyeit érdeklő mindennemű küldemények.

A *Protestáns Szemle*, mint a Társaság kiadványa, negyedévenként és pedig mindig *januárius, április, július* és *október* hó elején jelenik meg. Kéziratok beküldési határideje *november februárius, május* és *augusztus* hónapok *20-dik napja*. Kéziratok kívánatra csak a bérmentesítés összegének a beküldése mellett küldetnek vissza.

A kiadó hivatal tisztelettel kéri a még nagy összegben kinnlevő hátralékok mielőbb leendő beküldését.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 1 frt 50 kr.

A PRESBYTERIUM LEGELSŐ NYOMAI HAZAI REFORMÁTUS EGYHÁZUNKBAN.

«Nem tudom, nem tévedek-e, de nekem úgy látszik, hogy a magyar protestáns egyházalkotmány és kormányzat kérdése kellő tárgyalásban mindeddig nem részesült.» Kerkapoly Károlynak¹ ezelőtt harminckét évvel mondott ezen szavait ma is egész terjedelmében aláírhatjuk. Általánosnak mondhatjuk azt a felfogást, hogy a Toinai-féle presbyteri és puritán mozgalomban, tehát a tiszáninzeni részeken volt hazánkban a presbyterianismus bölcsője s innen terjedt el, főkép a szatmárnémetii zsinatban nyilvánult erőteljes ellenállás miatt, nagy lassan az egész ország református egyházaiban. Különösen a tiszántúli egyházkerületben volt erős az antipresbyterian mozgalom. A sok adat közül legyen elég annyit felemlíteni, hogy a *Piskolton* 1651. szeptember 3-án tartott semigeneralis zsinatban összegyűlt zsinati atyák «meg-egyezett értelemmel az régi usuale regiment inkább akarák, hogysen mint az intendáltatott presbyteriumot» s ez utóbbi rendszer hívei ellen a legnagyobb szigorúsággal jártak el.² Pedig igen sok lelkész is, titkon és nyilván, eleget sóhajtozott a presbyteriumok felállításáért. Így, ismét csak egy példát hozva fel, *Szentpéteri István* szent-mihályi lelkipásztor, kora egyik képzett és munkás egyházi írója, 1697-ben megjelent «*Táncz pestise*» című igen érdekes művének D. 6. levelén ekkép sóhajt fel: «ha *Presbyterium* volna az Ekklesiákban, de oh! *tszonka* a mi nyomorúlt országunkban a Christus országa». Meg is kapta büntetését, mert az 1709. június 9-iki *kállói közzsinat* «szószéki csúf szavai miatt» lelkészi hivatalától megfosztotta. A *bodrogkeresztúri konvent* (1734.) után azonban csakhamar létrejöttek a tiszántúli részeken is a presbyteriumok, amint erre ismét számos adatot találhatunk. A debreczeni presbyterium (bár itt még sokáig consistoriumnak nevezték) rendszeres jegyzőkönyve 1739. márczius 13 án kezdődik.

A presbyteriumok megalakulásáról, lényegéről, hatás-

¹ Magyar Protestáns Egyházalkotmány. Pápán, 1860. 83. lap.

² Révész Imre: Figyelmező. 1873. 99. l.

köréről, egész a legújabb időkig igen különféle s részben igen furcsa véleményeket olvashatunk. A többek közt legyen elég *Kovács Albertet* megemlítenünk, ki Egyházjogtanában¹ egész komolyan állítja, hogy «a magyar református egyház szervezetében az *egyházfiak intézménye alakult át presbyteriummá* némi csekély módosításokkal s nem az igazi Kálvin-féle presbyteriumot vette be az egyház, melynek leglényegesebb vonása az volt, *hogy a lelkésszel osztott a lelkipásztori cura és az egyházi fegyelem gyakorlásában* és a melyet épen a Geleji 99. kánon is igen szabatosan így ismertet meg a magyar közönséggel.» (Itt idéz a 99. kánonból s így folytatja :) «Ilyen volt a presbyter az igazi presbyteri egyházakban, *de ilyen a magyar egyházban sohasem volt és most sincs.* Geleji Katona a nép elrettentésére ismertette ott.» Meg fogjuk látni, mennyi tévedés van e nagy határozottsággal kimondott állításokban.

Az egyházunk alkotmányára vonatkozó történeti adatok gyűjtögetése és vizsgálása alkalmával mind inkább megerősödött azon meggyőződése, hogy hazai református egyházunkban nem annyira külföldi minta, vagy impulsus után, de sokkal inkább belső fejlődés folytán jöttek létre a presbyteriumok, és pedig első sorban azon városi vagy várbeli gyülekezetekben, melyeket földesúri hatalom alá nem vetett polgárok vagy katonák alkottak. Sőt ha ily helyeken egyházunkhoz tartozó földesúr is volt, ez is befolyt igen természetesen az egyház ügyeinek intézésébe s részben maga kezdeményezte a presbyterium felállítását.

Igy például Debreczenben, mint *Medgyesi Pál*, a presbyterián elvek legnagyobb bajnoka írja,² «az kitiltások s befogadások, ennekfelettte az praedikátorok hivatala, az tanátsnak és praedikátoroknak eggyező értelmekből szoktanak lenni, mely kétség nélkül az praesbyteriumnak néminemű maradványa. Több efélék is találtatnak abban az ecclesiában, ha azulta, a mikor én ott laktam, az sok változás miatt fennmaradhattak.»

«Debreczenben a ref. eklézsiát a reformáció kezdetétől fogva a lelkészekkel együtt a városi tanács és a választott hites község (Magistratus et Electa Jurata Communitas) igazgatták. Itt tehát az ú. n. presbyteri kormányrendszer (a

¹ 195. lap.

² Dialogus politico-ecclesiasticus. Bártfa, 1650. 189. l.

dolog lényegét tekintve) eleitől fogva mindig élt és virágzott» — írja Könyves Tóth Mihály 1882-ben.¹

A dunántúli részeken a legnevezetesebb pontok egyike Pápa, a reformáció utáni években tisztán kálvinista földesurakkal, lakossággal és várórséggel. Mindenik tényező erősen befolyik az egyházi ügyekbe. Az 1576. évi herczeg-szöllősi zsinat végzéseit aláírják és megerősítik Török István földesúr, Szij Ferencz pápai bíró a többi esküdt polgárokkal együtt, a katonaság nevében pedig Hathos Bálint alkapitány.² Kanizsai Pálfi Jánost pápai második papnak 1612. május 16-án Podári István főbíró «mind Urunk ő Nagyságának, mind a Vitézljő rendnek, és mind az egész városnak akaratjából» hívja meg.³ Ugyancsak Pálfinak a földesúr Török István igen szép javadalmat biztosít, csak hogy Pápáról el ne menjen.⁴

E két nagy embert, Török Istvánt, főképp pedig *Kanizsai Pálfi Jánost tarthatjuk hazánkban a presbyteriumok legelső megalkotóinak.*

A tiszáninneni presbyteriánusok erősen hivatkoztak a dunántúli presbyteriumokra. A nagy (I.) Rákóczi György vallásos lelkületű méltó életpárja, Lorántffy Zsuzsanna (kinek szíve hajlott a presbyteriánusok felé) minden alkalmat felhasznál, hogy a dunántúli állapotokról hiteles tudósítást nyerjen. Klobusiczky András, Rákóczy egyik főembere, 1655. június 4-én Pozsonyból a fejedelemhez intézett levele végén a következőket írja:⁵

»Asszonyunk parancsolván itt való ecclesiáknak mostani és régi rendtartását megírom ő nagyságának, úgy küldtem vala be minap, *Pápán mint vette vala be az praesbiteriumot Török István uram*; de kegyelmes uram, az ezeknek az ujtóknak⁶ semmit sem használ, mert azt nem vetették senkire erővel, 2) mert azt nem mondja, esperestül, sinattul ne dependeáljon az ember, 3) nem mondja, hogy magátul valamit viszen végbe az ember absque consensu superiorum. Szomorodnak valóban ezek az ecclesiák is rajta; Isten után nem látom, senki megörvosolhassa ezen állapotot Nagyságodon kívül.«

¹ Debreczen egyetemes leírása. 1882. 305. l.

² Tóth Ferencz. A pápai ref. ekkl. históriája. Komárom 1808. 20. lap.

³ U. o. 21. l. A tul a dunai püspökök élete. Győr. 1808. 85. l

⁴ Utóbbi munka 87. l.

⁵ Történelmi Tár. 1891. 175. l.

⁶ A patak-vidéki presbyteriánusoknak.

E forrás tehát *Török Istvánt* (ki 1618-ban halt meg) mondja a presbyteriumok kezdeményezőjének. Első pillanatra látszik azonban, hogy a levél írója, Klobusiczky, nem épen elfogulatlan a presbyteriumok irányában. Nem «asszonyom ő nagysága», de «uram ő nagysága» szája íze szerint beszél.

Sokkal terjedelmesebb forrás idevonatkozólag az a levél, melyet *Nagy-Maróczy Balázs*, kiskomáromi (máskép kiskomári) ref. lelkész egyenesen a fejedelemasszonyhoz, Lorántffy Zsuzsánnához, szintén 1650. szeptember 28-án írott. E levél tárgyunkra nézve annyira fontos, hogy egész terjedelmében kell közölnünk.¹

»Anno 1650. die 28. Septembris.

Kglmes asszonyom, minémű modalitást tartunk mi a mi földünkön az presbyterium dolgában, mindazt rend szerént úgy le nem irhatom, a mint kanisai Pálffy János püspök uram Pápán in anno 1612., a mint itélem, kezdette és indétotta volt, melyrül való írása rendesen ő kglmének ezen e (azon a) földön, mind Liszkán espöröst uramnál s mind Tolcsván Benjámín uramnál írva találatni, (találatik) a mint csak ez útamban is láttam ő kglmeknél, Ngod onnénd kéresse es az egész dolgot szemlélheti volta szerént. Mindazonáltal míg az Ngod kezében jön, így értsen Ngod :

1. Az mastani püspökünknek tiszt. Gál Imre uramnak két pro-seniora vagyon és 8 presbytere a praedikátorok közül Beszprémben ; az vitézlő rend közül mennyien legyenek, nem tudom.

2. Az pro-senior az presbyterekkel visitál, a hová az senior az török félelme miatt nem mehet. És a mely helyben érkezik, az vársai, falusi prebytereket hegyőjti és a helyben való dolgokat, mint viseljék magokat városi, falusi, vagy nemes vagy paraszti rend, szemesen igen inquirál. Ha oly eset vagyon, kit istenesen componálhatnak, particularis vagy generalis synodusra (hogy sokkal [ne !] terheltessék) nem bocsátják.

3. Az visitáláskor a praedikátort kiküldik, és az ott való presbytereket ad puritatem conscientiae megexaminálják : Ha az predicator mindennap az templomban bemegy-e kétszer ; könyörgések után az leányokat, gyermekeket az catechismusra, énekekre tanétja-e ; azonkívül vasárnapi és heti praedikációkat, az sakramentumokat mint continuálja ; item : otthon vigyázó-je, tanul-e, nem korcsmán vagy házánál bor mellett dőzsölő-je, usque ad minimum megvizsgálják. Azt is meg : ha az vétkeket feddő-je. Kglmes asszonyom, olyankor az külső presbyterek bizony referálják az egész dolgot.

¹ Legelőször megjelent a Tört. Tár 1889. évf. 350 és következő lapjain.

4. Ha találtatik a praedikátor oly vétékben, ki miatt animadversiót érdemel vagy generalis vagy partialisben, reá kérdi a visitator (az pedig akár fő senior presbytereivel s akár a prosenior az egyházi dresbyterekkel, adjunctusival legyen) az külső presbytereket, ha megintették-e az praedikátort excessusirúl. Ha úgy találtatik, hogy megintették s még sem fogadta: elhiggye Ngod, hogy az olyan praedikátornak, vagy partialisban vagy generalisban kemény animadversiója léssen vagy pénzbeli privatióval, vagy depositióval, vagy szintén pálczával is az vétékek érdemek szerént, ezek közül valamelyiket el nem kerülük ugyan és azt prothocolumban beírják pro futura cautela.

5. Az külső presbyterek az egész püspökség alatt mind városokon, falukon, hódulatlan és hódultságokon, még az praesidiumokban is két rendből áll: nemes és közrendből. Isten ellen és az körösztényi istenes rendtartás ellen ha mi oly találtatik, azt jó conscientiajok szerént tartozotképen az praedikátornak referálják. Az praedikátor begyöjteti az presbytereket magához az egyházfival és az causát ott dirimálják, ha meg szólításra avagy ideig az templomból való kitiltásra az obstinatust. (sic!) Ha az olyan eláltalkodot vakmerőjül az templomban menne, az praedikátor az templomból kiküldi; ha vétkeirül emendálja magát, s látják a presbyterek, ismég a praedikátornak referálják, intercedálnak érette, akkor az praedikátor az presbyterekkel megfontolván az dolgot, az mire rendelik, abban marad.

6. Ha valami capitale találtatik, az olyanhoz a magistratus nyól praedikátorokon, mestereken és deákokon kivül.

7. Ha az presbyter várasban, faluban vagy praesidiomban illetlenül viseli magát. egynéhány intések után ha nem jobbül deponálják és ugyanaz presbyterium előtt s mást választanak helyette, avagy helyében.

8. Minden héten nem egyszer, de toties quoties ha mi történik, vagy esik oly istentelen s elszenvedhetetlen dolog, az külső presbyterek tartoznak a praedikátornak volta szerént megjelenteni. Egyébaránt de occultis ecclesia non judicat. Ha pedig elmulatja az külső presbyter szántsándokkal és a praedikátor eszében veszi, az olyant ugyan az presbyterek előtt szólítja meg róla, hogy máskor ne legyen. Interim az reus sem megyen szállélatlan el mellette.

9. Pápán numero 24 presbyter vagyon az külső rend közül, nemes és polgári személyek, istenes höcsületesek.

10. Kiskomárban az szerént 24, kik között Könczöl Mihály Somogy vármegye főszolgabirája, Bornemisza András vármegye assessor, Botthányi László, Csabay György százados vajda, értékes, jószágos emberek; azonkívvül Ropoly Farkas, Cepeli Gergel, Karácson Tamás, höcsületes értékes kereskedő személyek, az sereg birája is és többek etc., kik az magistratus törvényszékiben is tisztviselő assessorok.

11. Az Kiskomár városában is és galamboki városban, mely filiálison nro 20 vannak birákból, tanácsból állók.

12. Körmenyi seniorságban az szerént tudom kglmes asszonyom, hogy nemesi rendből, katona rendből és polgári rendből áll, mivel Botthyányi Ádám főgenerális ő nga praesidiomos helye, három rendből áll. Nevek szerént kik legyenek, nem tudhatom, mivel tőlünk távol.

13. Püspök uram és senior uraim inspectiójok alatt minden városban, falukban megvannak a presbyterek, kik az ő honjokban rendesen és istenesen vigyáznak az külső rendekre és praedikátorokra.

14. Ha generális vagy particularis synodus leszen valamely helyben, ez ilyen presbyterekből választanak istenes és emberséges legatusokat, kiket is püspök uram két rendből álló praedikatori és hallgatói számos öszvegyült sereg előtt publice igen megexaminál és úgy a függő causákat az articulások szerént decenter discutiálja seniorival, proseniorival és presbyterivel együtt. Az praedikátorok dolgain kívül, melyek csak szintén forum spiritualét concernálnak, az külső nagy értelmű böcsületes presbyter uraim közül is admittáltatnak s azok is voxolnak az olyan külső causákban etc.

Blasius Nagy-Maráczy,

minister ecclesiae oppidi Kiskomariensis, m. p.“

E levélből, mely a dunántúli ref. egyházalkotmánynak tiszta képét adja a XVII. század közepéről, egyebet nem is említve, a legteljesebb mértékben meggyőződhetünk a felől, hogy *a dunántúli részekben már teljesen kifejlődtek és működtek a presbyteriumok akkor, midőn azok létesítése érdekében a Tisza vidékein a nagy küzdelem folyamatban s eldöntetlen vala.*

Kétségtelen tény tehát, hogy a presbyteriumok hazánkban legelőször Veszprém, Vas és Zalamegyében, a mai dunántúli kerület egyes pontjain jönnek létre. Szervezőjüknek *Kanizsai Pálfi János* püspököt mondhatjuk, ki először Pápán, majd Német-Ujváron és Kis-Komáromban, mint lelkészkedése helyein állította fel azokat, végre pedig, püspöki hatalmánál fogva, az egész *akkori dunántúli kerületben* (mely Sopron, Vas, Zala, Somogy és Veszprémmegyéket, valamint Fehér és Győr-megyék egy részét foglalta magában) létesítette. Kétségtelen adatom van azonban arra is, hogy a szomszéd *felsődunai vagy komáromi kerület is*, (melynek az előbbivel egyesüléséből jött létre 1736-ban *a mai dunántúli kerület*) még az egyesülés előtt követte szomszédjának jó példáját. Így a többek közt a *kocsi generalis* zsinat, 1713. április hó 2-án III. szakasz 7. pont alatt kimondja, hogy: «Minden szent

ekkléziában a presbyterek meglegyenek; ha nagy az ekklézia, nro. 12, ha kicsin 6 legyenek.»¹

A presbyteriumok kezdeményezőjéül tehát egyik forrásunk *Török Istvánt*, a másik *Kanizsai Pálfi Jánost* mondja. Ha úgy egyeztetjük a dolgot, hogy e nevezetes alkotást K. Pálfi János azon időben kezdeményezte, midőn Pápán a Török István védszárnyai alatt élt, körülbelül megtaláltuk az igazságot.

K. Pálfi pápai papsága 1612. májustól 1626-ig terjed, ez évben menvén át Németh-Ujvárra, honnan azonban a Batthyányak katholicizálása miatt csakhamar menekülnie kellett. Török István, Pápának nagy buzgóságú református földesura pedig 1618-ban halt meg. Tehát 1612 és 1618 között kell keresnünk azon időpontot, melyben a presbyterium szervezésére nézve az első lépések megtétettek. E korból azonban positiv adat eddig nem jött kezem alá. Egy negativ van, épen 1612-ről, az ezen évben tartott *köveskúti zsinat kánonai*,² melyek még semmit sem tudnak a presbyteriumokról. Nagy-Maráczy tehát mindenestre téved, midőn 1612-re teszi a presbyteriumok szervezését.

Kanizsai Pálfi János püspökké 1629-ben választatott meg Körmenden, Pathai István után, ki a kerületet itt hagyván, boldogabb hazába, a hatalmas erdélyi fejedelmek szárnyai alá ment. Az új püspök alig hogy hivatalába lépett, mindjárt zsinatot tartott Pápán, *1630. június 18. és 19. napjain*. E zsinat végzéseit³ Tóth Ferencz még látta s igen röviden ismerteti,⁴ mai nap azonban fájdalom, eltűntek szem elől. Én legalább legszorgosabb kutatásaim daczára sem tudtam megtalálni őket. Tóth Ferencz épen e pápai artikulusok ismeretése alkalmával azt mondja, *hogy Kanizsai a presbytereken csak prédikátorokat ért, melyből világos, hogy abban az időben még a mixtum presbyterium ebben a superintendenciában nem állott fel.*⁵ Már az eddigiekből

¹ Révész Imre. Figyelmező. 1878. 265. l.

² Eddig kiadatlanok. Meg vannak a dunántúli ev. ref. egyház-kerület levéltárában.

³ Articuli Ecclesiarum Orthodoxarum Cis-Danubianarum in Comitatus Somogiensi, Veszprimiensi, Szaladiensi, Soproniensi et Castriferrei existentium, per Venerab. D. Johannem Paulidem Canisaeum earundem Ecclesiarum Episcopum in Synodo generali Papensi Anno 1630. die 18 et 19. Junii celebrata promulgati.

⁴ A tul a dunai püspökök élete 95. l.

⁵ U. o. 94. l.

is láthatjuk, mily messze jár Tóth Ferencz ez állításával az igazságtól, — de még bővebben is meg fogjuk látni.

Minden kétségen felül áll ugyanis, hogy épen az 1630-ki pápai zsinat rendelte el, bizonyára az új püspök kezdeményezéséből, az egész kerületre kötelezőleg, a presbyteriumok felállítását.

De honnan merem én ezt állítani, ha a zsinat végzései jelenleg nem találhatók?

Szerencsére egy kis, de igen becses darabka megmaradt a hajótörésből. A *kiskomáromi egyház* anyakönyvében,¹ hol K. Pálfi János 1634-től 1638-ig püspök fővel lelkészkedett, épen az ő idejéből a következő feljegyzés is olvasható:

«*De presbyteris, sive senatoribus ecclesiasticis.* In unaquaque ecclesia auctoritate Episcopi vel Seniorum, idque visitationis tempore, ex auditoribus, qui pietate et zelo ecclesiae Christi aliis praeeminere videbuntur, electi aliquot ministro adjungantur, qui in illa ipsa ecclesia ab ejus latere sint, tamquam senatores ecclesiastici, morum censores et fidei, in ecclesiasticae disciplinae administratione adjuutores; qui orantis Moysis manus, contra Amelechitas, ne fessae languescant, suffulciant; quos minister, in causarum incidentalium, quae vires et auctoritatem ipsius non vincent, complanationem ad se convocare, communique ipsorum consilio sese debet statuminare, et disciplinam exercere. Dissidentium pacificatio in unaquam ecclesia, post ministrum, viris illis electis et personae ministri adjunctis incumbet, ut concordiae conciliandae diligenter studeant et invigilent.»

A lapszélén pedig ez olvasható: »*Vide Articulos Papens. An. 1630. Cap. V. De Ministris in Commi. (2) Artic. 6. et. 8.*»

Ez oldaljegyzetből, azt hiszem, minden kétséget kizárólag következtethetjük, hogy a presbyteriumok felállítását a pápai 1630. évi zsinat rendelte el, és pedig fentebb közlött határozatával, melyet a kis-komáromi anyakönyv számunkra megmentett.

A kis-komáromi presbyterium lelke természetesen az ottani lelkipásztor Kanizsai Pálfi János püspök volt. Lesz idő, midőn a háromszázados régiség kódéből kellő világításban fog kitündökölni az ő nemes alakja, mint nagyjaink, legjobb-jaink egyike. Egyelőre az ő és presbyteriuma működéséről,

¹ A dunántúli ref. egyházkerület levéltárában.

valamint azon kor vallási és társadalmi viszonyairól szóljanak azon sajátkezű feljegyzések, melyeket ő 1634. július hó 14-től kezdve 1637. július 8-ig, tehát három éven át, a kis-komáromi anyakönyvbe, mintegy lelkipásztori naplóképen bevezetett.

E feljegyzésekből sokszorosán látni fogjuk, hogy meny nyire részt vett a kis-komáromi presbyterium a lelkipásztori gondozás és az egyházi fegyelem gyakorlásában s mily genfi — vagy kálvini szigorúsággal örködött az erkölcsök tisztsága felett.

* * *

Kanizsai Pálfi János naplója. ¹

(1634—1637.)

Ego Johannes Paulides Canisaeus, Ecclesiarum Orthodoxarum Helveticae Confessionis in Comitatus Cis-Danubianis Episcopus indignus, in praesidii Kis-Komarien. Ecclesiae pastoratu, Deo annuente successi Rndo Viro D. Stephano Paxio. Anno Ministerii mei XXI. mense septimo currente; Episcopatus quinto, mense tertio ineunte. Salutis autem per Christum Dominum partae MDCXXXIV. sub supremo Capitaneatu Gen. ac Magnifici Domini Stephanus Sarkan de Akoshaza; sub Vice-Capitaneatu Gener. Dni Wolfgangi Lengyel de Thoti. Sub equestri Tribunatu Gen. D. Balthazaris Sanko. Pedestribus Vayvodis existentibus: D. Joanne Borannyaj. D. Joanne Szabatonj. D. Benedicto Balassa, D. Antonio de Reczye. Judicibus Exercitus: D. Matthia Cecej, D. Joanne Tömlöcztartó.

Institui primam Concionem Dnca Rogationum (május 21) ex Evang. Joan. 16, v. 24—30. Quidquid petieritis patrem in nomine meo etc.

Est ergo, in hujus Ecclae Ministerio, anni mei terminus, Dnca Rogationum.

Una cum tota familia, omnibusque supellectilibus et re culis commigravi in hoc Praesidium Kis-Komariense eodem anno, decimo octavo die Augusti, h. e. die Veneris post festum Assumpt. B. Mariae Virginis; (mecum et Schola Rhe Komaromien. assumpto et ad hujus Scholae Kis-Komarien. Rectoratum introducto, modesto, optimaque expectationis juvene Stephano Gondan Tatensi, 18 die Julii.)

¹ A másolásnál, eltekintve a sokszor ingadozó helyesírástól, fő elvem volt az, hogy a hangzást adjam vissza. A tulajdonneveket változatlanul másoltam. A cs-t K. P. J. rendszerint *cz*-vel írja, ezt mindenütt így tartottam meg, ámbár néhány helyen *cs*-t is ír. E néhány helyet külön megjelöltem.

Catalogus

rerum et causarum notatu in futuram cautelam dignarum, quae
in hac Praesidii Kis-Komarien. Ecclia contigerunt.

Anno 1634.

(*Julius.*) 18. die Jul. h. e. die Martis post Dncam S. Trinitatis, Stephanus Gondan Taten(sis) ex illustri Rhe-Komaromien. Schola hoc adductus, inque hujus scholae Kis-Komarien. rectorem conductus et in eam introductus est.

(*Augustus.*) 5. die Aug. Andreas Szemczit, ki eddig itt való iskolabeli deák volt, és a chorust regálta, rut részegős és lelkével oktalan szitkozódó voltáért feddöttem, és ut schola et ecclia nostra excedat, nekie megmondottam, meghattam. A ki harmadnapra ki is ment.

26. die Augusti. Senatores ecclesiastici ecclesiae istius constituti:

1. Szabatoni János vajda.	2. Borannyai János vajda.
3. Balassa Benedek vajda.	4. Récesei András vajda.
5. Koszorus Péter.	6. Jósa vajda.
7. Bornemisza György.	8. Barbél Péter.
9. Barbél István.	10. Boczkai András.

11. Turós Miklós.

Aediles: Szalai Pál, Kecskeméti László, György Deák.

Eod. die. A templomba az egyházfiak által öszvehittam Senatores ecclesiasticos, köztök jelen volt Tothy Lengyel Farkas vicekapitány uram is, és előttök az egyházfiak tisztit, renddel, amint föllyebb leirva vagyon, elolvastam és őket tisztökben confirmáltam.

Eod. die Karosi Vasas János, ki a karosi pastort, Paulus Fabrit gyalázatos káromló szókkal illette volt, követte meg a templomban a presbyteriumot és a praedicatori. Ugy, hogy a következő vasárnap a karosi ecclát is tartozzék megkövetni.

(*September.*) 18 die 7-br. a presbyterium a templomban együtt lévén, Hajdu Kis János leányát Eörsiköt intéztük el egy Görönczér Miklós nevű részeges csavargó legéntül, kitül házasságra eljegyezte-tett volt.

23. die 7-br. Móricz Mihálnét intöttem, hogy Szabatoni János vajda leánya követését fölvegye és vele megbékéllýék.

(*November.*) 16. die 9-br. A templomban az egyházi tanácsok előtt békellöttenek meg:

Farkas Pálné Ropoly Mártonnéval és annak leányával, kiket gyalázatos szidalommal illetvén, amazt janczárnak nevezte, és a kertben verni akarta; emezt pedig tudó hires k...nak szitta.

Gergel Deákné RácZ Jánosnéval.

(*December.*) 21. die X-br. Nardai Mátyás bíró uramtól izentem Varga Thamásnének Czabai György felől, hogy házához ne szoktassa, jártassa, ha a maga leányának szegényvállását nem kívánnya. Mely izenetem miatt Czabai György nagy haraggal házamra jött és ellenem morgást indított. Kinek vakmerő cselekedeti felől izentem vicekapitán uramnak.

23. die. Czabai György az házamra való jövetel és ellenöm való zugolódás felől a templomban deprecalt, én a kathedraban lévén, de nem solemniter, hanem csak peractis caeremoniis. Vice-kapitán uram, Szabaton János vajda és Koszorus Péter uraim előtt.

21. die. Nardai Mátyás bíró uramtul izentem Busani (Bossányi) Lőrincznek, és azután privatim magam is intőttem, hogy az ő Éváját, német szolgálóját, mellyel igen az emberek nyelve alá vetötte magát, házátul elküldgye.

23. die. Bornemisza Györgyné és Csizmazia Istvánné, haragos két asszonyok békéltek meg egymással az én házamnál, igen nehezen.

29. die. György Deákné sirva panasza férjére, hogy tüle ok nélkül igen gonoszul tartattatnék.

Anno 1635.

(*Január.*) 26. die. Jan. Himesházy Györgyné panaszt tesz fiára, Vaydai Andrásra, hogy tüle, anyja lévén, rut szitkokkal megszidalmaztatott volna.

(*Február.*) 11. die Febr h. e. Dnica Sexagesima Vaydai András azért, hogy édes anyját megszidalmazta (melyet maga is megvallott vice-kapitán uram székin felöle lett törvin szerint) publice deprecalta és reconciliatta az ecclesiát és ugyanazon templomban singulariter az anyját is.

(*Martius.*) 17. die Mart. Horvát Péterné nagy nyelvű és gonosz hírű asszony követte meg előttem Pribék Jánosné, kit megszidalmazott volt, György Deák egyházfiu jelenlétében.

14. die. A presbyterium a templomban együtt lévén, Szakos Gergelének, Szakállasi Zsuzsánnának (kivel ezelőtt egy éjszaka egy ifjat kaptak volt és azért a külső törvin halálra ítélte volt) publica poenitentia tartása felől ilyen módot praescribált: hogy három egész hétig tartson poenitentiat. Ezekon a három vasárnapokon, u. m. Dnica Laetare, Judica, Palmarum, és azokon kívül Nagy-Pénteken, mind reggeli s mind dellyesti conciókor, arra való fekete posztóval fejét beburitván, az templom alsó ajtaja előtt, a folyosón magán álljon; az idő alatt minden reggeli praecesre el jüvén, ugyanazon helön, szennyes abroszt fején viselvén, imádkozzék, és aztán Husvét napján a reggeli predikatio amig tart, azon fekete posztó fején lévén, ugyanazon megjegyzett helön álljon, és a predikatio elvégződvn, a cathedra

eleibe elő álljon, és ott bűneiről, publica confessione praemissa, térden állva, siralmas szóval és szömökkel, elsőben a fölséges Istent, azután az egész ecclát. végezetre az ő maga férjét fenállva, megkövesse. És ugy osztán recipialtassék. Ez intézés szerint azért Szakos Gergelne nagy szorgalmatossággal a publica poenitantiát elvégezte.

17. die. Czináltatott a publica poenitentia tartó fekete ruha. melyet a poenitensnek s kiváltképen pedig asszonyállatnak fejére buritva köll viselni.

20. die. Kis Vaydáné, György Kovácsnéval előmbe jüvén, panaszt tesz Horvát Péterné szörnyű átkozódó, gonosz hírű asszony ellen; relegáltam őket ad forum magistratus politici.

30. die. Mi mindnyájan ministerek, kik ez itt való particularisban jelen voltunk, két hajduknak, kiknek fő kapitán fejeket akarta vétetni, kértük meg életüket, ugymint Vén Dánielnek és Balog Istóknak.

(*Aprilis.*) 8. die April, azaz Husvét napján Szakos Gergelne Szakállasi Zsuzsánna, az eleiben rendeltetett publica poenitentiát hiven eltöltvén, reggeli concio után az solennis deprecationem és reconciliatorem is, cum omnium praesentium laude, nagy devotióval obeálta. Mely után solenniter in communionem ecclae recipialtatott, mindenek megintetvén, hogy azt az ő esetét senki ő nekie gyalázatosan szömére ne vethesse. Ha pedig valaki szömére vetné, tartozzék a Magistratus neki pártját fogni és oltalmazni.

1. die Apr. Bogatz Andrásné öreg asszony panaszt tesz fiára Bogatz Györgyre, hogy tüle böcsületlenséggel illetetnék.

4. die. Bogatz György in domo parochiali én előttem, megkövette anyját, Boronnyai János vajda, Jósa vajda, Sankó uram, Tömlőcztartó János, Könczöl Mihál és György deák jelenlétében.

15. die. Varga Thamasné leányát Orsikot (ki a Praedikátort intéséért háta mögé rutul megátkozta volt) estve Czabai Györgynél, a kivel szólták, megfogván, másnap, u. m. 16 Apr. a várból kidobolták, és a plöngérbe szögezvén, kiveszszózték.

27. die. Német Jánosnét, kit a férje egy éjszaka egy moínárlegénnyel együtt kapott és tapasztalt volt, az várból a plengérbe szögezvén, ki veszszózték és verték.

(*Május.*) 26. die Maji. Kecskeméti György deákné előttem megbékéltett Koncz Jánosnéval és Borzánéval, kit intöttem, hogy praedicationiára járjon.

(*Junius.*) 18. die. Az egyházi tanács a városi Miser Lőrincznének, (kit lopásáért törvin szerint föl köllött volna akasztani) ilyen poenitentiát szabott: hogy három vasárnap mind reggeli, s mind dellyesti conciókor, a fekete posztót fejére buritván, álljon arra rendeltetött helyön, és a negyedik vasárnap a reggeli concio után az solennis reconciliatorem véghez vigye. És ugy osztán recipialtassék.

22. die. Egy világtalan asszony, Bakoni Imréné panaszt tesz veire Vas Mártonra, hogy gondviseletlen, feleségét sokszor elhagyó, és ötet úgy mint napát, tisztöletlenségben tartó. Antal vajda legénye.

26. die. Hegedüs Jánost, ki Karosi Gergelné özvegy asszonyt megterhesítette és miatta tömlöczbe vettetett volt, hocsáttattam ki a tömlöczből, ugyanazon Karosiné kezességére.

30. die. Bogatz Györgyöt, ki ezelőtt harmad-nappal vádoltatott előttem, megintöttem, hogy vín anyját tisztességben tartsa.

(*Julius.*) 2. die Jul. hoc est in festo Visitat. B. Mariae Virginis, hozta én hozzám Nardai Mátyás bíró uram az én conventialisomat, melyen a tisztviselő uraimnak szintén kilencz peczéttyök vagyon. Melyben az itt való ecclának külső igazgatására néző ilyen dolgok, az én kívánságom szerint vannak megerősítettvén. Melyeket in futuram cautelam, illendőnek itiltem ez protocullumba inseralni.

1. Hogy az lelkével való káromló szitok megtiltassék s büntetessék.

2. Vasárnapokon és egyéb fő innepnapokon a kapun ki s be szekerrel való járás, teröh hordozás meg ne engedessék.

3. Vasárnap, mig a dellyesti praedikáció tart, a korczomán senkinek bort ne adjanak.

4. Azonképen egyéb napokon, estve nyolcz óra után, bort árulni ne legyen szabad.

5. Minden esztendőben két-két egyházfiak, egyik a lovas, másik a gyalog rendből, praedicator uram mellé választassanak.

8. die. Jul. hoc est, dnica V. post Trinitatis, a vársi Miser Lőrinczné reconciliálta az ecclát.

9. die Senatus Ecclesiasticus az Hegedüs János és Karosi Gergelné poenitentia-tartásának módja felől így végezett: hogy Dnica VI. post Trinitatis a publica poenitentiat elkezdvén, Dnica IX. reconciliálják az Ecclát. Három vasárnap mind reggeli, mind dellyesti conciókor Hegedüs János a cathedra előtt éneklésnek kezdetitül fogva mind a conció végeig fön álljon, le ülni szabad ne legyen; Karosiné pedig fejét a fekete posztóval beburítván, az ajtón kívül a folyasón álljon. Heted szaka, reggeli praecesor a folyasón egymás mellett álljanak, az asszonnak fején szennyos abrosz avagy lepedő levén, osztán a negyedik vasárnap, reggeli conción, mindenik úgy mint az előtt való vasárnapokon magát viselvén, solenniter az Istent és az Ecclát reconciliálják. És úgy osztán recipiáltassanak s az után copuláltassanak.

15. die. Karosi Gergelné az szerint, a mint nekie eleibbe adatott, poenitentiat tartott. Hegedüs János is, de csak a reggeli praedicatiókor.

17. die. Czabai György felől, kinek *elő* (így!) felesége Győrött levén, minekutánna a mi egyházi gyülekezetünktül megházasulásra fölszabadíttatását várni el unta volna, ez helből titkon kiment mint

Karmaczi nevű faluba, és ott Varga Thamasné leányával Orsikkal (a kit ő miatta 16. die apr. főkapitán Uram ez helyből kidoboltatván, plengérben kivesszőzött volt) egy pápista papot előkapván, vele ő magát összveesküttette, és ugyan ott, ezelőtt harmadnappal el is hált, és tegnap azt az új ujonnan fogadott feleségét ide a majorokba bé hozta. Kapitán Uram öszve híván a fő rendőt, azt deliberálták, hogy ő maga, mivel hogy ez helyben ő felsége Császár Urunk szolgálja. a vár kapuján szabadon bejűhet; de a felesége, mivel hogy excommunicata persona, annak bebocsáttatását és receptióját az én dispositiómra rejciálták, amint ezeket énnekem főkapitán uram referálta.

Eodem die főkapitán uram jelenté azt is, hogy Remete Péter leányának, kinek férje Rác Farkas, ez előtt két esztendővel, nem tudatik, mint és hogy és hol, utában elveszött, férhezmenésre szabadságot adnék, mivel hogy Kecskeméti György deák fia, Czizmadia Istók el akarná venni. Mely dologra való választéteit jövőndő szombatra halasztottam.

Eodem die Borannai János, Rétsei Antal és Turós Miklós vajdák Czabai feleségének bejűvetele felől megtalálának. Erről is a resolútiót szombatra differáltam.

21. die. Remete Péter leányának dolga felől tetszésemet ugy adtam kapitán uram eleibe, hogy az a menyeczke, mielőtt megkérettetnék, esküdjék meg harmadmagával azon, hogy ő az ő férje őtüle való elmenés(ére és bujdosás(á)ra semmi okot nem adott; azután kérésse meg, a kinek kedve vagyon hozzá. Mielőtt pedig copuláltatnának, három vasárnap egymásután denuntiaáltassanak, ugy, hogy az menyeczke előbbi urának állapotja specificáltassék, t. i. hogy nem tudatik, hová lett legyen. Kapitán Uram a tisztviselőket egybe híván ezen tetszésemet eleikbe terjesztötte, és egyébként helen hadták, csak-hogy Borannai János vajda által azon kértek, hogy az ő tetszések szerint legyen öleg a menyeczkének az ő maga személyébe megesküdni. És minekutánna annuáltam volna, ugyanazon nap a menyeczke az ő maga személyében megesküdt. Nárdai Mátyás bíró uram vötte el hitit etc.

Eodem die Czabai felesége felől való tetszésemet megjelentettem Kapitán Uramnak, hogy ő neki mind a várba s mind a templomba, ha kívánja, be köll bocsáttatni, pedig a kapun az ő várba való beboczátás Kapitán Uram dolga; azután a templomba beboczátás az éa dispensatióm leszen Isten után; azért Kapitán uram lássa mint boczáttatja be a kapun.

22. die, hoc est Dnica 7 post Trinitatis, Dnus Rector Stephanus Gondan, én általam bucsuzott az officiumtul.

23. die. Czabai Györgyné a kapun bebocsáttatván, hozzám jött, megkövetni privatim, de én nem admittáltam az ő privata reconciliatióját.

24. die D. R. Stephanus Gondant megmarasztotta a sereg, Koszorú Péter és Tömlöcztartó János bíró uraim által, ez esztendőben az oskolamesterségre.

29. die estve Bogatz Györgyöt szépen intöttem, hogy anyjával szépen alkudják, lakják.

30. die. Nálam jelen lévén Boranniai János vajda és Jósa vajda Uraim, és György deák: jüttek előnkbe Bogatz György és az anyja; előttünk disztelenül kötöttek egymással; intettük őket, törvinre halasztottuk dolgukat.

Czabai György felesége felől is discurráltunk, és azt találtuk, hogy legyen absenta, és meg köll nekie mondani, mihez tartsa magát.

31. die az vitézlő sereg főkapitán Urammal együtt végeztek Jádi Lukácszal a major felől (mely elein Vener. p. m. D. Joannes Sós majorja volt, az után volt Fazik Mihályé, és annak halála után adósságért Jádi Lukácsnak íteltetött volt) és megalkudtak vele a levél-szin alatt tizenhat ezüst tallérba. Mely alkuvásnak én estve vacsorán áldomását adtam. Volt nálam Jádi Lukács, Nárdai Mátyás sereg bírāja és Kecskeméti György diák aedilis.

(*Augustus.*) 1. die aug. Nárdai Mátyás sereg bírāja D. Alexanderrel és Petrus Demetrius-sal az inkei fraterrel együtt, velem a majorba kijüvén, bele iktatott.

9. die Aug. Bogatz György (filius ingratus, scandalose) törvin-között vin anyjával, és másnap házából kiköltöztette.

Eod. die Szombatheli Szabó Imreh(t) feleségét, ipát, napát előmbe híván, őket tisztökre emlékeztettem, egymással megbékéltettem, hogy körösztyénül éljenek és egymással szépen alkudjanak, Boranniai János vajda és Jósa vajda előtt intöttem.

12. die Aug. h. e. dnic 10. post Trinit. Karosi Gergelné az ő poenentiáját eltöltvén, reggeli conció után solleniter reconciliálta az eclát.

13. die Aug. Szombatheli Szabó Imreht mégis intöttem, hogy feleségével szépen lakják, kit Kapitán Uram megpálczáztatott volna, ha én dolgát el nem szörzöttem volna.

12. et 14. die a Karosiak (ki(k)rül gyanóság támadott volt) előttem nyilván erősítették, s megvallották, hogy ők pápistákká nem löttének, hanem mint ezelőtt, úgy mast is, mivelünk egy körösztyéni vallásban vannak, és ezután is, Isten segítségéből, abban megmaradni igyekeznek.

26. die Augusti Hegedüs János, aki Karosi Gergelnét megterhesítette, publice deprecata az ecclesiat, Dnic 12. post Trinitatis.

27. die Lampert László feleségével és özvegy leányával együtt Könczöl Mihály uramat (kinek feleségét hogy megk...ázta volna, azzal vádoltattott és dolgok törvinben is forgott) feleségével egyetemben in

parochiali domo Tóti Lengyel Farkas vicekapitán és Borannyai János vajda Uraim jelenlétében, én előttem, tisztességesen megkövette.

(*September.*) 13. die Bándi Pálné jött hozzám panaszolni férjére, kit a vajdája, ugymint Balassa Benedek által meginttettem.

14 die Septemb. h. e. in festo Exaltat. Crucis, Szabatonai János vajda majorját (Jádi Lukácsnak az övéjét visszaengedvén) melyet a sereg a feleségétül, közel voltáért én számomra megvett p. f. (pro futuro?) elfoglaltam.

(*October.*) 16. die Oct. midőn Puserfi Mihált (ki ez vármegyében az nemesek szolgabirája, tudatlan, de igen crassus és contumax ubiquitousus) az levélszín alatt Kapitán uram és a Vajda Uraim és némely főemberek előtt megszólítottam volna arrul, hogy miért vonta ki ő magát az itt való gyülekezetből, és miért nem jár a mi templomunkba sem könyörgésre, sem predikácóra (így): az lőn effectuma megszólításomnak, hogy öszvevesze velem és ugyan magyarul megmondá, hogy engemet ő lelki tanétójának lenni nem esmer. Tehát én is ötlet után nem esmérőm én auditoromnak és az itt való ecclesia tagjának.

(*December.*) 31. die Xbr. Sanko Boldizsár hadnagy uram és Balassa Benedek vajda Uram (kik ezelőtt egymással összeszóalkoztak volt) in domo parochiali egymással megbékéllöttek. Koszorus Péter uram, Borannyai János vajda Uram, Turós Miklós vajda, Tömlöcztartó János bíró, Szalai Pál és Szentkirályi István jelenlétében.

Jádi Lukácsné és Fazik Mihálné (anyjával együtt) egymással megbékéllöttek. Izentem Szalai Páltul mind az öreg Bogatznénak s mind fiának Bogatz Györgynek, hogy egymással meg egyesüljenek. Akarta az öreg asszony a megegyesülést, de úgy, hogy a fia Bogatz György a major árát frt 20 ünekie előbb letegye s megfizesse. Bogatz György is akarta (quasi vero) az egységöt, de nem akarta a major árát megfizetni, hanem csak az egy megkövetéssel akarta volna anyjának vele való kívánságát lekötöni.

Hegedüs Jánost, ki Karosi Gergelnét megterhesítötte volt, és imigy amugy az ecclát reconciliálta (mint oda följobb meg vagyon irva) ma vonták karóba. Fogadást tett volt, hogy Karosinél elveszi, és a reconciliatio után más rossz észre jutván, ment volt Keszthelre, Karosinét elhagyó szándékkal. Főkapitán uram Keszthelre menvén, törvin szerint való revisio által kezéhez vette, Keszthelről Hegedüs Jánost meghozta és az Iszkider nevű tömlöczbe vettette. Ott lévén, magokhoz hitögették a török rabok (kik az Iszkider oldalát kifurták és törték,) hogy hozzájok adja magát, velök elmenjen, és ha kiszabadulhatnak, Kanisán mindenik tizenöt-öt forintot fizet nekie. Éjjel, kis karácson estére virradóra a rabok kezökön s lábokon levő vasakat elmetelvén, az Iszkider oldalán nyitott lyukon kibújtak, Hegedüs János

is velök és akartak a palánkon kiereszkedni. Hála Istennek, az itt benn valók igen hamar eszökbe vötték, és a rabokat, (kik közül csak kettő szaladhatott el) mind megfogdosták, és Hegedűs Jánost is köztök ugyanazon éjjel, és osztán hogy megvirradott, mint áruló és pribék, törvén levén reá, karóba vonyattott.

Anno 1636.

(*Februárius.*) 6. die Febr. Bogatz György, in domo parochiali követte meg az anyját, Borannyai János vajda és Tömlöcztartó János sereg birája előtt.

27. 28. 29. die Febr. itt Kis Komárban particularis synodust celebraltunk. Melyben voltak jelen: Vener D. Paulus Czeglédi, Papis Senior et Ven. D. Emericus Gál, Weszprimiensis Sen. Balatonmellyéki négy Pastorokkal.

Ez Particularis Synodusban előnkbe jött Busani Lőrincz, és nagy esküvésekkel az erőssítötte, hogy az ő Éva nevű nímét asszon szolgálóját (kivel azt emberek nyelven forog) nem vele gonoszul való élésért tartja, mert ő asszonyállattal való közösülésre ineptus, hanem csak házi gondviselésért.

Ugyanezen Particularisban discutiáltatott causája Czabai Györgynek is, és az előbbi feleségét desertrixnek lenni pronuntialta a presbyterium, ki az ő desertiójával adott okot Czabainak, hogy ipsa rejecta, megházasodjék. Deliberaltatott insuper, hogy mind maga, mind felesége a fekete posztó nélkül az ecclát reconciliálják.

(*Martius.*) 9 die, h. e. Dnica Judica, a reggeli concio után Czabai Györgyöt feleségestül excommunicáltam.

19. die Sárvári Miklósnénak György deák aedilistól megizentem, hogy Szakállasinéval megbékéljék.

20. die Barbél Péterné és Balassa vajdáné megbékéllöttek előttem.

21. die h. est Nagy Pénteken, Czabai György feleségével együtt reconciliálta az ecclát.

23. die, h. est in ipso festo Paschae, Nardai Mátyás uram, a minemű bolondozó betegségbe ez előtt esött volt, abba a mi káromló szökat Isten ellen szóló volt, etc. azokrul a reggeli concio után, alázatosan az Ur Istent és az ecclesiát megkövette.

27. die Antal János napát Möricznét, előttem Sárkány Miklós uram jelenlétében megkövette.

Eodem die Sárkány István főkapitány tapsonyjakat, mérkeieket, véseieket, szakácsiakat, dédieket, vidiakat, gombajakat etc. pöczéttel behivatta volt, mivelhogy az uj és ó calendarium szerint való husvétton kívül, ő maguktul harmadik husvétot akartak illeni. Kapitán Uram házánál vajdák, és Puserfi Mihál szolgabíró jelenlétében meghagytuk nekik, hogy ez idén a husvétot, ha immár mi velünk az uj szerint

meg nem tartották, ó szerint tartsák meg; a pünkösödöt pedig mi velünk új szerint. Es így ezután, az öreg innepeknek megtartásában mi hozzánk tartsanak és azokat mivelünk, az új calendarium szerint illjék meg.

(*Aprilis.*) 2. die Chami (talán Csányi?) Istvánnal (ki káromló voltárul vádoltatott volt ez helben előttünk és amiatt főkapitán urunktul palatinus urunkhoz küldetett volt büntetésre, és palatinus urunk fogságát megölégelvén, haza bocsátotta) feleségét Magyarádi Osvald János leányát az itt való presbyterium öszveadta.

3. die, h. est Dnic. Misericordiae, Chami István káromlásirul publice reconciliálta az Istent és az Ecclát.

Eodem die, midőn in matutina concione, némely botránkozató dolgot s csak igen távuldadon attingáltam volna, iffiu Barbél János azt magára vevén, concio után házamra jött és obloqualt: Nem érdemlitem volna, ugymond, kegyelmedtül praedicator uram, hogy engemet kipraedicallottál etc. Kinek illetlen obloqualásáru panaszt tettem főkapitán uramnak, hogy ebből egy abusus jün, si unicuique impune permittetur, ut, ob publicam peccati taxationem cum pastore contumaciter contendant etc.

(*Junius.*) 19. die Juni, h. e. Szent-Iván nap előtt való czőtörtökön az nemzetes, vitézlő, jó emlékezetű Ákosházi Sárkány István, kiskomári főkapitán holt meg Kis komárban, estve hét óra tájban.

(*Augusztus.*) 1. die Aug. Dobos György nevű vén hajdu éjjel a hástyán elaludt volt, törvin lett reá, kidobolták fejevetelre. Életét megkértem; a plengér alatt megpálczázták.

8. die Aug. Egy menyeczkét, Szabó Péter leányát Dorkát, ki Eötvösiben Szeles György felesége lévén, elméjének álhatatlanságából, urát elhagyván Segösdre bement a törökök közzé, bulyává lett, törökhöz férjhez ment; és ott a törökkel való lakást elunván, ide Kis Komárba ismeg kiszökött: a plengérbe szögezvén, kiverték ez helből az ecclesiasticus senatusnak törvénye szerint.

24. die Aug. Casparus Nagy Ujvariensis conductus est in rectorem scholae Kis Komariensis.

30. die Aug. Pribék István beszökött Segesdre, egy hajdut, Lázár Gergelt magával fogva bevívén.

(*September.*) 4. die 7-br. Laczó Pált feleségével Ilonával, Tóth Jánosné öcscsével, kit igen rosszul tartott, öszvebékéltettem, Antal vajda, Tömlöcztartó János tizedes és László György deák jelenlétében.

27. die 7-br. Karosi Gergelnét és Dobos Istvánnét (kiket disztelen nyelveskodésekért, egymáson tött rut szidalmokért, együtt lévén Borannyai, Antal és Turós vajdak, Koszorus Péter uram, Tömlöcztartó János vásárbíró, Barbel Péter, Szalai Pál, a bíróval megfogattattam volt) Borannyai és Antal vajda uraim kezességén az arestumból elbo-

czáttattam, Tömlöcztartó János és Sámsoni János praedikátor jelenlétében. Őket erősen és fönnyen megintöttem, Karosinét proscriptióval megfenyöggettem.

(*October.*) 13. die Oct. a kanisai törökök a réteken levő kertökre ütven, Kis vajdánét rabságra elvitték.

16. die Oct. a levélszin alatt, Móricz Mihálnéra oly törvén lett, hogy eddigvaló részegeskedésirúl és illetlenségirúl, ha köztünk tovább akar lakni, az ecclát reconciliálja, és azután, ha életét meg nem jobbitja, ez helből gyalázatosan kiüzettessék.

26. die Oct. h. e. 23. Trinitatis, Balog Gecziné Dorca, ki circa festum S. Margarethae a városon kívül levő pajtában Pap János nevű paraszt iffiuval együtt találtatott volt, a senatus ecclesiasticusnak 9. die Okt. tett deliberatumja szerint három vasárnapokon poenitentíát tartván, solemniter az ecclát deprecaltá.

Hasonlóképpen Szakos Gergel, (ki 21. die apr. a kapu fölött való toronynak lajtorjájáruul leesvén, Icczés Gáspárnak bőczőben fekvő kis fiaczkájára úgy esött, hogy fejét a gyermekzékének baltájával összerontotta és úgy megölte) az praesbiterium végezése szerint, publice az Istent, az ecclát és Icczés Gáspárt feleségestül deprecaltá és reconciliálta.

(*November.*) 3. die Kakucza Varga panaszt tett feleségére, hogy nem ő tüle volna terhes, azért nem akarja magához venni s vele lakni.

28. die. Öreg Czizmazia Mihálnak testét, ki ezelőtt való éjjel, igen részeg lévén, nem tudatik miczoda alkalmatossággal, a külső árokba fejjel alá úgy esött, hogy nyaka nekie kiszegött s úgy holt meg; in exemplum aliorum nem engedtem tisztességesen eltemettetni.

Eodem die Katona Horvát János ifu fia, sok czintalan vásott-sági után, midőn éjjel pisztolokat lopott és a várat meghágta volna, egy jégverőmben megtaláltattatván, és reá mindjárt törvén tétetvén, az akasztófára fölakasztattatott.

(*December.*) 1. die X-br. a kanisai törökök a vár alá, a sziget-beli kertökre ütven, a jámbor és istenfélő Barbél Pétert fogságra elvitték.

2. die Bodor Györggyel békéltet meg Borza Thamásné.

24. die Fazik Mihálnét hozzám hivatván, életinek megjobbitására intöttem, mert gonoszhirú.

25. die, h. e. in festo Nativitatis Dni post concionem matutinam Móricz Mihálné az oda följobb megirattatott törvénbeli végzés szerint, publice az ecclát megkövette.

Anno 1637.

(*Januarius.*) 23. die Jan. Jósa vajda, Borannyai János vajdát és Tömlöcztartó János birót hozzám küldvén, kért, hogy a fiát Jósa Jánost megfeddjem, mert igen mordinatus.

25. die én Jósa Jánost, valamint tülem, Isten segítségével lehetött, feddöttem, intöttem édes atyjához való engedelmességre, és R. D. Alexander és Borannyai vajda uramat melléje adván, atyját vele megkövettetem.

Ez Januáriusnak 25. napján, mely Szent Pál fordulása napjának szokott mondatni, estve 4 óraker az nemes és vitéz Besöneyi István (ki azelőtt egörszögi vicekapitán volt) jött bé a kiskomári főkapitán-ságra. Kinek főkapitán-ságát a bölcz Isten ő magának tisztességére és az övéinek hasznokra fordítsa. Amen.

(*Februarius.*) 16. die Febr. Busani Lőrincz uramat, Borannyai János vajda s Kecskeméti László György deák jelenletében, cum protestatione megintöttem, hogy az Éva nevű német szolgálját, (kivel mindeneknek szájában forog) vagy elvegye, vagy magátul elküldje. És így a maga felől való suspiciót és obtrectatit magátul amoveálja.

25. die Febr. Hosszu Horvát Jakabnak a feleségét, a ki tüle megfutamodott volt, visszaszörzöttük, úgy, hogy ha többé férjétül megfutamodik, plengérben megvesszőztessék.

(*Aprílis.*) 4. die Apr. Kakucza vargát feleségével összebékéltettük és öket öszveadtuk.

9. die Ropoly Farkas békélt meg ipával, Kecskeméti László György deákkal.

20. die Apr. Husvét után második hetfen lett temetése Sárkány István uramnak Sopronban.

(*Május.*) 8. die Maii verték ki Miser Lőrincznét ez helyből.

10. die Fazik Mihálné az fekete posztóban két vasárnap penitentiát tartván, publice reconciliálta az ecclát.

13. die egy Mikoláné nevű tisztátalan asszon, páhoki, Balog Istók k...ja, verettetött ki, a plengérbe szögeztetvén, gyalázatosan a várból.

24. die Geörfi (Györfi) Mátyást az kapitán uram törvénszéke, anyjához való böcsületlenségért, amint (többi között) egyházi büntetés alá is vetötte volt, az szerint publice deprecalt és reconciliálta az ecclát.

31. die Maii, azaz Pünkösöd napján, Busani Lőrincz meg akarván communicálni, az templomban az Ur asztala eleibe állott volt, de, minthogy szolgálóival suspicio alá vagyon vetetve, én tisztességes móddal az Ur asztala elöl elküldöttem, és meg nem communicáltattam.

(*Junius.*) 10. die vitték el Barát Pétert a kanisai törökök az szigetből, midőn házépületre való fákat faragna.

12. die. Főkapitán uram itthon nem lévén, az vitéz sereg között tumultus indítatott volt a levél szín alatt, mert Turós Miklós vajda tollas botjával két hajdut vert meg azon szín alatt, ugymint Aszalói Istvánt és Horvát Jakabot, a kit ugyan meghaló állapottal hoztak be. Mely méltatlan cselekedetin Turós vajdának elboszankod-

ván, sokak a hajduság közül házára akartak menni, hogy házából kivonják. Meg is cselekedték volna, részegek lévén, ha a vajdák őket nem verték és szélyel nem úzték volna.

13. die. Ez tumultus miatt a vajdák vettettek volt egynehány hajdukat az Izkiderbe, akik délyest mind elszaladtak és a kis kapun kifutottak. Ez tumultus után, büntetéstől félvén, mentenek volt ki ez helből hajduk közül harminczöten, és különben nem mertek visszajöni, hanem én a generalis Synodusba Szeecződre indulásomban őket Alsó-Páhokon találván, 29 die jun. Czabai György által küldött levelemben nyertem nekik gratiát kapitán Uramnál.

(*Julius*) 8. die Julii, h. e. die Mercur. post fest. B. Mariae Visitat. a kanisai törökök nagy sereggel reggel nyolcz és kilencz óra tájban megnyargaltak és befutották a kiskomári mezőt. Vittenek el az városrul várbeli két asszont, ugymint Lakatjártó Raffaelnét és Horvát Andrásnét, Pannát; János kovácznak egy szolgáját, kocsját; ő magának pedig, az Ormán szélen, fejét vötték. Vittek el közel tizenhárom lovakat.

* * *

A rendkívül érdekes és becses napló itt megszakad. Maga K. Pálfi is eltűnik a következő 1638 évvel szemünk elöl. Mi lett belőle élete végén s hol nyugosznak hamvai, nem tudhatjuk. Naplója soraiban azonban mintegy megelevenedik előttünk tisztos alakja, a mint a szent ekklézsia ügyeit igazgatja, s e közben rendelkezik *az egyházfiakkal*, a következő általa szerkesztett szabályzat értelmében:

* * *

Officia aedilium, circa templum, pastorem, scholam et rectorem.

A templom környül.

Szombat napokon és egyéb fő innepnapok estin az oskolabeli deákgyermekkel a templomot megsöpörtessék, tisztogattassák. És olyankor vagy mindketten, vagy csak egyik is jelön legyen; pókhálót a falakrul letisztítson, és azon legyen, hogy a templom csinosan megsöpörtessék s tisztogattassék; hogy valamely jövevin embernek szeme benne meg ne ütközzék, hogy felölünk gonosz ítéletet tenne.

Templombeli ceremoniaknak ideje kívül, hogy a templom ajtai betöve és szögezve legyenek, arra gondot viseljenek.

A templom kulcsa a praedikátornál álljon.

Estveli könyörgéskor a gyertyát, (melyet az alamizsnapénzből kell szörzeni) gyertyatartóban a predikáló székre szép módjával föltonni és (kiváltképpen) onnend levenni s eloltani az egyházfi gondja lészen.

A templomra, ha valami épület kívántatik, arra az egyházfiak viseljenek gondot és ők találják meg fölöle ne csak a sereg bírát, hanem még a főgondviselő uraimat is.

Mínthogy a körösztlő medencének a templomban kell tartatni, ha mikor körösztlés léssen, körösztlőni való vizet közülök egyik a medenczébe töltsön.

A gyóntatás elvégeződvén, az asztalrul kannát, kelyhöt, abroszt és egyéb ahoz valót jó módjával felszödessön és a praedikátor házához hozasson.

A templomban levő székekön ha mit intézni kell, arra gondjok ő nekiök legyen. Ő hírek és akaratjok nélkül senki a templomban új széköt ne csináltasson, se ki ne vitessön, se egyik helből másikra ne tehessön.

Széköket a templomból valamely lakodalmas házhoz ki vinni szabad ne legyen.

A templomot gyakorta meglátogassák, és ha annak táján valami csinositást kívánó dolgot látnak, arra hiven gondot viseljenek.

A harangkötélre való gondviselés is ő tisztök léssen.

A praedikátor környül.

A hetedszakai predikáció, avagy reggeli és estveli könyörgésön, ha melyik jelön leszön, ugyanazon templomban a praedikátorral szömbbe legyen, hogy, ha mit parancsolni akar, nekie megjelenthesse.

Ha valakit praedikátor uram, valami oly okból maga eleibe akar hívatni, ő közülök hol egyik, hol másik által hívassa.

Ha mi oly dolgot tisztviselő uraimnak izenni akar, ő általok (avagy olykor bíró uraim közül valamelyik által) izenjen.

Az egyházi tanácsok, mikor a szükség kívánja, ő általok gyűtessenek egybe.

Ha ki a halott temetéstül, avagy eskettetéstül való fizetést sokára halasztaná, praedikátor uram ő közülök valamelyik által kérésse meg.

Ha a praedikátor háza táján valami épület kívántatik, ő nekiek adja tudásukra.

Ha a praedikátor zsinatba, vagy az ekklezsiáknak dolgában oda föl, utra akar indulni, késérök felől tisztviselő uraimat ő általok köll megtalálni és Isten után az ő forgolódások által legyen az utra illendő tisztességes készülése és indulása.

Ha valamely mevezetes praedikátor valahonnend praedikátor uramhoz ide jün, mind a két egyházfiu (hivattván) mingyárt ő kegyelméhez eljüjön, és a miben kívántatik, ő kegyelme környül forgolódják, hogy az ő forgolódásokkal kedves emberi előtt tisztölködhessék.

Azonkívül, ha mi oly illendő dolgokban praedikátor uram az ő szolgálatjokat kívánja: az ő magok dolgának káros hátramaradása nélkül jó akarattal szolgálni tartozzanak.

Az oskola és oskolamester környül.

Az oskolának épületeire is ők viseljenek gondot, és ha mi épület hozzá kívántatik, ők szorgalmazzák felőle a fő tisztviselő uraimat.

Az oskolamester fizetését is a deákgyermek tanításátul, ha kik megfizetni vagy nem akarnák, vagy sokára hallogatnák, ők az adósoktul megkérjék és rajtok megvegyék. Ha pedig ők meg nem vehetnek, úgy osztán bíró uraimnak megjelentsék, és azok kapitány uram és a vitéz sereg erejével az oskolamestert megölégítettessék.

Hasomlóképen a halott-pénzt is ha ki nékie meg nem adná, az egyházfiu valamelyik tartozzék az adóstul megkérni.

Némely külső dolgok környül.

Ha valamely nevezetes embernek történik ide bejüvetele, annak szállására mindketten elmenjenek az egyháziak, és a templom épületire tüle tisztességesen alamishát kérjenek.

Ha történik, hogy az itt való gyülekezetbeli valamely alkalmas értékű ember, halálos ágyban levén, testamentomot teszen, azt praedikátor uram szavával böcsületesen megintsék, hogy a testamentom tételében a szent egyházrul se legyen feledéken, hanem, az ő értéke szerint, annak is épületire, valami piczint, az ő javaiból szakasszon és hagyjon.

A pössöl (sic!) ládácska minden vasárnap és fő innepnap a reggeli predikációkor a belső vár kapujában kitétessék, hogy belé a körösztények jó akaratjokból alamishát hányjanak. A mely alamishát praedikátor uram gondviselése és saffarsága alatt legyen.

In summa: Teljes tehetségek szerint, Isten segítségéből az egyháziak azon igyeközzenek, hogy az ő tisztekben az itt való kicsin ekkleziának használjanak.

* * *

Az egyháziak kötelelességeinek ezen érdekes egybefoglalását nem csak korrajzi értékénél fogva, de azért is szükségesnek láttam közölni, hogy kellő értékere legyen szállítható azon, a legnagyobb mértékben téves állítás, mintha a magyar református egyházban *az egyháziak intézménye alakult volna át presbyteriummá!*

A kis-komáromvárbeli egyház, nem hiába hogy legnagyobb részt katonának alkották, egyike volt már Kanizsai Pálfi János lelkészkedése előtt is, a legrendezettebbeknek. Anyakönyvei már 1624-gyel kezdődnek s megállapíthatni

belőlük a lelkészek sorozatát, mely is a Kanizsaiig a következő:

Pathai István püspök, 1624—26.

Deáki Dániel, 1626.

Patonai Lőrincz, 1627.

Paksi István, 1628—1634. Ennek helyébe jött aztán Kanizsai, mint fentebb láttuk.

Bár nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, de azért még sem lesz talán felesleges közölni a *keresztelésről* és *házasságkötésről* szóló két szabályzatot, melyeket minden valószínűség szerint szintén K. Pálfi János szerkesztett; bár nem az ő kezeirésével vannak bevezetve az anyakönyvbe.¹

A körösztolesrül valo regulak.

1. Mikor körösztoelő leszen, azt a' Bába, vagy az elöt való nap, estve, vagy azon nap reggel, Templomban menés elöt, az Tanetonak meg' jelöncze.

2. A' körösztoles rend szerint legyen a Templomban, rend kívül ollykor a' Parochialis házban.

3. A' körösztolesnek rend szerint valo ideje: a rögveli könyör-gés avagy Praedicatio el végezödése után valo idő.

4. A' meg körösztoelendő giermek, a' praecesre, vagy Contio végére a' Templomban föl hozattassek, hogy a' Tanétónak sokara rea varakozni ne köllessek.

5. Az Egyház fiak közzül egyik az medenczebe' körösztoelni valo vizet hozattasson.

6. A Gyermekek Attya ha valahova nem küldetött, nem ment: a' körösztolesben ielen legyen, es gyermekere nevet ő maga imponallyon.

7. Ferfiu gyermeknek ket ferfiu es egy Aszony: leanzonak pedig két aszoni, egy ferfiu komiai legyenek.

8. A' komak ne gyermekek, hanem ugyan emberszamott (tevő) keresztjen tisztösseghbeli személyek legyenek.

9. Magatul külömböző vallason levő embert senki komaságra el ne szolítson.

10. A' megh körösztoeltötöt gyermeknek körösztosegenek napia, neve, Attyanak és komjainak nevük, ez Protocollumban béirattassanak.

11. A' komák a mi Atyankat, a' Credot és a' Tizparanczolatot tudgyak, es ha a Taneto kivannya, elis mondany tartozzanak.

¹ E két érdekes szabályzatot az eredeti helyesírás pontos megtartásával másoltam le.

12. A' komak a' reggeli praecesen avagy Concjon jelen legyenek és az el végeződven, ugyanott maradjanak és őket a' Bába aszon, a' köröztölésnek napia előtt estve a' komaságra valo hivatal felől tudosicsa.

13. Ha valamelyik koma Aszon lean leöend, a' Tanetonak eőneki eleiben vetendő kérdésre a' Catechismusbol meg felelni tartozzék.

* * *

Az hazassagrol.

I. Hazassag szörzők nem valami ven Aszonok, hanem embörseges, értelmes, sőt ugyan Egyhaz Tanaczbeli emberek legyenek.

II. Addig annak megszörzeseben el ne indullyanak, mig a Taneto(na)k hirre nem teszik, es ha az javallandgya, ugy osztan Isten segeczegeből jndiczak el a dolgot.

III. Valakj titkon menyeközöt szöröz, azaz, valakit asztalnál valo bor ital közben, reszeg koraban estve, suspecta orakor meg hazasit, es, valakit vagy leanzonak, vagy aszonyalatnak erővel, magatul maga aszt ki nem advan, kezét ki veszi, és valamely személyhöz valo hazasodásra fenytel, iesztessel, szitokkal, fölötteb valo untatással kiszitetj (holot az ferhez valo mönetelnek szabad jo akaratbol köl lönyy veghez menny) Egyhazi büntetes ala vettessek.

IV. Idővel hazassagra alkalmatlan Leanzot, azaz, tizennegy esztendősnak alatta, senki ferjnek ne szörözzön.

V. Idővel egyenetlen szömelyeknek öszve szörzeseben, a ki tisztössegbeli ember, eszköz ne legyen.

VI. Szombaton, Vasarnap, fő jnnep napokon, se' Adventben hazassagszörzes ne legyen.

VII. Ismeretlen jüvevény jdegennek ez mi helyünkben senki hazastarsot, hasa torka kedvejert ne szörözzön, hanem az a jüvevény a Taneto elejben hivattassek, ki ha kivannya tartozzek az igaz jaratheli voltarol onnend a hol az elöt lakot peöczetes bizonsag levelet hozny.

VIII. A' Templomban valo meghirdetes nekül, a' hazasulandó szömelyek meg ne esküttessenek ; A' meg hirdetes rendszerint legyen vasarnapi regveli Praedicatio vegeben, a menyeköző elöt legh föllyeb tized, legalab harmad avagy negyed nappal.

IX. Az meg esküttetes azon napon legyen, a mellyen a' menyeközőy lakodalam. A' melly napokon es jdőben a' menyeközöt tartani tilalmas, azon napon es jdőben az esküttetes se legyen.

X. Menyeközöt tartany Szombaton, Vasarnap, Hetfen, Adventben, Karacson, Husvet, Pünkösöd hetiben es edgyeb fő illeő innepnapokon legyen tilalmas.

XI. Az hazasulando szömelyeknek meg esküttetese legyen reggely időn, ehomra, rendszerint a' Templomban, a könyörges avagy Praedi-

catio utan. Mellyrül a' vendég-hívó, vagy valamelyk szörző ember, vagy az előtt valo nap estve fele, vagy azon nap regvel Templomban menes előtt a Tanetonak hirt tegyen, hogy ő magat tudgya hozza tartany.

XII. Senki az eő leanyat jdegen vallason levő legennek el ne hazasicza.

XIII. Az Esküttetesnek napjan a Praedicatjon avagy könyörgesen a' hazasulandó szömelyek jelen legyenek, mi(n)d azokkal, kiket a' hivatalos vendégek közzül a megh eskütteteskor magukkal jelen löny kivánnak, kiket a' Vendeg-hívó arra, hogy az Eskütteteskor jelen legyenek, el hirdessen.

XIV. A' meny Aszont a' nyoszolyo Aszonnyal es nyoszolyo leannyal együtt ennyhan tisztösseghbeli Aszonyok böczületessen a' Templomban a' könyörgesre avagy Praedicatjora be keserjek es hozzak.

XV. A' könyörges avagy Praedicatjo el vegezödven, az hazasulando szömelyek, velük levőkkel egygyüt a meg esküvesre elő alljanak.

XVI. Az eskütteteskor a szörző emberek, vagy mind a ketten, (vagy ha valami ketelenség miat nem lehet csak az egykis) jelen legyenek, mivelhogy az hazasulandoknak szabad szömely voltokrol eő nekiek ott akkor felelnek költetik.

XVII. Ha a' meny azon lean leend: tehat az megh esküttetesnek napia előtt valo napon, a' Taneto eleybe, masod avagy harmadmagaval júni es a Catechismusban a' mit es a' mennyt tud el mondanj tartozzek.

XVIII. Az hazasulando szömelyeknek, a' meg esküttetes utan nevük, meg esküttetesnek napja es az szörző embereknek nevük e protocollumba be jrtassék.

* * *

Az eddigi adatok után, azt hiszem, eléggé hű képet lehet alkotni egy több mint harmadfél századdal ezelőtti ref. gyülekezet, presbyterium és lelkész, illetőleg püspök életéről és működéséről; az akkor uralkodott szigorú erkölcsi nézetekről, s a teljes mértékben gyakorolt kemény egyházi fenytékről.

De nemcsak a kis-komáromi gyülekezet presbyteriumáról birunk adatokat, hanem másik dunántúli kiváló egyházunkban, a *pápaiiban* is kimutathatjuk a presbyterium korai megalakulását és meghatározhatjuk működési körét.

Már Nagy-Maráczi Balázs fentebb közlött leveléből¹ is láhattuk, hogy 1650-ben Pápán 24 presbyter volt. A presby-

¹ A 9-ik pont alatt.

terek névsora néhány évről megmaradt s közölve is van az idevonatkozó munkákban.¹ De megvan a pápai presbyterium 17 pontú terjedelmes szabályzata is, melyet Medgyesi Pál 1650-ben szerzett meg s irt be sajátkezűleg idevonatkozó műve, a «Dialogus politico-ecclesiasticus» végéhez kötött pár tiszta lapra.²

«Az Praesbytereknek vaj Egyházi Tanaczoknak Tisztek» e szabályzat szerint az egyházi tanítók és schola-mester működésére és életére, családokra s a scholabeli ifjakra felügyelni; (1. 2. 6. 7.) viszont a tanítókat jó hirökben, nevékben védeni, ellenök való patvarkodást nem tűrni. (3.) Ha a tanító ellen valakinek kifogása van, a presbyterium útján adják tudtára. (4.) Semmiféle tévelygést, czégeres vétket, egymás ellen gyűlölködést és «dagályos haragot» ne tűrjenek el. (5.) Minden karácsony, kis karácsony, husvét és pünköszt szombatján este gyűlés legyen; ha azonban hivattatnak, bármikor megjelenjenek. (8.) Az összegyűléskor a tanító az ő nehézségeit terjeszse elő, melyek eleibe jöttek, renddel proponálja, hogy azok elintéztessenek. (9.) Az egyházfiak a tanító és a presbyterium, valamint a vendégkép megforduló «nevezetes praedikátorok» kívül becsületesen forgolódjanak és szolgáljanak. (10. 11.) Senkit a tanító a templomban, kinevezés szerint az egyházi tanácsok híre és tanácsa nélkül ki ne predikáljon; ha valamit ki akar is hirdetni a templomban, nekik előre hirül adja. (12. 13.) A gyülekezetből való kitiltás, ekklézsia követés kimondása a presbyterek és a tanítók együttes joga. (14.) Némely esetben privatim is meginthet egyeseket a presbyterum, egy vagy két tagja által. (15.) Minden határozat és ítélet jegyzőkönyvbe vezetessék. (16.) Általában mindent megtegyenek a presbyterek, a mi az egyház javára szolgál. (17.)

Aligha tévedünk, ha e szabályzat keletkezésének idejét is a presbyteriumok felállítását elrendelő 1630. évi pápai zsinat után keressük. Mellékesen megjegyzem azt is, hogy e szabályzat némely (10. 11. 17.) pontjai, még kifejezés tekin-

¹ Tóth Ferencz. A pápai ref. ekkl. históriájában a 61—64. lapokon közli az 1650. és 1660. évben választott presbyterek névsorát. Ugyanez megtalálható még Liskay Józsefnél is. (A pápai ev. ref. egyház levéltára 1510—1811. Pápa. 1875. a 18. és 24. lapokon, mindkét helyen rövid szabályzatokkal együtt, melyek a presbyterekre, egyházfiakra és a vagyonkezelésre vonatkoznak.)

² Közölte Szabó Károly. Figyelmező, 1878. 33. 1.

teében is erős rokonságban állanak a Kanizsai Pálfi János által az egyházfiak számára szerkesztett szabályzat egyes pontjaival. Azt azonban mégsem lehet állítani, hogy a pápai szabályzat is a Kanizsai Pálfi János fogalmazványa lenne.

S ezzel végére jutottam dolgozatomnak, melynek adatai alapján, azt hiszem, sikerült bebizonyítani azon eddig egyáltalában nem ösmert és nem hangoztatott történeti tényt, hogy a presbyteriumok hazánkban legelőször a dunántúli részeken létesültek. Ha még e mellett a harmadfélszázados régiségből elég világosan kidomborodnak a kis-komáromi egyház azon korbéli vallásos-erkölcsi és művelődési viszonyai, ez egyedül a szerencsésen megmaradt adatoknak, — melyeket szándékosan hagytam meg a maguk eredetiségében, — lehet érdeme.

Arra hivatott toll igen érdekes képeket rajzolhatna ez adatok alapján a kis-komáromi végvár buzgó kálvinista vitézeinek életéből s méltán nagytekintélyű papjok, a derék K. Pálfi János püspök alakjáról.

Révész Kálmán.

A REF. TEMPLOMI ÉNEKES KÖNYV TÖRTÉNETE.

(Második és befejező közlemény.)

Ismerve a protestáns énekek fő tulajdonságait, szereztési körülményeit, belebocsátkozhatunk a nyomtatott énekes könyvek történetének ismertetésébe.

Protestáns népünk a legújabb időig az énekes könyvben nemcsak azt a könyvet használta, melyből a templomban énekelt, hanem a biblia mellett egy második szent írása volt, melyet olvasott, tanult. Nemcsak egy vallásos család időszaki szokása. hanem ősidőktől, apáról fiúra alászállott hagyomány lehet az, melyet gyermekkorom óta sohasem fogok feledni, hogy ünnepnap reggelén összeült a háznép s mielőtt a templomba ment volna, a családfő igazi vallásos buzgósággal olvasta fel arra az ünnepre tartozó összes énekeket. Ez a családfő ezt a szokást apjától tanulta, apja hihetőleg apjától s így visszamehetnének a reformáció idejére s ott találnánk a könyvek könyve mellett az énekest is az első protestánsok kezében. Bornemissza Péter említi, hogy az ő énekese olvasmányul is készült. Az sem lehet csak

olyan nem régen kitalált szokás, hogy az iskolába a gyermeket hóna alatt a zsolttárral küldték fel s nem sok évvel ezelőtt a kizárólagos tankönyv a zsolttár volt. De találunk még a protestáns népnek gondolkozásmódjára a zsolttár iránt más jellemző vonásokat is, ha azt az egyszerű, de *boldog* falusi népet vizsgáljuk, melynek eszét a *kultura* az igazi világboldogító hittől, vallástól nem csavarta el. A zsolttár a család jegyzőkönyve, egy kis anyakönyv, napló. Ide írják be a születéseket, egybekeléseket, halálozásokat, sőt láttam könyvet, hova még a rendkívüli időjárás is be van jegyezve. A kátét tanuló gyermek számára a legszebb keresztpai ajándék: a zsolttár vagy biblia. Mintha mondaná a keresztszüle: eddig én örököttem keresztyén, erkölcsi neveltetésed felett, ezután megőriz e könyv, ha elvei szerint élsz.

Mindezek a szokások nem újak, ősi hagyományok lehetnek. Jézus életét, munkáját, hitök főbb ágazatait megtanulhatták e könyvből. Vigaszt meríthettek belőle az üldözések nehéz napjaiban; hálát adhattak belőle, ha örömlük volt; imádkozhattak belőle, ha a betegség ágyba szegezte őket.

Ilyen szerepe lévén a «*zsolttárnak*» a protestáns nép életében, nem lehet csodálkoznunk azon, hogy a folytonos használat miatt első énekes könyveink példányai vagy teljesen elrongyolódva, nincsenek meg, vagy ha megvannak is, szakadozottak, csonkák. Így nagyon kevés előszót ismerve, a megjelenés körülményeit csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg.

Mint fentebb említém, a már kifejlődött istenitiszteleti rendtartás tette szükségessé, hogy az énekek egybegyűjtéséről gondoskodva legyen. Sok mindenféle ének jött divatba, melyeknek jó része a protestáns erkölcsiséggel nem egyezett meg. Egy-kettő nyomtatásban is megjelent, mint Szilvás Ujfalvi Imre említi. Tudós, képzett embereknek kellett a dolog élére állni, a lelki szükség kielégítése s a világi tartalmú énekek kiküszöbölése céljából önmagok által szerkesztett énekes könyveket adni a gyülekezeti használatba s a hívek kezébe. S csakugyan már a XVI. század első felében jelennek meg nyomtatott énekes könyvek s azóta mostanig a biblián kívül nem igen van könyv, mely annyiszor, annyiféle alakban és helyen jelent volna meg, mint az énekes könyv.

Hogy könnyebben áttekinthessünk a nyomtatott énekes könyv fejlődésén, néhány korszakot kell megkülönböztetnünk annak történetében. E korszakok a következők:

I. Énekes könyvünk a Graduál megjelenése előtt s Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása.

II. A Graduál.

III. Énekes könyvünk a Graduál megjelenése után.

IV. Előkészületek a reformhoz. A mostani énekes könyv.

* * *

Énekes könyveink sorozatát a XVI. században Szilvás Ujfalvi Imre 1602-ben megjelent könyvének előszava s Bód Péter Magyar Athenása után állíthatjuk össze. Legelső ilyen könyv volt: Gálszécsi István *Énekes könyvecskéje, Krakko, 1536*, melyet Székely István *Istenes énekei* követtek szintén Krakóban nyomtatva 1538-ban. Ezután gyorsan jelentek meg énekes könyvek egymás után: a Kálmáncsehi Mártoné, Bejthe Istváné, Huszár Gálé, Bornemissza Péteré, a *Debreczenben* nyomott énekes könyv 1579-ben, 1590-ben, 1592-ben, *Bártfán* 1593-ban, *Debreczenben* 1603-ban stb.

Ezek közül az elsők majdnem mind elvesztek.

A Székely Istvánról Bód Péter után csak annyit tudunk, hogy «az eklésiának Deák hymnus nevezettel való énekeinek fordítását» tartalmazza.

A Kálmáncsehi Márton énekesének tartalmát Szilvás Ujfalvi Imre tartotta fel. «A reggeli énekeket, melyeket primáknak hívunk, magyarra fordította a Psalmusokkal egyetemben. Vannak ebben Hymnusok, Antiphonák, Responoriumok, Versiculi seu Collectae et Benedicamus.» Nem lehetetlen, hogy a Kálmáncsehi kodex ennek kézírata.

A Bejthe István énekes könyvéről nevén kívül, semmiféle más tudomásunk nincs.

Az első protestáns nyomtatott énekes könyvet 1886-ban a véletlen fedezte fel. Révai Leo könyvkereskedő egy könyvtáblából négy nyomtatott, kottás levelet áztatott ki, melyet azóta fénykép által sokszorosítottak. Ez a négy levél a rajta levő előszó bizonyossága szerint, *Gálszécsi István Krakóban 1536-ban megjelent Énekes könyvecskéjének* töredéke.

Az előszó értelmében, melyben a könyv Perényi Péternek van ajánlva, ez az énekes könyv szent írásból szerzett énekeket foglalt magában «a kössigneek tanításáért», s azt fejtegeti, hogy «miért ne láttassék senkinek a magyar nyelven való éneklés a szentegyházban szidalmazandónak lenni. Mert — mondja — az értetlenek semmit mi bennünk nem csele-

kednek.» A felmaradt négy levél nem egymásután következõ. E levelek ugyanis nyolczadrét alakúak s a két elsõ és két utolsó maradt meg az elsõ ternióból. A két elsõ levélen az elõszó áll, a két utolsón két ének, melyek közül az elsõ a Credo, a másik úrvacsorai ének, mind a kettõ prosa. Ha tudjuk azt, hogy a késõbbi énekesekben a Credo elõtt a Tíz parancsolat s a Miatyánk állott, mondhatjuk, hogy a hiányzó négy levélen hihetõleg utasítás az énekléshez s ezek az énekek foglaltak helyet a Credo címével. A kották szögletre állított négyzetek, olykor szárral s öt vonalon állanak.

A Credo három versbõl áll. Az elsõ az Isten, a másik Krisztus, a harmadik a Szentlélek tulajdonait számlálja el. Ezután következik: Krisztusnak vacsorájáról való ének, mely õ magától nekünk adattatott hozzánk való nagy szeretetébõl, hitünknek erõsségiért. Ez az ének egy versbõl állott, mert alá van téve a záró dísz:

Jézus Krisztus mi idvességünk, ki mi tõlünk Istennek haragját elvette az õ keserüséges halálával és megszabadtott pokolnak kínjától.¹

Huszár Gál énekes könyvének czime: *A keresztyéni gyülekezetekben való isteni dicséretetek és imádságok. Comjátí 1574.* Kemény papiroson, korához képest szép nyomással, tartalmilag rendkívül gazdag könyv. Elõszavában bőven beszél az éneklés hasznáról és szükségérõl. Inti a híveket, hogy «minden gaz korcsmán, virágénekek között és a részeg disznók elõtt az Istennek dicséretét ne énekeljék.» Aztán a nemzeti nyelven való éneklés szükségét bizonyítja. Az idegen nyelven való beszélésbõl a szegény tudatlan község nem épült és semmi értelmet, sem vigasztalást nem vett; éppen azért szedegette õ össze azokat a dicséreteket, melyeket a régi szent emberek írtak s a jámbor keresztyén atyafiak magyarul csináltak, vegyék hát jó néven a hívek ezt a munkát s tiszteljék az Úr Istent belõle.

Ezt az énekes könyvet különösen becsessé az teszi, hogy ebben az isteni tiszteleti rendtartás is le van írva s az énekek úgy vannak csoportosítva, a mint a pap, kántor s gyülekezet a templomban használta azokat. Meg van jelölve, mit énekel ez vagy amaz. Mindenik zsoltár vagy némelyik himnus után is ugyanabból készített imádság áll, melyet vagy mást is mondhatott a szószékbõl a pap. Közbe-közbe

¹ Ismertette dr. Erdélyi Pál. Magyar Könyvszemle 1887. 215—223. l. s végén levõ V. sz. mellékleten.

«capitulumokat» is irt a szerző az apostoli levelekből, melyek felett predicatiót is mondhatott a «minister.» A zsoltárok és himnuszok felett bő magyarázat áll, mely, mint a Credo felett, néha egész történeté lesz. Elöl a reggeli énekek állanak hétköznap és vasárnapra vegyesen zsoltárokkal és temérdek imádsággal. Mindenik énekhez megfelelő antiphona, benedictio, responsorium és versiculus van csatolva. Reggeli ének van 36, melyek közül 22 zsoltár, 14 himnusz. Ez utóbbiak a codexekben primak s a teremtés történetét tárgyazó énekek név alatt fordulnak elő.¹ Ezekhez csatlakoznak s bizonyosan reggel voltak isteni tiszteleti használatban azok az énekek, a melyek a hitelveket tartalmazzák s a későbbi catechismusi énekek egy részét képezték: a Te Deum laudamus, Credo, Symbolumok, Bűneinkről való vallástétel, a szentháromsághoz való könyörgés, az üdvözülés módjáról, a szentháromság bizony örök istenről való vallástétel, a Tíz parancsolat, Mi Atyánk többféle változatban latin után fordítva, vagy mint Luther és Dévai eredeti művei.² Ezután következnek az egyházi évkört bevezetőleg az adventi énekek reggelre és estére³ a karácsonyi énekek⁴, melyek közé van

¹ 95., 96., 97., 98., 1—17. zsolt. Immár a nap feljövén, Immár mostan óh szent lélek, Igaz bíró vagy Ur Ist. Állatoknak megtartója. Látod isten sziveinket, Oh mennyei mi szent atyánk, Mi keresztyének te néked, Felséges Isten, mennynek, földnek Ura. Mennynek és földnek nemes teremője, E széles földnek nagy bölcs alkotója, Magas mennynek szentséges Istene, Nagy hatalmú felséges Ur Isten, Felséges Isten, mennynek, földnek Ura.

² Mi hiszünk az egy istenben, Hiszünk mind egy Istenben, A keresztyénségben, igaz vallás a hitben, Valamely ember üdvözölni akar, A ki akar üdvözölni, Mindenható Ur Isten, mi hűnös emberek, Könyörögjünk Istennek hitből, *Hálát adunk neked mindenható irtalmas Ur Isten,* Üdvöz légy örök Ur Isten, Minden embernek illik ezt megtudni, Szent háromság és csak egy istenség, Imádunk mi téged szent háromság, Atya Isten tarts meg minket, Oh Israel szerető népem, Szükség megtudnunk üdvösségünk dolgát, Mindentek meghallgassa. A kegyes atyánk, kit vallunk hitünkben, Mi atyánk, ki vagy mennyekben.

³ 118. cs. Mindeneknek teremője, Mindeneknek megtartója, Zakhariás éneke. Jövel népek megváltója, Jövel szent lélek U. Ist., banatinkban, Jövel sz. lélek U. Ist., ki atyával vagy egy isten, Mennyből az ige lejöve.

⁴ 113., 111., 146., 24., 45., 72. zs. Zakhariás éneke (változtatva.) Jer mi dicsérjük áldjuk, Szent Ezsaiás így ír Krisztusnak, Jer dicsérjük a mai napon a mi . . . . Mikor széles e világ kárhozatba esett volna. Mindnyájan örüljünk hiv keresztyének, Dicséretes gyermek, ki e napon születék, E nap nekünk dicséretes nap, Ur Isten veletek, keresztyének, Jer mindnyájan örüljünk, Krisztus Jézus születék, Ur Istennek szent fia, Gyermek születék Betlehembe, Dávidnak ő városában, Semmiből teremté az Ur I., Mi Atyánk Atya Isten, Jézus Krisztus mi idvességünk, Teljes széles e világon.

beékelve a kommunikálásra való két dicsérettel az úrvacsorának kiosztási módja történeli visszapillantással, a pap, kántor, a gyülekezet teendői.

Hogy az egyházi évkör teljesebb volt a XVI. században, mutatja az, hogy olyan ünnepi énekek is vannak felvéve, minőket ma, megszűnvn ünnep lenni az az alkalom, nem használunk. Ilyenek a kis karácsonyi énekek,¹ melyeket két új-esztendei hymnus követ.² Ilyenek továbbá a vízkereszt énekek is.³ Vízkereszt után való vasárnapra a 140-ik zoltár van felvéve. A Quadragesima úrnapijára 8 ének van, melyek közül 3 zoltár.⁴ A nagy hétre felvett énekek között bizonyos rendetlenség uralkodik. Elöl ugyanis két ének áll Krisztus kinszenvedéséről felirattal⁵ s ezután következik egy virágvasárnapi ének,⁶ melyet ismét Krisztus kinszenvedésének ünnepén czímmel a 22-ik zoltár követ. Husvét ének először hat van felvéve, melyek közé vannak beillesztve a kommunikáláskor a pap, a kántor és a gyülekezet által mondandó szertartásos énekek.⁷ Minthogy az úrvacsora csak kétszer van beillesztve e könyvbe s itt gondosan gyűjt énekeket a szerkesztő, nem lehetetlen, hogy az időben csak kétszer kommunikált évenként a gyülekezet. A hat husvét éneket Krisztus kinszenvedéséről és feltámadásáról felirattal tíz ének követi, melyek a legújabb időig megmaradtak énekgyűjteményeinkben.⁸ Krisztus feltámadása ünnepe után való úrnapijára három ének van felvéve,⁹ négy áldozó csütörtöki s két hálaadás az Atya Úr Istennek az emberekhez való

¹ 132. zs. Jó keresztyének kik vagyunk ² Nékünk születék mennyei király, Megteljesíté Atya Isten. ³ Jó keresztyének kik vagyunk az Istennek hálát, Herodes dühös ellenség, Gonosz kegyetlen Herodes. ⁴ 31., 4., 133. zs., Mennynek és földnek teremtőjét, Hallgasd meg mi kegyes teremtőnk, Immár a nap meghosszabbult, Jézus üdvösségnek feje, Mint feltámadt fényes hajnal. ⁵ Kegyelmes Jézus Krisztus, ki vagy mi egy reménységünk, Hallgasd meg kegyelmes Isten a mi könyörgésünket. ⁶ Dicséret és dicsőség tenéked. ⁷ Örülj és örvendezz keresztyének gyülekezete. 57., 111., 114. zs. Keresztyének serege dicsérje husvét ünnepet. Keresztyének serege, üdvösségünk dicséretivel. ⁸ Csupdátalos nagy bölcsesség, Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá szent vére hullásával, atyját megengesztelé, Krisztus feltámad igazságunkra, Krisztus feltámad, nekünk örömet ada, Krisztus feltámad, ki értünk megholt vala, Krisztust megfeszíték kegyetlen zsidó népek, Krisztus a mi bűneinkért meghala, Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosá, És kiket ő szerete, Krisztus feltámad, ki emberré lett vala ⁹ 112. zs., Urnak végvacsorája és ő áldoztjára, Üdvös légy Krisztus a világnak Ura.

nagy szerelméről.¹ A pünkössti énekeket egy himnusz s két zsoltár vezeti be s a szent lélek segítségül hívásáról címmel kilencz s a szent háromság ünnepén felirattal négy ének zárja be az egyházi évkört.² Az ez után következő kevés számú énekek a későbbi gyűjteményekben szentegyházbéli dicséretök összefoglaló czim alatt foglalnak helyet. Ezek: nyárban, szombat napokra vagy ünnepek estéjére való énekek³, Úrnak napján vecsernyére⁴, az apostolok ünnepére vagy egyéb szenteknek emlékezés napján való énekek⁵, predicator után való dicséretök, hálaadás, bálványimádók ellen, bűneink bocsánataért, Isten dicséretére való intés, pogányok és egyéb bálványozók ellen⁶ című énekek rekesztik be a gyűjteményt.

A mi az énekes könyv beosztását illeti, az eléggé tiszta és világos. A vasárnapi és chatechismusi énekeket az ünnepek követik, ezek után pedig a különféle alkalmakra irtak állanak. Az énekek száma 164, mely számot az apró benedictiók, versiculusok stb. jóval megketszerezik. A 164 ének között 47 zsoltárfordítás, 117 himnusz legnagyobbbrészt prózába öntve s messze maradva már csak a következő gyűjtemény csiszoltabb formájú darabjaitól is. Szerzőkül Dévai, Batizi, Melius, Huszár Gál vannak említve s néhány ének Luther után van átdolgozva. Ha ez énekgyűjteményt összehasonlítjuk a Battyányi codexxal, feltűnő a hasonlatosság himnuszai alakja között. Mig a zsoltárfordítások különböző kézre vallanak, a himnuszok csaknem szóról szóra egyeznek egymással. Az első tizennégy s az adventi himnuszok mind a két gyűjteményben ugyanazok. Ez a körülmény azt engedi következtetni, hogy Huszár Gál ugyanazon forrásból merített

¹ 17. zs. Mostani nagy ünnep és jeles örömök, Jézus Krisztus mi váltságunk, *A Krisztus mennybe felméne, nekünk helyet szerezni*, Hálaadásokkal énekeljünk, Krisztus mennybe felméne Alleluja. ² Jövel szent lélek Ur Isten, Jövel szent lélek Isten, tarts, Jer mi kérjünk szent lelket, Adj Ur Isten szent lelket, Hallgass meg minket nagy Ur Isten, Keresztyének kik vagytok, *Könyöröggünk az Istennek, Jövel Szent Lélek Ur Isten. Lelkünknek vigassága*, Jer mi kérjünk szent lelket, Mi szent Atyánk, kegyes és, Oh dicsőséges szent háromság, Áldott Atya Ur Isten, Üdvözlégy örök Atya Isten. ³ 144., 147. zs. ⁴ 117 zs., Teremtő Atya Isten, Birjad Ur Isten a mi szíveinket, Segélj meg minket mindeneknek Atyja, Krisztus mi édes megváltónk, Jer dicsérjük keresztyének, Jézus Krisztus mi mennyei egy Mesterünk, Üdvöz légy irtalmas Isten ⁵ 130., 54. zs. ⁶ Hálát adunk néked örök Isten, Felséges Isten mennynek, földnek Ura, Mennynek és földnek nemes teremtője, Úrnak szolgái, no dicsérjétek, Csak te benned Uram Isten nagyon bizodalunk

gyűjteménye készítése alkalmából, melyből a közhasználatban levő s egymással tartalmilag egyező codexek leirói s később a Gradual szerkesztői, Dayka és Katona.

Az Akadémia könyvtárában van egy nyolczadrét alakú, elől, hátul hiányos énekes könyv, melynek felfordított «z» betűje bizonyossá teszi, hogy Debreczenből, Komlós nyomdász kezéből került ki 1564—1576-ik évben. Toldy és Szabó Károly e könyvet *Huszár Gál énekes második kiadásának tartják*. Bár e tudósok véleménye ellen kétséget formálni semmi nyomósabb okom nincs, mégis, ha valaki a két könyv szerkesztét összeveti, talán nekem ad igazat, ha azt állítom, hogy e két könyv egymással ilyen összeköttetésben nincs. Szerkezet tekintetében egymástól teljesen különböznek s a debreczeni nyomás megmaradt részének 96 éneke között 56 új, 40 régi; tehát a tartalom nagyobb fele újabb keletű. Aztán meg a Debreczenben készült énekes könyvben nyoma sincs a benedictiók, versiculusoknak stb., melyek pedig amannak mintegy felét teszik. Szoktak lenni az újabb kiadásokban változtatások, de szerkezet, tartalom, terjedelemben ilyen nagy különbség mégsem fordul elő. Huszár Gál énekes könyve végén említi, hogy «a psalmusokból és a régi szenteknek egyéb könyörgésiből való isteni dicséreteket Istennek kegyelmes segítségéből e könyvnek második részében adjuk ki». E nyilatkozat után tarthatnák némelyek e könyvet a második résznek is, ha az előbbiből 40 ének felvéve nem volna benne. Szilvás Ujfalvi Imre említi, hogy «Huszár Gál bocsátott ki Isteni dicséreteket és Psalmusokat, azok közül válogatottakat, melyek ez időben a jámbor atyafiaktúl szerzettettek, anno 1560 cum dedicatoria Epistola ad Petrum Melium.» Mélius neve arra enged következtetni, hogy ez a neki ajánlott könyv Debreczenben jelent meg, talán az ő pártfogásával és segélyével, mint ez e korban történni szokott, s aztán az ebbe felvett zsoltári dicséretetek csakugyan olyanok, melyet ez időben a jámbor atyafiak szereztek. Ha e feltevést elfogadjuk, tarthatjuk e könyvet az Ujfalvi által megnevezett Huszár-féle énekes könyvnek s ez esetben Ujfalvi tévesztette el az évszámot, mert a legelső ének benne 1564 évszámot tüntet fel.

De bármint van a dolog, ez a Komjátiban megjelent Huszár Gál-féle énekesnek sem második kiadása, sem második része nem lehet, hanem attól egészen különvált régibb vagy újabb kiadás.

Ez az énekes könyv csonka. Az elejéről hiányzik huszon-

négy levél, a közepéről egy. A végéről nem sok veszhetett el, mert a házasok éneke még meg van benne s más énekesek e fajta himnuszokkal szoktak végződni. Beosztás tekintetében amattól eltérőleg elől állanak a zsoltárok s ezeket követik a himnuszok. A zsoltárok szabadon vannak fordítva Dávid után, elől-hátul megbővítve. Van benne 34 zsoltár, tehát nincs mindenik lefordítva.¹⁾ Szerzőkül a versfőben vagy a végén Sztárai, Magocsi, Németi, Ludovicus, István deák, Pap Benedek, Chasseé Miklós, Hartványi Imre, Szegedi Gergely vannak megemlítve. Bármelyik évben jelent meg e könyv, — az bizonyos, hogy nem sokkal az előbbi után — igen nagy a haladás benne verselés tekintetében. A zsoltárok magyaros rythmusban, sokszor sikerült rímeléssel jelennek meg, mi az előbbi könyvben a megnevezett szerzők darabjain kívül nem volt található.

A himnuszok 5 csoportra oszlanak, u. m. *ünnepiek, úrvacsoraiak, predicatio után mondandók és közönségesekre*. Az ünnepi énekek száma nagyon kevés, Adventi énekek nincsenek benne, nagy pénteki és pünkösdi ének pedig csak egy. Az úrvacsorai énekek száma 7, melyek predicatiókor, bűnbevalláskor és a jegyek osztásakor énekeltettek. Vasárnap predicatio után való hálaadás felirattal 16 ének következik, melyek azonban különböző alkalomra valók. Az első kettő tulajdonképeni hálaadás. Ezeket egy pünkösdi ének követi, mely bizonyosan tévedésből került ide. Ezután egy latin himnuszfordítás áll, melyet a bálványozók, kegyetlenek ellen való könyörgések, három hálaadó és egy isteni oltalomért esdő ének követ. Két igen érdekes hazafias ének következik ezután, melyeknek tulajdonképeni intentiójuk a honfiúi fájdalomon kívül egy kis vágást adni a katholicismusnak papjai romlott erkölceért. Az elsőnek czime is elárulja ezt: Az Magyar Ország siralma, kinek romlása és pusztulása az bálványimádásért, kegyetlen hamisságért és fertelmes élet miatt lett. E szakaszt négy, háborúság idején való könyörgés fejezi be. A szent egyházbeli dicséretnek a már fennebb említett, újabbán chatekismusi énekek cím alatt összefoglalt himnuszok, a hitelveket, symbolumokat s az üdvözülés útját, módját tartalmazzák. E szakaszt ismét egy hazafias ének zárja be latin felirattal, mely azon okokat

¹ 34, 37, 44, 45, 47, 50, 51 négyszer, 57, 71, 77, 79, kétszer, 90, 103, 112 kétszer, 13, 117, 121, 124, 127, háromszor, 129, 130, 133, 134, 143, 144, 148, 42. zs.

sorolja fel, a miért ostorozza Isten az országot. Az ötödik részből, mely a közönséges isteni dicséreteket foglalta volna magában, csak egy ének maradt fel: Cantio de matrimonio czímmel s ennek sincs vége. A többi levél hiányzik.

A himnuszok száma 62. Az előbbi énekes könyvben foglaltak közül sok el van maradva, különösen azok, melyek latinból vannak fordítva, a reggeli énekek, adventiek. Az ünnepek, szent egyházbéliek csaknem mind ugyanazok, itt-ott egy kis javítással. Az új, illetve eddig ismeretlen énekek száma 22.¹ Az énekek versszak szerint vannak ugyan írva, de egyet-kettőt kivéve nem vers alakban. Kotta az énekes könyvben nincs.

Tartalom és szerkezet ismerése után vetve egy futó pillantást az eddig tárgyalt két nyomtatott énekes könyvre, a különbség azonnal világos lesz. A Komjátiban nyomtatott Huszár Gál-féle énekes könyv szertartásos énekek és himnuszok gyűjteménye, emez pedig csak himnusokat, ezek közül is csak válogatottakat tartalmaz; amaz tele van apró benedictiókkal, antiphónákkal, versiculusokkal, sanctussal is stb., emebben ilyeneknek nyoma sincs; amaz egész énekes könyv, emez csak fél, mert az e kori isteni tiszteletben bizonyosan használtak mellette írott gradualet is; amaz gyülekezet, pap és kántor részére való, ez tisztán csak a gyülekezeté. E tekintetben a komjátii énekes egész különálló s hozzá hasonló az Öreg Graduálig sem előtte sem utána nincs. A debreczeni nyomású, Huszár Gálénak tartott könyv pedig ósanyja azoknak az énekeseknek, melyek Debreczenben és egyebütt nyomtatva a jelen század elejéig közhasználatban vannak a ref egyházban.

Évszám szerint a Debreczenben 1579-ben megjelent énekes könyv következők: *Énekes könyv. Melyből szoktanak*

¹ Sokszor kellene erről emlékeznünk. Szakadása lón az emberi nemnek, Beszéde mellé szerze szent jegyeket, Gyakran nekünk kellene Istennek hálát adnunk, *Jer, dicsérjük az Istennek fiát*. Hálaadásunkban rólad emlékezünk. Valaki Krisztusnak vacsoráját vészed, Szükség nekünk Krisztus jó tettéről, *Adjunk hálát mindnyájan*, Mindenható Ur Isten, ki a te kegyességéből, Tekints reánk immár nagy Ur Isten, Keserves szívvél mi Magyarországbán, Hallgass meg mostan felséges Isten. Emlékezzél meg mennybéli Isten, Buzgó szívvél te fiad kegyes atyánk könyörgünk. Kegyelmezz meg nekünk nagy Ur Isten, Tanúlj meg te az uton elmenni, Jer dicsérjük mindnyájan Urunkat. Segítséggel hívjuk a mennybéli Istent, Áldott legyen mindörökké az Atya Isten, Szükség keresztyéneknek tudakozni. Jámbor házasok meghallgassatok.

az Urnak dicsiretet mondani az Anya Szent Egyházban és a keresztyének minden gyülekezetiben. Mostan ujabban egybe szedegettetett és egy néhány szép dicsiretekkel megőregbítetett a keresztyéneknek vigasztalásokra emendaltatott . . . Előszava nincs, közbe-közbe egypár levél hiányzik belőle. Az a néhány év, melylyel az előbbi után megjelent, nem változtatott a berendezésben semmit, mintegy amannak bővebb kiadása. Egy néhány énekkel több van benne, de amabból nem vett fel tizet. A zsoltárok között, az első tizzel együtt — melyek az előbbi elveszett részén hihetőleg, meg voltak — új 17.¹ Hymnus eddig ismeretlen 8.² Az énekek száma e könyvben 119, nem számítva ide 5 halotti éneket, melyet említeni sehol sem fogok, mely külön munka tárgyát képezhetné. Kotta ez énekes könyvben sincs, csak hivatkozás a dallamra.

Nem csak énekes könyvünk történetére, hanem szorosán a XVI-ik századi magyar irodalomtörténetnek intő, feddő s elbeszélő költészetére nevezetes, nélkülözhetlen forrás: *Bornemissza Péter Énekek három rendbe: külömb külömb félék . . . Detrekő várába 1582* című énekyűjteménye. Ez az a ritka és nevezetes könyv, mely a mellett, hogy protestáns énekeink nagy részét magában foglalja, feltartotta Szkárosi Horváth András, Nagybáncai Mátyás, Dési András, Kákonyi és Sztárai feddő és bibliai historiás énekeit. A könyv három részre oszlik, melyek mindenikét ismertetni nincs terem, csak a templomi használatra szánt énekekre terjeszkedem ki.

Ezek az énekek az első részben, «melyben rövid dicsiretek vannak. Kiknek számok CXCVIII, kik közül sok predicatiók mellé valók» s a második rész végén találhatók.

Az első résznek, mely tulajdonképen templomi énekes, beosztása már eltérő a fent említett debreczeni énekesekétől. Itt ugyanis legelőször az ünnepi hymnusok következnek az egyházi év szerint, külön osztályba sorozva az új esztendei és pünkösdi énekek is. Azután következnek a hit ágazatát tárgyazó, kommunikálaskor mondandó s a közönséges isteni dicséretnek, különösen ez utóbbiak rendkívül változatos tar-

¹ 1. 2, 3, 7, 8, 10, 12 kétszer, 27, 30, 32, 70, 103 új három változata. 23. 145. zs.

² Magasztallak én Istenem, Mint keseregnek most a keresztyének. Ne hagyj elesnem felséges Istenem, Jólehet már sokat szóltunk Dávidról, Uram, benned még az én reménységem, Nagy hálákat adok az én Uramnak, Mikor Dávid vala keserűségben, Gyarló emberekkel feddözik az Isten.

talommal. Ide vannak beosztva a zsoltárokból szerzett dicséretetek is, melyeket ismét közönséges himnuszok követnek az anya szent egyháznak siralma, a nyomorult országunknak megszabadulásáért, az Ur Istennek való hálaadás és könyörgés, Magyarország siralma, siralma a magyar nemzetnek, az Antikhrisztus háborgatása idején való, az utolsó ítéletről, a keresztyéneknek pogányok kegyetlensége ellen való könyörgése, török rabságból való kiszabadulásért hálaadás, testi jókért való hálaadás, étel után való dicséret, a háborúságnak szenvedéséről való, jámbor életre intő ének, az emberi életnek árnyékképen való elmulásáról, e világnak megutálásáról, a khatekismus után való isteni dicséret, kit gyermekek énekelnek, a házasságról való énekek, a keresztyén rabok könyörgésének formája, a magyaroknak siralmas éneke a tatár rablásról, énekecske gyermekeknek rengetésére, kit Bornemissza Péter szerzett Sulok Anna, Balassi Jánosné nevére, édes vigasztaló ének, hajnal-ének stb. stb. feliratokkal. A Bornemissza Péter énekes könyvében csaknem mindazon énekek benne vannak, melyek az eddig említett énekes könyvek himnuszgyűjteményét képezik. A szertartásos, kisebbszerű énekek s a komjátii énekes könyv azon himnuszai azonban, melyek a gradualékkal egyeznek, tehát egyszerű katolikus énekfordítások, még csak nem is átdolgozások, hiányzanak belőle. Az ünnepi, hitágazatról, úrvacsoráról szóló énekek ugyanazok, melyek a komjátii s debreczeni énekes könyvek e csoportját képezik. A benedictiók, versiculusok, antiphonák gondosan mellőzve s még a Lítania Major is ki van hagyva, mely pedig egész a jelen század elejéig minden kiadásban megvan.

Alig akadunk egy pár ismeretlen énekre e csoportokban. Nagy a száma azonban azoknak az új énekeknek, melyek a predicatio után való s főleg a közönséges isteni dicséretetek szaporítják. Amott 6, emitt 36 ismeretlen énekkel találkozunk.¹ Különösen szaporodott az anya szent egyház panasza

¹ Mennyi sokat szól Isten, Könyörödjünk Istennek hitből, Jézus Krisztus mi idvességünk. Ti keresztyének dicsérjétek, Vedd el Ur Isten rólunk haragodat. Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket. Megbántottunk Isten szüntelen téged, Mi Urunk Jezus Krisztus, *Emlékezzél Ur Isten híveidről.* Felséges Isten, kegyelmes I., Dicsérd az Istent te hív keresztyén, Ur Jézus Krisztus, ne hagyj elvesznünk, Követi vala népek sokasága, Jer dicsérjük mindnyájan, Fényességes tengernek csillaga, Ur Isten, ki mennyben lakozol, Emlékezzél Uram mi történék mirajtunk, Mikor zsidó nemzet. Kérlek és intlek mostan téged, Téged

feliratú csoport. A II. részben levő rövid isteni dicséretek száma, «melyek mint predicationok oktatnak» 37, de ezeket, mint az elhelyezés is mutatja, maga Bornemissza sem szánta templomi éneklésre, bár későbbi énekes könyveinkben ezek közül is előfordul egy pár. De nemcsak a himnuszok, a zsol-tárokból szerzett isteni dicséretetek száma is nagyon bővült.² Sztárai énekeit csaknem kivétel nélkül megtaláljuk itt.

A Bornemissza Péter énekes könyvében a XVI-ik század énekköltészete, mondhatjuk, benne van. 235 ének a reformáció kezdetétől 1582-ig terjedő időnek költészete. S ez énekes könyvben csaknem kizárólag az új szellem munkás. Régi egyházi énekköltészet is vannak ugyan itt, de a túlnyomó szám eredeti önálló protestáns termék. *Szegedi Gergely, Lőrincz, Sztárai, Batizi, Silvester, Huszár Gál, Melius, Deska, Thordai, Chasee, Hartiani, Siklósi, István deák, Németi, Magochi, Ujlaki, Battyányi, Nagybáncsai, Palatich György, Tolnai, Stephanus, Suhodolil, Katage Anna, Pap Benedek, Szirjái Balázs, Szepetneki János, Tuba Mihály* stb. a szerzők, kiknek munkái alkotják az énekes könyv tartalmának zömét. A mi ezután következik, a termékenységhez képest, csaknem megállapodásnak nevezhető. Találunk ugyan — mint látni fogjuk — helylyel-közzel más énekeket is az ezután megjelent énekes könyvekben, de — a Graduál után való szaporulatot nem számítva — énekköltészetünk fénykorát eddig számíthatjuk. Ennek különben természetes oka van. Valamely szellemi mozgalom keletkezésékor, ifjúkorában a kedélyek lángolóbbak, tette inkább készek, mint később, midőn az eszme már diadalt arat, midőn a készlet munka és fáradság nélkül csak élvezni kell. A refor-

Ur Isten, mi keresztyének, Kegyelmes Ur Isten te hozzád folyamunk. A mely embernek jó hiti vagyon. Nagy Ur Isten, ne hagyj minket, Uram Isten miért bocsátál reám. Hálát adok neked Ur Isten, Fohász-kodom hozzád Uram Istenem, *Adjunk hálát az Urnak, mert érdemi,* Bátor érted Uram Isten, kárt vallanánk, Semmit ne bánkódjál Krisztusnak szent serege. A mi mesterünk minket arra int, Mely igen rövid lám ez világ. Mit bizik a világ ő álnokságában, Mi kegyes atyánk bölcseségnek Ura, Mi keresztyének megemlékezünk, Szánja Ur Isten hűveinek romlását, Csak te reád Uram Isten kell magunkat biznunk, Szentellessék Uram a te neved, Immár a nap feljövén, Mindeneknek teremtője és hűveknek megváltója, Láss hozzám Ur Isten, kegyelmes szemekkel.

² 2 más vált. 6, 12 más, 27, 29, 30, 36, 42 más, 44, 52, 53, 64. 65, 69, 77 más, 102. 113. 120. 122 *Órül mi szívünk, mikor ezt halljuk.* 123 kétszer, 130 vált. 142 zs.

matió az időtájt nálunk be volt fejezve, úgy szólván fénykorát élte.

1590-ben Csáktornyai János nyomtatásával jelent meg *Debreczenben* egy énekes könyv, melynek czímlapja hiányzik. Alakra és beosztásra nézve az 1579-ben megjelent énekes könyvvel egyezik, csakhogy ebben a püNKÖSTI énekek külön osztályba vannak csoportosítva s mi eddig a hymnuszok között egyikben sem fordult elő, *Tempore introitus* czímmel a már ismerős Örül mi szívünk kezdetű énekkel együtt egy új ének áll ¹ a püNKÖSTI hymnuszok után. A zoltárok között új van 9, ² de az eddig ismertek közül nagyon sok maradt el. A karácsonyi énekek száma kettővel szaporodott, melyek közül az egyiket most is énekeljük. ³ A püNKÖSTI énekek között szintén két ismeretlen fordul elő, melyeket imádság czímmel egy más követ. ⁴ Az énekes könyv végén nagy a rendetlenség. Minden csoportosítás nélkül vannak összehányva az énekek, melyek között 5 ujat találunk. ⁵

A Debreczenben nyomtatott énekesek között reánk teljesen épen maradt könyv 1592-ben jelent meg. Címe: *Keresztyéni Énekek, Melyek az Gradual mellett s a nélkül is az hol azzal nem élhetnek az magyar nemzetben reformáltatott Ekleziákban szoktanak mondatni. Mostan ujonnan de mértékletessen és telyessen többített és illendőbb rendben, hogynem mint az előtt, kibocsátalott.* Nyomtatta Csáktornyai János. Bár a berendezés, hely és nyomtató után következtetve az előbbit is annak tarthatjuk, ez előttem a legelső biztos Gönczy-féle énekes könyv, előszava alá lévén írva a Gönczy György neve.

Az előszó szerint a rend szempontjából szükséges az egyházakban az énekes könyv, melyet szerkesztő most új dicséretekkel bővített. Hasznosak ezek a szép dicséretes, mert ezek által kérünk valamit vagy hálát adunk az Istennek, mert a hivek általuk épülnek lélekben, mert a régi atyák és proféták is megtartották ezeket s szent Pál is ajánlja, mert nálunk az énekléssel kezdett az evangéliomnak tiszta tudománya az Istennek igaz ismeretével beszállani, miről az

¹ *El-bé meggyünk nagy örömmel.* ² 147. 69. vált. 10. vált. 15. 43. vált. 115., 74. 127. zs. ³ *Jézus születék idvességünkre,* Nagy hálákat adjunk az Atya Istennek. ⁴ PüNKÖST napja betelvé, A püNKÖST ünnepnapján, tanítványok egy házban. ⁵ Atya Isten mennybeli teremőnk, Hajts meg Úr Isten kegyes füleidet, Mi Urunk Jézus Krisztusnak szerelmes Atyja, Könyörgünk néked Istennek szent fia, *Mire bántódol oh te én szívem?*

öregék bizonyosságot tehetnek. Az éneklésben három dolog szükséges: hogy értelmes, mértékletes és lélekben s igazságban legyen. Végül okát adja, hogy miért mondta el ezeket. Azért, hogy megmutassuk, hogy isteni tiszteleti rendtartásunk a más országokéval egyezik s bedugjuk azoknak száját, kik minket valami rendetleneknek ítélnék az Anya Szent Egyházban való jó és helyes rendtartásban.

A következő lapon, mint az időben szokás volt, a nyomtató kér bocsánatot a sajtóhibákért.

A beosztás, bár alapszabályban az előbbivel egyezik, tisztább, könnyebben áttekinthető. A zsoltárokból szerzett isteni dicséretetek után az ünnepi himnuszok következnek. Mi eddig a debreczeni nyomásokból hiányzott, elől három adventi ének áll. A karácsonyi énekek után kis karácsonyra, vizkeresztre s mit eddig nem találtunk, virágvasárnapra is vannak énekek felvéve, bár jó részben a karácsonyi dicséretetek közül. A nagypénteki, husvétii, áldozócsütörtöki, pünköshti énekek után szent háromság napjára való énekek következnek. Itt újra eddig nem alkalmazott énekesoport áll Invocationis Formae latin felirattal. E csoport az atyához, fiúhoz és szentlélekhez irt énekeket tartalmaz. A kathekismusból való énekek után az úr vacsorájáról szólók következnek. A különb-különféle énekek csoportjában is, hol eddig a legnagyobb rendetlenség uralkodott, az által, hogy alosztályok vannak megkülönböztetve, könnyebb az áttekinthetés. A főbb részek a következők: Az üdvösség igaz módjáról, Könnyörgés a háborúság idején, Hálaadás és könnyörgés, Vigyázásra való intés, Vigasztalás, Templomba menéskor, Predikáció után, Az ecclesia ellenségei, bálványozók ellen, Intés, Vallás és könnyörgés, Reggeli dicséretetek, Estvére való ének.

A már ismeretes zsoltár-átdolgozások közül sok elmaradt, azok helye újjal van pótolva. A himnuszok között körülbelül 17 eddig ismeretlen ének van, ¹ melyek ünnepi és közönséges alkalmakra különböző helyeken találhatók.

¹ Az Atya Úr Isten Adamot hogy teremté, Minden embernek mi örömet mondunk, Dicsőség és dicséret te néked, A mi Urunk Jézus Krisztus mit szenvedte, Oh, Jézus mi idvezítőnk, kiben nagyon hitünk, A Krisztus mennybe felméne, minden egeknek felette, A pünköst jeles napján szent Lélek Isten küldetéek, Magasztaljuk keresztyének az Úr Istent, Oh mennyei nagy boldogság Hallgasd meg Úr Isten a mi beszédinket, Mostan Úr Isten hozzád kiáltunk, Jézus Krisztus mi kegyelmes hadnagyunk. Jövel, légy velünk Úr Isten, Mennybéli nagy Isten hozzád kiáltunk, Ébredj fel világ bűneidből, *Szent vagy örökké Atya Úr Isten, Krisztus ki vagy nap és világ.*

1593-ban ismét jelent meg egy énekes könyv *Bártfán*, melyet Szabó Károly bizonyosan megjelenési helye alapján lutheranusnak tart. Ha csakugyan lutheranus e könyv, mint tartalma bizonyítja, ez időben nem volt különbség az énekekre nézve a két felekezet között. Ez énekes könyv nagyon csonka példánya a sárospataki főisk. könyvtárban van meg. Elöl hiányzik 182 lap, közbe-közbe s a végén néhány levél. Az első hiányzó lapokon bizonyosan az ünnepi himnuszok voltak, mert e fajta énekeket a megmaradt leveleken nem találunk. A bártfai énekes könyv beosztása egészen más, mint az eddig tárgyaltaké. A zsoltárokat, mint a komjathii, egész helyesen, nem csoportosítja külön, hanem tartalmuk szerint osztja be a dicséreték közé. Egyéb tekintetben azonban az elrendezésben áttekinthetőség nincs. A 183-ik lapon a «Szent Háromság nap után való dicséreték» kezdődnek, melyek között foglalnak helyet a templomba menéskor mondandó. a szent lélek segítségül hívását tárgyazó, a háborúságnak szenvedéséről való dicséreték vegyesen hálaadó, kérő himnuszokkal. Oly nagy az összevisszaság, hogy a tiz parancsolatról szóló két ének közé, odaszúr egy hálaadást, az üdvözülés útjáról, módjáról szólók közé egy hazafias éneket, más zsoltárt és könyörgést. Most a boldogságról zengő, majd egy esti ének, ismét a szent házasságról szóló, majd úti ének, s «az Horatius második verses könyvének tizennegyedik énekének» fordítása áll Szikszói Tasnádi Páltól. Ha nem a XVI. század vége felé jelent volna meg, midőn már több nyomtatott énekes könyv volt közhasználatban, azt kellene feltennünk e csonka énekes könyvről, hogy ez nem egyéb, mint egy olyan kodex nyomtatása, melyet időről-időre lassan irtak össze minden rend nélkül, a hogy egy vagy más ének a község birtokába jutott. Hogy tartalom tekintetében mennyire egyezik a könyv az előbbiekkal, mutatja az, hogy csak egy néhány ismeretlen himnus¹ fordul elő benne.

¹ Magasztaljuk az Úr Istent hívek. Mely csalárd a világ oh emberi állat, Az istennek nagy jó voltát beszélem, Néked könyörgünk teremtő Isten. Néked könyörgünk mennyei szent Atyánk. Uram Isten ki ígértél oltalmat. Mondjátok dicséretet keresztyének, Gondolkodjál ember a te büneidről, Az én életemnek minden idejében, Hatalmas, Úr Isten rólad emlékezünk, Dicsérem az Istent az én életemben, Mindenkor te benned bízam, Penitentiát kik tartani akarnak, Dicsérjük mindenkor a mi Istenünket. Emlékezzél te gyarló ember a te teremtésedről. Kegyelmes megváltó irgalmas Úr Isten, Látnod mily mulandó rövid ez világ, A gonosz természet.

Az 1592-iki énekes könyvnek újabb kiadása *1602-ben* jelent meg ugyancsak *Debreczenben*. Czimlapja nagyon el van rongyolva, de a meglevő betűkből következtetem, hogy czíme az előbbiével egyezett. Nyomtatta Lipsiai Pál. Három levél hiányzik belőle.

Ez az az énekes könyv, melyet előszava után, mit *Szilvás Ujfalvy Imre* irt, annyi sokat emlegettem, a mennyiben rendkívül sok becses adatot tartalmaz a megelőző prot. énekes könyveket illetőleg. A czimlapon egy zászlót tartó bárány van, s e körül 1552. évszám, miből talán azt lehet következtetni, hogy az első e fajta debreczeni kiadás ebben az évben jelent meg, melyet Ujfalvi Imre, hihetőleg hibásan 40 évvel ez előttre tesz.

Az előszó szerint ez a könyv már zsinat és superintendens autoritásával készült. Az éneklés és énekek hasznának megszokott tárgyalása után azon óhajainak ad kifejezést a szerző, hogy szeretné, ha valaki az egész Psalteriumot lefordítaná. Van ugyan tudomása róla, hogy ebben foglalkozott Skaricza Máthé, de vajjon elvégezte-e, bizonyára nem tudja. Ezután kikél azon kantorok és mesterek ellen, kik akarmi korban született éneket templomba visznek s «valami pajkos vagy hajdú notára elmondanak, sőt ez féléket énekelnek inkább, hogy sem mint a Psalmusból vettettek». De vétkeznek a könyvnyomtatók is, ki horacziusi odát (Bártfai) vagy olyan éneket nyomtatnak ki, «mit az szolgáló leány danolgasson, mikoron az gyereket rengeti». (Debreczeni H. G.) Miért is ide csak olyan énekeket vesz fel, melyeket a templomba mondhatni. Ezután érdekes tervet ad egy nagy, mindenféle éneket magába foglaló énekes könyvre, mely, ha elkészül, valóságos kis könyvtar lett volna korának, nekünk pedig valóságos kincses bánya az irodalomtörténetet illetőleg. Ez az énekes könyv hat részből állott volna. Az első rész, a *templomi és halotti énekek* gyűjteménye. Ezeket az *iskolai énekek* csoportja követné. A harmadik részben *tiszta énekek* állanának, melyeket templomban nem használnak. A negyedikben *bibliai historiák*, az ötödikben a *magyar nemzet dolga*, a hatodikban *egyéb idegen dolgokról való historiák és énekek*, a mineműek kevesen vadnak, ha az *Amorérül* valókat kiveszed, az minemű fajtalanóságokat, nemhogy előbb kellene mozdítania és bocsátania, de mindenütt inkább veszeni. Majd az eddig megjelent énekes könyveket sorolja fel mit már előbb említettem.

Beosztása teljesen megegyezik az 1592-iki énekes könyvé-

vel. Elöl állanak a zsoltárokból alkotott isteni dicséreték, ezek után a himnuszok ugyanazon feliratokkal.

1616-ig templomi éneklésre szánt himnuszyűjtemény Magyarországon nem jelent meg. Ekkor, valamint 1620-ban jelent meg újból Debreczenben a Gönczy-féle énekes könyv ugyanazon tartalommal és beosztással. Mindkettőben nyoma sincs még a Szenczy Molnár Albert-féle zsoltár-fordításnak.

Az 1607-ik év énekes könyvünk történetében igen nevezetes pont. Mit Szilvás Ujfalvi Imre oly vágyva óhajtott, beteljesült. Ekkor jelent meg ugyanis *Hernbornban* a Psalterium Ungaricum, *Szent Dávid királynak és Profetának százötven Soltarai a Francziai notáknak és verseknek módgyokra most ujonann Magyar versekre fordítottak és rendeltettek a Szenczy Molnár Albert által.* Azok a zsoltárfordítók, kiknek művei eddig közhasználatban voltak, legtöbbször csak az eszmét vették át az eredetiből s céljokhoz képest azt is átídomították s énekük messze marad az eredeti fenségétől, szenvedélyétől, melegségétől. A héber szövegnek inkább csak hatása alatt, mint vezérletével terjengő énekeket irtak, melyekben minden volt inkább, mint melegség s az utánzásban gyakran elvesztették még azt is, mi eredeti műveik kitünő sajátja: az igaz érzelmet. E bajon akart és segített is Szenczy Molnár Albert. Nem az eredetiből fordított, hanem a külföld sokkal nagyobb költői és zenei műveltsége által elért eredményeket tette igazán szerencsés kézzel a magyar protestáns egyház sajátjává. A zsoltárokat ugyanis először versbe *Maro Kelemen* és *Béza Tódor* francia származású költői lelkek foglalták 1538—52. Amaz 50-et, ez Kálvin buzdítására a hátralevő százat. Midőn a versek készen voltak, zeneszerzőről is gondoskodott Kálvin a kitünő képességű *Goudimeiban*, ki e művéért később vértanúi halált halt. Az így megzenésített verseket fordította le Szenczy Molnár Albert 1607-ben. Szenczy Molnár nem francziából fordít, hanem, mint az előszóban mondja, *Lobvasser Ambrus* doktornak német versei szerint formálta a magáéit, «melyekkel ő sok időtől fogva inségében gyűlölői ellen vigasztalta magát». De nem oly szándékkal fordítottam le, mondja tovább, «hogy az előbb szokott énekeket ki akarnám venni a hiveknek kezeikből avagy hogy ezeket egyebeknél ékesebbeknek állítanám. Mert látom, hogy *fő emberek által* a Soltárnak nagy része meg vagyon fordítva cseh, német és tulajdon nótákon, kik közül az én tetszésem szerint legszebbek a Szegedi Gergelyé és Sztárai Mihályé. Vadnak Istennek hála

egyéb szép énekek is, melyekkel rakva a debreczeni anyaszentegyház Énekes könyve, a Bornemissza Péteré, Huszár Gálé és Beyte Istváné: de egész Soltárt Magyar nyelvre még senki sem formált. Látom pedig, hogy *Scariceus* és ez előtt megmondott főemberek Psalmusin kívül mind igen *paraszt* versekbe vannak foglalva. A régi magyar énekekben sokáig semmi egyenlő terminatiók nem voltak, vagy tíz vers is egymás után mind egy igébe ment ki, s honnan a históriai énekekben számtalan az sok vala, vala, vala, kin az idegen nemzetek, a kik ezt látják, nem győznek eleget rajta nevetni. De hála az Istennek egy néhány esztendőök óta a mi embereink is ékesebb verseket szoktak írni.» Itt aztán három éneket hoz fel a rhytmusra, melyek közül az utolsó a Balassi Bálinté, melyre maga is rámondja, hogy «a legszebb». Ilyen rövidebb sorokban fordít ő, francia rhytmusok szerint, «melyek sokkal külömb formán foglaltatnak össze és a verseknek sok féle nemei vannak. Néhol a három első rhytmus egy módon megy ki, de a negyedik rhytmus véginek a következő vers rhytmusi felelnek meg. Ilyen a 22-ik zsoldár. A zsoldárok 130 külömböző nótákra vannak készítve, melyek majd meganyi verseknek nemei.»

Molnár zsoldárfordítása, mint az ahhoz értők mondják, sokkal jobban megközelíti a francziának fenségét, mint más nyelvre való fordítások. Műve megjelenésének rendkívül nagy fontossága különösen két szempontból van. Az egyik az, hogy az összes zsoldárokat, a héber költészet eme még mai nap is felülmúlhatlan kincseit, egyöntetű alakban, mint egy ember művét élvezhette, használhatta a magyar prot. vallásos közönség. Másik nagy érdeme a kort tekintve e fordításnak azonkívül, hogy az eredeti szöveget is jobban megközelíti, mint a zsoldárokból vett isteni dicséretetek, az, hogy nagyon változatos a verssorok és formák tekintetében. Míg az eddig ismert fordítások majdnem mind egy megszokott hosszú soros, fárasztó formában jelentek meg: Szenczy Molnár fordítása — mint azt előszavában is tárgyalta — e tekintetben is élvezetes. Szépen folyó, szabatos nyelve, hosszabb-rövidebb sorok, változatos forma, páros, ölelkező, visszatérő s több fajta rimeléssel, megszerezte számára az uralmat nem csak a múltban, hanem még a jelenben is. Van azonban egy nagy hibájok e zsoldároknak. Fordítások lévén, szerzőjök az idegen versmértékre nem igen ügyelt, vagy nem tudta visszaadni s csak a szótagszámokban s rimbekben utánozta az idegen formát. Néha úgy tetszik, mintha jambusban vol-

nának írva, de alig kisértjük meg e mértéket, már abba kell hagynunk. Mászor ütemet vélünk föltalálni, de már a második sor ellenkezőről győz meg.

Az 1607 ik kiadás kised alakban szép, tiszta formában jelent meg. Mindenik zsoltár felett vagy tanúság vagy pedig a tartalom áll apró betűkkel s a latin szöveg kezdő sora. Az énekszakok versalakban vannak írva, mi a szemnek is tetszetős.

Az első kiadás végéhez, «*hogy a papir üresen ne maradjon*» részint magyar, részint németből fordított néhány himnust is csatolt szerző, melyek közül némelyek már előbb is, később pedig mind felvételtek a templomi énekes könyvekbe.

Itt jelentek meg: *Simeon éneke*. Ur Isten mely sokan vadnak, *Meghagyta nekünk Ur Isten, Hallgasd meg Ur Isten kérésemet, Oh én lelkem dicséred Istenedet*, Uraknak Ura nagy Isten, Kezdetben, hogy Isten Adámot, Hálát adunk neked mindenható irgalmas Ur Isten. Majd később: *Mennybeli felséges Isten* stb.

A Szenczy Molnár-féle zsoltárfordítás kétség kívül nagy hasznára volt a prot. templomi éneklésnek, nagy hasznára volt irodalomtörténeti szempontból a magyar verstan fejlődésének is, a szabadabb formakezelést honosítván meg; de egy nagy, ma már visszapótolhatatlan csapást mért a magyar zene története és fejlődésére. Pár tizeddel megjelelése után a zsoltárok dallama hangzott a templomokban s lassan-lassan teljesen kiszorította a régi dallamokat, melyek nem lekottázva, hanem szájról-szájra, egyik nemzedékről a másikra szállottak át. Az énekes könyvben csak jelezve voltak a dallamok, egyik vagy másik historiás vagy ki tudja, mi-csoda énekek dallamai, melyek közül sokról csak így van első sorára való hivatkozással csekély tudósításunk. Ezeket a dallamokat mind tudta s a Szenczy-féle zsoltárok meghonosodásával mind elfeledte a magyar prot. ember.

Ez a zsoltárfordítás 1607-től fogva először külön, majd az énekes könyvhöz csatolva nagyon sokszor jelent meg, de az első kiadások szépségét, csinoságát a legujabbak sem közelítik meg.

* * *

A XVI. század nyomtatott énekes könyvei a komjátiin kívül mind csak himnuszgyűjtemények. Ezeknek nyomán indulva el, természetes következtetés volna, hogy templomainkban csak himnuszokat énekeltek. De e feltevést már maga

a komjátii énekes könyv is megczáfolja s az eddig említett legtöbb énekes könyv czíme bizonyosságot tesz a mellett, hogy a prot. egyházakban a himnuszok mellett még másféle énekek is divatban voltak. A mint a reformáció azon mozgalmái, melyek az apostoli buzgó munkához méltán hasonlíthatók, lezajlottak, az isteni tisztelet rendjére nézve, mint felebb említém, állandó szokás lépett életbe. A komjátii énekes könyv, a kodexek és a *Graduál* alapján állíthatjuk, hogy ez az állandó szokás külsőképen nagyon is katolikus jellegű volt. Ezt bizonyítják a kodexek tárgyalása alkalmával említett sokféle énekek, melyek most is csaknem mind megvannak a kath. egyházban s nálunk lassan-lassan mellőzöttek. A nyomtatott énekes könyvek czimében van: *énekek, melyek a Graduál mellett mondatnak.*

Ez az adat, valamint a Graduál előszavában a következő részlet: az énekeket eleink már a reformáció üszögében lefordították magyarra, de osztán az egyéb exemplárból másokba való sokszori által meg által iratások miatt közéjük sok fogyatkozások csúsztak; e két adat a mellett szól, hogy az egyes egyházakban olyan fajta *gradualék* is voltak a nyomtatott énekesek mellett, minőket a kodexekben felebb bemutatam. De az isteni tiszteletnek az a rendtartása, melyet a komjátii énekes könyv lapjainak nyílt bizonyága alapján leírtam, az is a mellett tanuskodik, hogy ha nem akarták, hogy az isteni tiszteleti rendtartás csonka s a szokáshoz képest hiányos legyen, a *cantionale* mellé, minek hihetőleg e nyomtatott énekes könyveket nevezték, minden egyháznak kellett szerezni, iratni *gradualét* is, minek a szertartásos, apró énekek gyűjteménye hivatott. Volt tehát az egyházaknak a nyomtatott énekes könyv mellett gradualéja is, melyet, minthogy írva volt, a mai korban már *kodeznek* nevezünk.

E kodexekbe idővel számos hiba csúszott, miktől azokat meg kellett tisztítani. E reformmunkára vállalkozott, még Bethlen Gábor idejében, mint a Graduál előszava mondja, *Keserői Dayka János*, erdélyi püspök. A himnuszokat igen szép magyarsággal, egyező végződésű rhythmusokra *Deák exemplárok után* megigazította. Az ország több részéből bekért Gradualekat s azok nyomán a sajátját kibővítette. Midőn idáig terjedt a munka, Dayka meghalt s az igazítás utódjára *Gelei Katona Istvánra maradt*, ki a lamentatiókat, passiót, s néhány himnuszt corrigált s hozzátette a vasárnapi evangéliumokból való antiphonákat. Némelyeket, mint maga mondja, magam elméével szereztem hozzá, mint minden

vasárnapra való Responsoriumokat, Versiculusokat, Benedictioakat.

Az így elkészített *írott* graduál azonban «igen testes és potrohos volt, egy embernek nehéz egy helyről másra vinni s egy helynél lévén leírva, nem terjedhetett ususa.» Ezért a fejedelem, most már Rákóczy György, nyomtattatni kezdé s 1536-ban Gyula-Fehérváron megjelent ily czimmel: *A keresztyéni Üdvözítő Hitnek egy nyomban járó igazságához intéztetett ékes rhytmusu Hymnusokkal, prophetái lélektől szerzetetett Soltarokkal, örvendetes nótájú prosákkal és több sok nemű született nyelvünkre fordított lelki Dicséretekkel és esztendőszaki Templumbéli caeremoniakkal tökéletesen megtöltetett öreg Gradual stb. stb. Keserűi Dayka János Erdélyi püspök, Gelei Katona István gyula-fehérvári lelkész . . . Kinyomtattatott Gyula Feir-Váratt, Az Igének megtestesülése után 1636 esztendőben.*

Némelyek¹ a Gradual nevet a gradus (lépcső)-től származtatják. Állításukat azzal igazolják, hogy a katolikus egyházban már régi időtől fogva az oltár lépcsőjén énekeltek némely zsoldárokat s ezekről nevezték el az énekes könyvet. Nehéz elhinni, hogy egy egész gyűjtemény néhány zsoldártól (az u. n. gradicsok énekei) kapja nevét. Ezt a nevet a Graduál előszava úgy magyarázza, *hogy a notáknak gradusikért hívják így.*

Az első előszót Rákóczy György fejedelem írta. Mély vallásos buzgósággal telt sorai között említi, hogy a könyv nyomtatása négy évig tartott s csak 200 példányt készítettett, melyeket *ingyen* küldött meg a nagyobb egyházaknak. (Az Akadémia tölem használt példánya «a Giöngiösi ecclesiae» volt.)

Az előszó után Gelei Katona Istvántól Rákóczyhoz írt ajánló levél áll, mely 13 nagy, számozatlan, sűrű nyomású levelet foglal el. Először Rákóczy vallásos buzgóságát dicséri s áttér az Isten dicsőítésének szükséges voltára. Kétféleképen dicsérhetjük — úgymond — Istent; cselekedettel és beszéddel. Szóval ismét kétféleképen: vagy közönséges szavak járása szerint, vagy mesterséges szólással: verssel és énekkel. Ez utóbbi ismét kétféle lehet: vagy mesterséges eszközökkel, orgona, hegedű kísérettel, vagy csak szájjal. Majd áttér az instrumentális muzsika (orgona, hegedű stb.) ismertetésére s szenvedélyes hangon kél ki ellene: ki kellene dobni a templo-

¹ Révész Imre A magyar. ref. egyház közönséges énekes könyvéről. Debreczen 1866. 8. jegyzet.

mokból és a kovácsok műhelyébe adni. Mondhatják némelyek, hogy a lelket buzgóságra gerjeszti; abban semmi sincs, feleli, hanem inkább fajtalanságra, testi viczkándozásra pezsdíti őket. Arra az ellenvetésre, hogy a muzsika begyűjti az embereket a templomba, azt feleli: Igen, azokat, kik a korcsma között és templom között különbséget nem tesznek. Sőt az orgona ellen való elkeseredésében annyira megy, hogy az orgonistákat «*lelki Síréneknek*» nevezi. A szájjal dicsőítésnek két neme van: a *simplex*, egy szölam, *figurás s több szölam* (ő hatot ismer). Ez utóbbit is, mint zenét szépnek, de templomba illőnek nem tartja. Ez a rideg felfogás kétségkívül onnan származik, hogy a református isteni tiszteletben minden csak az értelemre, az észre van fektetve s a kedélynek bizony még ma is nagyon kevés szerepe van. Magára az énekelésre nézve azt szeretné, ha «szép halva, distincte, articulate, a szökat egymástól megszaggatva, megkülömböztetve, értelmesen *kimagyarázva* (?) énekelnénk, mert így a kegyes gyönyörködés mellett a hasznos épület is meg lenne. Ezután az éneklés történetét vezeti le az ő kortól kezdve, állításait az ő és új testamentom s római írók idézeteivel igazolva s a Gradual keletkezésének történetét beszéli el.

Az énekek sorát két adjutoria kezdi meg, melyek mostan használt énekes könyvünkben is megvannak.¹ Ezután a beosztás teljesen ugyanaz, mi a kodexeké volt azzal a különbséggel, hogy itt az ünnepi introitusok, antiphonák, responsoriumok, benedictiók, versiculusok az ünnepi himnuszok után vannak csoportosítva. Annyira egyezik a kodexekkel, hogy mint keletkezési története is igazolja, a Gradual nem egyéb, mint egy kodex csiszolt, rendezett nyomtatása. A feliratok mindenütt latinok. Tíz adventi himnusz van benne, melyek egy kivételével a kodexekben is felfalálhatók, csak hogy itt csiszoltabb formában jelennek meg.² Ugyanezt mondhatjuk a hét karácsonyi,³ öt vízkereszti,⁴ egy vízkereszt

¹ *Uram Isten siess, Könyörül rajtunk Úr Isten.* ² Világosság jelenik, Áldott Israelnek Úra, Mennyei ige jelenél, Mennyből az ige lejöve, Az üdvözítőt régenten, Mindeneknek teremtője. Csillagoknak alkotója. Istentől vállasztott népek, Mindnyájan kik egybe gyűltünk, Jövel megváltója népeknek. ³ Az Atyának országából, Teljes, széles a világban, Jó keresztyének kik vagyunk, Atya Istentől születék, Jövel népek megváltója, Naptámadásatul fogva, Jer dicsérjük keresztyének. ⁴ Gonosz kegyetlen Herodes, Bölcsék látván a csillagot, Három csudákkal megékesített, Vallást tegyünk mindenféle népek, A békesség királya felmagasztaltatott.

utáni,¹ hat bőjti,² egy virágvasárnapi,³ öt nagyheti,⁴ öt husvétii,⁵ két áldozócsütörtöki,⁶ három pünkösti himnuszról.⁷ Négy szentháromság napjára való dicséret után⁸ a Te Deum Laudamus s Symbolum Athanasium áll. Ezután következnek a teremtésről írott⁹ s a reggeli énekek,¹⁰ két esteli¹¹ s négy úrvacsorai himnusz. A könyv *első részét* Lamentatiók, Passiók s a Kirie Puerorum fejezik be. A *második részben* a psalmusok tónusai után a 150 zsoltár rimtelen fordítása latin szöveg után, Mária, Zacharias, Simeon éneke, két kimaradt himnusz,¹³ vasárnapi responsoriumok, versiculusok, benedictiók vannak. A kották négy vonalon állanak, szögletesek, szögletre állítva s feketére vannak festve.

Ez énekek eredetére nézve maga az előszó felel. A himnuszokat Dayka öltöztette csinosabb formába és javította ki *deák exemplárok* után. A fő forrás tehát egy régi kath. szertartásos könyv s ennek énekei vannak magyarítva a Graduaálban. Sajnos, hogy arra a kérdésre, melyik volt, milyen volt ez s mi viszonyban van a prot. énekköltéssel — mint már a kodexek tárgyalásánál említém — felelni, nem ismervén azt, nem tudok. Több régi latin, kath. éneket, mint a mennyit a kodexeknél felemlítettem, melyek ezek

¹ Teremtő Úr kérünk téged. ² Hallgassuk figyelmetessen, Dicsérjük nagy Úr Istent, Nevét a nagy Úr Istennek, Szent ígéjéhez Istennek, Jézus Krisztus mi megváltónk, Hallgass meg minket Úr Isten, ³ Dicséret és dicsőség te néked, ⁴ Oh mi kegyelmes Krisztusunk, Jer hirdessük mi Urunknak. Keresztyének örvendezzünk, Mostan eljöttek az idők, Minden mi szenvedésinknek ⁵ Fénlik a nap fényességgel, E világnak fényessége, Keresztyének serege, Szenteknek te vagy Krisztus ékessége, Örüljünk most mindnyájan. ⁶ Mostani jeles ünnepnap, Jézus Krisztus mi királyunk. ⁷ Jövel teremtő szent lélek, Jövel szent lélek Úr Isten Vigasztalj, Jövel szent lélek Úr Isten, ki Aty. ⁸ Üdvöz légy édes Jézusunk, Oh te dicső szent háromság, Oh teremtő Atya Isten, Üdvöz légy örök Atya Isten, ⁹ Felséges Isten mennynek földnek Ura, Mennynek és földnek nemes teremtője. A széles földnek nagy bölcs teremtője, Oh magas mennynek szentséges Istene, Emberi nemnek teremtő Istene, Felséges Isten mennynek, földnek Ura. ¹⁰ A nap feljövén immáron, Mostan oh szent lélek Isten, Igaz bíró vagy Úr Isten, Állatoknak megtartója. Látod Isten sziveinket, Felséges Atya Úr Isten, Könyörögjünk az Istennek. Sok nyavajánkban, Mindenkor téged Úr Isten, Atya Istennek egy fia. Az éjszakán setétség, Oh mennyeknek fényessége, Mennyei Atya Úr Isten, Oh mennyei mi szent Atyánk, Üdvöz légy Krisztus, Jézus Krisztus egy mesterünk, Könyörögjünk az Istennek. ¹¹ Oh mi szent Atyánk, Oh áldott Atya Úr Isten. ¹² Urunk végvacsorájára, Szükség megtudni mindeneknek, Az nap jó el nagy haraggal, Oh idvességes áldozat. ¹³ Dicséretet mondjunk, jer, az Urnak, Hatalmas Úr Isten, kiben semmi változás.

hymnuszaival egyeznek, nem ismerek s azokat itt újra felszámolni felesleges munka. Ha valaki futólag összehasonlítást tesz a Gradual és a kodexek között, csak ismertetésem alapján is, egy-két hymnusz kivételével a kodexekéit mind megtalálja itt. Ugyanez a viszony a komjátii énekes könyv különösen vasárnap reggeli, adventi hymnuszi s apró szertartásos énekeivel szemben is. Ezek is megtalálhatók a Gradualban kivétel nélkül. A zsoltárok, mint a beosztás elárulja, szintén latin szöveg után vannak fordítva prózába. Az eredeti alkotás nagyon rövid térre szorul. Mindössze pár apró ének (benedictio, prosa, antiphona) az, melyről maga Katona is úgy nyilatkozik, hogy ő maga készítette. Egészben véve a Gradual nem egyéb, mint latin kath. hymnusok és szertartásos énekefordítások gyűjteménye. Feltűnő dolog azonban az, hogy azok közül az énekek közül, melyeket a magyar reformatió nagy alakjai készítettek, egyet sem lelünk itt. Sztáráiról, Batiziról, Szegediről stb. mintha mitsem tudna a Gradual tudós szerkesztője, nem emlékszik meg sem az előszóban, énekeik közül pedig semmit sem vesz be gyűjteményébe. A zsoltárok már csaknem mind le vannak fordítva, illetőleg átdolgozva verses alakba, sőt a Szenczy Molnár-féle fordítás óta is 29 év telt el, s azok számára ebben a testes énekes könyvben nincsen hely. A kodexek, a komjátii énekes könyv s a Gradual összehasonlítva a Debreczenben megjelent s fent elsorolt énekes könyvekkel s a hártfaival, ez utóbbiaktól eltérőleg egy czélt szolgálnak. *Segédkönyvek az isteni tiszteletnél, a debreczeni gyülekezeti énekes könyvek kiegészítői.* Olybá vehetjük a dolgot, mintha a gradualék s a Gradual a kath. egyház máj misés vagy másnemű szertartásos könyvének felelnének meg; *a debreczeni kiadások pedig a ma is közhasználatban levő énekes könyveknek és anyjai tartalom, beosztás és szerep tekintetében.* A fejlődés fokozatainak figyelembe vételével, a mint a ref. isteni tiszteleti szertartás mindinkább tisztul: a Gradual és sok fajta énekes mindinkább feledésbe mennek, a debreczeni kiadások pedig fejlődnek, bővülnek s elvégre mint a ma is kézben levő énekes könyvünk jelennek meg előttünk.

* * *

A Gradual megjelenésével a XVIII. század utolsó feléig mondhatjuk, pihent a szent lant. Egyházunk az elődök által készített énekeket használta. Ha végig tekintünk azon a sok, mintegy 32 kiadásán énekes könyvünknek, mely a XVII. és XVIII. században jelent meg, nagyon kevés darabbal szapo-

rodott a már meglevő énekgazdagság. Ennek különben meg van a maga oka. Ez időszakot a protestáns egyház létért való szomorú küzdelme foglalja el. Templomaikat elszedték, papjaikat elűzték, gyakran a hívek élete sem volt biztonságban. Bujdostak, otthont keresve mindenütt és sehol sem találva, nem volt hely a kis Erdélyen kívül hazájokban, hova a hatalom s a durva erőszak keze el ne ért volna. Ehez járult a politikai kormány tendenciózus törekvése, mely a legelkeseredettebb, százados önvédelmi harcra kényszerítette a nemzet jobb érzelmű, honszerető fiait. Ily körülmények között csendült ugyan új ének ajkaikon, mint irodalomtörténetünk tanuságot tesz e mellett; Rimai, Beniczki mély érzelmű bűnbánó, vallásos énekei e korban születnek; de ezek az énekek nem templomi használatra készültek. Különben is volt már az énekes könyvben elég olyan ének, mely a háborúságban nagyon jól illett a sokat szenvedettek ajkaira, hiszen a protestáns egyház története csaknem a legújabb időkig küzdelem, szenvedés s elnyomatás volt. A szerencsétlenek ajkára magukért is, üldözőikért is igen jól illett egy ilyen ének:

Úr Isten, ki mennyben
Lakozol nagy dicsőségben.
Tekints most reánk
Kik vagyunk inségben,
Vakságban, rabságban, nagy háborúságban,
Bűnben, rettegésben, sok keserűségben.

Vagy:

Oh mely sokan vadnak,
A kik háborgatnak
Engemet, én Istenem!
Nagy sok ellenségim
Es sok gyűlölőim
Tusakodnak ellenem.

A Graduál többé nem jelent meg, de nem tűnt el a használatból. Elhagyták belőle mind azt, mi a jelenben már megtisztult isteni tiszteleti rendtartásunkban hasznavehetetlen volt (benedictio, prosa, versiculus, passio stb.), de szép hymnusaikat fölvevették a Gönczy-féle énekes könyvbe. Énekes könyvünk története ez időben tulajdonképen nem egyéb, mint a *Gönczy és Graduál egyesítése*.

Az új kiadások sorát a *Bártfán 1640-ben* megjelent énekes könyv kezdi meg, melyet két év mulva *1642-ben Lócsén* egy más kiadás követ, czime szerint már hatodik. Az előbbit nem láttam. Szabó Károly szerint egyezik az előbbi kiadásokkal.

A másodiknak czíme: *Keresztyéni Isteni Dicséreték, Melyekkel az Magyar Nemzetben reformáltatott ecclesiákban Esztendő által szoktanak élni. Mostan peniglen ujjonnan de mértékletesen és helyesen megőregbitetvén és illendőbb rendben, hogy nem mint az előtt az Keresztyéneknek épületekre hatodszor kibocsátattak stb. Lőcsén. Nyomtattatott Brever Lőrincz által, 1642. esztendőben.* E kiadásra még nem mondhatjuk, hogy a Graduált használta, mivel csak öt ének van benne, melyet ott is megtalálhatunk, melyeket bizonyosan valamely helyi kodexből vett át a szerkesztő. Itt találjuk meg először, bizony még igen gyarló fordításban, később első versszakkal megtoldott «Az istennek szent angyala» kezdetű karácsonyi énekünket, melyet Luther dolgozott át egy német népdalból:

Im a magas mennyből jövök,
Es néktek új hírt hirdetek.
Mely hír léssen kedves néktek,
A kiről én most éneklek.

Oh mely szép gyermek adaték,
Nektek szűztől születeték,
Mely szép gyermek hoz örömet,
Néktek felelte jó kedvet.

Hogy az Krisztus ti istentek,
Ő légyen ti megmentőtök
Csak ő ti idvezítőtök
Az büntől szabadítótök.

Az néktek hoz nagy örömet,
Atyjától ígertetett,
Hogy ti ő véle mennyekbe
Éljetek az nagy örömben.

Ne nézzetek egyéb jegyre,
Csak az jászlóra s polyákra
Ott találtok edgy gyermeket,
Ki megmenti ez világot.

Én szívem vigyázz s láss tova,
Mi fekszik itt a jászolba,
Kié ez a szép kis gyermecske,
Ez a szép édes Jézuska. stb.

Beosztása a zsolttárokig egyezik az előbbi kiadásokéval, t. i. elől állanak csoportosítva az ünnepi, a szent lélekről való szép dicséreték, a szent háromság edgy három személyű Istentől való vallás és könyörgés, tiz parancsolat, sym-

bolumok, Miatyánk s az urvacsorai énekek. Innen azonban a beosztás teljesen különböző. A zsoltárok ugyanis nincsenek külön csoportosítva, hanem különböző czimek alatt a himnuszokkal együtt vannak osztályozva, Penitenciára valók, Vallás és Könyörgés. A megigazulásról, Istenes igaz, hitbéli bizodalomról, Hálaadók, Külső háborúságban valók, Az *ördög* és a bűn háborgatása ellen, Az anya szent egyházzól, Az ördög dühössége ellen, Bálványozók, kegyetlenek ellen, Keresztyéni jámbor életről, Közönséges szép isteni dicséretetek, Utolsó ítéletről stb. beosztással. A reggeli dicséretektől kezdve a rend ugyanaz. Egyetlen példa ez az énekes könyv arra, hogy *latin nyelvű* himnuszok vannak benne s különösen az ünnepi énekeket egészen megtartják. Ezeknek száma 28 s a legtöbbnek fordítása is utánna áll, melyeket részint az előbbi példányok, részint a kodexek és Graduálból ismerünk. Azoknak az énekeknek száma, melyek eddig még elő nem fordultak, 18. Legtöbb zsoltárfordítás. ¹ Két ének a Balassi Bálint Istenes énekeiből van felvéve. ² A Szenczy Molnár-féle zsoltárfordítás e könyvben még nem szerepel.

1648-ban Váradon, 1651-ben ugyanott, 1652-ben Lőcsén, 1654-ben ugyanott és Váradon, 1662-ben Kassán, 1675-ben Lőcsén, 1680-ban Kolozsváron, 1682-ben Lőcsén, 1690-ben ugyanott, 1691-ben ugyanott, 1694-ben ugyanott, 1697-ben Debreczenben, 1690-ben Lőcsén, 1700-ban Debreczenben, 1714-ben Lőcsén, 1713-ban Komáromban, 1720-ban Lőcsén, 1723-ban Debreczenben, 1732-ben ugyanott, 1736-ban ugyanott, 1745-ben ugyanott, 1752-ben ugyanott, 1758-ban Pozsonyban, 1760-ban ugyanott, 1765-ben ugyanott, 1784-ben Vácson s egész 1813-ig még számos kiadásban jelent meg az énekes könyv. Legtöbbször csak annyiban különböznek egymástól, hogy egyiknek alakja negyedrét, másiké nyolczadrét; a zsoltárok egyikben külön osztályba vannak csoportosítva, másikba tartalom szerint osztalnak szét; némelyik hátúlján meg van a Szenczi Molnár Albert zsoltárfordítása, másikban nincs.

¹ Dicsérjed Ur Istent keresztyének serege, *Im a magas mennyből jövök*, Teljes szívvel örvendjünk, Ez nap mind örüljünk, Ur Istennek szent fia, Dicséretet adjunk Atya Istennek, Emlékezzünk már hivek, Jézus Krisztus megváltónk, Régi pünköstit idején, A szent Léleknek kegyelme, Szegény fejem Uramhoz óhajt, Ur Isten áldj meg minket, Megnyomorult szegény keresztyén ember, Oh istennek népei, Drága, fényes mennyben lakozó, *Tekints reánk Ur Isten.* ² Bocásd meg Ur Isten ifjúságonnak vétjét, Pusztában Sidókat vezérlő jó Isten.

Ezek a kiadások a Gradual himnuszait már mind használják. Egy új szakaszt nyit számukra a szerkesztő s «Új énekek» cím alatt ugyanazon rendben, mint a Gradualban voltak, a kis szertartásos énekeket mellőzve, első helyet foglalnak el az énekes könyvben. Az elhelyezés tehát valamennyiben a következő: elől állanak a Gradual himnuszai «Új énekek» cím alatt, ezeket követik a zsolttárból vett isteni dicséretetek, végül állanak az ismeretes himnuszok mindenütt egyforma beosztással s némely kiadás végén a Szenczy Molnár Albert «százötven zoltári s imádságok. 1648-tól 1760-ig. 112 év alatt nagyon kevés új énekkel gyarapodott egyik-másik könyv.

Legnagyobb a gyarapodás az 1654-iki kiadásban, hol körülbelül 14 az új énekek száma. Ezeknek legnagyobb része a Gradual elmellőzött himnuszainak, kisebb szertartásos énekeinek átdolgozása, némelyik teljes átvétele vagy pedig a Szenci Molnár Albert zoltárai után levő toldalékból került a könyvekbe. Egyik-másikból némely himnusz ki van hagyva. Az énekek száma 231—300, 362, sőt 418-ra is felmegy, de a két utóbbi összegben már a Szenczy Molnár Albert zoltárai is benne vannak. Az összes gyarapodás száma alig haladja meg a harminczat.¹

A nélkül, hogy kiterjeszkedném arra a vitára, mely néhány esztendővel ezelőtt néhány egyházi és irodalmi lapban Kálmán Farkas és Bogosich között oly módon játszódtott le, mintha arról lett volna szó: melyik egyház lopta meg, a protestáns-e vagy a katolikus a másik egyházi költészetét, röviden meg kell emlékezni a viszonyról, mely a két irány énekes könyve között van. Szó sincs róla, hogy

¹ *Örvendezzen már e világ,* Teremtő Ur Isten kérünk téged, *Dicsőült helyeken,* Küldte az Ur Isten hűséges szolgáját, Jer, dicsérjük ez vasárnapon, Parancsoló Augusztus császár. Ma vigadjatok, kik hitek, *Ez esztendőt megáldjad* (Gr.), Mikor Krisztus Betlehembe, *Jövel szentlélek Ur Isten,* Töltsd, Dicséret légyen Istennek, *Te néked Uram hálát adok,* Szívem megáldzván, *Krisztus Urunknak áldott szül.* Ne szállj perbe én velem, Az Ur Istennek csoda hatalma, Urunknak nagy vezeteti, Születésén Istennek, Én nagy vigasságom, Ez nap nekünk örvendetes, Ur Jézus Krisztusnak kinját, Jézus keresztfán függvén, Sok hálaadással tartozunk. Magas hegyén ím az Olajfáknak, *Oh ártatlanság báránnya,* Dicsérd lelkem istenedet, *Feltámadt a mi életünk,* *Ez husvét ünnepén* (Gr.). *Hálát adunk néked mennyei Atyánk,* *Magasztallak én téged,* *E pünköst ünnepében* (Gr.). *Mi szent Atyánk ki lakozol,* *Kegyes Jézus én imádságomra,* *Én Istenem sok nagy bűnöm.*

egyik a másiktól ne kölcsönzött volna énekeket. De míg a protestáns énekes könyv-szerző ezt bűnnek nem tartva, hallgatagon vesz át himnuszokat: a katolikus énekes könyv-szerkesztők kigyót-békát kiáltva a protestáns énekekre, fari-zeus módon nyújtják ki kezüket a mérgeseknek kikiáltott virágok után. A protestánsok a kodexek, a komjátii énekes és Graduál bizonyosága szerint mindazokat a régi katolikus énekeket, melyek hitelveinkkel nem ellenkeztek, lefordítva átvették s gyülekezeteikben használták. Ez nem lopás, hiszen ezek ép úgy voltak az övéik, mint a katolikusokéi, hiszen a reformatió előtt ők is katolikusok voltak. Ha egy ember a régi bozóttal benőtt helyről hite szerint kiesebb, tisztább helyre költözik át, butorait, melyek előtte kedvesek és hasznosak, magával szokta vinni. Nézzük, mit tesz *Illyés István* szent-tamási prépost és esztergomi kanonok. (Soltári Énekek a Magyar Anya Szent Egyház vigasztalására. Nagy-Szombat 1693.) Elnevezi énekeseinket «eretnek Gradualeknak» melyek úgy illenek a kath. egyházhoz, mint a farkas-bél az hegedű bárány-húrok között avagy Dágon az Ur szekrénye mellett s az eretnekek által meghamisított énekek «álnokul, juhok öltözetében, a Soltárok színes titulussai alatt a Szt. Irások és Szt. Atyáknak igaz értelme ellen összeve gusolt versekkel csábítják a szegény, együgyű kösséget . . . *a ragadozó farkasok*: és Attendite, Ojátok magatokat!» Vezet predikál s maga bort iszik. S mondhatni nagyon ügyesen jár el, midőn egyik vagy másik «jubhörbe bűjt ragadozó farkast» átterel. Összehányja az énekszakokat, a versfő kezdőbetűit változtatja s noha a szöveg is világosan elárulja, a megmaradt pár betű: *Starin, Miha, Sta, Mi*, is igazolja, hogy igen sok ének könyvében a Sztárai Mihályé. A Molnár-féle XXIII. zsolnárt XXII. felirattal így veszi át:

Az Úr énnékem őriző pásztorom,
Azért semmiben meg nem fogyatkozom,
Gyönyörű mezőn engem ő éltet
Megelégítés folyóvíze mellett,
Megnyugasztalja lelkem szent nevében
És vezérl engem igaz ösvényében.
Ha árnyékában halálnak járok is. stb.

Oh én két szemeim, Benced bíztam Ur Isten, Mint a szép híves patakra, Erős várunk nekünk az Isten, Ne szállj perbe én velem, Dicsőült helyeken stb. mind olyan énekek, melyeknek protestáns eredetét elvitatni nem lehet. Úgyanígy tesz *Illyés*

András erdélyi püspök (Régi és Új Énekek N.-Szombat, 1703.) azzal a különbséggel, hogy ő nem szidalmaz és ócsárol, hanem «*régi ének*», «*szép ének*» «*Más régi ének*» cím alatt feledkezik meg talán rokona szavairól. Mennyből jövők most hozzátok, Krisztus Jézus születék, Az Atya Ur Isten Ádámot hogy, Jer dicsérjük az Istennek fiát, Mennyi sokat szól az Isten, Könyörögjünk az Istennek stb. könyvének fele protestáns énekeket tartalmaz. Ugyanezt mondhatjuk a *Cantus Catholici* (Kassa 1674) című kath. énekes könyvről is. A dolog úgy áll, hogyha átvétel történt valamilyik részről, mint történt, sajátos s bizonyos mértékben erőszakos átvétel *nem a protestáns egyházat terheli.*

* * *

Énekköltészetünk termékei, bár igaz hitből, isten iránt való mély odaadásból származtak s e tekintetben a későbbi költemények sem mulják felül azokat: külső forma tekintetében s áradásban magukon viselték a múlt idők kezdetlegességét. Az énekes könyvek szerkesztői a múltak iránt tiszteletből nem igen válogatták meg a darabokat, gyakran olyanokat is felvettek gyűjteményükbe, melyek templomi használatban már nem voltak. A haladó kor intő szava e téren is *reformot* követelt. 1702., 1712., 1727-ben tartott közönséges papi gyűléseken már határozatba ment, hogy az újabb kiadásokban az énekeket meg kell válogatni, kevesebbet kell kinyomatni. Ugyanaz lett a határozat 1739-ben. Ezek a jó szándékok azonban «sok rendbéli akadályok miatt» egészen végbe nem mehettek, de mégis lett valami kis eredményük. A nagyenyedi 1771-iki énekes könyv-kiadásban Dávid zsoltárai mellett már kevés számú ünnepi és közönséges himnusz található, a zsoltárokból vett dicséreték elmaradtak. Ezt a könyvet mindenki kedvesen fogadta s ennek a fogadtatásnak lett eredménye, hogy *Kolozsváron* ugyanilyen formában jelent meg az énekes könyv *1773-ban*. Miután ez is hirtelen elfogyott, eljöttnek látta a kiadó az időt, hogy a czélba vett s óhajtott javítást most tegye meg.

Mielőtt e javítás bővebb tárgyalásába bocsátkoznám, egynehány énekgyűjteményről kell megemlékezni, melyek templomi használatban közönségesen nem voltak, de a reform előjeleinek tekinthetők s a megújított énekes könyvre közülök különösen egy nagy befolyással volt. Ilyenek: nem említve az 1696-ben megjelent *Új Zengedező Mennyei kart, Sartorius János Magyar Lelki Órája, Szónyi Benjámín*

SzenteK hegedűje s Losonczy István Éneklésben Tanító-Mestere.

Sartorius műve 1730-ban jelent meg Wittembergben. Mintegy ötödfélszáz éneket tartalmaz, mely összegből körülbelől 150 német, deák és csehből fordított hymnus, sok Szenczy Molnár-féle zsoltár, a többi pedig régi hymnus. Ez a könyv, valamint a Kolozsváron 1762-ben megjelent SzenteK hegedűje az énekes könyv kiadására nem sok befolyással volt; ez utóbbi, mely mindenféle alkalomra, mindenféle állású ember számára vesz föl egy-két éneket (Biblia olvasása előtt, után, Szent história olvasása előtt, után, Evangelium, apostoli levél olvasása előtt, után, Lefekvés előtt. Mesteremberek, kereskedők, Gazdák, Szolgák, Szolgálók, Deák ifjú stb. éneke), annyiban mégis volt, hogy két darabját ¹ még mostani énekesünk szerkesztői is megtartották. Losonczy Éneklésben Tanító-Mestere 1752-ben jelent meg Pozsonyban. Csaknem teljesen oly énekek gyűjteménye, melyek dogmatikai gondolatokat foglalnak magukban. Egy rövid soros invocatio után az ember fővigasztalásáról, romlott voltáról, romlottságának eredetéről, a szentháromság titkáról, az Atya-Istenről, a Jézus idvezítéséről, a Krisztus főpapi, prófétái, királyi tisztéről, megtestesülése-, szenvedése-, halála, feltámadása-, az Isten jobbára üléséről, a sakramentumokról stb. szóló énekek következnek. Befolyását semmi sem mutatja világosabban, mint az, hogy az 1813-iki énekes könyvben a kathekizmusi énekek jó része ebből telt ki csekély javítással.

De sokkal nagyobb hatása volt az 1778-iki megújított énekes könyvre.

Már fentebb említettem, hogy a Kolozsváron 1773-ban megjelent, az előbbiektől számban és beosztásban különböző énekes könyv a hívek között nagyon kapós volt hirtelen elkélt. A könyvnyomtató tehát az előjárók helyeslését és helybenhagyását megnyervén, egy teljesen új kiadást rendezett be s ez meg is jelent Kolozsváron 1778. esztendőben. Czime: *Közönséges Isteni tiszteletre rendeltetett Énekes Könyv, mely a régi impressumokból s más kegyes könyvekből kiválogattatott Lelki Énekeket és a Sz. Dávid CL. zsoltárát foglalja magában. stb. Kolozsvár, 1778.* Az előszó szerint a szerkesztő különösen ezekre vigyázott: a zsoltárokat meghagyta egészen úgy, mint Szenczy Molnár

¹ Hogy eljött az idő teljessége, Jézus meghalt bűneinkért.

Albert fordította, *«ámbar sokat lehetett volna ezekben is igazítani, hogy az Új Testamentomi Ekkleziák állapotjához alkalmasabb énekes könyv válnék azokból»*, kihagyta azokat az énekeket, melyeket már régi idő óta sehol sem használnak: a himnuszokat (t. i. melyek a Graduál után csusztat az előbbi kiadásokba), a zsoltárokból vett dicséreteket. Az ünnepi énekek nagy részét is más alkalomra való énekek közül sokat megtartott. *«E szerint nem vétődnek ki a község szájából egyszerre a megszokott énekek.»* Különösen sokat vett a kihagyott énekek helyére Losonczy István könyvéből. Végre a Zsoltárok végén levő énekeket őket megillető helyre sorozta be.

A megújított énekes könyv elején néhány incovatio áll. Ezután a templomba menéskor, kijövéskor mondandó dicséretetek következnek. Amott új egy, itt kettő.¹ Reggeli dicséret van négy, esteli hat; amott ismeretlen kettő, emitt három². A hitnek ágazata szerint való 56 dicséret között³ 49 teljesen Losonczyból van véve, ugyanazon feliratokkal és sorrendben; szinte elmondhatjuk, hogy az Éneklésben Tanító-

¹ Uram bizván jóvoltodban, Hallók Uram szent igédnek, Örömmel meghallók beszédedet. ² Szemeimnek felnyílása, Az Urnak dicséretére, Krisztus ki vagy nap és világ, Mennyországra . . . , Hátad adok Istenemnek, Térj én lelken Istenemhez. ³ Én lelkem indúl fel örömmel, Úr Isten ki jó és szent vagy. Óh mennynek és földnek bölcs tanítója, Óh gyarló ember mit hánykódoz, Mint az ellankadt szarvas, Én Istenem csak téged tisztellek, Mint a szép híves kútfőre, Felséges Isten áldott lélek, Uram teremtésid valamennyien, Örvendj én lelkem az Istennek, Óh Jézus én idvességem, Óh dicsőség felkent fejedelme, Óh seregeknek hatalmas királya, Fordúlj én lelkem Istenedhez, Csudálván csudálja lelkem, Óh Jézus én idvességem, Örvendj egész föld a nagy Istennek, Az Úrnak minden rend, Emeld fel szived óh Istennek népe, Óh mennyei világosság, Óh Izraelnek dicsősége, Serkenj fel lelkem, Óh mely boldog az oly ember, Lelkem hozzád kíván menni, Az Úr én nékem hűséges vezérem, *Úr Jézus idvesség fejedelme, Áldjad én lelkem. Óh Jézus egy idvességem. Én lelkem ébredj fel, Lelkem adj dolgot magadnak, Óh Istennek választott kedves népe, Uram téged tisztellek, Hozzád kiáltok én Istenem, Meghagyta nekünk Úr Isten, Emeld fel szived, füled nyisd meg. Lelkemnek teljes indúlatja, Taníts meg Uram szent törvényedre, Tisztellek Uram nagy félelemmel, Óriád meg Uram kérlek szolgálodat, Próbáld meg Uram az én szívemet. Szent igéd Uram nékem lámpásom, Rejtsd igédet Uram szívembe, Én lelkem te hozzád folyamodik, Szemeim Uram te read néznek. Vajha én tiszta szívvel járhatnak, Teljes szívből hozzád esedezem, Mennynek, földnek teremtője, Uram mindenek read néznek, Nosza istenfő szent hívek, Felséges Úr, mi hadnagyunk, Az urat minden nemzetek, Mennynek földnek Ura, Hallgasd meg Uram kérésünket, Hozzád kiáltunk mi királyunk.*

Mester című könyv egy pár apró ének kivételével ide teljesen be van iktatva. Ezután az ünnepi énekek következnek igen csekély számban s a Gönczy-féle kiadásokból vannak véve. Az adventiek között új van kettő¹, a nagy karácsonyiak közt három,² a kis karácsonyiak közt kettő,³ a nagy beti és péntekiek közt három,⁴ a húsvétiak közt kettő,⁵ az áldozócsőtörtőkiek közt szintén annyi,⁶ a pünköstiek közt három,⁷ a penitentiát tartó énekek között három,⁸ az úrvacsora előtt és után való három-három ének mind új.⁹ A különféle dicséreték között öt eddig ismeretlennel találkoztunk.¹⁰

Mennyire megkisebbitette e kiadás az énekes könyvet, mutatja az, hogy a zsoltárokat nem számítva, csak 162 dicséret van benne összesen. A mi az új énekek költői becset illeti, mindenestre nagy haladást találunk ezekben az előbbiekhöz mérve. Szenczy Molnár Albert kedvelt zsoltárai, Ballassi, Beniczki és Rimai bizonyára ismert istenes énekei verselés és nyelvkezelés tekintetében nagy hatással voltak az új szerzőkre, különösen *Losonczyra*. A tartalomból a tudákos magyarázat, száraz vitatkozás elmarad, helyükre bizonyos kenetteljes színezet, imaszertűség lép, hasonlatokat nem az ó-testamentomi történetekből vesznek ezután, hanem az élet, természet ad nekik olykor meglepő könnyűséggel és szépen használt képeket, pl.:

Mint az ellankadt szarvas,
Kit sért a vas,
Kivánja gyógyulását;
Szivemnek nagy indulatja
Ugy óhajtja
Kivánt szabadulását.

Most nyugszanak az Erdők,
Ember, állat és mezők.

¹ Kapuk emelkedjétek, Örülj emberi nemzetség. ² Angyali sereg Krisztus születésén. Hallassuk szivünk nagy örömét, Szivünk vigassággal ma betölt. ³ Isten, örökké valóság attyja. ⁴ No földnek minden népei, *Jer lássuk az Ur keresztyét* (Los.), Ur Jézus felségéről. ⁵ Jertek e helyben dicsérjük, Ez nap új éneket mondjunk. ⁶ Jer keresztyén és szemléld, Jézust e földön én már nem keresem. ⁷ Adjunk mindnyájan szivből, Oh örök áldott szent lélek, Földön dolgát vivén végbe. ⁸ Oh Jézus lelkem reménye, Rettentő nagy rettegésben, Seregeknek hatalmas nagy királya. ⁹ *Hallgasd meg Ur Isten kérésemet*, Keresztyén nép idvezítőd, Oh szerelmes vőlegényem, Mondj én lelkem dicséretet. ¹⁰ Téged nagy Ur dicsérünk, Az idő ő járásában, Oh mennyei világosság, Fordulj lelkem dicsérettel, Nagy Isten, kit be nem fogadnak.

Néha azonban a hasonlat túlságba is megy, merész, például:

Jézust el nem bocsátom.
Mivel magát értem adá,
Mint *bojtorvány* tartozom
Hogy ragaszkodjam hozzá.

A rhytmust már nemcsak kezelik, hanem meg is tartják az ének végéig. Nemcsak a verssorok, hanem a versszakok is nagyon változatosak. Különösen kedvelt a hat soros szak a b a b c c vagy a a b c c b a a b b c c rimelhelyezéssel.

Ebből a kiadásból még egyet ismerek, *mely Debreczenben* jelent meg 1805-ben, melyben az invocatiók száma több s a Szenczy Molnár Albert zsoltárait is felveszi, — de a dicséreték után.

Ez az énekes könyv, bár annyiban előbbre vitte énekügyünket, hogy az énekek meg lettek válogatva, a selejtesek, nem használtak mellőzve, nem volt teljes, nem volt tökéletes. Azon kívül, hogy egy-egy alkalomra rendkívül kevés dicséret volt benne, sok oly körülményt nem vett tekintetbe, melyek a gyülekezeti életben s a mennyiben ez a mindennapi étellel össze van kötve, fontosak. Szorosan vett újévi, vasárnapi dicséreték nincsenek benne. Az ember életében továbbá vannak események, melyeket megköszönni a templomba siet; vannak olyanok is, melyek elhárításáért esedezni megy Isten házába. Ha bő termése van, Istennek ad hálát; ha a száraz földre termékenyítő esőt bocsát, neki köszönni meg; ha betegség, csapás éri, annak elhárítását is tőle várja. Ilyen esetekben bizonyára szívből énekelhette volna az alkalmi énekeket. Aztán az egyházi életben is vannak esetek, pl. egy templomszentelés, lelkészbeiktatás, melyek az isteniszteleti cselekmények *teljessége* szempontjából is követelnék az alkalomhoz illő éneket. ha a prédikáció már e tárgyat öleli fel.

E hiányokon kellett segíteni a következő énekes könyvnek.

Midőn a nagyfontosságú 1790/1-ik évi országgyűlés után a sokáig nyomorgatott prot. egyház kissé szabadabban lélekezett fel s az egyházi és iskolai élet mezején szabadabb kezét nyert, azonnal megfogant a gyökeres reform eszméje a tiszántúli egyházkerület közgyűlésén s néhány év múlva felszólítást intézett a többi kerülethez is, hogy a javítás eszméjéhez hozzájárulva, erre nézve mindenik javaslatot

adjon be. A tiszántúli egyházkerület közgyűlésén 1804-ben a javaslat megtételére egy bizottság küldetett ki, melynek tagjai *Fazekas István*, *Gál András* esperesek s *Földvári József* debreczeni lelkész voltak. Ezek még ugyananezen év július 1-én beadták jelentésüket, de a kihagyandó darabokat minden indokolás nélkül jelölték meg, miért javaslatuk tökéletes nem volt. A dunántúli kerületen kívül mindenik beadta tervezetét az 1804. aug. 21—22. napjain tartott egyetemes értekezletre. A javaslatok mind megegyeztek abban, hogy a dicséretnek legnagyobb részét el kell hagyni. Ezenkívül határozattá lett, hogy a zsoltárok közül viszonyaink közt énekelhetőket, csillaggal kell megjelölni. Minthogy azonban így a dicséretnek száma nagyon kevésre apadt, utasítottak az egyházkerületek, hogy a kebelökben találhatóakat szedjék össze, s egyszersmind felszólították az ahhoz értőket, hogy újakat készítsenek mindenféle alkalomra a zsoltárok szebb dallamaira; 4—5 versszakban állapítván meg a terjedelmet. Ugyancsak ezen az értekezleten egy bizottságot küldtek ki az énekügy vezetésére, mely jelentését 1806. aug. 24-én Pesten tartott egyetemes tanácskozmányhoz terjesztette be. E szerint a bizottság a nyert utasítás értelmében járt el s munkálatát a tanácskozmány elfogadta.¹

Hét esztendő mult el a tanácskozmány után, míg végre az új énekes könyv kathekismusi énekekkel újból kibővítve, a nyomtatási hely felett való vita s a Helytartótanács ellenőrzési vágyainak teljesítése után *Debreczenben 1813-ban megjelent*. Beosztása az 1788. és 1805-iki kiadásból annyiban különbözik, hogy a rend meg van fordítva: a zsoltárok elől állanak s azután az invocatiók s utolsó helyen dicséretes és imádságok. E kiadásban azok a hiányok, melyeket amazokról említettem, el lettek enyésztetve; időszaki és különböző alkalmakra is készítettek énekeket.

De nemcsak beosztás, tartalomban is sokat változott az új énekes könyv. A régi énekek közül sok vétetett ugyan be, de az újak felülműlják azok számát. A régi énekek száma körülbelül 69.² Zálogok ezek a multból, régen porló nagy

¹ L. bővebben Révész Imre: A magyar ref. egyház közönséges énekes könyvéről. Debreczen, 1866.

² 35, 72, 70, 71, 172, 176, 43, 165, 229, 36, 157, 138, 74, 75, 65, 73, 190, 42, 153, 176, 64, 25, 177, 8, 179, 166, 171, 154, 5, 29, 48, 37, 200, 139, 140, 63, 162, 17, 16, 26, 141, 146, 144, 173, 163, 61, 23, 107—123, 167; V. r. inv. 1. V. d. u. inv. 3. K. r. inv. 1. K. d. inv. 1.

emberek közöttünk lakó, vigasztaló, bátorító lelkei. Sok közülük a reformatió csirájában keletkezett s közel már 400 esztendeje mennyi vigaszt, reményt, megnyugvást öntöttek ezek a hívő keblekbe! . . . Azon 38 új egyházi költő között, kiknek műveit jelenben használt énekes könyvünk felöleli, legtermékenyebb író volt *Lengyel József* szalontai s *Keresztessy József* szalacsi lelkész. Amaz 38,¹ ez 32² énekét irt. Több-kevesebb darabbal mindenik egyházkerület hozzájárult az új énekeshez, az ország különböző részéből hordták abba a boldogító eszméket. Az énekszerzők nevei a következők: *Nagy István* böszörményi lelkész,³ *Szentgyörgyi József*,⁴ *Horváth Adám*,⁵ *Lukács István* szoboszlói lelkész,⁶ *Kérészy Abraham* tornai esperes,⁷ *Szilágyi Mihály* hanvai lelkész,⁸ *Vályi Nagy Ferencz* pataki tanár,⁹ *Balogh Mózes*,¹⁰ *Szilágyi Bálint* jablonczai lelkész,¹¹ *Szentgyörgyi János*,¹² *Juhász András* erdőbényei lelkész,¹³ *Beregszászi Pál* szinai lelkész,¹⁴ *Nádaskai József* tarczali lelkész,¹⁵ *Balogh Pál* ecsegi lelkész,¹⁶ *Bacsó János* borsodi lelkész,¹⁷ *Diószeghy Sámuel*,¹⁸ *Budai Eszaiás*,¹⁹ *Liszcai Sámuel* abarai lelkész,²⁰ *Breznai István* gálszécsi lelkész,²¹ *Kiss Áron* botpaládi lelkész,²² *Bátori István* serkei lelkész,²³ *Balogh Abraham* szántói lelkész,²⁴ *Szilágyi Mihály*,²⁵ *Zámbori Ferencz*,²⁶ *Palóczi Pál*,²⁷ *Németi Mihály* kolozsvári lelkész,²⁸ *Földvári József*,²⁹ *Szakácsi István* sarkadi lelkész,³⁰ *Gál András*,³¹ *Fazekas Mihály*,³² *Tóth István* zsujtai lelkész,³³ *Nádaskai András* ziliczei lelkész,³⁴ *Szűts György*,³⁵ *Bajnóczi József*,³⁶ *Böszörményi Pál*,³⁷ *Kovács József* nagykörösi lelkész.³⁸ Fordítottak: *Kiss Áron*,³⁹ *Lengyel József Kleist* után,⁴⁰ *Nagy Mihály*

¹ 1, 13, 19, 30, 39, 55, 66, 78, 80, 82, 84—91, 94, 95, 147, 158, 168, 185, 192, 196, 220, 221, 222, 227, 231, 233; V. r. inv. 3, d. u. 1. K. r. inv. 2, 3, 4. K. d. u. inv. 2. — ² 2, 12, 14, 18, 31, 32, 38. 51, 55, 79, 96—106, 150, 151, 164, 169, 178. 183, 186, 191, 196, 201, 219, 223, 226, 228, 230. — ³ 128, 58, 124, 54, 126, 40, 131, 15, 132, 130, 129. — ⁴ 160, 83, 236, 77, 92' 152. — ⁵ 7, 60, 20, 69, 22, 34, 41, 9. — ⁶ 136, 57, 133, 53, 134, 135. — ⁷ 46, 49. — ⁸ 10, 24. — ⁹ 175, 210, 195, 211. — ¹⁰ 4. — ¹¹ 50. — ¹² 174. — ¹³ 207, 213, 212, 208, 209. — ¹⁴ 216, 181, 206, 182, 188. — ¹⁵ 15. — ¹⁶ 202, 203, 198, 205. — ¹⁷ 194. — ¹⁸ V. r. inv. 4. Kr. 4. — ¹⁹ 6, 27. — ²⁰ 224, 232. — ²¹ 225. — ²² 51. — ²³ 3, 237, 238, 22, 23. — ²⁴ 199. ²⁵ 11. — ²⁶ 107. — ²⁷ 214. — ²⁸ 143; V. d. u. inv. 2. — ²⁹ 189. V. r. inv. 2. — ³⁰ 235. — ³¹ 193, 180, 218, 187. — ³² 127. — ³³ 217, 184. — ³⁴ 44. — ³⁵ 45. — ³⁶ 119. — ³⁷ 124. — ³⁸ 161, 148, 149. — ³⁹ 62. — ⁴⁰ 62.

Gellert után ¹. A régieket igazították: *Bajnóczi József, Benedek Mihály, Diószeghy Sámuel, Földvári József, Sárvári Pál, Szűts György, Vargha István* ².

Nehéz e művek költői becsét olyan embernek meghatározni, ki ezt az új énekes könyvet használta, tanulta. Bennök élünk ezekben az énekekben, mióta olvasni tudunk; sőt korábban, sokunknak gyermekkorunk első verse egy ének: sokhoz annyi kedves emlék köt, hogy ezek miatt feledjük a gyarló költőt. Úgy vagyunk velök igazán, mint valami ősünktől ránk maradt emlékekkel, melyek ma már nem sokat érnek, de a miket hozzájuk fűzünk, gyakran megfizethetlenné varázsolják. Örökségek ezek, sok közülök a multnak nem-sokára négyszázados emlékei, miknek elhagyása, mellözése bizony nem egy prot. ember lelkében fájdalmat fog szülni.

Származási korukhoz mérve, ez énekeknek a legnagyobb része gyöngy. Még ha a mai megficzamodott aesthetika nézeteivel vizsgáljuk is azokat, a költői léleknek nem egy kimagasló tulajdonát találjuk azokban. Alapérzelme, a forrás, honnan származtak, mindenikben a tiszta, mély érzelem, mely a magasba, Istenhez törni vágy, melynek első s utolsó törvénye: ő minden a mindenekben. Mindazok a sajátságok, melyek egy prot. ember kebelében neveltetése folytán lerakodtak, kifejezést nyernek e költeményekben. Uralkodik bennök az értelem, de a mely nem okoskodik többé, hanem szemlélődik, s elmerül Isten dicsőítésében. Nincs kizárva a csapongó képzelem sem, mely nem annyira történetek alkotásában, mint inkább képekben, hasonlatokban jelenik meg. Milyen szép kifejezések pl. ezek: az évszakok megölelik egymást, a bánat borával megrészegít, a víz tükröt tart a fák alá, az Isten beszédének mély tengere, a menny Istennek fényes ülőszéke, a föld zsámolya, erejének tüköre a világ alkotmánya.

Aranyszín ruhát adsz az ért gabonafőre,
Fürtökből koszorút fűzöl a szőlőtőre.

Hogy az igazság és békeség
Egymást csókolva ölelhessék.

Elhervad a zöld korona,
Melyet fona
A zöld tavasz fejére.

¹ 93. — ² L. bővebben: Éneklő Kar. Kálmán Farkas. Budapest, 1880.

Némely ének, pl. a 15-ik, oly szép fordulatokkal, eleven-séggel, drámai mozzanatokkal s rövidséggel gazdag, hogy mai költőnek is dicsére válna. Mint a legtöbb ének bevezetésében, Istenhez fohászkodik a szerző, hogy legyenek kedvesek előtte érzelmei s rögtön a nagypénteki szomorú történetre tér át. Visiókban látja Jézus szenvedéseit: mint sír a kertben, mint megy a kinokra. Pár sorban tárgyalja az ítéletet s minden mellékkörülmény elhallgatásával a felfeszített Jézust állítja elénk:

Függ már a fán kiterjesztett
Kezekkel . . . .
Meghal, atyjához sóhajtv,
Fejét keresztjére hajtv.

A megszemélyesített természet bánatát, saját fájdal-mát s vigasztaló reményét festi röviden a költemény végén, mely rövid nyolcz versszakból áll. Vagy micsoda erő nyilvánul a 19., 20., 67-ik dicséretekben! Győzedelem, győzedelem! «Ellenség meggyőzetett!»

Nincs már szívem félelmére
Nézni sirom fenekére,
Mert látom Jézus példájából,
Mi lehet a holtak porából.

Találunk olykor gyönyörű leírásokat, személyesítéseket, midőn a költő nagyobb szemlélhetőségért, hatásért egyes tárgyakat, fogalmakat megelevenít.

Nagyon meghatók s különösen szépek azok a költemények, melyeket szerzőik mélyen megindulva az imaszerűség színezeteivel ruháztak fel. A sok közül például:

Igaz Isten! ígéretedben
Változhatatlan valóság!
A mit te a te beszédedben
Megmondasz, az mind valóság.
Könnyebb megavólni,
Végképen elmúlni
A természetnek,
Mint semmibe menni
Az igaz isteni
Szent ígéretnek.

Egészen egy remek doxologia, méltóságteljes alkotás, mely az emberi lelket egyszerre Istenhez ragadja s a vallásos érzelmek felköltésére nagyon alkalmas.

Mindezek daczára e költemények messze maradtak a mai kortól. Az újraébredés korának termékei a költészet aranykorában csak kegyes emlékek lehetnek.

Egyik nagy hibájok ez énekeknek a hosszadalmas leírás, mely gyakran a legapróbb részletekig megy s minden disztítő jelző vagy egyéb költői tulajdonság nélkül egyszerűen csak felsorol bizonyos dolgokat, tárgyakat, mik Isten nagyságát, jóságát hirdetik, mik aztán száraz prózává teszik a költeményt. Temérdek példa volna felhozható erre az énekes könyv minden részéből, de csak egyet, nagyon jellemzőt, említek fel:

Felhők, égi vizek, harmat, hó, jég és záporok,
Villám, égi tüzek, dörgések és csattogások,
Szélvész és csendes fuvallások,
Színekkel ékes szivárványok,
Mind az Úr szolgálai vagytok.

Egy másik, hogy a nem annyira erkölcsi, mint dogmatikai tartalom az ünnepi és kathekizmusi énekekben inkább oktat, tanít, minthogy felemelne lélekben az áhitat bizonyos magaslatára. A templomi énekeknek pedig az a főszerepe, hogy érzelemben emeljenek föl ahhoz az erkölcsi igazsághoz, mely az istenitisztelet többi szertartásaiból elvonható. A dogmatikus prédikációra pedig ma már nincs szükség, az iskola levén az a hely, hol az egyház tana megtanulható.

Hogy te, míg nem volt ég és föld teremtvé,
Mondhatatlanul atyától születve,
Természettel vagy fia az Istennek,
Köz veled léte dicsőségének.

E két tulajdonsághoz járul aztán a kifejezések lapos-sága, prózaisága, mik a legtöbb hymnustól megvonják a költői becsét. Az ilyen kifejezések: az angyalok legörbedve, hol pökdöstek, csufoltak, rémítő nagyságú, keringő golyobisok, bögés stb. a legszebb gondolatokat is megfosztják hatásuktól s közönségessé változtatják. A nyelv ódon, nehézkes, mely utóbbi sajátságot nagyban előmozdít a hosszú körülírás, pl.

Bennünk az okos erőnek
Szünetlenül munkásnak,
Lételedet ismerőnek,
Mint égi származásnak:
Eredete is te vagy.

Van példa rá, hogy 18 soros körmondat fejez ki egy gondolatot. Hiába készült e mű Debreczenben, az ósdiak és újítók békésen megférnek a könyvben. Találunk a kifejezések között sok, képzővelkészült szót, de a nyelvújítás eredményei is, néhol egész kirivóan, feltűnnek. Nem ritka az idegen szó használata sem, mi kevertté teszi a nyelvet, pl.

Ez idő téli fertálya
Halálunkat predikálja.

A mi a külső formát illeti, e tekintetben nagyon változatosak énekeink. De a megkezdett rhythmus legtöbbször csak kezdet marad s lépten, nyomon nagyot zökken. Különösen nagy akadályul szolgált e tekintetben vallásos költőinknek ragaszkodása a zsoltárok dallamához s ez által az alakjához is, mi kezüket a szabadabb formakezelésben teljesen megkötötte. A nyugot-európai verselés nem egy példáját találjuk meg itt. Ötödféles, hármasszókösorok váltakozva, nyolcz sorban a b a b c d c d rímelhelyezéssel nagyon gyakoriak. Van példa a hatos és hetedfeles szökösorokból álló versformára is. A legtöbb hymnus magyar hangsúlyos mértékben van írva, de teljesen keresztülvitt e fajta formát nagyon keveset találunk. Arra sem ügyelnek a szerzők, hogy a gondolat, mondat egy sorban végződjék, a legtöbbször átviszik egyikből a másik sorba a gondolatot, pl.

Óh Úr Isten, első gondunk
Ez ünnepen az, hogy mondunk
Te néked dicséretet.

Rímelésben valódi mesterek a szerzők s e tulajdon nem ritkán mesterkéeltségig megy, midőn pl. Keresztési egy darabjában a sorok kezdő szavai összecsengenek az utolsó rimmel.

Úr Jézus, ki felséggel,
Dicsóséggel mentél az égbe,
És ottan vettél hatalmat
Birodalmat nagy teljességbe.

80 éve lesz nem sokára, hogy ez az énekes könyv közhasználatban van. Költészetünk fénykorát nem szabad mondanom, hogy leéltük, de bizonyosan benne voltunk, vagyunk. Az a fölszólítás, melyet az új énekes könyv szerkesztői 1806-ban intéztek a hazához, eredménytelenül hangzott el. Költőink,

az egy Tompát kivéve, e fajta művek készítésével nem igen foglalkoztak. Okát kutatni nem akarom, de azt hiszem, hogy az anyagi gondolkodás miatt nyög az egyházi költészet muzsája. Az eszményiség határán is túllebegőnek tartják a költők a vallást s lelkük valamely gondolathoz egyénítő vonásokat nem termel, mert nem tud. . . . Az emberiség érdekében jajgat a fiatal költőnemzedék, előtte a jelenben minden rossz, «sötét, mint az éj», de hol világot gyújthatnának, hol igazán jótékony «kovász» lehetnének, erkölcsileg hathatnának ők mennek elől s . . . menekülnek a templomtól. És ők az emberiségért munkálkodnak!! . . . Pedig a fényes aranyok, a legnagyobb dicsőség sem lehetne rájuk nézve szebb babér, mint az a tudat, hogy gondolataikat pár millió ember magáévátéve, meghallgatást várva, boldogan, buzgó lélekkel küldi az egek urához.

19 évvel ezelőtt, belátva énekes könyvünk hiányait a prof. egyház, felkerült az eszme annak megújítása érdekében. Azóta egy állandó énekügyi bizottság van kiküldve, mely a legnagyobb odaadással és buzgón végezné feladatát, ha volna miben. De hát költőink futnak a templomtól s a dolog megint néhány költői lelkű papunk vállán marad. Miként fogja így feladatát megoldani e bizottság, a jövő titka. Én csak áldást s kitartást kívánhatok a nehéz munkához. Pedig az énekes könyv megújítása szükséges. Nem tanácsként — ahhoz kicsiny vagyok — csak gondolatébresztésért mondom el, a miket tanultam e hosszas s a kezdet nehézségeivel küzdő s e miatt bizony hiányos munkából.

I. A zsoltárok keletkezési korukat tekintve, mondhatni, a világirodalom legkiválóbb lyrai termékei. Vannak azonban közöttük olyanok, melyeket a mai idők embere magyarázat nélkül még csak megérthetni sem tud, nemhogy lélekkel énekelni. Ezek közül csak a mai viszonyokhoz alkalmazható és a protestantismus szellemével egyező darabokat kellene fölvenni az új énekes könyvbe.

II. A zsoltárok is olyan énekek, melyek templomi használatra készültek; olyanok mint dicséreteink, kérünk Istentől azokban valamit vagy halát adunk valamiért. Nem külön osztályba hát, hanem tartalmuk szerint az őket megillető helyre csoportosítandók.

III. A régi énekek közül mindazokat, melyeket formájuk szerfelett kirívókká nem tesz, különösen a reformatió emlékeit, be kellene vinni az új énekes könyvbe a szerző nevével együtt, kegyeletes emlékek gyanánt.

IV. Jelenben kevés az egyházi költő. Át kellene gondosan kutatni a régi énekes könyveket s az 1813-iki énekes könyv szerkesztése alkalmával beérkezett nagyszámú, legnagyobbbrészt kéziratban heverő énekeket, melyek közül bizony nem egy volna használható vagy átdolgozható. Költői lelkű s nyugodt körülmények között élő embernek e foglalkozás inspiratiót is adna újak készítésére.

V. Nemzeti tárgyú ének nélkül hiányos lesz az új énekes könyv. Régi könyveinkben is van, az újban is lehet. Ha nemzeti tartalmú ima s beszéd mondható a templomban, bizonynyal énekelhető nemzeti himnuszunk is, mert ebben is Istenhez fohászunkodunk.

VI. Nem kell továbbá büszkén mellőznünk a külföld egyházi költészetét sem. Ha ott találhatnánk a magyar befogásnak megfelelő egyházi éneket, ennek fordítása ép oly gyümölcsöző lehetne, mint bármely zoltárfordítás.

VII. Végre, mit talán szerény tanulmányom is feltüntet, az énekes könyvet egyszerre, teljesen megújítani nem lehet. Lassan-lassan, most bővítve, majd kisebbítve állott elő jelen énekes könyvünk: ezt tekintetbe véve szintén lassan, a kiadások szerint volna megtehető az annyira szükséges újítás.

Ennyi az, mit a reformmunkálatokra tartalom tekintetében elmondhatok.

Ha csekély dolgozatomból, mely nem nagy igényekkel lép fel, hiszen előttem példány a követésre nem volt, bolyongnom kellett az ismeretlen mezőn, ha valaki valamit tanult vagy valaki kedvet kapott ez igen szép és hasznos téren nagyobb, bővebb kutatást kifejtteni: én célomat elértem, mert prot. egyházamnak használtam.

Szathmáry József.

A JÁNOSEVANGELIUM VILÁGNÉZETE.

(Második és befejező közlemény.)

A János-evangelium tantartalmának a megvizsgálása előtt azonban azt kell megállapítanunk, hogy vajjon igaz-e *Weiss* és társainak az az állítása, hogy a philói bölcelet az evangelium szerzetése idején Palesztinába, illetőleg Kisázsziába még nem juthatott el? Ez a felvétel azonban, még ha elfogadjuk is *Weiss* ama hypothesisét, hogy az evangelium az első század utolsó éveiben iratott, egyáltalában meg nem állhat; sőt ellenkezőleg kellő számmal hivatkozhatunk bizonyítékokra, a melyek történeti hitelességgel beigazolják, hogy ama bölcelet már ez időben is Palesztinában s általában Kisázsziában el volt terjedve. S e szempontból mindenelőtt hivatkozunk arra az általános történet-psychologiai tapasztalatra, hogy a koreszmék — már pedig a philonismus koreszméket képviselt — mindig ráütik jellemüket a korirodalomra, tehát a történetirodalomra is, «s mennyivel inkább ott, a hol oly események elbeszéléséről van szó, melyek magukban véve annyira metaphysikai jelleműek, mint a milyen a megjelent Messiásnak története». ¹ Azonban ez mégis csak inkább theoria, különösen míg történeti bizonyítékok nem támogatják. Mi azonban azon szerencsés helyzetben vagyunk, hogy eltekintve egészen a keresztyén dogmatörténettől, melyben Philo nyomait oly szépen meg lehet jelölni; de eltekintve a philosophia történetétől is, a melyben például az új platonismus s különösen Plotin rendszere nem egyéb, mint a philonismus továbbfejlesztése: ² kizárólag írásmagyarázati talajon is Philónak úgy a palesztinai zsidó, mint a keresztyén theológiára való befolyását elegendően be tudjuk igazolni. Már Philo ifjabb kortársa, *Josephus Flavius* († 93 körül Kr. u.) úgy jellemzi őt, mint «nagytekintélyű s philosophiában jártas férfiút», ³ s hogy Philo szellemének befolyása alól már ő sem vonhatta ki magát, azt kellőleg megvilágosítja «Régiségeinek» előszava, mely nagyrésztben Philo «A világtéremtésről» szóló műve bevezetésének a másolata. Hasonló

¹ *Gfrörer*: «Geschichte der christl. Kirche in den 3 ersten Jahrhunderten». Stuttgart, 1841. I. k. 173. l.

² *Zeller* i. m. 370. s k. l. *Richter*: «Gesch. der Philosophie». IV. 495. s k., 525. s k. l. *A. Ritter*: «Neuplatonische Studien». 1867. I. 77. l. *Siegfried* i. m. 275—278. l. *Reville* i. f. IX. kötet, 766. s k. l.

³ *Antiquitates*, 18, 8. 1.

az eset a palesztinai *zsidó theologiai gnosissal* is, a mely hogy Philo befolyásától nem maradt megóva, de sőt a mid-rasokban, kabbalakban s targumokban úgy tan-, mint írás-magyarázati elvek s kivitel szempontjából nagyon is a Philo befolyása alatt áll, Siegfried¹ elegendően igazolta. E tényekre csak utalok, mivel elvégre is a palesztinai zsidó gnosis által a philonismusnak a keresztyén gnosissra való befolyása leg-feljebb csak közvetve volna igazolható! Vannak azonban sokkal közvetlenebb bizonyítékaink is.

Az első maga Philo, ki saját szája vallomása szerint² személyesen is volt Jeruzsálemben. Hogy ez mikor történt, közelebről nem írja; de történt legyen bármikor, alig vehető fel, hogy ő, a tekintélyes alexandriai patricius és hírneves tudós csak egyszerűen a templomot látogatta volna meg, s aztán visszafordult volna, mint bármely közönséges bucsú-járó s ne kereste volna fel azokat, a kik tudományban és tekintélyben Jeruzsálem színét-javát képviselték, a «főpapokat és írástudókat» s ne bocsátkozott volna velök eszmecserébe oly dolgokról melyek mindkét oldalról kellett, hogy az «egy szükségeset» képviselték legyen! Aztán arról sem szabad megfeledkezni, hogy Jeruzsálemben, épen az apostolok korában, mint erről az Akták tudósítanak (Ap. csel. 2, 10. 6, 9.), miként sok más vidékbelieknek, úgy az alexandriaiaknak is külön zsinagógájuk volt, a mely az otthoni gyülekezettel bizonyára állandó és élénk összeköttetésben állott.³ Föltehető-e tehát az, hogy ezek a philói tanokról mit sem hallottak, mitsem beszéltek legyen?

Avagy nem tudósítanak-e ugyanezen Akták arról is, hogy Jeruzsálemben állandóan «hellenisták» is voltak, kik már kezdettől fogva a törvény betűjének helyét elfoglaló s az isteni szellemnek megfelelő kultuszt követeltek, s kiknek legideálisabb képviselője, István martyr, bizonyosan e megtisztult vallási nézeteinek lett áldozatává? (Ap. csel. 6, 1. 5. 8. 10. s k. 7, 48.) Hát képzelhető-e már most az, hogy már a nyelvi összeköttetés természetes ösztönénél fogva is, s mennyivel inkább vallásos világnézetük ideálisabb voltánál fogva, ne igyekeztek volna valamit arról az alexandriai hellen-zsidó bölcseségről megtudni s azt terjeszteni?

¹ I. m. 281—302. l.

² De providentia II. 646.

³ Hogy a zarándoklások Alexandriából Jeruzsálembe, daczára hogy Leontopolisban ott állott Onias temploma, mindig élénk s sereges jelleműek voltak, maga Philo beszéli i. h. II. 646.

De ott van *Pál apostol* is. Hogy az ő egész theológiája rabbinista alapokon nyugszik, azt kétségbevonni nem lehet; de hogy ő e rabbinismusa daczára a «Bölcsesség Könyvével», Philo ez idősebb kortársával igen jó ismerős volt, azt iratai minden kétségen felül igazolják.¹ E mellett azonban fel kell vennünk, hogy Pál ismerte a philonismust is. Ismerhette azt a rabbi-iskola útján, a hol, tán Tarsusban is, mindenesetre azonban Jeruzsálemben tanult; mert mint fentebb említettük, a rabbinismus előtt Philo nem lehetett idegen. Ismerhette Tarsusból, a hol ifjúkorát élte s a családban és zsinagógában a rabbi pályára előkészült, mert nem tehető fel, hogy egy ilyen genialis, élénk szellemű ifúnak a figyelmét kikerülte volna a tarsusi iskola, a mely Strabo tanubizonysága szerint különösen a philosophia dolgában oly jeles volt, hogy «bátran azon kor legjelesebb philosophiai iskoláival, az atheneivel s az alexandriáival versenyezhetett».² Föltehető-e már most, hogy ezen iskolából, a hol «a philosophusokat tanították», Philo a philosophus számúzve lett volna, korának épen leg-híresebb bölcsésze; s föltehető-e, hogy az az élénk szellemű Saul, ki még «Tarsus művelt iskoláiban szép olvasottságra tett szert a profán görög auctorokban»,³ ne vonzódott volna épen a görögül író Philohoz, a készülöben levő theologus az akkoriban már elismert nagy theologushoz?! S aztán bizonyos dolog az is, hogy Pál apostol Efészusban Apollóssal hosszabb ideig együtt tartózkodott, sőt benső barátságban élt: gondolható-e tehát az, hogy ez ismeretség révén is meg ne ismerkedett volna Philo irataival? *Pfleiderer* ezt valószínűtlennek tartja, de a «Bölcsesség könyvére» vonatkozólag gyanítja, hogy Pált az alexandriai bölcseségtan spiritualistikus eschatologikus várakozásaiba Apollós avatta be Efészusban. De hát ez az Apollós, ki Alexandriából szakadt Kisázsziába, kit az Akták (18, 24—19, 1.) úgy rajzolnak, mint előkelő, művelt, az írásokban tudós, ékesen szóló férfiút, ki a zsidókat az írásból győzi meg arról, hogy Jézus a Krisztus; kit Pál maga mint ékesen szóló bölcselőt jellemez, a kivel szemben az ő (Pál) prédikációja «nem emberi bölcsesség hitető beszédiben, hanem inkább a lelki erőnek megmutatásában állott» (I. Kor. 2. és I. Kor. 1, 12—4, 20.): lehetséges-e, hogy

¹ V. ö. *Pfleiderer* i. m. 150—162. l.

² *K. F. Hermann*: «Kulturgeschichte der Griechen u. Römer». I. k. 231. l.

³ *Herzog*, *Realencycl.* «Paulus der Ap.» (I. kiadás) Lange J. P.-tól.

nem ismerte volna Philót, az alexandriai bölcselekedő theologia herosát? Tudjuk, hogy Pálnak sok baja volt az Apollos-párttal Korinthusban, az első korinthusi levél négy első fejezete nem egyéb, mint egy dörgő philippika az apolloi irány ellen; de ez épen csak azt bizonyítja, hogy Pál, a palesztinai rabbinista, veszélyeztetve látta Apollos, az alexandriai philonista speculatiója által a «Krisztus keresztjét». Természetesen Apollos Pál tanának nem volt elvi ellensége: egyazon tant követték ők, csak más formában, s hogy midőn neve pártjelszóvá lett, ez fájt neki, mutatja az, hogy Efézből a korinthusiak hívása daczára sem tért vissza hozzájuk (I. Kor. 16, 12.), hanem megmaradt Pál oldalán s később úgy látjuk őt, mint Pál kísérelését apostoli útjában (Titus 3, 13.). Föltehető-e már most, hogy ezen 2—3 évig tartó barátságos együttélés mellett Pál Apollóstól csak a «Bölcsesség könyvé»-ről hallott volna, de Philóról nem? S nem feltűnő-e, hogy Pálnak épen azon leveleiben, melyek ezen ismeretség utáni időre esnek (II. kor., róm., philippi) úgy tartalom, mint kifejezés dolgában a philonismusként világos nyomaival találkozunk! ?¹

S még egy mozzanat: Efézus. Artemis városa, hol Hera-klitossal a logos-bölcselet világot látott, hol Pál s Apollos a Logos fölött nyilván sokszor el-elmélkedhettek, hol — miként ezt jobbról-balról (*Weiss*-sal együtt) egyhangúlag vallják — a János-evangelium is született, s hová utal a Cerinthre, ezen ebionita s gnostikus keverékből álló, de a philonismusként mindenestre ismerős häretikus tanítóra vonatkozó traditio is,² egyenesen János apostollal összeköttetésben, ki vele egy fürdőben találkoztán, onnan hanyatt-homlok kirohant, félvén, hogy ez eretnek jelenléte miatt a boltozat reájok szakad. Ime tehát János apostol is Efézusban, a hol az eléggé hiteles traditio szerint hosszú aggkor után meg is halt, el is temetett s a hol *Weizsäcker* szerint központját kell keresni egy philosophiai irányú keresztyén theologiai iskolának, a melyből — szerinte — evangeliumunk is született.³ Tehát származott legyen evangeliumunk akár János apostoltól (*Weiss*, *Dorner* stb.), akár az ő iskolájából (*Weizsäcker*), akár idegen

¹ *Siegfried* i. m. 304—310. *Reville* Revue stb. IX. 760—763. l.

² *Hilgenfeld*: «Die Ketzergeschichte des Urchristentums». Lipcse, 1884. 411—421. l. Egyéb közelebbi források Herzog, *Realencycl.* 7-ik kiadásában «Cerinth» cz. cikkben *Hagenbachtól*.

³ *Weizsäcker*: «Das apostl. Zeitalter der christl. Kirche». Freiburg i/B. 186. 503. l.

kézből (Pfleiderer, Scholten, Thoma stb.), minthogy Efézusban született, szerzője a philói tanokkal közvetlen érintkezésbe juthatott.¹

S mit szólunk a Hébererekhez írott levélről, a melynek alexandrinismusa oly szembeszökő, hogy annak szerzőjét Luther óta a legtöbb exegeta egyenesen Apollosban keresi; de mely, legyen szerzője bárki is, mindig kiáltó tanúság marad az alexandriai új philosophiának Palesztinában, Kisázsziában való elterjedése mellett!?

Ime a történeti bizonyítékok, a melyek mellett eltekintünk a postpaulinistikus levelektől, különösen a kolossei és efézusi levéltől s a kisázsziai őskeresztyén tanmozgalmaktól, a melyek *smyrnai Policarp* (János apostol tanítványa), *Justinus martyr* — ezen a János-evangeliummal oly rokon szellemű apologia írója s kortársa, — *sardesi Melitó, hierapolísi Apollinaris* s a *montanisták* nevéhez s történeti jelenségéhez fűződnek, de melyek mind igazolják, hogy a keresztvény tanfejlődés a Krisztus utáni második században philosophiai s részben philói irányt vett: de eltekintünk tőlük azért, mert a «Traditions hypothese» (Weissék) által felvett időn mégis túlesnek s mert már ezen időn innen is ki tudjuk mutatni, hogy a János-evangelium történetileg érintkezhetett a philonizmussal. Mennyivel inkább később, a keresztvényiségnek a II-ik századában beállott philosophiai jelleme mellett!!

De hát reánk nézve az a fontos kérdés, vajjon érintkezett-e valósággal? S e kérdés arra utal, hogy most már a tartalom szempontjából vizsgáljuk meg az evangeliumot.

III.

A János-evangelium tartalmát annak tendenciája határozza meg. Tendenciája pedig, miként arra már egy ízben futólagosan utaltunk is, e zárszavakban: «Mindezek azért irattak meg, hogy higyjétek, hogy Jézus a Krisztus és hogy ezt hívén, örök életet vegyetek az ő neve által» (20, 31.), úgy elméleti, mint gyakorlati szempontból teljes szabadsággal

¹ E tény igazolja *Reville* állítását: «La question des rapports entre la philosophie philonienne et la doctrine du quatrième évangéliste est indépendante de la question de l'authenticité de l'Évangile.» *Doctrin du Logos*. 9. l.

körvonalozva van. Hit s örök élet! Szerzőnk e célzat által vezéreltetve nem is akarja Jézus kimerítő élettörténetét nyújtani. «Sok egyéb jeleket is tett még Jézus az ő tanítványai előtt, a melyek e könyvben nem irattak meg», mondja közvetlenül a fent idézett szavak előtt (20, 30); de ő ezen «jelek»¹ közül csakis azokat a válogatott adatokat kívánta feljegyezni, a melyek az ő célzatának leginkább megfelelnek s a melyek világosan bizonyítják, hogy Jézus csakugyan a Krisztus, az istenfiú, az istenlogos, mert benne Istennek teljes dicsősége — *δοξα* — jelent meg.

E célznak megfelelően rakja le szerzőnk, mindjárt a prologus nyitányában az alapmotívumokat, azonosítva a történeti Jézust mint Krisztust az örök istenlogos-szal s úgy mutatva őt be, mint a világteremtésnek, világgondviselésnek és világüdvnek abszolút principiumát.² Nem véletlen dolog azért, ha mindjárt a prologusban, azon epochális fordulónál, hol a Logos testté levéséről van szó, nyomban annak a kijelentésével is találkozunk, hogy «látták az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülött Fiaának dicsőségét, teljes kegyelemmel és igazsággal» (1, 14.); a mely nevezetes kijelentésben egyúttal e doxának tartalmi meghatározását is vesszük, melynek logikai jegyei: kegyelem és igazság.

E doxának feltüntetésére szolgál immár az egész evang.

¹ Figyelemreméltó dolog, hogy szerzőnknek minden adat, legyen az csodatény (pl. 2, 11.) vagy egyszerű életjelenség (pl. 2, 18.), csak jel, symbolum, mely a Jézus Krisztus isteni doxáját illusztrálja. Még *Luthardt* is bevallja: «Kein Evglm hat mehr symbolischen Charakter, als dieses. Seine ganze Rede ist bildlich, alles wird ihm zum *σημειον*, zum Bild u. Gleichniss unsinnliches Gedanken u. Thatsachen». (Der joh. Ursprung des 4. Evglms. 135. l.) Ime írónknak philói allegorizáló typológiája!

² L. a 3. füzet 350. s k. kül. 359. l. Feltűnő e tekintetben mindjárt azon rokonság, melyet írónk prologja és Philónak a mózesi törvény tárgyalásához írt epilógja közt szemlélünk (1, 1—18. v. ő. Philo «de prom. et poenis» és «De exsecr.» II. 408—487. l.) Philo itt ugyanis három koncentrikus kört különböztet meg, t. i. a világteremtést — *κοσμοποιία*, a törvényre való előkészítést — *ιστορικόν* és a törvénykijelentést magát — *νομοθετικόν*. Amaz első tehát maga az ó-szövetségi üdvoeconomia alapja, a második annak fejlődése, a harmadik az üdvteljesség, mely Philo számára az ó-szövetségi törvényben van adva. Ugyanezen három koncentrikus kört tapasztaltuk a jánosi prologban is, azon természetes különbséggel, hogy mivel a mi írónk számára az üdvteljesség még csak az új-szövetségi kijelentésben, a testté tett Logosban van adva, azért szerinte az is, a mi Philo szerint még üdvteljesség, t. i. a törvénykijelentésen alapuló ó-szövetség, az üdvoeconomia fejlődését jelző második körbe lett visszautalva. Hiszen szerzőnk szerint «Mózesből csak a törvény adatott, de a kegyelem és igazság a Jézus Krisztustól lett».

történet, miként erről egy tisztán futólagos pillantás is azonnal meggyőzhet. Így látjuk pl. mindjárt Jézus első nyilvános fellépésénél Kánában, hol a vizet borra változtatta, hogy ez csak «jel» volt, a melyben megmutatá az ő dicsőségét (2, 11.); olvassuk, hogy a vakonszülöttnél, kit Jézus meggyógyít, azon a zsidó theologusok szempontjából oly fontos kérdés, vajjon vakságának oka ő maga-e avagy szülei, a Jézus szempontjából teljesen mellékes, hanem szükség volt arra, hogy «az Isten dolgai (t. i. e csodatényben megnyilatkozó dicsősége) rajta megjelentessenek» (9, 3.); s hogy Lázár betegsége, kit Jézus négynapos halálból támasztott fel «Istennek dicsőségére való, hogy azáltal dicsőíttessék meg az Istennek fia» stb. (11, 4.). E doxáért kell Jézusnak a halált is elviselnie (3, 14.);¹ s azért midőn ama nevezetes éjszakán Judás kiment, hogy áruló művébe fogjon, a mindentudó Logosz-Krisztus isteni nyugalommal constatálja: «*Most* dicsőíttetett meg az embernek fia és az Isten is megdicsőíttetett ő benne» (13, 31., v. ő. 12, 28.). E szavakat természetesen nem kell úgy értenünk, mintha a doxát Jézus még csak a kereszthalál árán nyerné meg, hiszen tulajdona volt az neki ugyanis «mielőtt e világ lenne» (17, 5.); nem önmaga miatt, hanem az emberek miatt történik ez így, hogy ezek látva amaz a kereszthalál által megnyilatkozandó isteni dicsőséget, hitre ébredjenek,² hogy így «valaki hiszen ő benne el ne veszzen, hanem örök élete legyen» (3, 15.); vagyis hogy az önmagában dicsőséges Logosz-Krisztus megdicsőüljön az emberekben is, mint megdicsőült típusukban, a kezdetben hitetlen Tamásban, ki alázattal borul le a megfeszített, de ép ebben felmagasztalt s immár előtte is a maga teljes isteni dicsőségében megjelent Krisztus előtt: «Én Uram és én Istenem!» (20, 28.).

Tehát mindenütt csak a doxa! Doxáért a halálba — s halálból a doxára; ime a jelszó, melyben Jézus Krisztus hivatása kifejezést talált; kijelenteni az isteni dicsőséget, hogy váljék az emberiség lelkét beragyogó dicsőséggé; ime a fenséges perspectiva, mely a végtávban evangelistánk lelki

¹ «Miképen Mózes fölemelte a kigyót a pusztában, akképen *kell* felmagasztaltatnia az emberfiának.» Célzás a Jézus kereszthalálára. — V. ő. *Lücke* i. m. I. k. 535. s k. l.

² Szerzőnk azért, a hol valamely tényét beszéli el Jézusnak, a melyben Isten dicsőségét jelenté ki, hozzáteszi mindenütt, hogy «*hívénék* ő benne az ő tanítványai», vagy «sokan», vagy «az emberek» stb. 2, 11. 11, 45. 4, 41. stb.

szemei előtt lebeg; egy általános apotheosis, midőn Isten dicsősége tölt el majd s ezzel hit és örök élet éltet minden lelket, minek isteni előérzetében a Logos-Krisztus már e testben így kiált fel: «Én meggyőztem e világot.» (16, 33.). Ugyanazon gondolat ez, midőn Pál apostol szerint Isten lesz minden mindenkben s midőn a synoptikus hitképzet szerint megvalósul teljesen az Istennek országa.¹ S épen mert Jézusnak e Krisztus-voltát az ő isteni doxájának megmutatásával igazolta s ezzel őt mint praeexistens istenlényt fogta fel, azért emelkedett szerzőnk a vele egyébként egyazonos tendenciájú synoptikusok tisztán anthropologiai, etikai álláspontjáról theologiai, metaphysikai álláspontra.

Természetes dolog, hogy erről az álláspontról aztán evangeliumunk egész tárgyalása más alakot kellett, hogy öltön. A keresztyén hit, zsidó nemzeti talajon, mint Messiás-hit lépett fel, hogy tehát annak elterjedése biztosíttassék, első sorban is be kellett igazolni és pedig épen eme zsidó nemzeti theokratiai talajon, hogy Jézus csakugyan a Krisztus, a várvavárt Messiás. Természetes azért, hogy a keresztyén hit legrégebb, legnaivabb s egyuttal legközvetlenebb formája Jézusnak mint a «Dávid fiának» meghatározása volt, minek megfelel a Máté evangelium genealogiája (1, 2—16.), mely Jézus származását Dávidtól, illetőleg Ábrahámától vezeti le. Az ezen meghatározásban rejlő particularismus azonban a keresztyénség lényegével s világra szóló universalistikus hivatásával épen nem egyezett meg, s hogy tényleg az universalismus mindinkább diadalra is emelkedett mutatja a Lukács-féle származási tábla (3, 23—28.), mely már Jézus genesisét egyenesen Ádámra, sőt épen Istenre vezeti vissza. A János-evangelium íróját azonban már ez isteni származás ténye sem elégítette ki többé: nem a mennyei eredet, de maga az isteni lényeg volt az, mely őt a Krisztusban érdekelte, a mely lényeg épen a doxában jelentette ki magát, minek beigazolására szerzőnk az evangeliumi traditio adataiból nagy virtuozitással egy új, egészen sajátos evangeliumot alkotott, mely Weizsäcker szerint csak alakilag történet, tartalmilag pedig e történet felett való tanelmélet.

S Weizsäckernek valóban igaza van, mert evangéliu-

¹ Megjegyzendő, hogy az «Istennek országa» vagy «mennyei ország» kifejezések evangeliumunkban egyetlen egy helyen (3, 3. 5.), ekkor is csak egy a Máté 18, 3-ra való ismételt reflexióban fordulnak elő.

munkban a Jézus földi története valóban másodrendű dolog; a mi szerzőnknek nem feladata, hogy a synoptikusokkal együtt azt beszélje el, miként alapította meg Jézus a zsidók által várvavárt Istenországát, hanem igenis feladata, hogy az isteni doxát kijelentő istenlogos útján «speculative közvetítsen Isten s világ között»,¹ a mint hogy ezt követlenül a Jézus nyilvános működése elbeszélésének a megkezdése előtt szerzőnk teljesen programszerűen jelzi is, az egészen philói értelemben felfogott ó-szövetségi képpel: «Meglátjátok az eget megnyilatkozni és az Istennek angyalait felmenni és leszállani az embernek fiára» (1, 52).² S e közvetítésnél szerzőnk teljesen a philói dualismus kettős csapása között halad.

Daczára azonban a szerzőnk s Philo közt e tekintetben tapasztalható rokonságnak, szükséges, hogy már itt, jó előre, arra a különbségre is rámutassunk, a mely a két író egymástól teljesen elválasztja s a mely Philónak ó- és írónknak új-szövetségi álláspontján önkényt érthető. Amaz ó-szövetségi álláspont mellett még Philo bölcselő theosophus, ki első sorban is metaphysikai talajon áll s ki ama közvetítő Logost, ha bizonyos mértékben fel is találta Mózesben, de lényegében meghagyta eszmének erőnek, vagy abstract metaphysikai hypostasisnak; írónk pedig hívő theologus, ki ha műveltségénél fogva metaphysikai alapon okoskodik is, de első sorban hisz s ki hite által a Jézus Krisztus concrét történeti személyiségében látja ama közvetítő Logost. Természetes, hogy e különbség aztán mindkettőt különböző consequentiákra is vezette. Teljesen magunkévá teszszük azért Lange D. P. gyönyörű hasonlatát, hogy «a jánosi Logos úgy viszonylik a philóihoz, miként Pál apostol atheni prédikációja az általa ott talált s az ismeretlen Istennek ajánlott felirathoz»; a nélkül azonban, hogy a természetes különbség miatt írónk s Philo között minden összefüggést letagadjunk. Ellenkezőleg, «a mily felforgatása volna az igazságnak e különbséget tagadni, épolyan volna e magától értetődő különbség miatt azon szembeszökő tényt, hogy Philo a jánosi theológiára mély behatással volt, tagadásba venni.» (Pfleiderer.) A mi annyit jelentene, mint a történeti igazságot dogmatikai előítéletből meg rövidíteni.

¹ Hausrath i. m. IV. k. 385—86. l.

² I. Móz. 28, 12: Philonál «Leg. alleg.» I. 52. V. ö. *Thoma* m. 192. l.

A tantartalom mindjárt megismerszik a Philo befolyása, a mint az Isten és a világ között levő viszonyt vizsgálja.

Isten a János-evangeliumban úgy van jellemezve, mint egy rejtett, ismeretlen lény, kinek lényege még csak a Logos-Krisztusban tárul fel (1, 18; 6, 46.); és pedig szellemlény (4, 24.), ki sem Judeában a Moriahon, sem Samariában a Garizimon nem lakik s ki azért nem külsőleg, érzéki formában, de bensőleg «szellemben és igazságban» imálandó. Mint szellem, Isten abszolút értelemben vett életforrás, a magában Élő, a Logosznak s a Logosban az emberiségnek életprincipiuma, mert «miképen elbocsátott engem az élő Atya és mint én is élek az Atya által, azonképen a ki engem eszik, él az is én általam» (6, 57: 5, 56); s ez élet egyúttal világosság is (1, 4.), még pedig nemcsak természeti, de első sorban szellemi, ethikai világosság, megfelelően Isten szellemvoltának. Ily értelemben Isten abszolút értelemben igaz (3, 33; 8, 16.), kinek beszéde is igazság (17, 17.), kihez azért csakis, a kik az igazságot cselekszik, közeledhetnek (3, 21; 18, 37.) s kinek épen ebben nyilvánul meg igazságos volta is (δικαιοσ 17, 25.), mert bűnnek nincs hozzáférkőzése (9, 31.) — s abszolút értelemben jó, kitől csak jó s minden jó és így üdvösség is csak tőle származik (1, 13; 3, 16. s k.). Ezen Istent szerzőnk szemben a Logos-szal, mint istenlényegűvel (θεός)¹ katexochén Istennek (ὁ θεός 1, 12.) nevezi és pedig egyedüli és való Istennek (5, 44; 17, 3.) ki nemcsak életforrás, de élettevékenység is (5, 17.) s e tevékenységének, folytonosan ható működésének rugója az ő teljes valóját kifejező *szereetet* (3, 16; 17, 24. 10.). E szereetet megnyilatkozásának organuma a Logos, ki a magában rejtett s ismeretlen Istent a világalkotás, világgondviselés és világüdv tényeiben kijelenti (1, 1—18.) s ezúton a világgal Istennek nevét vagyis lényegét, úgy a mint ő látta (1, 18.) megismertette (8, 27. 12, 28. 17, 6. 26.), Istennek teljes dicsőségét feltárja, a mely dicsőségnek tartalma *kegyelem* és *igazság* (1, 14.). Az így a maga teljes lényege szerint, tehát teljes dicsőségében² kijelentett Isten: *Atya* (1, 18. 5,

¹ θεός *articulus nélkül*, mert praedicatumot jelent, ad analogiam πνεύμα (4, 24.). V. ö. *Godet* «Kommentar zu dem Evglm. d. Joh.» 3-ik német kiadás. Hannover, 1890. II. r. 23. l.

² A doxa az ó-szövetség szerint Istennek kijelentési fensége, dicsősége. Symbolikus képe azon fény, mely Jehovát megjelenésekor körülveszi (II. Móz. 24, 17.) s a melylyel a templomi szentek szente eltelik (40, 34. s k.). *A doxa tehát mindenütt megjelen, a hol Isten*

26. 6, 40. 8, 38. 10, 29. 11, 41. 12, 28. 17, 24), de közvetlenül csak az egyszülött fiúval a Logos-szal való viszonyában (14. 2; 1, 18.): az embereknek Isten csak a Logos-Krisztus útján, közvetve atyjuk. — Ezért is ezek nem fiak — υἱοι — hanem csak gyermekek — τέκνα (1, 13. 11, 53. stb.)¹

Összevetve ez istenfogalmat az újszövetségi irodalom megelőző istenképzeteivel, nyomban észre kell vennünk, hogy az itt található meghatározások az új-szövetségi írók s különösen a synoptikusok előtt a legnagyobb részben ismeretlenek. S itt mindjárt Istennek mint *élet s világosság* forrásának a meghatározására utalunk, a mely elvont fogalmakat ugyan a synoptikusokban hasztalanul keresnénk, de a melyek első pillanatra elárulják rokonságukat Philónak ismertetett hasonló meghatározásával.

Hasonló az eset a ὁ θεός — *Isten* és θεός — *isten* közti megkülönböztetéssel, mely ugyancsak kizárólag philói eredetre vezethető vissza.²

Nem kevésbé lényeges mozzanat Istennek mint *szellemnek* a meghatározása is, a mely kifejezés ily összefüggésben a synoptikusoknál egészen ismeretlen, Pál apostolnál pedig legfeljebb csak Krisztusra alkalmazva fordul elő (II. Kor. 3, 17.). Szerzőnk szerint «az Isten szellem» — s bárha elismerjük, hogy a helynek első sorban gyakorlati, vallási értelmet kell tulajdonítanunk,³ a mennyiben t. i. Jézus itt, megfelelően a synoptikusai «nem kézzel csinált templommal» (Márk 15, 46.) Isten szellemvoltáról az ő imádasának benső, szellemi karakterét akarja megállapítani: mégis lehetetlen az e meghatározásnak alapul szolgáló speculativ gondolatot is fel nem ismernünk, a mely szerint Isten, mint szellem, úgy van feltüntetve, mint a testivel, érzékivel ellentétes, tehát térnek s időnek világmeghatározó metaphysikai kategóriái fölött álló potentia, ki épen ezért a világgal csakis közvetve, a Logos útján juthat érintkezésbe. Ha ez nem volna így,

a maga lényegét kinyilatkoztatja. Épen e kinyilatkoztatás alapján vannak e doxának fokozatai is: Istenfélők, boldogok, angyalok doxái; a legmagasabb azonban az *egyszülött fiú* doxája, mert abban az Atya teljes lényege jelent meg. V. ö. *Lücke* i. m. I. k. 343. l.

¹ V. ö. Máté 5, 45., Lukács 6, 32. s k., s különösen Pálnál Gal. I. 4, 5—7. Mily ellentét köztük s szerzőnk között az Atya és Fiú fogalomra nézve!

² V. ö. még: Leg. Alleg. I. 128. De somnii I. 655. ὁ θεός = a ki van, Ivh; θεός = a logos.

³ Így Beyschlag i. m. 220. l.

akkor e közvetítőre nem is volna szükség. S ezzel a régi theophania helyére a logophania lép,¹ mely Logosnak czélja az önmagában rejtett titokzatos Istent a maga igazi² lényegében feltárni a világ előtt. S bizony épen ez és semmivel sem kevesebb vagy több a philói Logos feladata is.

S végül a *szeretet*, mely a synoptikusok s Pál szerint is a váltság alapja ugyan; de itt már a logosspeculatio behatása alatt kosmogoniai elvvé is lesz? Philo nem ismeri ugyan a szeretet szót (*ἀγάπη*), de ismeri annak tartalmát. Hiszen, miként láttuk, a világ létének végoka nem más, mint Istennek érvényesülni akaró kegyelmes jósága.³ Philo magasztalja Istennek könyörületességét,⁴ sőt egyesesen úgy állítja őt oda, mint *Atyát*, ki az övének üdvösségét munkálja⁵ s kinek tevékenysége is szakadatlan.⁶ Természetes, hogy Isten a synoptikusoknál s az új-szövetség egyéb irataiban is úgy szerepel, mint az emberiség kegyelmes, szerető mennyei Atyja, daczára ennek, mégis mi a János-evangelium íróját itt is Philótól látjuk függni. Mert ha szerzőnk e szerető Isten képzetébe mélyebben belepillantunk, azonnal észreveszszük, hogy itt Istenből, ki a synoptikusok szerint maga jár a bűnben elzüllött ember után s «jobban örül egy megtért bűnösnek, hogyssem 99 igaznak» (Lukács ev. 15. Máté 18. r.) s ki Pál apostol szerint csak «azért rekesztett mindeneket bűn alá, hogy mindeneken könyörüljön» (Róm. 11, 32.): a János-evangelium szerint oly Isten lett, a ki igaz, hogy «úgy szerette e világot, hogy egyszülött Fiát adá érette, hogy senki, a ki ebben hiszen, el ne veszzen, hanem örök élete legyen» (3, 16.), valójában azonban csak azokat váltja meg, a kik már a priori az «övéi» (17, 6.) a bűnösöket pedig meg sem hallgatja (9, 31.), hozzá a bűnös világért maga a Logoskrisztus is hasztalanul könyörögne (17, 9.).⁷

De midőn így a jánosi s philói istenfogalmak rokonságára rámutattunk, rá kell mutatnunk a kettő közt létező

¹ Thoma i. m. 182. l.

² V. ö. 4, 18-tól kezdve az összefüggést 4, 24-gyel.

³ L. 3. füzet 367. l. V. ö. De Cherub. I. 162.

⁴ Quod Deus erit immut. I. 277. Leg. alleg. I. 130. De migr. Abr. I. 447. Quis rer. div. haeres. I. 477.

⁵ De sacrif. Ab. et Caini. I. 176. De profug. I. 570. Quod Deus erit immut. I. 293.

⁶ Leg. alleg. I. 44.: Ján. ev. 5, 17.

⁷ V. ö. Holtzmann O.: «Das Johannesevangel.» Darmstadt, 1887. 88. l.

különbségre is, a mely, mint említők, a két szerző különböző álláspontjából önkénynt foly. Láttuk, hogy Philo Istennek lényegét kétoldalúlag határozza meg, egyrészt «szive szerint» ó-szövetségi hite alapján, másrészt «feje szerint» a görög philosophia kategóriái nyomán. Mindaddig, míg Philo amaz ó-szövetségi talajon marad meg, szerzőnk is, ki Philóval együtt a törvény és próféták egyazon iskolájának növendéke,¹ vele természetszerűleg egy úton halad: ott azonban, a hol Philo ezt az ó-szövetségi reális talajt elhagyva, a platonikus consequentiák láncolatán Istent egészen ama titokzatos tetragrammatonig idealizálja, a mi szerzőnk menten elválík tőle, mert neki más a feladata, mint Isten lényegéről philosophiai értekezést írni. Innen van aztán az, hogy míg Philo csak ó-testamentomi hitében igazán theista, míg philosophiai speculatiói őt majd a platói deismus, majd a stoa pantheismus meredélyeire sodorták: szerzőnk, kit speculatióktól megóvott a Krisztus történeti személyiségén csüggő keresztyén realismusa, mindvégig a bibliai theismus álláspontján marad meg. S innen van az is, hogy szerzőnknel mindvégig Istennek, különösen mint «Atyának» megnevezése dominál, mert ebben van legközvetlenebbül kifejezve Istennek az ő egyszülött fia, a Logos-Krisztusban történeté vált üdvténye. Sőt nevezetes, hogy ott is, a hol szerzőnk Istenről, mint az élet és világosság forrásáról beszél, e fogalmaknak közvetlenül Istenre való alkalmazását a leggondosabban kerüli s ebben szintén különbözik a theosoph Philótól. Míg ugyanis Philo Istent egyenesen mint világosságot, vagy a világosságnak s életnek forrását nevezi meg, bárha e forrás az emberek számára csak közvetve a Logosban nyílik meg, s bárha ama világosságot is az emberek csak közvetve a Logosban, Istennek e visszfényén letükrözve szemlélhetik:² addig írónk szerint a Logos, a Fiú maga a világosság és élet (8, 12. 11, 25.) a mivel Istennek ama metaphysikai meghatározásai is, épen a keresztyén theismus javára, előnyösen gyengülnek.³

Istennel dualistikusan szemben áll a *világ* —κόσμος— a mely tulajdonképen hármas értelemben fordul elő és pedig vagy általában mint a dolgok összesége (11, 9: 1, 3. πάντα), vagy mint az embervilág általában (1, 9. 10. 13, 16. 4,

¹ Godet i. m. I. r. 157. l.

² De somniis. I. 632., 638. De profugis I. 545. De mut. nom. I. 579.

³ V. ö. Thoma i. m. 183. l.

42. 17, 6. 18.), vagy végül mint a bűnös világ (1, 10; 7, 7. 15, 18. 17, 14.); tehát az emberiségnek megromlott része, melynek feje a Sátán (12, 13.)¹ Magától értetődik, hogy szerzőnket a világ e hármasság meghatározásának különösen két utóbbi mozzanata érdekli.

A világot szerzőnk tipikusan «*e világnak*» nevezi (11, 9. 13, 1. 16, 18, 18. 36. stb.), a mely kifejezésben világos megkülönböztetés foglaltatik egy *más* világgal szemben. Ez a más világ *menny*, e világgal mint *alsóval* szemben a *felső* (κάτω 8, 23. 3, 31; ἄνω 11, 41. 17, 1. 3, 13. 6, 12. 20, 17. 1, 32. 52.), hol Isten lakik (14, 2.), honnan a szellem alászáll, valamint a világozóság, az élet, az igazi mennyei kenyér (3, 12. s k. 32. 18, 36. 6, 32. 51.). E felső mennyvilágot szerzőnk sohasem nevezi a κόσμος szóval, nyilván mert e név a keresztyén nyelvhasználatban sokkal materiálisabb volt már, semhogy az anyag ellentétét képviselő ideális világ jelzésére alkalmazható lett volna.² Az ezen minden isteninek, szelleminek s végtelennek mintegy lakóhelyét s forrását képező mennyel, ez ideális világgal szemben elterülő materiális világ, e világ neve egyszerűen a «*föld*» is nyilván, mivel a jelenségvilágnak tapasztalati központja szerzőnk szerint a föld (3, 12. 12, 32. 17, 4. 16, 33. stb.). Daczára azonban menny és föld, mint felső és alsó, ideális és materiális, való és jelenségvilág megkülönböztetésének, mely megkülönböztetés alapján szerzőnk «*fel*»- és «*le*»-szárlásról beszélhet (11, 41. 17, 1. 3, 13. 6, 42. 20, 17. 1, 32. 52.): ez az ellentét a kettő közt nem annyira locális, mint inkább állapotjelentőségű; menny és föld összeolvadnak ott, a hol a szellem él, miért is a Logos-Krisztus, a benne teljes mértékben élő isteni szellem alapján (3, 34.) joggal szólhat így: «Senki nem ment fel a mennybe, hanem az, a ki leszállott a mennyből, t. i. az embernek Fia, ki a mennyben vagyon» (3, 13.); joggal imádkozhatik így: «Én nem vagyok többé e világon» (17, 7.) s joggal figyelmeztetheti Nikodemust: «Bizony bizony mondom neked, ha valaki ujonnan nem születendik (itt *e földön* onnan *felülről*) nem láthatja meg Istennek országát» (3, 3. s k.)

¹ 1, 9. 10-ben a κόσμος két értelemben fordul elő. A λόγος «*e világon*» vala. t. i. hogy megvilágítson «minden e világra született embert» (tehát itt az egész emberiséget), de «*e világ*» őt be nem fogadta (t. i. az emberiségnek romlott része). — V. ö. Lücke i. m. I. k. 325. s k. l.

² Thoma i. m. 208. l.

Menny s föld e dualistikus ellentétéből foly aztán «e világnak» minden közelebbi meghatározása. Ezért is e világnak substantíája a test (3, 6.), mint a szellemnek ellentéte; lényege tehát az érzékiség, a hiábavalóság (6, 6.), a sötétség (1, 5. 3, 19. 8, 12. 9, 15. 12, 35.), önmagában nincs életereje (1, 4: 5, 24. stb., s ezért elmulás, halál martaléka (8. 21. s k. 5, 24. 25.). Természetes, hogy a sötétség, mint a világosság principiális ellentéte, ezt be sem fogadhatja, sőt támadóan viselkedik ellene s ez alapon e világ minden istentelenség, erkölcsi gonoszság és bűn összfogalata, mely bűnöknek főfoka szerzőnk szerint a krisztusgyűlölet (5, 41. 8, 40. 1, 29. 7, 7.). E világ azért meg sem dicsőülhet mint Pálnál (Róm. 8, 19—22.), hanem meg kell győznie (16, 33.). E győzelmet természetesen küzdelemnek kell megelőznie, mely küzdelem beállott akkor, mikor a Logos mint világosság e világban fényleni kezdett, de ennek sötétsége őt be nem fogadta (1, 5.) s mely küzdelemben a harcoló felek egyrészt a logos-Krisztus, másrészt a Sátán. Amott a Krisztus oldalán az «Isten gyermekei», kik «felülről», «Istentől», a «szellemtől» születtek (1, 13. 3, 3—6. 6, 45.), itt a Sátán oldalán a «Sátán gyermekei», kik alulról, e világból, a földből, az érzékiségből születtek (8, 44. 1, 13. 8, 23. 3, 31. stb.).

Szerzőnk szerint tehát az embervilág két különböző fajból áll. Az embervilág ugyanis, mint «e világ»; ennek karakterét consequensen magán viseli, s mint ilyen, maga is alsó világ, föld is, test is (8, 23. 3, 31. 17, 2. 1, 13. 3, 6.), mely csak a maga lényegének megfelelő szereti, a felső világból valót pedig gyűlöli (15, 19.), minek következtében az embervilág is végeredményben negatívója minden szelleminek, a világosságnak és életnek; az emberek, mint ezt tipikus képviselőik, a vakonszülött és Lázár képviselik, a Logos-Krisztus nélkül szellemileg vakok és halottak (9. r.: 8, 12. 11, 10. 12, 35. és 11. r.: 6, 53. 5, 40. 25.). Nincsen tehát az isteni iránt semmi érzékük; Istent lényegében soha fel nem fogták (1, 18: 5, 37.), a Logost, bár e világban volt, fel nem ismerték (1, 10.), «amaz igazságnak lelkét» sem vehetik be, mert nem látják, nem ismerik őt (14, 17.). Nem is volt azért Istenük a Logos-Krisztus megjelenéseig (4, 18. 8, 41. 42.), mert még csak ezáltal jelentetett ki nekik Istennek lényege (17, 6. 3: 1, 18.). Testi lényegüknél fogva csak test szerint, «külső ábrázat után» ítélnék (8, 15. 7, 24.); a test vágyainak, a bűnnek rabszolgái (8, 34. s k.) erőtlének, bénák, halandók mind, sőt halottak, sorsuk sír, elenyészés (5, 35.

7, 23. 6, 49. 5, 21. s k. 11, 39. s k.). De nemcsak hogy nem bírnak világossággal s étellel, hanem daczára a Logos-Krisztus megjelentének, «jobban szeretik a sötétséget, hogynem a világosságot» (3, 19.), sőt ellene is szegülnek, gyűlölik (3, 20.); gyűlölik pedig nemcsak a Logos-Krisztust, de az Atyát is, sőt a Logos-Krisztus követőit is (15, 23. 18.), természetesen «ok nélkül» (15, 25.), épen mert «vakok, kik azt hiszik, hogy látnak s ezért van bűnük» (9, 41: 15, 22.). Az «igazság» megsemmisítésére törekeshnek (8, 45. s k.), az istenit, épen azért, mert isteni, megvetik, üldözik, természetesen azon önámítás alapján, mert Istent vélik szolgálni. Ezért haragusznak Jézusra a zsidók, mert a szombattörvényt meg nem tartja (7, 23. 5, 18.), de főleg mert magát Isten fiának mondja. «A jócselekedetekért nem kövezünk meg téged, hanem a káromlásért, t. i. mert te ember lévén, Istenné teszed magadat» (10, 33.). Nem is Isten gyermekei ők, de az «ördög atyától valók», kik az ő atyjuknak kivánságát akarják elősegíteni (8, 44.), sőt végelemzésben maguk az «ördögök», miként Judást az Úr egyenesen e szóval nevezi meg (6, 70.). Ime a sötétség világa, melynek éltető eleme a bűn.

Csakhogy ezen istentelenség nem universalis, hanem miként üde oázok a végtelen pusztában, szerteszórva élnek e sötétség világában Istennek elszéledett gyermekei (11, 52.), kik bár szintén e földről valók s testüknél fogva szintén e világhoz tartoznak, mégis a felső világgal rokonok, s kiknek összegyűjtésére küldetett el épen a Logos-Krisztus. E világhoz tartoznak tehát, de «nem e világból valók», miként Jézus (17, 14. 16.) s ezért e világ gyűlöli őket (5, 19.), mert míg e világ fiainak meghatározó lényegük a test, addig nekik a szellem, melyet Isten plántált beléjük.¹ Ép ezért ők «Isteni» (17, 6.), kiket Isten a Logos-Krisztus gondjaira bízott s így a Logoséi is (13, 1.) az ő juhái, kik hallják az ő szavát s követik őt (10, 27.), s kikért ő, mint jó pásztor, életét odaadja (10, 11, 14—15.). Mint ilyen, az isteni elvet önmagukban hordozó, par excellence istenképű embereket, a saját analogiájára, a *λόγος* «isteneknek» is nevezi (10, 34. θεοί εστε).

¹ Az istengyermekek tehát nemcsak a Logos által lettek, mint minden egyéb teremtmény (1. 3.), hanem még ezenfelül Istentől külön nemzetnek (1, 13. 3, 3. s k. 12, 24. s k.). Ezen felülről való nemzés sem egyszer s mindenkorra való tény, mint a teremtés a Logos által, ellenkezőleg e szellemszületés állandó, folytonos, a Logos testté levése előtt is (1, 13.), után is (3, 3. s k.), s beáll mindenütt, «a hová a szellem fúj» (3, 7. 8.).

Íme a két különböző embervilág: sötétség fiai s világgosság fiai; Sátán gyermekei s Isten gyermekei; alúlról, a testnek és vérnek akaratából születtek, s felülről, a szellemből, Istentől születtek; ördögök s istenek. Ezek azon külső elemek, melyek ama fenséges «divina comoediá»-ban Krisztus s a Sátán között az ő vezetőik köré sorakoznak s a küzdelem után elveszik, kiki a maga lényege szerint, a harczí bért, ezek a halált, azok az örök életet.

Ha már most szerzőnk koszmologiai világnézetére kritikai visszapillantást vetünk, úgy legelőbb is az ama felső ideális világ s e természeti jelenség-világ közti dualismus hívja magára figyelmünket, a mely dualismus a synoptikus tudósítások körét felölélő őskeresztyén korban merőben ismeretlen volt. Nem szabad itt sem megfedkezünk arról, a miből szerzőnk theologiai világnézetének birálatánál kiindultunk, hogy t. i. a keresztyénség a zsidó nemzeti messiási várakozások talaján nőtt fel; s ha kezdettől fogva meg is különböztetett két világot, ezeknek viszonya egymáshoz nem területi, nem is állapoti egymás mellett- vagy felettvalóság, hanem idői egymásutániség volt, megfelelően a zsidó theokratiai alampegkülönböztetésnek: «ez a kor», «a jövő kor», olám habé s olám habá, αἰὼν οὐτος s αἰὼν μέλλων. A kettőt elválasztja a Messiás eljövetele, kivel megszűnik ennek a kornak a nyomorúsága s beáll a jövő kor boldogsága. A zsidók tehát e fogalmakkal tulajdonkép két egymásután jövő s ezért egymást időileg kizáró világidőt, világkorszakot különböztettek meg, a Messiás eljövetele előtt és után. Amaz a szenvedések s bűnök közötti várakozás korszaka, ez a megvalósult nemzeti theokratiai álomország. Közvetlenül e várakozások alapján érthető meg, hogy Jézus a synoptikusok szerint épen ezt a várvavárt ideált, az «Istennek országát» (Márk, Lukács) vagy «mennyekek országát» (Máté) tette evangéliuma központi elvévé, a mely, hogy immár vele meg is érkezett valóban, világosan mutatja a farizeusoknak adott felelete: «Istennek országa ti köztetek van» (Lukács 17, 20—21.); mintha mondta volna: amaz olám habá, az a jövő boldog világidő, a melyre ti vártok, íme megérkezett én velem, ki köztöttek járok-kelek, félreismerve, megvetve. Természetes, hogy ezt az Istenországát a zsidók, kik a Messiásban hatalmas nemzeti király megjelenését várták, föl nem ismerték, de sőt még a Jézus követői lelkében is kiáltó ellentétet képezett hitük eszménye s a tényleges valóság. A «Mester» megértette, látta jól e csalódást, hiszen százados traditiótól való megválásról volt itt szó, egy

még meg nem értett eszmény, a krisztusi mennyország érdekében (Máté 5, 3. s k.): mi természetesebb azért, mint hogy ő, ki amaz Istenországának a saját személyével elvben való beálltát, történeté válását jól érezte, annak gyakorlati megvalósulását az emberekben még csak a jövőbe helyezte s ily értelemben beszélt aztán az ő híveihez, teljesen megtartva az ősi formát, «e világról» s «más világról» (világkorszakról) — αἰών — mint erről a synoptikus tradíció minden kétséget kizáróan tanuskodik (Máté 12, 32; Márk 10, 30; L. 18, 30. s k.). S még egy nevezetes mozzanat. Ő-synoptikus tradíció szerint menny és föld nemcsak hogy soha el nem különültek egymástól, de sőt együttesen képezték «e világidőt». Ép ezért «ég és föld elmúlnak» (Máté 24, 34.) — mondja Jézus, s a Jelenések írója e jóslat alapján «új eget és új földet lát» (jövő világidő. Apoc. 21, 1.) tehát itt a legszorosabban együvé tartozik az, a mi a János-evangeliumban egymástól dualistice el van szakítva. Ugyanezen öskeresztyén felfogást megtaláljuk *Pál*-nál is, az aión houtos-ra, e világidőre (Gal. 1, 4; Róm. 12, 2. s k.), mint az ég és földnek, ez aión vagy e világ két egymást kiegészítő mozzanatának véges teremtményváltára vonatkozólag is. «Elmúlik e világ ábrázata» (I. Kor. 7, 31.), úgy hogy át fog az egészben dicsőülni (Róm. 8, 19. s k.) s ez átdicsőült világ lesz aztán az Istennek országa (I. Kor. 15, 50. 51. s k.), a mennyország.

Látjuk tehát, hogy szerzőnk úgy a synoptikusokkal, mint Pállal szemben teljesen idegen tant hirdet. Honnan szerezte ezt? A feleletet is megadja a keresztyén tanfejlődés és Philo. Már Pál apostol kezdte szembeállítani a mennyet, mint az örökkévalóságnak, a szelleminek, az üdvösségnek forrását a földdel, mint a mulandóságnak, az érzékinek, a bűnnek és kárhozatnak hazájával (I. Kor. 15, 40—50.), úgy hogy a hívők tulajdonképen «mennyei polgárok» (Phil. 3, 20.). Ezen az alapon fejlett tovább a postpaulinikus irodalom, a melynek egyik nevezetes terméke, a *hébererekhez* írott levél már a mennyet és földet, mint valóságot és árnyékot, teljesen plátói értelemben fogja fel s állítja egymással szembe (Heb. 1, 9, 24, 10, 34. 12, 22. 13, 14. stb.); az ugyancsak pálutáni *ephezusi* és *kolossei* levelek pedig a mennyet úgy rajzolják, mint minden szellemi áldás forrását, a földet pedig mint a sötétség hatalmasságának helyét, melyből csak Krisztus ment ki (Eféz. 1, 3; Kol. 1, 13. stb.). Ime a megelőző mozzanatok, melyek szerzőnk dualismusát keresztyén talajon előkészítették, a melyek azonban már szintén a philonismus

nyomait viselik magukon.¹ E philonismus immár teljesebb mérvben érvényesül szerzőnk felfogásában. Tudjuk, hogy az ideális felső világnak s e materiális jelenségvilágnak megkülönböztetése Philónál platói vonás, s miként Plato szerint tulajdonkép csak az ideák világa bír igazi léttel, melylyel szemben a jelenségvilág csak látszólagos, múltó, árnyékszerű: úgy Philo szerint is igazi valósággal csak a felső, intelligibilis világ bír,² mely tulajdonképen a Logosban érvényesül; minek következtében csakis a Logos a valódi lét, s minthogy e lét a világosság, szerzőnk szerint philói alapon consequens a Logosban van csak az élet s a Logos az igazi világosság, (φῶς) eminens ősképi értelemben, szemben e világgal, a sötétséggel (σκότια).

Kiemeljük itt azt is, hogy ha szerzőnk szerint a két világ ellentéte nem annyira locális, mint inkább állapotú jellegű, ugyanezt a felfogást tapasztaljuk Philónál is; nála is lehet valaki e testben a testen kívül, tehát a földön, s mégis amaz igazi világban, ezért sürgeti is, hogy ha igaz ismeretre akarunk szert tenni, vonuljunk magunkba s hunyjunk be szemet, fület, hogy érzéki dolog ne zavarja szemlélődésünket, hanem minél mélyebben elmerülhessünk az Isten titkaiba. Igaz, hogy ez elmerülés inkább philosophiai contemplatio, mint hitélet; de hiszen Philo első sorban philosophus volt, bár még így is, szerinte is, az érzékitől, e világtól való teljes felszabadulásra csakis a Logos útján hit által elnyerhető eufúia képesít.

Vegyük immár szemügyre a *világ keletkezésének* kérdését. A synoptikusoknak közvetlenül ó-szövetségi alapokra visszamenő felfogása szerint a világ Isten teremtése³ s ugyanez az ó-szövetségi felfogás érvényesül Pálnál is.⁴ Szerzőnk szerint e világ «lett» — ἐγένετο — (1, 3. 10. 17, 5, 24.) létének principiuma a Logos-Krisztus. Ha most megnézzük a postpaulinikus tanfejlődést, azt tapasztaljuk, hogy a *héberrekhez* írott levél a páli felfogástól már eltér annyiban, a mennyiben szerinte Isten e világot «az ő fia által teremtette» (1, 2.); a *kolossei*

¹ De monarch. II. 226.: minden földi a mennyeknek symboluma. De Josephi. II. 62.: A menny maga az éberség, világosság; a a föld pedig az álomosság, sötétség.

² V. ö. Leg. alleg. II. 43., 47.: A föld az érzékiség, az ég a szellem symboluma!

³ Mát. 10, 6. 13, 19. stb.

⁴ Róm. 1, 20. stb. Bár I Kor. 8, 67. szerint *Istentől* vannak mindenek s Krisztus *által*. «De a tudomány nem mindenekben vagon».

levél szerint pedig már nem is Isten, de a Fiú által «teremtettek mindenek» (1, 16.). Itt tehát folytonos közeledést látunk ahhoz a felfogáshoz, hogy e világ létprincipiuma nem Isten maga, hanem az ő Fia, a Logos, s e fejlődés alapján íme szerzőnk a consequentiát le is vonja, és pedig teljesen a philói felfogás értelmében, a mennyiben a «Fiú» helyett a «Logos»-t, a «teremtett» helyett a «lett»,¹ vagyis alkottatott szót alkalmazva, a mivel egy az Istenen kívül álló őanyag elvét föltételezve, de ki nem mondva, minek az az oka, hogy szerzőnknek nem volt célja Philo módjára kosmogonai speculációkba bocsátkozni; ő csak constatálta a kortudat alapján, hogy «minden a Logos által lett s nélküle semmi sem lett, a mi van» (1, 3.), s aztán nyomban ezen a Jézusban testté lett Logos történeti életbizonyosságához siet, a hit s örök élet vallási, gyakorlati célzata által vezetettve. Daczára azonban szerző e tekintetben való természetszerű hallgatásának, közvetve kellő útbaigazítást nyújt nekünk a «test» kifejezés, melylyel e világ substantiáját jelölte meg. E «test»-ből, tekintettel a szerző mesterére, Philóra, joggal visszakövetkeztethetünk arra, hogy szerinte is az az őanyag, a melyből a világ jelen «test»-állaga keletkezett, nyilván a philói minőségtelen, alaktalan, élettelen s világosság nélkül való, egyszóval magában léttel nem bíró substratum volt, a melynek még csak a Logos adott létet formát, világosságot, életet. Ez az őanyag természetesen magában véve nem bűnsubstantia, mert hiszen ha az volna, akkor az isteni λόγος, mint Isten teljes lényegének viselője, azt mint testet magára nem vehette volna; de igenis azzá lesz, ha az Isten-vel szemben való dualismusa ethikai téren érvényesül.

Hasonlóan a «miből» kérdéséhez, szerzőnk közvetlenül a «mi célra» kérdésre sem ad feleletet. Miért alkotta a Logos e világot?² Bántotta is e kérdés szerzőnket! Őt csak

¹ Philo szerint is, Mint láttuk, e világ nem teremtett, de «lett», κόσμος ὁ γενόμενος. De Cherub. I. 142. E szempontból nála a világ és γίγνεσθαι (lenni) összeköttetése szinte stereotyp. L. De mundi opif. I. 2. Leg. alleg. I. 44., 122. De Cherub. I. 142. stb. Sőt szerzőnk a «teremtett» szót még gondosabban kerüli, mint Philo, jeléül, hogy szerinte valamint az akkori zsidó s keresztény alexandriai felfogás szerint a világ nem *semmiből* teremtett, de egy substratumból állott elő. V. ö. Thoma i. m. 209. l. 4. j.

² Philónál e négy kosmogonai kérdés létezik: τὸ ὅφ' ὅυ (kitől), τὸ ἐξ ὅυ (miből), τὸ δι' ὅυ (ki által), τὸ δι' ὃ (mi végre). S erre felelete: Istentől, az őanyagból, a Logos által Isten szerető jóságának érvényesülhetése végett. De Cherub. I. 138. s k. — Szerzőnknél e kér-

a világ létének s abban a bűnnek s evvel a válság szükségének a ténylegessége ragadta meg. Daczára azonban ezen mint mindenütt, úgy itt is tapasztalható gyakorlati, vallási célzatának, szerzőnk a sorok között elárul annyit, hogy kellőleg tájékozódhassunk. Ugyanis a Logosban szerinte «élet volt és ez élet vala az embereknek ama világossága» (1, 4.), sőt e Logosnak aztán testté is kellett lennie (1, 14.), mert «úgy szerette Istene világot, hogy egyszülött fiát adná érlette» stb. (3, 16.). Isten, az egyetlen élő (6, 57.) azért küldte el a Logost, hogy ez életet keltsen, a hol nincs világosság, a hol nincs világosság, hogy kijelentve az ő teljes dicsőségét, teljes lényegét, az örök élet országát megvalósítsa. S ennek alapja a szeretet, a mely épen ezen élet és világosságadásban érvényesül, hogy amaz örökélet országának előállításában végleg érvényesülhessen. Ugyanazon szeretet hozta tehát a világot létre, a mely a Logos-Krisztust adta a világot s a mely végül teljesen megdicsőülni vágyik. Ez pedig szerzőnket ismét Philóval való rokonságában mutatja be.

S ezzel eljutottunk a világ *válságának* kérdéséhez. E válságnak közelebbi előfeltétele szerzőnknek a kétféle emberfajra vonatkozó tana. Fentebb, hol Isten szeretetére vonatkozólag szerzőnk s Philo tanát összehasonlítottuk, említettük már, hogy ez a tan nemcsak hogy a synoptikusok s Pál világnézetétől teljesen idegen, de egészen speciális jánosi tan. *Beyschlag* szerint a két emberfaj felvétele önkényes eljárás szerzőnkkel szemben, közelebről itt a kritikai iskola szerzőnkre a gnosticizmusnak a pneumatikusokat s hylikusokat megkülönböztető tanát erőszakolja rá, holott pedig evangéliumunkban a sötétség fiainak «nem metaphysikai, de morális impossibilitása» van csak állítva. *Beyschlag* ez állítását részben synoptikusai parallelek, részben pedig az összefüggés alapján igyekszik igazolni. Szerinte ugyanis már a synoptikus Jézus is két osztályra különítette az embereket (Márk 4, 11. a «tanítványok» s a «kivülállók»); Máté 13, 11. szerint amazoknak adatott a mennyország titkát megérteni, ezeknek nem); megfelelőképpen azonban arról, hogy azok a «kivülállók» mindenkor beléphetnek s Istenországa titkához juthatnak, ha

dések közvetlen nem tárgyaltatnak. nála a speculatio nem cél, mint Philónál, de eszköz, a melynek alapján a Jézus és a λόγος azonosságát igazolva, a λόγος tulajdonságait Jézus történeti személyére alkalmazhassa. Ő onnan indul ki, a hova speculative eljutott. De e ponton egyik.

akarnak, sőt Jézus egyenesen a bűnösökhöz és vámszedőkhöz jött, mert hiszen «az egészségeseknek nincs szükségük orvosra, csak a betegeknek» (Máté 9, 12.); holott a János-evangelium szerint, a kik megváltatnak, azok épen az egészségesek, kik már születésüknél fogva arravalósággal bírnak az üdvre (3, 3. 12, 21.), azok pedig, a kik künn állnak a «sötétségben», ott is maradnak, ha nincs hennök fogékonyság a «világosság» iránt, ha nem «felülről» születtek! A mi pedig Beyschlag hivatkozását az összefüggésre illeti, hogy Jézus valamennyi emberhez szól kivétel nélkül (pl. 8, 43: 28; 12, 31: 32.), hogy «a jánosi Jézusbeszédekben mindenütt a mindent átölelő isteni kegyelem s az ennek megvalósítását megakadályozó emberi szabad «akarat» érvényesül (3, 16. 7, 17.) akár csak a synoptikusokban, úgy ez szerzőnk gondolatának teljes félreértése; ellenkezőleg, a kiben lényegénél és nem akaratánál fogva a «test» érvényesül csak, az máris elveszett, azon a Logos-Krisztus maga sem segíthet (9, 31. 17, 9.), miért is azt, a ki nem hisz, ő nem is kárhoztatja, mert ő nem jött, hogy kárhoztassa e világot, hanem hogy megtartsa e világot (12, 47.), t. i. e világnak üdvre született részét. Jézus, bárha általában «e világról» beszél is, de az «élet» csak azokra vár, kik az isteni dolgok iránt fogékonyak. Szerintünk tehát a IV. evangeliumban épen nem érvényesül tisztán az ó-szövetségi s synoptikus akaratszabadság elve, de másrészt a páli determinismus sem (Róm. 9. r.), mert míg Pálnál a prae-destinatio Istennek szabad elválasztó ténye, kinek «mint a fazekasnak hatalma van a sáron, hogy abból csináljon némely edényt ékességre, némelyt éktelenségre» (21. v.): addig szerzőnk anthropologiai dualismusa a természeteknek ős eredeti ellentétén alapul. Természetesen ily alapon *beszámíthatóságról* szó sincs, a rossz, midőn rosszat cselekszik, csak lényegéből valót végez, a mint hogy Judás is mintegy mechanice végzi áruló szerepét, mert máskép nem tehet (13, 26. s k.) A János-evangelium szerint következetesen csakis az objectiv bűnről (Sünde) lehetne szó, de subjectiv bűnről nem (Schuld): mindamellet a bűn szerzőnk szerint subjectivvé válik akkor, ha az istenivel szemben tudatos ellentété lett, a mi akkor állt be, mikor a Logos testben láthatólag megjelent (9, 41. 15, 22. s k. 16, 9.).¹ Ily viszonyok között azért

¹ Consequensen ugyan ekkor sem lehetne subjectiv bűnről szó, hiszen a kinek lényege a sötétség, az a Logos-Krisztust is csak époly kevéssé fogadhatja be, mint a φῶς-t. Tehát ekkor is a bűnről csak a a λόγος szempontjából lehetne szó, de az emberéből nem!

nem lehet szó tulajdonképeni értelemben vett *büntetés*-ről s *jutalom*-ról sem. A *váltság* nem az isteni harag s ítélet alól való feloldásban áll, mint ezt Pál kifejtette, hanem egyszerűen egy «endynamikus viszony energizálásában», miként azt *Pfleiderer* találóan jellemzi.¹ A két emberfajnak sorsa természetszerű kifejlés s evvel *válás* — *κρίσις* — *életre* itt, *halálra* ott (3, 19—21. 36.), a szerint, a mint valaki ennek vagy annak csiráját hordozza magában. S hogy ez megtörténhessék, hogy kitűnjék, ki való odafelülről s ki idelentről: ez indokolja a Logosz-Krisztus küldetésének célját és jelentőségét. «A világ chaotikus sötétsége felett felragyog a nap, melynek fényétől s melegétől a mérges gombák elromlanak és elpusztulnak, Isten viráglántái pedig fejlődnek s élnek».² Más képpel, a Logosz az a delej, mely a fémeket magához vonja, míg a holt kő mozdulatlan marad: s ezzel beáll az elkülönítési processus a delejre rokon s attól idegen elemek, a Logosz-Krisztussal rokon, tehát Isten szelleméből született — s a vele ellentétes, tehát a testből született emberek között. S ez elkülönítési processus eszköze az «igazság megismerése» (8, 32.), mi természetesen a Logosz-Krisztussal van adva. «Alapjában véve egy darab plátói megváltástan az, midőn az ev. (8, 31—43.) kifejti, hogy a léleknek földi léte csak szolgáltság, a melyből megszabadítja őt az igazság megismerése. Az igazság szavához vonzódik pedig mindaz, a ki felülről született; a ki pedig alulról való, az megmarad az érzéki csalódás szolgáltságában. Így Platónál is az igazságra, az ideára való visszaemlékezés az, a mi a lelket megváltja.» Csakhogy míg Platónál a léleknek magának kell feltörekednie, ama honvágy alapján, melyet őshazája, a felső világ iránt érez: «itt a dolgok kegyelmesebben vannak berendezve; a világidea, az istengondolat maga száll le, hogy a felvilág lényege láthatóvá legyen ő benne, mert e lényeg ő maga.»³

Látjuk tehát, hogy szerzőnk anthropologiai dualismusa az új-szövevényi irodalmon belül csakugyan az ő speciális

¹ I. m. 746. l.

² Thoma i. m. 224. l. S ebben adva a felelet *Jakobsennek*, ki «Untersuchungen über das Joh. evangel.» (Berlin, 1884.) cz. művében (95. l.) szerzőnknek inconsequentit vet szemére, mert ha — úgymond — a világ dualistice üdvre praedestináltakra s nem praedestináltakra oszlik, mit akar a *λόγος*, ki ezt csak tudja, a világ világossága lenni?! Jacobsen megfelelkezik arról, hogy itt praedestinációról szó sem lehet s hogy a *λόγος* megjelenése éppen a *κρίσις* előfeltétele.

³ Hausrath i. m. IV. k. 389. l.

tana s ha ennek is forrását keressük, úgy épen nem nehéz azt szerzőnk keresztyén tapasztalata mellett, az őt megelőző keresztyén tanfejlődésben s Philoban megtalálni. Hiszen e korban a keresztyénség erős hányattatásoknak volt kitéve s ha voltak is sokan, kik Krisztust híven követték, voltak még többen, kik őt, illetőleg követőit üldözték s kiket a keresztyénség akkoriban az ördögi szellem behatása alatt állóknak ismert, kik tehát az isteni szellem gyermekeivel szemben teljesen ellentétes fajt képviseltek a kornézet szemében. Hozzá a tanfejlődés, a mely maga is e viszonyok behatása alatt állott s a melyen belül pl. már a *kolossei* levél azt tanítja, hogy vannak a sötétség hatalma alatt álló emberek, melyből csak Isten hatalma ment ki egyeseket (1, 12, 13, 28.), az *efezusi* levél szerint pedig minden ember természet szerint a harag fia s a halál sötétségéből csak az Isten kegyelme ment ki egyeseket a hit által (2, 1—8, 5, 8.). Ime a világnak mint sötétségnek — s ezen belől az üdvre fogékony embereknek mint világosságnak felfogásához önkényt kínákozó alapelemek, a mely ellentétet Philo úgy különböztette meg, hogy vannak, s ez a nagy többség, szerzőnk szerint «e világ», kik csak az általános világlelekkel a test — *σάρξ* — mellett a vérben az animalis élet principiumát képező lélekkel — *ψυχή* — bírnak, minélfogva érzékiségben élnek s mindinkább a romlás martalékai, s vannak, kik ezen animalis lelken felül még Isten szellemét nyerték — *νοῦς, πνεῦμα* —, mely egyazonos a Philo által felvett valláserkölcsei genialitással, eüfüiával.¹ Miként láttuk, szerzőnk e tanban tökéletesen philói állásponton van, minek constatalása mellett azonban ki kell emelnünk azt is, hogy míg Philo itt is megmarad a dualismus metaphysikai alapján, addig a mi szerzőnk ezt az ellentétet inkább ethikai szempontból hangsúlyozza, az erkölcsi világosság és az azt be nem fogadó, befogadni nem akaró erkölcsi sötétség között. Természetesen az igen kérdéses, vajjon szerzőnknek philói

¹ Per analogiam föl kell tehát vennünk, hogy szerzőnk szerint is azok, a kik a szellemet nem nyerték, tulajdonképp csak az általános animalis lélekkel bírnak — s ép ezért szolgálai a «testben» a bűnnek. A kibe a *νοῦς, πν.*, vagy *λόγος* beléphet, tehát az arra képesítettekben, megszűnik a bűn, mert immár nem a *σάρξ*, de a *πνεῦμα* lett normatív principiumokká. Hasonlít ez az állapot ahhoz, midőn Pál szerint «élünk nem mi, hanem él bennünk a Krisztus» (Gal. 2, 20.), midőn tehát testünk csak sátora a belénk költözött isteni elvnek, a melynek majd le kell omolnia, hogy épületünk legyen Istentől.» (II. Kor. 5, 1.)

kiindulópontjáról el lehet-e következetesen ez ellentétre jutni, miként fentebb szintén kérdéses maradt, vajjon lehet-e a bűn subjectív karakterét tanítani; de mert ő ezt mégis teszi, ezzel csak annak adja tanúságát, hogy az ő lelkében Philo speculatiója e téren is a Krisztusban adott s általa is vallott váltáság ténye s szerzőnk ezen tényen alapuló keresztyén realismusa előtt hátrálóban volt. E keresztyén realismus okozza azt, hogy míg Philo a platói váltáságtant csak annyiban tudta módosítani, hogy szerinte a mathétát és askétát az eüfüiában nyilvánuló kegyelem segítette el az Istennel való contemplatív egységre, a Logos által nyert hit útján: addig szerzőnk számára egyenesen a testté lett Logos, a megfeszített s fel-támadt Jézus Krisztus amaz «út, igazság és élet», a mely egyedül vezet az Atyához, az Atyával való életegységre.

S ennyiben a János-evangelium kosmológiájával el is készültünk volna, csak egy kérdés maradt még függőben: a *Sátán*. Mi szerepe van a János-evangeliumban ez alaknak, a melynek Philo speculatív világnézetében hely nem jutott? Nézetünk szerint a Sátán a világ istenellenes lényegének a personificatiója.¹ Ismeretes képzet a fogság utáni zsidóságból, a honnan ájtött a synoptikus traditio korába s körébe is, mint ama szörnyalak, ki az emberekbe bújik s bennök a különböző ördögös bajokat okozza, ki Jézust megkísértette s útjába mindenütt akadályokat gördít, s ki e művét részben személyesen, részben szolgálai, a bukott angyalok serege, a daemonok által végzi. A IV. evangeliumban a Sátánnak e népies felfogása merőben ismeretlen s csak az egyetlen Judás szerepel itt úgy, mint kibe az ördög bújt, mintegy megtestesüléseképen a Sátánnak (13, 26. s k. 6, 70.). Ellenkezőleg a Sátán a IV. evangeliumban összefoglalatja minden vallásilag s erkölcsileg rossznak, melynek hatása a szellemélet terén jelentkezik. Neve még «e világ feje» (12, 41. 14, 30. 16, 11.) vagy az «ördög» (8, 44. 13, 12.) vagy a «gonosz» (17, 15.). Lényege Istennel, mint igazsággal szemben hazugság — «ha hazudik, a *magáéból* szólja» (8, 44.), ezért ő a «hazugságnak atyja». Az Isten életadó lényegével szemben a Sátán

¹ Igy Beyschlag is, i. m. 226. l. Másképp Scholten i. m. 90. s k. l., ki a Sátánban dualistikus ellentétet lát Istennel szemben. Szerintünk az eddigiek alapján a Sátánnak a mi szerzőnk világnézetében sem jut hely; jött-ment alak ő itt, kinek szülőházája a képzetekben gondolkozó korszellem. Ez az oka, hogy mi e képzetrel csak mintegy függelék-képen foglalkozunk.

«eleitől fogva embergyilkos» (u. o.); uralkodásának tere szemben a világossággal a sötétség, hol ő minden bűnnek, bajnak okozója. A mi szerzőnk nézetvilágában tehát már a Sátán úgy szerepel, a mivé az Pál apostol, az Apokalypsis és a post-paulinistikus levelek satanológiájának fejlődési fokozatain át az ő korának vallásos tudatában kifejlődött.¹ Hogy közelebbről ki ő? Isten teremtése vagy bukott angyal? Mindkét felvétel szerzőnk álláspontjáról ki van zárva, mert egyrészt Istentől csak jó származik, másrészt pedig, mert a Sátán eredettől fogva rossz, holott a bukott angyalok kezdetben jók valának s különben is a lélek bukásának tana szerzőnk világnézetétől merőben távol áll. Tény csak az, hogy szerzőnk e kérdésekkel époly kevéssé törődik, mint a theologia, kosmologia, anthropologia egyéb metaphysikai alapkérdéseit sem bolygatja. Ő itt is csak constatál, és pedig constatálja a világban a tényleges bűnt, a melyet kora szellemének megfelelően személyesít. De «épen ezen elővigyázó tartózkodásban, a mely a dogmatikai fogalom képzésében csak annyira megy, a mennyit a vallásos tapasztalat megkíván, a rendszerező ész veszedelmes kérdését s a mythologizáló képzelet képzeleit pedig okosan kikerüli, különbözik a jánosi theologia az eretnek gnosistól, a melylyel különben épen a világról, Sátánról s kétféle emberfajról szóló tanban oly közel érintkezik.»²

Természetes, hogy e testben még az is, a ki felülről született, épen mert e testben van, ki van téve a test ura, a Sátán támadásainak, miért is a Logos-Krisztus kéri az Atyát, hogy őrizze meg őket «a gonosztól» (17. 15.); sőt annyira hatalmas itt a Sátán mindenki felett, hogy Isten segítő közbejötté nélkül mindenki bizton elveszne (6, 33—53.); a mivel a bűnnek a testi étellel való azonossága s ezzel annak a testi életben való általánossága van feltételezve. Ezért kellett a Logosnak testben megjelenie, és pedig a bűnös fejlődés összességéből vett «test»-ben, hogy így a jökben élő, vele rokon s tőle csak mérték szerint különböző isteni szellemnek³ ősképevé válják, a szellem és test őse-re-

¹ V. ö. Thoma i. m. 201—206.

² Pfeiderer i. m. 750. l.

³ A Logos-Krisztus Istennek *πνεῦμα*-ját teljes mértékben bírja, «mert az Isten annak nem mértékkel (mérték nélkül, egészen) adja az ő Lelkét» (3, 34.). Miből következik, hogy az emberek e lelket, helyesebben szellemet csak mértékkel kapják. Ime az isteni szellem az emberekben egyenkint csak a Logosnak részezője, éppoly, mint Philónál.

deti normális viszonyának (status integritatis) a jelenleges abnormális viszonyból (status corruptionis) való visszaállítására s ezzel az üdvállapot (status salutis) inaugurálására. Ime a bűn ugyanazon felfogása, mint azt Philónál láttuk, s ez alapon a Logos által való váltság ugyanazon előfeltétele, csakhogy Philónál a philosophiai idealismus és contemplatio, szerzőnknel pedig a keresztyén realismus és hitélet talaján.

Isten s világ, menny és föld, világosság fiai és sötétség fiai: íme a következetes dualismus, theologiai, kosmologiai s anthropologiai téren egyaránt, a melynek a Logos útján kell egységre jutnia és pedig olyformán, hogy ez mint Jézus Krisztus, testben megjelenve e világban, önmagán kijelenti Istennek dicsőségét, lényegét, s e kijelentés által hitet, életet költve, szakadatlanul ható tevékenysége alapján végül — a mi egyébként elvben már testté levésével el van érve — tényleg is «meggyőzze e világot» (10, 36.), a midőn majd véglegesen «kirekesztetik e világ amaz — elvben már ugyancsak kirekesztett — fejedelme» (12, 31.), s ezzel megszűnván a világban levő bűn és baj egyedüli oka, megvalósul minden emberen Istennek dicsősége s beteljesül az örök élet vég nélkül való birodalma.

Eljutottunk tehát szerzőnknek a *logostanon alapuló christologijához*.

Említettük már, hogy szerzőnk a logos-fogalmat egyáltalán nem igazolja, nem magyarázza, hanem rövid bevezetés után azt egyszerűen a Jézus Krisztusra alkalmazza, a miből bizton következtettünk nemcsak arra, hogy szerzőnk e fogalmat mint olvasóinak teljesen ismert dolgot tételezte fel, hanem arra is, hogy szerzőnknek a logosfogalommal nem volt egyéb czélja, minthogy ezt a történeti Jézus Krisztus személyével összekötve, *ennek istenségét logosazonossága által igazolja*. Az azonosítás e tényéből viszont az következik, hogy szerző nem a Logosban ismerte fel a Jézus Krisztust, de megfordítva ebben az isteni Logost, az Istent; hogy tehát a IV. evangéliumban a köz- s egyúttal a kiinduló pont nem a Logos, de a Jézus Krisztus; nem az elvont metaphysikai hypostasis, de a ténylegs történeti személy, kinek arra metaphysikai hypostasisal való azonosságát, istenségének mások előtt is történendő bizonyítása érdekében kellett hangsúlyoznia. A szerző előbb hisz — s csak aztán okoskodik. Ugyanazon folyamat ez nála, a melyet Pálnál is tapasztalunk, csakhogy míg Pálnak a hite a palestinai rabbi-theologia közvetítésével, addig szerző hite az alexandriai philo-theosophia közvetítésé-

vel lett ismeretessé. A logosfogalomnak Jézus történeti személyére való alkalmazásában tehát szerzőnket első sorban nem speculativ gondolkozása, de főleg épen személyes hite vezette. Így lett aztán az alexandriai philosophiai fogalomból vallási fogalom s lépett Philo idealismusa helyére szerzőnk realismusa, ki bárha a Jézus Krisztus történeti személyiségét, a synoptikus anthropologiai talajról, a logosazonosság révén, speculativ metaphysikai magaslatra emeli s a tökéletes emberből tökéletes istent csinál is: de kinek azért evangéliumának metaphysikai oldala mégis «nem czél, hanem csak az az alap volt, a melyre annak mystikai oldalát építette, úgy hogy csak ez utóbbi képez egy teljes, önmagában bevégzett egészet, a melyhez ő sohasem válik hűtlenné, míg a metaphysikát minden pillanatban áttöri egy más, azzal ellentétes népies szólam, úgyannyira, hogy fel vagyunk jogosítva azt mintegy valami tőle teljesen idegen dolgot tekinteni».¹

S ezzel a szerzőnk s Philo közti természetes különbség a logostanra nézve is tisztán meg van állapítva. S daczára ezen eltérésünknek, mégis van-e typus, kiben hívebb psychologiai mását látnók szerzőnknek, mint épen Philo? Nem küzdött-e Philóban a platonikus metaphysika idealismusa állandóan az ó-testamentomi naiv hit realismusával: miként szerzőnkben is a philói platonikus metaphysika idealismusa küzd az új-szövetségi közvetlen hit realismusával? Csakhogy míg amannál a platói metaphysika emelkedett győzelemre, úgy hogy a Philo ó-szövetségi «zsidósága csak annyiban maradt meg, a mennyiben annak szellemi banguerottját felismerni s magának bevallani nem volt képes»: addig szerzőnknel a philói metaphysika ridegsége háttérbe szorul a hit mysticismusának éltető melege előtt, s a logos-speculatio a helyett, hogy czélt képezne a gondolkozás számára, eszközzé válik a hit érdekének szolgálatában. Ennek a hitnek a tárgya pedig a Jézus Krisztus történeti személyisége lévén, e történeti személyiséget kell nekünk is a János-evangelium logostanának központi elvévé tennünk. Minthogy pedig e Logos-Krisztus lényege és ténykedése époly örök, mint istensége, ennélfogva tárgyalásunk e pontra nézve természetszerűleg három mozzanatra fog kiterjeszkedni, vizsgálva a Logos-Krisztust *testté levése előtt, testben létele alatt s testben volta után.*

¹ Reuss: «Geschichte der h. Schriften neuen Test.» Braunschweig, 1874. 231. l.

Az első kérdés tehát az, hogy mit tanít szerzőnk a Logos-Krisztusról, *ennek testté levése előtt*? Erre a feleletet közvetlenül megadja a prologus első 13 verse, a melyek szerint: Jézus Krisztus, testté levése előtt mint Logos, öröktől fogva Istennél volt, Isten volt, teljes fiúi fenségének birtokában; hogy a világ általa lett; hogy e világnak ő volt élete s világossága; sőt az ó-szövetségi kijelentésnek s ezzel a törvény és próféták útján történt üdvteljesség előkészítésének is kizárólagos eszközlője (1, 1—13).¹ A prolog e meghatározásában tulajdonképpen három mozzanat érvényesül, t. i. a Logos isteni praeexistenciája, továbbá világalkotó s gondviselő ténykedése, s végül az ó-szövetségi kijelentéshez való viszonya. E mozzanatok közül ezúttal csakis az elsőre és harmadikra leszünk tekintettel, a másodiktól pedig eltekin-tünk, a mennyiben a Logos világalkotását már fentebb a koszmológiában tárgyaltuk, a világgondviselés pedig, mely az élet és világosságközlésben nyilvánul, majd alább fogja találni természetes helyét.

Első mozzanat tehát a Logos praeexistens istensége, a melyről a prologus közvetlenül tanuskodik, melynek meghatározásaival teljesen azonosak azok a közvetett bizonyítékok, a melyeket az evangéliumi történet folyamán, az ú. n. Krisztus-beszédekben szerzőnk a Logos-Krisztus által mondát el. Így olvassuk Jézus szavait Nikodemushoz, hogy ő «mennyből szállt alá» (3, 13.), honnan az Atya küldte le (6, 44: 16, 28.) s hol mint Isten atyai szeretetének tárgya, öröktől fogva, teljes istenidicsőségében, tehát mint Isten, Istennél lakozott (17, 24. 5.). Ezen istenlényegű praeexistenciának öntudata alapján teszi fel Kapernaumban tanítványainak a nyomós kérdést: «Ha látandjátok fölmenni az embernek fiát oda, *a hol először volt*, mit gondoltok majd?» (6, 62.); ennek tudatában veti oda a gyűlölködő zsidóknak a classikus önbizonyosságot: «Minekelőtte Abrahám lett volna, *én vagyok*» (8, 58.). A János-evangélium Jézus Krisztusa tehát magát már mint testté levése előtt is személyes isteni lényt tudja, ki a testben csak azt beszél, cselekszi, szóval jelenti ki, a mit odafenn «hallott», «látott» az Atyától (8, 40, 38.), a mit egyenesen az Atyától «tanult» (8, 28.), ki az Atyát «egyedül»

¹ V. ö. különösen *Lücke* i. m. 294—338.; *Godet* i. m. II. r. 21—43.; *Holtzmann H.* i. m. 21—27. és *Thoma* i. m. 375—384. lapjait

látta (6, 46.), s ki azért egyedül képes arra, hogy «feltárja»¹ az «Atya» titkos lényegét (1, 18.).²

De hát megfér-e ez a tan a szerző monotheismusával? E kérdésre nézve a szerző nem hagy bennünket homályban, mert ha néki feladata volt is a Logos örök praeexistens istenvoltát kimutatni, de nem kisebb feladata volt az sem, hogy hitének monotheistikus karakterét világosan megőrizze, a mint ezt a Logos-Krisztus által, ennek főpapi imájában világosan ki is jelenti: «Ez pedig az örök élet, hogy téged *egyedül* ismerjenek lenni *igaz* Istennek és Jézust, a kit elbocsátottál *Krisztusnak*» (17, 3.). Tehát Isten az egyetlen igazi *Isten*, de mellette a Jézus Krisztus is *Isten*; amaz δ θεός (Gott) ez a θεός (Gottwesen, Gott von Art). S e kettős érdekelt, t. i. hitének monotheistikus jellegét s a Jézus Krisztus istenlényegűségét azzal egyenlíti ki, hogy a Logos-Krisztust úgy állítja Istennel szembe, mint az egyszülött Fiút az Atyával szemben, kiemelve e fiúságnak három mozzanatát, t. i. a lényegegységet, a létben való függést s az életközösséget, egyesítve mindhármát a kölcsönösen adó s vevő szeretet mystika uniójában.³ Ez az «egyszülött Fiú» (1, 18. 14; 3, 16.),⁴ vagy csak egyszerűen nyomatekkel «fiú» (10, 36.), az Atya karakterének s birtokának természetes és egyedüli örököse, kit tehát az Atyával azonos jellegénél fogva Istennel azonos czímzés is illet meg: «Úr és Isten» (20, 28.); ki fiúi örök jogánál fogva elmondhatja: «Minden, mi az Atyáé, az enyé» (16, 15.), s ki e kettős alapon joggal kívánhatja, «hogy mindenek tiszteljék a Fiút, a miképen tisztelik az Atyát» (5, 23.).⁵ S ezt a viszonyt szerző a lényegegység és

¹ ἐξήγησατο. Az ige úgy profán, mint vallásos használatban szent dolgok mysteriumának feltárását jelenti. Holtzmann H. i. m. 32. l. 1, 18-ban tehát «Istent» az «egyszülött fiú» «tárta fel» és nem mint fordítva van «beszélte meg...»

² *Beyschlag* i. m. 244. s k. l. tagadja, hogy Jézus beszédeiben metaphysikai praeexistenciáról volna szó. Persze itt három kérdéstől függ állítása: 1. Vajjon a Jézus-beszédek hitelesek-e? 2. Vajjon tartalmilag ellentmondók-e a prolog idevonatkozó tanával? S mert ezt B. maga sem meri állítani: 3. miért hallgatja agyon a prolog tanuságát? Ha ezt megszívlelte volna, bizony az általa hiteleseknek vett beszédek is másképp kellene értelmeznie!

³ V. ö. Pfeleiderer i. m. 753. l.

⁴ μονογενής υἱός specialis jánosi kifejezés. «Egyszülött». A paulinistikus s postpaulinistikus levelekben Krisztus *csak* πρωτοτοκος υἱός, «Elsősülött» (Kol. 1, 15.; Hebr. 1, 6.). Itt relatió az emberekkel; ott absolut isten.

⁵ Tehát itt ki van mondva, hogy «a Fiú mint Isten imádandó.

létfüggés szempontjából a legnagyobb gonddal praecisálja, a mint hogy a «fiú» kifejezésben tartalmilag mindkettő befoglaltatik. Ez egység és függés viszonyából folyik, hogy a Fiú tulajdona ugyan a mindenség (16, 15.), de csak mert mindent az Atya adott az ő kezeibe (3, 35.); hogy e mindenségben ugyan maga a Fiú a ténykedő élet s világosság (1, 4: 11, 25. 10, 28.), de az életet az Atyától vette (5, 26. 6, 57.); sőt valójában ő csak az «út, az igazság (világosság) és élet» (14, 6.), tehát kalauz az élet és világosság legfőbb forrásához, Istenhez; 'csodajeleekben megmutatja ugyan mindenhatóságát, de csak mint az Atya dicsőségének megjelentője, mert «nem képes tenni a Fiú semmit önmagától, hanemha az Atyától látja» (5, 19.). Sőt mindentudó is, hiszen előtte feltárva az Atya titka (1, 18: 14), s ezért ő pl. mindjárt kezdetben felismeri Péterben a «sziklát» (1, 4. 3.), Nathanaelben az «igazi izraelitát» (1, 48.), a ki «eleitől fogva mindeneket megmond» tanítványainak (16, 4.) s a kiről végül maguk a tanítványok is kénytelenek bevallani: «most tudjuk, hogy te mindeneket tudsz» (16, 30.); de ki azért mégis maga figyelmezteti Nikodemust: «Bizony bizony mondom néked, a mit láttunk, arról teszünk tanubizonytságot» (3, 11: 3, 32.). Akarata is isteni, de egyúttal Istentől függő, sőt e függés neki épen életlényege: «Az én kenyerem, hogy teljesítem az én Atyámnak akaratát» (4, 34.), mert az én Atyám nagyobb nálamnál» (14, 28.); s azért végeredményben bár minden a Fiúé, tulajdonképen mégis az Atyáé (17, 9.), kinek megdicsőítése a Fiú végcélja (4, 34. 5, 19. 31. 36. 6, 38. 7, 16. s k.; 8, 28. s k.; 10, 37. s k.; 12, 49. s k.; 17, 4. s k.). Ez a lényegegység és létfüggés mystikus életközösséggé olvad a szeretetben. Hiszen Atya és Fiú között normális viszony a szeretetviszony s ezt képiesen azzal fejezi ki a szerző, hogy az egyszülött Fiú «az Atyának kebelén vagyok» (1, 18: 13, 23.). Ezért Isten neve, mint Atyáé, szeretet; ezért mondja a Logos-Krisztus, ki testbenléte előtt is, öröktől fogva e személyes szeretetvonatkozásban volt Istenhez (1, 1.): «Én a te nevedet (Atya, szeretet) megjelentettem nekik és megjelentem, hogy a te szerelmed, a melylyel engemet szeretted, legyen ő benne és én is ő benne» (17, 26.). E szeretetet pedig

Jézus isteni méltóságának védelme a János-evangeliumban¹ tulajdonkép küzdelem egy a Krisztusnak egybázilag szokásossá vált praedicatumáért, oly korban, a midőn ifjabb Plinius szerint — Christo quasi Deo carmen dicunt». Holtzmann O. i. m. 63. l.

kijelenthette a Logos-Krisztus épen az Atyával való lényeg-egység alapján, úgy hogy «a ki engem lát, látja az Atyát» (14, 9. s k.; 12, 44. 45.), mert hiszen «én az Atyában s az Atya én bennem» (10, 38.; v. ö. 3, 13. 14, 10.); tehát teljes *mystica unio*, melynek legtipikusabb kifejezése: «Én és az Atya egy vagyunk» (10, 30.).

Ime a vonások, a melyek ugyan a testté lett Logos öntanubizonyságából vannak véve, de melyek mégis egytől-egyig a praeexistens Logosra is vonatkoznak, ki öröktől fogva mint «egyszülött fiú» volt az Atyánál (1, 18: 1, 1.), tehát már praeexistens léte alkalmából is mint Fiú, összes fiúi tulajdonságaival jön tekintetbe. Különben is a közlött tulajdonságok a Logosnak kizárólagos isteni lényegvonásait képezik, az emberi mozzanatnak minden hozzájárulása nélkül.

E praeexistens istenfiúnak, ez isteni Logosnak tevékenysége immáron kezdettől fogva testtéválásának előkészítése volt — s ezzel, eltekintve a világteremtés és gondviselés mozzanatától, az ó-szövetséghez való viszonyának kérdése nyomul előtérbe. Az ó-szövetségnek szerzőnk szerint az volt a feladata, hogy miként ezt a törvény s profetia típusa, Keresztelő János a prologban képviseli, «tanuskodjék ama világoosságról» (1, 7: 12, 46.); az ó-szövetségi kijelentésnek tehát az a jelentősége, hogy előre tanúskodott Krisztusról s csak annyiban istenige az, a mennyiben Krisztusra vonatkozik. Ezzel a prologusi tannal azonosak a testté lett Logos kijelentései is: «Ábrahám, a ti atyátok nagy kívánsággal kívánta látni az én napomat, látta is és örvendezett» (8, 56.). «Mózes is, a kiben ti reménységteket vetettétek, én felőlem írt» (5, 45. 46.); Esaiás is, mikor az ő (Krisztus) dicsőségét látá, ő felőle szóla (12, 41: 40.). Ime az ígélet, a törvény és a profetia nagy herosai s egyúttal típusai mind-mind a Logos útjának egyengetői, a mint hogy a Logos-Krisztus figyelmeztet is: «Tudakozzátok az írásokat, mert nektek úgy tetszik, hogy azokban örök életetek vagyon: én rólam tesznek azok bizonyosságot!» (5, 39.).¹ De hát itt csak az a kérdés, hogy mikép szólhattak az ó-szövetség hősei Krisztusról, holott Istent senki sem látta annak testben megjelenéseig, tehát üdvtervét sem tudhatta senki (1, 18.), csak az «egyszülött Fiú?» Hát annak

¹ Hasonló felfogásra látszik egyébként vallani Pál is, midőn Izrael vándorlásáról beszélve (I. Kor. 10, 4.), azt mondja: «mindnyájan egy lelki italt ittak a kősziklából, mely őket követé; a kőszikla pedig Krisztus vala...»

az egyedüli megfejtése csak az, hogy az ó-szövetségi kijelentésben is épügy, mint ezt Philo tanítja, tulajdonképen a Logos ténykedését kell fölvennünk, mely ténykedés szórványos, rejtett, közvetett; e kijelentésnek teljessége pedig a testté válandó Logos, a Jézus Krisztus lesz (10, 35. s k.; 19, 36. s k.; 6, 45. s k.), kivel, mint a Logos közvetlen képviselőjével szemben, a Logost csak közvetve képviselő ó-szövetség oly viszonyban áll, mint a kegyelem és igazsággal szemben a törvény, az abszolút vallási közösséggel szemben ennek jelképe és typusa. Ez ó-szövetség azért még maga is csak éjszaka, a melyben a hold és csillagok Mózes és a próféták, s hajnalcsillag Keresztelő János, az utolsó próféta, ki midőn a Logost, e világosság napját emelkedni látja, jól tudja, hogy az ő öröme már betelt, mert — úgymond — «Annak nevednie, nekem pedig alászállanom kell» (3, 30.).

Vessük össze immár e tant az új-szövetségi tanfejlődéssel.¹ A *Máté* és *Lukács*-féle Jézus-genealogiákra utaltunk már, a melyeknek szükségszerű betetőzésekep láttuk a János-evangelium felfogását.² Ugyanezen eredményre jutunk az új-szövetségi tanirodalomnál is. S e téren első sorban tekintetbe jön *Pál*, a keresztyénségnek első s legnagyobb theologusa. Szerinte Krisztus «istenfiú», mely szóval ő épügy, mint az előtte élt s a korabeli keresztyénség, a Jézus Messiás voltát jelölte meg; csakhogy nála e fogalom egyúttal mély speculatio kiinduló pontjává lett. Az «istenfiút» ő ugyanis úgy értelmezi, mint eszményi mennyei embert (I. Kor. 15, 47—48. 45.), a kin teljes mértékben megvan ama bibliai istenképűség és hasonlatosság, s ki ezért maga «Istennek ábrázatja» (II. Kor. 4, 4.). s ki ezen alapon maga az emberiségnek szellemi ősképe, az «utolsó Ádám», az «elevenítő lélek» (I. Kor. 15, 45.), hogy miképen eddig hordoztuk az első Ádámnak, a földi embernek ábrázatját, hordozzuk immár a mennyeinek is ábrázatját (I. Kor. 15, 49.) s legyünk magunk is, mint ő, Istennek fiai (Róm. 8, 15; Gal. 4, 5.), kik között Krisztus

¹ A praeexistentiára nézve lásd bővebben: «Historische Entwicklung u. dogmatische Darstellung der Lehre von d. Praeexistens Chri.» *P. Montheim* cikke a «Jahrbücher für prot. Theologie» XIV. évfolyamában. 1888. 161. s k. 1.

² Márk itt tekintetbe nem jön, mert a származással nem törődik. A codex *N*-a szerint ugyan Márk 1, 1-ben ott áll a «Jézus Krisztus» szó után az «Isten fia», de ez úgy látszik, későbbi interpolatio s ezért a szövegkritikusok el is hagyták. E legrégebbi evangelium egyébként Jézusnak legemberibb felfogását képviseli.

az «első szülött» (Róm. 8, 29.). Krisztus tehát Pál szerint, bárha már praeexistált, transcendens mennyei ember volt is, de mindig csak ember, ki történeti személylyé lett a Dávid magyából származott Jézusban (Róm. 1, 3.); a történeti Jézus tehát ama praeexistált örök Krisztus, kinek istenfiúsága a mi fiúvá fogadtatásunknak is záloga (Gal. 4, 1—7.). A Krisztus istenfiúsága pedig a mi istenfiúságunk elvévé a kereszthalál és a feltámadás tényei által válik. E két góczpont körül forog Pál apostol egész speculatiója, melylyel áttörte ugyan az ó-szövetségi particularismus korlátait, a keresztyénséget pedig fölemelte ugyan az universalismus magaslatára; de csak elvben, mivel eszközei, a melyekkel dolgozott, egytől-egyig a rabbi-theológiából voltak kölcsönözve. Ez áll főleg a Krisztus kereszthalálának tanára nézve, melyet Pál teljesen a rabbi-iskola áldozat-elmélete alapján magyaráz, úgy hogy Pflaiderer a Pál tanának e részét nem ok nélkül nevezi «christianisált phariseismusnak»; míg a Krisztus feltámadásának a tanában ugyancsak nem minden ok nélkül «christianisált hellenismust» vél fölfedezni.¹

Pál tehát, habár a keresztyén tanspeculatiónak legmagasabb fejlődésfokát jelzi is zsidó talajon, arra, hogy a keresztyénséget világvallássá tegye, még nem volt alkalmas; nem véletlen dolog azért, hogy a pálutáni theologiai fejlődésben a kizárólagos rabbi iránynak mindinkább háttérbe s a pogány-zsidó ellentét felett álló alexandrinismusnak mindinkább előtérbe kellett nyomulni, míg végül előállott a «keresztyén alexandrinismus», vagy a «keresztyén hellenismus», melynek legérettebb terméke a János-evangelium.

E fejlődésen belül² első helyen áll a *hébererekhez írott levél*, melynek philonismusa minden kétségen felül áll.³ E levél központi eszméje Krisztus *főpapsága*, s e fogalomba helyezkedik át a philói speculatio a keresztyén hittudatba. Krisztus a «főpap», kiben a két világ közti ellentét, melyet Philo csak elméletben tudott megszüntetni, valóságban is megszűnik a hívő kedély számára (4, 14—16.). Ezért nevezi szerző e «főpap»-Krisztust teljesen a philói kifejezésekkel Isten hírnökének, tolmácsnak, prófétának, áldozónak, közvetítőnek (7. 2. 5, 7. 8, 6. 9, 15. 12, 24.), legidősebb Fiúnak, vagy csak egyenesen Fiúnak, ki által Isten e világot teremtette

¹ Igazolását lásd Pflaiderer i. m. 161—176. l.

² E tanfejlődésre vonatkozólag lásd Pflaiderer i. m. 629—695. l.

³ V. ö. Siegfried i. m. 321—330. l.

(2, 10.), ki Isten dicsőségének visszfénye s lényének, jellemének viselője (1, 1—3.), s mint ilyen, ő maga Isten (1, 8.), kinek trónja öröktől fogva mindörökké. Ez a praeexistens istenlény lett a Jézusban emberré (2, 7 : 7, 14. 7, 3.). Daczára ennek, a Logos kifejezést magát szerzőnk még Krisztusra nem alkalmazza, valószínűleg tudatosan, «nehogy gondolatvilágának súlypontját a vallási körből a bölcsészeti helyezve, a zsidó képzetkörben elfogult olvasókat magától már eleve elidegenítse».¹ Pedig, miként látjuk, a Logos metafizikai alakja levelünkben már valóságos testté s vérré lesz a Jézusban, s csak épen a névnek kerülése okozta azt, hogy a szerző még nem juthatott el a jánosi formulára: «A Logos testté lett».

Nyitva volt tehát a philonismus számára teljesen az őskeresztyén taniskola. S íme *Péter I. levele* ez alapon már úgy rajzolja Krisztust, mint praeexistens szellemlényt (1, 20.), ki már a prófétákban is működött (11, 1.), s ki magát az Isten által előre meghatározott időben testben kijelentette; a *kolossei levél* szerint pedig Krisztusnak páli meghatározásai philoi bővülést és mélyülést nyernek. Így nevezi e levél Krisztust a láthatatlan ember képmásának (1, 15: I. Kor. 4, 4.), kiben tehát a magában rejtett s nem szemléltető Isten lett láthatóvá; minden teremtmény közt elsőszülöttnek (1, 15: Róm. 8, 29.), kiben tehát a Logos az embervilágból universalis világhivatásra emelkedik; Isten visszfényének és képmásának, kiben Isten teljessége lakozott test szerint (1, 18. 2, 9.), vagyis hogy Krisztus az Isten megtestesülése, személyes összfogalma, s ily értelemben világteremtésnek, gondviselésnek és üdvnek is principiuma s célja (1, 16—18.; v. ö. I. Kor. 8, 6.; Róm. 11, 36.; I. Kor. 15, 28.). Krisztusnak e centralis világhelyzetéből foly aztán az ő abszolút közvetítő szerepe Isten s világ és embervilág között (1, 20.). Mindezen a philonismusból vett gondolatokat betetőzi az ugyanez alapon álló *efézusi levél*, mely szerint Krisztus áldozati halála nem mint azt Pál tanította, a törvény átkáért való bűnáldozat, hanem Krisztusnak szabad, önkéntes tényle (5, 2. 25. s k.; v. ö. Gal. 3, 13.), melynek értéke s jelentősége tehát nem a helyettesítő bűnhődésen, hanem a megváltó erkölcsi szeretettényen alapúl, valamint hatását sem ama bűnhődés egyszerű birói beszámítása közvetíti, hanem az a büntudatnak közvetlen megszüntetésében, a bűnbocsánatban,

¹ Masznyik i. m. 98. l.

az erkölcsi halottnak új életre keltésében s Krisztussal együtt mennyei világba való helyzetetésében áll. Ez a gondolat pedig már egyenesen a János-evangelium eszmekörébe vezet át, a melyhez egyébként e levél úgy helyileg, mint időileg a legközelebb állott.¹

Ime tehát a keresztyén tanfejlődés, a melynek bizony a synoptikus evangélium többé nem felelt meg, de a mely categorice követelte, hogy a Jézus Krisztusnak logosazonosságát igazoltassék. S e feladatot, mint látjuk, előkészítve a tanfejlődés által, philói alapműveltsége alapján, szerzőnk a legnagyobb virtuozitással meg is oldotta, hiszen nem kellett egyebet tennie, csak hogy ahhoz, a mit elődei Krisztusról elmondottak, hozzácsatolja még a Logos nevet s ezzel a hellenismus művére a keresztyénségben a zárókövet illeszse. S ezt teszi közvetlenül a prolog első 13 versében, a melynek tartalmát bátran a philói logostan compendiumának nevezhetjük, közvetve pedig az u. n. Jézus-beszédeknek s az evangéliumi történetnek idevágó egyéb vonatkozásaiban, melyeknek a prologussal való gondolatazonosságát fentebb már kimutattuk.

Daczára mind e bizonyítékoknak, a hagyomány-hypotesis vallói következetesen tagadják szerző philonismusát, sőt egyik társuk, *Gess* nem fukarkodik a jupiteri ítélettel sem, hogy «a ki János és Philo gondolkozását egyesíthetni véli, annak fogalma sincs se Jánosról, se Philóról.»² *Godet* már sokkal óvatosabb. Nem tagadja, hogy János s Philo között rokonság van, de azért János nem függ Philótól, hanem mindkettő egy «magasabb közös forrásra» vezethető vissza. S *Godet* itt három mozzanatot emel ki, mely úgy Jánost mint Philót, természetesen más talajon, de mégis egy célra, a Logos által való közvetítés tanára vezette s e mozzanatok az ó-szövetségi szó, a példabeszédek bölcsesség fogalma s a genesisi *angyal* képzet. Ezekből az elemekből fejlett ki később a palestinai *memraspeculatio*, mint azt a Targumok tanúsítják s görögül író szerzőnk e memra-tan alapján jutott volna a Logos-névhez s eszméhez.³ «Philo s János közt az a különbség, hogy János, a helyett hogy az ó-szövetségből Plátó s a stoikusok iskolájába ment volna, a Jézus iskolájába lépett . . . Philóban birjuk az ó-szövetséget a görög philo-

¹ Pfeleiderer i. m. 695. l.

² «Christi Person u. Werk». 1879, II. 642. l.

³ Memra héberül, λόγος görögül = szó, beszéd.

sophia által, Jánosban pedig az ó-szövetséget Jézus Krisztus által megmagyarázva». Godet is tehát, látszólagos engedelményei mellett valójában a merev tradíció-elmélettel tart. Ez álláspontja mellett azonban nem figyelt két mozzanatra, melyeket maga is bevall, de melyekből a végkövetkeztetést elfelejtette (vagy nem akarta) levonni. Egyik az, hogy ama palestinai memrát, ezen «kijelentett Isten» a palestinai rabbi-theologusok épúgy gondolták hypostasisnak is, nem is, mint Philo a Logost, hogy tehát az, legalább mint hypostasis nem volt a bibliai szó többé, hanem ettől époly idegen képzet, mint az alexandriai logos-hypostasis; a másik pedig az, hogy a memraspeculatio maga is valószínűleg philói befolyás alatt fejtett ki. a miből aztán az következik, hogy szerzőnk is a memra révén legalább közvetve, de mégis Philo befolyása alatt állott. Az sem áll, a mit Godet mond, hogy a philói Logos-fogalom csak az isteni *észt* jelentené, holott a jánosi Logos a bibliai *szó*-ra megy vissza, mert hiszen ekkor Philóból letagadnók az ó-szövetségi hívőt; ellenkezőleg Philónál is, Jánosnál is a logos mind a kettőt jelenti, csak hogy Philónál az isteni *észen*, Jánosnál pedig az isteni *szón* van a fősúly.¹ A mi pedig e «Szó» alkalmazását illeti,² a nélkül, hogy azt szerző megokolná, arra nézve magunk is elfogadjuk Godet magyarázatát, hogy t. i. János *Efészusban*, a persa, görög, egyiptusi stb. tanok akkori gyűpontjában gyakorta hallhatta a «szó»² kifejezést, alkalmazva a kijelentett Istenre, vallásos vagy philosophiai beszélgetésekben s hogy ha ő e szót tudósítása élire állította, ezzel csak azt akarta mondani, hogy «ezt a *Szót*, a mely felett ti speculatiókba merültök, a nélkül, hogy annak teljes ismeretére juthatnátok, mi keresztyének birjuk. Láttuk s hallottuk őt személyesen s az ő történetét akarjuk ime nektek elbeszélni»,³ hogy tehát Jánosnak tulajdonképeni célja e «Szó» alkalmazásával az volt, hogy környezetének üres idealismusával szembeállítsa az evangelium boldogító realismusát:⁴ hiszen csak természetes, hogy

¹ V. ö. Holtzmann H. i. m. 35. l.

² Kisázsia ekkor, főleg *Efészus* valóságos tűzhelye volt a synkretismusnak. Be van bizonyítva, hogy mind e vallási vagy philosophiai rendszerekben megvolt a *közvetítő* képze; ilyen volt az indu Oum, a persa Hom, a zsidó memra, a hellen λόγος. Megannyi a «szó». V. ö. *Bäumlein*: «Versuch die Bedeutung der joh. Logos zu entwickeln». Tübingen, 1828. Idézi Godet II. r. 65. l. 2. j.

³ I. m. 161. l.

⁴ Neander: «Gesch. d. Pflanzung d. christl. Kirche». II. k. 549. l.

János, mindjárt ha philói alapon áll is, ne maradjon meg Philo «üres idealismusában», mert ha ebben megmarad, akkor épen nem lehet vala azzá, a mi pedig tényleg volt, tudniillik keresztyén hívő!! Az épen az új, a mi a philói logostanhoz hozzájárul, hogy a Messiás, Istennek testben megjelent fia, nem más, mint ez a Logos. Ezt ama zsidó philosophia nem tudta, nem is tudhatta, mert e fiút nem ismerte:¹ s ezért ott válnak el Philo és szerzőnk egymástól, «a hol a metaphysikai-bölcsészeti álláspont történeti keresztyén állásponttá változik át, a hol a Logos philosophiai fogalmából theologiai fogalom, az abstract világeszméből concrét történeti személyiség lesz», s e fordulatot tipikusan jelzi szerzőnk e szavakkal: «*Az ige testté lett*» (1, 14.).

S e fordulóponttal eljutottunk szerzőnk logostanának második főkérdéséhez, hogy t. i. mit tanít szerzőnk a Logos-Krisztusról *ennek testben létele alatt*.

Nem az itt az evangéliumi örömhír, hogy «Betelt az idő és elközelitett az Istennek országa; térjete meg és higytetek az evangéliumnak», mint azt a synoptikusoknál olvassuk (Márk 1, 15.), az' örömhír itt egy dogmatikai alaptétel: «Az ige testté lett». Miképen veendő e testlétele?

A megváltónak problémája mindig élénken foglalkoztatta a keresztyénséget s a mint, kezdve az ősi synoptikusai traditiótól felfelé, a Krisztus személyéről szóló tan fokozatos fejlődést mutat az emberiről az istenire: azonképen fejlődik mind élesebbé az a kérdés, miképen magyarázható meg az ember Jézusnak isteni jellege, az isteninek az emberiben való hatása? A zsidókeresztyénség e kérdés megoldását a Jordánban történt keresztség tényében találta meg, a midőn Istennek szelleme Jézusra alászállott (Márk 1, 11. Máté 3, 17. Luk. 3, 22.), mely képzetet csakhamar kiegészítette a Jézus csodás isteni nemzetéséről szóló tan (Máté 1, 18. 25. Luk. 1, 26—80.). Pál apostol szerint már «Isten az ő fiát elbocsátá a bűnös test hasonlatosságában» (Róm. 8, 3.; I. Tim. 3, 16.), ki a «Dávid magvából lett test szerint» (Róm. 1, 3.) olyformán, hogy «megüresíté magát» s «megalázta magát mint ember» (Phil. 2, 7. 8.). A *héberekekhez* írott levél szerint Krisztusnak földi élete csak egy epizódja az ő mennyei örök dicsőséges létének, ki mivelhogy az emberek «testből és vérből valók, ő is hasonlóan részese ugyanazoknak (test, vér)» (2, 14.) «kevésbé alábbvalóvá tétetvén Isten által az angya-

¹ Weizsäcker i. m. 550. l.

loknál» (2, 7.), mely állapotában megkísértésnek s testi erőtlenségnek volt ugyan alávetve, de azért mindvégig büntelen (4, 15. 5, 2. 7, 26.); test és vér részesévé lett pedig azért, «hogy halála által elrontaná azt, a kinél a halálnak birodalma van, az ördögöt» (2, 14. s k.), E felfogással szemben, melylyel az *efezusi* és *kolossei* levelek is alapjukban egyeznek, más oldalról látjuk a gnostikus *Cerinthet*, kinek tanítása szerint Jézus Mária és József fia volt test szerint, kivel a mennyei Aeon, Krisztus a keresztségben egyesült; *Saturninust*, ki szerint Jézus csak látszólagos s nem valóságos test volt, melyben Krisztus, az isteni $\nu\omicron\varsigma$ megjelent; *Basilidest*, ki egész emanatio-elméletet állít fel, az aeonok végtelen számával, melyek közt legmagasabb az atya közvetlen aeonja, a fiú, a $\nu\omicron\varsigma$, kit mint szolgát a világba küld, s a ki itt mint láthatatlan, testetlen s szenvedésre képtelen szellemény a keresztség alkalmával nazarethi Jézus, illetőleg más hely szerint cyrenei Simon alakjába vonult. Legkevésbé phantastikus még *Barnabás* levelének a felfogása, mely szerint a Krisztus praexistens istenfiú, kinek testté kellett lennie, hogy kijelentse magát e világnak, mely őt különben kevésbé láthatta volna meg, mint a napot. Ez emberré levés pedig emberi testnek mint valami kalymmának való felvételéből állott, de emberi születés nélkül, tehát doketikus módon.¹

Ime a különböző felfogások egész özöne, miket a keresztyén tanfejlődés termelt, melyek előtt a problémát úgy pozitív mint negatív talajon előkészítették s őt egyúttal annak szabatos megoldására ösztönözték, s melyekkel szemben szerzőnk kategorikus rövidségű formuláját találjuk csak, a nélkül, hogy azt bővebben indokolná, megvilágitaná. Azt ugyan látjuk, hogy a mi szerzőnktől távol állott egyrészt épúgy a páli s pálutáni kanonikus iratok által tanított «megalázkodás» vagy «önmegüresítés» vagy «istenségelrejtés», miként másrészt a gnostikus doketismus vagy emanatio gondolat: szerzőnk szerint a Logos testben is ugyanaz maradt, a mi volt, tökéletes Isten² s e teste nem volt csak külső látszat, de valóságos földi emberi test. Minthogy pedig szerzőnk lehetetlen, hogy absurdumot gondolt volna, hiszen akkor

¹ V. ö *Baur*: «Lehre von der Dreieinigkeit»; *Thoma* i. m.; *Pfleiderer* i. m.; *Hilgenfeld*: «Ketzergeschichte des Urchristentums». Leipzig, 1884. stb. művek megfelelő helyeit.

² Ireneus szerint «visibile patris» (IV. 6, 6.).

tanának első sorban önmaga előtt nem lett volna hitele,¹ ott állunk az elodázhatlan kérdés előtt, mikép fejthető meg ezen a világtörténetben képzelhető legnagyobb oxymoron, hogy az isteni szellemlény emberi testlénnyé lett?

E kérdésnél mindenelőtt a *σάρξ* fogalmával kell tisztába jönnünk.² *σάρξ* alatt az új-szövetségben a profán görögség az ó-szövetségi apokryphusok felfogásának analogiájára, legáltalánosabb értelemben az emberi testnek materiális állagát kell értenünk és pedig beleértve a csontokat is, míg a *σάρξ αἷμα*, «hús (csonttal együtt) és vér» közelebről az organikus test létszubsztanciáját magát, az animális életet képviselik. Vagyis e vérrel a húshoz (csonttal együtt véve) tulajdonképp az érzékelő, animális lélek mozzanata járul, a mint ezt 4. Móz. 17, 14-ben világosan kifejezve találjuk: «minden hús lelke a vér». Ilyen értelemben találjuk a héberekhez írott levélben, hogy Jézus «testnek s vérnek lett részese» (2, 14.), valamint evangeliumunkban is Jézus emberi testének *σάρξ* és *αἷμα*-ra való osztását (6, 53—56: 51.), melyek szerzőnk mystikája szerint örök életre való eledelt s italt képeznek.³

Mint az emberi élő test szubsztanciája továbbá a *σάρξ* az emberi testnek qualificatióját is képezi, vagyis a test az a principium, a melyben és mely által az ember mint ember megjelen s az emberiséghez mint egyed a fajhoz tartozik. Ilyen értelemben beszél ismét a héberekhez írott levél Krisztusnak mint Melchisedeknek (mennyei főpapak) testben való napjairól (emberi életéről 5, 7.), valamint Jézus is evangeliumunkban ily értelemben jelezi a maga emberileg testi életét «az én testem» (6, 51.) szavakkal, a mely test

¹ Bizonyos, hogy szerzőnk a «λ. σ. ε.» kifejezésben a praexistens Logosnak valóságos emberi születését értette. De ha *bibliai alapon* angyal embertől nem születhetik, mennyivel kevésbé a Logos? S mégis János nem használhatott oly formát, mely korának s olvasóinak megfoghatatlan; sőt oly természetesnek találja, hogy nem is igazolja, hogyan történt ez. Megfejtése: a platói képzet a lélek praexistenciájáról... Lücke i. m. 367. l.

² V. ö. *Cremer*: «Biblich-theologisches Wörterbuch der neutestl. Gräcität». 5. kiadás. Gotha, 1888. *σάρξ*; *Kling*: «Fleisch». (Herzog R. Enc.) 1. kiadás; *Schenkel*: «Fleisch» (Bibellexicon) című cikkekét.

³ Hogy e nevezetes helyen Jézus testének és vérének nem kapernaitikus értelemben vett evését és ivását kell értenünk, azt Jézus maga a kapernaumi zsidóknak meghotránkozására (6, 52: 53—59.), s még világosabban a tanítványok tépelődésére kifejti (60: 61—65.), kiemelve, hogy a szellem az, a mely megelevenít, a test nem használ semmit; a beszédek, melyeket szólok nektek, lélek és élet» (63.)

(emberi lét) lehetségessé teszi, hogy üdvművét megvalósítsa, mert még csak midőn teste által az emberiség testébe tagoldott s a többi emberekkel¹ egyenlővé lett, vált lehetővé az ő teljes megdicsőülését feltételező halála.

Mint az ember testlényének képviselője a *σάρξ*, további harmadik fokon úgy jelentkezik, mint lényénél s lényegénél fogva az isteni szellemtől — *πνεῦμα* — különböző, sőt ezzel ellentétben álló létprincipium, mely viszony alapjában metaphysikai s épen nem ethikai szempontból fogandó fel. Ily értelemben különbözteti meg a héberekhez írott levél a «mi testünk atyáit» a «lelkek atyjától» (12, 9: III. Mózes 16, 22. 27, 16. II. Móz. 6, 17.).

Természetesen minthogy ezen metaphysikai ellentétben Isten s ember, szellem s anyag (test), menny és föld állanak egymással szemben, mihelyt az ethikai térre vitetik át, azonnal adva van a kettő közti áthidalhatlan űr s annak szüksége, hogy a világban lévő bűn s baj a testi motívum rovására irassék, úgy hogy végelemzésben adva van a kettő közti kibékíthetlen küzdelem is, a mint azt Pál apostol a *σάρξ* és *πνεῦμα*-ra vonatkozó anthropologia tanban, párhuzamban a törvény és kegyelem, a cselekedetek s hit mozzanataival, oly következetesen keresztül vitte s miként azt a János-evangelium írója is így formulázta: «A mi testtől született test az; és a mi szellemtől született, szellem az» (3, 6).

Látjuk tehát, hogy a *σάρξ* fogalomban négy főmozzanatot különböztethetünk meg, s most már csak az a kérdés, hogy e mozzanatok közül melyik válik be a szerzőnk által kifejezett formulába: «A Logos testté lett?» Az utolsó bizonyosan nem, mert a büntelen, tiszta istenlogos a bűnös ember-testtel érintkezésbe nem jöhet, a kettő közti egyesülés ez ethikai fokon tehát a priori ki van zárva. De ez a fokozat már csak ethikai következmény, mely bizonyos előzményeket feltételez, mely előzmények pedig azáltal voltak meghatározva, ha valaki Istentől, felülről született-e vagy nem s hogy ki mily mértékben bírja az isteni pneumát. Ha tehát valaki az isteni pneumát teljes mértékben bírhatná, lehetetlenség volna, hogy bár testben is, vétkezhetnék, mert nála a test ellentéte a szellemmel szemben csupán metaphysikai szempontból jönne tekintetbe. Tekintve már most evangeliumunk

¹ Ily értelemben áll I. Móz. 6, 12-ben «minden test». Igy Pálnál Róm. 3. 20.; I. Kor. 1, 29.; Gal. 2, 16.; I. Tím. 3. 16.; v. ö. I. Pét. 1, 24.: «minden ember».

bizonyosságát, mely szerint Isten a Jézus Krisztusnak «nem mértékkal adta a szellemet» (3, 34.), vagyis egész szellemét a maga teljességében: világos, hogy írónk a maga hellenistikus álláspontjából bizvást összeköttetésbe hozhatta a λόγος-t a σάρξ-szal, nem akarván azzal többet mondani, mint hogy a mint már *Enthymius* helyesen megjegyezte: a Logos valóságos emberré lett, vagyis külső, érzéki megjelenése szerint mássá, mint addig volt, de csak külső megjelenése szerint, mert e test, vagyis ezen őt emberré qualificáló substantia neki csak «sátor» volt (1, 14.) csak provisorium, melyben földi emberi létét leélte s a mely épen csak arra szolgált, hogy benne magát az emberekhez legközelebb álló érzékelhető formában kijelenthesse.¹ De hátha szerzőnk gondolata az, hogy a λόγος valóságos emberré lett, miért nem formulázta tételét így s miért használta a σάρξ s nem az ἄνθρωπος (ember) szót? Nyilván azért, mert a szellemlényegű λόγος-szal szemben a materiális testlény ellentétét csak a σάρξ szó fejezi ki.² De különben is minden embernél, a ki felülről születik, e felülről jövő szellem hasonló incarnation át megy keresztül, mint Jézusnál, úgy hogy az embereknek «Istentől született» faja és Jézus között csak relativ különbség van, a mennyiben ők csak rész szerint bírják azt a szellemet, a melyet a Fiúnak az Atya «mérték nélkül» adott, minélfogva az «Istenfiú» az «istengyermekeknek» par excellence prototypusa. Ilyen értelemben nyilatkozik még maga Pál is, ki szerint a «test» csak sátra a bennünk lakó isteni «szellemnek», s a test, mint külső láthatóság között, «tudja, hogy ha e mi földi lakozásunk sátora összeomol, épületünk leszen Istentől, t. i. nem kézzel csinált házunk, de örökkévaló, mennyben» (II. Kor. 5, 1.), s «fohászodik is, mivelhogy kívánczik ama mennyei házba felöltöztetni» (2. v.). Hasonlóan nyilatkozik a Péter II. levelének írója is: «Míg én e testemnek sátorában vagyok, ébresztelek titeket a hit által» (1, 13.). Ha tehát az emberek lelkei mind ily incarnation mentek át,³ hogyne

¹ V. ö. Róm. 2, 28. 29. analogiáját a szellem, mint benső rejtettség, s a test, mint külső láthatóság között.

² Használhatta volna a σῶμα szót is (emberi test, külső organikus megjelenése szerint), de ezt nem tette azért, mivel a σῶμα, eltekintve attól, hogy a πνεῦμα-val nem fejez ki ellentétet, gondolható σαρξ nélkül ist V. ö. I. Kor. 15, 40. 41.

³ Quod a Deo mitt. Somn. I. 642., s főleg De gigant. I. 263. s k., hol Philo e tant kimerítően tárgyalja.

mehetett volna azon át típusok, a Logos!¹ S nem egyéb-e ez a keresztyénségben, mint a philói anthropológiának s közelebbről ebből a praeexistens lélek testtélevésére vonatkozó platonikus tannak érvényesülése?

Persze a traditio-hypothesis hívei ezen kiáltó tényekkel szemben is váltig állítják, hogy János és Philo logostana már csak azért sem lehetnek rokonok, mert Philo szerint a Logos ensarkósisa lehetetlen volt. Hát Philo, igaz, nem beszél a Logos incarnatiójáról, de, mint kimutattuk, lehetőségét épen nem zárja ki² (pl. Mózes), sőt attól nem is idegen, mint ezt az emberi lelkek épen imént említett incarnatiójának s az ember formájára képzelt angyaloknak analogiája is kézzelfoghatólag igazolják.³ De ha e bizonyítékokkal nem is rendelkezniénk, s ha Philo szerint a Logos incarnatiója teljesen ki volna is zárva, nem kell-e e tant szükségkép elvárniunk egy philonista egyéntől, a ki hitében a Krisztus Jézus s a Logos közti egységet felismerte? S ha Philo hitt volna Jézus Krisztusban, nem kellett volna-e neki magának is e formulára jutnia?

Szerzőnk tehát a testtélevés nevezetes kérdésénél a maga és kora álláspontjáról önmagának s korának elegendően megfelelt. Hogy megfelelt-e a későbbi egyházi tanfelfogásnak is, azt kutatni nem feladatunk, csak constatálhatjuk *Lüčké*-vel, hogy János midőn a maga korának számára a keresztyén hittalányt megoldja, egyúttal «az Ige testté lett» tételben a további keresztyén gondolkozási folyamat számára egy új talány csomóját kötötte meg;⁴ s hansúlyozhatjuk, hogy e talányt a későbbi egyházi tanfejlődés, mely tudva-levőleg egész christológiáját a jánosi alaptételre alapította, csak annyiban oldotta meg helyesen, a mennyiben ez alap-

¹ De opif. mundi. I. 16. 35.

² V. ö. még: De profugis I. 561.: «Sokkal könnyebb Istennek emberré, mint embernek Istenné lenni»; De Leg. ad Cajum, II. 562.: «Isten, ki nem mehet maga érzéki formába, a Logost bizta meg azzal»; Quod a Deo mitt. Somn. I. 631. s k.

³ Quod a Deo m. Somn. I. 656.; De profug. I. 566.; De migr. Abr. I. 463., 464.: a három angyal = a két fő erős köztük a Logos, ember alakban (Gen. 18, 1.). Philo szerint e három személy az Istennek három érzéki manifestációja. Jönnek, mennek, étkeznek, s Philo *le is írja lakomájukat* (De Abr. II. 18. 19.): «En vérité, l'évangéliste pousse à peine aussi loin le réalisme! Nous avons vu, en effet, comme il évite tout ce qui a trait à la vie physique du Logos incarné». *Reville*: «Doctrin d. L.» stb. 110. l.

⁴ I. m. I. k. 368. l.

tétel gondolatába exegetikailag helyes eszközökkel merült el, hogy az abban rejlő örök igazságot, megtisztítva azt korának a platonikus gondolkozásmódon alapuló, alexandriai keletű hypostatikus burkától, a maga közvetlenségében hozza felszínre.

A János-evangelium Jézus Krisztusa tehát valóságos emberré (σάρξ) lett valóságos Isten (λόγος). Valóságos ember, kinek ismeretes a szülőföldre (7, 41. 52: 4, 44.), kinek apja, anyja, testvérei, rokonai vannak (1, 46. 2, 1. 17. 6, 42. 7, 3. 10. 19, 25.) s ki épúgy ki van téve a különböző emberi affectu-soknak, mint bármely más ember, mint «minden test» (11, 35. 36. 38. 12, 27. 13. 29. 18, 11. 19, 30.). De valóságos Isten is, kit a Sátán hatalmától gyötrött emberektől, a benne teljes mértékben lakozó isteni szellemtől fogva, büntelensége különböztet meg (8, 46.), kin a Sátánnak semmi hatalma nincs (14. 30.); kinek megjelenése valóságos theophania, Isten jár-kezel ő benne mindenütt, a maga mindentudó (2, 24. 25. 6, 64. 70. 16, 30.) és mindenható (5, 21. 17, 2.) élet és világosság csodajeleit tevő (11, 25. 8, 12. 14, 6.) erejének teljességével (16, 15: 1, 14. 20, 28.), zavartalan mennyei nyugalommal; míg majd eljön «az óra, a melyre jött» (12, 23. 27. 8. 13, 31, 36. 17, 1.), t. i. teljes megdicsőíttetése a halálban, midőn testét majd ő maga szolgáltatja ki ellenségeinek (14, 30. 31.).

Az emberi test tehát csakugyan «sátora», «hajléka» az isteni szellemnek, a mint szerzőnk nevezi, a mely tényből folyólag lényege, praedicatumai ugyanazok a földi test sátorában is, mint azelőtt. «És amaz Ige testté lett és lakozott — ἐσκήνωσεν¹ — mi közöttünk és láttuk az ő dicsőségét — δόξα — úgy mint az Atya egyszülöttének dicsőségét teljes kegyelemmel és igazsággal (1, 14.). Mint mikor Baruch könyvében azt olvassuk a Bölcseségről, hogy az Istentől Izraelnek adatván «megjelent e földön és az emberek között forgott» (3, 35—37.), vagy mint mikor Sirách Jézus könyvében a «Bölcsesség» maga beszél: «Nekem a magas-ságban volt lakásom . . . Akkor parancsolá nekem (az), ki az idők előtt, kezdettől fogva teremtett engem és soha meg nem szünöm: A Jákób fiai között lakjál és az Izraelben legyen birtokod» (24, 3—9.). Mit jelent e «lakozás» a földön? Már a hajdankorban megígérte Isten Mózes által a népnek, hogy «hajlékomat közétek helyezem»; meg is mutatta Mózes-

¹ σκήνη = sátor, hajlék; innen az ige σκηνοῦν = táborozni, lakni héberül *sachan*.

nek a Sina hegyén, a hol «dicsősége nyugovék» (II. Móz. 24, 16.) a mintát, mely szerint a hajlékot építsék (II. Móz. 8, 40.) s a «sátor» aztán tényleg e mintára is épült (II. Móz. 25. r. s k.), s midőn elkészült, akkor «ráborult a felhő a nyilatkozmány sátrára és megtölté a hajlékot Isten dicsőségével» (II. Móz. 40, 34.). S ezóta Isten népe között lakozott. E sátor mintájára épült később a Moriahon a salamoni templom, a melyre «leszálla a tűz¹ és Isten dicsősége tölté el a házat» (II. Krón. 7, 1.). E lakozás a *σκήνωμα*, mely a rabbi-theologiában a *sechina* néven volt ismeretes; mely kifejezés az idővel, minthogy Istennek személyesen való lakozása Izraelben elgondolható nem volt, egyenesen *Isten* helyett használatott, úgy hogy a *Targumok* szerint nem Isten maga, hanem az ő *sechinája* s ebben az ő *dicsősége* lakozott a templomban, mely dicsőség, mint a szentek szentében a két cherub fölött kiterjedő fényzőn képzelte. Ez az a *sechina-tan* s az a *doxa-* (Mabód, jekara) *specnlatió*, a melyet mi mint a philói logos-elmélet egyik forrását jelöltünk meg, kihez ez az alexandriai «bölcse»-tan révén jutott el, s ki midőn Istennek két főerejét, a jóságot és hatalmat, a szentek szentében levő két cherubbal azonosítja, ugyanakkor a Logost meg a sechinával, illetőleg ennek tartalmával, a doxával teszi azonosossá.² Isten e sechinájának képzetét úgy is találjuk, mint a profetikuss, messiási várakozások kifejezését (Ezék. 37, 27. 43, 9.; Apok. 7, 15. 21, 3.); hogy azonban szerzőnk itt is, bár itt már a testté lett Logosról van szó, még mindig a philói eszmekörből vett eszközökkel operál, legvilágosabban mutatja, hogy a doxát tartalmilag mint *kegyelem* és *igazság* teljességét határozza meg. Láttuk, hogy Philónál a két főerő tulajdonképp Istennek kegyelmes jóságát, mely érvényesülni akarván, a világteremtésben s ennek folytonos éltetésében jelentkezik s istennek hatalmát jelentik, mely utóbbi ismét a világkormányzás és fentartásban, a világosság közlésében érvényesül. Ebben a két mozzanatban érvényesül maga Ivhv, illetőleg a vele teljesen egylényegű Logos, a két főerő egysége. S épen ezért a Logos, mint Jóság és Hatalom egysége,

¹ V. ö. II. Móz. 3, 24.: a tűzláng a csipkebokorban, melyben *Isten* maga jelent meg Mózesnek. II. Móz. 19, 18.: «felhő és a vilámlás, melyből ugyancsak Isten beszélt a Sinai hegyen» stb.

² A két főerőnek s ymbolumai Philo szerint: a paradicsom előtti két cherub (I. Móz. 3, 24); az Istent kísérő két angyal (u. o. 18, 2.), s a szövetség feletti két cherub (II. Móz. 25, 18.). De cherub. I. 144. De Abraham. II. 19. — V. ö. Siegfried i. m. 215. l.

világteremtés és világkormányzás absolut principiuma: *Isten* (θεός) és *Úr* (κύριος).¹ Nos, nem az-e célja épen evangeliumunknak is, hogy mindenki vallja Jézussal, e Logos-Krisztussal szemben: «*Én Uram és én Istenem!*» (20, 28. κύριος, θεός)? S e végcél perspectívája mellett lehetséges-e föl nem ismernünk a prolog nyitányában, a *kegyelem* és *igazság* kettős motivumában az Isten jóságát és hatalmát hangoztató ama philói hangokat, melyeket a θεός és κύριος záró accordjai előfeltételeznek?

S hogy valóban szerzünk a philonismus világnézetét viszi át még a testben lévő Logosra is, arra leghatározottabb bizonyíték a Logos-Krisztus *életmunkája*. Mi ez életmunka célja? Istennek doxáját kijelenteni, hogy így hitet s a hit által örök életet teremtsen. S hogyan jelenti ki azt a doxát? Úgy, hogy kijelenti a maga istenfiúi lényegét s ebben az Atyának vele egy lényegét. Összes ténykedése az Atyának ténykedése ő benne s általa, minnek eszközei: szavai, tettei, élete, halála egyaránt.² Egész élete, személye tehát állandó üdvforrás, nem úgy mint *Pálnál*, kinek üdvtanában a Jézus egész történetéből csak két mozzanat nyer érvényesülést, t. i. a keresztség és a feltámadás. S ennyiben a mi evangeliumunk nevezetes jelenség és mindenestre értékes kiegészítése a páli üdvtannak. Pál ugyanis a Jézus földi életétől merészen abstrahált s az üdvet csak a felmagasztalt Istenfiúba helyezte; benső szükségyszerűség volt tehát az, hogy az öskeresztyénség a dogmatikai speculációnak ez ideális Krisztusát a földi megváltó szemléletes és példány-szerű életével kiegészítette. Ez a folyamat megkezdődik már a deutero-páli levelekben, de teljes érvényre jut a János-

¹ 369. l. V. ö. még: Leg. alleg. I. 106. 121.; De cherub. I. 144.; Quod det. pot. ins. sol. I. 214.; Quod Deus sit imm. I. 295.; De agric. I. 308.; De conf. lingu. I. 419., 429.; De migr. Abr. I. 452.; Quis rer. div. haeres sit. I. 501.; De profugis. I. 560., 562.; De mut. nom. I. 581. — Hasonló megkülönböztetést találunk a palesztinai *Hagadában* is (írasmagyarázat), a hol szintén Isten kegyelme és igazsága el van különítve s a két Isten-névvel, Elohim és Jahveh jelölve. Elohim jelezné a θεός-t, Jahveh a κύριος-t. Csakhogy itt a θεός az igazságot jelenti s nem a kegyelmet, s különben is Philo előtt Isten tulajdonságai külön erőknek nem tartattak. — V. ö. Siegfried i. m. 213. s k. l.; Zeller i. m. 370. l. 1. j.

² «Beszédei paromiák (képes beszéd), tettei szémeiák (jelek), élményei typosok, egész élete allegoria.» — V. ö. 16. 25. 29. 12, 33.; 2, 11. 18. 23. 3, 2. 4, 54. 5, 36. 6, 14. 36. 30. 7, 31. 12, 17. 20, 30.; 2, 3. 19.; 20, 31. Thoma i. m. 245. l.

evangeliumban, a mely tehát itt is a paulinismus betetőző correctivuma. «So kehrte der Christusglaube, der durch Paulus die Wendung zur transcendenten Himmelswelt erhalten hatte, welche dann im Hellenismus sich bis zur Logosspeculation steigerte, von dieser seiner Höhe wieder zum ersten Ausgangspunkt, dem Lebensbild des geschichtlichen Jesus zurück und damit war der Ring geschlossen, der im Erlösungsglauben der Kirche Himmlisches und Irdisches verknüpft.»¹ Betetőzi pedig a paulinismust épen a philonismus segélyével. Hiszen miben nyilvánul a Logos ezen egész testben való létének lényege? Ugyanabban, a mint praeexistens létekor, t. i. a világosság és élet közlésében. Miként a prolog szerint «ő benne vala az élet és az élet vala az embereknek ama világosságuk» (1, 4.): úgy itt is a kettős jelszó: «Én vagyok a világ világossága» (8, 12.) és «Én vagyok a feltámadás és az élet» (11, 25.). S mi ama világosság? Maga a szellem, Isten, az igazság (8, 12: 31—36.). S mi az élet? A kegyelem (3, 16.). Isten kegyelméből, szeretetének e megnyilatkozásából áll fenn e világ; az ő kegyelme képezi üdvünk alapját, az ő kegyelméből nyeri a hívő Krisztusban az életet. Ily értelemben a Logos-Krisztus a betegek éltető orvosa (4, 46. s k., 5. s k., 11. s k. stb.), az életkenyér, az égből alászállott manna, az élet vize (6, 47. s k., 4, 14.), a jó pásztor, ki élővizre hajtja nyáját (10.), a szőlőtő, mely saját életéből táplálja a szőlővesszőket (15, 1. s k.); másrészt meg ő, mint világosság, egyúttal igazság és szabadság forrása, mert megismertet Isten igaz lényegével (8, 31. s k.), s ennyiben «út», mely Istenhez vezet (14, 6.).

S ez igazság és élet közlésének hatása: Istennek és Krisztusnak lényegük szerint való megismerése s ez alapon az örök élet (17, 3.). Erre az ismeretre pedig csak a hit képesít, mely legtisztább alakjában² s lényegében nem egyéb, mint az embernek Krisztussal, az istenfiúval való unio mysticája (6, 56. 57: 15, 4.). A hit tárgya tehát nem csupán valamely üdvteny, mint Pálnál a kereszt és feltámadás, hanem

¹ Pfeleiderer i. m. 760. l.

² Fejlődés fokai: a vonzódás, vágy Krisztus után (12, 21: 7, 37.) a Kr. figyelmes hallgatása, követése s a tanítványság (3, 1. s k., 1, 37. s k., 10, 3. s k., 27. 12, 26.). Itt fakad a bizalom Kr. tudatos, meggyőződészerű megragadása, s majd az egyénnek Kr. iránt való maga teljes átadása (4, 42. 6, 68. s k., 11, 22. 26. 5, 38. 8, 31. 5, 43. 13, 20.). Ez vezet végül a Krisztussal való unio mysticára. Lásd bővebben Thoma i. m. 281. s k. l.

a Logos-Krisztus egész lénye, isteni lényegének, emberi megjelenésének osztatlan egységében. Jelleme épen a Krisztussal való benső egységnél fogva a legnagyobb mértékben benső és közvetlen. Nem hozható az itt ellentétbe a cselekedetekkel, mint Pálnál, mert hisz ő maga egy állandó «isteni cselekedet» (6, 29.), s mint ilyen, a szeretetnek, mert hiszen ez Isten igaz lényege, állandó élő tevékenysége mi bennünk (14, 15. 21. 13, 24. s k.).¹ Ez alapon gyümölcse az *élet* és pedig nemcsak a bővölködés Krisztusban (10, 10.) a tökéletes béke s tökéletes öröm (14, 27. 16, 33. 22.), sőt nem is csak az életerős, szabad, erkölcsileg egybeforrott élet Krisztussal (7, 38. s k., 8, 36. 15, 20, s k.), hanem egyenesen az örök élet (17. 3.), a mely nemcsak a halál után kezdődik, hanem már itt, a testnek halála előtt is (5, 24.), melyet tehát a testi halál nem korlátoz, ellenkezőleg teljessé tesz, mert «a ki én bennem hiszen, ha meghal is él az» (11, 25.); vagy mint e gondolatot a Logos-Krisztus a legtipikusabban kifejezi: «A ki hiszen a Fiúban, annak vagyon örök élete» (3, 36.).

De hát honnan e hit az emberben? Szabad egyéni viszonyulás-e az csupán Istenhez, vagy a mi mindegy, a Fiúhoz (12, 44.), avagy talán isteni adomány? Szellemben való élet az, melynek alapja az onnan felülről, Istentől való születés. Eszközei: a keresztség és úrvacsora. De külsőleg egy sem ér semmit. Keresztviznél, Úr teste vérénél fő a *szellem*. Miként maga a Logos-Krisztus mondja: «Ha valaki nem születendik víztől és szellemtől, nem mehet be Istennek országába» (3, 5.) és «a szellem az, a mely megelevenít, a test nem használ semmit: a beszédek, melyeket én szólok nektek, szellem és élet» (6, 63.). S épen, mert e hit forrása az embernek onnan felülről való arravalósága, az embérévelnek ilyen arravalósággal nem bíró, tehát «alulról született» tagjai, kik a kegyelem e jeleit is csak érzéki jegyük szerint, de nem szellemben képesek élvezni, e hitből a priori ki vannak zárva² s következésképen az életből is. «A ki nem

¹ Jánosi állásponton tehát paulinismus és judaismus, hit és törvénykereszténység ellentéte magasabb egységben meg van szüntetve. E hitfogalom egyszerűségét sokan tévesen az evangelium ősi eredete érdekében használták fel. V. ö. Pfeleiderer i. m. 771. l.

² E hitetlenség fokai: az istenihez való vonzódás hiánya, sőt attól való idegenkedés, ismeretlenség Isten lényegével, kijelentésével s üdvözéljével (14, 17. 15. 19. 7, 21. s k.). Ez alapon az isteni kijelentésnek érzéki félremagyarázása (7, 24. 8, 15. 52. 5. 16. 6. 42. 52. stb.); ez alapon a gyűlölet, hazugság, harag, üldözés, gyilkosság (4, 1. 5. 16.

hiszen, *immár* elkárhoztatott» (3, 18.), «*meghalt* búneiben» (8, 21.).

Íme az «ítélet» előfeltételei az emberiségben, a melyet a Logos testben való megjelenése előidéz, a mint maga mondja: «Ez pedig az ítélet, hogy Világosság jött e világra» (2, 19.). Természetesen Istennek kegyelmével nem fér össze, hogy büntessen, kárhoztasson. Ő, mint azt az evangelium programja mondja, csak azért küldte Fiát, hogy «senki, a ki benne hiszen, el ne veszzen, hanem örök élete legyen (3, 16.) s ezt a Fiú is világosan kijelenti: És a ki hallandja az én beszédimet és nem hiszen, én nem kárhoztatom azt, mert nem jöttem, hogy kárhoztassam, hanem hogy megtartsam a világot» (12, 47.). De másrészt meg Isten igazsága is kell hogy érvényesüljön s midőn ez igazság¹ világossága elterjedt és azok, a kik alulról születtek, azt be nem fogadták, akkor mégis van értelme a Fiú e kijelentésének: «A ki megvet engem és nem veszi be az én beszédemet, vagon ki kárhoztassa azt: a beszéd» (12, 48.), mert a Logos-Krisztus ezt «nem magától szólt, hanem az Atya parancsolta neki, kinek parancsolatja örök élet» (12, 49. 50.) s minthogy ez örök életnek végül is győzedelmeskednie kell (v. ö. 16, 33. s 12, 31.) s minthogy másrészt Istennek, az abszolút Jónak a rosszban ezen neki teljesen ellentétes dologban épen nincs gyönyörűsége, természetes, hogy «a ki nem hiszen a Fiúban, nem látja az életet, hanem Istennek haragja *marad* rajta» (3, 36.); a mint hogy mindig rajta is volt. Isten haragja tehát itt nem büntető ítélet, de Istennek a bűnnel szemben elfoglalt *örök, állandó* álláspontját jelenti.

Természetes, hogy ez alapon az egész eschatologia is teljesen átalakul. Nincs itt többé helye ama végítéletjeleneteknek, melyeneket a synoptikusok megjósoltak (Máté 24. és 15. r. Márk 13. r. Luk. 21. r.), de a páliítéletnapnak sem, midőn «nagy hirtelen az utolsó trombitaszóra a halottak feltámadnak és mi (élők) elváltoztatunk» (1. Kor. 15. 51. s k.);² vala-

s k., 7, 21. s k. 51. 52.), végül teljes akarategység, sőt unio mystica a Sátánnal (8, 40. s k. 9. 22. s k., 13, 2. 27. 6, 70.). Lásd bővebben Thoma i. m. 283. s k. l.

¹ Az «igazság» szó tehát tulajdonképen kétértelmű. Természetes, mert az Isten *igazsága*, mely a világ kormányzásában érvényesül, magában rejti az igazságosságot is, a mennyiben semmi sem maradhat a világban büntetlenül, a mi a szellem ellen történik.

² Bár Pál később, úgy látszik, a philonismus befolyása alatt nézetét mintha változtatta volna. A II. korinthusi levélben ugyanis

mint a Jelenések Jánosa által megálmodott és a héberekhez írott levél által megjósolt mennyei Jerusalemban földreszállásának sem (Apok. 21. r.; Héb. 1. 12. r.) a János-evangelium szerint Krisztus visszatérése, a feltámadás s az ítélet már megvolt s megvan minden pillanatban (9, 39. 3, 36. 3, 18—19.): azok, a kik Jézusban a Krisztust felismerték (20, 31.: 28.) övéi már most is, itt is s övék már most is, itt is az élet, eljutnak már itt is Isten szemléletére (16, 23. 24. 26.)¹ s testi haláluk előtt is már feltámadva az érzéki halálból, a bűnnek halálából, «átmentek» az örök életre (6, 35 5, 40. 11, 25. 4, 14.); azok pedig, a kik őt fel nem ismerték, már itt is, testi haláluk előtt is, átmentek az örök kárhozat erkölcsi halálába (3, 18. 8, 21.).² Az «ítélet» tehát a János-evangelium szerint csakugyan nem egyéb, mint a világosság és sötétség fainak természetszerű elkülönülése életre, halálra. Hogy ez a tan nem egyéb, mint a Philo-féle λόγος τύμωσις (osztó λ.)-tan,³ azon természetszerű megkülönböztetéssel, hogy míg Philo a Logosnak ezen osztó, szétválasztó tevékenységét kosmophysikai talajon a világelemekre, addig szerzőnk azt anthropopsychikai talajon az emberi lelkekre alkalmazta s így Philo chemikai felfogását az ethikai térre átvitte, s hogy másrészt mennyire rokon e tan a Basilides-féle gnosissal, mely szerint a váltság tulajdonkép nem egyéb, mint a világosságélnyeknek a sötétségélnyektől való elkülönülése: «azt lehet ugyan ignorálni, de elvitatni nem».⁴

De hát felmerül a kérdés, mi jelentőséggel bírhat így viszonyok között szerzőnkre nézve Jézus halála s feltámadása? Jézus halála is szerzőnk szerint csak mozzanat. Az «óra» ez, a melyen meg kellett dicsőíttetnie az emberek előtt is az önmagában öröktől fogva dicsőséges Istenfiúnak (17, 1.

már így szól: «Krisztusnak jó illatja vagyunk Isten tisztességére, mindazokban, a kik üdvezülnek, mindazokban, a kik elvesznek (2, 15. 16.). . . a kik üdvezülnek, azok az ő ábrázatára elváltoztatnak «dicsőségéből dicsőségbe, úgymint az Úrnak lelkétől» (3, 18.), s ezen nem azonnali átváltozás, de lassú átváltoztatás reményében várja immár Pál is nem az Urnak azonnali megérkezését, de a saját «földi hajlékának elbomlását» kívánván «az Urhoz menni lakni» (5, 1—10.).

¹ V. ö. Holtzmann O. i. m. 85. l. 1. j.

² A testi halál tehát szerzőnk szerint csak mozzanat, melynek az erkölcsi elhalással szemben nincs jelentősége; s a feltámadás sem physikai, hanem platonikus, mint azt Philónál a dúas-szá lett léleknek monas-szá válása analogizálja.

³ Quis rer. div. haer. I. 491., 501—506.

⁴ Pfeleiderer i. m. 770. l.

12, 23.), mert hiszen e halálra következett felmagasztaltatása az emberek által (20, 28.). S feltámadása sem physikai feltámasztatás, mint pl. a synoptikusoknál, főleg Lukácsnál (24, 39—43.),¹ hanem szellemszerű megjelenés (20, 19. 26.)² s nem is e feltámadás maga a döntő tény a hitre nézve, hiszen «Boldogok, a kik nem láttak, mégis hisznek» (20, 19.), hanem a Krisztus egész személye, mert *ő maga* a «feltámadás és élet» (11, 25.). Míg tehát a páli üdvtan szerint a Krisztus keresztje és feltámadása volt azon két gócpont, a mely körül a hit s váltság kérdése forgott s a kereszt «botrány» volt, melyen az emberiség bűneért Istennek elégtétel adatott: addig szerzőnknel halál s feltámadás összeesnek a megdicsőülés fogalmában s a kereszt az az üdvnek symboluma, a mely az Atya győzedelmes szeretetét jelzi e világ bűne felett.³ Jézus halála tehát szerzőnk világnézetében feltámadásával együtt tulajdonkép nem egyéb, mint «pendantja az incarnationak».⁴ Mozzanat, mint a testté levés; ez *be* ez idői létbe a halál *ki* ez idői létből. Miként Platónál s utána Philónál a Szellem, ez a monas duasszá vált a testtel, hogy ennek sátorát elhagyva, ismét tiszta monasszá legyen. Daczára azonban e mozzanat voltának, Jézus halála s feltámadása mégis mély mystikát tartalmaz, mert mint a bűn felett való győzelem új élet s áldás forrásává lett az a halandó test rabságában sinlődő emberiségnek, a minthogy halálának e mystikus hatását az emberiségre gyönyörűen illusztrálja a földbevetett mag példájával. «Bizony mondom nektek, ha a földbe esett gabonamag meg nem rothatand, csak maga marad; ha pedig megrothatand, sok gyümölcsöt terem» (12, 24.).

¹ Mt. 28, 6. Mk. 16, 6. L. 24, 5. egybehangzó tanúsága szerint Krisztus ἠγέρθη, feltámasztatott; János szerint feltámasztatásról nincs szó. E kifejezést gondosan kerüli, mert ez a Logoshoz nem talál. A Logos, mikor szabadon letette az életet, már fel is támadt.

² A 27. versben ugyan erősen érvényesül a Lukács-féle traditió szerzőnknel is, de éle le van törve azzal, hogy Tamás nem nyúl az Úr sebeibe, hanem a nélkül fakad nevezetes vallomására. S erre jön a nevezetes kijelentés: «Boldogok, a kik nem láttak, mégis hisznek». 29. v., v. ö. 11, 25.

³ Nincs igaza tehát *Jacobsennek*, midőn azt feszegeti (i. m. 96, 97. l.), hogy a Logos-eszmével a helyettesítő halál gondolata meg nem fér. Hiszen ezt a mi szerzőnk nem tanítja. S bizony 1, 29-nek is szerzőnk mystikus álláspontján más értelme van, mint Pálnál. — V. ö. Pfeleiderer i. m. 763. s k. l.

⁴ Thoma, i. m. 247. l.

Miként tehát a földbevetett mag, bár megrothad, mégis gyümölcseiben él tovább s ezekbe adja életét: úgy hat tovább a Logos-Krisztus is, halála után is; a mint ez a logos álláspontjáról másképp nem is lehet, hanem miként a logos örök istenlényénél fogva, az ő praeexistens működése, testté levése előtti időtlen örökkévalóságba visszanyúl, úgy nyúl ki a testben végzett működése után is az örökkévalóságba az ő postexistens működése.

S ezzel eljutottunk a János-evangéliom logostanáinak harmadik főkérdéséhez: hogy mit tanít szerzőnk a Logos-Krisztusról, *ennek testben volta után*. S e kérdésre megadja a feleletet szerzőnk tana a *paraklétosról*. (14—16 rész.)

Elhangzottak az isteni mester rejtelmes búcsúszavai s ő látja jól, hogy e miatt «a szomorúság elfoglalta tanítványai szívét» (16, 6.). De ő, ki mindig igazságot szólt, s ki most feltárta tanítványai előtt a reájok váró szenvedéseket s vigasztalást (15. r.) s ki már előbb hivatkozott arra az elvetett rothadandó magra, most is «igazságot szól», most is megvigasztalja őket: «Jobb nektek, hogy elmenjek; mert ha el nem menendek, ama *paraklétos* nem jó ti hozzátok, de ha elmenendek, el küldöm azt ti hozzátok» (16. 7, 14, 16.). E paraklétos pedig a $\pi\nu\sigma\mu\alpha\ \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\nu$, a «Szent Szellem» (14, 26.) vagy az «igazságnak szelleme» (16, 13. 14, 17), a melynek hivatása a Logos-Krisztus művét végdiadalra juttatni, mert mint ezt maga mondá: «Még sok dolgok vagynak, miket nektek mondanom kellene, de most még el nem hordozhatjátok» (16, 12.). Vajjon kicsoda ez a «paraklétos», ez a «Szent Szellem»?

Ez a «paraklétos»-fogalom az új-szövetségi egész irodalomban merőben ismeretlen és csakis Jánosnál fordul elő. Eredetileg — épúgy mint a «Logos» — Philónak terminus technikus a s a Logosra vonatkozik, ennek közvetítő, Isten előtt az emberiség ügyét képviselő szerepét jellemezve, — a mint hogy a «paraklétos» szó is annyit jelent, mint «advocatus», ügyvéd.¹ Hogy a János-evangélium írója első sorban szintén a Logos-Krisztusra vonatkoztatta e szót, mutatja a János I. levelén kívül, hol Krisztus maga van paraklétos-

¹ V. ö. Leg. alleg. I. 106.; De migr. Abr. I. 455.; De somn. I. 653.; De monarch. II. 225.; Vita moris. II. 155. E paraklétos-tan a legbiztosabb pont Holtzmann O. szerint, a melyről szerzőnk philonismusát ki lehet mutatni, i. m. 78. l. — V. ö. az egészre főleg *Reville*: La Doctrine... stb. 65. s k. lapokat.

nak nevezve (2, 1.), magának a Logos-Krisztusnak a János evangéliomban olvasható sok oly kifejezése, a melyekben midőn a $\pi\alpha\epsilon\delta\mu\alpha$ elküldését hangsúlyozza, tulajdonképp a saját maga visszatérését igéri (14, 3. 16, 16 : 14, 19. 16, 22 stb.), a mint maga mondja: «Nem hagylok titeket árvául, megtérek hozzátok» (14, 18.). Mikép magyarázható meg tehát ez alapon az a különös jelenség, hogy a Logos-Krisztus, ki e paraklétozban a saját visszatérését igéri, ezt mégis ugyanekkor, úgyszólván ugyanazon lélegzetre, másnak — $\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$ — nevezi? (14, 16.).

E kérdésre is egyrészt a keresztyén tanfejlődés van hivatva világosságot vetni, másrészt pedig azon viszony, melyet szerzőnk e Szellem és a Fiú, illetőleg közvetítésével az Atya között felállít.

A mi immár a keresztyén tanfejlődést illeti, az a következő tanúságot nyújtja. Jézus kereszthalálával az ő messiási műve az ő tanítványai szemében épen nem volt befejezve, ellenkezőleg a tényleges jelen és a remélt jövő közti óriási ellentét még csak most nyomult teljes előtérbe. Lehetséges-e, hogy hiába küzdöttek, hittek, reméltek legyen, hogy az a botrány keresztje a zsidók szemében, az ő szemükben is örökös botrányjele legyen egykori balga tévedésüknek? Nem, hiszen a mester megígérte, hogy visszatér... eljön váratlanul, mint a vőlegény s akkor majd kiténik, kinek van lámpásában olaja s kinek nincs, ki mehet be amaz üdvösség lakodalmi házába s ki nem (Máté 25, 1. s k.). És megszülettek a Mester ígéreteire támaszkodó keresztyén messiási várakozások, melyek egykori zsidó messiási várakozásokkal teljesen analog fejlődésen mentek keresztül. Miként ugyanis egykor még mint kegyes zsidók a Messiást várták, fenséges királynak képelték ezt s csak lassan-lassan kellett a gondolathoz szokniok, hogy «az ő országa nem e világból való»: úgy most is visszavárták őt mint fenséges uralkodót, ki alászáll az égnek felhőin, váratlanul, rögtön, «miként a villámlás napkeletről» (Máté 24, 27) és ítéletet tartva élők és holtak fölött, azokat, a kik hivek voltak, teszi minden jószágán gondviselővé» (48. v.), a hitleneket pedig kiveti a sötétségre, hol «lészen sírás és fogagnak csikorgatása». A synoptikusi traditio által megőrzött ezen őskeresztyén felfogást osztja úgyszólván teljes lényegében Pál is, csak szellemesítve, ki szintén a közel jövőben, minden pillanatban várta az Ūrnak ítéletre való dicsőséges visszavisszatérését s ugyanezen ó-synoptikusi traditiojn fejlett ki a Jelenések chiliasmusa is. Azonban a Messiás csak nem

jött — s íme egy második generáció már közbeszúrta a pogányok uralkodásának idejét, mielőtt a Messiás visszaérkezne (L. 21, 24), a harmadik generáció meg csak a régi várakozások új magyarázatával tudott valahogy vigasztalódni a Messiásnak örökös kimaradása miatt.¹ S a várakozás megtörte a hívők materialismusát — s a szellemi felé fordította őket. Hiszen Jézus megérkezett már, csak mi értettük őt rosszul, megérkezett szellemben, mert úgy ígérte, hogy a hol ketten vagy hárman együtt leszünk, velünk lesz ő is (Máté 18, 20.) s nem az a szellem-e az, mely az apostolokra is kiömlött (Ap. csel. 2. r.), mely a hívőkben hat és munkál? Mint a hogy e fejlődést az apokalypsis s Pál leveleinek tanúsága (Apok. 1—3. r. Gal. 2, 20. II. Kor. 12, 5 s k. 9) s a János evangéliomnak történetileg legközelebbi elődje, az efezusi levél is oly világosan bizonyítja (2, 18.). Ime a Krisztus örök szellemi parousiája, jelenléte a világban, mely szükségszerűleg lépett az ősi várakozások helyére. De e szellem egytuttal ugyanaz is, mely az új-szövetségben kezdettől fogva mint a Messiástól különböző, sőt ezt épen Messiássá kvalifikáló fogalomként szerepel (V. ö. Ján. ev. 3, 34.).

Hasonlóan áll a dolog, eredmény dolgában, ha nézzük a viszonyt, melyben a Paraklétos a Fiúhoz áll. E viszony tökéletesen analog a Fiúnak az Atyához való viszonyához, tehát teljes lényegegység, subordináció s ez alapon mystica unio. E lényegegységre utal épen a Logos-Krisztusnak önmaga azonosítása a paraklétos-szal; a subordinációra pedig, hogy miként a Fiút az Atya küldte, úgy most a paraklétost a Fiú küldi (16, 7 : 14, 16); hogy miként a Fiú az Atyához, úgy viszont a Paraklétos a Fiúhoz való viszonyánál fogva nem a magáét szólja (16, 13—15 : 8—38.) s hogy miként a Fiúnak feladata az Atya örök üdvtervének megvalósítása által az Atyát megdicsőíteni (3, 16 : 17, 4), úgy viszont a Szellemnek feladata a Fiú e művének folytatása illetőleg teljességre juttatása által a Fiút megdicsőíteni (16, 12 : 14.).

A János evangélium írója tehát, midőn a Logos-szal lényegileg egyazonos Pneumát «más Paraklétosnak» nevezi, ezzel csakis a bibliai tradíció, a keresztyén tanfejlődés vágásán halad, s Philótól is csak annyiban tér el, a mennyiben nem philosophiai, hanem theologiai alapon nem az ideális metaphysika, hanem a reális hit talaján mozog, mely megkívánta a Szellemnek és Krisztusnak ezen egységük daczára

¹ V. ö. Hausrath i. m. 398. l.

való megkülönböztetésüket. Daczára ennek azonban a Paraklétos csak épen annyiban *más* paraklétos a Logos-Krisztussal szemben, a mennyiben a Logos-Krisztus *más* isten (1, 1:20, 28.) Istennel szemben: a mi annyival természetesebb, mert hiszen miként az Atya szellem (4, 24.), úgy a Fiú is az Atya teljes szellemlényegének birtoka alapján (3, 34) maga is szellem, a paraklétos pedig épen maga a szellem.

E paraklétosnak a feladata a Fiú művét teljességre juttatni. A Logos-Krisztus a testben mégis csak a test korlátai közt mozgott — külsőleg térileg meghatározva. E korlát immár a halállal leomlott, a végtelen Szellem lényegének megfelelő végtelen munkamezőt nyert az emberiségben, hogy «megfeddje» az emberiséget «a bűnről, az igazságról és az ítéletről» (16, 8.) s e bűn abban áll, hogy «nem hisznek» a Logos-Krisztusban, az igazság abban, hogy e Logos-Krisztus az Atyához ment, tehát csakugyan tőle is jött, mint ezt az ő hívei vallják, az ítélet pedig, hogy a világ fejedelme a Logos-Krisztus által már tényleg «megítéltetett»; az örök élet országa biztosítva (9—11. v.). Mi egyéb vajjon az feladat, mint folytatni a Logos-Krisztussal beállott krizist, vagyis elválasztani a világosság fiait a sötétség fiaitól, mindaddig, míg e világból, mely a Logos-Krisztus által elvben már le van győzve (16, 33) végleg teljesen kipusztul a belőle ki-rekesztett Sátánnal együtt a sötétség és beáll az örök világosság, igazság, élet universuma, Istennek zavartalan dicsősége.¹

A paraklétos hivatására, munkakörére nézve tehát a János-evangelium írója nem hagy bennünket homályban, de igenis azon kérdésre nézve, vajjon azt személyes hypostasist vesz-e fel, avagy személytelen isteni erőnek? Bár a János-evangeliumban az előbbi felfogás túlnyomó, mert e Szellem leginkább, mint személyes lény van szerepeltetve, azért mégsem érezzük magunkat feljogosítva e Szellemben egy consequensen keresztül vitt harmadik isteni hypostasist

¹ 5, 40. s egyéb helyeken találkozunk a végítélet képzetével is, melyet azonban szerzőnk világnézete alapján lehetetlen az ősi értelemben magyaráznunk. Szerzőnk itt egy sokkal erősebb tradíció nyomása alatt áll, semhogy ezt mellőzhetné. Persze hogy ez következtetés, de szerzőnkél teljesen érthető; hiszen ha philonismusához mindenben következetes lett volna, akkor épen hitének tényei iránt lett volna következtelen; így pedig, hogy hitének tényeihez következetes marad, következtelennek kell lennie itt-ott Philóhoz! Ilyen a Jézus szenvedéseinek, halálának s feltámadásának kérdése is.

felvenni, mint ezt a későbbi egyház-tan formulázta. Hiszen látjuk, hogy a Szellem szerzőnk szerint adomány (3, 34.), isteni tulajdonság (4, 24), üdvforrás (7, 37. s k.), sőt lehellet (20, 22.), melyet a feltámadt Jézus tanítványainak fú (v. ö. Ap. csel. 2. r.): stb. épen e helyekre való tekintettel azért fel kell vennünk, hogy a Szellem a János-evangeliumban csak personificatio, Jézus Krisztus övéiben való megdicsőülésének személyesítése (v. ö. 16, 14.). E paraklétos tette később az egyházi tanfejlődés harmadik isteni hypostasissá, s ezzel ugyanazon munkát végezte, a melyet a János-evangelium írója, a ki vizsont a bibliai logosfogalmat tette a philonismus útján hypostasissá.¹

Visszatekintve immár a János-evangeliumnak az eddigiekben ismertetett világnézetére, látjuk, hogy ennek forrása egyenesen Philóra vezet vissza és pedig theológiában, kosmologiában, anthropologiában s christologiában egyaránt, mely philonismus szerzőnknek *eszközül* szolgált arra, hogy ezzel keresztyén hittudatát igazolja. E keresztyén hittudat pedig nem az ő apostoli hittudat többé; de nem is az, a melyet Pál apostol emelt gnosissá, hanem az, a mely e páli talajról a hellenismus befolyása alatt fejlődött ki, úgy a mint ezt főleg a deuteropaulinikus iratok előkészítették. Ez alapon a János-evangeliumot joggal jellemezhetjük úgy, hogy az nem egyéb, mint a *páli keresztyénségnek az ősi zsidókeresztyénség legyőzése után, philói talajon és a hellenista keresztyén tanfejlődés behatása alatt előállott fejlődésterméke.*²

Jacobsen e tényből azt következteti, hogy eme «részben késői keresztyén, részben nem keresztyén elemeknek s oly képzeteknek, melyeknek genesisé kortörténetileg kimutatható, kevérekét nem lehet mint keresztyénséget nyakunkba varratnunk; nincs itt sehol semmi nyoma az ősi igazi keresztyénségnek». Nos mi azt hisszük, hogy abból, mert a János-evangelium világnézetének alkotó elemei kortörténetileg kimutathatók, még nem következik, hogy az e kortörténeti ruhájában ne lehessen tartal-

¹ Pfeiderer szerint (i. m. 766., 767. l.) szerzőnk felfogása legközelebb áll a montanisták trinitas-tanához, melyet leghívebben Tertullian fejezett ki a «monarchia per gradus decurrens» fogalmában (Atyától a Fiú, Fiútól a szellem). Nézetem szerint inkább megfordítva áll a dolog, t. i. hogy a montanismus áll legközelebb evangeliumunkhoz, mint történetileg ennek utódja s nem elődje. V. ö. Holtzmann H. «Einleitung in das n. T.» Freiburg a/B. 1886. 463—65. l.

² Holtzmann O. i. m. 92. l.

milag azonos az ősigazi keresztyénséggel, csak értsük meg szerzőket épen kortörténeti feltételezettségében. S ha ezt szem elől nem tévesztjük, bizonyára a logosphilosophia attributumainak Jézus Krisztusra való átvitelét és szerzőnk kora szempontjából époly legitimnek fogjuk találni, mint a milyen legitim Pálnál a palesztinai rabbi-theologia analog elemeinek átvétele. Sőt szerintünk épen ezen átvitelben, az ősi keresztyén gondolatok ezen a kor szellemének és gondolkodásának megfelelő formában való kifejezésében rejlik épen evangéliumunk nagy történeti és missziói jelentősége. Ily kortörténeti alapon az őskeresztyén képzetek, igaz, sokban átváltoztak, sőt az egész evangéliumtörténet úgyszólván egészen más alakot s az őszemlék is egészen új kifejezést nyertek, épen mert szerzőnk és kora világnézete ezt így hozta magával: de itt nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy midőn a mi szerzőnk az Isten teljes dicsőségét önmagát kijelentő Jézus Krisztus Logos-Isten voltát hangsúlyozza s midőn e Logos-Istent, a testben Jézus Krisztust, mint a maga istensége ügyének vitatóját szemléljük: e vitában tulajdonkép az *epigonok viláját* kell látunk,¹ kiknek e kérdést megoldani hitnek és életnek feladata volt. S ha látjuk e mellett e hitéletnek ama magas fejlődöttségét, hogy az az Atyával való benső egységnek boldogító tudata, mely az ó synoptikusai traditio szerint még csak Jézusban élt (Máté 11, 25—27.) a Krisztussal való egységérzet alapján, s melyet már Pál oly mély mystikával fejezett ki (Gal. 2, 20), mint vált evangéliumunk szerint már a keresztyén közösség öntudatává (6, 56. 57. 15, 4. 14, 20—24. 15, 10—15. stb.), úgy ez a mystica unio, melyre a hit Krisztusban, Istenben már fölemelkedett, a keresztyén hitéletnek e magasztos kifejlődöttsége s egyuttal ama krisztusi szellem hatásának élő bizonyossága oly nyereséget jelent, a mely jóval felülmulja azt a veszteséget, melyet evangéliumunkban az ősevangeliumi képzetek átalakulásában vagy eltüntében szemléltünk.²

Stromp László,

pozsonyi ág. h. ev. theol. akad. m. tanár.

¹ Weizsäcker i. m. 545. l.

² V. ö. Holtzmann O. i. m. 90. l.

ID. BUCHHOLTZ GYÖRGY ÉS KORA.

1642—1724.

(Második és befejező közlemény.)

Még Buchholtz gyermekkorában történt, a mikor Rákóczy György fegyvert fogott a protestánsok jogai védelmére. Seregében török csapatok is harczoltak. De III. Ferdinánd csapatjai sem maradtak tétlenül, hanem Kassa felől Kis-Szeben felé indultak, mely akkor még erődítve volt és Rákóczy pártjához szitott. A város remegett az osztrákoktól, kik már Orkuta és Ostrewa községeknél látszottak. Akkor azonban rájok csapott Simonitz Dániel, Rákóczy kapitánya szepességiek és törökökből álló csapatjával, megverte őket és felszabadította a várost 1643-ban. A törökök bevonulván a városba, Buchholtz atyja házába is beszállásoltak és a csecsemőt a hölcsőből kezökre vették s ringatgatták. Később édes anyja gyakran elbeszélte a fiúnak ezt az esetet és dicsérte a törökök nyájasságát és jószívűségét. A fegyveres törökök Buchholtz bölcsőjénél omennek tekinthetők, hogy jövőben is gyakran fog találkozni a fegyverek zöreijével.

Leopold többfelől megtámadott trónját biztosítandó, seregeit hadilábra állította. 1660-ban Souches tábornok 8000 emberrel Kis-Szebenbe érkezett, míg Montecuculi Bártfa környékén nyomult előre. Souches átvonulása alkalmával Buchholtz szülei nagy kárt szenvedtek, miután a katonák a szíjgyártó készletet elkobozták. Buchholtz mint 17 éves tanuló nagy érdeklődéssel nézte az átvonulást, mely az ágyukkal, lovasokkal és gyalogosokkal 7 óráig tartott. 1661-ben megint Kis-Szebent keresték fel az osztrák csapatok. Rablásra is került a dolog. Buchholtz szülei házában leöltek egy tehenet és több sertést és sarczot is vetettek ki. Buchholtz nem lévén képes ezt előteremteni, a franczia kapitánytól kegyetlenül megveretett és az őrházba hurczoltatott. Ott a kemény télben megkötözve, könnyű ruhában a szabad ég alatt 24 óráig fogva tartották, míg kezei, lábai annyira megfagytak, hogy félholtan vitték haza. Bajából sohasem gyógyult ki és 1663-dik évi május 23-án kiszenvedett és jobb létre szenderült.

Leopold seregének az a terve, hogy a protestánsokat tovább üldözze, azonban nem sikerült, elfoglalva lévén a küllellenségekkel. Mindazonáltal az idő vészjelei nem marad-

tak ki A protestáns és befolyásos Thurzó család kihaltával, a szepességi örökös főispáni rangra Csáky István emeltetett, ki eleinte protestáns vallásban neveltetett és csak későbbben tért át a kath. vallásra.¹ A gróf Szepes várról, a főispánok sziklaféskérőül egyik főteendőjének tekinté, az ellenreformáció kezdeményezését. Ezt legkönnyebben tehetné azon szepesi városokban, melyek nem voltak Lengyelországnak elzálogosítva, és a melyek, számszerint 11-en, az új főispánnak adományoztattak. Ilyen város volt Welbach, hol Hanzely Pál, Buchholtz volt tanítója Szepes-Váralján, mint kiváló tudós és kegyes lelkész járt el kötelességében. Már 1666-ik év május 29-én történt, hogy Csáky tudtával Sigray András kanonok, 300 kath. paraszt segítségével a welbachi templomot elfoglalta és abban kath. istentiszteletet tartott. Hanzely ugyan még vissza helyeztetett jogába, de a következő év márczius 4-én, augusztus 15-én, 16-án ismétlődött az erőszakos támadás, melynek az evangélikusok ellen nem állhattak. Templomuktól és szeretett lelkészöktől, Buchholtz szeretett tanítójától megfosztattak, ki szeptember 24-én lakásából erőszakkal dobatott ki. Bársony prépost izgatására kihirdették, hogy a megyei hivatalnokok mind katolikusokká legyenek, miután a főispán ezen vallás híve. Az üldözés magva, melynek keserű gyümölcset Buchholtz is ízlette, nagy buzgósággal hintetett el.²

A welbachi eset mélyen elszomorítá Buchholtz lelkét, midőn annak hírért Selmecezen meghallotta, hol ekkor hivataloskodott. Buchholtzot az üldözés fondorkodása ide is követte. 1669-ben a nagy hétben a kórházi templomot elvették az evangélikusoktól, azt lezárva, lepecsételve és 300 katonát elhelyezve benne. Koch Mihály, bányamérnök és Buchholtz gazdája, mint láttuk, fegyveres ellenállást rendezett, úgy hogy 2 óra alatt 2000-nél több ember is kész volt az ellenállásra, de a lelkészek kérelmére attól elállván, a jezsuitáknak átadhatták a kérdéses templomot.³

A gyűányag egyre gyűlt. Az u. n. Wesselényi-féle összeküvés különösen amaz elégedetlenség következtében létesült, melyet a szt.-gotthardi béke és az alkotmány gyakori meg-

¹ Egy magyar főúr a XVII. században. Gr. Csáky István életrajza, írta Deák Farkas Budapest 1883. I. 6. 7.

² Scholtz, Kirchl. Nachr. I. 302—305.

³ Vessd össze: Brezníky, a selmecezb. egyh. tört. II., 50 l. Buchholtz önéletrajza, 119.

sértése okozott. Az összeesküvés 1670-ben felfedeztetett és tagjai kivégeztettek. Gróf Nádasdi Ferencz 1671-ben ápril 30-án Bécsben lefejeztetett; egynehány évvel azelőtt a kath. hitre tért és az evangélikusokat keményen üldözte: a lelkészeket elkergette, a templomokat elvette nagy jószágain, miképen azt a számüzettek könyvek között panaszolták Buchholtznak. Zrinyi Péter és Frangepán mint jó katolikusok Bécsben, gr. Tattenbach Grietz és Bonis Ferencz magyar nemes Pozsonyban 1671-ben fejeztettek le. Wesselényi Ferencz még 1667-ben természetes halállal, de szintén mint a kath. egyház híve halt meg. Csak a fiatal Rákóczyt sikerült nagy, óriási áldozatokkal megmenteni a haláltól. Mindezek a vértanúk kath. létökre a haza politikai, de nem a vallásos prot. jogok és szabadság visszaállítására törekedtek. Mindazonáltal tettök protestáns összeesküvésnek gyanúsítatván, ürügyül szolgált a protestánsok üldözésére és pusztítására, úgy hogy a protestánsok a felkelőkkel egyértelműeknek vétetvén, elnyomattak.¹ E körülményben keresendő oka az ismeretes és végzetes pozsonyi vértörvényszéknek 1673—1674-ben Szepcesényi elnöklete alatt és ama hadjáratnak, melyre Spork és Rothal tábornokok vállalkoztak a felső vidéki protestánsok megsemmisítésére. Spork 1670-ben június 3-án érkezett meg Szepességre nagy sereggel és nem sokára Eperjes felé folytatta útját, de két hónap mulva megint visszajött és a protestáns helységeken, hol állomásozott, a mezőkön és a házakban mindent elpusztított és elfogyasztott. Augusztus 16-án mindenütt katonai őrseget hagyván, 1300 német katonával érkezett meg Lőcsére egy cs. kir. küldöttség élén, melynek tagjai valának: Rothal János, Heister Gottfried, Gubasóczy János pécsi püspök, gr. Volkra Gottlieb Nándor, Eszterházy Farkas kir. tanácsos, Beritz Fülöp udvari titkár és tanácsos valamint Stahl Lajos Ferencz hadi titkár. A küldöttség tanácsadója volt Bársony György, váradi püspök és szepesi prépost. A küldöttség eleinte a béke helyreállítását mondta céljának, míg utoljára Rothal az evangélikus tót gyülekezet által használt templomot a katolikusok számára követelte. A polgárok tiltakoztak a 126 év óta háborítlanul és királyi szabadalmak nyomán használt templom kiadása ellen. A következő 1671-ik évben ápril hóban az alkudozások közben Bársony, Mansfeld és Tolló fegyverrel és erőszakkal betörték a templom ajtait, mely így örökre veszendőbe ment.

¹ Chr. v. Engel Gesch. des ung. Reichs V. 46.

Ez évben több ev. templom elfoglaltatott. Hunfalván Bielek Simon lelkészt a késmárki paulinusok, Csötörtökhelyen a Csáky István által behozott minoriták Meltzel János lelkészt kiűzték. Most megint Lőcsének rontott Bársony püspök és a többi templomot akarta elfoglalni. A veszély csak nagy nehezen háritatott el. De teljesen sikerült terve Odorin, Jamnik, Filkenau, Reichenau és Káposztafalva községekben, valamint Göllnitz, Svedlér, Remete, Stoosz bányavárosokban és minden más helységben, Merény kivételével. Mint parancs-szóra a lengyel kegyesrendűek is mozgosítottak és tagjai Szepes-Olaszin és Váralján kath. isteni tiszteletet rendeztek be. A következő 1672-ben Tökölyi Imre segítsége még csekélynek bizonyulván, és az «elégedetlenek» tábornoka Petróczy az osztrák Kobb tábornok elől Lőcséről menekülni kénytelenítettvén, Mésfalva, Sümegh, Pálmfalva, Zsákocz, Mühlenbach, Nagy-Szalók, Nagy-Lomnitz, Farkasfalva, Ábrahambfalva, Hozeletz, Svabócz, sz. André és a következő 1673-ik évben Schavnik, Keresztfalva, Nagy-Eör, Toppertz, Holló-Lomnitz és a többi még hátra lévő községek lettek katholizálva.¹ Altalában már csak Lőcsén, Késmárkon, valamint a XIII. városban, mely lengyel zálogban volt, állott fenn az ev. szabad vallásgyakorlat. Késmárkon gr. Volkra, kassai kamaraelnök és Bársony püspök még 1673-ban és Lőcsén 1674-ben Billis kapitány horvát lovasszázadával elfoglalták a templomokat, iskolákat, paplakokat és mindent, mi hozzájuk tartozott.² Buchholtz mind ezeket a tragédiákat Szepes-Szombat biztos helyéről kísérte figyelemmel, siró szemmel és vérző szívvel kész és elszánt volt, hasonlókát eltűrni, ha majd rá nehezedik az üldözés veszélye.

Hátra maradt még a XIII. város, hogy azokkal is végezzenek, de hogyan? Találékony volt az üldöző. Lelkészei úgy mint Pozsonyban, szintén a felkelés vádjával sújtattak. Rossz jelnek tekinthető volt Lubomirszky Heraclius fejedelem azon 1674. márczius 11-éről kelt rendelete, melynél fogva a XIII város lelkészei eltiltatnak attól a szándéktól, hogy vagyonukból valamit a városok területéről Magyarország helységeibe vigyenek. 1674. április 24-ikére Szepes-Váraljára idéztettek a XIII városok lelkészei, segédlelkészei és vallastanítói, valamint azok is, kik ott mint szökevények tartózkodtak.

¹ Jubelfeier von Leutschau 67. Leutschauer Chronik 696. Buchholtz önéletleirása 154.

² Wagner, Analecta Scepusii... II. 37.

Számszerint 41 papiszemély jelent meg a bíróság előtt, melynek magyar és lengyel tagjai következők valának: Bársony György, Belleváry Dávid, eperjesi harminczados és császári biztos, Bártoty Gábor megyei esküdt és Mrász Péter ügyvéd; Lubomirszky lengyel fejedelem részéről azonban Suchodolszky Kristóf, Lázinszky Gábor és Abrahamovics Tamás; továbbá egy császári ügyész és Olmützer János a XIII város grófja.¹ Miután a vád felolvastatott volna, miszerint a lelkészek a császár ellen kitört fölkelést elősegítették volna, előlépett Bayer János szepesváraljai lelkész és tudakozódott, vajjon ezen ítélőszék folytatása-e a pozsonyi törvényszéknek vagy nem? A kérdés zavarba hozta a bírókat és nemmel feleltek; miáltal a pozsonyi törvényszék ítélete és kárhoztatása a vádlottakra már nem vonatkozhatott. A vádló a lelkészek ellen továbbá felhozta, hogy levélben szólítottak fel Lubló környékén a felkelés rendezésére, hogy templomi beszédeikben a népet annak támogatására izgatták és hogy többen közülök Tökölyi táborában megjelentek. A vádlottak mind ezeket csak gyanunak és rágalomnak, nem pedig bebizonyított tényeknek nyilvánították, egyszersmind kijelentették, hogy készek ártatlanságukat esküvel is bebizonyítani és ő felsége elé ügyöket heterjeszteni. Mindazonáltal elmarasztaltattak «miután az idézett ev. á. h. és ref. lelkészek, kik ellen a felkelés bűnténye bebizonyosodott, és elmulasztották magukat a törvényszék előtt ügyvéd által védeni, nem bizván saját ügyökben, azért engedetlenségük miatt Magyarországból és a hozzá tartozó tartományokból száműzetnek». Avádlottak között volt Klesch, a Szepes-Szombati lelkész is Szepes-Váralján. Távolléte alatt Buchholtz mint a XIII. város jegyzője és ottani rektor végezte az egyházi szolgálatot, áldozó csütörtökön és exaudi-vasárnapon prédikált utoljára siránkozó községe előtt, mely már sejtette a bekövetkezett nyomorúságot.

Bársony püspök 1674. május 4-én hálairatot küldött Lubomirszky fejedelemnek erélyes magatartásáért az ev. lelkészek elítéltetése ügyében.

Olmützer Szepesváraljáról Szepesszombatra visszajöven, a XIII város képviselői nála összegyűltek és elhatározták, hogy a fejedelemhez kérvényt küldenek az elítéltek érdekében. A kérvényt Buchholtz szerkesztette és a legalaposabb indokokkal támogatta. De mind e lépések hasztalanok vol-

¹ Scholtz, Kirchl. Nachr. II. 82. Buchholtz önéletleírása 174.

tak. A lublói várkapitány lefoglalta házaikat, vagyonukat elkoboztatta, a háziállatokat a várba hajtván. Még a könyveket is elrabolták. Százaktól meg százaktól a szeretett községbeliektől kísérve, július 10-én az egész vidékről Belán gyülekeztek össze. Itt hagyták vissza nejeiket, gyermekeiket, a községeket az aggasztó nyomorban és az üldöztetés tüzeiben és könyektől kísérve másnap Gnezdán tutajokra ültek és ugyanazon vízi úton, mint Buchholtz kereskedő idejében, a külföldet keresték fel, hol többnyire nyomorban veszték el. Így nyomatott el az evangelium világossága Szepességen.

A mint már láttuk, Buchholtz is kénytelen volt távozni Szepesszombatról és Dobsinára visszahúzódni. Hogy már minden bajból jusson neki, még a rablók kezébe is került. 1635-ben 80 rablónál több tanyázott Svedlér bányaváros erdejében. Arra jött vagy 100 kereskedő Szepes és Liptó megyéből és Lengyelországból 74 ládával. A rablók feltörték a ládákat és a pénzt az áruczikkkel együtt kirabolták, több ezer forintnyi kárt tevén. Buchholtz is remegett, de az ő vörös posztójából egy rabló a karddal csak $3\frac{1}{2}$ rőföt vágott le.

Dobsinán szintén támadt egy csetepaté. 1636-ban mindjárt a husvéti ünnepek után oda érkezett több kath. pap lovasokkal, kik egy hadnagy parancsa alatt állottak. Ez egyházi és világi harczosok a templom átadását követelték. A dobsinaiak a felsőbb parancs előmutatását kívánták; de ők azt nem tudták előmutatni. A polgárok összecsoportították a bányászokat és ellenállásra készültek. Buchholtz okulva a selmecziek példáján, kik engedékenységekben a templomot veszítették el, tevékeny tagja volt a védekezőknek. A polgárok azt mondták, hogy «miután fekete tentával írott okmányt nem képesek előmutatni, mi irunk nekik majd egyet vörös tentával» és azzal a bányászok jól elverték a betolakodókat, kik futásnak eredtek.

1676-ban Buchholtz török támadók közzé került. Birnstein Menyhért stószai és Greszt János bélai helyettes lelkész társaságában Rozsnyóról Topportzra akart menni. Mindjárt Dobsina közelében 12 török támadta meg az útitársakat. A vezető Ali basa volt, kit Buchholtz a lováról lerántott s a ki ezért őt le akarta vágni; de szerencsére «Andrássy-puskások» érkeztek, kik a portyázó törökökkel harcot rögtönözvén, Buchholtzék a zavarban elmenekülhettek. Az akkori időviszonyait jellemzi, hogy Buchholtzot mint batizfalvi lelkészt 1683-ban isteni tisztelet után egyszer csak kóborló kuruczok támadták meg s kath.

papnak nézvén őt, jól elverték és puskatüzzel ijesztették meg. Alig távoztak el ezek, újabb csapat jött őt zaklatni. Buchholtz egy árparakás alá bújt előlük, melyet hirtelenében az asszonyok hordtak össze. Majd ismét 1686-ban megint kuruczok bántalmazták, a kik elől a sekrestyébe menekült; de a vele volt szolgálót és Flórián Márton két, 10 és 12 éves fiát magukkal hurczolták s ez utóbbiakat csak több száz magyar forint váltságpénzért bocsátották haza. De a komolyabb hadi események lezajlása, különösen Tökölyi Imre és II. Rákóczy Ferencz felkelései alatt is sokat tapasztalt, de még többet szenvedett Buchholtz.

Teleky Mihály, Tökölyi Imre nevében a Sóvári táborból 1638. július 4-én latin nyelven szerkesztett felhívást intézett az ország lakosaihoz, a mely szerint: a szegény haza a német katonák által nagy inségbe jutott; az ev. vallás kipusztított, a lelkészek és a tanítók a gályákon, vagy a számkivetésben sinylődnek és a templomok a vagyonnal együtt elkoboztattak és a pápista vallás mindenütt uralomra emeltetett; nem csak hogy az előkelő protestánsok a vérpadon kimultak és tetemes vagyonuk elfoglaltatott, de még mindenféle új adók és sarczolások is vettettek ki; mind ez a haza alkotmánya, törvénye és szabadsága ellen erőszakkal történt; Tökölyi e bajon segíteni akar. Az alkotmányt és a vallásszabadságot vissza akarja helyezni. Csak sorakozzanak a lakosok zászlói alá. A ki ellene fondorkodik, harczol, az mint hazaáruló vérével lakol és vagyonától megfosztatik. Gondoljak meg a magyar vitézek viselt dolgait és sorakozzanak hozzá!

A felhívás nem szólott siket füleknek. Ezerek és ezerek keltek fel Tökölyi támogatására. A lengyelektől és francziáktól segítve, hadai egészen a Szepességig elhatottak és Teplicz környékén, Batizfalu közelében 1678. augusztus hóban tábort ütöttek, hova a XIII városnak élelmi szereket kellett szállítaniok.¹ Buchholtz éppen akkor (augusztus 14-én) érkezett haza első nagy kereskedelmi útjáról Danzighból és Matheocz városa, hol Lányinál a főnökénél tartózkodott, felszólította, hogy sört, hust és kenyeret szállítson a táborba. Itt Szuhay Pálhoz, Tökölyi hadi tanácsosához utasították, ki az élelmi szereket átvévén, azzal az ígérettel biztatta, hogy

¹ V. ö. Thökölyi Imre és a francia diplomatia Gergely Samutól a Tört. Tárbán 1886. I. 333.

minden jóval fogja viszonzni; majd tudakozódott Buchholtz Szuhaytól, hogy vajjon nincsen-e neki egy hasonló nevű, fia Németországban, mert találkozott vele s leveleket is hozott tőle, melyeket vagy a makovitzai várban, vagy Bártfán hagyott. Szuhay mindezekre nagyon elcsudálkozott és Tökölyt is előhívta a sátorból, ki azonnal elküldötte Skoczowszki János hadnagyot 16 emberrel a levelekért. Szuhay erre Skoczovszkira rámutatván, tudakozódott Buchholtztól, hogy vajjon nem ismeri-e őt? «Ő igen, válaszolt Buchholtz, ő ugyanaz, ki négy év előtt a szegény ev. lelkészeket összefogdosta, megkötözte és a lublóai várba hurcolta. Szuhay erre elmondta, hogy ez az ember Saulból Pál lett és teljesen a magyarokhoz csatlakozott. Miután Tökölyi Buchholtz személye felől felvilágosított, tudakozódott tőle, hogy miként vélekednek a németek a magyar ügyről? Buchholtz erre elmondá, hogy a németek rokonszenvvel kísérik a dolog fejlődését és a magyar haza győzelmét, politikai és vallásos szabadságát kívánják. Majd megkínálta Tökölyi Buchholtzt a titkársággal, ha a táborban akarna maradni, miután németül értő emberre nagy szükségük van. Buchholtz megköszönte az ajánlatot és ezzel a válaszzal: quod semel statuendum, diu deliberandum, eltávozott és nem is tért vissza a táborba.

Jól is tette, mert Tökölyi szerencsecsillaga nem sokára elsötétült. Már augusztus 17-én kénytelen volt Tökölyi táborával Eperjes felé vonulni, hol Teleky Mihály a várost hatalmába akarta keríteni. De a császáriak gróf Letzlie tábor-szernagy és Wirbna tábornok vezérlete alatt a magyar ostromlókat megverték annyira, hogy maga Tökölyi is szinte hatalmukba került. Most a kuruczok a szepesi bányavárosok felé fordultak, melyeket kipusztítottak, magukkal vivén aranyat ezüstöt, ékszereket és drága ruhákat. Általában a XIII városon kívül alig volt helység a Szepességen, mely akkor-tájt a kuruczoktól többé kevésbé nem pusztítottatott volna,

1680. augusztusban Raacz Ádám és Aczél János vezérlete alatt egy portyázó kuruczcsapat ment Dobsináról Mathaeócra. Buchholtz erről értesülvén, Dobsináról Matheóczig 6 óra alatt szaladt el, mely útát kocsin csak egy nap alatt lehet megtenni és figyelmeztette Lányi Jakab és Antal gazdag kereskedőket a közelgő veszélyre. Buchholtz maga a legnagyobb erőfeszítéssel segítette a sok posztót és egyéb kelmét a Poprád folyó partján a csalitba elrejtteni. Ha ez nem történt volna, a kereskedők a fogságot és a megsarczoltatást török módra alig kerülhették volna ki. A kár, melyet a

kuruczok tettek, így is 4000 forintra fehrűgott, mely összegben Buchholtz 30 frtja is odaveszett.¹

Általában alig volt év e háborus időkben, melyben Buchholtznak baja ne lett volna. 1681-ben Lőcsére került, hol Gallik János volt a bíró, ki az előtt mint merényi ev. tanító az üldöztek között katholizált s ezért jutalmúl először kapitánynyá lett Szepesvárott, majd meg bíróvá Lőcsén. Gallik testvérevel Buchholtz már utazásai alatt találkozván, ez felszólította, hogy miért hányódik úgy a világban mint földönfutó, térjen inkább testvéreivel a kath. hitre és oly jó dolga lesz, mint neki és bátyjának, a lőcsei bírónak. E kísértőnek Buchholtz azt felelte: Quisque Faber suae fortunae, «én már csak az maradok a mi voltam és vagyok, a mennyek ura, ki a legkisebb féregről is gondoskodik: engemet sem, hágy el.» Valószínű hogy e többek előtt történt párbeszéd folytán jött Buchholtz Gallik előtt megrögzött eretnek hírébe sőt a rosszakarat azzal vádolta Buchholtzt a bírónál, hogy Buchholtz a bírót «mameluknak» nevezte; ezért aztán Buchholtz elfogatott, a vártára hurczoltatott, a hol mikor tudakozódott volna elfogatása oka felől azt a választ nyerte, hogy majd megtudja az okot, ha a pellengéren fog állani és a hóhér a fejét le fogja vágni! A történt nyomozásoknál azonban, kiderítettett Buchholtz ártatlansága mert nem ő, hanem a bíró saját testvére András használta a «mameluk» kifejezést. De Gallik János bíró minden áron Buchholtz halálát akarta. Azért más váddal lépett elő, azzal t. i., hogy Buchholtz a kuruczokkal összeköttetésben áll, különösen Rácz Ádámmal, ki úgy mint Buchholtz, rendszerint Dobsinán lakik. Erre a császári tábornok haragra lobbant és fenyegette, hogy megöli. Buchholtz védekezett az igazság fegyvereivel, állítván, miszerint ő ritkán van Dobsinán, hanem mint kereskedő idegen városokban tartózkodik, hogy éppen ez a Rácz Ádám társaival őt és főnökét Lányit Mathaeócson kirabolta, mit bizonyosan nem tett volna, ha baráti viszonyban állana vele, miről az egész Szepesség tanúbizonytságot adhat. Buchholtzt az őrházba vitték vissza. Négy nap mulva 10 muskétástól kísértetve, megint a tábornok elé hurczoltatott, ki azt mondá neki: «barátom, ha a szerint kellett volna ítelnem, a mint ösmerősei és barátjai előttem vallottak, akkor ön nyársra

¹ A kuruczok garázdálkodásai és pusztításai Szepességben, különösen az 1678—1679. évről körülményesen vannak megírva az ugyanazon évekről szóló szepesi vagy lőcsei krónikában és annak nyomán Wagner, *analecta Scepusii* II. kötetében 39 s köv. lapjain.

húzandó, vagy még kegyetlenebb halállal lett volna kivégzendő, de őrizkedjek ily tettektől, a hazugság nem tartozik az én tanácsomhoz. Maradjon hű ő felségéhez és az ő kegyelmében is részesülni fog». Buchholtz örülhetett, hogy kiszabadulhatott a halál torkából s megköszönve a tábornok igazságos eljárását, távozott.

Tökölyi Imre azonban Törökországban sikerrel erősítvén ügyét, megint győzedelmesen előrenyomult és Kassáról 1682. július 27-én következő tartalmú nyílt parancsot bocsátott ki:

Miután a haza joga és szabadsága az országos törvényczikkek ellenére és az államalkotmány felforgatásával megint lábbal tiporlatnak. Ő ezen kincsek helyreállítására és megvédésére fegyverhez fogni kénytelen és a támogatást e szent cél elérésében elvárja. Az ev. községeket régi jogaikba vissza akarja helyezni, hogy megint szabadon rendelkezhetnek templomaik, iskoláik, papjaik, tanítóik és vagyonuk felett.

A szerencse kedvezvén neki, Kassát, Fülek várát Koháry István parancsnokával és Felsőmagyarországgal együtt hatalmába kerítvén, biztosokat nevezett ki, kik a protestánsokat régi szentesített jogaikba visszahelyezték.¹ A mint már láttuk, Buchholtz akkor Batizfalván nyerte meg első lelkészi állomását. A többi szepességi községekbe is visszahelyeztettek a lelkészek, azok közül olyanok is, kik még 1674-ben üzettek el és fosztattak meg vagyonuktól p. o. Hentschius Fülöp volt menhardi lelkész Kassára hivatott meg főpaprak és superintendensi helyettesnek; Zember György, besztercebányai ispotály-lelkész Szomolnokon kezdett lelkészkedni, Zarwatus Pál, volt rozsnói lelkész Bussóczon lépett hivatalba, Langsfeld Keresztély azelőtt Mathaeóczon hivataloskodott, most Ó-Leszára alkalmazták; Fischer Mihály, vallásszabadság visszahelyezésekor Késmárkon lett alkalmazva, Hanzely Pál, Keresztfalvára ment, Sartoris Ilyés holló-lomniczi lelkész régi állomását nyerte vissza; Orlichius Izraelt Tepliczre hívták meg; Birstein Menyhért, stósi lelkész, ki Dobsinán Buchholtz házában lakott és vele együtt, mint említve volt, a latrok közé is került, számkivetési ideje után, Rozsnyó lelkésze lett; Gresch János, bélai segédlelkész, szintén Buchholtz vendégszeretetéet vette igénybe Dobsinán és azután a szepesüemeghi egyházba jutott, Fischer Mihály Topportzra, Hirsch

¹ Tökölyi viselt dolgairól. L. Monumenta Hung. Hist. «Késmárky Tökölyi Imre naplói és emlékezetes irásai XXIII. köt. Pest 1868 Kiadja a m. tud. Akadémia».

György Dobsinára kerültek vissza, hol pápista pap nem lett alkalmazva, hanem az ev. rektor látta el az egyházat; (Hirsch Nagy-Szebenben töltötte a számkivetés idejét) Roth György a nagy-eőri lelkészséget vállalta el. És így népesültek meg az egész Szepesség templomai és iskolái ev. lelkészekkel és tanítókkal és így indult az ev. hitélet újra fejlődésnek.

De a szerencse és béke nem volt tartós. Tökölyi kényszerült Törökországba menekülni. A Szepességen 1687. év elejével egy császári küldöttség állított össze: Slawkai káptalani kanonok, Lúzsinszki Ferencz, Görgey Ferencz kath., Mariássy Zsigmond ref. és Breckowszki János ev. tagokkal, kik az 1681. soproni artikulusok álláspontján csak az artikuláris helyeken engedték meg a nyilvános isteni tisztelet tartását. És ámbár a batizfalvi egyház szintén az artikuláris egyházakhoz tartozott, mégis február 28-án itt is megjelent a küldöttség és Buchholtztól a templom kulcsait követelte, melyeket Buchholtz a bírónak adott át, megjegyezvén, hogy csak a községnek adja a kulcsokat, a melytől azokat kapta. A küldöttség azután a templomba és a sekrestyébe ment, mindent megtekintett és azzal bezárta az istenházat, a kulcsokat a bírónak átadván oly meghagyással, hogy azokat csak a «Pater»-nek adja ki, kit ide fognak rendelni. Buchholtznak megengedtetett, hogy az isteni tiszteletet az urasági kastélyban tartsa, a halottakat kiénekeltesse és a templom körfaláig kísérje, halotti beszédet a magánházaiban mondjon és a kastélyban lakjék. Ily viszonyok között Batizfalván még 1 évig és 7 hónapig viselte hivatalát, míg nem Késmárkra ment.

A «vae victis» szó most teljesülni kezdett. Batizfalvára alkalmaztatott Knabe József, a kegyes rendüekből való szerzetes és segédlelkész Leibitzon, ki alig kétszer prédikált életében és együgyű miveletlen és tudomány nélküli ember volt. Ez Buchholtzot majdnem minden jövedelmétől megfosztotta, utódja Christian Venczel pedig még jobban értette e mesterséget és Buchholtztól a tizednek másik felét is elvette, úgy hogy kára 1300 frtra felrúgott.

Késmárki állásába is kísérté a baj. Ha 1688. szeptember 28-án nem sietett volna annyira állomásának az elfoglalásával, más nap már ez lehetetlen lett volna, mert ellenfelei betiltották az új lelkész választását. Már október 6-án megjelentek a császári biztosok, kik megparancsolták, hogy az ifjuságot a városon kívül tanítsák, a halottakat ne a háznál, hanem a pápistáktól a kőfallal erődített város felső kapuja előtt vegyék át és kísérjék a temetőbe és hogy a halotti

offertorium felét az ottani Paulinianus szerzeteseknek adják át, minek büntetés terhe alatt kellett történnie.

A következő 1689. október 8-án megint biztosok jöttek Késmárkra és szigoruan meghagyták, hogy a számküszött lelkészek, kik a városban menedéket kerestek, kergettesenek ki; valamint tiltakoztak az ellen is, hogy idegeneket bocsássonak az oly magánházakba, hol istentiszteletet tartottak, különben az egész isteni tiszteletet betiltják. E viszonyokat súlyosította még az az adó is melyet 1701-től fogva a császáriak a lelkészekre kivetettek. Buchholtz minden nap 4 denárt, tehát egy évre 14 frtot és 40 denárt fizetett, a mi nem csekély összeg volt, ha tekintetbe vesszük, hogy minden jövedelmek megszüntetésével 2 frtból állott egy hétre az egész fizetése.

A Szepességnek nem csak magyar, de lengyel részén is karöltve jártak a gyászos események. A XIII. város területén nem volt szabad ev. lelkészeknek tartózkodniok. Miután Platóni Sámuel magánügyei rendezésére mégis Szepes-Váralján tartózkodott egy éjjel, Lubomirszki Tivadar lengyel fejedelem és helytartó parancsára 1703. augusztus 23-án megfogták, a késmárki hóhér által megkötöztették és a lublói vár tömlőczébe hurczoltatták. Ott elítéltevé a városi pellengerre állított, s a hóhér által megkorbácsoltatván, Plavnicza felé kihajtatott és a XIII város területéről száműzetett. A kínzott véres ingét a koporsóban magával vitte a más világra, «hogy azt bemutathassa az igazságos Istennek».

Ily véres üldöztetések kihívták II. Rákóczy Ferencz közbenjárását és fellépését, mely ugyan jó szándékkal történt, de a kivitelben sok bajjal járt. s a melyben Buchholtz mint valami sarokkő, melyhez mindenki hozzá ütődik, nagyon sokat szenvedett.

1703. szeptember 3-án érkeztek a Rákóczyak Szepes-Szombatra, Felka, Mathaeócz városokba és a környéken fekvő faluhelyekre. Szeptember 7-ikén érték el Leibitz városát. Szeptember 10-én és 11. pedig megrohanták Késmárkot ostrommal, 28-án éjjel 10 és 11 óra között nagyobb erővel megújították az ostromot mit a fegyveres polgárok, kik egész éjjel lábon voltak, visszavertek. Szeptember 29-én hét zászlóalj fegyveres Nagy-Eőr felől a várhegyen át Leibitzra érkezett. Délután 3 órakor Pongrácz hadvezér a város kapui alá jött és feladásra intette a várost. Tagadó válaszra, a várost ágyúkkal megtámadta és este 10 órakor létrákkal megkíséرتette a falakra feljutást és a házak felgyújtását. Nagy István

ezredes még a következő napig meghosszabbította a megfontolási időt és a védő polgárok az egész éjt ismét a falakon és a tornyokon töltötték. Másnap, a sarczolásai pénzzel beérvén, elvonultak a Rákóczyak. Október 1-én Monóky Ferencz érkezett Késmárk falai alá és 3 zászlóaljjal hozzálátott az ostromhoz. A városi küldöttség, melynek Buchholtz is tagja volt, Monókyhoz kiment és elkezdte az alkudozásokat. Nyolcz napi megfontolási időt kértek és 3 órát nyertek. Ez alatt a városban a feladási feltételeket fogalmazták, melyek alapján Monóky be is vonult és három hétig jól tartatott embereivel. Hogy Késmárk oly gyorsan capitulált, Erbs császári tábornoknak volt tulajdonítható, ki kevéssel az előtt minden puskaport, ölmot és általában az összes hadifelszerelést magával vitte.

Rákóczy fegyvereinek kedvezvén a szerencse, 1705. október 15-én egy küldöttség jelent meg Késmárkon, mely itt, úgy mint az egész vidéken a protestánsokat visszahelyezte templomaik, iskoláik, javadalmaik használatába, jogaik gyakorlásába és szabadságaik élvezetébe. E körülménynek köszönhette Buchholtz megválasztatását Nagy-Lomniczra, hol az evangélikusok szintén visszanyerték régi önállóságukat. Buchholtz 1705. december 1-én elfoglalván állását, a háború lezajlása alatt abban nagy kárt szenvedett és sok veszélyben forgott.

Az egész Szepesség akkortájt nagy táborhoz hasonlítván, sok garázdálkodásnak és rablásnak volt ezentul is színhelye. 1706. márczius 20-án Lubomirszky Tivadar, lengyel fejedelem szászokkal és orosz kozákokkal egyesülve, a császáriak pártját fogván Leibitzra tört és nagy kárt tett. 1707. november 1-én a nép nagy rémulése között vagy 60 német lovas megrohanta Topportz kastélyát, Görgey Györgyöt atyjával Görgey Jánossal együtt megfogták, megkötözték és magukkal hurcolták, minden lovaikat, pénzőket, ékszeröket és elhordozható jószágukat magukkal vivén.

E vészjelek rosszat jelentettek. 1707. december 18-án este 10 órakor három kurucz a nagylomniczi paplak csürébe lopódzott, az istálló falát betörte, oly szándékkal, hogy a teheneket és a lovakat magukkal viszik. A kutyák és szolgák lármájára innen elszöktek ugyan, de más házakban még is célzt érték és marhát, juhot loptak. 1708. márczius 20-án Sváby Benedek Tótfalváról embereivel mint megyei kiküldött megjelent Buchholtznál a dica-rabisch vagy a hadiadó

behajtására. ¹ Hogy miként jártak el e küldöttség emberei, alig hihető. A lóistállót feltörték és a mit csak találtak, elvitték, a szolgálakat megverték, és Buchholtz nejét is ütlegekkel fenyegették, a szolgálókat üldözték és más tisztességes asszonyokat is megtámadtak. Az ebéd után a kanalak és más értékes dolgok zsebeikbe vándoroltak, daczára annak, hogy étellel és itallal, különösen pálinkával gazdagon ellátták őket. E küldöttség tagjai szepesi nemesek voltak, köztük Horváth Pál fia is Czinkensdorfból. Buchholtz fizetett akkor 22 frtot 90 denárt és a lovakért 8 frtot és 19 denárt. Azonkívül ingyen adott ételt, italt 8 személynek, 10 lóra zabot, mi szintén 4 frt és 50 denárba került. Az ellopott új bőrnadrág és a 90 denár zsebében 2 frt és 60 denár értékű volt. Egy eltűnt kanál szarvból és 4 vasból 20 denárért kapható volt. Mindezek után eltávozván, az egyik talán háladatosságból, lováról olyat csapott Buchholtz feje felé, hogy bizonyosan súlyos baja lett volna, ha meg nem hajlik és a csapást így ki nem kerül. Így jártak a többi lelkészek is, különösen Roth Jakab Illésfalván és Knoth Péter Káposztafalván. Ebből látható volt, miképen tisztelték meg a megye és a kuruczok védenzeiket, a protestánsokat, kik elmondhatták: «Isten védj meg barátaimtól, ellenségeimtől majd magam fogok védekezni.»

Rákóczy szerencséje azonban hanyatlóban volt. 1708. augusztus 2-án Trencsén közelében Ócskai árulása folytán annyira megverettek a felkelők, hogy Rákóczy maga is a lóról leesvén és megsebesülvén, alig tudott menekülni. De a hadierő egy ideig még fentartotta magát. 1709 január elején Zsigmond Elek magyar lovasai Nagy-Lomniczra jöttek szállásolni, kiktől Buchholtz ismét csak kellemetlenségeket szenvedett. Január 31-én lovait az udvarra vezették és mustrálták. Este 9 órakor betörték az istállóba és a lovakat el akarták lopni. A házi nép észrevette a szándékot és a szolgálak Buchholtz segítségével elkergették a tolvajokat a háztól. Midőn Buchholtz a kert ajtaját becsapta, akkor az egyik a támadók közül kardot rántott és Buchholtzot agyon akarta szúrni; csak az ajtónak köszönhető menekülése, melybe a kard mélyen bevágódott.

E lovasok üldözésére jelent meg a Szepességen február 9-én Toletó császári tábornok egy lovasezreddel. Szepes-Iglón

¹ Dica általában adót jelentett és az adóbehajtó dicatornak neveztetett. Lásd: Dr. Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1888. I. 21.

Lubomirszky fejedelem tiszteivel haditanácsot tartott és február 10-én Szepes-Szombaton, Felkán és Batizfalván osztatta el harcosait. Miután itt kuruczok sehol nem találtak, azt hitték, hogy Toletó Liptó felé fogja folytatni előrenyomulását. Buchholtz is ezt gondolta és február 11-én feleségével a hétfői hetivásárra ment Késmárkra. És éppen akkor 8 és 9 óra között egyszerre mint egy vízözön Toletó lovasai elárasztották Nagy-Lomniczot. Ha a kuruczok garázdálkodtak mint barátok, a labanczok még inkább ezt tették mint ellenségek. A parasztházakat megkímélték, mert a pásztoroknak szánt gabonaconsipációval megváltották magokat. Azonban a nemesek kastélyai és Buchholtz paplaka kegyetlenül kiraboltattak. Buchholtz kamaráiból, szobáiból, istállóiból, pinczéiből, melyek feltörettek, elhurczoltatott: 50 mérő zab, 50 mérő árpa, 3 hordó sör, 1 hordó káposzta, szalonna, füstölt gerincz és kolbász, 20 font disznózsir, 16 itcze vaj, 4 füstölt kos, fél ökör, egy fazékkal méz, 40 kenyér, buzasizt, egy ládácska fűszerrel és egy szép ló; továbbá eltüntek ágyneműek, fátjol, ingek, czipók, tyúkok, ludak, ruczák, malaczkok, mindenféle edények és gazdasági szerszámok. Általában az egész ház kiüresedett. Buchholtz Késmárkon a történteokről mit sem hallva, két óra tájban feleségével együtt egy négyfogatú szánkán indult haza. Útközben egy fiúval találkoztak, ki a nagy bajra figyelmeztette az érkezőket. Nehogy a fogata a malátával megrakott szánkával is a labanczok kezébe essék, Buchholtz visszafordult Késmárkra, míg felesége Lomniczra gyalogolt ugyan, de elvesztett dolgai-
ból mit sem tudott megmenteni.

A rablás után Toletó Batizfalván a kastélyt 200 emberrel megszállotta, kik azonban nem sokára szintén Hradekre a védett sánczokba vonultak, miután a kuruczok megint erősbültek és a vidéken mutatkoztak.

Nagy-Lomnitzról sem feledkeztek meg. 1709. február 13-án Simsai-féle huszárok Horwát Pál, Kolunowszki és egy szolga erőszakkal vettek lakást Buchholtz házában, egyre parancsolván mit süssön és főzzön a felesége. Mídön őrizetre távoztak és visszatérni akartak, Buchholtz nem bocsátotta őket többé a házba. De már február 14-én ismét 4 ember kereste fel, t. i. Wrbowszky Péter és fia Wrbowszky János Mahalfalváról, Lőcsey András Lőcseről és egy szolga. Ezek a kurucz vendégek márczius 7-ig Buchholtznál időztek, és parancsra a bőjti napokon, szerdán, pénteken és szombaton 18, a többi napokon 12 tál étellel kellett őket ellátni, nem

említve a hozzátartozó sört és pálinkát, valamint a $1\frac{1}{2}$ köből zabot, melyből a felesleget még haza is szállították.

Buchholtzt most egymásután érte a sok baj és nagy szüksége volt a görög bölcs, Kleobolus biztatására: «a szerencsében elbizott, a szerencsétlenségben elcsüggedt ne légy». 1709. ápril 26-án Kocsányi Mihály Buchholtznál $22\frac{3}{4}$ «dicást» hajtott be, a behajtó — dicator — a mellett 94 denárt, húst, halat, tyúkot, sört, bort, 3 kenyeret, 3 búzavakarcot, 2 köből zabot és még készpénzben 3 frtot 60 denárt követelt. A dicator személyzete ezeken kívül még több háziszerszámot is elvitt, összesen 2 frtnyi értékben. Kocsány a dicator azért dicsekedett aztán Thierbart aranyművesnél Késmárkon azzal, hogy: «nincs valami kedvesebb mint az adóbehajtás a lutheránus predikátorok házában».

Buchholtz rendes háztartásban élván, pontosan feljegyezte azokat a veszteségeket, melyeket Tökölyi és Rákóczi ideje alatt ismételve szenvedett és melyek következő főbb tételekben sorolhatók fel: Az 1675—1677-iki számkivetése Dobsinán 260 frt. 1675. január 15-én ítélet és börtön Lublóváron 23 frt 40 denár. 1680. augusztus havában Raácz Ádám, Aczél János kuruczokkal, Mathaeóczra Lang Jakab kereskedőhöz betörvén, Buchholtznak is kárt tettek, mely 30 frtra felrugott. 1684. július hóban Palásty nemes ember, kit 2 évvel utóbb Eperjesen négyrésztre vágtak és Kreschka János¹ kurucz vezérek Buchholtz apósánál Stephani Gáspárnál Szepes-Szombaton betörték és mindenféle élelmi szerezket raboltak 136 frt és 22 denárnyi értékben. 1685. szeptember hóban Molnár János hadnagy Batizfalván betört és Buchholtztól erőszakkal elvett háziállatokat, ruhákat, élelmi szerezket 202 frt és 46 denárnyi értékben. Akkor vesztett el Buchholtz nemességi diplomája is. Még ugyanazon év júliusában Widerniczky Mátyás két lovat 81 frtban rabolt. Októberben Novi Szedlak fia Jancsi egy igen szép 72 frt értékű lovat eltulajdonított magának. Buchholtz ökrei és tehenei elhajtván, 40 frttal kellett azokat kiváltania. 1686. áprilisében a labanczok 30 frtnyi kárt tettek. Ugyanazon év október havában 3000 kurucz megszállotta Batizfalvát, mely alkalomkor Buchholtz 10 frt 50 denárt veszített élelmi szerezketben.

Batizfalvai állomásából kiszorítatván s Knabe József és Wenzel Keresztély szerzetesek a paróchiába belejutván, Buch-

¹ Vibornai lelkész fia, kit Tökölyi 1 év mulva Thuron agyonlövetett.

holtz lelkészt dézsma és más jövedelmek fejében 1557 frttal és 4 denárral károsították meg. 1688. a bajor katonák mint a Lubomirszky fejedelem szövetségesei a XIII városban teleltek és Szepes-Szombaton Buchholtz nevezett apósánál a kamarát feltörvén, pénzt és ruhaneműeket loptak el, a mikor Buchholtz 456 frtot 12 denárt veszített. Akkortájt vagy 20 kurucz Buchholtzot megrohanta a saját lakásában Batizfalván. Buchholtzot «kutyá»-nak, feleségét pedig «boszorkány»-nak titulálták. A hitestársak kimenekültek a paplaktól és a piacról nézték, hogy hogyan gyűjtanak a kellemetlen vendégek nagy tüzet a kapu előtt és hordják a lángok élesztésére Buchholtz könyveit, a többiek között a Rotterdami Erasmus-féle görög és latin új testamentomot is. Azután a hízalt sertést leölték és megsütötték, eczet és szalonna után kiabálván, mi el is küldetett nekik. Sör és pálinka szintén kellett és Buchholtz megint 12 frtnyi kárt vallott. Az összes kár tehát, melyet e zaklatott férfi a Tökölyi ideje alatt szenvedett, teit 2910 frtot és 74 denárt, a mi értékeink szerint vagy 30.000 frtot, eltekintve a sokféle testi sérüléstől és ama veszélyektől, melyekben élete is gyakran forgott.

Éppen oly pontosan számolt Buchholtz Rákóczy ideje alatt is. Ámbár a felkelés folytán 1705-ben a protestánsok régi jogaikba visszahelyeztettek, mégis különösen a lelkészek, kik akkor a tized birtokában nem ok nélkül gazdag emberek hírében állottak, e jogot és szabadságot drága pénzen és sok zaklatással fizették meg. A nemesek elhatározták, hogy nem csak a világiak, de az egyházi személyek is fizessék a dicát, vagy rabis-adót, melynek beszédésére 1707-ben a dicatorok küldettek ki. A behajtási mód és eljárás súlyosabb terhekkel járt mint az adó maga. Buchholtz tractusában dicatori hivatalt viseltek: Horváth Imre, Budaházi András és Nemessányi N. Buchholtzra még ez évben még $22\frac{3}{4}$ mérő gabonát róvtak.

Az esperesek unszolására Buchholtz ez ügyben Zabler Jakab bártfai lelkészhez és superintendenshez felirt és panaszkodott ez illetéktelen és szokatlan megadóztatási mód ellen a többi szepesi lelkészek nevében is. Zabler mint jó hazafi azok elviselésére intette őket, mert a dolgon változtatni nem lehet, valamint felhívta őket, hogy imádkozzanak, a haza békéjéért és jólétéért. A levél Bártfáról 1708. május 22-ik napjáról Buchholtzhoz, mint nagy-lomniczi lelkészhez és a XXIV. szepesi város főespereséhez van czímezve.¹

¹ Hörk József: Az ev. Tisza-kerület püspökei I. 26.

Igy tehát nem maradt egyéb hátra, mint fizetni. Buchholtz következő összegekkel járult hozzá a dicához, melyekről külön-külön a nyugtákat is idézi. Ily nyugtázott járulékok előfordulnak:

1707. október	7-én....	27	30	denár.
1708. február	25-én.....	81	> 90	>
1708. márczius	20-án.....	35	> 49	>
1708. >	20-án tett kárban....	8	> 50	>
1708. >	20-án élelmezésekben.	33	> 70	>
1708. május	10-én.....	27	> 30	>
1709. február	22-én.....	26	> —	>
1709. április	26-án.....	33	> 10	>
1709. >	26-án tett kárban....	12	> 78	>
1709. >	26-án élelmezésekben.	25	> 20	>
1709. >	26-án gabonában.....	20	> 70	>
1709. február	11-án tett kárban....	201	> 43	>
1709. április	26-án > >	103	> 50	>
1709. május	10-én élelmezésekben.	154	> 02	>

790 frt 92 denár.

Hozzáadván a 2910 frt 74 denárnyi kárt és hadiadót, melyet Tökölyi ideje alatt szenvedett és fizetett, ugy 3701 frt 66 denárból álló összeget nyerünk, mely a mai 40,000 frt megközelíti, s az összeg rendkívül nagyságáról némi fogalmat ad, ha tekintetbe vesszük, hogy akkor a marhahús fontja $3\frac{1}{2}$ denár, a rozs pozsonyi mérője 1 frt 50 denár, az árpa 1 frt 20 denár, a zab 60 denár, 1 kenyér ára 9 denár, egy ökör 16 frt, egy szép ló 18 frt, egy malacz 18 denár, egy hizlalt disznó 7 frt, egy nagy hordó sőr $3\frac{1}{2}$ frt és egy itcze pálinka 18 denár volt.

A veszteségeken kívül Buchholtz még egy valóságos rendszeres ostromnak a borzadalmait is állotta ki. 1709. november 8-án éjjel a császáriak Liptóból a Szepességre beütvén, Káposztafalván és Csötörtökhelyen keresztül Iglóig hatottak, hol Lubomirszky lengyel fejedelem embereivel egyesültek s Lőcsét november 10-én kezdték ostromolni; december 8-ig száz bombát vetettek a házak közé. De a nagy hideg miatt az ostrommal felhagytak és Heister tábor-szernagy és Lubomirszki, Löffelholtz, Toletó, Ebergényi, Hartleben, Trautson tábornokok vezérlete alatt Késmárkra törtek és a szomszéd Leibitz városban szállást vettek. A városból gyakran kitértek és összeütköztek az ellenséggel, gondolván, hogy csak a lengyelekkel van dolguk. A császáriak azonban a komoly ostromláshoz hozzá látván, dec. 11-én sötétben ágyuikat, mozsaraikat és más löszereiket a vár elle-

nében fekvő hegyre felállították és magukat homokkal megtölt hordók mögül védték. Mindjárt más nap bombákat és tüzes golyókat vetettek a városra. Egy bomba Olmützer istállóiba csapott be, egy tehenet és egy disznót süjtött agyon és a szénát meggyújtotta, úgy hogy nem sokára 40 ház állott lángban és a legnagyobb zavar és félelem támadt a szerencsétlen városban, melyben történetesen Buchholtz saját házában betegen feküdt, annál inkább átérezvén az ostromlottak veszélyeit és borzadalmait. E zavart felhasználta a kurucz vezér Baiczi és csapata elhagyásával megszőkött a felső kapu kis ajtaján át. A város kitűzte a fehér zászlókat és feltétlenül megadta magát. Hogyan jelezte a bevonuló Heister útját az ártatlan előkelő protestánsok vérével, elnyomtatásával és a katolikusok teljes diadalával, azt már fentebb említettük fel körülményesen.

Míg Buchholtz ezeket Késmárkon átélte, szegény felesége otthon Nagy-Lomniczon volt a legnagyobb zaklatásnak kitéve. A város ostroma és gyors bevétele után Lubomirszki hadinépe Hunfalvát és Nagy-Lomniczot lepte el. Buchholtz paplakján volt először 7 ember és 7 ló ellátandó, azután ott vett szállást egy ezredes hadi szekerekkel 24 személylyel és 40 lóval; azok ellátása 12 nap alatt belekerült 105 frtba. Buchholtzot minduntalan keresték és meg akarták ölni; feleségét pedig az ezredes úgy rugta hasba, hogy az így támadt bajból csak a halál szabadította meg. A késmárki ostrom után a megye területén mindjárt, a XIII városok községeiben 8—10 héttel később, Sigray János püspöktől kiküldött biztosok fosztották meg a protestánsokat templomaiktól és minden vallásszabadságuktól¹

Rákóczy végképen leveretvén, 1711. május 1-én megkötöttet a szatmári béke, melynek 3-ik pontjában megígértett, hogy ő felsége mind azon törvényeket lelkiismeretesen meg fogja tartani, melyek a vallásszabadságot biztosítják. A fegyverzaj lecsillapodott és Buchholtz sem szenvedett többé miatta. Hogy lelke egyensúlyát, irányát nem veszítette el e számtalan bajok tömkelegében, mindenesetre nagy lélekre, szelid, türelmes lelkületre mutat, mert igaza van Kőlcseynek: «Szerencsétlenség, ha nem közlelket ért, magabaszállást, önisméret, erőfejlést hoz magával. Mindenesetre a fájdalom keresztülreptülése gyötrelmes ugyan, de szelid emberi érzelmeket többször támaszt, mint a gyönyör hosszú folyama.

¹ Genersich: Késmárks Gesch. II. 246.

Iskola az, melybe az istenség nem mindig haragjában vezet bennünket».

Lelke üdeségét mindenesetre jelentékenyen táplálta a körülötte levő felséges vidék természeti szépségeinek és gazdagságának a szeretete. Buchholtz már egészen zsenge korában igen kedvelte a nagy turistikai kirándulásokat. Mint tanuló mászta meg a nagyszalóki csúcsot, a mi tekintettel az akkori úttalan utakra és a fenyőerdő vadjaira, nem kis dolog volt. Kirándulásaiiban botanizált és még némi kísérleteket is tett a növények gyógyereje kipuhatolására. Egyik kereskedelmi útjából Poroszországból jöve, Varsó közelében hirtelen rosszul lett s társai őt a cirbelfenyő nedves héjába takargatván gyógyították meg. Mit meghallván a falú rectora Donati Gáspár, a cirbelfenyő galyaiból olajat égetett, melyet aztán mint orvosszert használt az akkori lőcsei orvos Spielenger Dávid is és a mely hosszú időn át bel- és külbajoknál gyakran alkalmaztatott.

A megfigyeléseknek lelkeszi pályáján sok hasznát vette, másokon és önmagán is segítve gyógyszereivel. Ő maga 1694 júliusban súlyos szembajba esvén, a lőcsei orvos unquentum viperarumot (sikló-kigyó kenőcsöt) rendelt neki, melyet a szembe kellett dörzsölni s e mellett a betegnek naponként legalább egy órát hason kellett feküdni. De a baj csak fokozódott. Ekkor Buchholtz a maga házi szeréhez fordult. Elővette a macskagyökér (*valeriana officinalis* L.) gyöngye gyökerét s azt porrá törte, a dohány leveléből ép annyi részt vegyítve hozzá, a port burnótként használta s feljegyzése szerint 6 nap alatt egészen meg is gyógyult. Az 1710-ben dühöngött nagy pestis alkalmával pedig desinfiálásra sikerrel használta füstölőszernek a gyalogfenyő borokával vegyített porát.

A természeti jelenségekről is érdekes feljegyzéseket tett. Így 1670. február haváról feljegyezte, hogy oly nagy hideg volt két ölnyi magas hó mellett, hogy a foglyok és a császármadarak a házakba tódultak be, a nyulak és őzek megfagytak, a farkasok az utakon garázdálkodtak stb. 1695. június 3—5-én oly nagy hó esett, hogy szánon lehetett menni és Késmárk mellett a mocsarak úgy befagytak, hogy a jégen szekérrel lehetett áthajtani. Nyári hóesésről ismét 1716. augusztus 24-ről tesz említést. Pusztító viharok járását 1707. július 22-ről, 1708 augusztus 31-ről és 1713. május 20-ról és 1717. június 7. s augusztus 10-ről jegyzi fel. 1706-ban pedig oly nagy szárazság volt, hogy Szepes-Béla mellett a

rétek, melyek tözeget tartalmaznak, meggyuladtak és csak az őszi eső olthatta ki a tüzet. Nagyobb földrengést pedig 1724. június 29-ről jegyez fel.

Buchholtz is ép úgy, mint kora, még a babona és hiszékenység befolyása alatt állott. Jellemző, hogy a rózsa-hegyi zsinat 1705-ben kénytelen volt a babonaságról tanácskozni és határozni. A harangozás mennydörgés alkalmával még óvó szernek tekintett. Arról is volt szó, hogy le kell-e vágni a holttest fejét vagy sem, ha a lelkek, mint kísértetek hazajárnak? A határozat kimondotta, hogy nem, hanem imádsággal kell eljárni az «ördög ily incselkedése ellen». De hogy kísértetek nincsenek, ezt senki még csak nem is említette.¹ De még inkább Szepességen volt elterjedve a babonaság, mely úgy látszik karöltve járt a benső vallásosság érzelmeivel. A szellemek hazajárása, a boszorkányok, ördögök és rossz szellemek befolyása a házra és a háztartásra, mint általános hit gyökerezett a nép lelkében. Számatalan volt amaz eszközök száma, melyekkel védekeztek a boszorkányok ellen, melyeknek mindent tulajdonítottak, mit a természetben megmagyarázni nem tudtak.

Hogy ebben a felfogásban élt Buchholtz is, mutatják pl. a következő események: 1671-ben egyszer Szepes-Szombat-ról Lőcsére menvén, János öcscsénél szállott meg. Egyik este 11 órakor Buchholtz figyelmezteti öcscsét, hogy oltsa el már a gyertyát és menjen aludni, holnap reggel jókor majd felkölti s akkor folytathatja a munkát. 2 órakor Buchholtz oda kiált a mellékszobába, de János nem felelt. 5 órakor az anyja akarta felkelteni, de az ajtó belülről el volt reteszelve, holott este nyitva hagyták. Ijedtükben aztán az utca felől az ablakon át másztak be a János szobájába, de őt magát nem találták ott sem, csak kalapja és öve volt az asztalon. Nagy rémület között kezdtek hát mindenfelé keresni, végre a város kőfalán kívül találták meg, pedig hát a város kapuja is erősen be volt zárva. Tudakozódva, hogy miképen került ki az ágyból és a szobából? semmire sem emlékezett vissza. Csak azt tudta, hogy 11 órakor bátyja unszolására lefeküdt. Az eset nagy feltűnést okozott és Buchholtz továbbá Olmützer gróf és az egész közönség csodának és ördögi műnek tekintette.²

¹ Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi zsinat 57.

² Der ungarische Zipser-Sachse in seiner wahren Gestalt, von Jakob Melzer, Leipzig in Commission bey P. G. Kummer 1806.

1668-ban pünkösd és husvét között Selmezbányán egy szombat napon 2—3 óra között derült napon a Paradicsom nevű hegy felől számtalan sok légyféle rovar töltötte el a levegőt annyira, hogy a nap elsötétedett. A legyek a városházán és a piacon át az ispotálytemplom felé repültek majd nem két órán át. Hogy mit jelentettek a legyek, Buchholtz egyszerre tisztában volt vele, t. i. az ispotálytemplom későbbi elfoglalását a kath. császáriak által. — «Die Deutung dessen ist weiter, Gott sey's geklagt, gar übel aufgeschlagen,» — mondja ő maga. 1671. október 5-én Günther András M. lelkész Káposztafalva községéből Csáky István főispán és Bársony György püspök által kiüzetett és állomása átadatott a szomszédos csötörtökhelyi minoritáknak. Három negyedév alatt ezen kiüzetés előtt a paplakban éjjel, nappal csodálatos dolgok történtek. Az emberekre kövek, forgácsok, fadarabok, göröngyök lettek hajgálva. Az égő tűz a konyhában szétvettetett és a szolgák és szolgálók ütlegekkel támadtattak meg. Az alvók ágyaikból kergettettek ki és a háziállatok az udvarra hajtattak zárt istállóikból. Ha a háznép evett, az ételekbe, italokba, trágya, föld, vagy valami más piszok hajgáltatott egy láthatlan kéz által. És ki tett azt? Günther maga elbeszélte a XXIV városok lelkészei gyűlésében, hol Buchholtz is jelen volt, hogy a csötörtökhelyi szerzetesek egyike, Baptista János olasz, vagy francia születésű ért a kuruzsláshoz és maga is kuruzsló, ki a paplakban történeteket véghez vitte. Az egész gyűlésnek tehát még erős hite volt a kuruzslásban. Hasonló esettel találkozunk Késmárkon, hol Buchholtz is szerepel. 1693-ban január 22-én este 7 órakor mint lelkész Schwalm Gáspár házába hivatott, hogy a rossz és nyugtalan szellemet űzze ki, melynek jelenléte abban nyilvánult, hogy a kályha mögül cserepek dobáltattak éjjel, nappal, melyek az asztalokra, székekre, emberekre, pallózatra hullottak sok ember jelenlétében is az egyházi, vagy világi rendből. Midőn Buchholtz belépett a szobába, a közepében nagy rakással észrevette a cserepeket és az atya, a fiú és a szt. lélek nevében kezdte, Weiszöhrl János kántorral énekelni «Gott der Vater wohnt uns bey»-t, a Komm heil. Geist, Herre Gott»-ot «nun bitten wir den heiligen Geist»-et, az «Es wolle Gott uns gnädig sein», az «Eine feste Burg ist unser Gott» és még egyéb énekeket. Azután beszélt Buchholtz a rossz szellemekről és azok kísértéseiről, utalván Krisztus példájára, ki a pusztában szintén a rossz szellemtől kísértetett meg; de imádsággal végre is győzött. A következő énekek után a házat és lako-

sait az isten oltalmába ajánlotta. Egész éjszakán át a kísértet nem mutatkozott. De másnap még zajosabban kezdett tombolni és lármázni, fél kályhacserepekkel és egész fazékokkal hajigálni; köztük olyan is volt, melyet a házból a város körfalához dobtak. Mindez nagy feltűnést és ijedséget okozott. Azért Buchholtz január 23-án ismételte az ördögűzést. A kántor és neje követték. A belépésnél még egy cserép a kántorné lábára is esett, mindazonáltal következtek az ének, imák és a beszéd az ördög és pokol országa ellen. Erre aztán a kísértet kimaradt minden időre, a mint azt Toppertz Márton zsákóczyi lelkész, továbbá az akadémikusok Krausz Márton, Máthiási György, a katona tisztek és mások többen bizonyíthatták. Buchholtz ez esetről azt mondja: így szokta az ördög a hitetlenség gyermekeinél játékát üzni, mert a ház gazdája istentelen ember és mameluk volt, ki prot. hitét megtagadta. «Hála legyen pedig az istennek, ki azt cselekszi, hogy mindenkor diadalmasak legyünk II. Kor. 2, 14.»

Még elébb 1675-ben lublówári fogságában is tapasztalta Buchholtz az ördög műveit. Börtöne előtt 3 katona örködött. Az esteli harangozás és ima után mindig a 3 katona közül a lengyelt elvitte az ördög a torony tetejére, majd az ágyuk közé és aztán a földszintre ragadta, hol félig holtan találták meg. A két német katona, ki visszamaradt, félt és remegett, Buchholtz pedig biztatta és vigasztalta őket. Ők pedig csak arra kérték őt, hogy csak imádkozzék, nehogy rajtok és erőt vegyen az ördög. Így üzte az ördög játékát a hitetlenség embereivel, jegyzi meg Buchholtz.

Egy 1696. jún. 20-áról kelt levélből, melyet Nógrádmegye alispánja Czerniczky és Kishonti Janoki Farkas Luszinszky Ferencznek Landekre irtak, azt olvasta Buchholtz, hogy Nógrád megyében Felső-Palotta, vagy Plachtince községben három házban, a fedélről, a falakról, a padozathól és a földből természetes meleg vér bugyogott ki oly mennyiségben, hogy a bókáig ért. Hasonlóképen Andreides János iskola-mester abban a faluban írja, sohasem hittem volna, ha saját szememmel nem láttam volna, miképen Bólik mészáros és földműves embernél egy olyan kő van, a melyből szintén vér folyik; a késből vércseppek csurognak, ha a kőbe szúrják. Mit következtet Buchholtz e hírekből? Legalázatosabban fohászzkodott, nehogy Krisztus ártatlan nyája vérrel elöntessék, mire e véres tünemények mutatnak.

1697. október 20-áról 21-ére éjjel 10—11 óra tájban

Késmárkon a vár közelében egy óriási embert láttak, a ki ágyúkat és löszereket állított fel. Az őt által megszólíttatván, ez az őrt visszakergette és eltűnt. Ugyanott még több ily alak is jelent meg más rettenetes társakkal és muzsikáltak, a szekerek és ágyuk körül ugrálván és tánczolván. E visió megírását Buchholtz ezen óhajjal végzi: bárcsak az Isten megzavarná a sántát és öldöklő segédeit, minket pedig szabadítana meg kegyelmesen minden bajból. A visiónak az értelmét abban találták, hogy későbbben 1709-ben Heister tábor-szernagy alatt a császáriak éppen azon a helyen állították fel ágyúikat, hol a torzalakok mutatkoztak. A támadásnak Késmárk nem is volt képes ellenállani és kegyelemre megadta magát.

1709-ben június 8-án Hunfalván időzött Buchholtz és nézte a sirásót, ki régi sirok között új sirt ásott és egy 3 ujjnyi vastagságú veresfenyű deszkából való koporsót kapart ki. A holt test mintha sárga zsákba lett volna varrva, olyan volt. Felállíttatván, egyenesen megállott, a nélkül hogy meghajlott volna. Ha ujjja felemeltetett, régi fekvésébe visszapattant. Füle, szája, orra, haja mind ép állapotban volt. Keze körül még csipkék látszottak, miből azt következtette, hogy német volt. Az esetet nagy csodának nézte Buchholtz, «mely isten igazságosságát mutatja, ki nem tűrte, hogy a gonoszt a jószágos anyaföld magába fogadja».

Ugyanazon év július 4-én éjjel 10—12-ig nagy mennydörgés volt. Buchholtz cselédjeivel mind a két szobában énekelt és imádkozott. És miután elcsendesedett a zivatar és másnap Kyrály Schimschai Éva asszony Hunfalván volt eltemetendő, elővette Buchholtz a sz. irást és hallotti beszédjéhez alapigét keresett. Feleségének is oda szóllott, hogy feküdjék le, mert az ég már kiderült; de egyszerre csak minden mennydörgés nélkül becsapott a villám a nagy-lomniczi lelkészlakba a fedelen át a szobába, hol csak úgy kigyózott a tűz, mely a pinczébe befuródott, a legnagyobb köveket szétzúzván. Az egész villámcsapás mint bomba tünt fel, mely a szobában szétpattant és melynek dörgésétől Buchholtznak napokig zúgott a füle. De az egész házban senkinek sem történt baja; «mert igen hasznos az igaznak buzgósgós könyörgése Jak. 5, 6.» Két évvel később 1711. július 9-én d. u. 3 órakor Nagy-Lomniczon a villám becsapott a toronyba, a tetejéről le a pinczébe. A toronyban volt a kántor és két mendikáns, kik az akkori szokás szerint a zivatar ellen harangoztak. A harangozóknak azonban nem történt semmi bajuk; mi az embereket

még megerősítette abban a feltevésben, hogy ima, éneklés és harangozás közvetlenül ártalmatlanná teszik a zivatart.

Valamivel később 1718-ban Gáspárek esete Lublón nagy feltűnést okozott. Hamis eskü után mint gazdag ember még ugyanazon évben meghalt. Haza járt éjjel, nappal. Evett, ivott az emberekkel, feleségét meglátogatta, a munkásoknál a mezőn megjelent rendesen fehér lovon. Előszeretettel kereste fel a lakodalmakat is. Egy és ugyanazon a napon Tokaj és Krakkó mellett látták. Beitko orosz pap azzal akart segíteni, hogy Gaspárek kriptájában felkeresték, szívéet kivették és helyére juh szívet tettek. A következő az lett, hogy Gaspárek ezt a papot éjjel meglepte és füttykössel annyira megverte, hogy alig volt élete is megmenthető. Miután a halott még mindig hazajárt április 26-án holt teste kiásatott, feje levágott és a maradványok elégettettek. Ez eljárás után Gaspárek saját testvéréhez jött, ki bíró volt Lublón és mondta: «ti engemet megégettetek, én azonban titeket jobban foglak égetni» s felgyújtotta a házat. Ezen eset után még 10-szer egymásután meggyúlt a város és a lakosok oly rémületbe estek, hogy többen el is költöztek. Buchholtz rokonának, Walde Jánosnak Lubló közelében megjelent, mellette ellovaglott, de nem bántotta. Ugyanott jött egy paraszt ember, ki komlót vitt a zsákban, ezt a vízbe vetette és csak nagy nehezen szabadult ez ki más emberek segítségével a hullámokból. Azután magától megszűnt a kísértet. Ezeket ily értelemben megírta Buchholtz fiának, Buchholtz Jakabnak, ki akkor mint tükészítő Elbingben dolgozott. Ő e híres esetet a tudós világgal is közölte, s ez külön disputációk és tanácskozások tárgyát képezte.

Ha Sir Browne Tamás még 1672-ben így irhatott: én mindig hittem és most is tudom, hogy boszorkányok vannak; azok, kik a boszorkányokat tagadják, a szellemeket általában sem ismerik el és azért nemcsak hitetlenek, de istentagadók is . . . . .¹ úgy nem fogunk csudálkozni, hogy Buchholtz is e tekintetben korának fia volt és a babonák befolyása alatt állott.

Késmárk városa birván a jus gladii, Buchholtz több halálítéletnek is tanuja volt, mely az akkori idő szellemében gyakori és kemény vala és a legtöbb esetben a VI. parancs

¹ Lecky: Geschichte der Aufklärung, deutsch von Dr. H. Jolowitz Leipzig und Heidelberg 1873.

ellen vétkezők ellenében alkalmaztatott. Buchholtz sok ily halálítéletet leir. Alljon itt néhány a kor jellemzésére.

Birnstein Menyhért lelkész neje szül. Izolkovius Anna házasságtörést követett el — bár férje többször kiszabadította a hóhér kezeiből, — ismét vétkezve s in flagranti tetten éretve pellengérré állíttatott, majd lefejeztetett s a városon kívül temettetett el. Büntársát megvesszőzték és a városból kikergették. 1706. márczius 20-án egy erkölestelen asszonyt a máglyán égettek el, mert kis gyermekét tűzbe dobta. 1708. október 8-án Fachmann Tóbiás mészáros nejét paráznaságáért Szatmári Váradi Dávid késmárki biró halálra ítélte és a bűnös le is fejeztetett a városon kívül. De még a gyermekek sem kiméltettek meg. Egy fiút rajta kaptak, midőn kanczával lépett nemi összeköttetésbe. Őt is, a lovat is porrá égették Nagy-Lomniczon (1713. október 17-én). 1724. deczemb. 8-án Késmárkon egy vak asszony fejeztetett le, kinek törvénytelen gyermeke született. Midőn a hóhér a karddal rá akart sújtani, nem egy, de három főt látott és ismételnie kellett a csapásokat, a mit persze az ördög művének tekintettek. stb.

Buchholtz az efféle halálítéleteket kortársai nézeteivel egészen egyezőleg helyesnek tartotta.

III.

Buchholtz szép tehetsége, alapos készütsége, hűséges működése a békében és tántoríthatlan kitartása a háborús időben, valamint feddhetetlen jelleme a társas életben oly kiváló sajátságok voltak, melyeket észrevettek és méltattak minden oldalról.

1705. deczember 8-án a XXIV szepesi város lelkészei főesperessé választották meg; mint ilyen a Rákóczy alatt bekövetkezett jobb időket felhasználta, hogy a felső-poprád-völgyi lelkészekből egy fraternitást szervezzen, mi meg is történt 1706. május 3-án Tepliczen. Az 1707-iki rózsahegyzi zsinaton mint a XXIV város képviselője szerepelt s itt a tiszamelléki consistoriumba választatott be. A zsinatról tett jegyzetét ez óhajttással zárja be: «Bárcsak a minden rendnek Istene, ki az egyház ziláltságát megszüntette, tartaná meg az egyházat az utókornak is jó rendben és igaz hitben, hogy képes legyen győzni eilenségei fellett.» — A zsinat elítélvén a pietistákat, Buchholtz a tiszamelléki consistoriummal 1707. augusztus 22-én Göllnitzen jelent meg, hogy Kephaldes

Sámuel helybeli lelkész pietistikus könyveit elkobozza. Buchholtz Zabler superintendensnek is bizalmas embere volt. A XXIV város egyházi visitatióját Zabler ő reá bizta, míg ő maga a Poprádvölgy alsó részét látogatta meg.

1708. július 31-én Lőcsén tartott második consistoriumban is részt vett Buchholtz. E gyűlés fosztotta meg hivatalától Hegyfalusi György rozsnói magyar lelkészt kicsapongó élete miatt s ítélte el egy évi börtönre s Kephalides Samu pietista hajlamaiért szintén elítéltetett és hivatalában is csak a javulás reményében s előkelő világiak közbenjárására hagyatott meg.

Tevékeny részt vett Buchholtz a Zabler 1709. május 11-én bekövetkezett halála után superintendenssé választott Schwartz János eperjesi első lelkész megválasztásában. Az új püspöknek Buchholtz szintén bizalmasa volt. Az esperesi hivatal akkor minden évben választás alá esvén, Buchholtzot a kartársak szeretete egymásután ötször tüntette ki a főesperességgel.

És a sok baj, a háborgatások kellemetlenségei, a harcok zaja és a lelkési s főesperesi teendők között még az irodalommal való foglalkozásra is jutott Buchholtznak ideje. Mindenik gyülekezetében sok híve volt; ezek gondozása s az isteni tisztelet tartása sok időt vettek igénybe, csak egy-egy keresztlevél kiállítása is akkor valóságos diploma-kiállítás volt a maga aranyos, ezüstös és színes festett betűivel. Buchholtz ezeket mindig maga állította ki. Ily körülmények között annál inkább méltatandó irodalmi tevékenysége is.

Midőn 1669-ben 26 éves korában Selmeczre nyilvános rendes «kollegának» megválasztatott «de principio theologiae» felett Schön Gáspárral tartott vitairata Lőcsén jelent meg nyomtatásban. Egy másik műve volt: «Suspiria quodam, per Georgium Buchholtz, in Késmark Germanorum et Slavorum Diaconum concionata ab a. 1688—1705, quae tempore pestis 1710 grassantis versibus latinis expressa sunt» — némely imák, melyek Buchholtz Györgytől, a németek és tótok lelkésztől Késmarkon az 1688—1705. évig szerkesztettek és a pestis idejében 1710-ben latin versekben kiadattak.

Kéziratban maradt¹ «Historischer Geschlechtsbericht» című s gazdag korrajzokkal ellátott műve. E munkához eredetig csatolva voltak Buchholtz minden bizonyítványainak, hiványának és egyéb okmányainak sajátkezűleg irt máso-

¹ Buchholtz Geschichtsregister S. 115.

latai, melyek azonban már nem találhatók, bár igen sok világosságot vetettek volna a kor viszonyaira. Érdekes ezen 507 lapot tartalmazó négyzetformában irt kéziratot megfigyelni. Az írás oly tiszta és határozott, hogy egyik betűje éppen olyan mint a másik. Német írálya az akkori időhöz viszonyítva kitűnő, latin írása, mely a német szöveg között hol prózában, hol versben fordul elő, remeknek mondható. Éppen úgy értette a tót nyelvet is. Magyar idézeteiből ítélve, ez a nyelv sem volt ismeretlen előtte.¹

Egy érdekes jegyzőkönyve volt a XXIV város lelkészeinek ily czímmel: «*Matricula XXIV Regalium Pastorum Moleriana et Jantschiana.*» E könyvbe évről évre, évszázadról évszázadra az illető főesperesek nem csak a nevezett lelkészi egyesület ügyeit és bajait, de a főbb természeti, hadi és társadalmi eseményeket is saját szemléletük és tapasztalásuk szerint lelkiismeretesen bejegyezték, úgy hogy e vastag foliáns könyv, mely folytatását a «*Matricula Goltriana*»-ban találta, hogy történeti forrás, mely valóságos unikum és pótolhatlan a maga nemében.² E kéziratot azért említem fel, mert Buchholtz is a maga idejében beleirta megfigyeléseit, melyeket a 942. lapon e szavakkal kezd és így vezet be: «*index rerum memorabilium in hacce matricula contentarum, opera et studio Georgii Buchholtz, Cibiniensis, pro nunc pastoris, Megalomnitzensis, nec non alma fraternitatis 24 regalium pastorum per Scepusium Senioris et venerabilis consistorii superioris Hungaria Cistibiscani Assessoris. Anno quo omnino ingemiscendum erat: Da paCeM gentI, ChrIste benIgne tVo,*³ mense majo congestus, atque in gratiam präfatae fraternitatis inque sui, suorumque memorium diuturnam manupropria, anno aetatis suae 66 insertus» — jegyzéke azon nevezetes dolgoknak, melyek e matriculában foglaltatnak és Buchholtz György kis-szebeni születésű és nagy-lomniczi lelkész, valamint a XXIV királyi város papjainak esperese és a tiszán-inneni tiszteletes consistoriumnak felső Magyarországon tanácsnoka által feljegyeztettek azon évben, melyben felsőhajtani kellett: Krisztus adj kegyesen a te népednek békét, május

¹ Genersich, *Gesch. Késm.* II. 218.

² A *Matricula Moleriana* nagybecsű kézirat az ev. egyház sajátja Késmárkon. Scholtz János, Mathaeóczi lelkész, a gyakran idézett «*Kirchliche Nachrichten*» című kézirat szerzője ezen matriculát 1802. szóról szóra lemásolta.

³ *Chronosticon* = 1708, midőn a Rákóczyak nyert előnyök jogok és szabadságok a kath. császáriak által már veszélyeztetve lettek.

hóban, a nevezett fraternitás és saját maga háladatos és tartós emlékére sajátkezűleg megírta 66 éves korában. A véletlen érdekes összetalálkozása, hogy *Holzmann*, ki *Xylandernek* is neveztetett, kezdte meg, *Buchholtz* pedig bevégezte, e *Holz* szóra visszaemlékezvén, ezt az epigrammát csinálta:

Holcemann signavit, sed *Buchholtz* ordine tali
Contulit ut vidoas, quidquid habere velis.

Már nyolczvanadik éve körül járt, a mikor még mindig biztos vonásokkal és szemüveg nélkül tudott írni az áldott aggastyán és megírta a magas Tátra sajtóságait és csodás szépségeit, melyeket már ifjúságában méltatott, 1664-ben megmászván a nagy-szaloki csücsöt.² A leíráshoz térképet is rajzolt és csatolt fia, melyet különösen *Berzevitz István de eadem Nagy-Lomniczon* tervezett és mely egész mű mai napig tanuja *Buchholtz* ügyességének, fáradhatlan tevékenységének és érdemeinek az irodalom terén is.³ A térkép a magyarországi Kárpátgyesület múzeumában *Poprádon* megtekinthető. Művei közül még egy, *Okolicsányi Mihály* tiszteletére kiadott emlékbeszédet említ fel *Cornidet* ily czímmel: «*Buchholtz Georgii Colossus memorialis in immortalis gloria symbolum D. Michaelis Okolicsányi S. C. R. Mattis ad Commissionen Pestiensem delegati Commissarii. Leutsoviae 1721.*»⁴

IV.

Nem volna azonban teljes *Buchholtz* életrajza, ha családi életéről is meg nem emlékeznénk.

Buchholtz atyja korán 1663-ban meghalván, *Buchholtz* lett a háborús időben megfosztott család jóakaró és szeretetteljes támasza. Édes anyja mint özvegy *Kis-Szebenben* lakott s leginkább fonásból tengette életét. Mikor aztán *György Sz.-Szombaton* iskolamester lett, az ő sorsa is jobbra fordult. *György* magához vette s ettől fogva ő gondoskodott róla. Uldöztetései között sem feledkezett meg soha a fiúi kötelességekről. Az anyja mindenüvé követte fiát. Vele volt *Dobsinán*, majd *Batizfalván* egészen 1688. január 6-án bekövetkezett haláláig.

¹ Klein, Nachr. u. Umst. ev. Pred. II. 79.

² *Buchholtz Georg*: Die Besteigung der Schlagendorfer Spitze 1664, k. k. priv. Wiener Anzeigen IV. p. 20.

³ *Hungariae antiquae et nove prodromus...* auctore *Mathia Belis*, Norimberge 1723.

⁴ *Clarissimi Danielis Cornides in regia universitate Hungarica quoda diplomaticae et heraldicae Professoris a bibliothecae custodis bibliotheca hungarica Pestini 1792.*

Buchholtz 1684-ben lépett házasságra elvévén Stephani Gáspár szepes-szombati szücsmester leányát: Zsuzsánnát. Házassága igen boldog volt s a nemes lelkű nő támogatása sokban hozzájárult Buchholtz fáradhatatlan munkásságához. E házasságból született gyermekei voltak: *Mária* (szül. 1685. február 1., férjhez ment 1701-ben Schwartner János gazdag késmárki mészároshoz, e leánya az 1710-iki nagy pestisben halt el férjével együtt); *Judith*, kiról atyja azt jegyezte fel, hogy kegyes, istenfélő, házias, alázatos, szemérmes, szótfogadó, nyájas és isten igéjében gyönyörködő volt, de e gyermeket 13 éves korában elvesztették; halálára az atyja egy mélyen vallásos kedélyből fakadt költeményt írt; *György* szül. 1688. nov. 3-án, ki atyjához méltó fiúvá vált,¹ és a ki iskoláit Késmárkon kezdte, majd magyar szóra Vilmányra ment, azután Rozsnyón tanult; theologiai tanulmányokra Danzigba, innen Greifswaldba ment, végül a szászországi egyetemen végezte azokat be 1713-ban. Liptóme gyében a nagy-palugyai iskolában lett 1714-ben tanárrá, itt meg is nősült 1715-ben. 1723-ban Késmárkra hívták meg igazgatónak Bohusch vagy Szeniczky helyére s mint ilyen diakonus is volt. Főleg a természet-tudományokkal foglalkozott. A bel- és külföldi természet-tudósokkal folytonosan összeköttetésben volt s külföldi szaklapokban és önállóan adta ki dolgozatait. 1737-ben az erfurti természetvizsgáló társaság tagjai közé választotta be. Kitűnő volt mint egyházi szónok és mint költő is. 1737-ben halt meg 49 éves korában. — Buchholtz negyedik gyermeke *János* volt, ki azonban már 6 éves korában elhalt. Ötödik gyermeke *Jakab*, (szül. 1696 december 28. Ez tükészítő lett Lőcsén; de e mellett szenvedélyes természetbúvár volt s mint ilyen a királynő Mária Terézia figyelmét is magára vonta gazdag ásványgyűjteményével, melyet Bécsbe küldött, a királynőtől 200 arany jutalmat nyervén. A márkusfalvi márványköveket is ő vizsgálta meg először s «Diarium titulo theatrum naturae curiosorum» czímmel 1753-ban jelentését be is nyújtotta Mária Teréziának.

Id. Buchholtz szelleme valósággal gyermekeiben élt tovább. Derék neje 1710-ben halt meg. A 68 éves öreg ember azonban nehezen viselhetvén az özvegység bajait, még egyszer megnősült s egy Lehoczki Mária nevű özvegy nőt vett feleségül. A kor viszonyait jellemzi, hogy a prot. lelkésztől Schmidt Ferencz batizfalvi plébános az esketési

¹ L. Georg Buchholtz der Jüngere in der Biographie berühmter Zipser von Jakob Meltzer 1832.

stólát megkövetelte, daczára, hogy semmi dolga nem volt az esketésnél. Buchholtznak 3 frtot kellett fizetnie.

Az erős testalkatú férfiút végre megtörte a sok küzdelem. 1724 elején már gyengélkedett, tavasszal súlyos betegségbe esett. Utolsó óráját közeledni érezvén áhitatos szellemben, mint az családjában otthonos volt, imával és sz. vacsora élvezetével készült a halálra. A kath. lelkészt is magához hívatta és a következőket kötötte szívére: miután minden test útján én is el megyek, kérem az engedélyt, hogy az én testem a templom körüli sírkertben temetessék el, ha nem, akkor fiaim nemesi lakásom kertjében fognak engemet eltemetni. A szerzetes viszonzá: Buchholtz úr, ha meghal, akkor az urat nem a templom körüli sírkertben, de magában a templomban fogom eltemetni nem mint lutheránus lelkészt, hanem mint nemes embert. És valóban szükség volt a temetésre, mert Buchholtz Nagy-Lomniczon magán lakásán 1724. május 11-én reggel egy órakor meghalt s megszűnt az az élet, mely 81 évig szenvedésekben és tettekben, megpróbáltatásokban és áldásokban oly gazdag volt.¹ A kath. lelkész szavát tartotta. Buchholtz testét a templomba vitték a távolról és közlelről összesereglett közönség őszinte és óriási részvéte mellett. A gyászbeszédet tartó lelkész 1. Móz. 25, 8 felett tartott predikációt: «És elfogyatkozván meghala Ábrahám, jó vénséggel megelégedvén és az ő népéhez megtakarították.» A szónok a beszédben Buchholtz czímerére hivatkozott, melyben egy fa és két csillag volt látható, Buchholtzot hasonlítván ama jó fához, mely csak jó gyümölcsöket hozott, két fiát azonban, a két csillagra rá mutatván, oly két fényes pályafutásnak jellemezvén, mely világos és tiszta fényben ragyog. A kath. püspök Peltz János, ki akkor véletlenül pörös ügyben erre járt és mint kis-szebeni születésű, Buchholtzot jól ismerte, az egész eljárást helyeselte és maga is ott maradt volna a temetésen, ha nem kellett volna okvetetlenül folytatni útját. Temetése úgy tűnt fel, mint a nap békés leáldozása zivataros nap után.

Ha valakire, úgy Buchholtzra alkalmazhatjuk Horatius szavait: integer vitae scelerisque purus.

Legyenek e sorok emlékkő gyanánt id. Buchholtz György 167 év óta hemohosodott s részben elfeledett sirja felett.

Weber Sámuel
sz.-bélai ev. lelkész.

¹ Klein, Nachr. ev. Geistl. II. kötetében, tehát tévesen mondja, hogy Buchholtz 82 éves korában 1725-ben május 14-én meghalt volna, midőn a fentebbi adatot magából a családi krónikából merítettem.

KÖNYVISMERTETÉS.

F. Max Müller. *Natürliche Religion*. Leipzig, 1890.

Qu'est ce qu'une grande vie?! — „Une pensée de la jeunesse, réalisée par l'âge mur“ — de Vigny-nek ez a szép mondása merült fel önkéntelen emlékezetemben, midőn a fentebbi művet olvasván, az első felolvasás végére jutottam. És méltán, mert e felette tanulságos fejezetben nem is egy, hanem két „nagy élet“ felemelő példájával találkozunk.

Az egyik a kora ifjúságtól kezdve egy azon magasztos eszme megtestesítéséért bámulatos erővel és kitartással küzdő agg tudósé, melynek gyümölcse két nagyra hivatott ismeretágnak: a vallás- és nyelvtudománynak felvirágoztatása s a mythologia tudományának megteremtése. A másik az élet prózai gondjai és küzdelmei között folyton egy magasabb cél megvalósításán munkálódó skót juristáé, melynek eredménye a legfenségesebb tudomány, az Isten igaz ismerete művelésének lehetővé tétele, hosszú időre biztosítása. Az egyik szellemének egész erejével, a másik egy hosszú és küzdelemteljes élet folyamán gyűjtött anyagi javakkal áldozik az emberi művelődés, a szellemi fejlődés oltárán. E két valóban „nagy élet“ képét ecseteli néhány vonással az ismertetendő mű első s a fáradhatlan kutató által elért eredmények egy részét foglalja magában a többi 19 felolvasása.

Lord Gifford — róla kell első sorban néhány szóval megemlékezni — sok ideig talány volt még legbensőbb barátai előtt is. Életpályája — előbb az ügyvédi, majd a bírói — inkább a földi, mint az égi igazság felkutatására szentelve, nem árulta el azt a mélyen érző „és magasra tekintő lelkét, a milyennek végrendelete által bizonyult. A földi vagyon látszólagos nagyra becsülése, az a mohó buzgalom, a melylyel szerény anyagi helyzetéből Skóczia egyik legvagyonosabb polgárává küzdötte fel

magát, egyáltalán nem a „magasabb kincsek“ után vágyó benyomását tette az őt közelebről nem ismerőkre, bár a nemes célú, emberbaráti intézetek mindig bizton számíthattak pártfogására. Csak egyes mély és önálló gondolkozásra valló nyilatkozatai, miket legszűkebb barátai és családi körben tett s az a szenvedélyes szeretet, a mélylyel üres idejében — a hét szombatján és vasárnapján — kedvencz írói, egy Plato, Spinoza, valamint a kiválóbb költők és vallásbölcészek társaságában időzött: engedtek egy-egy bepillantást valódi ismeret után vágyódó lelkébe.

Pedig ez a kiváló férfi nemcsak maga kereste mindvégig a rendelkezésére álló eszközökkel s a neki adatott talentum szerint az emberi szem elől eddigelé eltakart igazságokat, hanem e mellett élete főgondját az képezte, hogy mások és pedig minél többen, ha ez időszerint nem is, egykor tisztán láthassanak oly dolgokban, a melyekre nézve ő biztos tudásra eljutni nem tudott.

„Miután sok éven át“ — olvassuk 1885. aug. 21-én kelt végrendeletében — arra a mély és szilárd meggyőződésre jutottam, hogy Isten igaz ismerete . . . hogy igaz és szívből átérzett ismerete az ember és világ Istenhez való viszonyának és ismerete az ethika és morál valódi alapjainak . . . az emberiség legfőbb jólétének eszköze és tökélyesbülésének biztos fundamentuma: elhatároztam, hogy tanszékeket vagy kollegiumokat alapítok és szervezek, ezek által a nevezett ismeretágak művelését előmozdítandó s reájok vonatkozólag Skócia összes lakossága között egészséges nézeteket meghonosítandó.“

E nemes cél elérése végett az edinburghi egyetemnek 300,000 frtot, a glasgowi és aberdeeni egyetemeknek 240,000 — 240,000 frtot, a st. andrews-i egyetemnek 180,000 frtot, tehát a négy egyetemnek összesen 960,000 frtot hagyományozott, oly rendeltetéssel, hogy a jelzett összegek kamataiból mindegyik egyetem egy-egy katedrát tartozik fentartani, melyeknek feladata leendő: a természeti theológiának — e nevezetet a legtágabb értelemben véve — tanulmányát minél intensivebbé, az elért eredményeket minél szélesebb körben ismertekké tenni s az emberiség tanulságára és épülésére értékesíteni. E tanszékekre a megjelölt egyetemek szaktanácsai hívnak meg kiváló, ismereteket gyűjteni s másokkal közölni képes tudósokat. A felolvasások a hagyományozó célzatának megfelelőleg teljesen nyilvánosak s két-két éves periodusokban tartandók, úgy azonban, hogy egy azon felolvasó háromnál több periodusra ugyanazon városban nem marasztható meg, és pedig azért, hogy a kitűzött tárgy minél több kiváló egyén által és minél több oldalulag világtíttassék meg.

A hagyományozó magas gondolkozását és páratlan igazság-szeretetét kiválóan jellemzi, hogy minden felekezetiességen felül-emelkedve, a meghívandó professorokkal szemben semmi egyéb követelmény támasztását nem kívánja, mint „hogy tehetséges, számba vehető szakférfiak, és igazi gondolkozók legyenek, a kik csupán az igazságot szeressék és annak felkeresésén lélekkel munkálódjanak“. Óhajtaná, hogy az Isten, Ember és Világ s ezek viszonyának tudománya szorosan természettudományilag tárgyalassék, akár csak az astronomia és chemia, azaz oly módon, hogy ne önkényes feltevések és szörszálhasogató okoskodások, hanem szilárd alaptételek és tudományos, nyomorlonyomra a legnagyobb körültekintéssel haladó módszer segítségével alkottassanak meg a kérdésre vonatkozó elméletek. A mellett minden e körbe tartozó tárgy teljesen szabadon, csak az igazság követelményét tartva szem előtt vitattassék meg, mert hagyományozó meg van győződve róla, hogy „a szabad discussióból csak jó származhatik“.

„A felolvasások“ — rendeli e valódi emberbarát tovább — „nyilvánosok és népszerűek legyenek, azaz nem pusztán egyetemi hallgatóknak, hanem minden körnek véánva, mivel véleményem szerint e tárgyat mindenkinek tanulmányozni kellene, bírjon bár akadémiai képzettséggel vagy nem. Ez az ismeret, ha reális, képezi meggyőződésem szerint minden jólétnek alapját . . . Javasolom továbbá, hogy a tanárok az általános és népszerű előadások tartásán kívül a komolyabb tanulmányokra alkalmasokból szűkebb körű hallgatókört alakítsanak, melyet a szokott módon vezessenek és írásbeli, valamint szóbeli oktatás és vitatkozások útján képezzenek“. Az arra érdemes előadásokat vagy előadássorozatokat a kamatok felett rendelkező egyetemek kiadják, vagy az előadókat ezek kiadásában támogatják.

Lord Gifford ezen, a tudomány valamint az emberiség elismerését és háláját méltán kiérdemlő alapítványai egyikének, a glasgowinak eredménye az előttünk fekvő, egy évi 20 felolvasásos cyclust magában foglaló kötet. Írója *Müller Miksa*, a nyelv-, a mythologia- és a vallás-tudományainak régóta előnyösen ismert munkása. Korára s néhány korábban megkezdett vagy tervbe vett munkájára tekintettel, nem kíván jelöltetni a L. Gifford által alapított tanszékek egyikére sem, habár nevét mindenütt emlegetik. Edinburghban, Glasgowban és St. Andrewsban levő barátait kéri is, hogy a választásoknál az ő jelöltségétől tekintsenek el. Midőn azonban a glasgowi egyetemi tanács annak daczára Müllert hívja meg első előadónak e nagy jelentőségű tanszékre, és pedig egyhangúlag: tudósunknak nincs elég

ereje nemet mondani. Pedig a felajánlott tanszék elfogadásával, mint műve első felolvasásában olvassuk, egészen új élet kezdődik reá nézve. Sokat azok közül, a mikkel előbb foglalkozott, abba kelle hagynia, de másfelől alkalma és pedig fényes alkalma nyilik arra, hogy egész élete munkáját összefoglalja.

E tanulásokban gazdag élet munkásságának tulajdonképeni kezdete 1843-ra vihető vissza, a mikor Schelling hire által vonzatva, több ifjú bölcsészethallgatóval együtt Berlinbe megy, Lipcsében megkezdett bölcsészeti tanulmányait befejezendő. Itt nemcsak hallgatta a nagynevű bölcsész előadásait, hanem oly szerencsés volt, hogy az agg tudóssal személyesen is megismerkedhetett. Schelling, a ki egyébként élte alkonyán már inkább költő és próféta, mint philosophus volt, a mythologia és vallás bölcsészettét tárgyaló előadásaival, maradandó benyomást tesz a törekvő ifjura. De még sem annyira az előadásokat jellemző mélység és eszmegazdagság, mint inkább a bennök a fiatal Müller előtt feltűnő némely hiányok hatnak elhatározólag egész életére és működésére.

Müller ugyanis, mielőtt bölcsészeti tanulmányokat folytatott volna, Lipcsében philologus volt s egyebek között az akkor nagynevű Fleischertől és Brockhaustól az arab és sanskrit, azonkívül Berlinben Rückerttől a perzsa nyelv és irodalomba nyer bevezetést. Nyelvi és irodalmi ismeretei világánál Schellingnek néhány, a keleti vallásokra vonatkozó állítását kellő alap nélkül valóznak találván, ekkor érlelődik meg benne a meggyőződés, hogy a Rigvéda teljes ismerete nélkül egyetlen alapos mythologiai és vallásbölcsészeti elmélet sem állítható fel. Ez eszme hatása alatt Párisba megy, hogy ott Burnoufot hallgassa s a Védák és terjedelmes commentárjaik kéziratait lemásolja és összehasonlítsa. Terhes, rengeteg munka volt ez. Mert a sanskritot abban az időben még korántsem ismerték annyira, mint jelenleg és az egész irodalom, melyen Sayananak a Rigvédához írt nagy commentárja nyugszik, akkor még csaknem teljesen terra incognita volt. Ez irodalmat előbb még fel kellett fedezni s az akkor u. n. királyi könyvtár, vagy Burnouf privát könyvtára kézírataiból tanulmányozni. Sokszor csaknem erőt vesz rajta a csüggeteg gondolat, hogy kénytelen lesz az egész munkát abba hagyni s mint priv. docens valamelyik német egyetemre visszatérni. De Burnouftól bátorítva és támogatva, mégis kitart.

Midőn azonban a nagy fáradsággal megszerzett, tanulmányozott és lemásolt kéziratokkal Londonba megy, hogy néhány kéziratot a Keletindiai Kátéival összehasonlítsa s a sanskrit tudósok nestorával, Wilsonnal megismerkedjék: új felhők gyü-

lekeznek az első nagyobb munka befejezése előtt álló ifjú tudós terveinek láthatárán. A pétervári Akadémia ugyancsak a Rigvédát és a Sayana commentárt szándékozik kiadni s e végből ép azokat az iratokat kéri a Keletindiai Háztól, a melyek megtekintése végett ment Müller főként Londonba. Azonkívül ugyanakkor Wilson útján a Keletindiai Társaság Keletindia legtanultabb panditjait felhívja, hogy hajlandók lennének-e a Rigvédának Indiában való kiadására.

Müller összes törekvései hajótörést látszottak szenvedni s minden munkája haszon és eredmény nélkül maradni.

Ám mindkét fenyegető veszély szerencsésen elvonult feje fölül. A Keletindiai Társaság igazgatói mégis voltak annyi figyelemmel a buzgó orientalista iránt, hogy nem küldték el a kért kéziratokat Pétervárra az épen ezek tanulmányozására jött ifjú tudós elől; az indiai panditok pedig nem vállalkoztak a Rigvéda és kommentárja kiadására, egyszerűen azért, mert a véda-irodalom kellő ismerésének híjával voltak. A Keletindiai Társaság ily körülmények között Wilson ajánlatára Müllert bizta meg a Rigvéda kiadásával.

Bármennyire megfelelt is a nyert megbízás Müller e korbeli munkásságának, még sem könnyű szívvel határozta rá magát annak az elfogadására. Egyfelől ugyanis Angliában való hosszabb tartózkodása által mintegy fel kellett adnia a német egyetemek valamelyikén való alkalmaztatásának igényét, másfelől meg a reá bízott munka sok oly mellékes és időrabló teendővel volt egybekötve, hogy ezek végzése által a maga elé kitűzött céltől részben mégis eltérített. Mert hisz a Véda nála csak eszköz volt a cél elérésére: a mythologia és vallás bölcészetét megbízhatóbb anyagból építeni fel, mint azt Schelling élte végső szakában tenni képes volt.

Ha azonban a szinte váratlanul támadt kedvezőbb szél iránya nem egyezett is meg teljesen a követni óhajtott út irányával, mégis reménye volt, hogy ha azonnal nem, hát később biztos kikötőbe juthat el. Erre nézve egy más kedvező körülmény is közreműködött. Anglia egyik egyeteme, az oxfordi, az újkori irodalom és nyelv tanárául alkalmazta tudósunkat s ez alkalmul szolgált neki arra, hogy szabad idejét a nyelvtudomány tanulmányozásának szentelje. A nyelvtudomány benne első rendű művelőt, Müller pedig a nyelvtudományban célja elérésére kiválsón fontos eszközt s illetve segítséget nyert. A nyelv tanulmánya — mondja Müller — a bölcészethez és a mythológiához egyaránt nélkülözhetlen előfeltétel és bevezetés. Bármely irányban döntsön is a jövő a nyelv igaz természetét illetőleg, tisztán

gyakorlati szempontból kétségtelenül világos, hogy a nyelv ránk nézve legalább is a gondolkodás eszköze s hogy a bölcsészre nézve e műszer ismerete ép oly lényeges, mint a mily nélkülözhetlen a hajósra nézve a maga hajójának és kormányának ismerete.

Az oxfordi előadások eredménye a két kötetes: „Felolvasások a nyelvtudomány köréből“, mely nagy elterjedtségnek örvend s magyarra is lefordítva a nyelvtudomány tanulmányozásának nálunk még ma is egyik legjobb eszköze. E mű első kötetében Müller a nyelvet analitikailag tárgyalja. „A nyelveket úgy vesszük, mint a hogy azokat találjuk, visszavezetjük őket legeredetibb alakjaira, osztályozzuk s azután elemezzük minden egyes szót, míg oly alkátrészekre nem akadunk, a melyek a további elemzésnek ellenállanak. Ezeket az alapelemeket gyököknek nevezzük és egyelőre mint végső tényeket fogadjuk el. Ha most már a szavak tovább fejlődését figyelemmel kísérjük, a fejlődés oly fokával ismerkedünk meg, a melyen világosan láthatjuk, mint keletkezik s ágazik el egyazon törzsből számos különböző jelentés. E legrégebbi elágazások között találkozunk szavakkal, melyeket az u. n. ós mythológiából ismerünk. Majd rájövünk, hogy a mythologia körébe tartozó kifejezések korántsem tisztán vallási fogalmakra szorítkoznak, hanem hogy a nyelvfejlődésnél bizonyos periodus alatt mindent mythologiai kifejezésmódban lehet vagy kell adni.“ A nyelvtudományi felolvasások második kötete azután azt a tényt igyekszik bebizonyítani és megvilágosítani: „hogy a mythologia a szó sajátlagos értelmében elmaradhatlan fejlődési foka az emberi szellemnek, hogy annak talányai közül az általános nyelvfejlődés tanulmányozása útján nagyon sokat megfejtethünk.“ Ugyancsak a nyelvfejlődés és mythologia szoros összefüggésével foglalkozik szerzőnk több essayben, a melyek az u. n. összehasonlító mythológiának vagy a mythologia tudományának szolgálnak alapul. Ezeknek köszönhető, hogy daczára a sok oldalról ellene intézett támadásnak és kifogásoknak, a mythologia tudománya — mint ezt Müller önérzettel hangoztatja — ma ép oly szilárd alapokon nyugszik, mint akár a nyelv tudománya.

A mythologiai vizsgálatok egészen természetszerűleg ismét ahhoz a problémához vezetik vissza tudóunkat, a melyből kiindult: a vallás eredetének és fejlődésének kérdésére. Ide vonatkozó nézeteit az ind vallásra alkalmazva: „Vorlesungen ueber den Ursprung und die Entwicklung der Religion“ című művében fejti ki, a melynek megírására meg Londonban tartott Hibbert-felolvasásai szolgáltak alapul.

A most említett mű s illetve felolvasások ismét egy nagy horderejű munka és vállalat szükségének belátására vezetik. A vallás eredetére és fejlődésére vonatkozó vizsgálatai közben ugyanis arra a meggyőződésre jut, hogy a kérdéses problémák sikeres és minél alaposabb tárgyalásához nemcsak a Védáknak, hanem kelet összes szent könyveinek megbízható fordítása feltétlenül szükséges. Ez azonban nem könnyű feladat volt. A Rigvéda kiadását ekkorra ugyan bevégezte, de a fordításra a vele járó óriási nehézségek miatt maga nem vállalkozhatott. Németország egyik kiváló tudósa, ki e munkára valóban hivatott lett volna, nyiltan és elismerésre méltó őszinteséggel kijelentette, hogy a Védák fordítása a jövő század feladatai közé tartozik.

Ám a fordítás szükséges és fontos volta iránti meggyőződés Müllert mégis arra indítja, hogy oxfordi tanszékéről való lemondása után, a melyen huszonöt évig működött, a legképzettebb európai és indiai orientalistákból egy kis társaságot szervezzen, a melynek támogatásával az óriási munkát megkezdhesse és keresztülvihesse. E társaság által tervbe vett fordítások 48 kötetre voltak tervezve, melyek közül a glasgowi felolvasások idejéig 30 kötetnyi jelent meg. Az anyag tehát, melynek a felkutatására és rendezésére szentelé életének java részét, nemcsak a keleti nyelvek birtokosai, hanem minden tanulmányozni akaró számára legalább részben készen, összegyűjtve volt.

De mielőtt még vallástudományi kutatásainak eredményét összefoglalná, szükségesnek tartja a nyelv és gondolkodás egymáshoz való viszonyát illető nézetét kifejteni és igazolni. „Kezdetől fogva semmi kétségem nem volt az iránt, hogy nyelv és gondolkodás egymástól elváhatlanok, hogy a nyelv nem mint közönségesen felvették: gondolat + hang, hanem hogy a gondolat: nyelv *minus* hang. Ez állásponton éreztem magamat jogosultnak a mythológiának oly módon való tárgyalására, a hogy én tettem, nevezetesen nyelv-pathologiai folyamat gyanánt való felfogására és ugyanezen okból kísérlettem meg a vallási fejlődés némely rejtélyének a nyelv analysise segélyével való felfedezését.“ Azonkívül még egyes támadások, különösen Gruppe tanáre elleni védekezés szüksége is arra indították Müllert, hogy „A gondolkodás tudománya“ című művét közzé tegye, melynek a nyelv tényei által megvilágított főtétele: „Nincs nyelv ész nélkül és ész nyelv nélkül.“

Ezekben akarja Müller azt a vörös fonalat feltüntetni, mely irodalmi művein keresztül huzódik és a mely hallgatói előtt bizonyítékaul szolgál annak, hogy a természeti theológiára vonatkozó felolvasásai, a melyekre a glasgowi egyetem meghi-

vása folytán vállalkozott, a megkezdett mű szükséges befejezése lesznek. Meg akarja ezek folyamán, a mennyire lehetséges, mutatni, hogy az út, mely a nyelv tudományától a mythologia és gondolkodás tudományához vezet, az egyedüli biztos ösvény, a melyen a vallás tudományához juthatni. A vallástudományt ennél fogva úgy tekinti, mint próbakövét a nyelv, mythologia és gondolkodásra vonatkozó elméleteinek és reméli, hogy ez elméletek meg-erősítést fognak nyerni általa. „A mű, melyet 1843-ban Lipsceben* kezdtem, ha életben maradok, eme felolvasásokban, melyeket az önök kegyéből a glasgowi egyetemen tarthatok, befejező összefoglalását fogja megnyerni.“

Az összefoglalás munkáját szerzőnk a következő 19 felolvasásban kezdi meg, a melyekben a legváltozatosabb, sőt szinte összefüggéstelennek tetsző tartalmat öleli fel. A II—VII. felolvasások folyamán a vallásra vonatkozó főbb meghatározások kritikájával kapcsolatban a saját definitióját fejti ki és igyekszik igazolni. A VIII—X. felolvasásokban a természeti theologia tárgyalásánál követendő módszert állapítja meg. A XI—XX felolvasásokban pedig a természeti vallás tanulmányozásánál figyelembe veendő és rendelkezésre álló anyagot részletezi.

Vallásról, a vallás körébe tartozó ismerettárgyak vizsgálásáról lévén szó, a legelső teendő a vallás lényegét, igaz mivoltát megállapítani. Ámde ez nem oly könnyű feladat, mint a minőnek első tekintetre látszik. Nem mintha az előmunkálatok hiányoznának, ellenkezőleg szinte megmérhetlen anyag az, melyet a tudomány e kérdés megoldásához annyi századon, sőt évezreden át összehalmozott. Csakhogy a számos meghatározás, melyek közül választanunk kellene, csak kis részben és itt is jóformán csupán látszólag egyező; legnagyobb részben pedig egymást kizáró, egymásnak határozottan ellentmondó.

Az egyik szerint a vallás az ismeret legmagasabb neme, míg a másik szerint az ismeretnek a vallásban semmi helye és szerepe. Az egyik az áldozatban, az Isten igaz történetében látja a vallás valódi karakterét, a másik szerint meg ez a valáshoz nemcsak hogy szükségképen, hanem egyáltalán nem tartozik. Az egyik szerint a vallás forrása a legnemesebb érzés, az isten-, ember- és általános lényyszeretet, a másik pedig a legönzőbb érdekből látja fakadni és abból táplálkozni a vallásos jelenségek élő szervezetét. Hasonló ellentétes elemekre találunk a különböző, nagyobb körben elterjedt régibb és új keletű meghatározásoknál, a melyekről az etymologia ad értesítést. Igaz,

* Berlint kellett volna írnia.

hogy közelebből vizsgálva s a tudomány és logika bonczkésével izeikre szedve, mégsem annyira ellenmondók e meghatározások. A szavak, mik e meghatározásban szerepelnek, meglehetősen tág körű, ismét értelmezésre szoruló s a legtöbb esetben önkényesen használt fogalmak kifejezői. Úgy, hogy az ellenmondóknak tetsző szavak nem mindig ellentétes fogalmak kapcsán hozhatnak forgalomba. Azonban még ha ezt figyelembe vesszük is, valami kis maradék, bármely két vagy több meghatározást vessünk össze, mégis mindig tartalmaz összeférhetlen elemeket.

Nincs hát más hátra, mint új, az előbbi meghatározások életképes elemeit magába felvevő s az ellentéteket kiegyenlítő meghatározást állítani fel.

Minden meghatározásnak, mint azt a logika tanítja, a meghatározandó tárgy summum genusából kell kiindulnia, azután a summum genusot megszorító azon különbségeket felsorolnia, melyek által egyéb, ugyanazon genushoz tartozó tárgyakat a meghatározás köréből kizárunk.

Itt a keresett summum genus a *tapasztalat*. A vallás első sorban tapasztalat, ez az a tétel, melyre a helyes meghatározást alapítani kell. Hogy mi értelme és jelentősége van e tételnek, azt a tapasztalat fogalmának elemzése útján láthatjuk be. A mi egész tapasztalatunk ugyanis érzésekből, képzetekből, fogalmakból és nevekből áll, a melyek közül az érzés és képzet magyarázatot meg nem engedő végtények. Gondolkozást és nyelvet, bármily szövevényesnek lássék azok épületének egyik-másik része, le tudunk ezekből vezetni; de a gondolatból sohasem vagyunk képesek az érzések magyarázatához jutni el. Hogy mi az érzés, erre nézve talán leghelyesebben felelhetnők: az érzés legmagasabb és legáltalánosabb értelemben ellenállás teljesítése. Ez ellenállás lehet subjective öröm vagy fájdalom, avagy bizonyos, szavakkal meg nem határozható lelki állapot, a melyből fejlődnek azután ki a magasabb tudalmi fokozatok.

Ezek közül a képzet már tudatos és határozott érzés, melynek jellemző sajátosságát végessége vagyis határoltsága képezi. Hogy képzeink végesek vagy határoltak, ez nem jelent egyebet, mint hogy mindazok a tárgyak, a melyek általunk elképzelhetők s ennél fogva megérthetők és névvel illethetők, szükségképen határoltak, környezetüktől megkülönböztethetők és mérhetők. Ez áll nemcsak a tér és időre vonatkozó mennyiségi, hanem minőségi képzeinkre is. A mai tudományra nézve hang, szín, hő stb. mérhető, határozott jelenségek.

Ámde a végesség és határoltság szellemi természetünknel fogva, mintegy correlativumát, feltételezi a végetlenséget és határ-

nélküliséget. A végest mi mindig valami végetlennel vesszük észre, egyszerűen azért, mert pusztán egy tárgyhoz tartozó, abszolút határt elképzelni képesek nem vagyunk. A határozott körvonalú négyzethez kénytelenek vagyunk odagondolni a határnélküli tért is, mely azt környezi. A mult és jelen, a jelen és jövő között, avagy bármely meghatározott időtartam előtt és után képtelenek vagyunk abszolút határpontokat képzelni. Az ok okozati láncolat, úgy visszafelé az okok sorozatán, mint előre, az okozatok egymásutánjában, határtalan folytonosságot tüntet fel.

Azonban jól meg kell jegyeznünk, hogy az együtt észrevett véges és végtelen a tudalomban nem különülnek el azonnal, hanem az utóbbinak képzete mint valami homályos, tisztán fel nem fogott, de állandó alkatrész kíséri a véges képzetet. Csak a fejlődés későbbi fokán, a tudalomnak kül- és belterjesebbé váltával képződik ki és lesz testté a megfelelő szóban a végtelen vagy legfőbb lény fogalma. Egyébként úgy a mult, mint a jelen primitív vallásalakjainál találunk szavakra, a melyek kétségtelesen mutatják, hogy az illető népek már fejlettségök kezdő stádiumán alkottak a végetlenről némi — habár nem teljesen tiszta — fogalmat. Így a Védák *Aditi*-ja, mely minden valószínűség szerint az *a* privativum és *dita* = kötött származéka, tehát *kötetlen, határtalan* jelentéssel bír; a Csendes óceán néptörzseinek *Mana*-ja, mely a természeti erőktől különböző természetfeletti, áldozatokkal kedvezően befolyásolható hatalom; az indiánok *Manito*-ja, mely eredetileg a mi világunkon túl levő valamit jelentett s az inség jelzésére mint alkalmas kifejezés e században alkalmaztatott: mind azt mutatják, hogy a végessel együtt érzett végtelen már régen a tudat alkateleme gyanánt szerepelt.

Ha most már összes képzeteinket, a melyekben, mint láttuk, a véges mindig végetlennel kapcsolatosan jelenik meg, vizsgálat alá vesszük, három nagy mező tárul fel előttünk, u. m. a *Természet*, az *Ember* és az *Én* világa.

A *természetben* ismét: 1. teljesen felfogható, 2. félig megérthető és 3. megfoghatlan tárgyakkal találkozunk. Az elsőket — milyenek p. o. a kövek, csontok, fadarabok stb. — teljesen felfoghatjuk, minden oldalról érinthetjük, érzékelhetjük s mögöttük más valamit, a mi a végtelen képzetéhez tartozónak volna tekintendő, nincs okunk keresni. Ellenben a fák, hegyek, folyamok és föld már tág teret engednek részben való felfoghatóságuk mellett a végtelen képzele számára is. A fa a maga földre nyúló gyökereivel, fejünk fölött elterülő koronájával, vagy magasba törő sudarával, nemkülönben titokfedte életerejével a végest a vég-

telennel, a megfoghatót a megfoghatatlannal köti össze. Hasonló áll az elérhetlen magasságú és óriási kiterjedésű hegyekről, a melyek mögül felhők, nap merülnek egyszerre fel s melyek mögé csillagok, hold bújnak egyszerre el. A hegyekhez a kezdet és vég nélkülinek tetsző folyamok, a melyekről az ősemberek nem tudhatták, hogy honnét jönnek és hova lesznek, úgy szintén az egyszerre határoltnak és határtalannak is tetsző föld sorakoznak, a melyek a végetlent szintén magukban rejtik. Mindezek mellett tapasztalatunk oly tárgyakkal is hoz bennünket érintkezésbe, a melyek a szó közönséges értelmében teljesen megfoghatlanok. Így p. o. a felhők láthatók, de nem tapinthatók. Vagy ha ezeket még a félig megfogható tárgyak közé sorozzuk is, az ég, a csillagok, a hold, a nap mindannyian s kívülök még sok más, teljesen érthetetlenek. Mindezen észrevételekben a végetlen túlnyomó a végeessel szemben és az emberi szellem akarva nem akarva kénytelen valami olyast, a mi a végest meghaladja, felvenni. Joggal mondhatjuk, hogy tapasztalataink útján a végetlennel tényleg érintkezésbe jutunk; látjuk és érezzük azt. A midőn a határt észreveszszük, nem tehetjük, hogy a határon túlit is ne érzékeljük.

Ha most már az ezen tárgyak tapasztalatából eredő valóságos képzeteket vesszük szemügyre, azonnal láthatjuk, hogy az első osztályba sorozottak a vallásos fejlődésre úgy szólván mi jelentőséggel sem bírnak, hogy ellenben a második osztályba tartozó tárgyak alkalmas anyagot szolgáltatnak az u. n. félistenek képzésére, míg a harmadik osztály tárgyai amaz észrevételek létrejöttére adtak alkalmat, a melyekből az ó-világ legtöbb főistene állott elő.

A végetlen azonban nemcsak a természet fátyla mögött fedezhető fel, habár e nemű nyilvánulásai a mythologiai és valóságos képzeteknek kétségen kívül legeredetibb és leggazdagabb forrása. Ha ugyanis az *embert mint tárgyat*, mint élőlényt tekintették, érezni kellett, hogy az több, mint egy folyam, fa vagy állat. Volt abban valami — most lehelet, majd szellem vagy lélek néven nevezve — a mit észrevettek és mégsem vettek észre; a mi a test mögött rejtőzött és a mi már ősrégi hit szerint teljesen el nem nyészhetett, habár a testet, melyben lakozni látszék, betegség vagy halál elpusztította is. A végesben rejlő végetlen elemet itt a halhatatlanság alakjában látjuk fellépni, mi által a végetlen fogalmát tágitjuk ugyan; de ellenmondó, össze nem férő elemet nem vezetünk abba be.

Hogy szülőink, nagyatyáink s általában eldődeinkben észrevett eme végetlenségi vagy halhatatlansági képzetből mi módon

fejlődhetnek vallásos eszmék, azt még ma is van alkalmunk megfigyelni. A zuluk között p. o. Unkulernkulu vagy Ukulukulu, első ősapa, a neve istennek. Megvan minden egyes családnak a maga Unkulunkuja s ehhez képest változik is annak neve. De van Unkulunkuja az összes embereknek, mondhatni atyja az emberiségnek. A természetes gondolatmenetet az emberi ősatyától az isteni Unkulunkuig nagyon könnyű felismernünk. A fiu atyjában a maga életadóóját látja; emlékezik azonkívül még atyjának atyjára vagy esetleg nagyatyjára is. Ezen túl tapasztalata rendesen nem terjedhetvén, dédatyjának atyját, a kiről csak másoktól hallhatott, már távoli ismeretlen lénynek tekinti. Ez uton tovább haladván az emberi szellem, csaknem természeti kényszerűséggel jut el a minden atyák atyjának vagyis az emberiség s nem ritkán a világ teremtőjének felvételéhez. Az ezen irányban fejlődő vallásos világnézetet animismusnak nevezhetjük, habár e nevezet a vallások történetében más jelentésben is használtatik.

A harmadik és utolsó manifestációja a végetlennek az *Én*, vagyis az ember maga, a mikor nem mint tárgy, hanem mint alany képezi tapasztalat tárgyát. Bármily kevésbé tessék is első tekintetre valószínűnek: az öntudat, vagyis az *Én* tudata a legrégibb időtől kezdve ép oly bő alkalmul szolgált mythologiai képzetek és fogalmak előállítására, mint akár a természet szemlélete, vagy a szülők és ősök iránt érzett szeretet. Ez a mythologia azonkívül maradandóbb volt, mint a másik kettő, mert hisz valósággal még mi is abban élünk. Avagy nem szólunk-e mindannyian szellem, lélek, értelem, ész és sok más kis pszichologiai istenségről, ép úgy, mint a hogy a görögök a magok Zeusáról, Apollójáról és Athenejéről beszéltek? Még inkább áll ez a régi vallásalakokra és világfelfogásra nézve. Indiában a lelki képességeket már a vallásos fejlődés ősrégi szakában istenítették. És a mint a különböző természeti istenek mögött végül egy legfőbb istent fedeztek fel, épúgy az érzés, gondolkodás és akarás különböző nyilvánulásaiban egy legfőbb *Ént* hittek észrevehetni, melyet *Átmanak* neveztek. A szellemi erők vagy képességek e felfogás szerint nem egyebek, mint ezen *Én* külső nyilvánulásai. Majd az eredetileg alanyi jellegű *Ént* a természet objectív *Énjével* azonosítják s az összes világtalányokat e felfogás alkalmazásával igyekeznek megfejteni. A minden filozofia első parancsolata: „Ismerd meg magadat“ az upanisádok nyelvén ekként hangzik: „Ismerd meg a te *Énedet*, mint *Ént*“ vagy a biblia kifejezésmódjával: „Ismerd meg, hogy Istenben élünk, mozgunk és vagyunk“.

Midőn azonban ekként a vallási tapasztalat tárgyául a Természetben, Emberben és Énben rejlő végetlent jelöltük meg: a vallás külön területét még nem határoltuk el teljesen. A végesben jelentkező végetlen a tudománynak is tárgyát képezheti s különösen napjainkban képezi is. Szükséges hát a kettő közötti határvonalat gondosan meghúzni.

A vallás és tudomány között lényeges különbség mutatkozik mindenekelőtt abban, hogy a tudomány minden egyes jelenség okát nyomról nyomra fűrkészi, ellenben a vallás megelégszik, ha az egyes események okául egy vagy több cselekvő lényt vesz fel. De ez magában még nem minden. Az a pusztá felvétel, hogy az eső, villám, mennydörgés, nap, hold stb. mögött élő lények működnek, még nem vallás, legfeljebb mythologia. Csak a midőn egyesek kötelezve érzik magokat a nap, hold stb. mögött felfedezni vélt idegen hatalmak kedvéért véghez vinni azt, a mit nem szívesen teljesítenek, avagy félbe hagyni olyast, a mit örömmel tennének: nyer e hit és cselekvés határozott vallásos színezetet.

A végessel együtt tapasztalatilag észrevett végetlennek az erkölcsi érzületre és cselekvésre való befolyása tehát az, a mi a vallásos képzeteket az u. n. tudományosoktól határozottan megkülönbözteti. Az áldozatot és a papság intézményét szintén mint a vallás jellemző sajátosságát szokták feltüntetni, csakhogy ezeknek egyike sem annyira általános, hogy egy minden vallásalakra tekintettel levő definíciónál különös ismertető jelekül felvehetőek volnának. De meg az ember erkölcsi jellege nyer kifejezést a különböző érzelmek által meghatározott ama vallásos cselekvényekben, melyeket az áldozat nevezete alá szoktak foglalni, nem különben a vallásos cselekményeknek egyes beavatottakra, az istenség előtt kedvesebbekre való bizásában.

Fejtegetéseink eredménye gyanánt a vallásról most már a következő meghatározást adhatjuk: „*A vallás a végetlennek oly nemű nyilvánulataiban való észrevétele, melyek az ember erkölcsi jellemére elhatározó befolyást képesek gyakorolni.*“

Az ekként definiált természeti vallás tanulmányozására két út áll nyitva előttünk. Az egyik az *elmélődés*, a másik a *történeti tárgyalás* útja. Mindkettő teljesen jogosult eljárás mód a vallásra vonatkozó vizsgálatoknál. De szerző, elismerése mellett az elmélődő eljárás szükségének és tagadhatlan előnyeinek, több okból mégis a történeti módszert akarja a saját vizsgálatainál igénybe venni. Erre utalják őt eddigi tanulmányai, melyek főként a vallások történetére vonatkoztak, valamint az a hite, hogy éppen tanulmányai irányára és természetére tekintettel részesült a glas-

gowi egyetem részéről a Gifford tanszékre történt kitüntető meghívásban. De még egyébként is nagyon sokat tart e módszerről, mely sokszor a legbonyolódottabb és megoldhatatlannak látszó kérdésekben egyszerre helyes belátásra vezet, mely nem önkényes feltevésekre, hanem szilárd tényekre támaszkodik, az emberiség összes szellemi kincseinek birtokába s használatára segít bennünket és nem egyesek, hanem az összemberiség tekintélyére támaszkodva hoz ítéletet. Az archeologia, a nyelvtudomány, a vallástudomány mind e módszer életképessége mellett tesznek tanúságot. Ezekből megtanulhatjuk, hogy az elmélet részén zseniális ugyan, de ritkán igazolt sejtések, a történeti módszer mellett ellenben sokszor szerény, azonban mindenkor pozitív és teljesen biztos eredmények állanak. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a jelen legtöbb, nemcsak vallási, hanem tudományos kérdése már évezredekkel ez előtt fel volt vetve s megoldásuk megkísérelve. Az agnosticismus, az elméleti deismus, a darwinismus, atheismus s még sok más elmélet, az előállításuk okául szolgáló problémákkal együtt a legrégebbi korban fellelhetők. Mennyi tanulságot nyújt s mennyi botlástól óv meg ezeknek az alapos ismerete, tanulmányozása!

Azt a kifogást pedig, a melylyel a történeti módszert illetőleg nem ritkán találkozunk, határozott tévedésnek kell tekintenünk. Ez ellenvetés lényege ugyanis az, hogy a történeti módszer kizárólag a problémák történetével foglalkozik; pusztán csak a multtal s nem törődik a jelennel és jövővel is. Pedig ellenkezőleg, a historikus a multat azért igyekszik érthetővé tenni, hogy a jelent annál könnyebben és teljesen felfoghassuk. Mert nem nehéz másfelől bebizonyítani, hogy a jelen a mult ismerete nélkül legtöbbször nem érthető és nem méltányolható. Áll ez minden egyes tudományra, áll a filozófiára, de különösen áll a vallástudományra nézve.

A módszer kérdése mellett még a természeti theologia *anyagának* részletezésével foglalkozik szerzőnk, a melyet négy osztályba soroz.

Első helyen áll a *nyelv*. Már fentebb volt róla szó, hogy mily fontos szerepök van a nyelv ellemzése utján nyerhető ismereteknek a vallás tanulmányozásában. Oly messze multba enged a nyelvtudomány bepillantást a hozzá folyamodónak, a hova semmi más úton és semmi más eszközzel el nem juthatunk. És különösen a vallástudomány, valamint a mythologia terén oly kérdések megoldására vezet bennünket, a melyek e nélkül egyáltalán nem, vagy csak önkényesen oldhatók meg. A legtöbb nyelvnek s különösen a műveltebb népek nyelveinek

néhány nyelvalakra visszavezetése lehetővé teszi a legkülömbözőbbeknek látszó vallásokat néhány őskorbéli primitív vallás alakból származtatni le és a különböző körülmények szerint kisebb nagyobb eltérést mutató vallási fogalmakat ugyanazon egyszerű képzetekre vezetni vissza.

A nyelvek tanulmányozásából meríthető okulás teszi értethetővé, hogy szerzőnk 5 felolvasást szentel a nyelvtudomány körébe tartozó tárgyakkal. Terünk nem engedi, de meg az előttünk levő mű tulajdonképeni céljával sincs oly szoros összefüggésben, hogy az idevonatkozó fejtegetéseket felöleljük, de mint önmagában igen érdekes részét könyvünknek, az elolvasásra sőt tanulmányozásra nagyon ajánljuk. Miután itt Müller röviden a nyelvtudomány egészéről igyekszik egységes képet nyújtani, kedves szolgálatot teljesített különösen azoknak, a kik a nyelvtudományt részletesen nem tanulmányozhatják, azonban az általa felmutatott eredményeket vallástudományi vagy bölcsészeti tanulmányaiknál használni akarják.

Hasonlóan a nyelvhez, bő és értékes anyagot szolgáltat a vallások tanulmányozásához a mythus vagy mythologia. A mythus etymológiája s így e szó eredeti jelentése is meglehetősen bizonytalan. Annyi azonban kétségtelen, hogy a görögben annyit jelentett, mint *λογος* = szó. Mivel pedig a szógyökök eredetileg tevékenységet jelentettek, a cselekvő személy tekintetbe vétele és az arra vonatkozó állítások egész természetesen a szorosabb értelemben vett mythushoz vezettek.

Az így felfogott mythus tudományát összehasonlító mythológiának nevezzük s három fő ágra oszthatjuk. Az első, az *etymologiai* vagy *geneologiai* iskola, egyes istenek és hősök neveinek azonosságát igyekszik kimutatni, miért is kutatásai körébe csak oly nyelveket von be, melyek bebizonyíthatólag geneologiai rokonságban állanak. A második, melyre az összehasonlító jelző ráillik, az *analogiai* iskola, az egyes mythosok és legendák összehasonlításával foglalkozik, a nélkül, hogy eredetileg azonos voltakát iparkodnék bebizonyítani. Azonban ez is csupán rokon nyelvek mythusainak vizsgálatára szorítkozik. A harmadik, a *psychologiai* iskola ellenben felülemelkedve a nyelv-rokonság korlátain az egész emberiség mythusait tanulmányozza és hasonlítja össze. Mindhárom a maga körében hasznos szolgálatot teljesít a nyelv és vallás tudományának. Az utóbbiak, különösen a psychologiai iskola, az eléjük kítűzött feladat természeténél fogva inkább ki vannak ugyan téve a tévedésnek, de ha nem lépik túl a tények által megszabott határokat s a képzeteknek nem engednek túlságos tág tért: ép oly hasznosak és érdemesek lehetnek, mint az első.

A mythologia eme különböző tudományai segélyével csakhamar eljutunk annak a belátására, hogy a mythus önmagában nem tekinthető, mint ezt korábban hitték, a vallás körébe tartozónak, hanem tisztán nyelvi fejlemény. De megértjük egyúttal azt is, hogy találhatók benne oly elemek, a melyek vallásos képzetek és fogalmak előállítására szolgáltak alkalmul s a melyek magát e mythust is fokozatosan vallásossá változtatták át. Ez az, a mi a mythust a vallásos fejlődés megértésének és a mythológiát a vallástudomány alapos tárgyalásának szempontjából fontossá teszi. A legkülönbözőbb példákön látjuk megvilágítva könyvünkben úgy a három röviden jellemzett iskola feladatát és eljárását, mint azokat a valóban meglepő eredményeket, melyeket az összehasonlító mythologia a maga körében felmutatott.

Sokkal kisebb apparatus szükséges már annak a megmutatására, hogy harmadsorban az *erkölcsök*, szokások és törvények szintén értékes anyaggal járulnak a vallás körüli ismereteink gyarapításához. Csakhogy az erkölcsök és törvények tanulmányozása sem könnyű dolog, úgy hogy e részben is a legnagyobb szorgalom, figyelem és körültekintés kívántatik. Külömben arról soha sem szabad megfellebbeznünk, hogy a természeti vallás szolgálhat ugyan alkalmul és szolgált is egyes erkölcsi fogalmak és gyakorlatok előállítására, de a legtöbb esetben időileg nem a vallásos, hanem az erkölcsi elem az első, mely utóbbi csak később, a fejlődés folyamán nyer vallási jelleget.

Végül használható és fontos anyagot szolgáltatnak a vallásos eszmék tanulmányozására a *szent könyvek*, mint a vallásos életnek írott emlékei. Ámbár a legtöbb vallásalaknak szent könyvei nincsenek, mégis szinte beláthatlan anyag az, mely az u. n. szent iratokban fel van halmozva. A 8 bibliás-vallásnak: a Védák, Buddha, Zoroaszter, Konfucius, Laotse, Mózes, Jézus és Mahomed vallásának a szent könyveit részben régiségüknél, részben terjedelmüknél, valamint a megértésükhöz nélkülözhetlen kommentárok nagy számánál és terjedelménél fogva több emberéleten át lehetne csak alaposan tanulmányozni. Azonkívül ott vannak még a nem bibliás vallások is. Igaz, hogy sokan ezeknek semmi fontosságot sem tulajdonítanak s csupán az elsőeknek alapos ismeretére fektetnek súlyt. Csakhogy azok, a kik e nézetet vallják, megfellebbeznek arról, miszerint a vallás jóval régibb eredetű, mint az írás ismerete, s hogy a vallástudomány minden vallásos jelenséggel egyenlő érdekekkel kell, hogy foglalkozzék. Azután meg nem veszik tekintetbe azt a sajátos ugyan, de kétségtelen tény, a mely szerint egyetlen szentirat sem származik közvetlenül attól, a kinek tanait, nagyobbára

mint isteni kijelentéseket, magában foglalja. És ha a nem bibliásvallásokat közelebbről vizsgáljuk, sok olyan eszmét, sok olyan felemelő gondolatot és vallásos gyakorlatot találunk bennök, a milyeneket a bibliásvallások némelylyikében hiába keresünk. Csak ismerni, és nem félreismerni kell e vallásokat. *De Mofras* szerint a Kaliforniabelik, a kik a legtöbb vallástudós és bölcsész szemében jó ideig vallásnélküli lények gyanánt szerepeltek: „oly istenben hisznek, a kinek eredete teljesen ismeretlen, vagy a mint a magok módja szerint kifejezik, a kinek sem atyja, sem anyja nincs. Ez isten mindenütt jelenvaló, lát mindent, még sötét éjjel is, maga azonban emberi szem által nem látható. A jóknak barátja s a gonoszoknak megbüntetője.“ Sok más adatot lehetne még felhozni, a melyekből még inkább kiviláglanék, hogy a bibliás- és nem bibliásvallások közötti különbségtétel jogosult ugyan, de teljesen jogosulatlan a nem bibliásvallásoknak amazok emelése végett szokott kicsinylése, semmibe vevése. Sőt a természeti vallást, mondhatni, jobban tanulmányozhatjuk a szent könyvek tekintélyéhez nem kötött, szabadon fejlődő s nem irott emlékekben, hanem csak az emberi ész és szív természetes tehetéseiben és hajlamaiban gyökerező vallásokban, a melyek ismerete egyúttal kulcsa a természetfeletti vallások megértésének is.

* * *

Ezekben igyekeztem főbb vonalaiban s lehetőleg a szerző saját szavaival visszatükröztetni az érdekes mű tartalmát. Célom csupán ismertetés s nem egyúttal bírálat is volt. Azon voltam, hogy az olvasó előtt maga a mű írója fejtse ki gondolatait, mutassa fel eszmemenetét. Ezért tartózkodtam egész végig minden megjegyzéstől vagy épen polemiától. Azonban az ismertetés végére jutva, nem tehetem, hogy pár szóval rá ne mutassak a különben tagadhatlanul becses mű némely fogyatékoságára és tévedésére.

Először is a mű szerkezete határozottan pongyola, a részek felette aránytalanok. Sok oda nem tartozó dolog van benne felhalmozva, legtöbbször a tárgyalásba beékelve, mi miatt magát a fődolgot veszítjük el szem elől. De ez inkább csak alaki fogyatkozás, a melyet meglehetősen ellensúlyoz a számos igazán érdekes fejtegetés és instructiv példa, melylyel szerzőnk előadását fűszerezi.

Határozott tévedés azonban a természeti theológiának, úgy a mint azt L. Gifford értelmezte, a vallástudományyal való azonosítása. Midőn L. Gifford a természeti theologia feladatául

istennek, a természetnek, isten attributumainak, az embernek az ember, világ és isten közötti viszonynak igaz ismeretét tüzi ki, nagyon bajos azt állítani, hogy ezzel a vallás tudományának művelését akarta volna előmozdítani és e legifjabb ismeretág ügyét felkarolni. Mert mi is a vallástudomány maga Müller szerint? „Közlelebbről a vallás tényeinek gondos egybegyűjtése; másodsor a vallásoknak a végből történő összehasonlítása, hogy mindegyiknek sajátlagos és valamennyinek közös elemeivel megismerkedjünk; harmadszor, az így összegyűjtött anyag alapján az összes vallások igaz természete, eredete és célja felderítésének a megkísérlése.“ Hogy a vallástudomány a természeti theológiának jó szolgálatot teljesíthet, senki sem vonja kétségbe. De hogy e szolgálat által egyúttal a természeti theológiával azonossá is váljék, mindenesetre kissé meglepő állítás. De hát Müllernek szüksége volt arra, hogy a természeti theologia körébe tartozó kérdéseket ne a pártatlan és szigoruan tudományos vizsgálat, hanem a különböző, civilizált és civilizálatlan népek vallásos világnézetének szemüvegén át szemlélje és szemléltesse. Mert második tévedését, a történeti módszer túlságos előtérbe állítását csakis így leplezheti el egyidőre.

Nem akarok semmit levonni a történeti vizsgálatmód értékéből. Nagyon tudom, hogy az egyes problémák teljes és hű története azoknak *fél* megfejtése. De legjobb esetben is *csak fél* megfejtése. Mert ha még megoldást nem nyert problémákról van szó a tudományok akármely ágában — pedig itt azokról van szó: — a történet nyilván csak arra taníthat meg bennünket, hogy mi módon állott elő az illető kérdés s minő kísérletek történtek annak megoldására. De hogy a helyes megfejtés melyik és hogyan nyerhető meg, azt csak önálló, az illető tárgyra irányozott és annak természetével megegyező vizsgálat döntheti el. És a jelenkori vizsgálatoknak a történelmi tárgyalás keretébe való felvétele sem segít a dolgon semmit. Mert ezáltal mindössze az illető kérdés történetében haladtunk előre egy lépéssel, de az érdemleges megfejtésre nézve mit sem nyertünk. Az egyes problémák megoldása mindig egy-egy teremtő aktus műve, a melyhez a történeti előzmények ismerete lehet nagyon szükséges, sőt nélkülözhetlen föltétel: de magok amaz új alkotó elem nélkül az igazságra sohasem segíhetnek bennünket. És igaz, hogy a mult mindig tanulságos, de hogy abban mi a valóban figyelemre méltó és értékes, csak az egyes problémák teljes megoldása után ítélni tudjuk meg.

Végül még a vallásnak Müller által adott meghatározására vonatkozólag kell pár szót szólnom. Az a nagy apparatus,

melylyel e meghatározást keresztül viszi s az a nagy várakozás, a mit többször kifejezetten hozzáköt: imponálólág hat az olvasóra. De ha az első benyomás hatása alól kiszabadulunk s az adott formulát elfogulatlanul, az igazság és alkalmazhatóság szempontjából vizsgáljuk meg, korántsem fog kielégíteni bennünket. Sőt nem tétovázom kimondani, hogy azon meghatározások között, a melyek helyébe akarja a magáét, mint általánosabbat és minden kívánalomnak megfelelőt tenni: vannak kifejezőbbek, használhatóbbak. Részletes czáfolatba itt nem bocsátkozhatom. Elég csak annyit megemlítenem, hogy a vallás nem tapasztalat, hanem igenis jórészben tapasztalaton alapuló hitélet, hogy a végetlen tapasztalatának lehetősége, különösen a primitív vallásalakokban nagyon problematikus dolog s hogy a végetlen, mely itt szerepel, nem határozott fogalom, hanem oly tág, rugalmas valami, hogy annak a bevezetése által a vallás mivoltának a megértését semmivel sem segítették elő. Ha még hozzáteszem, hogy az „erkölcsi“ fogalmának a definitióba felvétele erre nézve szintén meghatározást szükségelne, a mely körül alig kisebbek a nehézségek és controversiák, mint a vallás lényegének meghatározását illetőleg: kimondhatjuk, miszerint a szóban forgó definitio valószínűleg osztani fogja elődjei sorsát s azt a feladatot, melyet maga elé kitűzött, a vallás igaz mivoltának a korrekt kifejezését, nem oldotta meg kielégítőleg.

(Pápa.)

Dr. Horváth József.

IRODALMI SZEMLE.

A) Hazai irodalom.

KRISZTUS ISTENSÉGE A MODERN EMBER SZELLEMÉBEN. Felhívás hívőkhöz és hitetlenekhez. Irta *Schmitt Jenő*. (Budapest, Révai Leó, könyvk. Ára 1 frt.) «Hegel tana a modern philosophia tetőpontja» és Tolstoj «a régi világ legnagyobb profétája és egyuttal az új világ első kezdeményezője», a ki mint egy újra feltámadt Keresztelő János az új világba való átmenetelt közvetíti és az új szellemnek az útját készíti elő. Szerzőnek ez a két merész állítása egyszerre világosságot vet úgy bölcsészeti álláspontjára, mint arra az új evangeliumra, a melyet művében hirdet. Hogy Hegelben látja a modern philosophia legnagyobb alakját és Tolstojban a legnagyobb profétát: ez lehet egészen egyéni izlés; szertelen ugyan és egyoldalú, de egyéni szempontból egészen jogosult. Más lapra tartozik azonban az, hogy vajjon csakugyan a hegeli bölcsészeti vallás és a Tolstoj-féle socialistikus vallás lennének-e valóban azok az üdvözítő tanok, melyek boldogítanak, megnemesítenék és újjá szülnék az emberiséget a jelenben és a jövő századokban? — Az egyszerű zombori kis hivatalnok nevét először az a pályamű tette ismertté a bölcsészeti irodalomban, a melyet a berlini Hegel-iskola pályázatára küldött be s a melylyel elnyervén a pályadíjat, nagy feltűnést keltett. «Die Geheimnisse der Hegelischen Dialektik» volt a mű czíme. Szerző második munkája Ibsennel, a társadalmi színművek e mester-írójával foglalkozott, «Ibsen als psychologischer Sophist» czímmel. Most pedig a vallási problémákhoz fordult szerző s magyar nyelven is kiadta fentebbi című művét, mely egyidejűleg németül is megjelent «Die Gottheit Christi im Geiste des modernen Menschen» cím alatt. Szerző úgy érzi, hogy «a régi hit mesevilága (!) eltűnt és egy olyan világban, a melyben örök törvények uralkodnak nincs tér ilyen gyermekes csodaálmok számára, sem a mennyben, sem a földön», de másfelől azt is érzi — és ebben tökéletesen igazat adunk neki — hogy

az embernek van valami élő hitre, valami felsőbb világosságra szüksége. mert «a világ világossága nem lehet az a tompa mindenapiság, mely a legkétségtelegebb ténnyt: a szellem és gondolat belső végtelenségét felfogni képtelen és az a határtalan belső sivárság és halál, mely a mai kor felfogását jellemzi, nem lehet a művelődés végcélja». «Az a napvilág, mely a babonának és kételynek ködéből győztesen és mindent boldogítva feltámad, melynek teljes jelentőségét a világ, melybe lépett, fel nem fogta, sőt alig sejtette: az a Krisztus. Az ő szellemi képét lefátyolozni és mindent boldogító dicsfényében eleven alakban felmutatni: ez a szellemnek feladata, mely a jelen kor emberének felébred. A Krisztus újra megbalt a világ számára, újra kettéhasadt a kárpit, mely a szentséget elfödé.» Ezt a Krisztust újra fel kell támasztani az emberiség számára és szerző szerint, «ha a hitregének a kritika által eltépett fátyola lehull, a szent függöny mögött sugárzó tisztaságban áll elő Krisztusnak a szellemi alakja». Feladata éppen azt kimutatni s e felől az embereket meggyőzni, hogy a Krisztus tündöklő alakja előtt miként halványul el a régi istenség képe. Ezért bíráló alá veszi a keresztyénségnek egész vallási és erkölcsi rendszerét, tekintet nélkül a felekezeti árnyalatokra s reá mutat e hit- és erkölcsi rendszerben mindazokra a vonásokra, melyek méltatlanok a Krisztushoz s a melyekben annak a régi istenségnek a képe mutatkozik. A világ urává tett istenség szerinte csak a határtalan uralomvágy álomképe, az önzés phantomja, Krisztus az önfeláldozás és a szeretet megtestesítője. Urrá tette az ember az istenséget, hogy jogcímzet nyerhessen maga is az uralkodásra; de ez az álmodott dicsőség a szellemnek halála, egyedül csak annak az Ember-fiának a dicsősége igazság és élet, a ki a töviskoronát magára vevé. Az Ő boldogsága egyedül az igazi, mely az önfeláldozásból dicsőülten felemelkedik; az Ő békéje egyedül a valódi stb. A mindent átkaroló szeretetnek ez a dicsősége pedig, mely mindegyikünkben dereng, nem az agynak álomképe pusztán, hanem az betölti az egeket és lényeket és összefűzi a szellemeket mind és mindent magaslatai felé vonz. Nem árnyékszerű elv az, hanem az őseredetű, legmagasabb; egységes élet, a minden szellemet átható szellem, melynek boldog világossága előtt a világ eltűnik és minden álommá és árnyékká válik. Az Isten: mennyei atya és nem úr. Az csak káromolja a szeretetnek őslényét, midőn a mennyei kényúr képtől nem akar megválni. Az ember a maga bűneinek részesévé tette az istenséget, mikor a bűn eredetét az Ő elhatározásában keresi, holott «egy szent szükségességnél fogva létesül az az ellentét, melynek legyőzésében dicsőül a szellem, létesül a világ az isteni lényből, mert a világnak borzadalmait legyőzni isteni dolog, de a világnak borzadalmait önkényesen teremteni kegyetlen és borzasszó». «A kik a világnak bosszúálló Urát az igazságosság nevében az ítélőszékre ültetik, azok e

világnak fejedelmét dicsőítik, a ki immár el van ítélve. Mi nem ismerjük a bosszúálló mennyei Urat, mi csak az Orvost ismerjük, a ki jött, hogy a betegetek gyógyítsa, a jó Pásztort, a ki örökké akarja, hogy senki veszendőbe ne menjen. Mert mennyen és földön a boldogtalanokkal és sülyedtekkal szemben örökké csak egy jog áll fenn, a végtelen könyörület joga». «A kegyelemből való kiválasztást hirdetni annyi, mint az istenséget szeszélyes zsarnokká lealjasítani — pedig az istenség csakis az az összhangzó mindent, egyesítő szeretet, mely mindannyiunkhoz egyformán közel áll stb. Az eredendő bűn bibliai tana Istent egy bizonyú ázsiai kényúr képében tünteti fel, pedig annak a mondanak van valami mélyebb értelme. «Az eredendő bűn, — mondja szerző a 21. lapon — melybe estek, a szellemi halál, melynek árnyékában nyugodtok, az saját isteni lényetek tudatának a hiánya, az a tévhit, hogy csak véges lények és teremtmények vagytok.» — Ime a mű legfőbb gondolatai, melyek különböző összefüggésben s bizonyos rhapszodisztikus rendszertelenséggel és illetőleg ötletszerűséggel ismételtelen előfordulnak. Egészen helyes, midőn szerző a vallásnak pszichológiai alapokat keres s az ember saját hensejének a bizonyágtételéhez fordul. Nem külső jelek, csodák tesznek bizonyosságot a vallásról, hanem magának a léleknek belső tapasztalatai. Szerző nemes eszményiségében és komoly moráljában is őszintén gyönyörködünk; tiszta, emelkedett felfogást érvényesít, bár itt-ott a rajongás határáig is elmegy, de idealista minden ízében s ez méltóvá teszi arra, hogy erkölcs-prédikátorrá legyen. A materialismust gyűlöli, mert szerinte az a világnézet, mely az egész világot csak holt gépezetnek tekinti, csakis a «hajnal-csillag jéghideg világossága, mely közvetlen megelőzi a napot s virradatkor eltűnik». «Erkölcsei tébolyról és tompaságról beszéltek — polemizál másutt a materialisták ellen — és azt mondjátok, hogy a szeretet csak a nemző csira-anyagok játéka és dicsekedtek, hogy ezt a bölcsességet a cynikusnak fagyos mosolyával felderítettétek. Léteznék-e szánandóbb erkölcsi tébolyodott, mint ti volnátok, midőn az eget és földet átkaroló szeretet érzését, mely az örökkévalóságot bejárja, tompán tagadjátok, azt hazugsággá és üres szóvá változtatjátok, mivel ez érzésben valósággal csak porban elzárkózott, tompa, cynikus örökséget szemlélték» (29. l.). A kötelességek nemes felfogására vall, midőn mondja: «a világosságtól tanuljátok meg, miképen ömlik el önzetlenül minden lényre és ezen odaadásban nem vész el, hanem fentartja és dicsőíti önmagát, midőn mindent dicsőít. Igy töltsetek ti is be mindent azzal az isteni világossággal, mely bennetek lakozik» (34. l.). De van moráljában bizonyos socialistikus íz is: «Azok pedig, a kik terhet nem viselnek, maguk a földnek rothadó terhét képezik.» Azonban int, hogy «ne szórjátok vakon mindent szét, hanem gyűjtsetek erőt és időt, nem a magatok, hanem azok számára, a kikben a belső mennyország még fel nem támadt»

mert nagy dőreség volna azok részéről, a kik a télnek jegét vassal és dynamittal akarják szétrombolni. Az égnek csendes, szelid sugarai ellenállhatatlanul fogják majd feloszlatni a halálnak csillogó országát (36. l.) Szerző pantheismusában és spiritualismusában azonban egyáltalában nem osztozhatunk. Ő maga ugyan tiltakozik eleve a pantheismus vádja ellen; de éppen midőn tiltakoznék egyenesen pantheismust hirdet, mikor azt mondja, hogy «az isteni lény maga nem más, mint ezen örökélet, mely önmagát elveszíteni látszik a természet lényeinek és a szellemek sokaságában és csakis ilyformán leírhatatlan dicsfényben támad fel mindenekben és mindenek felett» (30. l.); vagy «az istenség így az eleven eszmény mindenekben és a szabadság mindenekben és az összhangzó, mindent egyesítő szeretet mindenekben» (18. l.). «Az a mennyország, melyet Krisztus képletei hirdetnek, nem valami képzeleti túlvilág álomképe, hanem az isteni szellemek kifejlése és derengése mindnyájunkban.» (19. l.) «A végtelen szellem egy minden természettel de nem véges tárgygyal.» (40. l.) Nem a vallásos lélek hitét, meggyőződését fejezi ki, hanem csak a philosophus spiritualistikus felfogását, mikor az mondja: «a ti haláltok is csak látszólagos. Mert ugyanazon végtelen és örök élet felébred újra meg újra lényeges vonásaiban a neki megfelelő, általa alakult szerves alakban és szellemek így ünnepli örök feltámadását» (33 l.). A vallásos lelket egy ily hit nem elégítheti ki, annak valami egyéni, valami öntudatos kell még a jövő életből is! Egy folyton levő s a világban fejlődő istene van, mint Hegelnek, de nincs egy individualis istene. Krisztusa is egy örök eszményiség, de nem egy való élő alak. «Az emberiség eleven történeti fejlődéséből létesült Krisztusnak isteni alakja és az elmúlt évezredek folyamán csirázott mindenben, a mi a legfenségesebb volt — — — Minden szellemek eleven szeretetének közösségében él így az isteni szellem és ez az a kapocs, mely Krisztust a lények őslényével összeköti, melyhez ő mindenkit indít» (31. l.). A vallásnak sincs semmi tárgyi, objectiv alapja, az tisztán egy subjectiv jelenség. «A természetnek örvényei bennetek nyílnak meg; a pokol mélységei és az égnek magasságai bennetek rejlenek! A mennyire ezen magaslatok és mélységek bennetek megnyíltak vagy elzárkóztak, a mennyországot vagy a poklot hordjátok magatokban» (40. l.). «Az, a mi túlvilág volt, az elmúlt a ker. világ számára, annak teljes dicsőségében itt, ebben a világban kell valósulni» (53. l.). Vajjon szerző nem veszi észre, hogy mihelyt a vallási élet tárgyiasságát megtagadja, s merőben csak alanyivá teszi, akkor még csak egy lépés kell hozzá s ott van a baloldali hegelisták között és tökéletesen igazuk van ezeknek, mikor a merő subjectivismusból kivonják a végső következtetést, hogy tehát az Isten = az Én? Kétségtelen, hogy e művében szerző azokkal a legnagyobb és legfontosabb kérdésekkel foglalkozik, a melyek a legszorosabban összefüggenek az

ember szellemi életével és ezt teszi teljes komolysággal, őszinte meggyőződéssel, a dolgok iránt való teljes érdeklődéssel; de látszik, hogy éppen a legmélyebbre ható és nemcsak vallási, de egyenesen sociológikus horderővel is bíró kérdésekkel nem foglalkozott eleget és nem minden oldalról nézte meg azokat. Egyszerűen veszi a dogmatikai formulákat s azokat ostromolja és döntögeti a nélkül azonban, hogy eléggé megvizsgálta volna, hogy mely lélektani, filozófiai vagy sociológikus igaz mozzanatokat és elemeket is foglalnak ezek magukban. (Igy az eredendő bűn, kiválasztás stb.) Él egy eszmény a lelkében s ehhez akarja a világot idomítani. Pedig ha a világot át akarjuk gyúrni, vagy annak folyásába bele akarunk nyúlni, akkor legelső sorban az anyagot kell tökéletesen ismerni, vagy a folyás irányát stb. tudni, főképen pedig az élő szellem és a társadalmi való élet közepébe kell benyúlni. Filozófiai elmélődés, elvont és csak szónoki személyköltéssel, prosopopeiával megszemélyesített eszmék, melyekből hiányzik a hús és vér, még soha még csak egy kis sectát sem tudtak hosszabb ideig éltetni, nemhogy egy egész emberiségnek tudnának vallásul szolgálni. Ott az evangelium — ez tud éltetni! Érti ezt a szerző is, fel is használja az evangeliumot, de mert csak hitregéket talál benne, hát jelképes magyarázati módjával és parafrázisaival tökéletesen elpárologtatja annak reális étellel bíró alakjait és gondolatait. Nem is lát egyebet a bibliában, mint csak csupa jelképet. Félre is érti, meg sok helyütt meg sem is érti a bibliát, vagy célzatosan úgy magyarázza, hogy bele vihesse bizonyos szónoki fogással a maga hegeli nézeteit. — Előadási modora is rendkívül fárasztó és egyhangú. A címbe kitett «Felhivást», úgy látszik, akként akarja érvényesíteni, hogy folytonosan szónokol. A komoly elmélkedés és a meggyőző bizonyítás helyett örökké dörgedezik. Sok helyütt igen szép választékos az irállya, de másutt bizony elvesz a gondolat a szóvirágokban és az üres nagy mondásokban (pl. 23. l. alján és 24. l. fent). Némelykor költői, lendületes, máskor prózai a szó rossz értelmében; alantjáró, kiméletlen, sőt durva. Sokszor mystikus, homályos. Csupa kép, szétfolyó vonásokkal s inkább csak sejthető, mint megfogható alakokkal. Ha Tolstojnak az evangeliumról írott munkája csak később jutott is kezeihez, a mikor már az övé készen volt, (71. l.) mégis rendkívül nagy hatással volt a szerzőre Tolstoj egyes gondolatokban is, és a külső előadásban is. De azt is el kell ismernünk, hogy még Tolstojon is túl megy szerző, nem a rajongásban, de az elvontságban.

HALOTTI IMÁDSÁGOK címmel jelent meg néhai Révész Bálint, debreczeni ref. lelkész és tiszántúli püspök hátrahagyott irodalmi műveinek az I. kötete, melyet Csiky Lajos theol. tanár rendezett sajtó alá. A 303 nyolczadrét lapnyi kötet 1—7 közönséges, bármely halott felett monható, 1—14 gyermekek, ifjak és fiatal leányok felett mon-

dandó, 1—15 családaltalan, magános életet folytatott férfiak és nők felett. 1—24 családós férfiak és nők felett mondandó, s 1—3 nemzetünk történetének fontosabb mozzanatai alkalmával (József nádor gyásztiszteleténél, az 1848-ik év utolsó délutánján és 1849-ben tartott iskolai élet megnyitóját) mondott imádságokat s előfőhászokat (1—6) és megáldásokat (1—6) tartalmaz. A nagy imádkozónak ezeket az imáit is ugyanazon vonások s erények jellemzik, a melyek közkezen forgó vasárnapi és köznapi imáit. Bibliás szellem, mely az evangéliumokból táplálkozott, erős hit, a legtöbb helyütt választékos, sőt zengzetes irály, fenszárnyaló gondolatok; de e mellett bizonyos egyhangúság, sok ismétlés és olynemű elmélkedés, mely az ima himnikus jellegét és hatását csökkentik. Azonban megvan bennük az, a mi a földolog, hogy a mikor tulajdonképen csak alanyi érzéseket fejeznek ki, egyszersmind általános, egyetemes érzéseket tolmácsolnak s így, a mint vasárnapokon és köznapokon gyakran emelkedünk imáinkban a Révész adta szárnyakon, bizonyára a koporsók mellől is sokszor foghatják Révész imái felemelni a lelkeket. — A kötet ára fűzve 2 frt 50 kr.

A KERESZTYÉN MUNKA S EBBEN AZ IFJÚSÁG SZEREPE. Irta és a ref. ifjúsági egyesület alakuló gyűlésén felolvasta *Szilassy Aladár* pénzügyi bíró. A 25 lapra terjedő kis fűzet, mely a Prot. Egyh. és Isk. Lapból készített külön-nyomatként jelent meg, egy a keresztyén belmissiói munkásság terén is rendkívül széles látókörrrel bíró s az evangélium élő hitétől áthatott, buzgó hívő szívének melegével és lelkének tudásával van írva. Szól a munkáról, mint Isten legnagyobb áldásáról. «Isten magában egyesíti — úgy mond — s az embernek hivatásul adta a szeretettől áthatott tevékenységet, míg ez együtt van. Áldás a munka; az átok az, a mely elválasztja s üt sebet sebet mellett az emberiségben. A sebek gyógyítása csak az által lehet, ha az emberiség visszatér a szeretetteljes munkához, a mint ezt Krisztus Urunkban látjuk, a kit fáradhatatlan tevékenységében az emberek iránt való szeretet hajtott.» A szeretet és a munka különválása ma élesebb, mint valaha volt; újra egyesítésükre kell törekedni. Rámutat a fejlett keresztyén társadalmak szeretet munkásságára s különösebben Genfnek az e téren kifejtett működésére, hol összesen 331 közjótékonyági intézet van, melyből 40 van a Cantonon kívül, de a genfiek javára is szolgál; pedig Genf lakossága csak $\frac{1}{10}$ része Budapestnek és az egész cantonné csak 100,000 lélek. A keresztyén munka alapja csak a pozitív keresztyén hit lehet, mely az életet áthatja, mert csak ez képes az indító érdek súlypontját az emberen kívül, az Isten iránt való hálába és szeretetbe áthelyezni s ebből folyólag emberszeretetet támasztani. E keresztyéni munkában az ifjúságnak is részt kell venni; de először fel kell magukban építeni a keresztyén hitet, képezniök kell önmagukat a vallásosságban és gyakorolniok a szeretetben. Végül ismerteti szerző

a külföldi ifj. egyesületeket s azok munkásságát. — A nemes hangon, emelkedett szellemben irt művecskét a legmelegebben ajánljuk olvasóink szíves figyelmébe. — Ára 10 kr. A tiszta jövedelem belmissiói czélokra fordíttatik. Kapható Hornyánszky Viktornál.

KERESZTYÉN IMÁDSÁGOK minden korbelleknek iskolai és magánhasználatra. Irtá *Benkő István* rákospalotai ref. lelkész. II-ik bővített kiadás. Ára 20 kr. Kókai Lajos könyvkereskedése. A 48 lapra terjedő kis imakönyv I—III. részből s egy függelékből áll. Az I. részben a kicsiny gyermekeknek szánt kis verses imádságok vannak, a II. részben a nagyobbaknak (3—6 osztály) szántak, a III-ikban pedig felnőtteknek és magasabb korúaknak otthon és pedig imák a hét minden napjára és imák különösebb alkalmakra (ünnepekre, betegségben és felgyógyuláskor). A függelékben rövid oktatások és az új testamentumból életigék kiválogatva. Az előszó szerint szerzőnek e könyvével kettős célja volt; az egyik, hogy a gyermek kezébe már egy oly imakönyvet adjon, mely aztán végig kísérje az életen; a másik, hogy a ref. valláshoz való rendületlen ragaszkodást növelje, erősítse. A cél nemes, az eszközök is jól megválasztvák. Az imák — különösen a kicsinyeknek szántak — kedvesek, naïvak, egyszerűek; de a többiekben is uralkodó elem az a hitteljes bizalom, az az erős hit, a mely hasonló érzéseket tud támasztani. Csak a 41. lapon az «Intést» nem kellett volna felvenni; izléstelen. A hitoktatással foglalkozók igen jól használhatják s melegeen ajánljuk figyelmükbe a művet.

KERESZTYÉN TANÍTÁSOK. Irtá *Kenessey Béla* budapesti theol. akad. tanár. 19 kis 8° ív. Ára 1 frt 20 kr. Kókai L. könyvkereskedése. A kötetben 18 egyházi beszéd van, melyek közül 1—13 Pál apostolról s annak tanrendszeréről szóló beszédsorozat, a többi öt részint alkalmi, részint közönséges beszéd. A tiszta jövedelem fele a budapesti belmissió céljaira fog fordíttatni.

B) Külföldi irodalom.

Sulze, DIE EVANGELISCHE GEMEINDE. Gotha, 1891. 283 l. Ára 4.40 mk. E mű a gyülekezet őspot. elvének reformálását czélozza, a mint erre nézve Sulze, e reform egyengetője, évek óta foglalkozik e kérdéssel a «Prot. Kirchenzeitung» s a «Christl. Welt» hasábjain. Sulze ideálja a: «Seelsorgemeinde» az eddigi «Personalgemeinde»-val szemben s alig is van az egyházi életnek oly köre, a melyet ez ideál alapján ki ne fejtett volna e nagy föltűnést keltett művében. Sulze eszménye: az általános papság következetes kifejtése. A ker. személyiség elvéről van itt szó, mivel a keresztyénség nem tan, nem dogma vagy művészet, hanem személyes élet az egyeseknek a kölcsön-

hatáson alapuló tevékenységében. A gyülekezet «vallásos» elve tehát a «gyülekezeti lelki gondozás», azaz a gyülekezeti tagoknak egymás irányában való kölcsönös lelkipásztori működése. Szerinte — és ebben tökéletesen igaza van — a gyülekezet s az istentisztelet a legnagyobb socialis hatalom. A gyülekezetnek, az élő hittel bíró keresztyének egyesülésének kell a vallásos népelet középpontjává lenni újból, a mint e gondolat már Kálvinnál kifejezésre jutott s a mint ez ma a herrnhuti gyülekezetekben található. A gyülekezetnek egyetlen helyes szervező elve a munkás szeretet lehet csak, a mi viszont az egyetemes papságnak a belső emberre vonatkozó munkásságával azonos. Erre pedig csak a protestantismus képes, mivel a hierarchia s az állam gyülekezetei nem egyebek, mint «formák tartalom nélkül». A mű ezt az alapgondolatot 10 fejezeten keresztül fejt ki, megvilágítva azt minden oldaláról. Az önálló gyülekezetek szükségessége, a lelkipásztorokodás, a lelkészi hivatal, a gyülekezet tagjainak egymással az istentiszteleteken kívül való érintkezése, a gyülekezet és parochia, gyülekezetek és egyesületek, egyházépítés, hitvallás stb. a kérdések, melyek keretében az élő tevékeny gyülekezet elvét a legapróbb részletekig kifejti. Gondolatai helyenként meglepők, előadása felette élénk és világos, állításai olykor kihívják a kritikát és megdöntik az eddigi gyakorlatot. A Sulze-féle gyülekezeti reform ugyanis már csak a tanító modorú «kátés» prédikációkat engedi meg, mivel a gyülekezeteknek ma már nincsen szükségök elégáns szónokokra, ú. n. «Kanzel virtuózok»-ra. Az eddigi homiletikai felfogástól eltérő kátés prédikációk ellentéte az általa u. n. «Erfindungspredigt». A 10 parancsolat s a Miatyánk alapjai a ker. hit- és erkölcstannak. A lelkész a traditio hordozója s a történeti keresztyénség képviselője. Hitből hitet ébreszteni, ez a szónok feladata! A hittan, a káté, az írás összefüggő szakaszokban, az isteni kijelentés hordozói: a próféták, apostolok, egyházi atyák, reformátorok stb. tárgyai a prédikálásnak minden doctrinár elemnek mellőzésével. A vallást és csakis vallást, mint az Istennel való közösséget s a vallásos erkölcsi személyiség teljes kiépítését prédikálja a pap a maga gyülekezetének! Végül alaposan világítja meg a vallásos gyülekezet elvének álláspontján a lelkészek kiképeztetésének kérdését. A mű nagy feltűnést keltett új és reformátori jellegű alapgondolataival mindenfelé s Achelis tanár is hosszabban foglalkozik vele a «Theol. Studien und Kritiken» legújabb füzetében. A németországi nagyvárosi gyülekezetek lélekszám tekintetében való nagy aránytalansága s a lelkipásztorokodásnak a belmissió által pótolta nagy mizeriája szülte e művet, a mely mint olyan, a mi nagyvárosi gyülekezeteink papjaira nézve is igen tanulságos lehet. Különben pedig a protestantismus lényegében gyökerező egyéniség és közösség eszméi körül mozognak összes gondolatai. (sz.)

BIBLIOTHEK THEOLOGISCHER KLASSIKER. Ausgewählt und herausg. von EVANGELISCHEN THEOLOGEN. Gotha, 1890 óta. Ára kötetenként 2.40 mk. Évfolyamonként 12 kötet 24 mk. E szakszerűen csoportosított időszerű vállalat eddigi kiadványai között szerepelnek: Tholuck válogatott beszédei, Schleiermacher a vallásról, az azt megvető műveltekhez intézett hirneves öt beszéde, Harms Claus pastoráltheológiája és önéletrajza, Menken homiliái, Hamann válogatott iratai, Augustinus confessiói, Schleiermacher hittana és erkölcstana, Massillon és Thérémín válogatott beszédei, Spenser iratai, Neander Bernhardja, az Imitatio Christi, Chrysostomus papsága, Bengel gnómonja, Harms ünnepi beszédei, Herder zsidó költészete, Pascal vallásról szóló gondolatai, Schmid újszövetségi bibliai theológiája, Neander egyháztörténete s az apostoli kar története, Hüfell evangy. lelkésze stb. stb. A vállalatot természetesen folytatják s az egyes művek csakis legújabb kiadásai-kannak vannak fölvéve. A művek egyenként is megszerezhetők. (sz.)

Schäfer, LEITFADEN DER INNEREN MISSION. 2. kiadás. Hamburg, 1891. 256 l. Ára 3.50 mk. Wichern és a Fliegende Blätter-ek kiadó helyének, a hamburgi Rauhes Haus-nak kiadványa e mű, mely a belmissió teréről és szervezéséről szóló általános alapgondolatai után felöleli a belmissió összes ágait, névszerint a gyermekek nevelését és oktatását, az ifjuság megőrzését, a tékozlók megmentését, a gyengék és betegek ápolását, a ker. irodalmi termékek terjesztését, a belmissió munkásait s annak a legkisebb részletekig terjedő gazdag irodalmát. Valóságos vademecum e mű a belmissió tág mezején, a melynek alig van oly kérdése, a melyet a buzgó szerző, mint az altonai diakonissák intézetének igazgatója, ne tárgyalna. A nevelés és oktatás, egyéni és társadalmi élet, iskola és egyház s általában minden a belmissió körébe eső dolog szerző finom megfigyelő képességével van tárgyalva. Szerző a belmissiónak egyik legalaposabb ismerője és legsikeresebb művelője, kinek szaktekintélye általánosan el van ismerve. S a mi Warneck és Grundemann a külmissió, az Wichern és Schäfer a belmissió irodalmában. Ma, hogy az eddigelé meglehetősen elhanyagolt evangelisációt sürgeti a mi egyházi sajtónk, hasznos vezérkönyvnek bizonyulhat nálunk is Schäfer műve. Az ilyen elméleti útmutatások és gyakorlati utasítások a belmissió minden ágában a lelkész által a mi viszonyaink között is sikerrel használhatók. Schäfer művének egyik legtanulságosabb része az, mely a ker. szeretetműködésnek történetéről szól az apostoli korban, a vértanúi egyházban, a birodalmi egyházban, a középkorban, a reformáció századában s az orthodoxiában, a pietismus és rationalismus korszakában és napjainkban. (sz.)

Cornill, EINLEITUNG IN DAS ALTE TESTAMENT. Freiburg i. B. 1891. 325 l. Ára 5 mk. E mű a Mohr-féle «Grundriss der theol. Wissenschaften» című vállalatnak az első kötetét képezi. Az isagógika

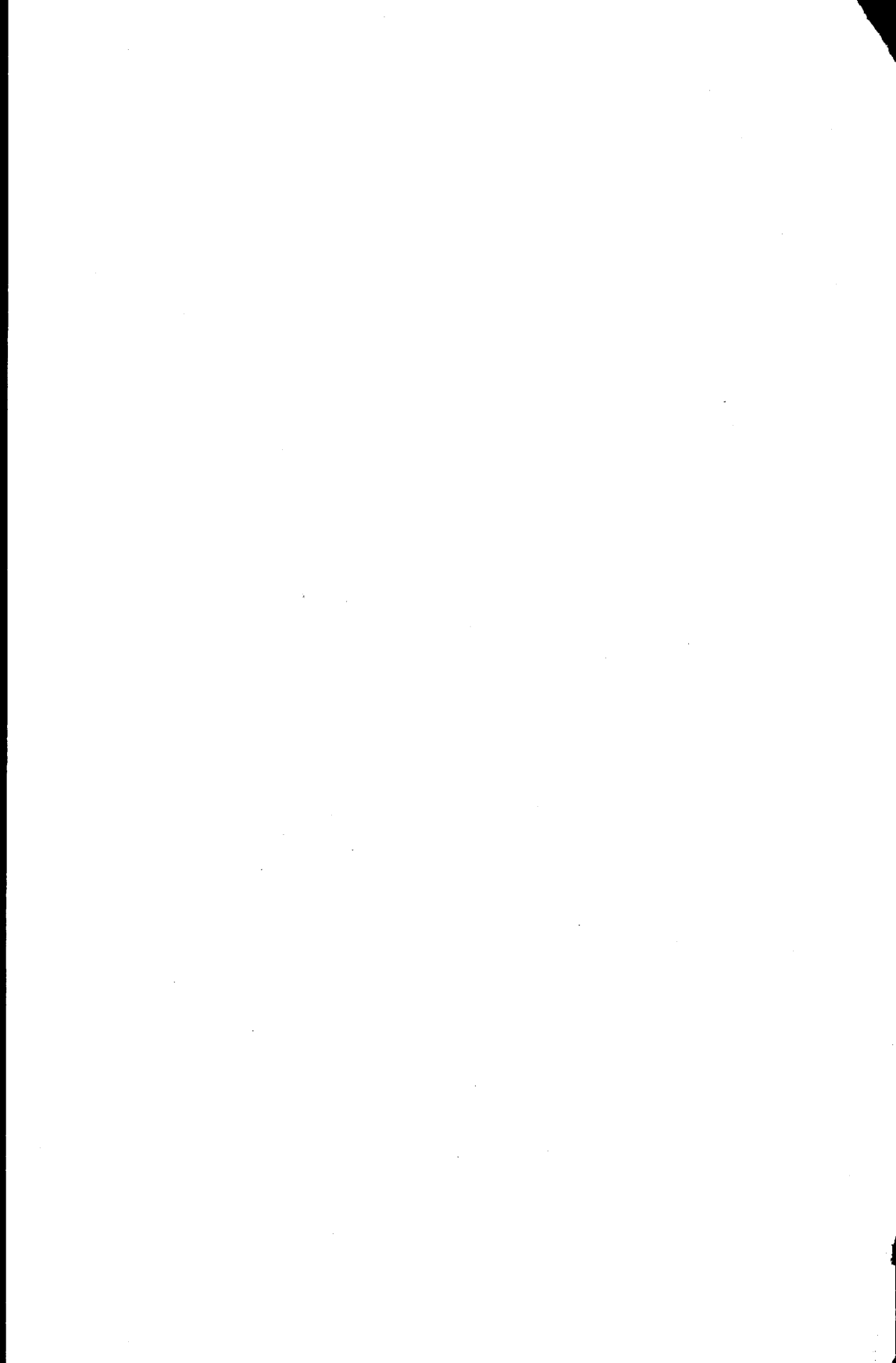
manapság haladó tudományának s az azzal összekötött kritikai kérdéseknek a magaslatán áll e mű, mely compendiosus alakban csak a kritikai vizsgálódások «eredményeit» nyújtja a maga hallgatóinak. A kritikai analysis szerzőnél a fődolog s általában az egész bevezetést «a kritikára redukálja», a hol aztán a legkisebb részletekre terjed ki a figyelme. Egyik érdeme tehát az, hogy a források önálló megbírálásához szoktatja a maga olvasóit. Egyes kérdésekben azonban túlságosan kritizál, úgy hogy aztán igen sovány az eredmény. Így túlságosan megnyirbálja a deuteronomiumot, a papi codexet egy Babylóniában tartózkodó exuláns művének mondja, a zsolotárak legnagyobb része szerinte a 4-ik századból való stb. Ámos a legrégebbi író proféta s több eféle. A pentateuch-kritika terén a Kuenen—Wellhausen-féle hypothesis terén mozog. A mű különben méltó társa a Holtzmann-féle újszövetségi bevezetéstannak. Ugyanílyen téren mozog *Baentsch* «Das Bundesbuch» cz. isagógikai monographiája is, míg *Schumann* «Die Wellhausen'sche Pentateuchtheorie in ihren Grundzügen dargestellt und auf ihre Haltbarkeit geprüft» Karlsruhe, 1892. cz. műve Wellhausen prolegomenája, «Abriss der Gesch. Israels», «Skizzen und Vorarbeiten» és Reuss ó-szöv. bevezetéstana nyomán a legújabb pentateuch-kritikát veszi éles bírálat alá orthodox theol. állásponton s «a biblia erkölcsi méltóságának» állítólagos megvédése érdekében. Olykor igen erősen érvel a szerző, a midőn p. o. azt mondja, hogy «Wellhausen szerint az ó-szövetség a falsifikátumok egész sorozata» stb. Az orthodox dogmatika hagyományos chablonjaival nem igen lehet a kritikai kérdéseket tisztázni. Ha szó fér a negatív kritika hypothesiseihez, úgy még inkább a dogmatikus kritika conjecturáihoz!

(sz.)

Hamann, ENTWICKELUNGSLEHRE UND DARWINISMUS. Eine kritische Darstellung der modernen Entwicklungslehre und ihrer Erklärungsversuche, mit besonderer Berücksichtigung der Stellung des Menschen in der Natur. Jena, 1892. 304 l. Ára 8 mk. A darwinismus követői, a kik közé a jelenkori természettudósok legnagyobb része tartozik, s a ker. vallásos világnézet vallói között manapság meglehetősen nagy ür támadt, úgy hogy nem ok nélkül szólanak és írnak a descendens-theoria s a kijelentés hiveinek élessé vált ellentétéről. Szerző a két álláspontnak az összeegyeztetésére törekszik, a mire különben már van példa Bender, Nippold és mások ide vonatkozó fejtegetéseiben. Míg Darwin, Spencer, Häckel és mások enthusiastikus követői a világegyetemnek tisztán mechanikus megmagyarázására törekzenek s az «egyházi dogma» helyére «a természetvizsgáló vallását» helyezik és párhuzamot vonnak Kopernikus—Newton és Darwin—Häckel között, addig szerző és más bibliahívő theologus a ker. vallásos világnézet álláspontján próbálja megoldani a teremtés bibliai tanának s a ter-

mészeti jelenségek mechanikus megmagyarázásának nehéz problémáját oly módon, hogy a természetes kiválasztás helyére a fajok fokozatos fejlődése lép. Igen szép a műnek az a része, a hol szerző «az állati típusok közvetítő formái»-ról szól és Häckel Anthropogeniájának phantasiái helyett fölveszi «az organismák heterogén» fejlődését. A mű úgy a szakemberre, mint a theologusra nézve egyaránt érdekes és tanulságos. (sz.)

Pfleiderer, DIE ENTWICKELUNG DER PROT. THEOLOGIE IN DEUTSCHLAND SEIT KANT UND IN GROSBRITANNIEN SEIT 1825, Freiburg i. B. 1891. Ára 8 mk. Méltó társa és kiegészítője e mű Schwarz—Kovács «Adalékjainak» és Nippold legújabb egyháztörténete III. kötetének, mely épen a XIX-ik század prot. egyházi élete és irodalmának ismertetésével foglalkozik. Szerzőnk helyesen indul ki abból, hogy századunk prot. theológiája úgy a hittan korszerű fejlesztése, mint a szent iratokban foglalt bibliai vallástörténet helyesebb értelmezése körül szerzett nagy érdemeket, a mi onnan van, hogy lényegileg véve a reformáció alapelveit követi. Igen érdekes párhuzamot von azután szerző Luther hit által való megigazolása, mint vallási elv és Kant kategorikus imperativusa, mint ethikai elv között, s a legújabb theológiának Schleiermacherral kezdődő feladatát épen e két elv harmonikus összeegyeztetésében látja. Hegel dialektikájával és a Strauss—Feuerbach-féle radikalizmussal szemben Biedermann és Weisse vallásbölcseleti törekvéseit méltányolja, míg Baurnak, a tübingai iskola megállapítójának Pál apostol, az őskeresztyénség s a bibliai újszövetségi iratok s itt is főleg a IV. evangéliom helyesebb felfogása körül tulajdonít nagy érdemeket. Sorra ismerteti azután az ó-szövetségi kritika művelőit, főleg Kuenent és Wellhausent, a kiknek pentateuch-hypothesisét igen érdekesen mutatja be olvasóinak. A lutheri confessionális theologia túlzóinak, jobban mondva: hierarcháinak kivételével, mint a kiknél nem a theologia, hanem az uralomvágy a fődolog, az egész újabb prot. theológiát «közvetítő theológiának» mondja *Pfleiderer*, úgy hogy az egyes theol. irányok különbsége inkább szétfolyó árnyalatokban, mint elvi ellentétekben nyilvánul. E tételének beigazolásául hivatkozik aztán Frank, Hofmann, Rothe, Schweizer, Dorner, Martensen, Schenkel s más újabb theologusok hitrendszerére, mely alól csak az egy Ritschl-féle moráltheologia tesz kivételt. Annak, ki a jelenkor prot. theol. tudományosságát ismerni akarja, nélkülözhetlen kalauz *Pfleiderer* műve, a melynek csak az a hibája van, hogy helyenként egyoldalú, sőt a legújabb theol. iskola, a göttingai moráltheológiával szemben egyenesen igazságtalan is. (sz.)

**A „M. Prot. Irod. Társaság“ pénztárába
1892. június 16-tól, 1892. szeptember 15-ig befolyt
összegek kimutatása:**

1. Pártfogó alapítványuk után kamatot fizettek 1892-re: Tiszántúli ref. egyházkerület 100 frt.

2. Alapító tagok alapító-kötelezvényei után befolyt 5%-os kamatok 1889-re: néhai Várady Károly főrend. tag. 1890-re: néhai Várady Károly főrend. tag. 1891-re: Szászvárosi ref. Kun-collegium. 1892-re: Bpesti ev. ref. theol. önképzőkör; büd-szent-mihályi ref. egyház; Vecsey Oláh Miklós földbirt.; szatmári ref. egyhm.; fogarasi ref. egyh.; Kiss Ferencz kis-újszállási ref. lelk.; szászvárosi ref. Kun-collegium; barsi ev. esperesség; kecskeméti ref. egyházm.; Nagy Zsigmond debreczeni főisk. tanár; Irinyi ref. egyház.

3. Alapító tagok alapítványukat befizették: néhai Várady Károly főrendiházi tag; miskolczi ág. h. ev. egyház; vetési ref. egyház tóketörlesztésre 10 frt.

4. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1890-re: Kis Gábor pápai ref. lelk.; Tavasz József m.-péterlakai ref. lelk. 1891-re: Kis Gábor pápai ref. lelk.; Szőke János érmihályfalvai ref. esp.; Tavasz József m.-péterlakai ref. lelk.; Kovács Sámuel deési ref. lelk.; nagy-kőrösi ref. tan. képző int. könyvtár; Hollerung Károly modori ev. lelk.; Balla Lajos monori ref. lelk.; Szóts Sándor dévai ref. lelk.; Deési Gyula gyalui ref. esp.; Molnár Albert marosvásárhelyi ref. lelk.; Németh István pápai theol. tanár. 1892-re: dr. Dirner Gusztáv Bpest; Marton Lajos bpesti ref. theol.; h.-bagosi ref. egyház, Szőke János érmihályfalvai ref. esp.; Kis József s.-csurgói ref. vallás-tanár; Guet Sándor f.-eőri ref. esp.; Novák Lajos ungvári ref. lelk.; Tóth Gábor szabadszállási ref. lelk.; Pál Bertalan örösi ref. lelk.; Andrassy Kálmán buji ref. lelk.; dr. Kelemen Mór curiai bírő; Kiss Gábor pápai ref. lelk.; dr. Bartha Béla sárosputaki jogak. tanár; Linberger István késmárki ev. lelk.; Szöllösi Imre b.-ujfalui ref. s.-lelk.; Szarka Boldizsár vetési ref. esp.; nagy-kőrösi ref. tank. int. könyvtár; sárréti ref. lelk. kör; Gaal Lajos bissei ref. s.-lelk.; Balla Lajos monori ref. lelk.; Szóts Sándor dévai ref. lelk.; késmárki ág. h. ev. egyház; Deési Gyula gyalui ref. esp.; Jánó Albert hátszegi ref. lelk.; Szolnoky Gerzson konyári ref. h.-lelk.; Lajos János ketesdi ref. lelk.; Juhász György ippi ref. lelk.; Jakucs Sándor szováti ref. lelk.; Fodor Benjámin hajdudorogi ref. lelk.; Molnár Albert marosvásárhelyi ref. lelk.; Németh István pápai theol. tanár. 1893-ra: Garzó Gyula gyomai ref. lelk.; soproni felső ev. esp. 1894-re: Garzó Gyula gyomai ref. lelk.

5. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával 1890-re: Moravcsik Mihály aszódi ev. lelk. 1891-re: Moravcsik Mihály aszódi ev. lelk.; Bartha András kiskereki ref. lelk.; Szontágh Sándor sz.-váraljai ev. lelk.; Dorogi Lajos kis-újszállási ref. lelk.; Czike János d.-radványi ref. lelk.; Gulyás Lajos kis-újszállási ref. lelk.; Horváth István bürkösi ref. lelk.; Molnár Dénes kétyi ref. lelk. 1892-re: Szacsavay Sándor Ördög-keresztur; Günczy Lajos sz.-udvarhelyi ref. tanár; Moravcsik Mihály aszódi ev. lelk.; Antos István abonyi földbirt.; Baross Károly b.-bánfalvai ev. lelk.; Olajos Pál gesztelyi ref. lelk.; kiskereki ref. egyház; dr. Mester Károly szt.-endrei orvos; Takáts János szt.-endrei kereskedő; Szontágh Sándor sz.-váraljai ev. lelk.; Gosztonyi János vácz-hartyáni földbirt.; Földváry László vácz-hartyáni ref. lelk.; Kemény János kiskőrösi ev. lelk.; Deák Gerő szászvárosi ref. tanár; Gulyás Lajos kis-újszállási ref. lelk.; Kántor István saápi ref. lelk.; Nagy Kálmán kocsi ref. s.-lelk.; Kiss József kákcisi ref. lelk.; Linczényi Lajos k.-lehotai ev. lelk.; Borsos Sándor kolozsi ref. lelk.; László János lábatlani ref. lelk.; Jávorv Nándor viszlói ref. lelk.; Horváth István bürkösi ref. lelk.; Melzer Gyula acsai ev. lelk.; Szabó Zsigmond deáki ref. lelk.; Csanády István szt.-endrei járásbíró; Hajdu János zsegnyei ev. lelk.; Molnár Dénes kétyi ref. lelk.; Varga József padányi ref. lelk. 1893-ra: Majerik János losonczyi vasúti hivatalnok.

6. A Károli-alapra: Szinér-váraljai ref. egyház 1 frt 22 kr.; anti ref. egyház 1 frt 25 kr.

7. Népies kiadványokra: Ujfehértói ref. egyházból többek adománya 25 frt 30 kr.